

DOBA VELIKIH MIGRACIJ NA SLOVENSKEM

Aleksej Kalc
Mirjam Milharčič Hladnik
Janja Žitnik Serafin

MIGRACIJE

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(100=163.6)"18/19"
314.151.3-054.72(=163.6)

KALC, Aleksej

Doba velikih migracij na Slovenskem / Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik, Janja Žitnik Serafin. - 1. izd., 2. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, 2024. - (Zbirka Migracije, ISSN 1580-7401 ; 30)

ISBN 978-961-05-0263-0

1. Milharčič-Hladnik, Mirjam 2. Žitnik Serafin, Janja
COBISS.SI-ID 213294339

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610502630>

DOBA VELIKIH MIGRACIJ NA SLOVENSKEM

Aleksej Kalc
Mirjam Milharčič Hladnik
Janja Žitnik Serafin

Ljubljana 2024

ZAHVALA	9
UVOD	11
ALEKSEJ KALC	
I. ZGODOVINSKI, SOCIALNI, GOSPODARSKI IN POLITIČNI VIDIKI MIGRACIJ NA SLOVENSKEM	
OD TRADICIJE K MODERNOSTI	21
»Teža« prebivalstva in začetek množičnega izseljevanja	25
Regionalne razlike in posebnosti	27
Družbenoekonomski kontekst in dejavniki neravnovesij	32
SMERI MIGRACIJSKIH GIBANJ: NOTRANJE IN MEDNARODNE MIGRACIJE	
Deželne podobnosti in razlike	37
Slovenske dežele v avstrijskem kontekstu	38
V Avstrijo in na Ogrsko	40
Amerika, predvsem ZDA	42
Druge čezoceanske destinacije	44
Nemčija	52
Egipt	55
Od Švice do Bosne in Hercegovine ter Turčije	56
Od Švice do Bosne in Hercegovine ter Turčije	59
MIGRACIJSKE OBLIKE: KONTINUITETE IN PRELOMI	
Stare in nove krožne migracije	61
Z zemlje na zemljo	61
Z zemlje na zemljo	83
Migracije v dobi transnacionalnega industrijskega delovnega trga	89
Migracijska transportna industrija	89
Migracijska transportna industrija	107
Družbene mreže – neformalni dejavniki migracijskega sistema	112
NEKATERA DRUŽBENA, EKONOMSKA IN KULTURNA VPRAŠANJA	
Sobivanje in raznolikost migracijskih oblik	115
Spolna razhajanja	115
Spolna razhajanja	123
Med potrebo, koristjo in idealom	132
MIGRACIJSKI REŽIMI IN MIGRACIJSKA POLITIKA	
Država in izseljevanje	137
Država in izseljevanje	137

Migracije kot moralni in narodni problem	151
PRVA SVETOVNA VOJNA KOT PRELOMNICA	162
ZAČETEK NOVE DOBE	169
IZSELJEVANJE NA SLOVENSKEM	
MED OBEMA SVETOVNIMA VOJNAMA	172
Demografski okvir	172
PREOBRAT V MIGRACIJSKI GEOGRAFIJI	176
Konec velikega čezoceanskega izseljevanja	178
Stare in nove evropske poti	181
Predvsem organizirano izseljevanje in pogodbeno delo	188
Med načelno enakopravnostjo in gospodarsko krizo	190
NOTRANJE MIGRACIJE V JUGOSLOVANSKI PROSTOR	210
MIGRACIJE V »ZAMEJSTVU«	215
Razmere, vzroki, vzgibi	215
V domovino Jugoslavijo	219
Južna Amerika	223
Druge destinacije	225
TRADICIONALNE MIGRACIJSKE OBLIKE V NOVIH OKOLIŠČINAH	227
Notranja kolonizacija	227
Sezonstvo	230
MIGRACIJE IN IZSELJENSTVO POD NADZOROM	233
Institucionalizacija migracijskega vprašanja	233
Ambicije in zagate migracijske politike	238
Državna in zasebna pobuda v jugoslovanski Sloveniji	246
JANJA ŽITNIK SERAFIN	
II. ORGANIZACIJE, KULTURNO-UMETNIŠKA	
DEJAVNOST IN SKRB ZA MATERNI JEZIK	253
ORGANIZIRANOST SLOVENSkih IZSELJENCEV	
IN SPEKTER DEJAVNOSTI	255
Potreba po etničnem povezovanju v izseljenstvu	255
Združene države Amerike	257
Kanada	281
Argentina	282
Brazilija in Urugvaj	284
Evropa	286
Heterogenost izseljenskih skupnosti in njihovih društev	309
IZSELJENSKO ČASOPISJE	310
Združene države Amerike	312
Kanada	322
Južna Amerika	323
Zahodna Evropa	326

Drugi deli Evrope	345
Primerjalni vidik	346
SKRB ZA MATERINŠČINO	
IN IZOBRAŽEVALNA DEJAVNOST	348
LITERARNO USTVARJANJE	355
Združene Države Amerike	356
Južna Amerika	362
Zahodna Evropa	363
MIRJAM MILHARČIČ HLADNIK	
III. ŽIVLJENJSKE ZGODBE	367
UVOD	367
HELENA TURK: ŽENSKA DELOVNA MIGRACIJA V	
ČASOPISNEM PODLISTKU	370
Brazilija	371
Egipt	375
MARIE PRISLAND: ORGANIZIRANJE SLOVENSКИH	
IZSELJENK V REVIJALNEM IN LITERARNEM PISANJU	381
Slovenian Women's Union of America	382
Mesto žensk v zgodovini obeh domovin	386
LOUIS ADAMIČ: TRANSNACIONALNO POLITIČNO	
DELOVANJE V (AVTO)BIOGRAFSKEM OPUSU	393
Razpon ustvarjalnega in političnega delovanja	396
Medvojno in poveljno delovanje in ustvarjanje	399
MARIJA IPAVEC: BEGUNSTVO MED PRVO SVETOVNO	
VOJNO V SPOMINSKIH ZAPISKIH	405
Obdobje vztrajanja	406
Begunstvo	409
FRANC PERIC IN FELICITA KOGLOT: VEČKRATNE	
MIGRACIJE V DRUŽINSKI KORESPONDENCI	415
Ljubezen v pismih	417
Ponovna ločitev	421
TEREZIJA ČERNELIČ: PRISILNE MIGRACIJE	
IN OTROŠKA IZKUŠNJA IZGNANSTVA MED DRUGO	
SVETOVNO VOJNO V USTNEM PRIČEVANJU	428
Kolektivna izkušnja	428
Osebna zgodba	430
PRILOGA: GRAFIKONI IN TABELE	453
LITERATURA	461
IMENSKO IN KRAJEVNO KAZALO	505
O FOTOGRAFIJI Z NASLOVNICE, DRUGEM SLIKOVNEM	
GRADIVU IN ŠE O MARSICEM DRUGEM	513

ZAHVALA

Pri nastajanju knjige smo črpali iz bogate zakladnice znanja in vednosti o migracijah v slovenskem prostoru ter o življenju in delovanju slovenskih izseljencev, zato se še zlasti zahvaljujemo njenim ustvarjalkam in ustvarjalcem. Zbiranje in urejanje gradiva za predstavljene življenjske zgodbe je bilo povezano s številnimi nepozabnimi srečanji in z radodarno pomočjo, za katero se zahvaljujemo Tereziji Černelič in njeni družini, Marijanu Nanutu in Miranu Ipavcu, Nedi R. Bric in Bogu Rusjanu, Josephu Valenčiču in dr. Marku Klavori.

Zahvaljujemo se tudi kolegom in kolegicam, ki so pazljivo prebrali rokopis in predlagali izboljšave, dopolnitve in popravke: dr. Matjažu Klemenčiču, dr. Žarku Lazareviču, dr. Marini Lukšič Hacin in dr. Aleksandru Panjeku. Še zlasti smo hvaležni recenzentoma dr. Marku Zajcu in dr. Petru Vodopivcu. Knjiga ne bi mogla iziti brez skrbnega jezikovnega pregleda lektorice Irene Destovnik, zavzetega uredniškega dela dr. Jerneja Mlekuža ter finančne podpore Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.

UVOD

Razglednica ladijske družbe. Vir: arhiv Marjana Drnovška

Amerika je naš problem: gospodarski, socialni, narodni, kulturni, odkar so se začeli naši ljudje seliti čez morje. Adamič pravi, da je bilo to leta 1870. Za Belo Krajino je treba seči vsaj dvajset let nazaj, naši prvi možje so se izselili okoli leta 1850. Spominjam se izza mlada, kako so visele po vseh krčmah poleg svetniških podob na steklo in barvotiska 'Dobe človeškega življenja' velikanske reklame z ogromnimi parniki in napisi 'Red Star Line', 'Hamburg-Amerika Linie', 'Bremen-New York', 'Trst-Amerika'. Ljudje so se izseljevali trumoma, da je bila ne ena hiša brez gospodarja ali sploh brez ljudi. Deca na šolskih klopeh so sanjala o Bremenu in Hamburgu; New York, Chicago, Cleveland, Montana, Minnesota, Pensilvanija, Pittsburgh, Dakota, Nebraska, Kalifornija so jim bila domača imena, tam so bili njihovi očetje, starejši brati, strici po rudnikih, fabrikah, salunih, farmah in 'slali' za odplačevanje dolgov, za popravila, dokupe, davke, za priboljšek. Marsikatera slamnata streha je izginila, lesena hiša se je spremenila v zidano. Pet mojih teta – več sestra mati ni imela – je bilo v Ameriki. Ko je moj oče prodal hišo – Amerikancu seveda – me je vzel, ker sem dobro izdelal četrto šolo, s seboj v Bosno, da bi kupila hišo. Da sva jo res kupila, kaj bi bilo z mojim slovenstvom? Bela Krajina se nagiba na jug. Nisva je kupila. Mater je vleklo za sestrami v Ameriko. Da je njena obveljala – kaj bi bilo iz mene?

Oton Župančič (1932)

Sredi 19. stoletja se je tudi na Slovenskem začelo obdobje, znano kot doba velikih migracij. Takrat so, tako kot že prej dele starega kontinenta, širši srednjeevropski prostor zajela množična migracijska gibanja in prerazporejanja prebivalstva. Do druge svetovne vojne se je z ozemlja današnje Slovenije neto izselilo okrog 440.000 prebivalcev. Takemu demografskemu primanjkljaju na ozemlju, ki je ob koncu obravnavanega obdobja štelo manj kot 1,5 milijona prebivalcev, so botrovali migracijski procesi različnih intenzivnosti in usmeritev, večinoma

umeščeni med ekonomska in družbena dogajanja. Med prvo svetovno vojno in po njej so jim ob ekonomskih in socialnih vzgibih botrovale še vojne in novonastale politične razmere, zaradi katerih so migracijski premiki dobili tudi prisilni značaj vojnega in političnega begunstva. Slovenske dežele so bile na prvih mestih po stopnji izseljevanja tako v avstro-ogrski monarhiji kot nato v Jugoslaviji. Migracijska gibanja na Slovenskem so bila v določenih obdobjih med najintenzivnejšimi tudi v evropskem merilu. Knjiga želi prikazati glavne obrise množičnega dogajanja, ki je ključno zaznamovalo zgodovino slovenskega prostora in njenih prebivalcev. Namen knjige je pokazati, kako so bile selitve vedno sestavni del vsakdanjega življenja v določenem zgodovinskem obdobju, v določenem lokalnem okolju in določeni družinski strategiji preživetja. Ob tem želi razprava hkrati obravnavati izseljevanje in priseljevanje kot skupno doživljanje in izkušnjo posameznega človeka, ki je vedno oboje hkrati, izseljenec in priseljenec.

Migracijskih pojavov ni mogoče ustrezno obravnavati le z metodologijami in s koncepti posameznih disciplin. Za celovito in poglobljeno razumevanje jih je treba hkrati opazovati z različnih gledišč in interpretirati s pomočjo interdisciplinarnega branja različnih ravni njihovega dogajanja. Ta predpostavka je bila temeljno vodilo nastajanja pričujoče monografije, ki želi predstaviti tri v skupno interpretativno mrežo povezane glavne vidike obravnave slovenskega izseljevanja. Prvi, zgodovinski vidik, pojav migracij in izseljenskih skupnosti kontekstualizira z gospodarskimi, družbenimi in s političnimi dogajanja od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. Drugi, kulturnozgodovinski vidik, proučuje organizacijske oblike slovenskih izseljenskih skupnosti, njihovo kulturno produkcijo, medsebojne vplive z matičnim prostorom ter vprašanja jezikovne in kulturne identitete. Tretji vidik tematiki migracij in življenja v novem okolju dopolnjuje z izbranimi primeri življenjskih zgodb, osebnih migracijskih izkušenj in subjektivnih interpretacij dinamik migracijskega procesa. V šestih zgodbah so kraji izselitev in preselitev predstavljeni kot skupni prostori translokalnih povezanosti, izmenjav, spominov in emocij. Vsi trije vidiki se v obravnavi na mnogih mestih med seboj prepletajo, dopolnjujejo in drug drugega dodatno osvetljujejo.

Pri obravnavi in prikazu selitvenih gibanj na Slovenskem naletimo na nemalo težav. Težavna zajetje in prikaz migracijskih gibanj na Slovenskem in slovenskega izseljenstva v deželah priseljevanja se v zgodovinski perspektivi soočata s številnimi tehničnimi in konceptualnimi izzivi. Prvi je pomanjkanje ustreznih statističnih virov. Avstrija ni razpolagala z neposredno statistiko notranjih migracij, poskusi opazovanja migracij v tujino pa so se izjalovili. Avstrijske oblasti so številčno čezoceansko izseljevanje spremljale s pomočjo

podatkov evropskih izseljenskih pristanišč in ameriške statistike. Za izseljevanje s slovenskega ozemlja v tujino je za daljše obdobje na voljo le statistika za Kranjsko, za druge slovenske dežele razpolagamo le z drobci ali s podatki za manjše upravne enote. Nekaj več virov imamo za obdobje po prvi svetovni vojni, ko je Kraljevina Jugoslavija vzpostavila namensko državno izseljensko službo, uvedla neposredno vodenje statistike migracijskih gibanj in institucionalno vzdrževanje odnosov z izseljenskimi skupnostmi po svetu. Za to obdobje so za delovne migracije na voljo tudi druge vrste statistik in podatkov ter uradni oziroma poluradni bilteni z informacijami o migracijskih gibanjih in slovenskih skupnostih zunaj slovenskih meja. Žal tudi ti viri ne omogočajo vpogleda v celotno migracijsko dogajanje, zlasti ne v obsežne migracije na jugoslovanskem državnem ozemlju.

Druga težava izhaja iz teritorialne upravne delitve in neujemanja slovenskega etničnega ozemlja z v statistiki zajetimi upravnimi enotami. Z izjemo Kranjske je do prve svetovne vojne v razpoložljivih statistikah težavno in pogosto nemogoče slovensko narodno ozemlje oddeliti od preostalega upravnega prostora. Poleg tega je Prekmurje spadalo pod ogrsko polovico monarhije, Beneška Slovenija in Rezija ter med svetovnim vojnama cela Primorska pa pod Italijo. S podobnimi težavami se srečujemo v statističnih virih priseljenskih držav, kjer so v tem času slovenski priseljenci na podlagi državljanstva vodeni kot državljani Avstrije, Ogrske in Italije. Statistika Združenih držav Amerike, ki so bile poglavitni cilj slovenskega izseljevanja na tuje, jih po podrobnejših enotah geografskega izvora oziroma po etničnem poreklu navaja skupaj s Hrvati. Ljudska štetja ZDA priseljence po maternem jeziku razvrščajo šele od popisa 1910, pri čemer ne vključujejo tistih, ki se niso izjavili za Slovence, in seveda tistih, ki so pripadali drugim narodnim skupinam. Težava se z novo geopolitično razdelitvijo nekdanjega avstro-ogrškega državnega prostora po prvi svetovni vojni še poveča. Z nastankom novih držav se spremenijo in s tem za mnoge zamenjajo prejšnji teritorialni pojmi »domovine« in »tujine«. Če je bilo Prekmurje pridruženo jugoslovanski Sloveniji, so zunaj jugoslovanske države ostali večji del Koroške, Primorska in Istra, Beneška Slovenija, Rezija in Kanalska dolina ter Porabje. Izseljenci iz jugoslovanske Slovenije so tako v statistikah držav priseljavanja zabeleženi kot Jugoslovani, vključno s pripadniki etničnih manjšin, na primer Nemci, Slovenci z ozemelj zunaj jugoslovanskih meja pa kot Avstrijci, Italijani in Madžari. Statistike so le najbolj neposredna slika teh zagat in težav, ki so značilne za vse upravne in druge uradne zgodovinske vire.

Nič manj pomembni niso koncepti in perspektive, s katerimi preučujemo migracijske pojave. Migracije niso preprosta, linearna in enosmerna

premeščanja iz enega kraja v drugega ali iz ene države v drugo. Ne pomenijo le prečkanja političnih meja, ampak tudi prehajanje med različnimi družbenimi, upravno-administrativnimi sistemi in predvsem med različnimi kulturnimi okolji, ne glede na geografske razdalje migracijskih poti. Zato so klasifikacije gibanj in selitev na podlagi kategorij, kot so notranje ali mednarodne, kontinentalne ali čezoceanske, sezonske oziroma kratkega ali dolgega trajanja, politične ali ekonomske in podobnih, nezadostne in v marsikaterem pogledu problematične, saj a priori poenostavljajo in celo pačijo dejansko zelo zapletena dogajanja. Če te sheme po eni strani potrebujemo, ker nam omogočajo vrednotiti smeri in dimenzije gibanj, nam mikrodimenzijska perspektiva in raziskovalni pristopi, osredotočeni na migrante, ne pa na migracije, razkrivajo, kako so meje med temi kategorijami nedoločne in kako pogosto so migranti prehajali od ene k drugi med omenjenimi migracijskimi tipologijami, spreminjali migracijske cilje in razdalje, se vračali in spet odhajali. Statistični in drugi viri ter koncepti in perspektive, ki obravnavajo migracijske procese, nam pogosto ponujajo le enoznačno in linearno sliko dogajanj, ki so kot posledica sprotnih prilagajanj in spreminjanj migracijskih smeri ter življenjskih načrtov posameznikov in skupin neprimerno bolj kompleksna. Pojav je treba torej hkrati opazovati skozi njegove oblike in značilnosti ter akterje, upoštevajoč kolektivne in individualne dimenzije, splošne in specifične dejavnike, vplive in vzgibe, za kar je potrebna široka paleta virov in metodologij. Izhajati je treba tudi iz dejstva, da se migracije ne tičejo le migrantov, ampak tudi njihovih ožjih in širših izvornih ter sprejemnih okolij ter da so del splošnega zgodovinskega dogajanja.

V zadnjih štiridesetih letih je bilo slovensko izseljevanje deležno velike pozornosti in, končno, po dolgem obdobju zanemarjenosti ali celo zapostavljenosti, priznanja kot pomemben del zgodovine slovenskega prostora in njenih prebivalcev. Dokaz tega je izjemna produkcija znanstvenih in strokovnih del na to temo, če upoštevamo majhno število raziskovalcev, ki se, v primerjavi z drugimi okolji, na Slovenskem ukvarja z migracijsko problematiko. Dokaz je tudi več prostora, namenjenega selitveni problematiki, v preglednih delih, če omenimo le različne enciklopedije. Ne moremo pa reči, da so zgodovinopisje in druge discipline migracije enakopravno vgradile med preučevane pojave, ki so odločilno sooblikovali družbeni razvoj na Slovenskem. Svoje je k temu prispevalo tudi opazovanje selitev skozi ožjo prizmo narodnega oziroma nacionalnega vprašanja, kar je sicer bilo (in je pogosto še vedno) značilno za migracijske študije tudi drugod. V našem primeru to pomeni osredotočanje raziskovalne pozornosti predvsem na izseljevanje v tujino in na problematiko »Slovencev po svetu«. Pričujoča knjiga želi to perspektivo razširiti in izseljevanje

iz slovenskega prostora, ki je bilo vedno etnično, jezikovno, versko in kulturno heterogeno, obravnavati kot del širšega migracijskega dogajanja ter ga prikazati ne samo v dogodkovnem, temveč predvsem v pomensko kompleksnem in tematsko integriranem zgodovinskem prikazu. S tem želimo prispevati k refleksiji o omenjenih metodoloških in konceptualnih vprašanjih, do katere tako kot v mednarodnih znanstvenih forumih prihaja tudi v Sloveniji.

Cilj prvega dela knjige je migracijske pojave na Slovenskem umestiti v prostorski in zgodovinski kontekst ter poudariti njihove splošnejše in nekatere podrobnejše dinamične, strukturne in tipološke značilnosti ter problemske povezave z gospodarskim, družbenim in s političnim dogajanjem na Slovenskem in v deželah priseljevanja. Z demografskega vidika so v središču pozornosti obseg, dinamike, morfološke značilnosti, izvorna geografija in usmeritve migracijskih gibanj. Poudarek je na regionalnih razlikah in družbenoekonomskih kontekstih ter dejavnikih. V ospredju prvega dela knjige so migracijski sistemi, ki so s posameznimi migracijskimi oblikami in z njihovimi funkcijskimi nastavki povezovali izseljenska in priseljenska okolja v ekonomsko, družbeno in kulturno pretočne transferje. Kot dejavniki, ki so vplivali na migracijska gibanja na Slovenskem, so obravnavane spolne diferenciacije ter drugi strukturni vidiki, pravni okviri in migracijske politike. Še zlasti so poudarjeni kontinuitete in prelomi, ki so v obravnavanem obdobju zaznamovali migracije, preusmerjali njihove tokove, spreminjali njihov obseg, značaj in pomen tako z družbenogospodarskega kot narodnopolitičnega in organizacijskega vidika.

Drugi del pričujoče studije, v katerem se medsebojno dopolnjujeta kulturnozgodovinski in splošni zgodovinski vidik obravnave, najprej oriše nastanek in razvoj posvetnih in cerkvenih slovenskih podpornih, kulturnih, političnih, humanitarnih, ženskih, mladinskih in drugih organizacij. Predstavi najširši razpon njihovih dejavnosti in odgovarja na vprašanja o vzrokih, oblikah, posledicah in nosilcih politične polarizacije slovenskih izseljenskih skupnosti v različnih obdobjih in delih sveta. V posebnem poglavju obravnava slovensko izseljensko časopisje kot enega najpomembnejših virov za razumevanje dogajanj in notranjih razmerij v slovenskih izseljenskih skupnostih. V nadaljevanju pokaže, kako so slovenski izseljenski učitelji in učiteljice, duhovniki in šolske sestre iz Slovenije skrbeli za prenos znanja slovenskega jezika na potomce izseljencev. Prikaže širše pomene razmerja med rabo materinščine in jezikom okolja, tako v vsakdanjem življenju slovenskih izseljencev kot v njihovi kulturni produkciji. Nakaže, kako se kulturni položaj priseljencev v določenem času in prostoru odraža v nekaterih izstopajočih značilnostih medgeneracijskih odnosov, ki prevladujejo v posamezni priseljski skupnosti. Posebna pozornost je posvečena vprašanju, kako se kulturni položaj slovenskih izseljencev

neposredno odraža v stopnji jezikovne, kulturne in ponekod verske asimilacije njenih pripadnikov v razmerah, ki v družbi sprejema ne spodbujajo ohranjanja in uveljavitve priseljskih/manjšinskih jezikov in kultur.

V tretjem delu knjige posamezna obdobja slovenskega izseljenstva ilustrirajo izbrani primeri individualnih življenjskih zgodb in subjektivne percepcije migracij. Prav biografije migrantov in subjektivne percepcije migracijskega procesa najnatančneje odstirajo kompleksnost migracijskih izkušenj, ki jih določajo družina, politika, (transnacionalna) skupnost, moralne norme, predpisane spolne vloge, spolnost, etničnost in nacionalnost. V širokem razponu predstavljenih zgodb je prikazano bogastvo premislekov, odločitev in identitetnih preobrazb ter transnacionalnih mrež, ki je zaznamovalo življenja vseh vpletenih. Izbrane pripovedi in spomini, pisma, dnevniki, življenjske zgodbe, pričevanja in drugi »dokumenti življenja« povezujejo celo stoletje slovenskega izseljenstva in omogočajo izostreno razumevanje človekove subjektivnosti. Osebne zgodbe postavljajo v ospredje posameznice in posameznike kot akterje migracijskega pojava in odstirajo subjektivni vpogled v njihove osebne izkušnje, doživljanja, zaznavanja in neposredno družinsko, sorodstveno in širše okolje ter širša dogajanja skupnosti, narodov in predelov sveta, ki jih migracije povezujejo.

V knjigi skušamo zajeti raznovrstne vidike migracij na Slovenskem v dveh posebno izrazitih in med seboj različnih zgodovinskih fazah, v liberalni dobi 19. in začetka 20. stoletja ter v obdobju med obema svetovnima vojnama, ki se je v zgodovino migracij (in ne samo tam) zapisalo z vzdevkom »tiranije nacionalnega«. Naš namen ni izrisati celovite panoramske slike vsega dokumentiranega migracijskega dogajanja, pač pa skozi perspektivo kontinuitet in sprememb v kontekstu zgodovinskega razvoja na Slovenskem in širšega sveta poudariti njegove razvojne dinamike, vzorce in značilnosti. Zato tematika ni ne geografsko ne časovno enakomerno reprezentirana, saj se v prikazih in razpravi pogosto bolj osredotočamo na določena območja in primere. Nekatere pojave in časovne posebnosti, na primer obdobje druge svetovne vojne, obravnavamo samo v poglavjih o organizacijskih vidikih in političnem ter kulturnem udejstvovanju izseljenstva ter v osebnih zgodbah. Zato pa v prvem delu precej pozornosti posvečamo prostorskim in problemskim kontekstom, ki pomagajo bolje razumeti umeščenost slovenskih migracij tako v slovenskem okviru kot v kontekstih priseljevanja. S knjigo skušamo ponuditi nekoliko drugačen tematski in problemski vpogled v zgodovino migracij na Slovenskem, hkrati pa je knjiga odraz stanja do danes opravljenih raziskav in obstoječih »belih lis«. Delo zato želi biti tudi prispevek k refleksiji o dosedanem in prihodnjem razvoju preučevanja migracij na Slovenskem v zgodovinski perspektivi.

**ZGODOVINSKI, SOCIALNI,
GOSPODARSKI
IN POLITIČNI VIDIKI
MIGRACIJ NA SLOVENSKEM**

Aleksej Kalc

Slovenski izseljenki, gospodinjski pomočnici v Zagrebu leta 1935. Vir: Dokumentacija
SEM

OD TRADICIJE K MODERNOSTI

Množične migracije in prerazporejanja prebivalstva so med najbolj markantnimi družbenimi pojavi 19. in 20. stoletja. Zgodovinopisje in druge discipline so jih dolgo razumeli predvsem v luči modernizacije in njenih prelomnih družbenih, ekonomskih, političnih in kulturnih sprememb, ki so zaznamovale to zgodovinsko obdobje. Pod vplivom modernizacijske paradigme se je prikazovanje migracij in intenzivne prostorske mobilnosti uveljavilo kot značilnost moderne družbe in v povezavi z industrializacijo, s proletarizacijo in tehnološko ter prometno revolucijo, z urbanizacijo, uveljavitvijo osebnih svoboščin, s širjenjem novih potreb, potrošnje in novih načinov življenja. Tradicionalna ruralna predindustrijska družba pa naj bi bila, prav nasprotno, zaradi odvisnosti od zemlje in ujetosti v fevdalne kalupe v bistvu sedentarna, v njej naj bi ljudje živeli v mejah lokalnih skupnosti in se v njihovih okvirih ter mejah njihovega sosredstva običajno tudi gibali. K taki predstavi navaja samo dokumentarno gradivo. V nasprotju s prejšnjimi obdobji so migracije in prostorska mobilnost v virih iz 19. in 20. stoletja zelo opazne, tako na prizoriščih velikih dogajanj kot na krajevni ravni, v življenju družin in posameznikov. Zaradi obsega in implikacij, ki so jih imele ne samo v družbenem in gospodarskem pogledu, ampak tudi s pravnega, kulturnega in političnega stališča, so bile migracije z uveljavitvijo moderne države in nacionalne ideje deležne vse natančnejšega opazovanja, definicij in klasifikacij.¹ S tem sta se povečali njuni formalna vidljivost in pojavna prepoznavnost. Nacionalna država je z opredeljevanjem migracijskega pojava dala pečat tudi preučevanju selitev v sočasni in zgodovinski perspektivi. Tako v deželah sprejemnicah, ki so na tem področju dolgo prednjačile, kot v deželah izvora se je študijsko zanimanje konceptualno osredotočilo na pojava priseljevanja oziroma izseljevanja, problematiko pa umestilo v okvire nacionalne paradigme in etničnih kategorij. Vse to, modernizacijske razlage in ekonomistične teorije o selitvenih gibanjih, je močno poudarilo pomen modernih migracij in njihovega razmerja s spremembami, ki

sta jih prinesla 19. in 20. stoletje, ter zasenčilo vlogo mobilnosti in migracijskih gibanj predmoderne časa.

V desetletjih se je razumevanje migracijskega dogajanja v zgodovinski perspektivi spremenilo. Izkazala se je varljivost podob migracijskih gibanj, sestavljenih na podlagi uradnih definicij in kategorij, izoblikovanih za upravne potrebe in usklajenih s specifičnimi interesi v dobi industrializacije in moderne oziroma nacionalne države. Pokazala se je neustreznost enovitih analitičnih modelov in enostranskih ter posplošenih razlag migracij. Študije primerov, premisleki metodoloških pristopov in epistemoloških vprašanj so razkrili pasti terminoloških in konceptualnih formulacij, ki lahko zasenčijo značilnosti, naravo in same dimenzije pojava. Uveljavila so se nova pojmovanja in perspektive razumevanja migracij, ki premoščajo klasične tipološke delitve in kategorije. Izselsevanje in priseljevanje, izseljence in priseljence so zamenjali migracije in migranti, zgodovino izseljevanja in priseljevanja pa migracijske študije, ki pojava ne razbirajo po determinističnih vzorcih, ampak ga opazujejo kot polje kompleksnega součinkovanja materialnih in nematerialnih dejavnikov, migrante pa obravnavajo kot subjekte, ki se v njem gibljejo kot zavestni akterji. Preizkusili so se drugačni načini merjenja migracijskih gibanj, ki migracijo razumejo kot prehajanje med družbenimi in kulturnimi prostori na dolgih in kratkih razdaljah in ne samo kot prečkanje državnih in upravnih meja. Ti novi pogledi bolj celovito poudarijo pomen prostorskega gibanja v kontekstu družbenega, gospodarskega, kulturnega in drugega dogajanja. Tako naravnane študije so razkrile, da je bila predmoderna družba veliko bolj mobilna, kot se je zdelo pripadnikom modernistične šole. (Hochstadt 1999; Lucassen, Lucassen 2015) Razgradile so tezo, po kateri naj bi bile migracije učinki kriznih trenutkov in velikih zgodovinskih prelomov, ne pa kontinuiran pojav, strukturno vgrajen v vsakdanje družbene, ekonomske in kulturne organizacijske okvire ter dinamike. Raziskave so poudarile problematičnost dihotomičnega razlikovanja med industrijsko in predindustrijsko dobo ter teoretičnega modela »migracijskega prehoda« od nepremične ali prostorsko komaj premične družbe k mobilni družbi (Zelinski 1971; Moch 1992; Rosental 1999; Lucassen Lucassen 2009). Jasno se je pokazala vloga migracij in mobilnosti v dolgem toku zgodovine, zato je bil v migracijske študije uveden pojem *homo migrans*, ki želi opozoriti na človeško gibljivost kot zgodovinsko, družbeno in kulturno prakso (Bade 2001). Navsezadnje se je uveljavilo spoznanje, da sedentarnost ali ustaljenost nista »naravni«, ampak idealizirani družbeni obnašanji. Kot takšni so ju vselej promovirali tudi oblast, politika in javno mnenje, s tem da so mobilnosti pripisovali negativne pomene, do migrantov pa gojili nezaupanje in strahove. Migracije so bile (in

so še vedno) na »slabem glasu«, po eni strani zaradi »izgub«, ki jih povzročajo matični državi in narodu, po drugi zaradi čuta ogroženosti pred »vdiranjem« tujcev, drugačnih in nezaželenih v zamišljeno homogenih skupnostih. (Corti 2015) Modernizacija pa je nedvomno prinesla velike spremembe tako glede obsega in intenzivnosti kot usmeritev in razdalj migracijskih gibanj. Sreda 19. stoletja je bila v tem smislu prava prelomnica, kar pa je treba vzporejati zlasti z revolucijo v transportu, ki je olajšala in okrepila gibanja, in ne toliko z idejo o modernizaciji sami na sebi. (Prim. Lucassen 2015; Moch 1992.) Migracijska gibanja se z modernizacijo niso pojavila kot nov pojav, ampak so oblike, načine in obseg gibanja prilagodila novim časom in sredstvom ter se začela s pospešeno hitrostjo dogajati na vse obsežnejšem mednarodnem in transkontinentalnem prizorišču.

Slovenski prostor v tem ni izjema. V njem so opazne tako kontinuiteta in družbeno konstitutivna vloga migracijskega pojava skozi stoletja kot njegove ekspanzija in spremembe, do katerih je v kontekstu modernizacije prišlo v 19. stoletju. Slovensko ozemlje je bilo že v srednjem in novem veku (pa tudi prej) prizorišče živahne prostorske mobilnosti, prihodov in odhodov, ki so v stoletjih sooblikovali njegovo družbeno tkivo in kulturni značaj (Štih 2010). Starejše in nove študije kažejo, da je bilo pretežno kmečko prebivalstvo na Slovenskem vse prej kot stanovitno. Stopnje ustaljenosti oziroma giblivosti so bile sicer različne, marsikje pa je le ožji del rodov za dolga obdobja ostajal zasidran na enih in istih kmetijah in v enih in istih naseljih. Predvsem pa študije opozarjajo, da so bili premiki in selitve na krajše in tudi daljše razdalje sestavni del vsakdanjega življenja, povezan tako z ekonomskimi prizadevanji in potrebami kot tudi z drugimi objektivnimi dejavniki in s subjektivnimi motivi. (Melik 1963: 331; Gestrin 1991; 1998; Kosi 1998)

Mobilnost in migracije so bile del ekonomskih praks in strategij družbenih dinamik. Podobe kmeta, ki naj bi živel od obdelovanja svojih zemljišč in živinoreje, potrební dohodek pa naj bi si zagotavljal s prodajo svojih pridelkov ali naj bi celo težil k samozadostni ekonomiji, so varljive. Agrarno gospodarstvo je pogosto zadoščalo le delu potreb vaškega prebivalstva, tako da so bile neagrarne dejavnosti, od trgovine do tovarništva, od obrti do rudarstva in fužinarstva, dopolnilne in pogosto prevladujoče komponente ekonomskega sistema, katerega značilnost je bila integracija kmečkih z drugimi dejavnostmi. Razvoj v tej smeri je opazen zlasti od 15. stoletja, v 18. stoletju naj bi povprečno tretjino vaškega zaslužka na Slovenskem omogočale neagrarne gospodarske dejavnosti. (Blaznik idr. 1970: 627–631; Valenčič 1981; prim. Panjek 2018; Beguš 2018.) Res pa je, da prostorska mobilnost in migracijski pojavi niso bili povsod enako razširjeni. Migracijska gibanja so bila intenzivnejša tam, kjer so

bili lokalni agrarni viri skromnejši, kot na primer na hribovitih območjih, in kjer so bile dodatne priložnosti za zagotavljanje prežitka oddaljene. Številni ljudje so si služili kruh kot posli na kmetih in v mestih ali kot mezdni delavci v agrarnem gospodarstvu. Usklajevanje vseh omenjenih dejavnosti je pogosto temeljilo na premikih oziroma selitvah krožnega tipa, kot na primer sezonskih ali selitvah daljšega trajanja.

Gibanja in preseljevanja so bila značilna za določene poklicne kategorije, kot na primer za trgovce ali obrtnike. Trgovci so bili pogosto tujci, številni iz italijanskih pokrajin, ki so se v določeni kraj preselili v iskanju priložnosti in primerne okolja za svoje udejstvovanje, krošnjarstvu pa je prav krožna migracija dajala poseben značaj. Obrtni poklici so bili po svojih konstitutivnih in institucionalnih pravilih odvisni od migracije, ki se je začela z vajeništvom in se nadaljevala z vandrovtvom, s katerim so si vajenci, preden so se lahko ponujali za pomočnike in se nato ustalili ter postali mojstri, na tujem nabirali poklicne izkušnje. Obrtni pomočniki in razni delavci so bili zaradi nestalnosti zaposlitve zelo premični. Mesta so bila kraji intenzivnih prihodov in odhodov. Stanovalci so se stalno menjavali, demografsko obnavljanje samo pa je bilo v urbanih okoljih zaradi kroničnega preseganja smrtnosti nad rodnostjo odvisno od priseljenskega priliva. (Prim. Gestrin 1991: 150–155; Golec 1999: 775, 786–788; Kalc 2007; 2010.)

V 18. stoletju so se migracijska gibanja krajevnega in medregionalnega značaja na Slovenskem povečala. Pot jim je odpiralo tudi sproščanje pravnih omejitev osebnega gibanja, s čimer je država v okviru reform in populacionizma spodbujala rast, družbeno mobilnost in gospodarsko produktivnost prebivalstva. Zaradi ožjega geografskega razpona, številčno manjšega obsega v primerjavi s tistim iz 19. stoletja in pogosto tudi zaradi začasnega trajanja omenjena migracijska gibanja niso bistveno vplivala na demografski razvoj slovenskih dežel; ta je vse do konca novega veka temeljil na dejavnih naravne rasti. Demografski učinki migracij so se poznali na krajevni ravni, na primer na območjih, kjer se je od 16. stoletja zgoščalo kajzarstvo. Ta pojav je bil povezan z naseljevanjem prebivalstva brez zemlje na srenjsko zemljo, kjer so prometna lega ali drugi viri omogočali razvoj neagrarnih gospodarskih dejavnosti. Tako območje je bilo na ozemlju logaškega gospostva vzdolž ceste Ljubljana–Trst, kjer je med Logatcem in Vrhniko hitro naraščalo število kajž. (Voje 1952/53; Gestrin 1991: 20)

Primer izrazitejših demografskih sprememb je Trst, kjer je v 18. stoletju zaradi množičnega priseljevanja število prebivalstva s 4.000 naraslo na skoraj 20.000 (Kalc 2007); polovica priseljencev je prišla iz slovenskega zaledja. Prispevali so tako k razvoju urbanega družbenega tkiva kot tudi obmestnega

kmečkega območja, kjer so slovenski naseljenci s Krasa, iz Goriške in Istre od mestnih lastnikov prevzeli zemljo in ustvarili obmestne agrarne skupnosti. Ta proces so italijanski tržaški zgodovinarji poimenovali »slavizacija« tržaškega agra. (Kalc 2009; 2018b) Drugi primer je Idrija, ki je zaradi naseljevanja rudarske delovne sile v 18. stoletju postala tretje najbolj obljudeno mesto na Slovenskem (Arko 1931). Migracije so vplivale tudi na strukturo prebivalstva. Absolutistična država je v dobi merkantilizma prepovedovala uhajanje strokovnih in drugih ekonomskih sil, hkrati pa na razne načine privabljala produktivne kategorije in nosilce poklicnih znanj iz tujine. Taki primeri so številni mojstri in delavci, ki so jih v 18. stoletju z družinami vred, ker je primanjkovalo domače specializirane delovne sile, v papirnico in razne tekstilne obrate na Goriškem pritegnili iz Beneške republike. *Serenissima* je zato v sedemdesetih letih 18. stoletja izseljevanje proglasila za »delikt proti državi« in za kršitelje predpisala stroge kazni. (Iancis 2006) Podobno so se na Slovensko od drugod priseljevali drugi obrtniki in nosilci posebnih poklicnih znanj.

»Teža« prebivalstva in začetek množičnega izseljevanja

Demografska slika in vpliv migracij nanjo sta se začela spreminjati v predmarčni dobi. Takrat se je začel demografski prehod, in dotedanjo pretežno stacionarno demografsko dinamiko, tipično za predmoderno družbo, je zamenjala hitra rast prebivalstva. Temu je botrovala vse večja razlika med naraščajočo rodnostjo in padajočo smrtnostjo. Zgodovinarji to spremembo pripisujejo dalekosežnim učinkom fiziokratizma iz 18. stoletja in drugim dejavnikom, ki so omogočili napredek v kmetijstvu in izboljšali položaj kmetov (Zwitter 1936: 49). K naraščanju števila prebivalstva so v tej fazi prispevala tudi povečana priseljevanja iz neslovenskega prostora, ki so jih pritegnila mesta in območja prve tovarniške proizvodnje. Predmarčno obdobje je prineslo najhitrejšo rast števila prebivalstva na Slovenskem. Proti koncu predmarčne dobe pa sta začeli prihajati do izraza zaostalost obstoječih gospodarskih struktur in počasnost gospodarskega napredka, ki sta širili razkorak med potrebami prebivalstva in razpoložljivimi gospodarskimi resursi. Z njima se je pojavilo izseljevanje, ki je postalo strukturni dejavnik nadaljnega demografskega in družbenega razvoja, z desetletji pa je dobilo vse bolj množičen značaj.

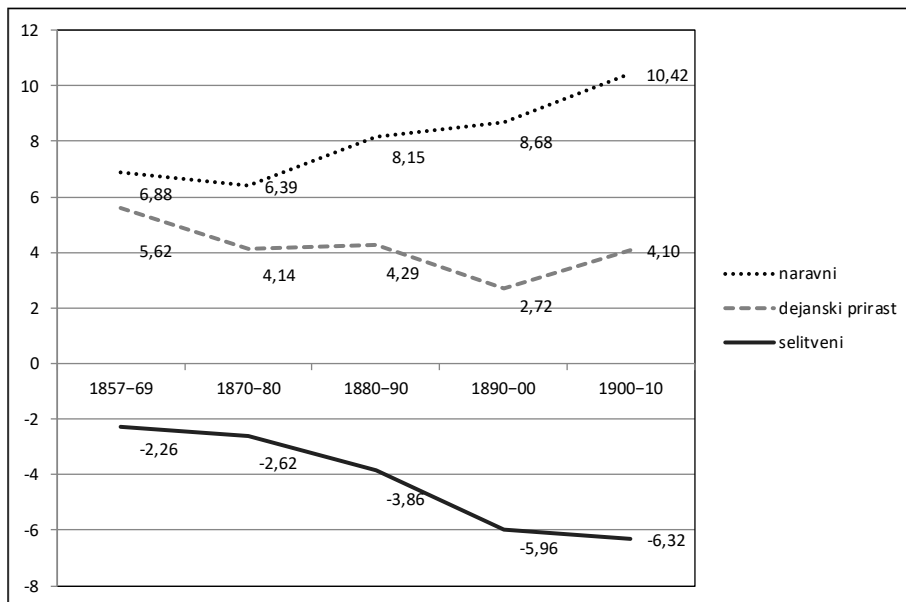
Od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne je z ozemlja današnje Slovenije emigriralo neto 310.000 prebivalcev (Blaznik idr. 1970: 103–105). V tem obdobju je izseljevanje naravno demografsko rast prebivalstva prikrajšalo za skoraj 58 odstotkov. Zaradi tako množičnega odliva se je prebivalstvo takratnih slovenskih dežel (to je dežel monarhije, kjer je zgodovinsko živelo slovensko prebivalstvo) v obdobju med ljudskima štetjema 1857 in 1910, ki je

sovpadalo z najmočnejšo demografsko rastjo v Avstriji in Evropi, povečalo le za 33 odstotkov (Blaznik idr. 1970: 104). Na ozemlju današnje Slovenije, torej brez večjega dela Koroške, dela Goriške in Trsta, ki so bila pomembna območja priseljevanja, pa je prebivalstvo naraslo komaj za 22 odstotkov. V avstrijski polovici dvojne monarhije, ki je prav tako poznala množična izseljevanja, se je prebivalstvo v istem obdobju povečalo za okrog 52 odstotkov. (Šifrer 1962: 17) Slovensko ozemlje, zlasti njegov osrednji del, je bilo v drugi polovici 19. stoletja in do prve svetovne vojne izrazito izseljensko območje in med območji z najvišjimi stopnjami izseljevanja v podonavski monarhiji. V okviru vzhodne in jugovzhodne periferije dvojne monarhije se je skupaj z Italijo, s poljskimi deželami in v prejšnjem obdobju z Irsko ter s skandinavskimi državami uvrščalo med najizrazitejše evropske izvoznice prebivalstva in delovne sile (Hoerder 1996: 37).

Potek in obseg izseljevanja s slovenskega ozemlja lahko ugotavljamo samo v grobem in posredno s pomočjo podatkov štetij prebivalstva in na podlagi migracijskih saldov (razlik med naravno in dejansko rastjo števila prebivalstva). V dinamiki se je zvrstilo več faz. Že v prvi, v politično razburkanem obdobju od srede štiridesetih let do popisa 1857, ko so v vsej Avstriji beležili pomembna notranja migracijska gibanja in številne odhode v tujino, je bilo tudi izseljevanje s slovenskega ozemlja že precej izrazito. Strukturne spremembe, ki so nastopile z odpravo fevdalizma, so načele tradicionalna družbena in gospodarska razmerja. Skupaj z drugimi dejavniki modernizacije, vključno z izgradnjo železnice in s pojavom prvih industrijskih obratov, so spodbudile živahna izseljenska kot tudi priseljska gibanja.

Zaradi izseljevanja (in povečane smrtnosti) se je v tem politično in gospodarsko prelomnem obdobju na Kranjskem in tudi Primorskem število prebivalcev zmanjšalo (Blaznik idr. 1970: 103–106). Leta 1857 je po podatkih prvega avstrijskega modernega popisa prebivalstva v drugih delih monarhije živelo skoraj 25.000² oseb iz slovenskih dežel (Valenčič 1990a: 49). V šestdesetih in sedemdesetih letih je bilo izseljevanje, po migracijskih saldih sodeč, zmernejše, a vsekakor pomembno in se je sčasoma stopnjevalo. Prelomna so bila osemdeseta leta. Takrat je začelo izseljevanje hitro naraščati in je stopilo v najintenzivnejšo fazo, ki se je nadaljevala do prve svetovne vojne. Koeficient pasivnega selitvenega salda (razmerje med migracijskim saldov in številom prebivalstva na 1.000 prebivalcev) je v slovenskih deželah v osemdesetih letih z 1,1 poskočil na 3, v devetdesetih letih pa na 4,4. V prvem desetletju 20. stoletja se je skrčil na 2,2 (izračunano s pomočjo podatkov iz: Valenčič b. d.; Šifrer 1962; Blaznik idr. 1970), a samo zaradi višjega naravnega prirasta in zato, ker je na robu slovenskega etničnega teritorija močno naraslo prebivalstvo koroških

Grafikon 1: Koeficienti naravnega in dejanskega prirasta prebivalstva ter pasivnega selitvenega salda na ozemlju današnje Slovenije v obdobju 1857–1910 (na 1.000 prebivalcev)

Vir: Šifrer (1962)

in primorskih mest, k čemur je prispevalo tako priseljevanje s slovenskega in drugega avstro-ogrškega prostora kot iz tujine.

Dinamika in teža izseljenskega pojava se jasneje izrazita, če odmislimo zahodni in severni urbanizirani rob slovenskega etničnega ozemlja, pogled pa zožimo na ozemlje današnje Slovenije. V teh teritorialnih okvirih se je proces izseljevanja v novem stoletju še krepil (Grafikon 1 in Tabela 1 v prilogi). Iz grafikona je razvidno, kako je bila od sedemdesetih let, kljub naraščajočemu naravnemu prirastu, rast prebivalstva odvisna od izseljevanja. Če je v šestdesetih in sedemdesetih letih izseljevanje odvzelo 33 in 41 odstotkov naravne rasti prebivalstva, jih je v osemdesetih letih 47 odstotkov, v devetdesetih letih pa 69 odstotkov. V prvem desetletju 20. stoletja je izseljevanje kljub izredno okrepljeni stopnji naravne rasti zmanjšalo učinek naravnega prirasta za 61 odstotkov.

Regionalne razlike in posebnosti

Migracijski pojav ni celotnega slovenskega prostora zajel v enakem obsegu, ampak se je od dežele do dežele in znotraj njih bolj ali manj razlikoval. To je

bilo povezano s poselitvenimi specifikami, tendencami naravne demografske rasti in z družbenimi ter gospodarskimi razmerami, iz katerih sta izvirala mobilnost in prerazporejanje prebivalstva. Najbolj izrazito je bilo na Kranjskem, kjer je prebivalstvo po naravni poti naraščalo hitreje kot na Štajerskem in Koroškem. V obdobju med letoma 1870 in 1910 je kranjski pasivni migracijski saldo znašal 100.000 ljudi ali 21,6 odstotka prebivalstva iz leta 1869.³ Nižji je bil na Štajerskem in Goriškem, kjer sta bila pasivna selitvena salda 17,6 in 16,6 odstotka začetnega prebivalstva. V absolutnih številkah je to pomenilo neto izselitev 71.000 oziroma 33.000 prebivalcev. Še nekoliko nižja je bila stopnja izseljevanja v Prekmurju (14,6 odstotka), najmanjša pa v Slovenski Istri, in sicer 9,2-odstotna. V teh dveh primerih je manko prebivalstva znašal dobrih 9.000 ljudi. Za slovensko Koroško podatek o komaj odstotnem številu izseljencev ni zanesljiv, ker je zaradi rasti prebivalstva Celovca močno popačen. Iz istega razloga v tej analizi ne upoštevamo Trsta, ki sodi v okvir slovenskih dežel in zgodovinskega naselitvenega ozemlja, a s svojimi dimenzijami in številčnim priseljevanjem zasenči migracijske pojave na Primorskem in tudi migracijska razmerja v širšem slovenskem prostoru.

Na Kranjskem in Štajerskem je bilo izseljevanje v sedemdesetih letih že zelo konsistentno (Tabela 2 v prilogi). Na Kranjskem se je enakomerno stopnjevalo do konca stoletja in še dlje, na Štajerskem pa se je po močnem skoku v devetdesetih letih ohranilo bolj ali manj na isti ravni. Na Kranjskem so k izseljevanju v podobnih absolutnih deležih prispevali vsi okrajji, razen radovljiškega in ljubljanskega okoliškega okraja, kjer je bilo izseljevanje skromnejše. Po intenzivnosti oz. v razmerju s številom prebivalstva je bila daleč pred vsemi Dolenjska, ki je bila pravi epicenter slovenskega izseljevanja. V okrajih Črnomelj in Kočevje je pasivni selitveni saldo znašal kar 41 oziroma 42 odstotkov začetnega prebivalstva, kar je za deset odstotnih točk več od vseh drugih kranjskih okrajev in največ na celem slovenskem ozemlju. V kočevskem okraju je izseljevanje odvezlo 87 odstotkov naravnega prirasta, v črnomaljskem pa je doseglo kar 167 odstotkov naravne rasti. Tu je bilo množično izseljevanje zgodnejše kot drugod, na najvišjo stopnjo se je dvignilo že v osemdesetih letih in jo obdržalo do konca obdobja. Izseljevanje je iz desetletja v desetletje povzročalo upadanje števila prebivalstva; v črnomaljskem okraju se je to z 29.600 zmanjšalo na 24.700 ali za 16 odstotkov. V kočevskem okraju, ki je imel absolutno največji negativni saldo, je pojav dosegel višek v zadnjih dvajsetih letih. V podatkih je zajeta tudi sezonska migracija zimskega tipa (krošnjarstvo in druge dejavnosti), zato je bil dejanski obseg neto izselitev nekoliko manjši; to je zmanjšalo prebivalstveno osnovo in popačilo stopnjo naravnega prirasta ter posledično migracijski saldo.

Po intenzivnosti izseljevanja sledijo okraji Postojna, Litija, Logatec, Novo mesto in Kamnik. Pri Postojni je opazna stabilna dinamika čez celotno obdobje. Vsaj v prvih desetletjih jo je mogoče povezovati s »tradicionalno« utečenostjo tokov proti Trstu. V drugih okrajih se je pojav stopnjeval in dosegel višek v devetdesetih letih oziroma v zadnjih dvajsetih letih. V Litiji in Logatcu so bile tudi zaradi višjega naravnega prirasta posledice izseljevanja na rast prebivalstva manjše. Občutno nižji, a še vedno relevantni količnik izseljevanja sta beležila okraja Krško in Kranj, kjer je pojav naraščal in v kranjskem primeru izničil učinek naravne rasti. Ta dva okraja sta imela skupaj z Novim mestom in s Kamnikom najvišje absolutne primanjkljaje prebivalstva. Najnižje primanjkljaje sta imela Ljubljana okolica, kjer je izseljevanje doseglo izrazitejšo intenzivnost v devetdesetih letih, in Radovljica, kjer se je sprva zelo visok pasivni selitveni saldo v devetdesetih letih zaradi industrijskega razvoja Jesenic obrnil v pozitivno smer.

Na Štajerskem so največji absolutni primanjkljaj utrpeli okraj Celje okolica, kjer je izseljenski saldo znašal več kot 27.000 prebivalcev, za njim pa ptujski in mariborski okraj z neto primanjkljaji 20.000 oziroma 19.000 prebivalcev. Najintenzivnejše pa je bilo izseljevanje z 32 odstotki začetnega prebivalstva v Brežicah. Tu je bil že na začetku obdobja pojav najbolj relevanten in se je do konca stoletja še stopnjeval. Drugod se je vidno dvignil predvsem v devetdesetih letih, v Slovenj Gradcu pa v novem stoletju, ko je tudi povzročil padec števila prebivalstva, v ptujskem, mariborskem in ljutomerskem pa je v dolgem obdobju nihal.

Na slovenskem Koroškem je izseljevanje beležilo višek v devetdesetih letih. Največje stopnje in absolutne številke je doseglo v okrajih Šmohor in Velikovec, kjer je zajelo 80 oziroma 110 odstotkov sicer zelo skromnega naravnega prirasta celotnega obdobja. V absolutnih številkah pa je pasivni selitveni saldo znašal več kot 5.000 oziroma skoraj 12.000 prebivalcev. Po višku v devetdesetih letih se je tudi tu precej zmanjšal.

V Prekmurju je bilo v sedemdesetih letih opazno znatno priseljevanje, že v naslednjem desetletju pa se je pokazala tendenca izseljevanja. To se je močno stopnjevalo in se v tridesetletnem seštevku pomnožilo na 18 odstotkov prebivalstva iz leta 1880. Goriška in Istra sta bili vsaka na svoj način močno odvisni od Trsta in od njegovega razvoja. Za obe deželi so bile že v prejšnjem stoletju značilne najvišje stopnje naravne rasti, ki so se nadaljevale tudi v 19. stoletju. (Blaznik idr. 1970: 100, 114) V predmarčni dobi je zato na Goriškem prebivalstvo naraščalo veliko hitreje kot drugod. Velik del te rasti se je prelival v Trst, kamor so se z Goriškega v velikem številu selili od začetka prostoluškega obdobja v 18. stoletju. Goriški pasivni selitveni saldo je beležil najvišjo

vrednost že v sedemdesetih in osemdesetih letih, nato je postopoma upadal. Temu so botrovali rast Gorice, industrializacija in prometni ter agrarno-tržni razvoj dežele, ki so del migracij zadržali v deželnih mejah (v Gradiški in Trziču), pa tudi priseljevanje iz Furlanije in avstrijskih dežel. V slovenskem delu dežele je na Tolminskem intenzivnost izseljevanja z desetletji padala, v goriškem okraju je močno narasla v osemdesetih letih, v sežanskem pa je bila z občasnimi padci najizrazitejša in je na koncu obdobja znašala 33 odstotkov začetnega prebivalstva. V Istri je bilo neto izseljevanje zmernejše, predvsem na začetku 20. stoletja ga je izraziteje občutil koprski okraj.

Selitveni saldi prikazujejo učinke izseljevanja, ne odražajo pa natančnejših dimenzij in včasih niti pravih potez izseljenskih gibanj. Do intenzivnejših selitvenih gibanj je prihajalo znotraj samega slovenskega etničnega ozemlja, tako da so bili številni okraji priča bolj ali manj množičnemu izseljevanju in priseljevanju. Oboje je bilo odvisno od razvoja in geografske lege gospodarskih središč, ki so v nasprotju z gospodarsko stagnirajočim oziroma depresivnim območjem ustvarjali priložnosti za zaposlovanje in vključevanje prebivalstva. Poglavitni cilji priseljenskih gibanj so bila mesta. Urbano prebivalstvo je tudi na Slovenskem v tem obdobju znatno naraslo, zlasti v večjih mestih, a tudi v naseljih z več kot 1.000 prebivalci, kjer so napredovale trgovske dejavnosti in obrtna ali industrijska produkcija. Ta središča, ki so opravljala upravne ali prometne funkcije, so pridobivala družbenoekonomske značilnosti, ki jih na Slovenskem lahko uvrščamo med urbane, čeprav so se v družbeni strukturi in tudi videzu v njih prepletali mestni in tipično podeželski elementi. (Melik 1956) V Ljubljani, Gorici in Celovcu se je med letoma 1870 in 1910 število prebivalstva povečalo za 85 odstotkov, v Celju in Idriji za več kot 60 odstotkov, v Mariboru za skoraj 120 odstotkov, v Trbovljah za 180, medtem ko je Spodnja Šiška beležila 280-odstotni porast. V Trstu, edinem velikem mestu, se je prebivalstvo povečalo za 95 odstotkov, a je porast v absolutnih številkah prekašal prirastek vseh preostalih mest na Slovenskem. K naraščanju urbanega prebivalstva so prispevale predvsem migracije.

Živahne so bile tudi selitve med podeželskimi okraji. V izrazito agrarne okraje na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem so se iz drugih slovenskih krajev in tudi Hrvaške priseljevale kmečke družine, kmetijski delavci in posli (Valencič b. d.: 47, 53). Slovenski Koroška in Štajerska sta veliko svojega prebivalstva prepuščali razvitejšim deželam, hkrati pa sprejemali številne priseljence iz drugih slovenskih dežel, zlasti Kranjske, pa tudi iz drugih avstrijskih dežel. Tako je na slovenskem Štajerskem leta 1900 živelo 7.500 ljudi, rojenih na območjih z nemško večino (Mačkovšek 1911: 250). Še nekaj primerov izseljenskih in priseljenskih gibanj: radovljiški okraj je imel med letoma 1890 in

1910 pozitiven migracijski saldo, ker je razvoj industrije na Jesenicah tja pritegnil številne priseljence,⁴ so se pa številni domači prebivalci selili v tujino (Drnovšek 1989: 205–206). V Istri so se iz okraja Volosko v velikem številu izseljevali v Pulj, na Reko in druge kraje na Hrvaškem. Med istrskimi okraji je imelo Volosko do konca stoletja največje število odsotnega domačega prebivalstva. Vse večje pa je bilo priseljevanje, povezano z razvojem turistične Opatije. V kamniškem okraju je od devetdesetih let število prebivalstva zaradi izseljevanja padalo, v domžalski občini pa zaradi priseljevanja iz okolice in tujine, povezanega s slamninarsko industrijo, močno naraslo. (Valenčič 1958: 64–65) Določeno stopnjo priseljevanja je poznalo tudi Kočevje, kjer sta bila izseljevanje in padanje števila prebivalstva med najbolj poudarjenimi sploh.

Migracijski saldi v podeželskih okrajih povsod kažejo presežek izseljevanj nad priseljevanji, vendar so bile amplitude in intenzivnost izmenjav od okraja do okraja in tudi znotraj njih zelo različne in tudi razmeroma zmerni negativni migracijski saldi so lahko rezultanta zelo številnih izseljevanj in priseljevanj. Poleg tega nas podatki o domovinski pravici (občini, v kateri so imeli ljudje stalno bivališče) opozarjajo na visoko stopnjo mobilnosti in izmenjave prebivalstva v samih mestih. Tudi ta so poznala stalno večanje števila prebivalstva iz drugih deželnih okrajev in drugih dežel, a hkrati tudi izseljevanje, kar kaže na kompleksnost migracijskega procesa proti mestom, ki ni potekal po enosmernih in linearnih trajektorijah. Tako je imelo leta 1900 v Mariboru samo 10 od stotih prisotnih prebivalcev v njem domovinsko pravico, v Celju in na Ptujju pa 20. Podobno je bilo v Ljubljani in Celovcu, kjer je bilo domovincev dobrih 23 oziroma 24 odstotkov prisotnega prebivalstva. Posamezne slovenske dežele so poznale tudi različne stopnje mobilnosti in razdalj migracijskih gibanj (glej Tabela 3). Ne glede na to, da so podatki odvisni od geografske lege in specifik teritorialne upravnopolitične delitve, razodevajo, kot vidimo v nadaljevanju, različne vrste in usmeritve migracijskih gibanj.

Izseljevanje ni vplivalo samo na rast prebivalstva, ampak je kot selektivni pojav pustilo globoke sledove tudi v njegovi strukturi. Do konca šestdesetih let spremembe še niso bile zelo opazne, do leta 1910 pa se je odprla vrzel v starostnih razredih od 15 do 64 let, v katerih je delež prebivalstva z 62 odstotkov padel na 58,5 odstotka. Med narodi v avstrijski polovici monarhije so imeli Slovenci na Slovenskem leta 1900 najnižje število prebivalcev v starosti od 20 do 40 let. Medtem ko so bili v starosti do 20 let izenačeni z državnim povprečjem, so v starosti od 21 do 30 let od njega odstopali kar za 25 odstotkov, v starostnem segmentu od 31 do 40 pa za 12 odstotkov. Za primerjavo so prebivalci srbohrvaškega jezika, na drugem mestu na tej lestvici, od državnega povprečja odstopali za 12,5 odstotka. Slovenci so imeli tudi najvišje stopnje prebivalstva

nad 50 let. (Mačkovšek 1911: 247) Izseljenski odliv se je poznal tudi v spolni strukturi. Na celotnem slovenskem narodnem ozemlju je bilo v obdobju med letoma 1857 in 1910 povprečno pet odstotkov več ženskega kot moškega prebivalstva, na Kranjskem pa so ženske v rodnem obdobju presegle enako stare moške za 10 odstotkov (Fischer 2005a: 19–20).

Družbenoekonomski kontekst in dejavniki neravnovesij

Podoba migracijskih gibanj na Slovenskem je v drugi polovici 19. stoletja do prve svetovne vojne postajala vse bolj razgibana. Ob notranjih selitvah so se gibanja v vse večjem številu obračala iz slovenskega etničnega prostora in se iz desetletja v desetletje pretvarjala v negativne selitvene bilance. Množične migracije so nastopale v kontekstu procesov družbenega in ekonomskega prestrukturiranja, do katerega je prihajalo z uveljavljanjem modernizacije in kapitalističnih odnosov. V slovenskem prostoru je bil prehod od predmodernega k modernemu družbenoekonomskemu modelu, ki je temeljil na racionalizaciji načinov agrarne proizvodnje v tržne namene, ekspanziji industrializacije ter drugih neagrarnih ekonomskih sektorjev, zelo negotov in počasen. Do osemdesetih let 19. stoletja je bilo na Slovenskem več kot 80 odstotkov prebivalstva kmečkega, kar je zaradi demografske rasti ustvarjalo vse večji pritisk na tradicionalne agrarne strukture. Agrarni svet je ostajal v veliki meri ujet v predmoderne proizvodne logike in zaradi nizke ali neobstoječe akumulacije kapitala ter nezmožnosti vlaganja v posodobitve ni zmožel stopati v korak z novimi časi. Preobrazba v smeri tržnega gospodarstva in povečanja donosa kmetij je sama predvidevala krčenje kmečkega prebivalstva, ki je po številu presevalo ekonomsko vzdržnost agrarnega sektorja, in njegovo preusmeritev k drugim gospodarskim virom ter gospodarskim panogam. Njihov razvoj pa je v primerjavi z razpoložljivim človeškim potencialom in potrebami ter aspiracijami prebivalstva prav tako zaostajal. Počasna modernizacija kmetijstva, visoka koncentracija prebivalstva na agrarnem podeželju in težavno dvigovanje življenjskega standarda kmečkega prebivalstva so bili – kot poudarjajo ekonomski zgodovinarji – do prve in delno vse do druge svetovne vojne na Slovenskem temeljni in z migracijami tesno povezani socialni in ekonomski problemi. (Prim. Lazarevič 2015: 62–73.)

Razmere, dejavniki in mehanizmi, iz katerih so se migracije rojevale, so bili kompleksni. Ob uveljavljanju kapitalistične logike v kmečkem gospodarjenju se je kmečko prebivalstvo srečevalo s številnimi težavami in izzivi. Zemljiška odveza je kmečkemu stanu omogočila dostop do zemljiške lastnine, vendar je zlasti srednjega in malega kmeta – teh je bilo največ – po zemljiški odvezi dvajset let bremenilo odplačevanje odškodnine. Kmečko gospodarjenje se je

individualiziralo, zmanjšale so se možnosti izkoriščanja srenjskih površin, ki so bile tradicionalno pomemben gospodarski vir, večala sta se davčni pritisk in potreba po denarju, ki ga je kmet potreboval tudi za posodabljanje obrata. To je vodilo v vse večjo odvisnost od tržnega gospodarjenja.

Izrazita težava agrarnega gospodarstva je bila majhnost zemljiške posesti, ki je oteževala in v več primerih preprečevala racionalizacijo kmečke proizvodnje. Razdrobljena struktura agrarne posesti je že v prvi polovici 19. stoletja zavirala hitrejši razvoj agrarnega sektorja. Po zemljiški odvezi in z Zakonom o svobodni delitvi kmetij iz leta 1868 se je razdrobljenost še povečala. Na začetku 20. stoletja, ko je delež kmečkega prebivalstva upadel na 67 odstotkov celotnega prebivalstva, je bilo 55 odstotkov kmetij manjših od pet hektarjev, 36 odstotkov pa manjših od dva hektarja. Tretjina je bila srednje velikih kmetij s pet do 20 hektarjev zemlje. Kmetij, večjih od 50 hektarjev, je bilo le poldrugi odstotek. (Fischer 2005b: 73) Ker se je srenjska zemlja razdelila na podlagi velikosti kmetij, je imel od delitve največjo korist sloj premožnejših kmečkih posestnikov. Ti so širili posest na račun propadajoče male in srednje kmečke posesti in krepili svoj gospodarski položaj tudi z drugimi, neagrarnimi viri dohodka.

Majhnost obdelovalnih površin in kmetij ter neugodne naravne razmere so tudi večjim obratom oteževale uvajanje sodobnega kmetovanja in intenzivne tržne pridelave. Donosi žitnih pridelkov so bili na Slovenskem v povprečju za polovico manjši kot v deželah z napredno agrarno proizvodnjo, nobene možnosti posodobitve pa niso imele kmetije v velikosti do 10 hektarjev. Ti obrati, na katerih so gospodarili z rodovno delovno silo, niso bili sposobni konkurirati domačemu moderniziranemu in kapitalistično vodenemu kmetijstvu ter kmečkim proizvodom, ki so iz tujine prihajali po nižjih cenah. Razmere v kmečkem gospodarstvu so se v sedemdesetih letih poslabšale z agrarno krizo, ki so jo v osemdesetih letih spremljale še rastlinske bolezni (Granda 1999a; Vodopivec 1999). Te so prizadele najbolj donosne kulture, kot je bilo npr. v vinogradništvu. Iz krize se je kmetijstvo izvilo šele v devetdesetih letih. Od takrat so se razmere v kmečkem sektorju s posodobitvijo in povečevanjem proizvodnje postopoma izboljševale.

Velike spremembe, ki jih je najbolj občutilo kmečko oziroma podeželsko prebivalstvo, sta prinesli železnica in prometna revolucija. Gradnja železnice je ponujala veliko priložnosti za zaposlovanje in druge oblike zaslužka. Učinek gospodarskega napredka, ki ga je omogočila, pa je bil le začasen (Studen 2005). Z gradnjo železniškega omrežja in revolucijo v prevozih ter s prodiranjem domačih in tujih industrijskih proizvodov je prebivalstvo na podeželju izgubilo številne neagrarne gospodarske vire, ki so pri slojih brez zemlje do

takrat dopolnjevali dohodek in bili pogosto njegov glavni del. Močno so se, zlasti na območjih, po katerih je potekalo novo prometno omrežje, skrčili prevoznništvo, splavarstvo in brodarstvo, tovorništvo in obcestno gostilničarstvo. Upadla sta vloga in dohodek kmetov v kmečki trgovini, saj je imela po novem velika posredniška trgovina na Slovenskem namesto prejšnjih tržnih centrov le še tranzitne postaje, iz drobne trgovine, ki se je profesionalizirala, pa je bil kmet večinoma izrinjen. (Blaznik idr. 1970: 633–634; Valenčič 1981; Gestrin 1991: 245–189; Fischer 2005b) Železnica je prevzemala prevoz lesa in kmečkim vpregam vse bolj puščala le še spravilo lesa iz gozda in prevoz na žage. Številni so na daljše razdalje z vpregami vozili še do prve vojne, vendar se je donos te dejavnosti vse bolj zmanjševal.

Z zemljiško odvezo je kmet izgubljal tudi zaslužek od lesa, do katerega je prej prišel na podlagi služnostnih pravic in ga samostojno prodajal, medtem ko je zdaj ta trgovina prešla v roke lastnikov gozdov (Valenčič 1989). Promet in industrijska proizvodnja sta zmanjševala ali povsem izničila dohodek od domačih kmečkih obrti, izginjale so založniške oziroma manufakturne oblike proizvodnje dobrin, obrtniki, ki se niso bili zmožni posodobiti in prilagoditi tržnim razmeram, so izgubljali tekmo s konkurenco in propadali. Kot ugotavljajo študije, je v tem obdobju v primerjavi s preteklimi stoletji prišlo do »ruralizacije« kmečkega prebivalstva, kar pomeni, da je prebivalstvo opustilo številne neagrarne dejavnosti in vire dohodka ter da je podeželje dobilo bolj poudarjen agrarni značaj (Blaznik idr. 1970: 634).

Agrarna ekonomija je po zemljiški odvezi s tehničnega stališča in s stališča intenzivnosti vendarle napredovala, kmečki dohodek pa je upadal. Situacijo sta leta 1873 poslabšali gospodarska in nato agrarna kriza, ki se je vlekla do devetdesetih let, ko je v prvi tretjini desetletja dosegla višek. Ob tem in večanju denarnih izdatkov za plačilo davčnih in drugih monetarnih obveznosti ter potreb so se mali in srednji kmetje vse bolj zadolževali; v samo nekaj desetletjih je prišlo do zadolžitve velikega obsega. V obdobju 1858–1881 so se kmečki dolgovi na Kranjskem povečali za 84 odstotkov, na Koroškem za 80, na Štajerskem za 74 in na Primorskem za 45 odstotkov. V bistriškem okraju, na primer, je bila leta 1884 samo tretjina kmetij in kajž brez dolgov. (Vošnjak 1884; Valenčič 1989: 33) V devetdesetih letih so se kmečke razmere izboljšale, vseeno pa je do preloma stoletja zadolževanje naraščalo (Lazarevič 1994: 16–25). Zaradi nerazvitosti kreditnega sistema, ki se je s pojavom kreditnih in drugih zadrug izboljšal šele v devetdesetih letih, in gospodarske šibkosti kmetij je bil dostop do kreditov otežen ter obremenjen s pogostokrat neizplačljivimi obrestnimi merami (Lazarevič 1993). Zaradi tega so bili deli kmetij in tudi cele posesti naprodaj, še pogosteje pa so šle na dražbo. Med

krizo v sedemdesetih in osemdesetih letih so se na podeželju množile vrste malih kmetov, ki so se na kmetijah komaj preživljali oziroma so morali svoj dohodek dopolnjevati z drugim agrarnim ali neagrarnim zaslužkom. S težavo so zasledovali krhko eksistencialno raven, ki jo je lahko ogrozila vsaka majhna neprijetnost, sploh pa kaka večja škoda ali ena ali več zaporednih slabih letin. Vse manjša in šibkejša kmečka posest je ustvarjala vse večje družbeno razslojenost kmečke družbe. Večal se je delež prebivalstva, ki so ga razmere potiskale na družbeni rob in v brezperspektivni položaj. Leta 1902 je bila na Slovenskem tretjina kmečkih gospodarstev kajžarskih, petina je bila takih, ki so zmogle živeti od poljedelstva le v izjemnih razmerah, tretjina je bila pravih kmečkih gospodarstev, preostale so bile veleposesti. Hkrati sta se povečevala delež zemljiške posesti v rokah neagrarnih posestnikov in vaška buržoazija. (Blaznik idr. 1970: 174–179, 636–637)

Med dejavniki opisanega procesa in spodkopavanja položaja malih posestnikov je bil tudi sistem dedovanja, po katerem so imeli vsi posestnikovci potomci pravico do enakih deležev. Izplačilo deležev je bilo za prevzemnike kmetij veliko breme in dodatni vzrok zadolževanja (Blaznik idr. 1970: 635). Mlajši bratje in sestre pa na domači kmetiji niso imeli veliko življenjskih priložnosti. Morali so jo zapustiti oziroma pristati na vlogo podrejene rodbinske delovne sile. Osamosvajanje je vodilo preko izstopa iz domačega gospodarstva in naslanjanja na samostojne vire dohodka. Mala kmečka družina, vpeta v racionalizacijo proizvodnje in iskanje ravnovesja med proizvodnjo in porabo, ni bila sposobna rešiti svojih potomcev pred družbeno marginalizacijo, kaj šele, da bi jim omogočila družinsko reprodukcijo. Vse to je množilo vrste polproletariata in čistega, samo od plačanega dela odvisnega proletariata. Agrarne delavske mezde so bile zato nizke in so dodatno jemale spodbudo investicijam v posodabljanje agrarnega gospodarstva. V odvisno delo in proletarizacijo je v mestih zdrselo tudi veliko malih obrtnikov, ki niso vzdržali konkurence tovarniške proizvodnje oziroma večjih, strojno opremljenih in kapitalistično vodenih obrtnih obratov (Fischer 2005c).

Po drugi strani je v 19. in 20. stoletju vse do prve svetovne vojne na Slovenskem prišlo do vidnega napredovanja v metalurški in lesni industriji, rudarstvu in drugih industrijskih panogah, ki so zaposlovale vse večje število delavcev. Povečalo se je število tovarniških obratov, neagrarno gospodarstvo se je prestrukturiralo na kapitalistični osnovi. Od osemdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne je industrializacija na Slovenskem ustvarila kakih 40.000 delovnih mest (Lazarevič 2015: 67). V tem obdobju se je poklicna struktura prebivalstva slovenskih dežel vidno spremenila. Odstotek prebivalstva, ki je živel od industrije in obrti, se je med letoma 1869 in 1910 povečal

za 84 odstotkov. Naraščala sta tudi število ter delež aktivnih v drugih neagrarnih panogah, prometu, trgovini, javnih službah, svobodnih poklicih in med rentniki. Rast v vseh omenjenih panogah je bila proporcionalno hitrejša kot pri drugih narodih v Avstriji. Neagrarno prebivalstvo je od osemdesetih let do prve svetovne vojne s 17 naraslo na skoraj 32 odstotkov. Do največjega naraščanja in prehajanja k industrijskim in drugim neagrarnim dejavnostim je prišlo na začetku 20. stoletja. Kljub temu pa sta pred prvo svetovno vojno glavnino svojega dohodka v agrarnih dejavnostih še vedno črpali dve tretjini aktivnega prebivalstva, medtem ko je bil pri nemškem prebivalstvu avstrijske polovice monarhije ta delež 30-odstoten. (Fischer 1988: 27; Hočevar 1979: 50)

Te spremembe in napredovanje ekonomske modernizacije so bili na slovenskem ozemlju različno razporejeni. Nekatera območja so kazala večjo sposobnost in dovzetnost ter imela ugodnejše pogoje za razvoj v smeri intenzivnega gospodarstva, druga so bila iz teh procesov izvzeta in so ostajala ujeta v gospodarskih in družbenih strukturah predmoderne dobe. Na Primorskem in Kranjskem je število zaposlenih v obrti in industriji naraščalo hitreje kot na Koroškem in Štajerskem. Različne so bile tudi hitrosti razvoja. Tako se je med popisoma 1869 in 1880 v Primorju aktivno prebivalstvo povečalo za 34 odstotkov, na Koroškem za 14 odstotkov, na Štajerskem za osem odstotkov, na Kranjskem pa je napredovalo le za dva odstotka. V naslednjih desetletjih so se dinamike spremenile. Na zahodnem obrobju slovenskega ozemlja je bil Trst vsekakor glavni katalizator investicij, podjetništva in delovne sile. Leta 1869 se je v Trstu zgoščalo 28,2 odstotka zaposlenih v obrti in industriji s celotnega slovenskega ozemlja. Ker sta omenjena gospodarska sektorja napredovala tudi drugod, je v naslednjih desetletjih delež padal, a je leta 1910 še vedno znašal 22,4 odstotka vseh zaposlenih v omenjenih sektorjih. (Fischer 1988: 28–30)

Gospodarski napredek pa je bil, kot kažejo primerjave z deželami intenzivne industrializacije v tujini in sami Avstriji, v primerjavi s hitro rastjo števila prebivalstva prepočasen. Segment samostojnih obrtnikov se je znatno povečal, vendar je zaposlil le malo odvisnega delavstva. Večje možnosti zaposlovanja so bile v industriji in drugih sektorjih, tako da se je število delavcev povečalo za 60 odstotkov. Prav tako se je povečalo tudi število nameščencev v obrti in industriji. (Fischer 1988: 28) Območja in sektorji intenzivnejšega gospodarskega razvoja pa so na slovenskem etničnem ozemlju lahko absorbirali le del prebivalstva, ki ga je izločila zaostala agrarna struktura podeželja (Lazarevič 2015; 2017). Pri tem se je postavljalo tudi vprašanje nizke stopnje izobrazbe in kvalificiranosti delovne sile, zaradi česar so mnogi sektorji vsaj v določenih fazah razvoja morali ustrezno ali manjkajočo specializirano delovno silo pritegniti od drugod. V igri so bili še proizvodni in življenjski cikli industrijski

obratov in nihajoče razmere na trgih dela, nestalnost zaposlovanja, problematika mezd, sindikalni spori in sama narava dela ter z njo povezan način mobilizacije delovne sile.⁵ Zaradi opisanih razmer in težavnega prodiranja ekonomske modernizacije se je proces lajšanja nesorazmerja med prebivalstvom in razpoložljivimi gospodarskimi viri ter perspektivami življenja vse bolj usmerjal iz slovenskega prostora, tako v razvitejše dele avstro-ogrske monarhije kot tujino. Spodbujali pa ga niso le gospodarska sfera in materialne potrebe, ampak prav tako tudi dejavniki družbene modernizacije, ki je promovirala nove standarde in načine življenja ter odpirala nove prostore za uresničevanje osebnih potencialov in aspiracij.

SMERI MIGRACIJSKIH GIBANJ: NOTRANJE IN MEDNARODNE MIGRACIJE

Množično izseljevanje s slovenskega ozemlja je v drugi polovici 19. stoletja vse do prve svetovne vojne ubiralo različne smeri. V splošnih predstavah in pogosto tudi v strokovni literaturi se ta pojav povezuje s tujino in predvsem z Ameriko. Združene države Amerike so bile res najbolj pogost cilj takratnih slovenskih transnacionalnih migracijskih gibanj, tako da je odhajanje »čez lužo« postalo na Slovenskem še bolj kot drugje pojem za izseljevanje. O njem se je največ pisalo in govorilo, zaradi značilne organizacije in poteka je bilo v javnosti najbolj prepoznavno. Amerika je bila kot moderna družba široko odprtih vrat, velikih priložnosti in hitrega gospodarskega napredka zelo privlačna. Podobno kot drugod v Evropi je Amerika tudi na Slovenskem vzbujala največja pričakovanja in močno vplivala na kolektivno domišljijo (prim. Drnovšek 1998b). Ni naključje, da sta se podoba Amerike in beseda Amerika vgradili v ljudske predstave in govorico, in to ne samo kot geografski pojem, ampak kot metafora za blagostanje, moderni načina življenja ter kot možnost za dvig nad socialne standarde, ki so vladali v »starem kraju« (Hoerder 1991: 80). K dojetanju čezmorskega in vsakršnega izseljevanja v tujino kot prevladujoče oblike migracije v tem zgodovinskem obdobju so s svojimi birokratskimi praksami prispevale države same. Zaradi mednarodnih pravnih razsežnosti in interesov so mu namenjale več politične pozornosti kot notranjim gibanjem. Zapuščanje »domače grude« je navsezadnje opozarjalo nase v javnosti in v času cvetenja narodne ideje preraščalo v vprašanje narodnega interesa in čutenja.

Mednarodne in čezmorske migracije pa so bile sestavni del širšega procesa geografske mobilnosti, ki je zaznamovala to zgodovinsko obdobje. Ta mobilnost se je kazala tako v premikih znotraj ožjih geografskih prostorov

kot na medregionalnih in mednarodnih relacijah. Veliko in najbolj neposredno prizorišče izseljevanja s slovenskega ozemlja je bila sama avstro-ogrška monarhija. Do značilnih množičnih gibanj je še pred odhajanjem v tujino prihajalo znotraj države. To je bila bolj ali manj značilnost vseh narodov monarhije, ki je v dvajsetletju pred prvo svetovno vojno skupaj z Rusijo in Italijo po izseljevanju v tujino zasedala prva mesta na lestvici držav; glavčina prostorske mobilnosti pa se je dogajala znotraj meja cesarstva. (Prim. Steidl 2017.) O dimenzijah notranjih migracij priča število prebivalcev s stalnim bivališčem v slovenskih deželah, ki so jih ob popisih prebivalstva ugotavljali drugod po monarhiji.⁶ Ob ljudskem štetju leta 1880 jih je bilo 120.000, dvajset let pozneje pa več kot 200.000. Število dejansko priseljenih Vlado Valenčič ocenjuje na približno tri četrtine navedenih števil (Valenčič b. d.: 59). Po študijah o notranjih migracijah, narejenih s pomočjo podatkov o kraju rojstva, ki najneposredneje odražajo obseg prostorskega gibanja, pa naj bi leta 1900 v drugih habsburških deželah živelo med 60.000 in 65.000 oseb, rojenih na slovenskem etničnem ozemlju, od tega 46.000 na nemškem Štajerskem. (Prim. Pfaundler 1907; Hecke 1913.) Tem migracijam, ki so imele v procesu demografskega in splošnega družbenega razvoja na Slovenskem prav tako velik vpliv kot migracije v tujino, so zgodovinske in druge migracijske študije do danes posvetile le malo pozornosti. Prav nasprotno pa so bile migracije in slovenska prisotnost v raznih evropskih in predvsem v čezmorskih državah priseljevanja v zadnjih tridesetih letih deležne številnih študijskih naporov (glej literaturo). Gibanja, usmerjena v druge dele monarhije, kot tudi tista znotraj samega slovenskega ozemlja so bila v glavnem preučena le v splošnih obrisih.⁷

Deželne podobnosti in razlike

Geografija migracijskih gibanj na Slovenskem je bila zelo kompleksna, povsod so se selitveni tokovi usmerjali tako proti ciljem v državi in znotraj samega slovenskega prostora kot zunaj njiju. Tako v obsegu kot v usmeritvah migracijskih tokov ter razdaljah migracijskih poti pa so prihajale do izraza nekatere splošnejše regionalne posebnosti, pri čemer razlikujemo tri večja območja. Čeprav sta slovenski Štajerska in Koroška prispevali nezanemarljive deleže izseljevanja v tujino, so bila gibanja iz obeh dežel usmerjena pretežno v druge dele države, največ na nemška območja avstrijske polovice monarhije. Iz Štajerske so se selili predvsem v srednji in zgornji del te dežele, kjer so ob ljudskem štetju leta 1900 ugotovili 70 odstotkov prebivalcev s stalnim bivališčem (domovinstvom) v spodnji Štajerski, ki so živeli v drugih delih Avstrije. Najpogostejši izvori štajerskih gibanj so bili podeželski okraj Maribora, Celja in Ptuja ter okraj Slovenj Gradec. Med preostalimi cilji izseljevanja iz spodnje

Štajerske je prednjačila Spodnja Avstrija, pomemben del tokov pa je bil usmerjen tudi v ogrski del monarhije. Izseljavanje iz slovenske Koroške je bilo prav tako v glavnem usmerjeno proti gospodarsko razvitejšim delom Avstrije, vendar enakomerneje porazdeljeno med nemško Koroško, nemško Štajersko in v manjši meri Spodnjo Avstrijo ter druge zahodne avstrijske dele monarhije.

Drugačne geografske poteze so imela gibanja na Goriškem in v slovenski Istri (mišljena sta takratna okraja Koper in Volosko). Od tod so bile migracije proti drugim avstrijskim deželam zelo skromne, saj se jim je v neposredni bližini, znotraj samega slovenskega ozemlja, kot privilegirani in tradicionalni cilji ponujal Trst. Leta 1900 je bilo v Trstu 29.000 in več kot 12.000 prebivalcev z domovinstvom na Goriškem oziroma v Istri. To so tri četrtine oziroma dve tretjini prebivalcev Goriško-Gradiške ter slovenskega dela Istre, ki so prebivali v drugih delih Avstrije. Goriško-Gradiška je bila zaradi tako množičnega prelivanja prebivalstva v avstrijsko glavno pomorsko pristanišče dežela z najvišjo stopnjo medregionalne migracije v avstrijski polovici monarhije. Priseljenci iz te dežele so bili v Trstu med vsemi avstrijskimi priseljenci najštevilčnejši. Množično priseljavanje v Trst se je iz slovenskega dela Istre začelo šele v 20. stoletju. Prej je Slovenska Istra poznala priseljavanje iz drugih delov Istre, povezano z razvojem agrarne ekonomije v funkciji tržaškega prehranbenega trga. Ob ljudskem štetju 1910 pa je koprski okraj z 8.000 prebivalci, bivajočimi v Trstu, zasedal prvo mesto med okraji priseljavanja v glavno avstrijsko pristaniško mesto (Cattaruzza 1979: 20–25). Gibanja z Goriškega in iz slovenske Istre sta množično privlačila tudi Pulj in Reka, medtem ko je zlasti Tolminska prispevala pomembne deleže tokovom v nemške dežele. Zlasti na Goriškem je bila visoka tudi migracija v tuje države.

Tretje območje izseljevanja je bila Kranjska, kjer je bila selitvena geografija še zlasti razvejana. Iz te dežele so se mnogi selili tako v gospodarska središča na nemškem Štajerskem in v Dolnji Avstriji kot v druge nemške avstrijske dežele ter proti jugu na Ogrsko, večinoma na Hrvaško. Večja gibanja iz Kranjske so bila usmerjena proti drugim slovenskim deželam. Pomemben delež teh migracij je na primer absorbiral Trst, ki je bil vse od 18. stoletja tradicionalni cilj izseljevanja iz Kranjske. Leta 1900 je bilo v Trstu 15.000 oseb z domovinstvom na Kranjskem. Ti ljudje niso prihajali samo s postojnskega, z logaškega in ljubljanskega območja, ki so bila zaradi prometnih povezav najbližje Trstu, ampak tudi iz bolj oddaljenih in odročnejših deželnih okrajev. Pomemben del kranjske migracije so pritegnila slovenska območja Štajerske in Koroške. Leta 1900 so v njih našteali 11.000 oziroma 6.000 oseb z domovinstvom na Kranjskem, medtem ko jih je bilo v nemških delih 12.000 oziroma 2.000. V primerjavi z drugimi slovenskimi deželami pa je Kranjska izstopala po izseljevanju v

tujino. Ob Kranjsko lahko postavimo tudi Prekmurje, kjer je izseljevanje prav tako ubiralo različne smeri. Del je bil usmerjen v slovenske dele Štajerske, kjer je podobno kot na Kranjskem nadomeščal tamkajšnje odhode v nemški del dežele. Sezonska in v manjši meri stalna gibanja so bila usmerjena na ogrska kmečka območja, močan tok pa je ubral tudi čezoceansko pot. (Prim. Kuzmič 2001a.)

Migracije iz Štajerske, Koroške in tudi Goriško-Gradiške ter Istre so potekale pretežno na krajše razdalje in so bile po geografski konfiguraciji bolj intra-ozioroma medregionalne. Štajerska in Koroška sta sami prispevali večinski delež k celotnemu izseljevanju s slovenskega ozemlja v preostali avstrijski prostor, kar je bil odraz »sosedstva« teh dveh dežel z gospodarsko najrazvitejšimi območji v državi. Podobno je veljalo za zahodno slovensko ozemlje, kjer se je v usmeritvah migracij poznala gravitacijska vloga Trsta ter vse bolj tudi Pulja in Reke. V geografiji kranjskih migracijskih gibanj so prihajale do izraza decentraliziranost dežele in različna oddaljenost ter navezanost njenih posameznih delov na različna središča intenzivnega ekonomskega razvoja. Od tod sta izvirala manjši obseg gibanj in večja artikuliranost selitvenih smeri znotraj države, po drugi strani pa izrazito izseljevanje v tujino. Na začetku 20. stoletja so te regionalne posebnosti prihajale še bolj do izraza. Izseljevanje iz slovenskega dela Štajerske in Koroške proti sosednjim nemškim območjem se je okrepilo, medtem ko so selitve iz Kranjske in Goriško-Gradiške proti nemškim deželam prenehale in se na notranjih relacijah v večjem obsegu usmerile proti ciljem ob jadranski obali. V Trstu, ki je z večanjem pomorskega prometa in industrializacijo od devetdesetih let doživeljal svoj drugi gospodarski razcvet, se je v letih 1890–1910 število prebivalcev, rojenih na Kranjskem in v Goriško-Gradiški, povečalo za četrtno, število rojenih v Slovenski Istri pa se je podvojilo. Povsod na Slovenskem pa je dvajset let pred prvo svetovno vojno prihajalo do množičnega izseljevanja v tujino, pri čemer je močno prednjačila Kranjska.

Slovenske dežele v avstrijskem kontekstu

Slovensko ozemlje je s tem odlikavalo splošne usmeritve migracijskih gibanj v Avstriji, v katerih sta v kompleksnem prepletu notranjih in mednarodnih tokov ter lokalnih posebnosti izstopali dve glavni težnji. Na eni strani intenzivna gibanja na krajše in srednje velike razdalje proti deželam, ki so se hitreje razvijale in urbanizirale ter znotraj njih. To so bile Spodnja Avstrija, Zgornja in Srednja Štajerska, deli Češke in Moravske, Predarlška, Salzburška, Trst in še nekatera središča. Te dežele, ki so v glavnem sovpadale z nemškim jezikovnim ozemljem, so imele pozitivne migracijske bilance, se pravi, da je število priseljencev prekašalo število izseljencev in da je priseljevanje prispevalo

k demografski rasti. S pomikanjem proti vzhodni in južni periferiji države je stopnja migracij na relacijah znotraj državnih meja padala. V teh deželah s slovanskim prebivalstvom, zlasti v Galiciji, Bukovini in Dalmaciji, dodamo pa jim lahko tudi Kranjsko ter v ogrskem delu Hrvaško in Slovaško, ki so zaostajale oziroma so bile izvzete iz večjih procesov industrializacije in so ohranjale izrazito podeželsko ter agrarno strukturo, je prevladovalo izseljevanje v tujino. Ta konfiguracija migracijskih teženj se jasno odraža v podatkih domovinske statistike. V Avstriji je leta 1869 povprečno več kot 80 odstotkov prebivalstva bivalo v domovinskih občinah. Do leta 1890 je ta delež v Spodnji Avstriji, Gornji Avstriji in na Češkem zaradi notranjih migracij padel pod ali na okrog 50 odstotkov. V Galiciji in Bukovini je istega leta še vedno znašal 84 odstotkov in je šele leta 1910 padel pod 80 odstotkov, na Kranjskem, kjer so se migracijska gibanja namesto v notranjost države v večji meri usmerila v tujino, pa 87 odstotkov. (Fassmann 1985: 71; Steidl idr. 2017: 50–54)

Za Kranjsko je mogoče s primerjavo naravnih in migracijskih demografskih saldov ugotoviti dimenzije oziroma razmerje med izseljevanjem v tujino in izseljevanjem v neslovenske avstrijske dežele. Vanje se je v zadnjem desetletju 19. stoletja izselilo najmanj 5.400, v tujino pa 29.000 prebivalcev (Österreichische Statistik 1903: XXXII–XXXIII). V prvem desetletju 20. stoletja, ko se je izseljevanje iz Kranjske proti severnim deželam Avstrije občutno zmanjšalo, izseljevanje v tujino pa močno povečalo, je negativni saldo s tujino na Kranjskem narasel na 42.000 prebivalcev (Österreichische Statistik 1914: 28*–29*). Kranjska, najmanjša po obsegu in številu prebivalstva, je bila tako v teh dveh desetletjih s približno petimi odstotki četrta med avstrijskimi deželami po absolutnem številu izseljencev v tujino. Pred njo so bile neprimerno bolj obljudena Galicija, ki jih je prispevala več kot polovico, Češka s petino in Moravska s sedmimi odstotki celotnega izseljevanja. Na prvo mesto in daleč pred vsemi pa se je Kranjska uvrščala po relativnem obsegu izseljevanja. V devetdesetih letih se je v tujino izselilo 5,7 odstotka kranjskega prebivalstva, v naslednjem desetletju pa kar 8,3 odstotka. Zaradi tako visokega deleža izseljencev na tuje je Kranjska v avstrijskem merilu veljala za deželo izseljevanja *par excellence* (Meinzinger 1903: 146).

Iz Goriško-Gradiške se je v devetdesetih letih v tujino izselilo najmanj 9.000 oseb, v naslednjem desetletju pa jih je odšlo najmanj 8.000, kar je znašalo manj kot odstotek vsega avstrijskega izseljevanja in 3,3 odstotka deželnega prebivalstva iz leta 1900 (Österreichische Statistik 1903: XXXIII; Österreichische Statistik 1914: 29*). Padec izseljevanja iz Goriško-Gradiške na tuje je bil v 20. stoletju med drugim povezan z razvojem nekaterih industrijskih središč v sami deželi, predvsem ladjedelniškega Trziča. Ta središča so okrepila

premike znotraj dežele in pritegnila prebivalstvo iz drugih avstrijskih dežel ter iz tujine, predvsem sosednje italijanske Furlanije. Izboljšanje prometnih povezav in razmer za tržno kmetijstvo ter obrtne dejavnosti je okrepilo krajevne vire dohodka iz gospodarstva in umirjalo centrifugalne migracijske težnje (prim. Kalc 2013a). Izselsjevanja v tujino iz slovenskih delov Štajerske in Koroške ni mogoče kvantificirati tako kot za Kranjsko in Goriško, ker za slovenske in nemške dele teh dežel ni na voljo ločenih podatkov. Za splošno primerjavo naj navedemo, da je bila celotna Štajerska, zahvaljujoč intenzivnemu gospodarskemu razvoju severnega in srednjega dela, pravo nasprotje Kranjski, saj je ta zasedala zadnje mesto med avstrijskimi deželami oziroma kronovinami po razmerju med izselsjevanjem v tujino in številom prebivalstva. V devetdesetih letih 19. stoletja je bilo v celi deželi zaradi izselsitve na tuje 9.000 oseb manj, v celi Koroški okrog 5.000, v naslednjem desetletju pa 7.000 oseb (Österreichische Statistik 1903: XXXIII; Österreichische Statistik 1914: 29*). Sklepamo lahko, da je zajeten delež opisanega izselsjevanja odpadel na slovenske dele dežel. Upoštevati je treba tudi, da so tako Štajerska kot Koroška in Goriška beležile večje priselsjevanje iz tujine kot Kranjska, iz česar sledi, da je bilo dejansko izselsjevanje občutno višje, kot ga izkazujejo migracijski saldi.

V Avstrijo in na Ogrsko

Pregled obsega in usmeritev migracijskih gibanj s slovenskega ozemlja v druge dele avstro-ogrske monarhije je mogoče podati le v zelo splošnih obrisih in na podlagi avstrijskih in ogrskih popisov prebivalstva samo posredno; o teh gibanjih namreč ni posebnih statistik. Iz statistike o stalnem bivališču (domovinstvu) izhaja, da so se v petdesetih letih 19. stoletja selitvena gibanja s slovenskega etničnega ozemlja skoraj v enakem obsegu usmerjala v avstrijske dežele in v ogrski del monarhije. S stopnjevanjem pojava v šestdesetih letih so avstrijske usmeritve zajele štiri petine izselsjencev. Poglavitne dežele priselsjevanja so bile nemška Štajerska, nemška Koroška in Spodnja Avstrija. Štajerska, kjer sta industrializacija in modernizacija najhitreje napredovali in pritegovali priselsjevanje iz vsega avstrijskega prostora, je sprejela polovico vseh priselsjencev s slovenskega ozemlja (prim. Vodopivec 1979). Na Zgornjem in Srednjem Štajerskem je leta 1900 živelo več kot 75.000 prebivalcev z domovinstvom na Slovenskem; ti so predstavljali eno četrtino vseh tamkajšnjih priselsjencev, desetletje pozneje pa kar polovico. Med njimi je bila večina sproletariziranih kmetov, ki so se zaposlovali v rudarskih in industrijskih središčih ter v mestih (Rozman 1979: 18).

V Gradcu so jih leta 1900 v mestu našteali 25.000, v okolici 8.000, v rudarskih in industrijskih mestih Leoben, Leibniz in Judenburg jih je živelo 9.000

oziroma po 6.000. Priseljenci iz Spodnje Štajerske so leta 1900 predstavljali devet odstotkov graškega prebivalstva, tisti iz Koroške in Kranjske pa sedem odstotkov. (Hubbard 1984: 23) Pomembnejši kraji priseljevanja so bili še Bruck na Muri, Deutschlandsberg/Lonč in Voitsberg s po okrog 4.000 in Radgona s 3.000 prebivalci z domovinsko pravico na Slovenskem. V Dolnji Avstriji so jih leta 1900 našeli 27.000, od tega 19.000 na Dunaju, na nemškem Koroškem pa jih je bilo 18.000. Na teh območjih so se ponujale možnosti zaposlovanja tako za navadne kot za kvalificirane delavce ter drugi kader v različnih industrijskih panogah, v obrti, v večjih mestih pa tudi v storitvah. V Gradcu so na primer priseljenci iz Spodnje Štajerske in Koroške ter Kranjske leta 1900 predstavljali 13 oziroma devet odstotkov tamkajšnjega delavstva. (Hubbard 1984: 24) Tako na Koroškem kot na Štajerskem je bilo veliko priseljencev iz slovenskega prostora tudi na podeželju, kjer so velika posestva z intenzivnim, tržno naravnanim gospodarstvom zaposlovala veliko agrarne delovne sile (Valenčič 1990a: 58).

Pomembno območje priseljevanja na jugu je bila današnja Hrvaška, kjer je leta 1900 štetje izkazalo 14.000 državljanov z domovinsko pravico na Slovenskem. Najprivlačnejši je bil Pulj, ki je s svojimi industrijsko-ladjarskimi obrati in vojaškimi objekti doživel ekonomsko in demografsko ekspanzijo. Številčno je bilo tudi izseljevanje v zahodne avstrijske dežele, zlasti na Salzburško in Predarlško, kjer sta tekstilna in druga industrija privabljali prebivalstvo tako iz avstrijskih dežel kot sosednje Italije. Do konca stoletja se je tu število prebivalcev z domovinsko pravico v slovenskih deželah povzpelo na 12.000. Skromnejše, a sčasoma rastoče, je bilo število priseljencev s slovenskega ozemlja v vzhodnih avstrijskih deželah, kjer je velika večina od 6.000 priseljencev živela v raznih krajih Češke in Moravske. V Dalmacijo so se s slovenskega ozemlja izseljevali v glavnem do devetdesetih let, ko so tam našeli 3.000 prebivalcev z domovinstvom na Slovenskem.

Ljudska štetja od leta 1880 ponujajo podatke o pogovornem jeziku, ki odražajo razporejenost prebivalstva s slovenskim jezikom v raznih delih Avstrije. Vendar je iz teh podatkov izrisana podoba manj indikativna in zanesljiva kot iz statistike o domovinski pravici. Prvič, ker podatki zajemajo samo slovensko govoreče priseljence, ne upoštevajo pa izseljevanj sicer manj številčnega nemško govorečega prebivalstva. Predvsem pa zato, ker so bili priseljenci v nemških delavskih središčih in v mestih podvrženi narodni asimilaciji, bodisi spontani bodisi spodbujeni od oblasti, in so ob popisih izjavljali nemško jezikovno pripadnost (Rozman 1979: 18; Klemenčič 1979). Pred prvo svetovno vojno je slovensko časopisje poročalo o narodni mlačnosti in slabem znanju slovenščine v rudarskih kolonijah. Domačini so kolonijo Judendorf v kraju Seegraben zaradi številčne slovenske prisotnosti imenovali Windischdorf ali

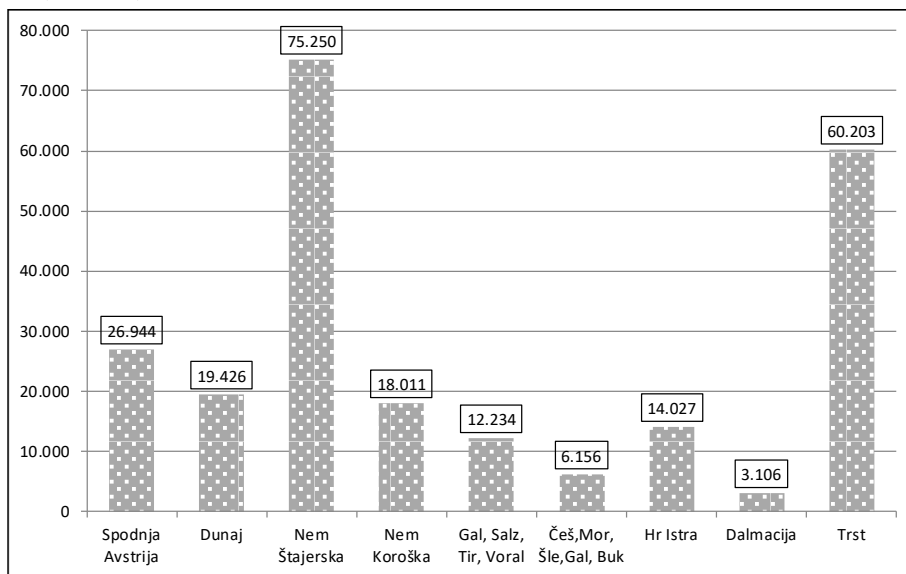
Slovenska vas. Slovenščina v njej pa se je hitro izgubljala, priseljenci se namreč niso organizirali na narodnostni podlagi, pač pa so v delavskih in socialno-demokratskih združenjih sodelovali z delavci drugih narodnosti. (Drnovšek 1999a: 36) Zaradi te dejanske, delno pa tudi statistične deformacije oziroma statistične narodne asimilacije avstrijski avtorji trdijo, da je šlo pri izseljevanju iz južne proti Srednji in Gornji Štajerski za premike nemškega prebivalstva (Fassmann 1994: 277).

Na Ogrskem so bila izseljenska gibanja usmerjena predvsem v Slavonijo in na Hrvaško, kamor so se zlasti z neposrednih obmejnih slovenskih območij v velikem številu selili že v prvi polovici 19. stoletja. Osrednji cilji priseljevanja so bile Varaždinska, Bjelovarska in zlasti Zagrebska županija z Zagrebom na čelu. Te Slovence je Janez Trdina srečeval na svojih popotovanjih po deželi, kjer je služboval v šestdesetih letih 19. stoletja, njihovo število pa je pretirano ocenil na okrog 30.000. Pripadali so vsem družbenim slojem in poklicem, od kmetov in hlapcev do uradnikov in izobražencev. Zagreb je bil pravi slovenski center, tam je leta 1880 živelo skoraj 4.000, leta 1910 pa več kot 5.000 Slovencev. (Drnovšek 1999a: 34; prim. Trdina 1951.) Že prej je bil Zagreb kot pomembno trgovsko središče kraj izobraževanja in zaposlovanja slovenskih trgovskih vajencev in pomočnikov, zlasti iz Štajerske in Kranjske (prim. Lisac 1956). Izseljevanje na Ogrsko je bilo najbolj intenzivno v sedemdesetih letih, v znatnem številu je izviralo tudi iz mest, od Ljubljane in Maribora do Celja in Ptuja. Od osemdesetih let je bilo v glavnem usmerjeno proti zahodu, predvsem na Reko, kjer se je število prebivalcev z domovinstvom na Slovenskem do leta 1910 močno povečalo. Reka je sprejemala predvsem priseljence iz Istre in Kranjske. Drugi tokovi so v devetdesetih letih pojemali, tako da slovenska prisotnost v ogrski polovici monarhije od takrat ni več vidneje naraščala. Ob ljudskem štetju leta 1890, ko so bili edinkrat na voljo geografsko uskladjivi podatki, je bilo na Ogrskem izkazanih več kot 30.000 prebivalcev z domovinsko pravico v slovenskih deželah avstrijske polovice monarhije. Isto štetje je zabeležilo okrog 20.000 avstrijskih državljanov slovenskega jezika (Szabo 1995). Dejanska slovenska prisotnost se je takrat vrtela nekje med obema številoma, ker so – opozarja Valenčič – številni že dolgo na Hrvaškem živeči in tam poročeni priseljenci kot pogovorni jezik izjavljali hrvaščino (Valenčič 1990a: 63–65).

Amerika, predvsem ZDA

Poti migrantov s slovenskega ozemlja so že sredi 19. stoletja, ko se je začela mobilnost vidno povečevati, vodile tudi v druge države. Nekatera, zlasti časna gibanja na mednarodnih relacijah so bila na posameznih slovenskih

Grafikon 2: Prebivalstvo z domovinstvom v slovenskih deželah avstrijske polovice monarhije, leta 1900 prisotno v drugih deželah avstrijske polovice monarhije in v Trstu (Istra brez kopskega okraja in okraja Volosko, Trst brez tržaških domovincev)

Vir: Valenčič (b. d: 221, predelava iz Österreichische Statistik 1902)

območjih utečena še iz prejšnjih obdobij. V prvi fazi je bilo izseljevanje onkraj meja monarhije v primerjavi z notranjim izseljevanjem precej skromno. Do vidne spremembe je prišlo v osemdesetih letih, ko se je začelo bolj množično pojavljati izseljevanje v Ameriko, to pa se je nato do prve svetovne vojne samo še stopnjevalo in preraslo v najizrazitejši migracijski pojav.

Čezoceansko izseljevanje s slovenskega ozemlja je bilo del širšega pojava, ki je zajel celotno avstro-ogrsko monarhijo ter Vzhodno in Jugovzhodno Evropo. Na Avstro-Ogrsko od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne skupaj z Rusijo in Italijo odpade največji delež evropskega čezoceanskega izseljevanja, z obema državama se je na prvem mestu izmenjevala po letnih kontingentih čezoceanskih izselitev. Štiri petine izseljencev iz Avstro-Ogrske so bile usmerjene v ZDA, preostali pa predvsem v Argentino, Brazilijo in Kanado. Južnoameriške države so zaradi strukturnih značilnosti izseljevanja ter tudi jezikovnih in kulturnih razlogov ostale razmeroma marginalni cilj avstro-ogrskih izseljencev, medtem ko so bile te države privlačne za izseljence z Apeninskega in s Pirenejskega polotoka. Iz Avstro-Ogrske se je od srede sedemdesetih

let do leta 1910 v ZDA izselilo več kot tri in pol milijona oseb. (Chmelar 1974: 24) Še v sedemdesetih letih je zabeleženih le okoli 5.000 prihodov letno (Hecke 1914: 483). V intenzivnejši obliki so že prej opazni samo na Češkem in v nekaterih nemških območjih Avstrije. Prelomna so bila osemdeseta leta 19. stoletja in predvsem obdobje od konca devetdesetih let do prve svetovne vojne, ko je prišlo do pravega izbruha čezoceanskega izseljevanja in je pojav dosegel vrhunec. Samo v prvem desetletju 20. stoletja je iz Avstro-Ogrske v ZDA odšlo več kot dva milijona izseljencev. Medtem ko je do devetdesetih let večina izvirala predvsem iz Češke in Predarlske, je množičnost, ki je sledila, zajela predvsem južne in vzhodne dele monarhije. Več kot polovica priseljencev celotnega obdobja je bila iz avstrijske polovice, kar 60 odstotkov jih je izviralo iz slovenskih dežel (Chmelar 1974: 31; Klemenčič 1987: 32–33; Willcox, Ferenczi 1929: 384–393).

Od pionirske faze k »velikemu izseljevanju«

Značilnost čezoceanskega izseljevanja s slovenskega ozemlja je bila nadpovprečna usmerjenost v ZDA. Tudi na Slovenskem se je čezoceansko izseljevanje začelo pojavljati že sredi stoletja in še prej, ko so se na pot odpravljali posamezniki ali manjše skupine. Na te zgodnje izseljence iz Kranjske, Primorske in Štajerske je leta 1857 opozarjal prvi avstrijski moderni popis prebivalstva, njihovo število pa ni bilo točneje ugotovljeno (Valenčič 1990b: 50). Med pionirji tega izseljevanja so bili nekateri značilni liki, ki jih srečujemo tudi pri drugih narodih in ki so nekakšni »predhodniki« množičnega migracijskega pojava. Med ekonomskimi migranti so zlasti iz Dolenjske že od tridesetih let prihajali krošnjarji. Ti so bili že glede na poklic dovzetni za odkrivanje novih možnosti ustvarjanja dobička. Amerika se jim je s svojim proti zahodu prodirajočim in razpršenim naseljevanjem ponujala kot zelo ugoden teren za popotniško trgovino. Nekateri so bili v večjih ali manjših ameriških mestih že v šestdesetih letih uveljavljeni trgovci in podjetniki (Zavertnik 1929: 300, 359–360; Drnovšek 1998b: 93–111, 215–218). Manjkalo ni niti raznih rokodelcev, gozdnih in drugih delavcev, ki sta jih prav tako gnali iniciativnost in vnema po preizkušanju in iskanju boljših življenjskih priložnosti v tujih okoljih. Vidne osebnosti tega pionirskega obdobja izseljevanja v ZDA pa so bili misijonarji. Imena, kot so Friderik Baraga, Andrej Bernard Smolnikar, Franc Pirc, Lovrenc Lavtižar, Jožef Frančišek Buh in drugi evangelizatorji so postali precej popularni liki, ki so s svojim časopisnim poročanjem v slovenski javnosti ustvarjali podobo novega sveta in ponujenih priložnosti. V sklopu svojega verskega poslanstva v Ameriki so si prizadevali tudi za kolonizacijo kontinenta. S temi pobudami, katerih namen je bil tudi izboljšanje gmotnih razmer in položaja kmečkih

družin, so povezani nastanki prvih slovenskih priseljskih naselbin. Takšni sta bili v Minnesoti vasi St. Stephen v okraju Brockway in St. Anthony v okraju Krain, ki so ju priseljenci ustanovili sredi šestdesetih let. Podobne naselbine so nastale tudi v nekaterih drugih državah. (Prim. Klemenčič 1984: 27; Kodrič 1987; 1993; Drnovšek 1998b: 94–95.)

V naslednji fazi je izseljevanje v Združene države Amerike dobilo drugačen značaj in strukturne poteze. Priseljence je množično pritegnil ameriški trg dela, ki se je z ekspanzijo ameriške ekonomije hitro večal (prim. Fassmann 1994: 296). Priložnosti za priseljevanje in zaposlovanje so naraščale z industrializacijo in urbanizacijo v državah na vzhodu kontinenta ter okrog velikih jezer, v Pennsylvaniji, Ohio, Zahodni Virginiji, Illinoisu, Michiganu, Wisconsinu, Minnesoti, migracijske poti pa so vodile tudi v druge kraje v ZDA, vse do Kolorada in Kalifornije. Obdobje največjega priseljevanja je sovpadalo z rastočo potrebo po energetskih virih, gradbenih in predelovalnih materialih ter z vzponom industrijske proizvodnje za nacionalni in mednarodni trg. Medtem ko so ZDA v desetletjih po secesijski vojni ostajale pretežno agrarne in se je neagrarna proizvodnja razvijala v funkciji nacionalnega trga, so se v devetdesetih letih iz izvoznice agrarnih proizvodov spremenile v izvoznico industrijskih produktov. K tej tranziciji je zlasti pripomogel metalurški sektor, botrovale pa so ji tudi spremembe sistemov proizvodnje in vse obsežnejše zaposlovanje nekvalificirane delovne sile. (Prim. Irwin 2003.) Ta je prihajala iz vzhodnih in jugovzhodnih predelov starega kontinenta, ki so zaostajali v industrializaciji in prilagajanju gospodarskemu liberalizmu in kjer se je z rastjo prebivalstva večala masa potencialnih izseljencev. Prvenstveno pa jih je gnala želja, da bi v Ameriki delali nekaj let in se nato z zaslužkom vrnili v domovino. Slovenski priseljenci so pripadali tej t. i. »novi imigraciji«, ki je leta 1896 številčno preseгла »staro« iz zahodnih in severnih držav in uvedla najintenzivnejšo fazo priseljevanja v ZDA. Leta 1881 je število priseljencev v ZDA prvič presešlo pol milijona, od začetka novega stoletja in vse do vojne pa je povprečno presežalo milijon prihodov letno (Willcox, Ferenzi 1929: 168). »Novo priseljevanje« je prelomnico v zgodovini priseljevanja v ZDA pomenilo tudi z etničnega in s kulturnega stališča. (Prim. Thistlewhite 1960; 1992.)

Obseg in potek »velikega izseljevanja« v ZDA

O poteku in obsegu izseljevanja s slovenskega ozemlja v ZDA ni zanesljivih statistik. Avstrijski popisi prebivalstva so podatke o izseljencih pridobivali iz izjav njihovih sorodnikov in so zato številke veliko prenizke. Neposredne statistike izseljevanja, ki so jih avstrijske oblasti sestavljale s pomočjo podatkov iz evropskih izseljskih pristanišč, se nanašajo na vse avstrijske izseljence brez

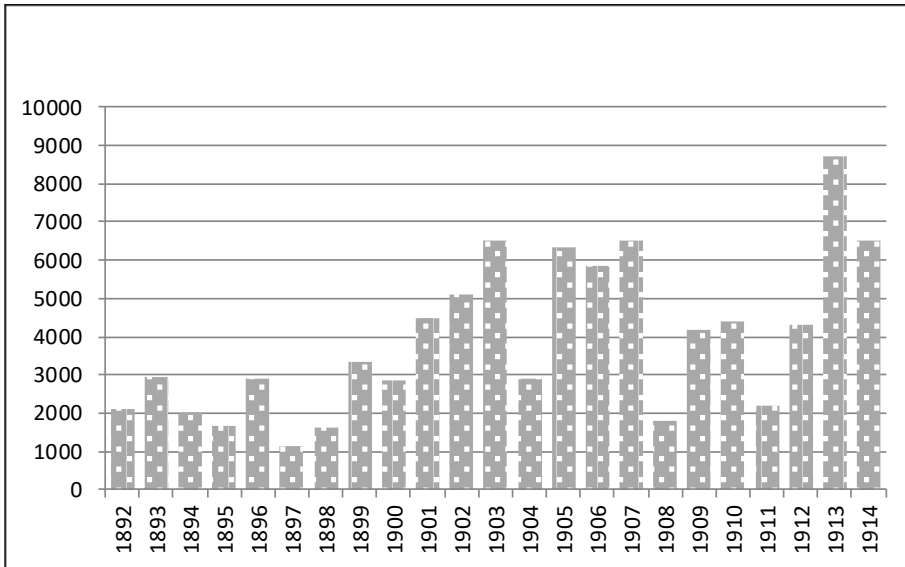

členitve po deželah ali drugih razpoznavnih kategorijah. Natančnejša statistika izseljevanja s slovenskega ozemlja je na voljo šele od devetdesetih let, in še to samo za Kranjsko.⁸ Na podlagi izdanih potnih dovoljenj za tujino je sestavljena po okrajnih glavarstvih. (Drnovšek 1999: 413) Tudi statistika priseljevanja v ZDA po etničnem poreklu, ki je nastajala od leta 1899, je samo delno uporabna. Vključuje sicer slovenske priseljence iz vseh dežel in tudi tiste, ki so se prej izselili v druge države, a upošteva samo tiste, ki so se izjavljali za Slovence, poleg tega jih vodi skupaj s Hrvati (prim. Klemenčič 1978; 1987: 40; Valenčič 1990b: 55). Upoštovati je treba tudi, da v ameriški statistiki niso zajeti kočevski in drugi Nemci, ki so sestavljali pomemben delež izseljencev iz slovenskih dežel.

Dinamika izseljevanja iz Kranjske (Grafikon 3 in Tabela 4 v prilogi), ki jo lahko upoštevamo kot kazalnik celotnega procesa, se z manjšimi odstopenji ujema s čezoceanskim izseljevanjem iz Avstro-Ogrske in se deli na dve razvojni fazi. V devetdesetih letih je pojav počasi naraščal, v novem stoletju pa se je s povprečno 5.000 odhodi letno več kot podvojil in dosegel maksimalno intenzivnost. Višek je dosegel v letih 1902 in 1903, v obdobju med letoma 1905 in 1907 in nato v letih tik pred vojno. Leta 1913 je število odhodov doseglo rekord. Tega leta je krivulja izseljevanja iz Avstro-Ogrske, po absolutnem višku leta 1907, dosegla drugo najvišjo točko. Izseljevanje iz avstrijske polovice je naraslo bolj kot izseljevanje iz ogrske, prav tako pa tudi izseljevanje iz slovanskih delov monarhije. (Chmelar 1974: 53–54) Čeprav za to leto nimamo popolnih podatkov, lahko v primerjavi s statistiko izseljevanja skozi Trst in z ameriški podatki o priseljevanju ocenimo, da se je iz Kranjske izselilo 8.700 oseb. V obdobju med letoma 1892 in 1913 se je torej iz Kranjske v ZDA priselilo okrog 86.000 oseb, od tega ena četrtnina v devetdesetih letih, tri četrtine pa v novem stoletju. Ameriška statistika beleži velik kontingent slovenskih in hrvaških priseljencev tudi leta 1914; nanaša pa se na fiskalna leta in vsebuje zelo veliko število prihodov iz druge polovice leta 1913. V resnici se je leta 1914 izseljevanje iz Avstrije zaradi poslabšanja ameriških gospodarskih razmer močno upočasnilo in meseca julija z začetkom vojne skoraj popolnoma zamrlo (Chmelar 1974: 50). Na podlagi izseljevanja, ki je potekalo skozi Trst, smemo sklepati, da je leta 1914 iz Kranjske v Ameriko odšlo okrog 2.000 oseb.

Statistika izseljevanja iz Kranjske, sestavljena na podlagi poročil okrajnih glavarstev, ne odraža vsega čezoceanskega izseljevanja. Mnogi so v tujino, namesto s potnim listom, odhajali z drugimi identifikacijskimi dokumenti, nekateri, da bi se izognili vojaški službi in drugim birokratskim oviram, tudi ilegalno, mnogi pa so se najprej selili znotraj Avstrije, v Nemčijo ali drugam v Evropo in šele nato v Ameriko. K pomanjkljivi statistiki sta prispevali nejasnost

Grafikon 3: Število izseljencev iz Kranjske v Ameriko (skoraj izključno ZDA) v letih 1892–1914

Vir: Drnovšek (1999 in avtorjeve ocene)

kriterijev popisovanja in malomarnost oziroma težavnost vodenja evidence (prim. Mulaček 1913: 258; Valenčič 1990b: 56; Drnovšek 1999: 417–418). To je bila značilnost celotne avstrijske izseljenske statistike, tako da so si avstrijske statistične službe ves čas prizadevale za vzpostavitev statističnega sistema, ki bi neposredno spremljal migracijska gibanja v tujino (prim. Englisch 1913). Mulaček je ocenil, da je bil realni obseg kranjskega izseljevanja za 25 do 35 odstotkov večji od izkazanega. O verodostojnosti teh ocen je težko soditi, iz prej navedenih negativnih migracijskih saldov izseljevanja v tujino ob popisih prebivalstva 1900 in 1910 pa smemo sklepati, da je odstopanje podatkov večje za devetdeseta leta. Po mnenju nekaterih zgodovinarjev je bil tok proti ZDA še številčnejši, saj ocenjujejo, da je polovica od 460.000 priseljencev hrvaške in slovenske narodnosti, kolikor jih izkazuje ameriška statistika med letoma 1898 in 1915, odpadla na Slovence (Klemenčič 1987: 39). Jurij Trunk je menil, da je bila med slovenskimi in hrvaškimi izseljenci »dobra tretjina« Slovencev, kar znese vsaj 150.000 oseb (Trunk 1912: 380).

Dinamika priseljevanja je bila močno odvisna od gospodarskih nihanj ter razmer na trgu dela v ZDA. Ob krizah in neugodnih gospodarskih napovedih je dotok priseljencev padal, krepil pa se je povratni tok v stari kraj. Do izredno

visokega števila povratkov je prišlo med ameriško krizo v drugi polovici leta 1907 in leta 1908. Tega leta se je tudi priseljevanje močno skrčilo. Število povratnikov je med letoma 1908 in 1913 v celotnem avstro-ogrskem izseljevanju znašalo 40 odstotkov izseljenih (Fassmann 1994: 299), medtem ko je v Avstriji v obdobju 1904–1909 znašalo med 17 in 27 odstotkov (Valenčič 1990b: 57). Po statistiki ZDA je med Slovenci in Hrvati povratno gibanje med letoma 1910 in 1914 doseglo 35 odstotkov priseljenkega, če zajamemo čas od leta 1908, ko je bilo zaradi krize število povratnikov trikrat večje od povprečnega, pa je tok iz Amerike v Evropo presegel 45 odstotkov priseljenkega (Willcox, Ferenczi 1929: 497).

Koliko izseljencev si je v Severni Ameriki našlo stalno oziroma trajno domovanje, je vprašanje, na katerega je mogoče odgovoriti le s pavšalnimi ocenami. Popisi prebivalstva v ZDA od leta 1910 priseljence – med njimi tudi Slovence – izkazujejo po maternem jeziku. Pri tem zajemajo priseljence in tiste rojene v Ameriki, ki so izjavili slovensko jezikovno oziroma etnično pripadnost. Popis prebivalstva iz leta 1910 je tako v ZDA ugotovil 184.000 slovenskih prebivalcev, od tega 124.000 rojenih v Avstriji, in skoraj 60.000 potomcev, rojenih v Ameriki (Klemenčič 1984: 29). Do prve vojne jih je, kot smo videli, prišlo še veliko, mnogi pa so se tudi vrnili v stari kraj. Po nekaterih ocenah naj bi med letoma 1900 in 1910 ostalo v Ameriki 70.000 priseljencev, 50.000 pa naj bi jih bilo tam že konec prejšnjega stoletja (Valenčič 1990b: 58). Jurij Trunk jih je v času izida svoje knjige ocenil na okrog 100.000 (Trunk 1912: 381). Cenzus ZDA je leta 1920 ugotovil 209.000 prebivalcev slovenskega maternega jezika. K rasti »ameriške Slovenije« do tega leta je prispevala na ameriških tleh rojena generacija, ki je v tej fazi s 106.000 člani presegla obseg priseljenih iz starega kraja. Do leta 1940 je nato število prebivalcev slovenskega jezika upadlo na 184.000, od katerih se jih je 76.000 rodilo na Slovenskem, 103.000 oziroma 6.000 pa je bilo pripadnikov v Ameriki rojene druge in tretje generacije. (Prim. Klemenčič 1984: 29.) Po mnenju mnogih avtorjev je bil zaradi metodoloških in drugih težav pri ugotavljanju pripadnosti priseljencev dejanski obseg slovenske prisotnosti večji, kot ga izkazujejo uradne ameriške statistike. Nekateri so ocenili, da je v času med svetovnjima vojnama število vseh generacij Slovencev v ZDA doseglo 300.000 oseb (Govorchin 1961: 63–65).

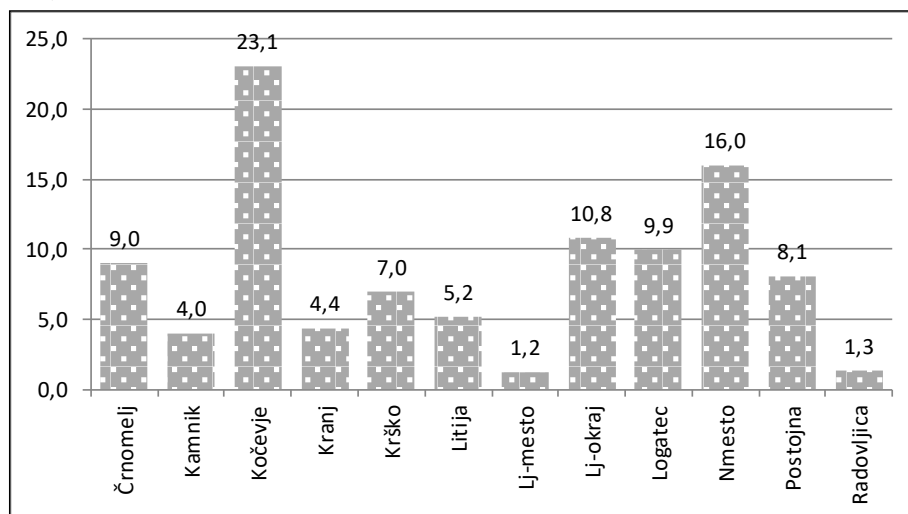
Izvorna geografija izseljevanja v ZDA

Osrednje območje izseljevanja v Ameriko je bilo najbolj izseljensko slovensko območje nasploh, to je Dolenjska (Grafikon 4 in Tabela 5 v prilogi). Od tod, zlasti iz Bele in Suhe krajine, je izvirala polovica vseh izseljencev iz Kranjske. Po številu izseljenih je bil na prvem mestu in daleč pred vsemi drugimi

kočevski okraj s 23 odstotki vseh kranjskih izseljencev. Sledila sta mu okraja Novo mesto s 16 odstotki in Črnomelj z devetimi odstotki izseljencev. Na tem območju se je pojav razširil prej kot drugje in ves čas beležil največjo intenzivnost. Število izseljencev je bilo namreč enako četrtini prebivalstva kočevskega okraja v primerjavi s popisom iz leta 1900, 15 odstotkom novomeškega in do 16 odstotkov črnomaljskega. Številni izseljenci so izvirali tudi iz ljubljanske okolice, medtem ko je bila po intenzivnosti takoj za Dolenjsko Notranjska s postojnskim in zlasti z logaškim okrajem. Tudi tu je bilo izseljevanje zelo živahno že v devetdesetih letih, k čemur je prispevalo tudi odhajanje v Brazilijo. Najmanj izseljencev je bilo iz Ljubljane in radovljiškega okraja, kjer je razvoj industrije od devetdesetih let ohranjal pozitivno migracijsko bilanco. Statistika kaže, kako se je z razbohotenjem pojava na prelomu stoletja izseljevanje v ZDA ne samo povečalo, ampak občutno razširilo na območja, kjer je bilo prej manj izrazito. Naraslo je, na primer, tudi na Gorenjskem, kjer je bilo v primerjavi s preostalimi deli Kranjske po absolutnih številkah in predvsem po intenzivnosti skromnejše. Povsod pa se je povečalo v letih pred svetovno vojno.

Pomembne deleže izseljevanja v ZDA so prispevale tudi druge slovenske dežele, vendar o njih ni številčnih podatkov oziroma so delni ali pridobljeni z ocenami. Za Goriško-Gradiško je bilo značilno, da se je čezoceansko izseljevanje iz furlanskega dela dežele usmerjalo večinoma v južnoameriške države, medtem ko je bilo tisto iz slovenskega dela večinoma usmerjeno v

Grafikon 4: Izseljevanje iz Kranjske v Ameriko (skoraj izključno ZDA) v letih 1892–1913 po okrajih (v odstotkih)

Vir: Drnovšek (1999)

ZDA. Razpoložljiva statistika, omejena na slovensko okolico Gorice, izkazuje v obdobju 1907–1913 1.300 čezoceanskih izseljencev ali pet odstotkov prebivalstva iz leta 1910 in 42 odstotkov vseh izseljencev v tujino. V prejšnjem obdobju jih je bilo po vsej verjetnosti občutno več, glede na to, da je na Goriškem v teh letih izseljevanje v tujino upadlo in se tudi v rekordnem letu 1913 skrčilo. (Prim. Srebernič 1914.) Nekaj čezoceanskega izseljevanja je bilo tudi s Tolminskega, iz Istre in Trsta. Trst je bil pogosto začasna priseljska destinacija, prišleki so se po krajšem ali daljšem obdobju selili drugam, tudi v čezmorske dežele.

Zelo intenzivno so se v ZDA izseljevali tudi Prekmurci in Porabci. V teh izrazito agrarnih in prometno izoliranih deželah pod ogrsko krono so se z močno demografsko rastjo v drugi polovici 19. stoletja krepile tudi migracije, ki pa so bile sprva predvsemčasne in usmerjene na agrarna območja v Avstriji in na Ogrskem. V sedemdesetih letih so se začeli tudi prvi odhodi v Ameriko, množično čezoceansko izseljevanje pa se je začelo šele na prelomu stoletja. Pojav je bil bolj koncentriran v murskosoboškem okraju, kjer se je na začetku 20. stoletja rast prebivalstva zaradi izseljevanja skoraj ustavila. Manj izrazit je bil na lendavskem, ravnskem območju, kjer so bile velike posesti z modernizirano agrarno proizvodnjo. Po popisu prebivalstva iz leta 1910, ki je izkazoval skoraj 6.000 prekmurskih prebivalcev v tujini, je severno in osrednje Goričko imelo na tujem okrog 20 odstotkov prebivalstva, medtem ko ga je bilo v ravnskem delu med pet in deset odstotki. V ZDA je po popisu iz leta 1910 živelo 5.500 prebivalcev slovenskega in 1.500 »vendskega« jezika, rojenih na Ogrskem, skupno torej okrog 7.000 prekmurskih priseljencev (Černy 1953: 132; Klemenčič 1987: 52; Kuzmič 2001a: 30–31). Tako kot priseljenci iz drugih slovenskih dežel so se tudi Prekmurci v ZDA naseljevali na industrijskih območjih. Najznamenitejša prekmurska priseljska naselbina je bila od leta 1893 v jeklarsko premogovniškem mestu Betlehem v Pennsylvaniji. Žarišče čezoceanskega izseljevanja je v istem času postala tudi Beneška Slovenija, k izseljevanju v ZDA pa je prispevala tudi Štajerska. Del čezoceanskega izseljevanja ni izviral neposredno iz slovenskih dežel, pač pa je kot nadaljevanje tja usmerjenega izseljevanja izviral iz drugih avstrijskih dežel.

Druge čezoceanske destinacije

Izseljevanje s slovenskega ozemlja proti drugim velikim ciljem takratnega evropskega čezoceanskega izseljevanja je bilo zelo skromno. Del izseljencev je v Severni Ameriki pritegnila Kanada. Odhajanje v Kanado se je začelo v osemdesetih letih, nekoliko številčnejše pa je postalo, podobno kot v ZDA, na prelomu stoletja. Kanada je za izseljence iz Avstro-Ogrske zaradi pretežno

delavskega značaja avstrijskega izseljevanja in naravnosti kanadske priseljske politike, ki je na prvo mesto postavljala priseljevanje kmetov farmarjev in prednost dajala priseljencem angleške narodnosti, ostala nezanimiva. Iz Avstrije so se jim pridružili predvsem kmetje iz Galicije in nemških dežel. (Englisch 1913: 105) Glede slovenskega prostora kanadske statistike za obdobje od leta 1885 do prve svetovne vojne navajajo 3.000 priseljenih Hrvatov in Slovencev. Cilji so bili različni, od Britanske Kolumbije, kjer se je v rudarskem mestu Nanaimo že v osemdesetih letih naselila skupina iz Beneške Slovenije, do Alberte in Saskatchewan, kjer so znani primeri kmečkih naseljencev (Genorio 1989: 75–76). Glede na značilno mobilnost med državama lahko izseljevanje v Kanado upoštevamo skupaj s tistim v ZDA. Statistika ZDA v letih 1905–1918 navaja 6.500 slovenskih in hrvaških priseljencev iz Kanade in 3.000 povratnikov v Britansko Ameriko (Willcox, Ferenczi 1929: 492, 499).

V Južno Ameriko so se do konca stoletja v glavnem izseljevali posamezni kmetje, ki so se na pot podali v pričakovanju izboljšanja gmotnega in družbenega položaja, in to še zlasti v sedemdesetih letih, ko sta splošna in zlasti agrarna kriza dodatno ogrozili obstoj družin na podeželju. Temu izseljevanju sta botrovali tudi aktivni vloži Argentine in Brazilije, katerih razvojni politiki sta temeljili na širokopotezni kolonizaciji neizkoriščenih ozemelj in načrtnih programih priseljevanja iz Evrope (Molek 2019: 42). Državi sta priseljence pridobivali s pomočjo odmevne propagande in s posebnimi pogodbenimi oblikami naseljevanja in zaposlovanja agrarne delovne sile oziroma dostopa do zemljiške posesti. Argentina je leta 1876 z zakonom, ki ga je navdihnilo načelo »vladati pomeni naseljevati«, začela sistemsko politiko privabljanja in vzpostavljanja kolonij s priseljenim evropskim prebivalstvom. Leta 1878 je z Avstro-Ogrsko sklenila sporazum in za pridobivanje kmečkih družin, ki bi se želele naseliti v Argentini, tja poslala agente. V okviru teh programov je v letih 1878 in 1879 več deset kmečkih družin z Goriškega ter s Postojnskega odšlo v Argentino, kjer so se naselili v provincah Chaco, Formosa in Entre Ríos. (Mislej 1995: 16; Kalc 1995: 37–41; Breclj 1997: 217)

Agitacija za Argentino na Slovenskem ni naletela na večji odziv, tako da je izseljevanje v to državo do prve svetovne vojne ostalo pri nekaj sto ljudeh. Prvim skupinskim odhodom v okviru kolonizacijskih aranžmajev so sledili posamezniki z drugačnimi vzgibi (Breclj 1997: 218). V Entre Riosu je slovenska kolonija štela 350 ljudi, točnejšega števila vseh priseljencev pa ni mogoče ugotoviti (Bizai 2006: 43). Izseljevanje kmetov v Argentino in Južno Ameriko je bil nekakšen podaljšek pojava, ki je množično zajel avstrijsko in predvsem italijansko Furlanijo ter Benečijo (Veneto). Tam se je položaj malih kmetov in kmečkih najemnikov ter agrarnega proletariata na območju kolonata zaradi

agrarne krize in odvisnosti od zemljiških lastnikov močno poslabšal, tako da so se množično odzivali vabilom izseljenskih agentov in odhajali v želji, da pridejo do lastne zemlje (Kalc 1995: 42–45). Izselsjevanje v Južno Ameriko je v hribovitih predelih Furlanije pritegnilo tudi številne slovenske družine iz Beneške Slovenije (prim. Kalc, Kodrič 1992). V letih pred prvo svetovno vojno je skupinam kmetov sledilo spontano in individualno priseljevanje raznih poklicnih profilov, ki so v Argentino odhajali po službeni dolžnosti oziroma z namenom, da bi se vključili na trg dela. Med temi so bili inženirji, tehniki in drugi izobraženci. Mnogi, ki so se zaposlili predvsem pri javnih delih, so bili med seboj povezani že doma, nekateri so ustanovili uspešna podjetja. Avtorji ocenjujejo, da je bilo v Argentini pred vojno okoli 1.000 oseb slovenske narodnosti (prim. Molek 2019: 59).

Občutno večje kot tisto v Argentino je bilo slovensko izseljevanje v Brazilijo. Brazilija je, da bi na svetovnem trgu zadostila povpraševanju po kavi in drugih kmetijskih proizvodih, širila in reorganizirala agrarni sistem. Za izkoriščanje obsežnih še nedotaknjenih naravnih bogastev in razvijanje agrarnih potencialov je morala racionalizirati proizvodnjo. Zato in zaradi vse močnejših emancipacijskih zahtev so sredi stoletja začeli postopno osvobajati sužnje; to se je leta 1888 končalo z dokončno ukinitvijo suženjstva. Hkrati so napore za pridobivanje »svežega prebivalstva« povečali s pomočjo načrtnega uvoza kmečkih naseljencev in agrarnih delavcev iz Evrope. Te kampanje so bile tudi na Slovenskem zelo odmevne in so naletele na zanimanje zlasti v zahodnem delu slovenskega ozemlja (prim. Umek 1968; 1979; Kalc 1995: 39; 2001). Medtem ko so se manjše skupine na lastne stroške izselile že v sedemdesetih letih (Brecelj 1997: 216), je v osemdesetih letih pojav spodbudilo subvencioniranje čezoceanske poti in zagonskih sredstev za ustanavljanje kmetij. V letih 1888 in 1889 se je v okviru teh programov v Brazilijo izselila večja skupina družin in posameznikov s Krasa in iz tržaške okolice (Kalc 1995: 39). Do novega, veliko obsežnejšega izseljevanja je prišlo v naslednjem desetletju, zlasti v letih 1896 in 1897, ko je iz Južne Štajerske in predvsem iz Kranjske odšlo okrog 3.000 oseb. Posebno veliko izseljencev je bilo iz logaškega in postojnskega okraja, od tega 270 samo iz župnije Slavina (Drnovšek 1991: 75; Kalc 1995: 39). Podobno kot v Argentini so se tudi v Braziliji in še nekaterih drugih južnoameriških državah, zlasti v Urugvaju in Čilu, v letih pred prvo svetovno vojno kmečkim priseljencem pridružili še kvalificirani delavci, trgovci in izobraženci. Nekoliko večja kolonija slovenskih priseljencev je tako nastala v Sao Paulu (Marušič 1995: 63–65; Mislej 2001: 244). Omembe vredno je tudi izseljevanje v Mehiko v letih 1864 in 1865, ko se je mnogo slovenskih moških tja podalo v okviru političnoimperialistične

ekspedicije Maksimilijana Habsburškega (prim. Drnovšek 1991; Ovsenar 1993).

Nemčija

Druga najznačilnejša destinacija slovenskega izseljevanja na tuje takoj za ZDA je bila Nemčija. V Nemčiji je po združitvi prišlo do hitrega prehoda od »agrarne države z močno industrijo k industrijski državi z močnim agrarnim gospodarstvom« (Bade 1992: 311). S tem in z ekspanzijo gradbenega sektorja, ki sta ga podžigali urbanizacija in gradnja velike javne infrastrukture, je naraščalo povpraševanje po delovni sili, ki je v državi ni bilo dovolj. Nemčija je postala druga največja svetovna uvoznica tuje delovne sile za ZDA. Predvsem zaradi migracije nemškega prebivalstva s podeželja v mesta, industrijska središča in tujino je zlasti agrarni sektor od nje postal popolnoma odvisen. Potreba po delavcih je bila povezana tudi s spremembo agrarne ekonomije na kapitalističnih temeljih in z intenzivnim ter mehaniziranim načinom veleproizvodnje industrijskih rastlin, ki je zaposlovala številčno, a le sezonsko delovno silo. Avstro-Ogrska je v tem obdobju skupaj z Rusijo in s severno Italijo ter z vzhodnimi nemškimi (poljskimi) provincami postala poglavitni bazen sezonske delovne sile nemškega agrarnega sektorja. Največji delež avstro-ogrškega izseljevanja v tujino za tistim v Ameriko je bil tako usmerjen v Nemčijo (Caro 1909: 39). Čeprav ni manjkalo izseljencev iz drugih dežel, je tudi v tem primeru izseljevanje izviralo predvsem iz slovanskih in italijanskih delov monarhije. Glavna rezerva te sezonske delovne sile pa je bila v vzhodni periferiji monarhije Galicija (Englisch 1913: 130–140).

Izseljevanje s slovenskega ozemlja v Nemčijo se je v primerjavi s sezonskim izseljevanjem iz Galicije uvrščalo med mobilnost industrijskega delavstva. Sestavljali so ga predvsem rudarji, ki so se usmerjali proti rudarskim in industrijskim območjem Vestfalije in Porenja (Wörsdörfer 2017: 49). Začetki množičnih delovnih migracij v Nemčijo, potem ko so po malem obstajale že prej (poleg kočevarskih krošnjarjev podatki govorijo o Slovencih, zaposlenih v tekstilni industriji), segajo v osemdeseta leta, ko je tja odšla prva večja skupina rudarskih delavcev (Drnovšek 1991: 68). Migracija v Nemčijo se je pojavljala v vseh slovenskih deželah, njena glavna izhodišča pa so bila rudarska središča, predvsem osrednje slovensko rudarsko območje v Zasavju, t. i. črni revir Trbovlje-Zagorje-Hrastnik med Kranjsko in Štajersko. To izseljevanje se je v bistvu rojevalo, enako kot druga takratna migracijska gibanja, iz krize agrarnega gospodarstva in drugih tradicionalnih ekonomskih virov na podeželju, ki je spodbujala prehajanje k neagrarnim panogam in novim oblikam dela in družbene strukture slovenskega podeželja. Specifično pa so

mu botrovale ekspanzija rudarstva in težke industrije ter mednarodne razmere zaposlovanja v rudarskem sektorju. Zasavsko območje je bilo kot pomembnejši center intenzivnega gospodarskega razvoja na Slovenskem zaradi priseljevanja območje demografske rasti. Trbovlje so bile med najhitreje rastočimi kraji na Slovenskem, saj se je število trboveljskega prebivalstva v štiridesetih letih pošesterilo in pred prvo svetovno vojno doseglo 9.000 ljudi (Studen 2005b: 105–106). V drugi polovici osemdesetih let pa je povpraševanje po premoгу iz rudnikov na Slovenskem s strani južne železnice kot glavne odjemalke in avstro-ogrske ter tuje industrije zaradi konkurence kvalitetnejšega in cenejšega češkega premoga začelo hitro padati. V osemdesetih letih je v slovenskih premogovniških središčih prihajalo do sindikalnih nemirov in odpuščanj, medtem pa se je v Nemčiji večalo povpraševanje po delovnih močeh. S tem so sovpadali prvi odhodi v Porenje in Vestfalijo, ki so jim nato sledili novi. (Wörsdörfer 2017: 54–65)

Tudi izseljevanje v Nemčijo je zaradi pomanjkljivih podatkov težko kvantificirati. Podatki avstrijskih štetij nam niso v pomoč, ker avstrijskih državljanov na Nemškem ne izkazujejo po izvornih deželah. Nemško državno štetje je leta 1910 ugotovilo prisotnost 9.200 oseb slovenskega maternega jezika (6.500 moških in 2.700 žensk), večinoma iz Kranjske in Štajerske. To število je prenizko, pretirano visoke pa so, če upoštevamo migracijske salde, ocene v jugoslovanskih arhivskih virih in študijah iz obdobja med obema svetovnimama vojnama. Po teh virih naj bi pred prvo svetovno vojno na porensko-vestfalskem območju živelo 70.000 Jugoslovanov, pretežno Slovencev, medtem ko naj bi bilo takoj po vojni slovenskih priseljencev 40.000 (Valenčič 1990b: 64). Obseg slovenske prisotnosti se je sčasoma spreminjal, ker je bila rudarska populacija, podobno kot tista v ZDA, dokaj mobilna. V Nemčiji je bila od devetdesetih let 19. stoletja po raznih rudarskih in industrijskih krajih Porurja in Vestfalije razporejena številna slovenska priseljenska skupnost. Po zaslugi Janeza Evangelista Kreka, ki je o njej poročal prvi, se je zanjo uveljavilo ime »vestfalska Slovenija« (prim. Drnovšek 2007a). Kakih 800 slovenskih priseljencev, prav tako samih rudarjev, je bilo leta 1910 tudi v Alzaciji in Loreni.

Egipt

Med cilji migracijskih gibanj na Slovenskem je v tem času izstopal še Egipt. Migracija v Egipt je večinoma izvirala iz Avstrijskega primorja, iz osrednjega izhodišča v okolici Gorice. Ko se je Egipt odprl evropskim gospodarskim interesom in se ekonomsko vključil v globalni trgovinski sistem, je postal zanimiv cilj priseljevanja iz Evrope, zlasti v sredozemskih deželah pa je postal alternativa čezoceanskim in kontinentalnim selitvam. Egiptovske vlade so ob krepitevi

gospodarske rasti in modernizacije države že v prvi polovici 19. stoletja dajale prednost priseljevanju iz Evrope. Do pomembnega premika v šestdesetih letih je prišlo z izgradnjo Sueškega prekopa, ki je okreplil položaj Egipta v pomorskem prometu. Hkrati je h gospodarski rasti prispevala ekspanzija proizvodnje bombaža, na katero je med secesijsko vojno v ZDA blagodejno vplival padec ameriške proizvodnje. (Prim. Panjek 2011: 59; Biancani 2015.) Gospodarsko rast in ugodne življenjske razmere je spremljalo priseljevanje številnega evropskega prebivalstva, ki se je strukturno razlikovalo od tistega, usmerjenega proti novemu svetu in drugim množičnim destinacijam. Šlo je za migracijo kolonialnega tipa, ki je obsegala vse od podjetniške buržoazije in malomeščanskega sloja do nižjih slojev, pripadnike celotnega spektra poklicnih profilov, vključno z javnim uradništvom. Aleksandrija, katere prebivalstvo je v enem stoletju z 8.000 naraslo na 400.000, je z gospodarsko in s politično in kulturno dominantno evropsko ter bližnjevzhodno elito postala najbolj kozmopolitsko mesto svojega časa. Podoben položaj so imeli Evropejci in pripadniki visokega meščanstva iz osmanskih dežel tudi v Kairu (Ilbert 1996: 758; prim. Biancani 2015). Med letoma 1848 in 1907 je število Evropejcev v Egiptu z 10.000 naraslo na 150.000 (Panjek 2011: 58–59). Prednjačili so Grki (42 odstotkov), sledili so Italijani (23 odstotkov), Angleži (14 odstotkov, njihovo število se je znatno povečalo leta 1882 po zasedbi in prevzemu kolonialnega protektorata nad državo) in Francozi (10 odstotkov). Skupnost avstro-ogrskih državljanov se je od osemdesetih let vrtela okrog 8.000 članov (pet odstotkov tujcev leta 1907); ti so živeli predvsem v Aleksandriji in Kairu, manjše število tudi v Port Saidu. (Lever 2012: 25)

Začetki številčnejšega slovenskega izseljevanja v Egipt segajo v čas gradnje Sueškega prekopa, ko se je tam zaposlilo tudi večje število delavcev iz Avstrijskega Primorja in Kranjske (Valencič 1990b: 53; Drnovšek 1991: 72–73). Večina teh začasnih migrantov se je po opravljenem pogodbenem delu vrnila domov. Značaj migracij iz Primorja na Bližnji vzhod se je spremenil v sedemdesetih letih. Iz Istre in Trsta so tja odhajali ljudje najrazličnejših poklicev, od trgovcev in obrtnikov do delavcev in uradnikov, tako posamezniki kot cele družine. Mnoge so neposredno pritegnile britanske oblasti, na primer za delo pri policiji in v javni upravi, kjer so evropskemu osebju ponujali ugodne možnosti (Grossutti 2013: 27). Kot izjemen primer karijerne migracije, povezane z razvojem in s priložnostmi v Egiptu, lahko navedemo goriškega arhitekta slovenskega porekla, Antona Laščaka, ki se je uveljavil kot načrtovalec pomembnih zasebnih in državnih objektov in bil kot zaslužna osebnost deležen plemiškega naslova (prim. Mamić 2008). Lahko bi navedli še druge, večinoma »anonimne« osebe, ki so si ustvarile tak ali drugačen delovni in socialni položaj.

Številni so se ukvarjali s trgovskimi in prometnimi dejavnostmi s pomembnim oporiščem v Trstu. Tako je pred prvo svetovno vojno v Egiptu živelo 400 oseb iz Trsta. Po teh poteh so si med drugimi vstop na egiptovski trg utrli proizvodi slovenske lesne industrije, od polobdelanega lesa iz notranjskih in drugih slovenskih gozdov, do modnega pohištva solkanskih mizarskih delavnic. (Prim. Kalc 2015a; Žagar 2015.)

Migracijo z Goriškega in v manjši meri tudi iz drugih slovenskih dežel so v veliki večini sestavljale ženske in dekleta. V t. i. hišnem delu so se zaposlovale kot sobarice, kuharice, služkinje, pa tudi kot dovilje, varuške in guvernante. S povečevanjem bogatega evropskega meščanstva v Egiptu, z rednimi prometnimi povezavami in vse tesnejšo trgovsko ter gospodarsko izmenjavo širšega primorskega prostora z Egiptom so se na tej relaciji odprle možnosti tudi za tovrstno zaposlovanje. To je sovpadalo s splošnim krčenjem trga hišnega dela v evropskih mestih (Hahn 2012: 115) in specifično s krizo tržaškega gospodarstva v sedemdesetih letih, ko se je znatno skrčilo tudi število hišnega osebja, med katerim je bilo že od nekdanj največ goriških žensk (La popolazione 1878: LXVI). Posamezne goriške hišne delavke so se v Egiptu pojavile že sredi 19. stoletja,⁹ pojav pa je začel postajati množičen v šestdesetih in sedemdesetih letih. Čeprav so v Egipt odhajale tudi migrantke iz drugih slovenskih dežel, je pojav prerasel v pravo specializacijo in značilnost goriškega prostora (Markitan 1913: 24).

Ocene o slovenski, večinoma goriški in delno kranjski ter štajerski prisotnosti v Egiptu so deljene in večkrat pretirane. Za sredo sedemdesetih let navajajo 2.000, ob koncu 19. stoletja pa od 5.000 do 7.000 oseb (Anon. 1897; Drnovšek 1991: 73). Uradna avstrijska statistika leta 1900 izkazuje 4.500 državljanov avstrijskega dela monarhije, živčih v Egiptu, od katerih je bila polovica iz Avstrijskega primorja, med njimi pa je bilo skoraj dve tretjini žensk. Deset let pozneje se celotno število ni spremenilo, zmanjšala se je avstrijska kolonija v Aleksandriji, povečala pa tista v Kairu. (Österreichische Statistik 1905: XXX; Österreichische Statistik 1919: 38*) Iz evidence avstrijskih državljanov, ki so jo vodile avstro-ogrske konzularne službe, pa izhaja, da je od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne na delo v Egipt za krajša ali daljša obdobja prišlo okrog 9.000 Slovencev, predvsem slovenskih deklet in žena (Humar 2019). Podatek se nanaša na število prihodov, število priseljencev je bilo, ker so se mnoge izseljenke v Egipt podale po večkrat, nižje. Osrednje območje »aleksandrovanja«, kot so rekli ženski delovni migraciji v Egipt, je bilo neposredno slovensko zaledje Gorice, ki je sovpadalo z upravnim okrajem Gorica okolica. V letih 1907–1913 se je od tod v tujino izselilo 1.400 žensk, od tega 72 odstotkov v Afriko. Pravo središče pojava je bila v spodnji Vipavski

dolini Prvačina, od koder je odšlo 120 migrantk, kar je po popisu leta 1910 predstavljalo 11 odstotkov prebivalstva. Po številu so sledili Renče (111 ali 4,3 odstotka), Bilje (96 ali 7,1 odstotka), Kojsko (87 ali 1,9 odstotka), Dornberg (72 ali 3,3 odstotka) in Vrtojba (70 ali 2,7 odstotka). (Srebernič 1914; Kalc 2015a: 62)

»Aleksandrovanje« je bilo, kljub majhnosti v primerjavi s čezoceanskimi tokovi, v svojem času zaradi posebne spolne strukture svojevrsten pojav goriške dežele, ki je kot tak našel mesto v sočasni študijski literaturi o migracijskih tipologijah (Markitan 1913: 24). Bilo je del širšega pojava ženske poklicne migracije v Egipt, ki so jo v severni Italiji poznali na nekaterih območjih Furlanije (prim. Grossutti, Boz 2009), v množičnejši obliki v Kalabriji in Marakah (Garroni, Vezzoni 2009; Gobbi 2011) ter Grčiji. V nasprotju s slovenskim sta se italijansko in grško izseljevanje hišnega delovnega osebja dogajala kot del veliko obsežnejših migracijskih procesov iz teh držav v Egipt, kjer so priseljske kolonije tudi same prispevale k povpraševanju po hišnem osebju. Sodeč po konzularnih registracijah je aleksandrinstvo na Slovenskem doseglo največji obseg v zadnjih dvajsetih letih 19. stoletja, nakar se je nekoliko ublažilo, kar je najbrž povezano z ekonomskim razvojem in s širjenjem urbanizacije na Goriškem in v Trstu ter z izboljšanjem razmer v kmetijstvu.

Od Švice do Bosne in Hercegovine ter Turčije

Poti slovenskega izseljevanja so vodile tudi v druge države, vendar pa teh skromnih tokov ne moremo primerjati z ameriškimi, nemškimi in s tistimi v drugih deželah Avstro-Ogrske. Popis prebivalstva iz leta 1910 beleži manjšo skupino slovenskih priseljencev v Švici (Österreichische Statistik 1919: 52). Švica je zaposlovala predvsem gradbene delavce, na primer pri velikih infrastrukturnih delih, kot sta bili gradnja železniškega omrežja in elektrifikacija, ali stanovanjskih gradnjah. Tradicionalna izhodišča gradbenih delavcev v Švico so bile kraške vasi na Goriškem in Beneška Slovenija, narava njihovega odhajanja pa je bila večinoma sezonska oziroma začasna (Sedmak 1994: 84–87). Svojevrsten primer izseljevanja v Švico so bile čipkarice iz Idrije in Žirov, ki so jih zaposlovala čipkarska podjetja v kantonu Sankt Gallen (prim. Strle 2015a: 113).

Manjše skupine slovenskih izseljencev so pred prvo svetovno vojno živele v Franciji in na Nizozemskem. Leta 1911 je bilo med 8.335 avstro-ogorskimi državljani v Franciji 16 odstotkov državljanov južnoslovanskih dežel, med njimi največ s Slovenskega (Čačić, Kumpers 1989: 289). Tudi te usmeritve so se umeščale v kontekst mednarodnega trga zaposlovanja rudarske delovne sile. Mezde in delovne ter življenjske razmere so bile v Franciji sicer manj privlačne

kot v Nemčiji, medtem ko je bilo v Limburgu na Nizozemskem rudarstvo do prve svetovne vojne v začetnih fazah razvoja in se je razmahnilo šele pozneje (Drnovšek 1991: 72; Mulders 2010: 19).

Pomembnejši cilj je bila Bosna in Hercegovina, kjer so po vojaški zasedbi (1878) avstrijske oblasti začele načrtno kmečko kolonizacijo. Na programe naseljevanja so se dokaj množično odzvali v Galiciji, od koder se je v okolico Banja Luke, točneje v okraj Prnjavor, priselilo 10.000 Poljakov in Rusinov (Caro 1909: 144). Tu je v devetdesetih letih nastala tudi manjša slovenska kolonija, povečala pa se je migracija neagrarnih poklicev, med njimi gozdarskih delavcev, ki so na delo v BiH odhajali že pred zasedbo. Samo s Kobariškega se jih je v prvih letih po okupaciji začasno podalo kakih 1.000 (Kalc 1995: 36; Marušič 1995: 61–62). Odhajali so tudi rudarji, fužinarji, kovači, rudarski strokovnjaki in osebe drugih kvalificiranih poklicev, od obrtnikov in malih trgovcev do javnih uradnikov, vojaških časnikov, policistov, zdravnikov, odvetnikov, strokovnjakov raznih področjih, učiteljev, profesorjev in drugih profilov, katerih mobilnost je sodila v okvir službenih oziroma kariernih migracij. Leta 1910 so v BiH našeli 3.108 prebivalcev slovenskega jezika, od tega 2.700 avstrijskih državljanov, med katerimi je bila polovica iz Kranjske, 30 odstotkov iz Štajerske, 10 odstotkov pa iz Goriške (Österreichische Statistik 1919: 23). Največ jih je živelo v mestih in okolici Sarajeva, Banja Luke, Zenice in Tuzle. (Prim. Valenčič 1990a: 67; Drnovšek 1991: 61–62; Koblar 2008: 9–16; Sarić Štimac 2010: 397–406; Drnovšek 2010b: 66–67.) Selitvene poti so vodile tudi v Srbijo, kjer so, podobno kot v BiH, slovenske priseljence pritegnile predvsem neagrarne poklicne dejavnosti. Živahna je bila migracija v srbska rudarska središča, na primer v Timoško krajino, kjer so slovenski delavci dokumentirani že leta 1840 in kjer jih je na začetku 20. stoletja živelo okrog 1.500 (Piljušič 2013: 5–9). Drugi primer številčnejše slovenske prisotnosti je rudarska kolonija v fruškogorskem rudniku Vrdnik v Vojvodini, kamor so se prvi slovenski rudarji na delo napotili že sredi sedemdesetih let 19. stoletja (Lukić 2017: 39).

Med tujimi cilji izseljevanja je bila tudi Turčija, kamor so se usmerjali predvsem iz Avstrijskega primorja. Večina odsotnih prebivalcev Goriške in Istre je ob popisu leta 1857 bivala prav v osmanski državi. Istrsko izseljevanje v Turčijo – koliko tudi iz slovenskih delov dežele, ni mogoče ugotoviti – je bilo povezano z gradbenimi dejavnostmi in avstrijskim podjetništvom, zlasti s proizvodnjo stekla, ki so jo v okolici Carigrada vzpostavili tržaški judovski podjetniki (Grossutti 2013: 32–33). Nekaj slovenskih izseljencev je bilo v Rusiji, Bolgariji in Romuniji, tudi tja so odhajali predvsem gozdni delavci, a tudi drugi poklici, vključno z intelektualci (Drnovšek 1991: 63–64; 2009b: 478, 479). Kot zanimivost, kam vse se je širila maloštevilna slovenska prisotnost, je omembe

vredna beneškoslovenska naselbina v okolici Vladikavkaza v južni Osetiji. Tu so v devetdesetih letih 19. stoletja krošnjariji iz Beneške Slovenije ustanovili kolonijo, ki je dobila ime *Italijanski hutor*. Ta je kot poseben kolonizacijski primer združevala agrarne in obrtno-industrijske dejavnosti in kot taka slovela na Slovenskem in v širši ruski okolici. Med revolucijo in državljansko vojno je razpadla, njeni člani pa so se vrnil v Benečijo ali pa se porazgubili po Sovjetski zvezi. (Ruttar 2002) Na manjše skupine slovenskih izseljencev naletimo še v mnogih drugih državah in krajih sveta, vključno s subsaharsko Afriko in daljno Avstralijo.

MIGRACIJSKE OBLIKE: KONTINUITETE IN PRELOMI

Migracijska gibanja na Slovenskem so bila v drugi polovici 19. stoletja in do prve svetovne vojne sestavljena iz različnih oblik mobilnosti. Številne so se nadaljevale že iz prejšnjih časov in so predstavljale utečene vzorce družbenih in gospodarskih obnašanj. Druge so se porajale na novo, z različnimi geografskimi usmeritvami, razdaljami, časovnimi nastavki in končnimi učinki. Posamezne vrste in tipološke variante procesov so bile odraz strukturnih specifik in razmer v izvornih okoljih in načinov odzivanja na priložnosti vključevanja v delovne ter življenjske kontekste, na katere so se naslavljal. Kontinuitete oziroma spremembe v njihovih težnjah in nastavkih je treba razbirati v luči makrostrukturnih premikov in splošnih družbenih dogajanj, ki so prispevali k razbohotenju selitvenega pojava, ter objektivnih družbenoorganizacijskih vidikov in subjektivnih izbir.

Stare in nove krožne migracije

Podobno kot drugod se je mobilnost sredi 19. stoletja tudi na Slovenskem začela krepiti predvsem z migracijami krožnega tipa, ki so temeljile na cikličnem in načeloma kratkotrajnem odhajanju ter vračanju (prim. Valenčič 1990a; Moch 1992: 17). Te migracije, značilne za predindustrijsko družbo, so predstavljale tradicionalen način premagovanja neravnovesij med številom in potrebami kmečkega prebivalstva ter nezadostnimi gospodarskimi viri v krajih bivanja. Imele so nekatere splošne skupne poteze, razlikovale pa so se lahko po bolj ali manj izrazitih specifikah, povezanih s krajevnimi značilnostmi izvornega teritorija in skupnosti. Take so bile na primer poklicne specializacije, ki so se razvile kot strategije za pridobivanje tržnih niš. Tovrstna utečena migracija je bila povezana s trgovino. V nasprotju s tovarništvom in kmečko trgovino, ki jima je moderni razvoj zadal usodni udarec, se je marsikje na Slovenskem krošnjarstvo z nakupljenim blagom ali izdelki domače obrti ohranjalo in krepilo.

Temeljilo je na kapilarni mobilnosti »od vrat do vrat« (od tod imeni *hausiranje* ali *pohiševanje*), načeloma v zimskih mesecih, ko kmetije niso potrebovale toliko delovnih rok, lahko pa tudi v drugih delih leta ali v daljših obdobjih.

Osrednja območja tovrstne popotne trgovine sta bila na Dolenjskem kočevski in ribniški okraj, kjer je ta obstajala že od 15. stoletja. Leta 1852 je obrtni zakon spodbudil širitev krošnjarstva, razvoj prometnih povezav je pospešil premikanja in omogočil prodiranje na nova tržišča (Mrkun 1940; Šega 1998: 153–154). Delokrog kočevskih krošnjarjev – njihova dejavnost se je imenovala po nemškem imenu Kočevske *Gottscherei* – se je osredotočal na severne avstrijske dežele in Nemčijo, kjer so ponujali galanterijo, tekstilno blago, drobne hišne potrebščine in najrazličnejšo drugo kramo. Podobni različici sta bila belokranjsko »nemškarstvo« – odhajanje s košem na hrbtu po Bavarskem in Švici – ter ribniško »suhorobarstvo«. To je vsaj od 17. stoletja delovalo združno z domačo lesno obrtjo, medtem ko so Kočevjarji in krošnjarji z drugih območij, ki so sprva prav tako prodajali doma izdelane izdelke, že v 18. stoletju prešli k prekupčevanju. Konec 19. stoletja je bilo v Ribniški dolini med 4.400 prebivalci registriranih 272 krošnjarjev, ki so ribniške izdelke razpečevali po Avstriji, Hrvaški in Vojvodini. Še med obema svetovnjima vojnama jih je bilo 360. (Prim. Lokar 1911: 4–5; Šega 1998: 153–154; Drnovšek 1999a: 33.) Krošnjarje iz Bele krajine je pot zanesla vse do Švedske in Norveške, Anglije, Danske in Francije (Drnovšek 1999a: 33). Do Trsta, Gradca in Dunaja so vodile poti »žokarjev« ali prodajalcev nogavic (žoke) in rokavic. Blago so odkupovali od kmečkih družin na Šentviški planoti, kjer so z nogavičarstvom in rokavičarstvom ovrednotili domačo proizvodnjo volne, hkrati pa pletli tudi bombažne nogavice in rokavice. »Žokarji«, ki so jim dobavljali bombaž, so prisotnost in dohodek od teh domačih izdelkov zagotavljali na širšem trgu (Kofol 1992: 54–55). Beneška Slovenija je bila že v 18. stoletju znana po svojih »guzirovcih« (hauzirovcih, iz nemške besede *hausieren*), ki so svete podobe in ornamentni papir papirnice Remondini iz kraja Bassano del Grappa prodajali vse do Češke, Romunije in Rusije (Zanini 2004). V Reziji, kjer je bila zaradi agrarne neproduktivnosti območja tradicija še daljša, se je v 19. stoletju krošnjarstvu pridružila sezonska migracija obrtnih poklicev, med katerimi so zasloveli brusarji (Kalc, Kodrič 1992: 202–204). »Pohiševanje« je bilo razširjeno tudi na Bovškem, kjer so bili doma »optikarji« ali prodajalci naočnikov, daljnogledov in toplomerov (Sedmak 1994: 84–87; Dular 1996: 166–167). Drugi primer je kostanjarstvo, s katerim so se ukvarjali prebivalci iz okraja Velike Lašče. Dejavnost, ki so jo sredi 19. stoletja prevzeli od drugih, so razvili v razpoznavno obliko slovenske prisotnosti na Dunaju in v drugih avstrijskih mestih (prim. Šega 1997). Na Dunaju je bilo v petdesetih letih 19.

stoletja registriranih 491 slovenskih priseljencev, ki so se ukvarjali s kostanjarstvom (Drnovšek 1999a: 33).

Omenjene dejavnosti in specializacije so imele lahko zgolj subsistenčen značaj,¹⁰ lahko pa so se s podjetniškimi prijemi in vlaganji dvignile na višjo ekonomsko raven. Izjemni so primeri rezijanskih trgovcev Letticha in Di Lenarda, ki sta se iz krošnjarjev prelevila v uvoznika južnega sadja in ustanovila grosistična podjetja ter trgovine v največjih avstrijskih mestih (Kalc, Kodrič 1992: 204–205). Zelo premožni so bili nekateri kočevarski krošnjarji, ki so postali premožni trgovci na Dunaju, v Budimpešti in drugod (Šmitek 1981: 42). Krošnjarski zaslužki so se namenjali utrjevanju »domačega« dela kombinirane ekonomije in širjenju poslov na tujem. Kostanjarstvo se je na primer ob krošnjarstvu razvijalo kot dodatna dejavnost. Migracija je včasih izgubljala sezonski značaj. Kostanjarji, ki se spomladi niso vračali domov, so si omislili druge vire zaslužka, ki so ustrezali izmenični konjunkturi delovnih sezon, od prodaje sadja in osvežilnih pijač do suhorobarstva (prim. Mrkun 1940; Šega 1998; Kante 2000). Popotna obrt in zlasti trgovina sta bili na omenjenih slovenskih območjih dokaj razširjeni obliki mobilnosti in včasih prevladujoča vira družinskega dohodka. Na težo pojava, ki ga v splošnem ni mogoče kvantificirati, opozarjajo podatki ljudskih štetij. Leta 1910 je bilo samo na Dunaju popisanih 1.400 prebivalcev, rojenih v kočevskem okraju (Österreichische Statistik 1903: 49). Te večinoma začasne priseljence je popis ob koncu leta zabeležil med njihovim običajnim zimskim gospodarskim udejstvovanjem v prestolnici. Tudi družine premožnejših trgovcev so po navadi ostajale doma, kamor so se ti vračali nekajkrat letno ob večjih kmečkih opravilih. Za optimizacijo trgovskih dejavnosti in bivanja na tujem so si v mestih pogosto delili stanovanja, gospodinjstvo pa jim je vodila najeta gospodinja. Kot pomočnike in vajence so zaposlovali ljudi iz domačega kraja, ki so v zameno za odplačilo vajeništva oziroma dokler se niso postavili na lastne noge, delali zanje. Na podlagi omenjenih navezav in hierarhične strukture se je sistem reproduciral, novincem in tistim brez znanja in kapitala za samostojno dejavnost omogočal dostop do poklica, njihovim družinam pa do vira »zunanjega« dohodka. (Prim. Šmitek 1981: 42–43.) Dejavnost se je navadno prenašala iz generacije v generacijo. Tovrstna migracija je v izvornih krajih med drugim prispevala k obtoku denarnih sredstev in razvoju denarne ekonomije. Sočasni pisci so med njenimi pozitivnimi učinki navajali širjenje »omike« in »odpiranje območja svetu«, med negativnimi pa odtegotanje ljudi od kmetijstva, ker so se rajši posvečali »lažjemu delu« in pri njem vztrajali tudi, kadar so se le s težavo preživljali (Makarovič 2010: 66–67).

Z ekspanzijo gospodarskih sektorjev, v katerih je delo zaradi naravnih, klimatskih ali organizacijskih razlogov sledilo sezonskim ciklusom, so se povečale migracije sezonskih delavcev. Iz Dolenjske, Notranjske in Tolminske so gozdarski delavci od pozne jeseni do pomladi odhajali na sezonsko delo na Hrvaško, Ogrsko, v Galicijo, Sedmograško, Romunijo, Rusijo in Bosno (Bilec 1891; Mrkun 1940; Drnovšek 1999b: 421). Ti migranti so se s sekanjem in z obdelavo lesa ukvarjali tudi v domačih gozdovih in na domačih žagah. Z Bistriškega so na sezonsko delo odhajali agrarni delavci in mali kmetje, ki niso posedovali vprežne živine, medtem ko so premožnejši ostajali doma in služili s prevažanjem lesa iz gozdov ter s furanjem lesa. Ker je pridelek zadostoval le za del leta, male kmetije družinam pogosto niso zagotavljale niti prehrabene samozadostnosti. Zato so bili številni mali posestniki pogosto prej »šumarji« kot kmetovalci (Goršič 1914: 320).

Iz jelšanske župnije se je že v šestdesetih letih 19. stoletja sezonsko izselilo kakih 600 delavcev, iz trnovske občine v osemdesetih letih kakih 300, veliko jih je bilo tudi s Pivškega in Tolminskega. Izvor te migracije je povezan z izgubo dohodkov iz fevdalnih časov, ko so vaške skupnosti od gosposke odkupovale pravice do sečnje in prodaje lesa (Valenčič 1980: 85; 1989: 14), s padanjem cen lesa in krčenja gozdov kmečkih posestnikov zaradi prevelikega izkoriščanja (Ribnikar 1889). Migracija gozdarskih delavcev je bila v dogovoru z lesnimi trgovci kolektivno organizirana in ni bila namenjena le zagotavljanju letnega dohodka, ampak tudi usklajevanju te potrebe s priložnostmi za višji zaslužek, ki ga je ponujal mednarodni trg dela. Gozdarskih del namreč ni manjkalo niti doma, saj so v poletnih mesecih bistriške gozdarske vrste dopolnjevali tolminski in italijanski gozdarji. (Valenčič 1989: 4–5; Rutar 1889: 37, 79, 93) Šumarski delavci so odhajali organizirani v kompanije in delo sprejemali na podlagi pogodbe z lastnikom oziroma izkoriščevalcem gozda. Kompanijam so načelovali vodje, imenovani »kasatorji«, delo na akord je navadno trajalo od oktobra do aprila, ko so se delavci vračali. Pomemben lik je bil tudi »škrivan«, ki je pred vsako sezono po vaseh zbiral delavce in posredoval med lastniki gozdov oziroma lesarskimi podjetniki in gozdnimi delavci. Šumarska migracija in dejavnost sta potekali po izpogajanih domenah in zakonskih predpisih, ki so določali pravice in dolžnosti vseh v sistem povezanih akterjev. (Prim. Goršič 1914.) Tovrstna migracija je bila razširjena v določenih vaseh, medtem ko so bili za druge kraje istih območij značilni drugi poklici. Na Bistriškem je na primer zidarsko delo v Trstu in na Reki postalo standardna sestavina dohodka kmečkih družin in oblika komplementarnega usklajevanja kmečke ekonomije z viri, dostopnimi s pomočjo sezonske migracije (Škrlj Počak 2011).

Zadnji pozdrav pred odhodom
v Ameriko!

Prigoročam to parobrodno
družbo, ki zastopnik je gosp.
KAROL REBER v Ljubljani,
Kolodvorske ulice 41, vsakemu
prijatelju.

Red Star Line Antwerpen-New York
PROGARUDEČE ZVEZDE

Poštni brzoparnik. "FINLAND"

Pozdrav od tne

H. Lassiers

Zadnji pozdrav pred odhodom v Ameriko!

St. J. KRISTAN, MAJSTROV DOLINA.

**Holland - Amerika
Rotterdam - New-York.**

Prigovorčam vsakomur parobrode te družbe. Zastopnik: Eduard Kristan v Ljubljani, Kolodvorske ulice št. 41., na dvorišču.

Jvan Bihel

BUKS

Švicarska

Generalna agentura

Jvan Bihel

Kraj Kolodvora

BUKS

WHITE STAR-DOMINION LINE
LINIJA »BIJELA ZVIJEZDA-DOMINION«

KONCESIONIRANA U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA

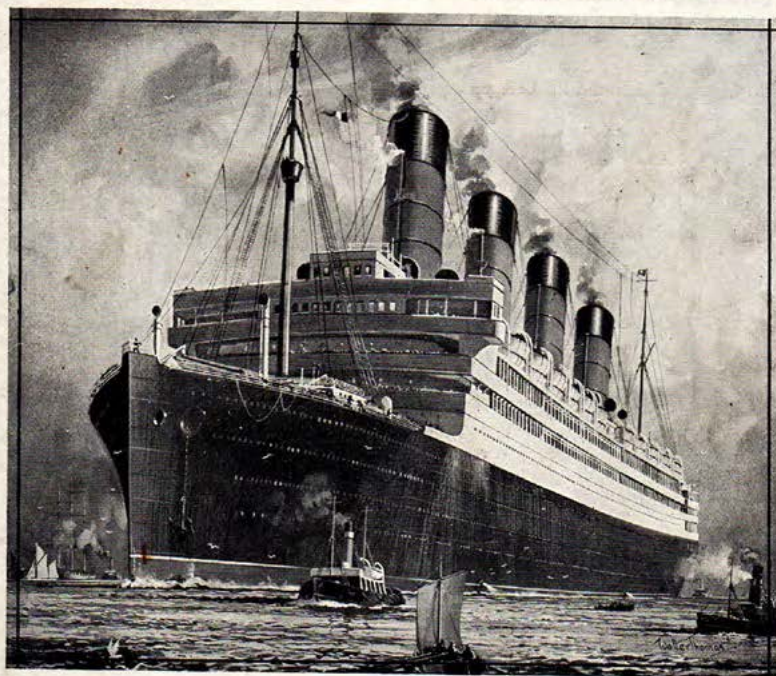

„DORIC“ parobrod na dva vijka, 16.484 tona
uvršten je u plovidbi White Star-Dominion Line
za Kanadu sa svojim blizancem „REGINA“.
Vanredni, najmoderniji uređaj ovih lada čini
putovanje s njima vrlo ugodnim i zabavnim.

CUNARD LINE DRITTE KLASSE

EUROPA-AMERIKA

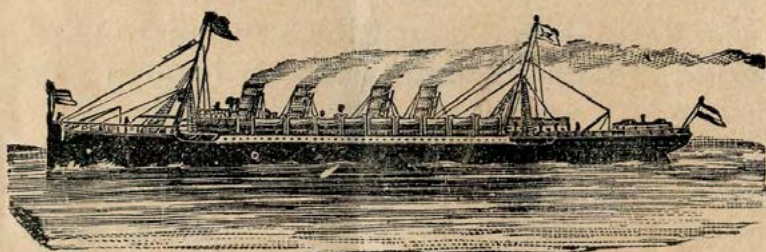

FRANK SAKSER,
109 GREENWICH ST., NEW YORK.

E d i n i

oficijelno autorizirani slovenski agent:

Bremenskega Lloyd,

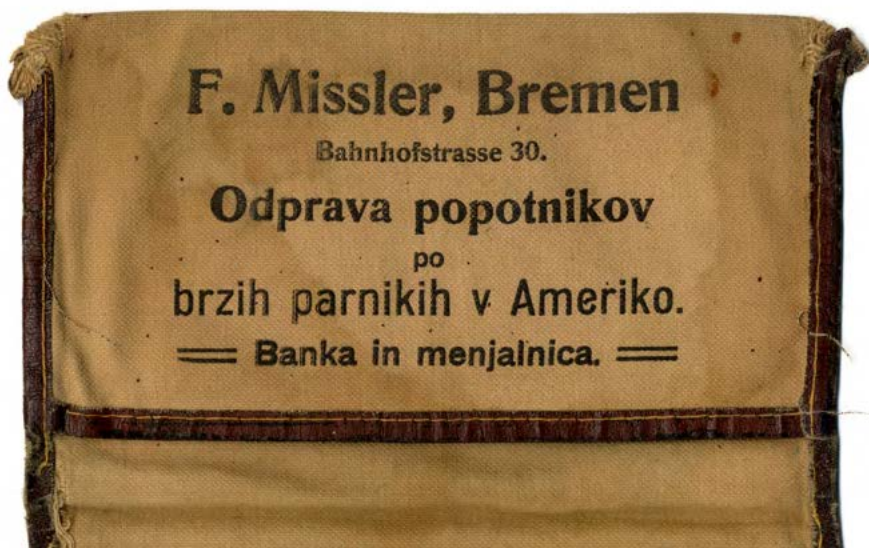
Generale Transatlantique,

Holland America Line,

Red Star Line

prodaja parobrodne listke po izvornih
cenah.

Parniki Bremenskega Lloydja odpljujejo
vsak torek (brzoparniki) in četrtek
poštni parniki.

Telefon: 1279 Rector New York.
Ustanovljeno l. 1893.

Svoji k svojim!

Frank Sakser Co.

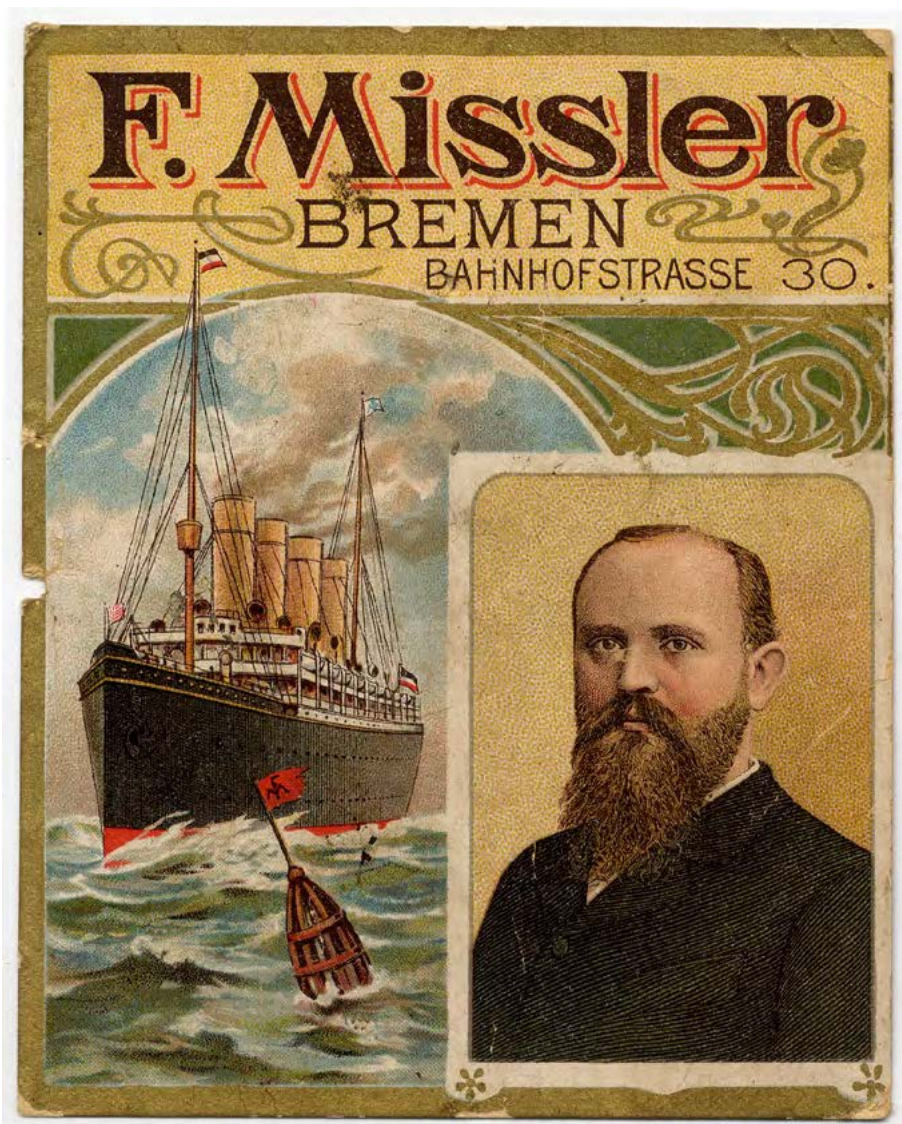
109 Greenwich Street 6104 St. Clair Ave N. E.
New York, N. Y. Cleveland, O.

**Zastopništvo
vseh parobrodskih družb.**

Pošilja najhitreje in najzanesliveje
denarje v staro domovino.
Denarje izplačuje v Avstriji c. kr. pošto-
hranilnični urad.

„Glas naroda“
prvi slovenski dnevnik, velja
za vse leto samo 3 dol.
za Evropo 22 kron.

Zaupnik „Mestne hranilnice ljubljanske“
in „Glavne posojilnice v Ljubljani“.
Menice izplačuje „Ljubljanska kreditna
banka v Ljubljani.“

SOCIÉTÉ de NAVIGATION
à VAPEUR

du **LLOYD AUTRICHIEN**

Service hebdomadaire postal accéléré
entre **TRIESTE**

et **ALEXANDRIE**
voie de **BRINDISI**

Depart de **Trieste** les mercredis à 10^h pour **Brindisi**
 les jeudis à 2^h après midi, retour d'**Alexandrie** les
 samedis et de **Brindisi** les mardis après midi.
 Arrivée à **Trieste** les mercredis vers 5^h du soir, en
 coincidence au train de luxe partant à 8^h du soir
 pour **Londres**, voie de **Genève-Ostende**.
 Ce même train de luxe part de **Londres** chaque
 lundi matin à 10^h et arrive à **Trieste** les mercredis
 matin à 8^h en coincidence avec le depart pour
Alexandrie.

Pres. Stab. Lit. Modiano Trieste

TRAVEL
on the

CUNARD

S.S. BERENGARIA - S.S. AQUITANIA - S.S. MAURETANIA

FASTEST OCEAN SERVICE

EUROPE - AMERICA

IZSELJEVALNA DRUŽBA
ROMMEL & Co, BASEL (ŠVICA)

12 Centralbahnplatz 12
v Hotel Jura

—><—
Glavna agentura francoske družbe

Comp. générale transatlantique

Edina directna parobrodna družbe med **Håvre** in **New-Yorkom**.

Denarna plačila za v Ameriko v dolarjih brez stroškov.

Pri dohodu v Basel se prosi to karto na klobuk dati ali pa v roki vidno nositi.

CHERBOURG - NEWYORK

Koncesijonirana

V KRALJEVINI SRBOV, HRVATOV IN SLOVENCEV

LJUBLJANA, Kolodvorska ulica 41-a (na dvorišču)

ZAGREB, Trg I, br. 15 (glavno zastopstvo)

BEOGRAD, Karagiorgjeva ulica 95

BITOLJ, Kyriacou & Hadjikosta

**ROZNI
RED**

**1. OKTOBER
1910**

ZALOŽILA „PRVA ANONČNA PISARNA“
V LJUBLJANI.

NATISNILA „UČITELJSKA TISKARNA“.

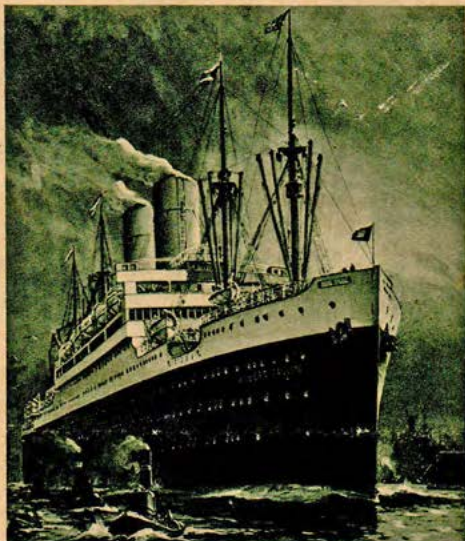
17. 50

Hamburg-Amerika Linija

združena z

United American Lines Inc.

Hamburg — Southampton — Cherbourg

Nova velika po 22.000 ton obsegajoča brzoparnika

„ALBERT BALLIN“

in

„DEUTSCHLAND“

na 3 vijake s turbinskim obratom in oljno kurjavo.

Slike parnikov in njih notranjščin

**Odplov parnikov, ki nudijo izvrstne potovalne pri-
ložnosti z izvrstno postrežbo, po dvakrat na teden**

Zastopnik za Slovenijo:

SIMON KMETEC

LJUBLJANA

Kolodvorska ulica šte. 30.

K porastu sezonske delovne migracije je veliko prispeval agrarni sektor. Iz številnih slovenskih okrajev so na priložnostno in redno sezonsko delo odhajali potujoči kmečki delavci in delavke, zaposlovala pa so jih srednja in večja kmečka posestva. Na tovrstne delavce iz celjske okolice naletimo v Zgornji Avstriji, Slavoniji in na Hrvaškem (Wörtsdörfer 2017: 37). Povpraševanje se je večalo tudi v samem slovenskem prostoru, na primer na večjih kmetijah logaškega okrajnega glavarstva okrog Idrije, kjer so se mali kmetje in bajtarji raje zaposlovali v idrijskem rudniku, zaradi česar je primanjkovalo agrarne delovne sile (Ribnikar 1889). Drugi primer je hmeljarsko območje, kjer so za obiranje pridelka potrebovali dodatno delovno silo. Z množičnim izseljevanjem je pomanjkanje sezonskih agrarnih delavcev postalo splošen pereč problem celo na najbolj izseljenskih območjih, kjer so ga reševali tudi z najemanjem delavcev iz Hrvaške. Mobilnost kmečkih delavcev, včasih tudi na daljše razdalje, je bila že v prejšnjih stoletjih utečena praksa. Moderno agrarno sezonstvo kot tudi gozdarjenje ali »šumarstvo« pa so od srede 19. stoletja dobili nove dimenzije, ki so nastajale tudi s širjenjem intenzivnega, kulturno specializiranega kmetijstva in z razvojem transporta, ki je omogočal premike na daljše razdalje. Ta območja, bodisi veleposestva bodisi manjše, a kapitalistično vodene in tržno naravnane kmetije, so zaradi prehoda k industrijskim kulturam in intenzivni proizvodnji v določenih časovnih obdobjih potrebovale vse več delovne sile.

Pravi steber deželne ekonomije je postala sezonska migracija agrarnih delavcev v Prekmurju in Porabju. Specifične razmere, ki so ji botrovala, izhajajo iz agrarne strukture območja in družbenoekonomskega sistema širšega sosedstva, kjer ni bilo mest in pomembnejših industrijskih središč, ki bi delno absorbirali demografske presežke oziroma nudili priložnost neagrarnega zaslužka. Po zemljiški odvezi je v Prekmurju zemlja ostala delno v veleposestniški lasti, delno se je razdrobila med male kmete. Ti so se ukvarjali s poljedelstvom, z vinogradništvom in od srede stoletja vse bolj z živinorejo, ki je prispevala k relativnemu izboljšanju življenjskega standarda. Vendar si je iz teh virov eksistenco lahko zagotavljala le tretjina kmečkih posestnikov, preostali so dohodek dopolnjevali s sezonskim dninarskim delom. Veliko je bilo tudi prebivalcev brez zemlje, ki so bili povsem odvisni od meznega dela. Z demografsko rastjo, drobljenjem male kmečke posesti, množenjem proletariata in zmanjšanjem donosa kmetij zaradi posledic peronospore se je potreba po sezonskem delu zlasti na Goričkem stalno večala. To je po drugi strani sovpadalo s preustrojem veleposestniške agrarne ekonomije in z modernim načinom agrarne proizvodnje.

Po agrarni krizi, ki jo je leta 1884 povzročil vdor ameriškega in ruskega žita, so se veleposestva in tudi srednje velike kmetije preusmerile v intenzivno

gojenje sladkorne pese, krompirja, koruze in krmnih rastlin. Z reorganizacijo dela in vpeljavo mehanizacije se je na pristavah skrčila potreba po stalnih poslilih in delavcih, večalo pa se je povpraševanje po sezoncih. Medtem ko je do osemdesetih let 19. stoletja prekmursko sezonstvo nastopalo v obliki premikov od posestva do posestva, kjer so delavci kosili, želi in mlatili žito, so jih pozneje v vse večjem obsegu zaposlovali okopavanje, redčenje, puljenje in druga opravila, nujna za pridelavo sladkorne pese. (Maučec 1933: 114; prim. Horvath 1989; Munda Hirnök 1992.)

Ta delovna migracija je bila usklajena s sezonskimi ciklusi intenzivnega agrarnega gospodarstva in razmeščena glede na potrebe veleposestev. Značilno zanje je bilo tudi, da so delavci del plačila dobivali v naturalijah, s čimer so zadoščali lastnim letnim prehrabnim potrebam, sad sezonskega dela pa so vnovčili tudi s prodajo pridelkov. Migracija je bila večinoma usmerjena na Ogrsko, s severnih obmejnih območij pa tudi na nemško Štajersko. Ker so bile tam mezde znatno višje, so cene agrarnega dela naraščale tudi v severnem delu Prekmurja in cele Železne županije. Razlike v višini mezd so se odražale tudi v kvalitativnem razlikovanju sezonske delovne sile in njenem usmerjanju, zaradi potrebe ali nekonkurenčnosti pa so se mnogi morali zadovoljiti z nižjim plačilom in s slabšimi delovnimi razmerami. (Munda Hirnök 1992) Sezonska agrarna migracija je delovala kot strateška sestavina prekmurskega in porabskega gospodarskega in družbenega sistema. Zagotavljala je redni priliv zunanjih sredstev, s tem pa je prispevala k »statičnosti« deželnega gospodarstva in počasnemu prodiranju inovacij. Ob rasti prebivalstva in drobljenju kmečke posesti, ki ju je dopuščala, se je neugodno strukturno razmerje med demografijo in gospodarstvom dežele še poglobljalo. Delodajalci so z manj razvitih in gospodarsko depresivnih območij najemali delovno silo, ki je pristajala na nižje mezde in pogosto zelo zasilne življenjske razmere, in s tem zmanjševali proizvodne stroške. Ekonomska uspešnost industrijsko vodenege kmetijstva je na splošno temeljila na tej diferenciaciji. V Nemčiji, na primer, kjer je bila agrarna veleposest še zlasti odvisna od tujih sezonskih delavcev, je mezda predstavljala le šestino stroška proizvodnje, medtem ko je bila v ZDA in v drugih gospodarskih sektorjih znatno višja.

Na nasprotnem, zahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja sta Beneška Slovenija in Rezija ilustrativna primera kvantitativnih in kvalitativnih sprememb sezonskih migracij, do katerih je v drugi polovici 19. stoletja prišlo pod vplivom ekspulzivnih mehanizmov v domačem družbenogospodarskem okolju in atraktivnih dejavnikov razvoja mednarodnega trga dela. Do sedemdesetih let so se med »zdomarje« v glavnem uvrščali trgovci in obrtniki, ki so nadaljevali tradicijo predmodernih krožnih migracij. »Novo sezonstvo«, ki je

postalo množični pojav, je pritegnilo povpraševanje po delovni sili na velikih infrastrukturnih deloviščih, v gradbeništvu in agrarnem sektorju v Avstriji in širšem srednjeevropskem prostoru. (Kalc, Kodrič 1992: 198–200) Poklicni profil migrantov se je preoblikoval. Eni so se specializirali v zidarstvu in se v njem zaposlovali kot kvalificirani in pomožni delavci, v drugo skupino so spadali navadni delavci v opekarnah, kopači in drugi težaki pri gradnji in vzdrževanju cestnega in železniškega omrežja, predorov, mostov in drugih objektov ali kot agrarni delavci. O gospodarskem pomenu, ki ga je migracija pridobila v tem zgodovinskem obdobju, govori dejstvo, da je na prelomu stoletja od doma iz Rezije odhajalo več kot 40 odstotkov prebivalstva. Medtem ko se je starejše sezonstvo usklajevalo z ekološkim ciklusom kmečkega gospodarstva v izvornem kraju, izkoriščajoč »mrtve« mesece agrarno-hribovske ekonomije, se je novo podredilo časovnim dinamikam delovnega trga. To, da je trajalo od pomladi do jeseni, je terjalo reorganizacijo dela in vlog v tradicionalnem domačem gospodarstvu. Čeprav so se mnogi izseljenci ob košnji vračali domov, sta delo in vodenje kmečkih gospodarstev večinoma padla na ramena tistih, ki so ostajali doma, to je žensk in mlajšega ter starejšega dela populacije (prim. Pahor 1990: 18–25).

Tako so se po vzorcu »ekonomije odsotnosti« in spolne delitve gospodarskih vlog strukturirali novi migracijski sistemi, ki so Rezijo in beneškoslovenske doline povezovali z območji zaposlovanja migrantov in reproducirali vsakoletno srečevanje med ponudbo in povpraševanjem delovne sile. Denarni priliv od sezonskega dela je lajšal plačevanje davkov in dolgov, povečeval kroženje denarja in potrošnjo. To je samo še utrjevalo kombinatoriko tradicionalnih in zunanjih virov ter krepilo sistemsko vlogo sezonstva v ekonomski logiki družin in skupnosti. Učinki so se tudi tu kazali v drobljenju posesti, in to ne samo zemljiške. Tudi hiše in posamezni prostori v njih so se delili med potomce in tako pripadali različnim ter številnim lastnikom. Demografska rast je vse bolj presegala ekonomsko vzdržnost območja, kjer sta morfološka zaprtost in težka prehodnost doline preprečevali razvoj prometnih ali drugih neagrarnih krajevnih gospodarskih virov. Migracija se je odražala v specifičnih družbenih in kulturnih vzorcih, na primer v poklicni specializaciji migrantov po posameznih rezijanskih vaseh, v sklepanjih gospodarskih zavezništev prek strategij poročanja in v postopnem nazadovanju tradicionalne kmečke ekonomije (Morassi, Panjek 1984).

Z zemlje na zemljo

Med velikimi spremembami v kmetijstvu in pritiski, ki jih je bila deležna kmečka posest, so se mnogi kmetje in kmečki delavci selili v prizadevanju, da

si zagotovijo ugodnejše temelje za obstoj, se izognejo razslojevanju in proletarizaciji oziroma si poiščejo delo in priložnost za dvig nad raven agrarnega proletariata. Takih je bilo veliko med slovenskimi priseljenci na Hrvaškem, kjer so se kmečki posli in kmečki delavci pogosto poročili in se ustalili kot samostojni kmetje. Med slovenskimi priseljenci na Hrvaškem je bila leta 1880 četrtnina zaposlena v kmetijstvu (Drnovšek 1999a: 34). Od sedemdesetih let so se kmetje iz Baške grape izseljevali na nemško in slovensko Koroško (Lesjak 1996), do podobnih premikov je prihajalo tudi drugod, tako znotraj slovenskega narodnega ozemlja kot tudi zunaj njega. Naseljenci, kot na primer Prekmurci na slovenskem Štajerskem, so prevzemali zemljo kmetov, ki so se podali drugam ali se posvetili neagrarnim dejavnostim (Olas 1990: 592–593). Privlačna so postala zaledja večjih mest, med njimi koprsko, kjer se je kmetijstvo pod vplivom tržaškega živilskega trga živahno razvijalo in poleg sezonske delovne sile pritegovalo tudi stalne naseljence iz notranjosti Istre. Konec 19. stoletja so ti priseljenci odkupovali posest *paolanov*, to je severnoistrskih mestnih kmetov. Ta je takrat zašla v krizo, njeni lastniki pa so se preusmerjali v pomorstvo in druge neagrarne dejavnosti. (Titl 1965: 111, 117)

Presajanju z zemlje na zemljo pa so se v tem času odprle nove opcije in geografske destinacije. V šestdesetih letih, ko sta se zaradi davčnega pritiska, pomanjkanja denarja, zadolževanja in drugih učinkov prehoda iz fevdalnega v liberalni sistem slabšala tako položaj kot prihodnost kmetov, sta se povečevala interes in pripravljenost za iskanje radodarnejše zemlje in ugodnejših razmer za kmetijstvo tudi v oddaljenih deželah. Svojevrsten primer teh želja je 433 slovenskih prostovoljcev, »meksikajnarjev«, ki so se leta 1864 s habsburškim prestolonaslednikom Maksimilijanom podali na njegovo čezmorsko avanturo. Pridružili so se mu iz domoljubja, a tudi zaradi zemlje, ki naj bi jo v Mehiki dobili kot nagrado za šestletni plačani vojaški rok. Večina je v Avstriji že odslužila redne vojaške obveznosti, na ekspedicijo pa so se prijavili tudi taki, ki so bili oproščeni domačega služenja vojaškega roka. (Janša Zorn 1962; Ovsenar 1993: 14–17)

Možnosti pridobivanja zemlje so se v Srbiji ponujale v Slavoniji, kjer so v letih 1858 in 1865 sprejeli Zakon o kolonizaciji in naseljevanju, v kavkaški Rusiji, kjer so oblasti prav tako podpirale kmečko naseljevanje, in v Severni Ameriki, od koder so se oglašali slovenski misijonarji, ki so opisovali rodovitnost ameriških prostranstev in ugodnosti za naseljevanje kmetov. S pozitivnimi mnenji o svoji izbiri so se v časopisju in s pismi svojcem ter znanec oglašali tudi prvi naseljenci, ki so si v Ameriki novo življenje ustvarili na farmah. Kolonizacijski programi v Srbiji in drugih južnih ter vzhodnoevropskih deželah, od Bosne in Hercegovine do Banata, Slavonije in Ogrske,

na Slovenskem niso naleteli na večji odziv, kljub temu da so jih nekateri zaradi manjše geografske oddaljenosti in jezikovnih ter kulturnih podobnosti oglaševali kot boljšo alternativo čezoceanskemu izseljevanju. Poleg rodovitne zemlje in ugodnih razmer za naselitev je Srbija obljubljala davčne olajšave, oprostitev vojaške službe in druge ugodnosti. Treba pa je bilo ugoditi raznim pogojem, kot na primer ustanavljanju zaključenih sosesk z določenim številom družin in določenim teritorialnim obsegom, prevzemu srbskega državljanstva, glede kraja naselitve pa se je bilo treba podrediti volji državnih oblasti. (Drnovšek 2009b: 476–477; Lukić 2017: 37) Novice o neuspešnih poskusih kolonizacije so vzbujale pomisleke v smiselnost presajanja, svoje so doprinesli tudi zadržki do pravoslavnega okolja. Težava pa je bila tudi v pomanjkanju »režiserja«, ki bi povezal interesente in skrbel za konkretno organizacijo ter izpeljavo tako prelomnega dejanja. Slovenska prisotnost v Srbiji je tako pred prvo svetovno vojno obsegala samo nekaj sto oseb. Malo kmečkih naseljencev je bilo tudi v Bosni in Hercegovini, kjer je bila slovenska prisotnost neprimerno večja. (Josipovič 2014: 74; Drnovšek, Kalc 2014: 94; Kržišnik Bukić 2007: 20)

Pri nastanku slovenskih kmečkih naselbin v ZDA se je na začetku poznala aktivna vloga misijonarja Franca Pirca, ki je animiral prve skupine naseljencev. Pirc je bil na Gorenjskem med drugim znan kot pospeševalec sadjarstva in umnega kmetijstva. Po odhodu v misijone je v Ameriki kot zvezni priseljenjski komisar vodil naseljevanje na ozemlju zgornjega porečja Mississippija in že v petdesetih letih v Minnesoto privabil številne nemške kmečke družine. Slovenske naseljence iz Gorenjske, nato z območja Kamnika, iz Koroške in Bele krajine, ki so se naselili v razne kraje okraja Stearns County, so poleg dobrih ekonomskih možnosti prepričali zaupanje v Pirca in druge misionarje, ki so med slovenskim prebivalstvom uživali visok ugled, ter katoliški kontekst kolonizacije. Pirc je leta 1864 v slovenskem časopisju vabil kmete, naj po koncu vojne pridejo v Ameriko, kjer je nameraval ustvariti »novo Slovenijo. Ustvarili si bodo lahko lepa posestva in ustanovil jim bo slovensko faro s slovenskim duhovnikom.« Z ustanovitvijo prve slovenske župnije in gradnjo cerkve v naselbini Sv. Štefan v okraju Stearns County pod vodstvom misijonarja Buha se je to leta 1971 tudi uresničilo. (Zitka 1969; Drnovšek 2003b; Kodrič 2003: 53–62, Drnovšek 2010b: 40–41, 63) Presaditev na novo zemljo je bila vsekakor radikalen korak, za katerega so bila poleg trdnega prepričanja in razlogov za zapuščanje domačega kraja potrebna materialna sredstva za nakup, oziroma, v primeru pridobivanja državne zemlje, za zagon kmetije ter začetno preživetje. Presajanje celih družin je terjalo tudi visoke potne stroške. Izseljenci so zato doma prodali posest, jo dali v najem ali zastavili, eni so se, da so zbrali potrebna sredstva, v Minnesoti na začetku zaposlili v krajevni lesni industriji.

Večina naseljencev si je kmalu zgradila trdne ekonomske temelje, nekateri med njimi celo zelo dobre. Pisci, ki so v naslednjih letih obiskali kraje kolonizacije, so poročali o slovenskih družinah in posameznikih, ki so uspešno gospodarili na svojih minnesotskih posestvih (Drnovšek 2009b: 470, 480).

Slovensko časopisje, kot *Kmetijske in rokodelske novice* in *Zgodnja Danica*, ki je prinašalo spise slovenskih misijonarjev in naseljencev, je vse do osemdesetih let 19. stoletja izseljevanje v Ameriko obravnavalo v smislu naseljevanja na prosto zemljo z namenom ohranjanja kmečkega stanu (Klemenčič 1993: 202–204). Udeležba slovenskih izseljencev pri kmečki kolonizaciji ZDA je bila vsekakor, podobno kot pri drugih »novih priseljencih«, marginalen pojav. Slovenski kmečki naseljenci so se pojavili ob koncu t. i. pionirskega obdobja osvajanja kontinenta, ko je najboljše zemlje že zmanjkovalo in se je bilo treba spoprijemati s težjimi ter manj produktivnimi naravnimi razmerami. V večjem številu so se kolonizacije udeležili prejšnji priseljenci in predvsem stari prebivalci vzhodnega, vse bolj obljudenega dela kontinenta, ki so po secesijski vojni »mejo« množično potiskali proti zahodu. Naselbinska kolonizacija, kot v primeru Sv. Štefana in drugih vasi v Minnesoti, tudi ni bila običajna oblika ameriškega kmečkega poseljevanja. Kolonizacija, ki jo je leta 1862 začel krepiti Homestead act, je predvidevala osamljene, tržno naravnane kmetije in ne kmečkih vasi ali sosesk, podobnih slovenskim (prim. Velikonja 1995: 384). Življenje na njih je bilo zato zaradi pogojev dela in pogosto ostrih klimatskih razmer težka preizkušnja. Na samem območju Minnesote, kjer so se množično naseljevali predvsem skandinavski priseljenci, kljub razpoložljivosti zemlje in ohranjanju povezanosti med naseljenci iste etnične pripadnosti, za kar so si prizadevali slovenski misijonarji, ni prišlo do večjega priliva slovenskih kmetov. V Minnesoti se med drugim nista uveljavila samoporabno ali malo tržno kmetijstvo, kakršnega je poznal in si ga je želel slovenski kmet. Po secesijski vojni je tu in v sosednjih državah prevladala industrijska žitna agrarna ekonomija. Drevo, koso in grablje je zamenjala moderna tehnologija, rodbinsko delovno silo pa najeti agrarni delavci. Intenzivna monokultura je terjala tudi občasno diverzifikacijo, vse to pa je zahtevalo znatna kapitalska vlaganja. (Gilman 2000: 3–4)

Slovenski priseljenci so med farmarje v glavnem prestopali v drugi fazi svoje ameriške izkušnje, potem, ko so na ameriških tleh najprej delali v rudnikih in industriji. Podobno kot drugi slovanski priseljenci so v nakup kmetije investirali prihranke in se vrnili h »kmečkim koreninam« (Balch 1910: 337–339). Jurij Trunk je v svoji knjigi *Amerika in Amerikanci* svetoval priseljencem, naj skušajo postati farmarji, ker je bil ameriški kmet zaradi rodovitne zemlje, mehanizacije in načinov gospodarjenja na boljšem kot kmet na Slovenskem.

Farma naj bi kot »trdnjava« zagotavljala preživetje ob vsakih razmerah (Trunk 1912: 350, 409–410). Priseljence, ki so se zaposlovali v rudarstvu in industriji, pa je zanimal predvsem dober zaslužek. Le postopoma in z ustalitvijo v Ameriki so se odločali za farmerstvo, ki je pomenilo obliko ekonomske osamosvojitve in umik od pogosto negotovega odvisnega dela ter iz mest oziroma delavskih naselbin na mirnejša območja. Presaditev s slovenske na ameriško zemljo je vodila večinoma preko proletarizacije, ponekod so ji botrovali tudi posebni državni programi naseljevanja še ne izkoriščenih kmetijskih površin. Sočasni pisci poročajo, da je bila ta izkušnja še v letih pred prvo svetovno vojno marsikdaj podobna tisti iz časov pionirske kolonizacije, ker so bila naseljitvena območja osamljena in nepreskrbljena s cestami in z drugo infrastrukturo in ker je bilo treba ledino, preden je obrodila, kar je v povprečju trajalo najmanj tri leta, šele zorati in pogosto odtrgati gozdu.

Poročila iz obdobja med obema svetovnima vojnama vsekakor govorijo o številnih uspešnih slovenskih farmerjih v okolicaх rudarskih in industrijskih središč. Farmerstvo je nastopalo kot alternativa delavskemu in mestnemu življenju ali v kombinaciji z njima. Mnogi lastniki farm so še naprej stanovali in delali v mestu, farmo pa so obdelovali zase ali kot dodatni vir dohodka (Trunk 1912: 386; Lipoglavšek Rakovec 1950: 15–18). S tem se je v ameriškem družbenogospodarskem kontekstu reproduciral model mešane agrarne in neagrarne družinske ekonomije, ki so ga v drugačnih okoliščinah mnogi poznali že v domačem kraju. Največja slovenska farmerska naselbina se je pred prvo svetovno vojno razvila v kraju Willard v Clark Countyju v Wisconsinu. Tam se je od leta 1908 na 40 do 120 akrov velikih posestih naselilo na desetine slovenskih družin iz najrazličnejših industrijskih, rudarskih in drugih krajev. V tem primeru je bil nastanek naselbine povezan z delovanjem slovenskega nepremičninskega agenta, ki je preko slovenskega časopisja in drugih kanalov mnoge spodbudil, da so prihranke investirali v na začetku zahtevno, a po nekaj letih donosno farmerstvo. V Willardu je bilo po koncu druge svetovne vojne okrog 200 slovenskih farm, drugih sto pa je bilo razpršenih po raznih krajih Wisconsinu. (Prisland 1950: 272–273; Anon. 1982) Kmetijstva so se slovenski priseljenci oprijeli tudi v drugih državah. V okolici Clevelanda, na primer, imajo potomci slovenskih priseljencev še danes vinogradniške kmetije. Tako kot druge gospodarske dejavnosti, kmetijstvo v Ameriki ni imelo vselej stanovitnega značaja. Mnogi so se s farmerstvom ukvarjali le določen čas, nato pa so se usmerili k drugim gospodarskim virom. Spet druge so pritegnile utopične kmečke kolonije, kakršna je bila v devetdesetih letih 19. stoletja Rajska dolina v Kaliforniji, ki pa se niso obnesle in so delovale le kratek čas (prim. Nezžala 1990).

Priseljenski in kolonizacijski programi južnoameriških držav so bili razmeroma bolj mamljivi in učinkoviti, saj so odpirali pot do zemlje tudi slabše stoječim kmečkim slojem. Za njimi je stal dobro utečen organizacijski aparat, ki je aktivno promoviral in upravljal selitveni proces od izhodišč do končnih ciljev. Oblasti so glede na potrebe in načrte posameznih provinc določale vsakokratne pogoje priseljevanja in tipološke značilnosti kontingentov. Sprejemali so razne obrtne poklice in delavce, ki so jih potrebovali pri infrastrukturnih delih in na novo koloniziranih območjih. Najbolj pa so spodbujali priseljevanje agrarnih delavcev in kmečkih družin, ki so bile temeljni element kolonizacijskega modela. Slovenski izseljenci v Južno Ameriko so se v te migracijske tokove vključili v različnih zgodovinskih trenutkih in okoliščinah. Eni na svoje stroške, drugi s plačanim potovanjem so odhajali v želji, da bi si s sredstvi od prodanega imetja postavili nova posestva, preden bi jih krizne razmere doma prisilile v zadolževanje in spravile na raven proletariata. Po poročilih krajevnih uprav teh družin iz Primorja v tujino ni gnal nevzdržen ali brezperspektiven družbenogospodarski položaj, temveč vera v možnost, da bodo v Južni Ameriki v kratkem izboljšale življenjske razmere in morda celo obogatele (Benvenuti 1982).

Izseljevanje je zajelo najrodovitnejša območja, kjer so samostojni kmetje in koloni živeli bolje kot drugje, razpolagali pa so tudi s sredstvi za financiranje čezoceanske selitve. Nekatere družine so se na pot podajale brez sinov – vojaških obveznikov; ti naj bi se jim pridružili po izpolnjeni vojaški dolžnosti. Odpovedovali so se celo avstrijskemu državljanstvu. Med izseljenci v Brazilijo pa je bilo konec osemdesetih in sredi devetdesetih let veliko že povsem izčrpanih kmetov, kajzarjev in kmečkih delavcev v hudi eksistencialni stiski in brez vsakršnih finančnih rezerv. Tem je subvencionirana pot, ki so jo nato odplačevali kot kmečki koloni ali delavci na veleposestvih, pomenila upanje na izhod iz nezavidljivega družbenega položaja in njegovo izboljšanje. Pri njihovi odločitvi jih je gnala želja, da bi se ohranili in utrdili v kmečkem gospodarstvu. Na to kaže dejstvo, da so se na kampanjo za Brazilijo med prvimi odzvali mali kmetje in kmečki delavci iz neposredne okolice Trsta, kjer ni manjkalo priložnosti za neagrarni zaslužek. Po ocenah tržaških podjetnikov Morpurgo, ki so v sodelovanju z avstrijskim Lloydom in brazilskimi oblastmi konec osemdesetih let organizirali tri transporte iz Trsta, je bilo v Avstrijskem primorju in na bližjih območjih Kranjske okrog 5.000 interesentov. Zaradi nezakonite propagande so oblasti preprečile nadaljnje rekrutacije, zato se jih je izselilo veliko manj. S tem je padel v vodo tudi načrt Morpurgov, da bi v Trstu za izseljence vzpostavili redne ladijske potniške proge v Brazilijo. (Umek 1968; 1979; Kalc 1995: 45–50)

V Braziliji so se priseljenci pogosto srečevali s povsem drugačnimi razmerami, kot so jih prikazovali kolonizacijski agenti, številne ob odhodu podpisane obljube in pogodbe so se izkazale za zavajajoče. Življenjske razmere so bile težke predvsem na območjih, kjer je bilo treba obdelovalne površine divjini šele iztrgati. Nekateri so se razočarani že v kratkem vrnili, med njimi skoraj vsi izseljenci iz prvega transporta, ki je leta 1888 odplul iz Trsta; ob spoznanju, da so bili zavedeni, so zahtevali repatriacijo (Kalc 2001). Izseljence v Brazilijo so zato avstrijske oblasti in časopisi pozivali, naj ne prodajajo imetja, preden si v Braziliji ne ustvarijo trdnejšega položaja. Nekateri povratniki, ki so se jim naselitveni načrti izjalovili, so namreč tudi doma ostali brez vsega. Povratki so se vrstili tudi v devetdesetih letih, velika večina izseljencev v Argentino in Brazilijo pa je tam ostala, delno tudi zato, ker si vrnitve niso mogli privoščiti. Del je prišel do lastnih posestev in dosegel dostojno življenjsko raven ali celo blagostanje (S. P. B. 1959), del pa se dolgo ni uspel izviti iz sistema, ki je koloniste podrejal interesom veleposestnikov in jih zadrževal v odvisnem, včasih polsuženjskem položaju. Številni so se usmerili v mesta oziroma v neagrarne poklice. Kljub precejšnjemu številu so ti izseljenci zaradi načina naseljevanja živeli razkropljeno in niso imeli priložnosti za povezovanje v kolonije. (Lipoglavšek Rakovec 1950: 38–39; Marušič 1995: 65; Kalc 2001) Nekateri so odšli v druge države, zlasti v industrijska središča ZDA.

Migracije v dobi transnacionalnega industrijskega delovnega trga

Izseljevanje, ki je iz slovenskih dežel v svet odneslo tolikšno množico ljudi, je bilo del procesa prehajanja iz agrarne v industrijsko družbo in se je dogajalo v smeri s podeželja v mestna oziroma urbanizirana okolja. Potekalo je v okviru migracijskih sistemov, ki so slovenski izseljenski prostor povezovali z območji industrializacije in ekonomskega napredka ter urbanizacije v Evropi in Ameriki ter usklajevali ponudbe in povpraševanja po človeških virih. V tem zgodovinskem obdobju globalizirane ekonomije je trg dela dobil transnacionalne in transkontinentalne razsežnosti. Posamezniki so nanj vstopali na različne načine, v obliki enkratnih, stalnih ali začasnih, pogosto tudi ponavljajočih se migracij, ki so se spreminjale v trajna bivanja in stalno vključevanje migrantov v sprejemne dežele in družbene kontekste. Pogosto pa so migracije ohranile začasni značaj in so, podobno kot selitve krožnega tipa, delovale kot gospodarske strategije za zadoščanje potrebam in izboljšanje položaja migrantov v njihovem izvornem kraju.

Primer ZDA

Izseljevanje v ZDA je zaradi svojega obsega in pomena v slovenski zgodovini ilustrativen primer dinamik, oblik, družbenih in gospodarskih vzorcev, kakor se je ta proces gospodarske in družbene modernizacije kazal na Slovenskem. Geograf Anton Melik je ugotavljal, da je bilo množično izseljevanje v Ameriko in druga »tujerodna« okolja »posebna vrsta prehajanja s podeželja in iz kmetijskega stanu v mesta in industrializirani družbenoekonomski kontekst«. Ta družbena transformacija se je le delno dogajala na slovenskem narodnem ozemlju, ki je za ta prehod nudilo le skromne razmere; večinoma se je ureničevala z odlivom prebivalstva v druge dele sveta, zlasti v Ameriko. (Melik 1963: 337) Že v prvi fazi so se v ZDA poleg kmečkih in drugih naseljencev izseljevali tudi obrtniki, rokodelci in delavci. To je bila značilnost tudi drugih priseljskih skupin, ki so se v raznih proizvodnih dejavnostih kot alternativa evropskemu začele vključevati v atlantski trg zaposlovanja.

V sedemdesetih in osemdesetih letih so v nekaterih ameriških mestih obstajale manjše slovenske kolonije z več rokodelci raznih industrijskih panog kot navadnih delavcev, kot na primer v New Yorku, Chicagu, Omahi, Jolietu v Illinoisu in v Calumetu v Michiganu (Zavertnik 1925: 300; Čokalović 1973: 38). V Calumetu, kjer je nastala prva slovenska strnjena naselbina, so leta 1882 ustanovili tudi prvo slovensko organizacijo v ZDA (Grill 1979: 136). Do takrat je ameriška industrija slonela še na malih in srednjih obratih, ki so delovali v pogojih svobodne konkurence in z načinom proizvodnje, ki je zaposlovala več bolj ali manj izučene delovne sile. Množično izseljevanje v devetdesetih letih 19. in na začetku 20. stoletja pa je sovpadalo s korenitimi spremembami v ameriškem sistemu industrijske proizvodnje, ki je omogočila ekspanzijo ameriškega gospodarstva in v kateri je imela vodilno vlogo veleprodukcija pod vodstvom monopolističnih korporacij in koncentriranega kapitala.

Medtem ko je bila industrijska proizvodnja v prvih desetletjih po secesijski vojni v glavnem namenjena potrebam hitro razvijajočega se notranjega trga, so ZDA od osemdesetih let prestopile med države izvoznice in se v industrijski proizvodnji prebile s četrtega na prvo mesto na svetu. Število zaposlenih v industriji se je v osemdesetih letih 19. stoletja povečalo s slabih tri na skoraj šest milijonov. Na začetku devetdesetih let je dolžina železniškega omrežja prekosila evropskega, proizvodnja železa in jekla je narasla na tretjino svetovne proizvodnje, izkop premoga se je več kot podvojil, v Pennsylvaniji kar podeseteril. (Foner 1975: 12) V središču omenjenih sprememb sta bili vprašani delovne sile in razrednega konflikta med delodajalci in sindikaliziranim kvalificiranim delavstvom, ki je z uveljavljanjem regulacijskih zahtev zaviralo maksimalizacijo proizvodnje in ekonomskega profita na domačih in tujih

trgih. Trusti, ki so v devetdesetih letih obvladovali vsa področja gospodarstva in diktirali cene dela in proizvodov, so s tehnološkimi inovacijami, z racionalizacijo proizvodnih procesov in s promocijo priseljevanja nekvalificiranih delavcev iz Evrope načrtno dekvificirali strukturo delavstva in s tem krepili konkurenčnost ameriškega blaga.

»Nova imigracija« iz Vzhodne, Jugovzhodne in Južne Evrope je tako postala ključni dejavnik novih načinov proizvodnje, neizčrpen vir delovne sile, s katero so delodajalci izrinjali kvalificirane ameriške in priseljene delavce in izničevali njihove sindikalne pridobitve. Kot je zapisal Dirk Hoerder, je v primerjavi s priseljenci iz Zahodne Evrope, ki so v prejšnjih stoletjih prihajali v Ameriko kot pripadniki dominantnih narodnih skupin, množica ljudi raznih narodnosti z evropskih periferij, katere del so bili tudi slovenski izseljenci, v Novi svet prihajala kot družbeno in kulturno podrejen nižji proletarijat (Hoerder 2002: 339). Delodajalci so ga laže podrejali svojim interesom, z njim prosto razpolagali in ga, glede na nihajoče potrebe, v nasprotju s kvalificiranim in sindikalno organiziranim delavstvom laže zaposlovali in odpuščali, premeščali iz ene proizvodnje v drugo, predvsem pa ga plačevali manj kot ameriškega. Pomemben del strategije je bilo tudi zagotavljanje rezervne delovne sile, bodisi za konkretne potrebe produkcije bodisi za ustvarjanje konkurence med delavstvom pri mezdni politiki in v stavkokaške namene. (Prim. Bock idr. 1976; Bock 1987.)

Slovensko izseljevanje v ZDA je v tej fazi natančno odražalo strukturne značilnosti novega ameriškega trga dela. Po statistiki priseljevanja v ZDA v letih 1899–1914 so bile tri četrtine slovenskih in hrvaških priseljencev uvrščene v kategorijo »raznih poklicev«, t. j. navadnih delavcev, med katerimi je bilo 29 odstotkov kmečkih delavcev in poslov, preostali pa so bili razni industrijski in drugi delavci. 1,6 odstotka je bilo samostojnih kmetov, ki so v Ameriko prav tako prihajali z namenom, da se za mezdo zaposlijo v industriji, 13 odstotkov je bilo oseb brez poklica, med njimi večinoma žene in otroci priseljencev, slabih osem odstotkov je bilo uslužbencev in maloštevilnih izobražencev (Klemenčič, Maver 2017: 172). Po anketi Dillinghamove komisije¹¹ je bilo le pet odstotkov slovenskih in hrvaških priseljencev, ki so v Ameriko prišli v letih 1889–1910, kvalificiranih delavcev, skoraj 33 odstotkov je bilo kmečkih, slabih 54 odstotkov navadnih delavcev, osem odstotkov je bilo delavcev drugih poklicev ali brez njih, le nekaj jih je imelo višjo izobrazbo, med njimi duhovščina (Čolaković 1973: 44). Poklicna struktura izseljencev je odražala strukturo takratne slovenske družbe, ki je kljub urbanizaciji in širjenju neagrarne ekonomije ohranjala pretežno ruralno podobo. Med slovenskimi priseljenci, ki jih je Dillinghamova komisija vzela v vzorčni pretres, je bilo pred priselitvijo

samo 24,4 odstotka moških plačanih delavcev, 15,2 odstotka je bilo kmetov posestnikov, 58,4 odstotka pa aktivnih brez plačila oziroma družinskih članov, ki so delovali na družinskih kmečkih posestvih. Med priseljenkami je bilo 41 odstotkov žensk, ki so bile doma brez zaposlitve, 13 odstotkov je bilo plačanih delavk, največ v kmetijstvu in hišnem delu, kjer so delale kot služkinje, 44,7 odstotka pa je neplačanih aktivno delalo na domačih kmečkih gospodarstvih (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 89, 92, 95, 98). O družbenem izvoru in gmotnem položaju slovenskih priseljencev v ZDA pričajo tudi sredstva, ki so jih za prve potrebe prinesli s seboj. Slovenski in hrvaški priseljenci so v letih 1905–1906 prihajali v Ameriko povprečno s 15,5 dolarja, medtem ko so jih imeli Čehi 28, Nemci pa 43 (Caro 1909: 23).

Migracija v ZDA je potekala po verižnem modelu. Predhodnim izseljencem, ki so utrli poti na območja zaposlovanja, so s pomočjo osebnih zvez in informacij sledili drugi priseljenci. Tako so nastajale kolonije, ki so se z ustaljitvijo priseljencev spremenile v večje ali manjše naselbine in kot take s svojimi družbenimi organizacijami delovale kot referenčna oporišča za nadaljnje prihode. Globalizacija delovnega trga je v tem zgodovinskem obdobju spremenila naravo čezoceanskega izseljevanja. Medtem ko se je večina prejšnjih izseljencev v Ameriko odpravila v želji, da si tam ustvari novo življenje, so se tako Slovenci kot drugi priseljenci od devetdesetih let priseljevali z namenom, da priložnost izkoristijo za zaslužek ali, kot je zapisal Klaus Bade, iz ekonomsko-špekulativnih razlogov (Bade 2001: 159). Nekatere je že v izhodišču vodila misel na stalno preselitev, mnogi pa so se vključevali v čezoceanski migracijski sistem z namenom, da ostanejo v Ameriki za določen čas in se nato s privarčevanim denarjem vrnejo domov. Z rastjo izseljevanja se je hkrati večalo število tistih, ki so ostajali, vendar je odločitev, da se ustalijo v Ameriki, dozorela naknadno, s prilagajanjem in z življenjem v novo okolje, ustvarjanjem trdnejših gospodarskih temeljev, s poroko in na podlagi objektivnih dejavnikov ter subjektivnih izbir. Ustalitev v priseljenških okoljih in deželah je bila dolg, lahko rečemo doživljenjski proces, ki je večino migrantov dokončno utrdil v ZDA, ni pa izključeval niti vrnitve.

Narava izseljevanja na atlantski trg dela se je od devetdesetih let kazala v visoki stopnji povratništva, ki je bilo med vsemi narodi avstro-ogrške monarhije najbolj poudarjeno prav pri Slovencih in Hrvatih. V letih 1908–1910, v enem od viškov tega dvostranskega migracijskega procesa, je povratni tok Slovencev in Hrvatov znašal 56 odstotkov izseljenškega. Juro Adlešič je leta 1909 pisal: »Naš kmet gre v Ameriko, ne da bi postal delavec, nego da si kaj zasluži in da se kakor hitro mogoče vrne na svojo podedovano grudo ...« (Adlešič 1909: 173). Prav takrat je znani italijanski geograf Francesco Musoni za Beneško

Slovenijo, od koder je izhajal tudi sam, opozarjal, da je italijanska migracijska statistika izseljevanje v ZDA napačno uvrščala v kategorijo »pravega« ali permanentnega izseljevanja. Morala bi ga voditi kot začasnega, v Benečiji je sam namreč srečeval migrante, ki so doma »uživali zaslužke, pridelane na drugi strani oceana«. (Musoni 1912: 133–134) Celjski *Narodni list* pa je leta 1909 ob odhodu »50 fantov in deklet, po večini bratov in sester, starih med 18 in 30 let«, zapisal: »Dandanes potujejo Gornjesavinčani v Ameriko in nazaj, kot da bi hodili tja na sejm. Malo je hiš, od katerih bi ne bil kdo Amerike videl« (Anon. 1909a). Mnogi so se po zaslužek v Ameriko podajali večkrat, ta praksa se je v obdobju največjega izseljevanja krepila: leta 1900 je 9,8 odstotka slovenskih in hrvaških priseljencev enkrat že bilo v Ameriki, leta 1906 je njihov delež znašal 12,6 odstotka (Balch 1912: 464). Glede na svoje potrebe in načrte so se eni ponovno vračali domov, drugi so se ustalili v Ameriki. Za izseljence iz Beneške Slovenije obstaja podatek, da so povratniki v Ameriki delali povprečno štiri leta. Le redki so se vrnili po manj kot dveh letih, najpogosteje so jih v to prisilile gospodarske krize. Tri četrtine se jih je v Ameriki prvič zadržalo od tri do šest let (Izračunano na podlagi Passenger Lists).

Študije o povratništvu ugotavljajo, da je bilo petletno bivanje tista povprečna meja, s katero se je hitro povečala verjetnost, da se postanek v Ameriki spremeni v trajno naselitev (Steidl 2007). To potrjuje tudi statistika Dillinghamove komisije, po kateri je kar 81 odstotkov povratnikov v letih 1908–1910 Ameriko zapustilo po manj kot petletnem bivanju. Podatek odraža seveda le prevladujočo in časovno nihajočo tendenco, podobno kot ugotovitev, da je prihod svojcev in združevanje družin korak k dokončni ustalitvi v »novi domovini«. Med povratniki namreč ni manjkalo takih, ki so se sami ali z družinami, ki so si jih ustvarili v Ameriki ali so jih tja poklicali od doma, vračali po desetih, petnajstih letih ali še daljšem obdobju (Drnovšek 1989: 206). Številni so bili tudi primeri družin, katerih člani so desetletja živeli ločeno, in takih, ki se nikoli več niso združile. Skratka, raznoliki vzorci izseljevanja so bili usklajeni z ves čas spreminjajočimi se takimi ali drugačnimi načrti. Statistični viri ne dopuščajo niti natančnejšega opazovanja povratništva v daljšem obdobju niti obsega ter dinamike ponavljajoče se čezoceanske migracije, ki sta bila po eni strani odvisna od kriz in drugih dogajanj na ameriškem trgu dela, po drugi pa od načrtov, položaja in odločitev priseljencev. Študije o izseljevanju na dolge razdalje kažejo, da se je ta migracijska oblika razširila na prelomu 20. stoletja, ko so to dopuščale ekonomske in logistične razmere. Trunk je leta 1912 ocenjeval, da se je četrtnina slovenskih priseljencev vrnila v domovino, tri četrtine pa so ostale v Ameriki (Trunk 1912: 381).

Glede na namen odhajanja v Ameriko in značilnosti delovnega trga je bila migracija pretežno individualna. Mulačkova statistika za Kranjsko izkazuje, da je bilo dve tretjini izseljencev samskih, ena tretjina pa poročenih. Od poročenih jih je le sedem odstotkov s seboj vzelo žene in družine oziroma so se jim te pridružile pozneje. Precej je bilo otrok izseljencev, kar je po eni strani povezano z družinskim izseljevanjem in predvsem z združevanjem družin, po drugi pa s tem, da je v Ameriko odhajalo po več družinskih članov. (Mulaček 1913: 260, 265) Po ameriški statistiki za obdobje 1899–1914 je bilo 91 odstotkov priseljencev starih med 14 in 45 let (Chmelar 1974: 113; Klemenčič, Maver 2017: 172), razmerje med samskimi in poročenimi pa opozarja, da je izseljenski pojav zajel predvsem mlajše generacije (Mulaček 1913: 260). Iz priseljenjskih primerov, za katere razpolagamo s podrobnejšimi statistikami in jih smemo imeti za reprezentativne, izhaja, da je bilo 65 odstotkov prišlekov starih med 15 in 30 let, četrtnina pa med 30 in 45 let. Samski, ki jih je bilo več kot 60 odstotkov, so na pot v Ameriko najpogosteje odšli v starosti med 20 in 25 let. Med starejšimi od 30 let je bilo veliko takih, ki so prihajali drugič, med njimi so s 70 odstotki prevladovali poročeni. Ti so se za zadovoljitev subsistenčnih in drugih potreb v izvornem kraju bolj kot samski opredeljevali za večkratno vključevanje na ameriški trg dela. (Kalc 2018a: 111–113) Značilna je bila tudi zelo poudarjena moška spolna struktura migracije, kar je bilo povezano s trgov delu in o čemer bo govor na drugem mestu.

Množičnemu vstopu slovenskih in drugih priseljencev iz Vzhodne in Južne Evrope v severnoameriško ekonomijo so poleg povpraševanja botrovale tudi razlike v ceni dela, značilne za območja hitrega gospodarskega napredka v primerjavi z zaostalimi perifernimi regijami. Kljub temu da so na Slovenskem v desetletjih pred prvo svetovno vojno mezde letno naraščale povprečno za 2,6 odstotka in da je racionalizacijo proizvodnih procesov in prestrukturiranje ameriškega trga dela spremljalo zmanjševanje delavskih mezd, so si v Ameriki izseljenci lahko zagotovili boljši zaslužek kot doma (prim. Kresal 2005). Jurij Trunk je v svoji knjigi ugotavljal, da je pravi vzrok izseljevanja »iskati v razliki zaslužka med staro domovino in Ameriko« (Trunk 1912: 393). Enako je v svojem poročilu o priseljevanju v ZDA leta 1911 trdila Dillinghamova komisija, ki je kot najočitnejšo značilnost avstrijske ekonomije poudarjala izjemno nizke cene dela v primerjavi z Ameriko (Reports of the Immigrant Commission 1911c: 369). Da je bila to gonilna sila, ki je gnala izseljence v ZDA, potrjujejo sami kranjski izseljenci, ki so v devetih primerih od desetih prošnje za potne dokumente opremili z »upanjem v boljši zaslužek« (Drnovšek 1999b: 423).

V Leadvillu v Koloradu je na primer na prelomu stoletja slovenski rudarski delavec delal za pet- do desetkrat večje plačilo, kot ga je doma prejemal

kot agrarni, navadni ali tudi rudarski delavec (Klemenčič 2017: 170). V Beli krajini, kjer so bile zaradi pomanjkanja delovne sile mezde agrarnih delavcev višje kot drugod na Slovenskem, je kosec na začetku 20. stoletja zaslužil do dve kroni v enem dnevu (Šuklje 1905; Dražumerič 1989: 187), ob rudarski stavki v Zagorju pa so se delavci borili za zvišanje mezd kopačev na tri krone dnevno, vozačev na 2,60 krone, za mezde delavk in otrok pa na 1,60 krone (Rozman 1979: 215). Na Slovenskem so leta 1905 najboljše plače dobivali na železnici, v metalurgiji in rudarstvu, in sicer med 22 in 24 kron tedensko. V tekstilni industriji, ki je zaposlovala pretežno ženske, pa med 12 in 15 kron. Na Štajerskem so bile mezde v povprečju za šest odstotkov višje kot na Kranjskem in v Primorju, na Dunaju pa za 20 odstotkov višje kot na Slovenskem. (Kresal 2005)

Od začetka devetdesetih let do leta 1910 so se v Trstu delavske plače povečale za 50 odstotkov. Navadni delavci, ki so kot malovarji in kopači delali na gradbiščih in pri javnih delih, pa so še vedno dnevno zaslužili do največ štiri krone. Navadni delavci v industrijskih obratih so zaslužili do 5,50 krone, šest kron so prejeli pristaniški delavci, medtem ko so kvalificirani in strokovno najboljše organizirani delavci, kot na primer tiskarji, za deveturni delavnik prejeli slabih sedem kron. Primerno višji kot drugod na Slovenskem so bili v Trstu tudi življenjski stroški, ki so se v prvem desetletju 20. stoletja povišali za 22 odstotkov. (Alberti: 86–90) V Ameriki so povprečne dnevne plače slovenskih priseljencev, ki jih je upoštevala Dillinghamova komisija, pri moških znašale 2,13 dolarja (tedensko 12,15), pri ženskah pa 1,13 dolarja (tedensko 7,15) (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 104, 106). Dolar je takrat, ko sta tako ameriška kot avstro-ogrška valuta temeljili na zlatu in je bil menjalni tečaj fiksni, veljal pet kron.

Zaslužek se je tudi v Ameriki močno razlikoval glede na gospodarski sektor in vrsto dela, ekonomske cikle, časovna nihanja v proizvodnji in druge spremenljivke. Mezde navadnih tovarniških delavcev brez znanja angleščine so se v Pennsylvaniji leta 1905 gibale med 1,35 in 1,65 dolarja za 10-urni delavnik. V podzemnih rudnikih je navadni delavec v osmih urah zaslužil 2,36 dolarja, delavec na akord pa tri dolarje (Balch 1910: 285). Rokodelci, kot na primer mizarji, kolarji, tesarji, kovači in podobni, so v Ameriki leta 1903 zaslužili med 12 in 18 dolarji na teden, gozdarski in žagarski delavci pa s hrano in stanovanjem med štiri in sedem dolarji (J. P. 1903). Sama primerjava med mezdami ne more natančneje pojasniti diferencialnega razmerja med delom in zaslužkom doma in v Ameriki. Upoštevati je treba življenjske stroške, stopnjo potrošnje, stalnost ali razdrobljenost zaposlitve in drugo. Delavci, ki so v industrijskih krajih skupinsko bivali v *lodging houses*, so za stanovanje, prehrano, ogrevanje in osebno oskrbo po statistiki Dillinghamove komisije odšteli mesečno med

14 in 18 dolarji (Reports of the Immigrant Commission 1911a: 83), po drugih virih so mesečni življenjski stroški znašali do 30 dolarjev (Brunnbauer 2016: 100).

Možnosti zaslužka in akumulacije so bile vsekakor dovolj visoke, da so opravičevale vložek za čezoceansko pot in stroške bivanja (Trunk 1912: 393–394). Ob ugodnih delovnih razmerah je delavec v enem letu lahko privarčeval do 300 dolarjev. Tudi z nižjimi mezdami so si priseljenci v normalnih okoliščinah v Ameriki zagotavljali višji življenjski standard, zlasti tisti, ki jim doma gospodarski viri niso zadostovali za preživetje, možnosti, da bi jih dopolnili z dodatnim delom, pa ni bilo ali pa so se kot pri agrarnih delavcih omejevale le na krajša časovna obdobja. Hrana je bila na primer v Ameriki razmeroma poceni in predvsem bogatejša. Med opisi Amerike in tamkajšnjega življenja se je po navadi navajalo, da je meso tam vsakdanja prehrana, medtem ko je bilo na Slovenskem na mizi kvečjemu ob nedeljah in praznikih. Običajna ameriška večerja, pripoveduje Marie Prisland v svojih spominih (glej zgodbo v tretjem delu knjige), je bila kot doma božično kosilo, z juho, mesom, zelenjavo, belim kruhom in s potico (Prisland 1968: 53). Dostopnejša in kvalitetnejša je bila tudi obleka, par čevljev je bilo mogoče kupiti z zaslužkom enega do dveh delovnih dni (Reports of the Immigrant Commission 1911a: 81). Kupna moč dolarja pa je bila na Slovenskem večja kot v Ameriki. Ekonomske prednosti odhajanja v Ameriko je uradnik občinskega urada v Knežaku leta 1900 nazorno prikazal v poročilu postojnskemu okrajnemu glavarstvu. V ZDA – je pripomnil – so domači izseljenci dobro služili in domov pošiljali veliko denarja. »Vsak zasluži oziroma mu ostane na leto često do 2000 kron. Če se delo obdrži, bo dosti denarja v občini. Če pa delo jenja, ima vsak toliko zasluženega, da bo lahko domov prišel.«¹²

V obdobju največjega izseljevanja na začetku 20. stoletja je tudi potovanje postalo dostopnejše (kar je bil spodbujevalni dejavnik rasti migracijskih gibanj), povprečno se je izplačalo v štirih do šestih mesecih dela. S tehničnim napredkom in z vsestransko ekspanzijo prometa po kopnem in morju ter prostorske mobilnosti kot značilnosti modernega časa je tudi izgubilo nekdanji pustolovski prizvok. Z rednimi in s pogostimi ladjarskimi povezavami iz vseh večjih pristanišč, usklajenimi z železniškim omrežjem, z vse hitrejšimi, zmogljivejšimi in tudi za potnike tretjega razreda, to je izseljence, kolikor toliko udobnima prilagajanjem in organizacijo prometa od izhodišč do ciljev, se je razdalja med kontinenti skrajšala. Spremenilo se je samo razumevanje čezoceanske relacije. Čezoceanska vožnja v obe smeri je postala skoraj rutinska praksa, z ekonomskega vidika pa manj obremenjujoča postavka v izračunu med stroški in koristmi kratko- ali dolgoročnega selitvenega načrta (Čokalović

1973: 43; Keeling 2012: 7). Zgodovinar Ivan Vrhovec je leta 1899 pomenljivo zapisal: »V Ameriko odhajajoči naši rojaki [...] se poslavljajo od svojih ljudi tako zlahka, kakor so njih očetje odhajali v kako sosednjo župnijo na cerkveno blagoslovljenje [...] Da ima izletnik le Ljubljano za hrbtom [...] potem ni več daleč do Amerike« (Drnovšek 1997a: 198).

Ne glede na poklicna znanja in delovne izkušnje je velika večina slovenskih priseljencev od devetdesetih let delovno življenje v Novem svetu začinjala na trgu nekvalificiranega dela¹³ in šele sčasoma prehajala na boljša delovna mesta. Glede na to, da so prihajali pretežno iz kmečkega okolja, s povprečno slabim poklicnim znanjem ali brez specifičnega poklica in iz dežele oziroma z območij z nizkim življenjskim standardom in zahtevami, so v Ameriki lahko ciljali na najtežja, nevarna in najnižje plačana dela ter podpovprečni življenjski standard (Govorchin 1961: 81). Najpogosteje so se zaposlovali v težki industriji in rudarstvu, kjer je bilo malo kvalificiranih poklicnih profilov in kjer je najprej prišlo do racionalizacije delovnih postopkov ter načinov vključevanja delovne sile brez posebnih znanj. Ti sektorji so bili od konca 19. stoletja najplodnejša tla za tayloristični model dela in uporabo delavcev – volov, ki niso bili dolžni (sposobni) misliti, ampak kot členi dobro namazanega kolesja le izvajati določene naloge.

Dostop do kvalificiranih mest je med drugim omejevalo organizirano kvalificirano delavstvo, ki je varovalo svoje položaje pred vdorom cenene konkurence (Martellone 1980: 52–56). Na poti do boljših položajev in napredovanja je stalo še mnogo drugih ovir, kot na primer nepoznavanje jezika, zaradi česar so morali tudi izkušeni in kvalificirani delavci sprva »vihteti kramp« (Dražumerič 1989: 186). Janez Arnež v svojem delu o Slovencih v New Yorku, kjer so domala vsi priseljenci prvič stopili na ameriška tla, ugotavlja, da jih je malo tam tudi ostalo. Za zaposlitev v tem mestu je bilo potrebno kako poklicno znanje in obvladanje vsaj nemščine, če že ne angleščine. Zato je večina svojo golo fizično moč za nizko ceno odšla prodajat na druga območja. (Arnež 1966: 8) Poznavanje jezika je bilo ključno za napredovanje na dela, na katerih je bilo potrebne več komunikacije, sploh pa za napredovanje v predelavce, ki so morali voditi večje skupine delavcev.¹⁴ Po ugotovitvah Dillinghamove komisije je bilo okrog leta 1910 56,4 odstotka slovenskih priseljencev zaposlenih v industriji, 34,4 odstotka v rudarstvu, 6,4 odstotka pa je bilo navadnih delavcev (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 110). V tem času so številni že delali v tovarnah, delavnicah in drugih boljših delovnih mestih kot pred desetimi ali petnajstimi leti.

Vključevanje na trg dela in socialna mobilnost kot posebna vidika zgodovine slovenskega priseljevanja v ZDA še čakata na podrobnejša preučevanja.

Ameriški trg dela je bil znotraj posameznih panog izrazito segmentiran. Mesto v hierarhiji položajev in plačilnih razredov ni bilo odvisno le od splošne pripadnosti »novi imigraciji«, ki so ji bila namenjena dela in delovne razmere, ki jih ameriški delavci ali starejše priseljske skupine niso več sprejemali, ampak tudi od drugih dejavnikov, med njimi etnične pripadnosti. Ilustrativen primer je veliki rudarski revir Iron Range (Železni okraj) v Minnesoti, kjer je pred prvo svetovno vojno v številnih manjših delavskih naselbinah živel 65.000 prebivalcev, od tega več kot polovica priseljencev, ki so predstavljali 85 odstotkov rudarskega delavstva. Slovenci so se tam pojavili že na začetku devetdesetih let in bili za Finci druga največja med 43 etničnimi skupinami.

S povečanjem števila dnevnih kopov na začetku 20. stoletja se je etnična struktura območja korenito spremenila. V dnevnih kopih so zaposlovali večinoma nekvalificirano delovno silo, medtem ko so podzemni rudniki terjali kvalificirane in specializirane rudarske delavce. S tem se je skrčil delovni trg za zahodnoevropske priseljence, povečale pa so se prilike za »nove priseljence« iz Vzhodne in Jugovzhodne Evrope. Spremenil se je tudi plačilni red: prej so izkušeni rudarji pod zemljo zaslužili štiri dolarje dnevno, mezda navadnega delavca v dnevnem kopu je zdaj znašala dva dolarja. (Lubotina 2015) V delavski hierarhiji, v kateri so bili višji in vodilni položaji rezervirani za ameriške delavce ali severnoevropske priseljence, ki so v družbenem pomenu sodili v t. i. »belo raso«, so Slovenci zasedali mesto na zgornji meji oziroma v medprostoru z manjvredno »črno raso« ali s priseljenci iz Vzhodne in Južne Evrope. Slovence so po telesnih sposobnostih in delovnih navadah primerjali s Finci in jih smatrali za primerne za delo v podzemnih kopih. Nižje so postavljali Italijane, Srbe in Črnogorce, ki so v očeh delodajalcev in takratnega rasističnega in evgeničnega razumevanja družbenih struktur veljali za krhke, manj produktivne ali manj zavzete za delo. Skladno s temi stereotipnimi opredelitvami, ki sta jih povzročila reformistično navdahnjena ekonomska stroka progresistične dobe (*progressive era*) in uveljavitev znanstveno podprtega upravljanja industrijskih procesov (t. i. industrijskega menedžmenta), so v rudarskem produkcijskem sistemu posameznim etničnim skupinam nameenjali različne vrste dela. (La Vigne 2017; Sirjamaki 1946; Leonard 2005)

Pomemben je bil tudi način rekrutiranja delovne sile. Velike družbe so pogosto uporabljale t. i. *padrone system*. Ta je temeljil na najemanju delavstva preko *padronov*, ki so delodajalce oskrbovali s kontingenti nekvalificiranih delavcev, zbranih in organiziranih na etnični podlagi. Sistemu so bile bolj podvržene etnične skupine, ki so tovrstne prakse najemanja delovne sile in tudi družbene organiziranosti poznale že v starem kraju, med njimi Italijani, Grki in Mehičani pa tudi Srbi in Črnogorci (Sirjamaki 1946: 210). *Padroni*¹⁵ in

njihovi podagenti niso bili le posredniki, delavci so jih priznavali za dejanske delodajalce. Njim in predelavcem iz istih etničnih vrst so odstopali del svojega plačila kot nagrado za zaposlitev in določen položaj na delovnem mestu. *Padroni* so obvladovali delavce, ki so spadali pod njihovo okrilje in z njimi razpolagali, jih zaposlovali in odpuščali ter predstavljali glede na povpraševanje. Družbe so s tem načinom ohranjale delitev po etničnih in rasnih¹⁶ linijah ter preprečevale njihovo povezovanje. Do odprave leta 1912 je bil sistem razširjen predvsem na odročnih in izoliranih območjih, kjer so bili osamljeni delavci bolj odvisni od delodajalcev. (Peck 2000) V iste namene so delodajalci izkoriščali tudi verske razlike in nasprotja. V Chisholmu, na primer, so slovenski in hrvaški priseljenci na eni in srbski priseljenci na drugi strani živeli povsem ločeno, od druženja sta jih odvrčali Cerkev. Ko so delodajalci leta 1907 s pomočjo srbskih in črnogorskih stavkokazov razbili stavko italijanskih delavcev, ki so jo slovenski in hrvaški delavci podpirali, so se odnosi še poslabšali. Do zблиžanja je prišlo šele ob nastanku skupne jugoslovanske domovine po prvi svetovni vojni. (Lubotina 2015: 35)

Delovna hierarhija je bila odvisna tudi od časa prihoda oziroma zaporedja vstopanja posameznih etničnih priseljenjskih kontingentov na delovni trg. S tem je bila povezana višina mezd, saj so delodajalci z vključevanjem novih priseljenjskih skupin v delovna razmerja povzročali padanje mezd in povečevali svoj profit. Okoliščine in mehanizmi, ki so vplivali na družbeno razslojenost po etnični liniji in delovnem položaju, se odražajo v primeru železarskega središča Steelton v Pennsylvaniji. Tu so bili slovenski delavci po višini mezd na prvem mestu med slovanskimi, vendar za temnopoltimi, ki so se na trgu dela pojavili pred njimi in ki jih je bilo več tudi med polkvalificiranimi delavci. Slovenski in drugi pripadniki »nove imigracije« pa so bili številčnejši med nizko specializiranim osebjem, zaposlenim v nedelavskih vlogah (komiji in podobni). Nekaj »novih migrantov« je prodrlo tudi med specializirane delavce, medtem ko je ostal temnopoltim ta položaj prav zaradi konkurence »novih priseljencev« nedostopen. (Sori 1979: 378–381) O tem, kaj je pomenilo napredovanje na delovnem mestu, pričajo razlike v plačilu. Medtem ko je na primer v Hibbingu in Chisholmu v Minnesoti na začetku 20. stoletja navaden rudarski delavec v dnevnikih kopih zaslužil 48 dolarjev mesečno, je predelavec prejel med 80 in 120 dolarji, poleg tega pa še od količine proizvodnje odvisno nagrado (Lubotina 2015: 35–36).

Delovne in življenjske razmere večine priseljencev so bile težke, delo v jeklarnah in rudarstvu, v gradbeništvu in na drugih deloviščih pa fizično izčrpujoče in pogosto nevarno. Diktirali so ga obremenjujoči urniki, proizvodni termini in, predvsem pri delu na akord, hitrejši tempo, kot so ga poznali v

domači ekonomiji. Kjer so bili delavci plačani po količini proizvedenega, so sami težili k samoizkoriščanju in tekmovalnosti. Da bi bolje zaslužili, so bili na primer v rudokopih pripravljene plačevati delovodje in predelavce, da so jih nameščali v sektorje z obilnejšo rudo. (La Vigne 2017) V izseljenskih korespondencah, osebnih pričevanjih in na straneh slovenskega časopisja ne manjka poudarkov o tem, kako se je v Ameriki veliko in trdo delalo. Veliko je bilo poškodb, obolenj in delovnih nezgod. V dnevnikih in podzemnih kopih Železnega okraja v severovzhodni Minnesoti je v obdobju 1905–1910 med delom vsako leto življenje izgubilo pet delavcev na tisoč, kar je pomenilo več kot 100 letno.

Rudarska podjetja se na to niso preveč ozirala in za izboljšanje delovne varnosti niso naredila prav veliko (Gilman 2000: 6). Ko si je John Rockefeller ogledal rudarska delovišča Železnega okraja,¹⁷ se je čudil težkim razmeram delavcev in načinom njihovega izkoriščanja. Za rudarstvo sta od devetdesetih let značilni dve navidezno protislovni značilnosti. Na eni strani napredek mehanizacije, zaradi česar so rudarski revirji postali sinonim za tehnični razvoj in organizacijo dela, ki sta omogočila povečanje proizvodnje in vzpon ZDA med svetovne industrijske velesile. Na drugi ekstenzivna izraba priseljenske nekvalificirane delovne sile, mobilizirane na podlagi primitivnih oblik in v proizvodni proces vključene z znanstveno natančnostjo, ki je s cenenostjo omogočala zmanjšanje obratovalnih stroškov. (Prim. Peck 2000.)

Bivalne razmere v delavskih barakah ali v t. i. *boarding houses*, ki so bile marsikje in vsaj na začetku edini možni način bivanja, sploh za samske in tiste, ki so prihajali na delo za določen čas, so bile težke in nezdrave. Življenjski standard slovenskih priseljencev se je odražal v podpovprečnih najemninah, ki so jih plačevali za stanovanja, in nadpovprečnem številu ljudi po stanovanjih oziroma spalnicah, ki so jih mnoge družine delile tudi s podnajemniki. V Steeltonu v Pennsylvaniji, na primer, je bilo leta 1900 devet slovenskih in hrvaških priseljencev od desetih borderjev. Slovenska gospodinjstva so bila v tem kraju na prvem mestu po stopnji prenaseljenosti. (Bodnar 1977: 31, po Bicha 1982: 24–25) Vse omenjeno je sodilo med temeljne strategije delovne migracije, da se je ta ekonomsko čim bolj obrestovala. Ob odrekanju zasebnosti in zadovoljstvu z nižjimi mezdami in s slabšimi bivalnimi okolji je treba omeniti še druga značilna vedenja, povezana z isto logiko, na primer nezanimanje za delavske pravice, stavkokaštvo, nedovzetnost za sindikalno povezovanje in podobno. Hkrati pa je slovensko delavstvo krepilo razredno zavest in se s priseljenci drugih etničnih skupin angažiralo v stavkovnih gibanjih in sindikalnih organizacijah (Klemenčič 1985).

Vse omenjeno je poleg kulturnih in antropoloških značilnosti vzbujalo največji odpor pri ameriškem delavstvu in nasprotnikih priseljevanja ter je bilo v žarišču razprav o kvarnih učinkih »nove imigracije« na ohranjanje življenjskega standarda in načina življenja ameriškega delavstva (prim. Warne 1904). Zaslužek se je zaradi nihanja proizvodnje in znižanja mezd lahko znatno skrčil, pogosto pa so se priseljenci soočali tudi z brezposelnostjo in nestalnostjo zaposlitve. Po podatkih Dillinghamove komisije je imelo le 40 odstotkov slovenskih moških priseljencev celoletno zaposlitev, 35 odstotkov jih je delalo od devet do 12 mesecev, preostali pa manj kot devet mesecev. V premogovnikih je bilo le 17 odstotkov delavcev zaposlenih čez celo leto, v rudnikih z manj kvalitetnim premogom pa jih je le 40 odstotkov delalo več kot devet mesecev. (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 134, 235) V teh primerih je bilo težko varčevati, še težje pa privarčevani denar pošiljati v stari kraj. Pogosta sta bila erozija prihrankov in zadolževanje. Pomembni so bili dodatni viri dohodka, razpolaganje z nekaj zemlje, iskanje alternativne zaposlitve, pri čemer je bila vselej vračunana tudi migracija. Med »novo imigracijo« življenjska raven slovenskih priseljencev vsekakor ni bila med najslabšimi (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 142–143, 155). Študije in tudi razna osebna pričevanja poudarjajo, da je statistika med Slovenci in drugimi slovanskimi priseljenci iz avstro-ogrske monarhije beležila najnižjo stopnjo papperizma. Redki so postali odvisni od javnega socialnega skrbstva, kar se je bilo treba zahvaliti visoko razviti stopnji samoorganiziranosti v raznih podpornih in drugih organizacijah. Veljali so tudi za dobre plačnike in zanesljive odplačevalce dolgov. (Bicha 1882: 32)

Močno notranjo mobilnost, ki jo je povzročal ameriški trg dela, so spodbujali ekonomski cikli, proizvodna nihanja, zapiranje rudnikov in tovarniških obratov, sindikalni boji, odpuščanja in brezposelnost oziroma nastajanje novih industrijskih središč in zaposlovalskih priložnosti. Tako je železarski revir Iron Range v Minnesoti, kjer so v osemdesetih letih 19. stoletja odkrili enega najbogatejših rudnih bogastev in kjer je v naslednjem desetletju nastalo več slovenskih naselbin, najprej pritegnil delavce iz rudarskih območij Michigan in Pennsylvanije in šele sčasoma tudi neposredno iz Evrope. (Prim. Sirjamaki 1946: 207, 210.) V številnih rudnikih, zlasti dnevnih kopih na klimatsko neugodnih območjih, je bilo delo sezonsko. Tudi industrijski obrati so nekvalificirani delovni sili pogosto ponujali le sezonsko ali še krajšo zaposlitev. Ti delavci so se med letom stalno premikali in od rudarstva prehajali k agrarnim, industrijskim in drugim panogam. Temu so bili podvrženi predvsem samski oziroma delavci brez družin, medtem ko so tisti z družinami težili k stacionarnosti, ki pa je prav tako lahko zahtevala kombiniranje različnih virov dohodka.

Številne slovenske rudarske naselbine in tudi tiste, ki so nastale v industrijskih krajih, so zaradi ekonomskih ciklov in nihanj povpraševanja po delu občutno spreminjale svoj številčni obseg. Dokler se proti koncu 19. stoletja rudarska proizvodnja ni sistematizirala, delno pa tudi pozneje, je bilo na primer prebivalstvo Železnega okraja v Minnesoti, kjer so bili Slovenci med največjimi priseljenjskimi skupnostmi, zelo fluidno (Nemanic 2007: 41). Podobno je bilo v jeklarskem mestu Pueblo v južnem Koloradu, kjer je leta 1907 živelo okrog 3.500 slovenskih priseljencev. Ker so se ob veliki gospodarski krizi in zaprtju nekaterih topilnic številni izselili v druga industrijska mesta ali se vrnil v domovino, se je v naslednjih treh letih njihovo število zmanjšalo za eno tretjino. (Zaitz 1934: 136; Klemenčič 2009: 77) V zasledovanju višjih mezd, ugodnejših delovnih priložnosti, v želji po boljših življenjskih razmerah in družbenem napredovanju so bili številni stalno na poti, nekateri pa so se na začetku 20. stoletja iz rudarskih krajev selili v industrijska mesta¹⁸ (Zavertnik 1925: 360; Govorchin 1961: 77). Številčnost, dimenzije in geografija slovenskih naselbin v ZDA so odraz opisanih objektivnih vplivov, subjektivnih izbir in razvojnih faz migracijskega dogajanja. Mali beneškoslovenski primer nudi nazorno predstavo o razsežnostih in učinkih dinamik zgoščanja in razprševanja. V prvih petih letih 20. stoletja so prve skupine priseljencev živele v 10 zveznih državah. V naslednjih desetletjih je število držav naraslo na 28, vključno z Britansko Kolumbijo v Kanadi, s tem da je bilo 42 odstotkov priseljencev koncentriranih v Illinoisu, predvsem v Čikagu, 37 odstotkov v Indiani, Ohio in Pennsylvaniji. (Kalc 2018a: 117–118)

Naselbine v večjih mestih z bolj razvejano industrijo in s širšim trgom dela pa so se krepile in oblikovale široko in stabilno naseljitveno jedro. Med njimi je bil Cleveland, ki je od devetdesetih let in zlasti ob prelomu stoletja pritegnil vse več slovenskih priseljencev, tako da je postal slovenska ameriška metropola. Slovenske naselbine v vzhodnem delu mesta in bližnja središča, kot sta Collinwood in pozneje Euclid, ki so se sčasoma zlili v široko clevelandsko urbano metropolitansko tkivo, so nastale okrog industrijskih obratov in drugih delovišč, kjer so se zaposlovali priseljenci. Večina je bila koncentrirana vzdolž avenije St. Clair, kjer so nastale nekakšne slovenske regionalne soseske, od notranjske in dolenjske oziroma belokranjske do primorske. Naselili so se tudi na drugih območjih Clevelanda, po prvi svetovni vojni pa so se nekateri preseljevali v bolj zdrava in mirna okrožja, stran od tovarn in delavnic. Popis prebivalstva je leta 1910 v Clevelandu zabeležil 20.000 Slovencev obeh generacij, leta 1920 pa skoraj 25.000. Približno 18.500 jih je bivalo okrog štirih slovenskih cerkva, preostali pa v drugih predelih mesta. Na tem območju je bilo tudi največ slovenskih ustanov, od verskih centrov do narodnih domov in

kulturnih organizacij (glej poglavja o Združenih državah Amerike iz drugega dela knjige). Tudi če slovenska priseljska skupnost ni bila med bogatimi in vplivnimi, kot na primer nemška in češka, se je dvignila na solidno raven in bila v mestu razpoznaven element. (Prim. Klemenčič 1995.)

Če je množično izseljevanje v ZDA ves čas ohranjalo pretežno proletarski značaj, je z njegovim naraščanjem v priseljskih vrstah prihajalo tudi do poklicne oziroma gospodarske diferenciacije in družbene slojevitosti. V rudarskih in industrijskih središčih so slovenski delavci napredovali med predelavce, vodje izmen in podobne položaje, kar je izboljšalo tudi njihov gmotni položaj (Sirjamaki 1946: 208). Ščasoma je zaslužek naraščal. V prvih petih letih, kot je razvidno iz študijskega vzorca Dillinghamove komisije, je samo četrtina priseljencev dobivala večjo plačo od povprečne, po desetih letih bivanja pa 45 odstotkov (Reports of the Immigrant Commission 1911a: 24). K družinskemu dohodku so v polovici primerov prispevali tudi žene in otroci. Nekatere ženske so bile zaposlene, največkrat pa so na domu oskrbovale druge delavce podnajemnike. Poroka ali prihod soproge in otrok iz starega kraja nista bila namenjena le ustvarjanju družine oziroma družinskemu združevanju. Imela sta tudi ekonomski pomen, gospodinjstva so se namreč pogosto spremenila v *boarding houses*, kjer so družinski člani hišne prostore delili s par ali tudi z več podnajemniki na oskrbi. Rast družine pa je, ko so se zaposlili tudi njeni mladi člani, utrdila tudi njeno gmotno bazo.

Z borderstvom, ki je bilo v delavskih naselbinah razširjena ekonomska strategija, se je ukvarjalo 30 odstotkov slovenskih gospodinjstev (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 128). Slovenski priseljenci so pri tem sicer zaostajali, saj je prišel po statistiki Dillinghamove komisije pri Slovencih komaj 1,23 borderja na gospodinjstvo, medtem ko jih je bilo pri Hrvatih in Srbih 3,80 oziroma 6,78 (Govorchin 1961: 182). Delno je bilo to odvisno od razlik v spolni sestavi, načina priseljevanja in dejavnosti priseljencev. S svojim delom pa so k ekonomiji gospodinjstva pripomogla tudi dekleta, predvsem sestre ali hčerke priseljencev. Nekateri priseljenci so se povzpeli na bolj kvalificirana delovna mesta, pri čemer so si pomagali z znanjem, prinesenim iz domovine, ali z v Ameriki pridobljenima delovno prakso in izobraževanjem. V Ameriki, kjer so bile pomembne dejanske sposobnosti, iniciativnost in prilagodljivost, dostop do poklicev pa bolj prost in manj odvisen od formalnega izobraževanja, so se z razvojem ekonomije in odpiranjem novih obratov ponujale vedno nove priložnosti, ki so jih nekateri izkoristili in tako prehajali na boljša delovna mesta, v druge industrijske sektorje in gospodarske panoge.

Tudi priseljske naselbine same so ustvarjale razmere za razne dejavnosti. Za prvo generacijo slovenskih priseljencev je bilo značilno odpiranje

gostiln oziroma salunov, trgovin, živilskih in drugih obrti, ki so zaposlovale slovensko osebje. Ameriška Slovenija, ki se je kaj kmalu razvila ne samo kot skupek naselbin, ampak kot strukturirano in povezano družbeno tkivo, organizirano na etnični podlagi, je širila prostor za poklicno in družbeno diferenciacijo. Z zasedanjem boljših položajev v industriji se je sčasoma oblikovala delavska »aristokracija«, širil pa se je tudi delež nedelavskih slojev in dejavnosti, ki so omogočale zaposlovanje tudi nadpovprečno izobraženim priseljencem oziroma ljudem s posebnimi znanji. Vidnejši napredek na socialni lestvici je dosegla druga generacija izseljencev. Statistike tedenskih zaslužkov kažejo, da so v Ameriki rojeni otroci slovenskih priseljencev v istih delovnih sektorjih poklicno napredovali in zaslužili občutno več kot njihovi starši. (Reports of the Immigrant Commission 1911a: 21) V drugi generaciji pa sta se okrepila predvsem socialna mobilnost ter prehajanje k bolj kvalificiranim poklicem in dejavnostim.

V zvezi s tem je treba poudariti, da so priseljenci način za izboljšanje gmotnega položaja, utrjevanja socialnega statusa in pomikanja navzgor po družbeni lestvici razumeli predvsem v delu in ne v šolanju. Večina je izobraževanju svojih otrok celo nasprotovala (Grill 1979: 35). Moto je bil »v Ameriko smo prišli, da izkoristimo priložnosti za delo in zaslužek«. Za Slovence ni na voljo ustreznih statistik, indikativen pa je podatek, da sta pred prvo svetovno vojno med slovanskimi priseljenci le dva odstotka otrok nadaljevala šolanje na srednjih šolah (Bicha 1982: 28). Značilno je bilo tudi predčasno opuščanje primarnega šolanja z namenom zaposlitve,¹⁹ kot tudi to, da je druga generacija pogosto sledila poklicnim potem svojih staršev in se zaposlovala v istih ali sorodnih gospodarskih sektorjih in podjetjih. To je bilo povezano z gospodarsko strukturo in s priložnostmi za zaposlovanje v kraju bivanja.

Druga generacija je med šolanjem v stik z Ameriko prihajala na drugačen način kot njihovi starši in tako usvajala nove vrednote. Poleg pridobljenih jezikovnega znanja, za katerega so bili drugi priseljenci prikrajšani, kar jih je tudi družbeno zaznamovalo, osnov ameriške zgodovine in nacionalnega duha, je med mladimi naraščalo zanimanje za izobraževanje kot sredstvo družbenega napredovanja. O tem priča podoba »ameriške Slovenije« med obema svetovnima vojnama, v času njenega največjega in vsestranskega razvoja, v kateri je opazen vse širši razpon poklicev in delež ljudi s srednjo in višjo izobrazbo. Statistični podatki Dillinghamove komisije za leto 1907 in popisa prebivalstva za leto 1910 kažejo, da je bila v clevelandskih slovenskih naselbinah velika večina priseljencev delavcev, med njimi le malo kvalificiranih, nekaj trgovcev in drugih samozaposlenih. Dvajset let pozneje je bila podoba že vidno spremenjena: v industriji jih je bilo zaposlenih 67 odstotkov, več kot 32 odstotkov pa je delalo

(mnogi kot samozaposleni) v terciarnem sektorju, točneje v trgovini in raznih poklicih. Že pred prvo svetovno vojno, še zlasti pa po njej, se je začel uveljavljati tudi sloj uspešnejših poslovnežev. Ob popisu leta 1930 je bila struktura še bolj artikulirana. Vatroslav Grill v svoji knjigi spominov navaja podatek, da je leta 1931 na srednjih in višjih šolah diplomiralo »stotine« pripadnikov druge generacije clevelandskih Slovencev (Grill 1979: 626). Ta podoba sicer odraža razmere v največji slovenski naselbini, ki je tudi sama ponujala več priložnosti nedelavskim dejavnostim za nudenje uslug, ni pa reprezentativna za celotno slovensko priseljensko stvarnost.

Primer Nemčije

Izseljevanje v Nemčijo se je v mnogih vidikih ujemalo s tistim v ZDA, s tem da je imelo nekatere svojstvene poteze, povezane s poklicno naravnostjo in z evropskimi migracijskimi režimi in pravili zaposlovanja. Izseljevanje v Nemčijo je potekalo v okviru mednarodnega trga dela in sistema mobilnosti rudarske delovne sile. Slovenski izseljenci, ki so se v ZDA zaposlovali v rudarstvu, so se rudarskega poklica v glavnem lotevali v ZDA. Migracija v Nemčijo pa je delovno silo večinoma črpala neposredno v slovenskih rudarskih revirjih oziroma med prebivalstvom z utečeno rudarsko tradicijo (Drnovšek 2007a: 164). Vključevala je kvalificirani rudarski kader, ki ga je bilo med slovenskimi rudarji v Nemčiji med 25 in 30 odstotki, in navadne delavce, ki so sestavljali pomožno delovno silo (Werner 1985: 75). Trg rudarskega dela je vključeval tudi druga rudarska območja, na primer v Srbiji, BiH in Franciji ter na Nizozemskem, predvsem pa tista na nemškem Štajerskem in v Spodnji Avstriji. Štajerska rudarska središča, kot na primer Leoben, so zaradi povpraševanja po delavcih pritegnila rudarje in drugo rudarsko delovno silo iz Slovenije, ki se je tja podajala tudi zaradi višjih mezd, kot so jih plačevala rudarska podjetja na Slovenskem. (Wörsdörfer 2017: 54–65; prim. Rozman 1979.)

Migracija rudarskih delavcev je bila tesno povezana s potrebo po zagotavljanju delovne sile strateškim produktivnim sektorjem narodnih gospodarstev, pri njenem pridobivanju pa podvržena ostri mednarodni konkurenci. Od energetskih virov in rudnin sta bila odvisna rast cele verige industrijskih sektorjev in drugih ekonomskih področij ter položaj držav v mednarodni trgovini. Ker je pomanjkanje delavcev povzročala rast nemške industrije in celotnega gospodarstva, so njena rudarska podjetja v tem boju nastopala zelo agresivno. Po eni strani s politiko mezd, ki so bile v Nemčiji najvišje, sledile so jim francoske in belgijske (Strikwerda 1993: 1120), s socialnimi nadomestili ter stanovanjsko politiko. To je med delavci v Zasavju in drugod v Avstriji podžigalo sindikalni konflikt. Prvi izseljenski vali iz Zasavja v osemdesetih

letih so bili tudi posledica stavk za višje mezde, osemurni delavnik in splošno izboljšanje delavskih razmer ter pravic. Mezdna gibanja so oblasti s silo zatrle, stavke pa so se končale s številnimi odpuščenji ter odhodi delavcev. (Drnovšek 2007a: 164) Od devetdesetih let so razlike v mezdah vse močnejše vplivale na premikanje delavstva proti nemškim rudarskim revirjem in območjem težke industrije, zaradi česar je trpel tudi avstrijski rudarski sektor.

Pomembno vlogo v strategiji pritegovanja delavcev je igral sistem novačenja. V nasprotju z ameriškimi so nemška rudarska podjetja s propagando po časopisju in prek agentov lahko aktivno pridobivala zlasti kvalificirane rudarske delavce na Slovenskem in v avstrijskih rudarskih naselbinah. Organizirala so prevoz, urejala birokratske zadeve in vse potrebno za njihovo nastanitev v Nemčiji, pogosto so poskrbela tudi za družinske člane. Mobilizacija je potekala tudi podtalno, in ukrepi, s katerimi so avstrijske oblasti skušale omejiti delovanje nemških agentov ter zajezi odhode, niso zalegli. V Zasavju in tudi v štajerskih rudarskih središčih je začelo primanjkovati delovne sile, tako da so jo morali nadomeščati z delavci iz Srbije, Italije in celo Poljske. (Prim. Rozman 1979: 211; Drnovšek 2007a: 164; Wörsdörfer 2017: 76–85.) Wörsdörfer opisanim rekrutacijskim strategijam in priseljenskim politikam pripisuje največje zasluge za kontinuirane rudarske migracijske naveze z Nemčijo, in to v času, ko je slovensko izseljevanje masovno ubiralo poti v Ameriko. Ta je bila najmočnejši nemški tekmeč v boju za delovno silo. Zanimivo je, da so tudi Nemčija, Francija, Belgija in Luksemburg v rudarstvu in težki industriji, podobno kot ZDA, vključevale mednarodni proletarijat. Mnoge rudarske in industrijske multinacionalke so, da bi z njimi svobodneje upravljale, rajši zaposlovale tujce raznih narodnosti kot domačine; lokalno delavstvo se je raje zaposlovalo v industriji in drugih panogah. Po drugi strani je povpraševanje po delovni sili krepilo pogajalsko moč delavstva. Ob tem so delodajalci raje pristajali na izboljševanje delovnih in življenjskih razmer za delavce, kot poglobljali sindikalni konflikt (Strikwerda 1993: 1120).

Izseljevanje v Nemčijo se je, podobno kot tisto v ZDA, pojavljalo v različnih oblikah. Delno je imelo trajni značaj in je prispevalo k rasti priseljenskih kolonij, delno so izseljenci iz njih odhajali in se na daljše ali krajše začasno delo po večkrat vračali. Podobno je veljalo za tiste, ki so delali v rudnikih na nemškem Štajerskem. Ker je bil prvenstveni namen izselitve vključevanje na trg dela, je tako kot za ameriške tudi za te tokove značilna visoka stopnja povratništva. Začasna migracija je bila bolj razširjena med tistimi, ki so bili vezani na kmečko posest in so tako svoje moči delili med domače kmečko gospodarjenje in plačano delo. Poklicni rudarji in drugi, odvisni predvsem od meznega dela, so odhajali za daljša obdobja in težili k ustalitvi v Nemčiji.

Sicer so bili rudarski delavci tudi v Nemčiji zelo mobilni, posebno samski, ki so se v iskanju boljših delovnih in mezdnih razmer lažje premikali. Tudi pri tej migraciji so zaradi njene delavske narave občutno prevladovali moški.

Ob popisu leta 1900 so med prebivalstvom slovenske narodnosti v Nemčiji našeli 30 odstotkov žensk (Drnovšek 2003a: 31). V rudarskih središčih na Vestfalskem se je razvila široka ekonomija storitev in uslug za potrebe rudarske populacije, ki je ustvarjala dodatne možnosti za priseljevanje in ponujala priložnosti za žensko delo. Žene in hčerke slovenskih rudarjev so se kot hišne pomočnice v velikem številu zaposlovale pri vodstvenih kadrih in uradniškem osebju rudarskih in drugih podjetij. Poseben ekonomski segment v domeni priseljenk je bilo tudi tu, podobno kot v ZDA, oddajanje sob, kuhanje, pranje in oskrbovanje delavcev, ki so bivali v samskih domovih ali kot podnajemniki. Zaposlovanje več družinskih članov in akumulacija virov družinskega dohodka so utrjevali razmere in razloge za trajno nastanitev, sploh pa so v tem smislu delovali mešani zakoni s priseljenkami drugih narodnosti (Wörsdörfer 2017: 97). Podobno kot v ZDA so se v Nemčiji in na drugih rudarskih območjih slovenski priseljenci ukvarjali tudi z drugimi dejavnostmi. Prestopali so v industrijo, kombinirali rudarstvo z zaposlovanjem v drugih sektorjih, vključno z agrarnim. Posvečali so se tudi raznim obrtem, več kot 90 odstotkov aktivnih priseljencev iz prve generacije pa je ostalo zaposlenih v rudarstvu, kar je dajalo migraciji v Nemčijo specifičen pečat. (Wörsdörfer 2017: 103–111)

Migracijska transportna industrija

Prometna revolucija je bila z razvojem železnice in plovbe na parni pogon ena od predpostavk množične moderne mobilnosti. Železnica in pomorski promet sta postala soustvarjalca dinamičnega premagovanja razdalj ter prevažanja blaga in ljudi. Prevažanje izseljencev je bilo posebno pomembna sestavina čezoceanskega migracijskega sistema. V osemdesetih letih 19. stoletja je ta dejavnost z vso birokratsko in organizacijsko logistiko postala prava »migracijska industrija«, ki je skrbela za mobilizacijo in odpremljanje evropskega proletariata na ameriški trg dela in bila s tem ključni element atlantske ekonomije. Na začetku 20. stoletja je postala tudi največji gospodarski posel tako severnoatlantskega kot tudi sredozemskega ladjarstva. (Keeling 2012; Feys 2013; Light 2013) Ko se je na Slovenskem začelo množično izseljevanje, je čezoceanski potniški promet že bil v tej razvojni fazi.

Zaradi vse zmogljivejših in tehnično izpopolnjenih parnikov, specializacije v potniškem prometu in vzdrževanja rednih povezav, kar je sovpadalo tudi z zagotavljanjem poštних storitev in z državnimi podporami ladjarstvu, se je čezoceansko potovanje skrajšalo na teden dni, postalo je cenejše, varnejše

in sčasoma tudi udobnejše. Redne proge za potnike, med katerimi je bilo 90 odstotkov izseljencev, so ladjarskim družbam, kljub velikim tveganjem in občasnim izgubam zaradi nihanj, ki so jih povzročale krize na delovnih trgih, zagotavljale polovico prihodkov. (Keeling 2010: 44) Ladjarskim družbam neposrednega dobička ni zagotavljalo le prevažanje, odpravljanje in oskrbovanje migrantov na poti v obeh smereh. Transportna industrija je bila člen v verigi gospodarskih in nacionalnih interesov, podpirala je vlaganja v sam tehnični razvoj ladjarstva, pristaniških in drugih prometnih infrastruktur, prav tako pa je krepila položaj ladjarskih družb, posameznih pristanišč in s tem narodnega gospodarstva ter mednarodnega gospodarskega vpliva držav, trgovsko izmenjavo, navsezadnje pa je bila pomembna tudi za vojsko, ladje so lahko prevažale tudi vojaške enote.

V hudi konkurenci za »izseljenski posel« so prevladali štirje ladjarski veliki, ki so si podredili manjše družbe.²⁰ Da bi preprečili ekonomsko pogubne konkurenčne vojne, so se ti akterji v devetdesetih letih organizirali v kartel,²¹ ki je obvladoval večino izseljenskega prometa med Evropo in Severno Ameriko in je s sistemom kvot partnerjem zagotavljal deleže ustvarjenega prometa. Kartel je s svojo organizacijsko mrežo skrbel, da je izseljevanje iz Vzhodne, Jugovzhodne in delno Južne Evrope, od koder je od konca 19. stoletja izvirala velika večina izseljencev, potekalo čez severnoevropska pristanišča, ki so se že v prejšnjem zgodovinskem obdobju okoristila z množično migracijo iz severnega in zahodnega dela kontinenta. Preprečeval je vpadanje konkurenčnih ladjarskih družb v posel in vzpostavljanje nacionalnih izseljenskih pristanišč v deželah novega izseljevanja. Ladjarske družbe so poleg tega vplivale na priseljensko politiko ZDA. Z lobiranjem v prid proimigracijske koalicije in s prilaganjem vse strožjim inšpekcijam ameriških oblasti jim je uspelo upočasniti pot ameriške restriktivne zakonodaje. (Prim. Feys 2010.)

Ladjarske družbe so, tako kot drugod v Avstro-Ogrski, imele tudi na Slovenskem v deželnih glavnih mestih svoje agencije, ki so ponujale informacije, prodajale vozovnice in asistirale izseljencem na čezoceanski poti. Slovenski prostor je s premikom težišča množičnega čezoceanskega izseljevanja proti vzhodu in jugovzhodu evropskega kontinenta postal tudi prehodno migracijsko območje. Ljubljana je bila kot vozlišče mednarodnega železniškega prometa pravo središče dejavnosti, povezanih z »izseljenskimi posli«, in stičišče selitvenih tokov iz širšega mednarodnega prostora. Bila je med člani organizacijskega aparata, na katerem je skupaj z Dunajem, s Černovicem v Galiciji, z Buhsom v Švici in mnogimi drugimi vmesnimi postajami med izvornimi kraji izseljencev in pristanišči slonela »izseljenska industrija«. Ta aparat je zagotavljal organiziran medkontinentalni pretok ljudi brez zastojev, ki so bili zaradi tehničnih in

organizacijskih vzrokov in nič manj zaradi konkurenčnih bojov med ladjarskimi družbami značilnost prejšnjih obdobj. Zaradi vse večjega števila izseljencev so iz Ljubljane poleg rednih prog proti raznim destinacijam vozili še izredni vlaki.

Pisarne ladjarskih agencij so imele svoje sedeže na Kolodvorski ulici v Ljubljani. Gostišča, hoteli in penzioni v bližini železniške postaje so od izseljenskega tranzita dobro služili. Ljubljanske pisarne so bile podagencije velikih evropskih agencij in so zastopale največje evropske ladjarske koncerne, od Norddeutcher Lloydja iz Bremna, ki je bil kot prvi na Slovenskem prisoten vse od leta 1878, do hamburške Hamburg Amerika Linie, francoske Compagnie Générale Transatlantique, belgijske Red Star Line, holandske Holland Amerika Line, britanske Whithe Star Line in domače avstrijske Austro-Americane (Drnovšek 2002b: 367). Čeprav jim je bilo to z zakonom prepovedano, so agencije propagandno literaturo širile tako po pošti kot s pomočjo ilegalnih agentov in zaupnikov, ki so jih iskale med gostilničarji, trgovskimi potniki, občinskimi in poštnimi uradniki in drugimi, ki so poznali teren in bili pogosto v stiku s krajevnim prebivalstvom. Da bi zagotovila pravni red in zaščitila izseljence pred goljufijami, je država to obliko nagovarjanja skušala zatirati kot umetno spodbujanje k izseljevanju. Reklama in informacije za ladjarske linije, ki na Slovenskem niso imele potrebne koncesije, so na Slovensko prihajale tudi neposredno iz velikih pisarn iz tujine. Izseljenci so pogosto uporabljali nelegalne naveze, ki so jih, v zameno za drage provizije, po potrebi tudi v izogib zakonskim omejitvam in policijskim kontrolam, vodile do ciljev. Včasih so bili v te posle vpleteni izseljenci sami, in so v primeru, da so agencijam preskrbeli še druge potnike, dobili popuste. (Chmelar 1974: 90) Pogosto pa so tako legalni kot ilegalni agenti ljudi ne samo nagovarjali k izseljevanju, ampak tudi zavajali z neresničnimi obljubami o načinu potovanja, vrstah potovalnega aranžmaja, oskrbi na ladjah in trajanju poti (Drnovšek 2002: 369).

Večina slovenskih izseljencev je v Ameriko odhajala iz severnoevropskih, predvsem nemških in francoskih pristanišč. Ob začetku velikega čezoceanskega izseljevanja izseljenci iz Avstrije in Ogrske niso imeli možnosti, da bi se na pot odpravili iz domačih pristanišč. Ne Trst ne Reka dolgo časa nista imela rednih ladijskih linij za izseljence in nista bila soudeležena v velikem poslu izseljenske industrije. Za to jima je manjkalo podjetniške iniciative, finančnih virov in politične podpore držav. Zlasti v Avstriji »izseljensko vprašanje« ni razdvajalo samo politike in narodnih predstavnikov, ampak tudi državni aparat in njegove interese. Zaradi teh nasprotij in nasprotujočih si stališč o »koristih« in »škodah« izseljevanja je Avstrija do konca ostala brez zakona, ki bi sistematično urejal izseljensko vprašanje in favoriziral razvoj domačega izseljenskega pristanišča. (Chmelar 1974: 140–143; Bader Zaar 2003: 149)

Zasebna ladjarska podjetja so bila prešibka, da bi se v ta posel lahko vključila na lastno pest in brez širše podpore. Tako je na primer Austro-Americana,²² ki je, da bi utrdila svoje tovarne linije s Severno Ameriko, razmišljala tudi o potniškem prometu, zaman iskala finančnega partnerja.

Druga resna ovira so bile v ladjarski kartel povezane severnoevropske ladjarske družbe, ki so imele monopol nad prometom iz Vzhodne in Jugovzhodne Evrope ter so sebi in svojim matičnim pristaniščem zagotavljale večino celotnega posla. Severnoevropska pristanišča in ladjarski koncerni so bili infrastrukturno in organizacijsko odlično opremljeni ter podprti s strani držav. Njihov logistični aparat je spremljal tokove izseljencev od krajevnih zbirnih središč preko državnih meja vse do izseljenskih pristanišč, ki so razpolagala z namenskimi objekti in ponekod s celimi četrtmi za sprejem in odpremo potnikov.²³ Leta 1903 sta v to igro končno vstopila tudi Trst in Reka, in to kot antagonista v konkurenčnem boju med angleško družbo Cunard Line in Severnoatlantskim ladjarskim kartelom. Angleška družba je zaradi prevlade nemških partnerjev in prenizke kvote prometa prenehala sodelovati s kartelom in postala njegova konkurentka. V dogovoru z ogrsko vlado in v sodelovanju z ladjarsko družbo Adria je v trenutku, ko je Ogrska leta 1903 sprejela svoj izseljenski zakon, na Reki vzpostavila službo za izseljence. V odgovor je kartel, ki sta mu načelovala nemška velikana iz Bremna in Hamburga, v Trstu odprl konkurenčno linijo, ki jo je vzdrževala tržaška ladjarska družba Austro-Americana. To so večinsko dokapitalizirali z nemškim kapitalom²⁴ in jo, da bi konkurirala Angležem v Sredozemlju, namenoma sprejeli med kartelne partnerje. (Kalc 1992: 481–482; Chmelar 1974: 77–84)

Izseljevanje iz slovenskih dežel (in iz celotne monarhije) pa se je po že utečenih poteh večinoma nadaljevalo preko severnoevropskih pristanišč.²⁵ Temu so botrovali, poleg kartelnih dogovorov, še drugi razlogi, kot so daljše potovanje po morju, v Trstu pa pomanjkanje pravnih instrumentov in pobud države za preusmeritev tokov, pomanjkanje prenočišč in drugih objektov za večji pretok izseljencev.²⁶ Rast prometa so v Trstu zavirale same pogodbe med izseljenskim ladjarskim kartelom in tržaško Austro-Americano. Kljub olajšavam, ki so jih železnice priznavale avstrijskim državljanom na poti do Trsta, ta ni imela interesa pritegniti večjega števila avstrijskih priseljencev in izboriti domačemu pristanišču višji delež prometa iz Vzhodne Evrope; svoje ladje je z izseljenci napolnila v sredozemskih pristaniščih, kjer ni bila odvisna od kartelnega kvotnega dogovora. Njena predstavništva, ki jih je kot edina smela imeti v vsaki avstrijski občini, medtem ko so bila tujim družbam dovoljena samo v deželnih glavnih mestih, so raje poslovala v prid nemških kartelnih partnerjev. Poleg tega so Avstrijo gospodarska in politična razmerja z Nemčijo omejevala pri

politiki »nacionalizacije« čezmorskega izseljevanja, to je preusmerjanja izseljencev preko domačih pristanišč in ohranjanja dobičkov ter posrednih gospodarskih učinkov »industrije migracij« na domačih tleh. Organizacija prometa je bila tako prepuščena sistemu agencij in krajevnih podagencij, ki so tok izseljencev usmerjale po že utečenih kanalih. Tako je bilo olajšano tudi odpravljanje izseljencev, ki so odhajali brez predpisanih dokumentov in dovoljenj in ki bi jih kontrole v Trstu drugače prestregle. Kartel in v njem zlasti nemški družbi so s strateško kapitalsko naložbo v odprtje avstrijskega »nacionalnega izseljenskega pristanišča« v Trstu in prepustitvijo majhnega deleža izseljenskega prometa Austro-Americani svojim pristaniščem še naprej zagotavljali večino posla. Položaj Trsta kot izseljenskega pristanišča se je sicer od leta 1908 okrepil, zahvaljujoč tudi rednim progam za Južno Ameriko, ki jih je Austro-Americana vzpostavila zunaj kartelnega sistema. Dodatno se je promet leta 1913 povečal z vzpostavitvijo prog za Kanado.

Slovensko izseljevanje preko Trsta je sicer naraščalo, a je v zadnjih letih pred vojno iz domačega pristanišča odhajala še vedno manj kot tretjina vseh slovenskih izseljencev. Med letom 1903 in julijem 1914 je čez Trst iz slovenskih dežel odpotovalo 22.000 izseljencev, 10.700 iz Avstrijskega primorja, 9.300 iz Kranjske in 1.600 iz Štajerske.²⁷ Vseh, avstrijskih in tujih izseljencev, pa je bilo 220.000.²⁸ 73 odstotkov jih je odšlo v ZDA, 22 odstotkov v Južno Ameriko, pet odstotkov pa v Kanado. Razmeroma večji je bil povratni promet v slovenske dežele, saj so se povratniki iz Amerike z domačo ladjarsko družbo raje vračali v pristanišča, od koder so imeli tudi krajšo pot do svojih ciljev. (Prim. Kalc 1992; 2015b; Dubrovič 2012.)

Slovenski izseljenci so se lahko po pomoč obračali tudi na slovenske agencije. Prvo je v New Yorku ustanovil Frank Sakser, eden najuspešnejših slovenskih podjetnikov v ZDA. Sakser se je kot zastopnik francoske Compagnie Générale Transatlantique ukvarjal z odpremljanjem čezoceanskih potnikov čez Le Havre, s pošiljanjem prihrankov v domovino, z urejanjem dokumentov in drugih birokratskih zadev. Oglaševal je v slovenskih časopisih doma in v Ameriki, poročal o razmerah na ameriškem trgu dela, svaril pred nevarnostmi priseljevanja in svetoval, kako in kaj se zainteresiranim za priselitev v Ameriko splača. (Sakser 1903; Arnež 1966: 106–107) Pot čez Le Havre je bila med izseljenci iz slovenskega prostora še zlasti priljubljena. Med drugim zato, ker je v Buhsu v Švici izseljence sprejemalo slovensko osebje, zaposleno pri agenciji Rommel & Co. (Drnovšek 1991: 171). Sakserju je od leta 1908 v New Yorku konkuriral predstavnik Austro-Americane, Viktor J. Kubelka. Tudi Kubelka se je ukvarjal s prodajo ladijskih in železniških vozovnic, pošiljanjem denarja v domovino in z drugimi, z izseljevanjem povezanimi posli (Vestnik 1996).

Od leta 1908 je z namenom varstva izseljencev delovala tudi Rafaelova družba, ki jo je v New Yorku ustanovil pater Kazimir Zakrajšek s skupino tamkajšnjih slovenskih priseljencev, medtem ko sta v Ljubljani in Trstu od leta 1907 delovala odseka avstrijske Rafaelove družbe (Kolar 2000). Rafaelova družba v Trstu in Ljubljani je na razne načine pomagala izseljencem, zanje urejala rezervacije na ladjah in popuste pri nakupu vozovnic za potovanje z Austro-Americano (Anon. 1907). Širši delokrog je imela Rafaelova družba v New Yorku, ki je uradovala v Avstrijskem domu. Njeni člani so priseljence sprejemali na vstopni postaji na Ellis Islandu, reševali zaplete z ameriškimi oblastmi, na ožjem območju New Yorka je družba funkcionirala kot posredovalnica za delo, v sodelovanju s člani in z zaupniki v slovenskih ameriških katoliških društvih je priseljencem pomagala priti v notranjost države, izseljencem brez sredstev je omogočala vrnitev ipd. Posebno skrb je namenjala ženskam in dekletom, ki so pripotovale same. (Friš 1995: 302–330) V Trstu so jim bili na voljo tudi aktivisti in aktivistke Lige za boj proti trgovanju z belim blagom, ki je delovala pod okriljem Pomorske vlade (Grossutti 2013). V Ameriki in domovini so Rafaelova družba, Ljubljanska škofija in drugi pisci izdali več brošur z informacijami in napotki za izseljence oziroma priseljence, nasvete je objavljalo tudi družbino glasilo v ZDA, *Koledar Ave Marija* (Šušteršič 1903; Arnež 1966: 9–16; Friš 1995: 36–43, 302–330), ki so ga podobno kot izseljenske časopise brali tako v ameriški Sloveniji kot domovini.

Družbene mreže – neformalni dejavniki migracijskega sistema

Sestavni del migracijskih sistemov so bile družbene mreže, ki so igrale neznemarljivo povezovalno vlogo med območji izseljevanja in priseljevanja. Na tej podlagi so se generirali in delovali verižni migracijski procesi, s tem da so bile prve skupine migrantov nekakšne »predhodnice«, za katerimi so nato prihajali še drugi. Na družbenih *networkih* so slonele bolj ali manj vse oblike migracij, ne glede na trajanje in razdaljo, njihova vloga pa je bila odvisna tudi od migracijskih režimov posameznih držav. Pri izseljevanju v Nemčijo, na primer, ki je potekalo z neposredno rekrutacijo delodajalcev, so bili organizacijski in logistični vidiki migracije manj težavni. Drugače je bilo pri vključevanju v čezoceanski delovni trg, glede na to, da v ZDA ni bilo dovoljeno prihajati s predhodnimi delovnimi pogodbami ali z dogovori z delodajalci. To so s t. i. Alien Contract Labor Actom (tudi Foran Actom) leta 1885 dosegle ameriške delavske organizacije, da bi omejile dotok in konkurenco nekvalificiranih tujih delavcev. (LeMay, Barkan 1999: 56–57)²⁹

Iz tega razloga so bile za odločitev za čezoceansko pot ključne informacije o gospodarskih razmerah in stanju na trgu zaposlovanja, ki jih je objavljalo

časopisje in ki so se v javnosti širile od ust do ust. Novice in predvidevanja o ekonomski rasti ali recesiji in razvojnih politikah te ali one vladne opcije so že sami vplivali na splošna nihanja migracijskih gibanj (Mulaček 1913: 259). Avstrijske centralne oblasti in krajevne uprave so se oglašale s priporočili in svarili. Konzularne službe so redno poročale o trenutnih razmerah in vstopnih pogojih, pravnih plateg priseljevanja in položaju priseljencev. V tej smeri sta si na krajevni ravni prizadevali tudi Cerkev in duhovščina. Cerkvene ustanove so zlasti z nastankom Rafaelove družbe razvile vse širšo svetovalno mrežo (Friš 1995).

Še dragocenejša in zanesljivejša opora pa so bila pri uresničevanju selitvenih ciljev osebna poznanstva in širše družbene vezi, ki so se vzdrževale prek korespondence, povratnikov in drugih medosebnih stikov z izseljenci onkraj oceana. Ti kanali so še največ prispevali k ustvarjanju podobe o Ameriki in predstavam o tamkajšnjih razmerah. Bili so opora pri sprejemu prišlekov, pomoč ob prvih korakih v Ameriki, pri vključevanju na trg dela in pogosto pri financiranju priselitve tistim, ki so si sredstva za pot in začetno bivanje morali šele prislužiti. Relacijske mreže so bile vitalni dejavnik atlantskega migracijskega sistem, ki je s posredovanjem med potrebami in priložnostmi na medkontinentalni ravni omogočal njegovo delovanje. Čezmorsko izseljevanje je bilo neprimerno bolj tvegan korak kot kontinentalno, pomen »družbenega kapitala« v obliki osebnih zvez in opor je imel večjo težo kot v drugih primerih. Samo potovanje je pomenilo naložbo, za katero ni bilo jamstva, da se bo obrestovala, izposojeni denar je bilo treba vrniti, vračunati pa je bilo treba tudi povratno vožnjo. Izseljenec je bil odvisen od ladijskih prevoznikov in drugih posrednikov, vstop v državo ni bil zagotovljen, saj je bilo treba izpolnjevati določene telesne in npravstvene pogoje. Migranti so lahko zabredli v vrsto nepredvidenih in dobičkarskih pasti. Težavnejša je bila, v primerjavi s kontinentalnim izseljevanjem, tudi vrnitev v primeru brezposelnosti in pomanjkanja sredstev za potovanje. Poznanstva in družbene mreže so zato kot organizacijski in hkrati »varnostni« dispozitivi olajševali vstop v priseljsko okolje. Jurij Trunk je zato v svoji knjigi svetoval vsakomur, ki je razmišljal o izselitvi v Ameriko, naj se nasloni na omenjene vezi in naj si vnaprej tlakuje pot do nastanitve in zaposlitve (Trunk 1912: 392).

Relacijske mreže so bile institucionalizirani del migracijskega sistema, ki je imel svoje uradno mesto tudi v ameriškem upravnem in nadzornem aparatu. Ko so priseljenci vstopali v ZDA, so morali ob registraciji ob osebnih podatkih posredovati tudi podatke o osebi, h kateri so bili namenjeni oziroma ki so jo v Ameriki poznali. Temu je bila namenjena ena od rubrik na priseljskih ladijskih seznamih. Za ameriške oblasti je bil podatek jamstvo, da

bodo prišleki deležni zaslombe pri začetnem bivanju in iskanju dela ter da ne bodo postali socialno breme (Steidl 2007: 87). Samo pet odstotkov slovenskih in hrvaških priseljencev v ZDA v letih pred prvo svetovno vojno ni prihajalo h kaki osebi in na določeni naslov (Trunk 1912: 392). V mnogih primerih so bile navedene reference fiktivne, mreža neposrednih poznanstev ali tudi samo stikov iz druge ali tretje roke je imela vsekakor pomembno praktično funkcijo pri napotitvah migrantov in kot opora v stiku z deželo priseljevanja (prim. Steidl 2007: 89). S tem posredovalnim sistemom med dvema dislociranima, a močno povezanima svetovoma, so si izseljenci dejansko zagotavljali delo in urejali vse potrebno za prihod in bivanje. Pogosto so si delovna mesta preprosto podajali, prišleki so zamenjali prejšnje priseljence, ki so se vračali domov ali odhajali drugam (Dražumerič 1987: 186).

Kot kažejo statistike o priseljencih, zavrnenih zaradi kršitve pravil o pogodbemem delu (*contract labourers*), niso bile izključene niti nezakonite prakse (Feys 2010: 58). O tem priča primer več sto slovenskih gozdarjev in žagarjev, ki so jih ob kontroli odkrili na delovnih mestih v nekaterih južnih državah ZDA. Izkazalo se je, da so jih podjetja najela že v domovini in jih napotila na določena delovišča. (Sakser 1903: 397) Med prisilnimi avstro-ogrskimi povratniki, ki so jih v letih 1912–1914 čez Trst vrnil v Evropo, je bilo 3,5 odstotka takih, ki so jih ameriške oblasti zavrnilo zaradi vnaprej sklenjene pogodbe z delodajalci (Kalc 1992: 489). Sočasne študije in ankete o izseljenskem vprašanju so razkrivale razne oblike nezakonitega delovanja ladijskih agentov in samih družb, ki so v tistem dogovoru z ameriški delodajalci in v zameno za provizije *de facto* mobilizirale delovno silo (Adlešič 1909: 171). Po potrebi so izseljenske agencije, kot je bila tudi na Slovenskem dobro znana nemška pisarna Missler, najete delavce na ladijskih seznamih priseljencev »oskrbele« tudi z izmišljenimi naslovi (Peck 2000: 96). Medosebni stiki in povezave so navsezadnje vplivali na samo odločitev za izselitev. Bile so del mehanizma, ki je spodbujal in usmerjal selitve. Velika večina od 500 jugoslovanskih in med njimi 205 slovenskih priseljencev, ki jih je Branko Mita Čolaković pritegnil v svojo raziskavo o priseljevanju v ZDA, je izjavila, da so se priselili pod vplivom verižnega učinka stikov s sorodniki in prijatelji v Ameriki. Ti so jim v večini primerov zagotovili tudi sredstva za čezoceansko pot. (Čolaković 1973: 59–60)

NEKATERA DRUŽBENA, EKONOMSKA IN KULTURNA VPRAŠANJA

Sobivanje in raznolikost migracijskih oblik

Amerika je od devetdesetih let 19. stoletja, predvsem pa v 20. stoletju, delovala kot pravi magnet. Pritegovala je vedno večje število migrantov in se ponujala kot alternativa drugim, že prej utečenim migracijskim tokovom. Do tega je prišlo tudi v Prekmurju in Porabju, ki sta z repa lestvice izseljenskih dežel na prelomu stoletja poskočila med primarna območja izseljevanja v Ameriko. Razloge za te spremembe in odstopanja od utečene regionalne migracijske sheme je treba iskati v strukturnem prelomu, s katerim se je končal prejšnji demografski in družbenoekonomski razvojni cikel. Kombinacija kmečke ekonomije in dohodka od agrarne sezonske migracije sta kljub odsotnosti opaznejših modernizacijskih premikov mali posesti, kmečkim najemnikom in tudi agrarnemu proletariatu zagotavljala skromen, a kolikor toliko vzdržen obstoj. Z ohranjanjem nizkega življenjskega standarda in nizke ravni potrošnje se je dežela izognila odhajanju prebivalstva in bila priča demografski rasti, dokler se na koncu 19. stoletja razmerja med dejavniki tako naravnanege modela niso spremenila.

Razkoraku je poleg povečanega demografskega pritiska botrovalo nezadržno drobljenje kmečke posesti. V prvem desetletju 20. stoletja je število posestnikov z več kot 10 orali zemlje s 5.600 upadlo na 2.600, število manjših posestnikov pa je s 1.700 naraslo na 4.900. To je pomenilo drastičen padec zemljiške produkcije na družino oziroma posameznega prebivalca. Število prebivalcev, ki so se preživljali s kmetijstvom, se je zmanjšalo za 5.000 enot. Sezonsko delo ob vse večjem številu od tega vira odvisnih prebivalcev ni moglo več zagotavljati prejšnje vzdržljivosti sistema. Izhod je bil v selitvi na zemljo v sosednje dežele, odhajanju v industrijska središča na Štajerskem in izseljevanju v Ameriko. Čez ocean so se kot drugod mnogi podajali začasno, zato da so si z zaslužkom sanirali ali utrdili domači kmečki položaj. Vse več pa jih je tam ostalo in si ustvarilo novo življenje. Od tod tudi večje število žensk, ki jih je bilo med prekmurskimi izseljenci okrog 40 odstotkov. V Ameriko so odhajali posamezniki iz vrst malih posestnikov in »bolje stoječih«, ki so razpolagali s potrebnimi sredstvi. Bajtarji, najemniki in proletariati pa so se še naprej podajali na sezonsko delo, delno pa se tudi stalno odseljevali na Madžarsko in v avstrijske dežele. (Prim. Horvath 1989: 182; Olas 1990: 592–594; Kuzmič 2001a: 26–27.) V Prekmurju sta tako v dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno sobivala dva velika migracijska sistema. Eden je reproduciral stari

družbenoekonomski red, z drugim je bila vzpostavljena čezoceanska širitev prekmurske ekonomske in družbene stvarnosti.

Do podobnega preobrata je prišlo v Beneški Sloveniji, kjer je na začetku stoletja ob zgodovinskem višku sezonskega izseljevanja, ki je bilo tipično za celotno furlansko območje, nenadoma izbruhnila »ameriška mrzlica«. Pojav je pritegnil veliko pozornosti, intenzivno je namreč zajel le nekatera ožja območja, medtem ko je bil večji del pokrajine, vključno z Rezijo, povsem izvzet. Tudi tu je šlo za prehod iz tradicionalne v novo obliko začasne migracije, ki sta jo po eni strani povzročila povečan razkorak med potrebami in običajnimi viri dohodka, po drugi pa privlačnost ameriškega trga dela in možnost zaslužka. Tudi v tem primeru so se priseljenci že od samega začetka v Ameriki tudi trajno naseljevali, stalne izseljenske kolonije pa so nastajale v različnih državah, zlasti pa v Chicagu, kjer se je naselila skoraj polovica vseh priseljencev. Prehod k čezoceanskemu izseljevanju je spremenil odnos do tradicionalnega beneškoslovenskega ruralnega sveta in družbenogospodarskega sistema. S stalnim izseljevanjem v Ameriko so iz tega sveta množično izstopali, migracija pa se je kot gospodarska in družbena strategija družin in posameznikov preoblikovala. Amerika ni postala samo nov ekonomski vir, ampak je pod vplivom modernizacijskih tokov in želja spremenila tudi odnos mlajše generacije do ustaljenega družbenoekonomskega reda in povzročila odklon od reproduciranja tradicionalnega ekološko naravnane družbenega modela. (Kalc 2018a: 122–123) Do podobne spremembe v smereh in tipologijah izseljevanja je med drugim prišlo tudi na Šentviški planoti. Medtem ko so v drugi polovici 19. stoletja domačini odhajali na sezonska dela, so na začetku 20. stoletja začeli odhajati v Ameriko (Horvat 2014). Študije ugotavljajo, da se je tudi na drugih območjih, za katera so bile značilne kratkodobne migracije krožnega tipa, čezoceansko izseljevanje pojavilo pozneje, in to kot varianta utečenega migracijskega sistema in kot prelom z ustaljeno družbeno in ekonomsko tradicijo (Steidl 2007: 86).

Do preusmerjanja migracij k čezoceanskemu izseljevanju je iz strukturalnih, kontingentnih in drugih razlogov prihajalo tudi drugod. Del čezoceanskega toka, ki se je pojavljal v obliki t. i. *stage migration* ali faznih migracij, je izviral z območij, kamor so se izseljenci sprva naselili. Med letoma 1898 in 1914 se je v ZDA priselilo skoraj 1.600 oseb slovenske in hrvaške narodnosti obeh spolov, rojenih v Nemčiji, kar priča, da so mnogi slovenski izseljenci iz Nemčije s svojimi družinami pot nadaljevali v ZDA, oziroma so se tja izseljevali njihovi otroci. (Wörsdörfer 2017: 48; Klemenčič, Maver 2017: 171) Podobno so se v Ameriko preusmerjali priseljenci v nemško Štajersko in druge avstrijske dežele. Na Notranjskem in drugih območjih, kjer je bilo prebivalstvo zaposleno v gozdarstvu in žagarstvu, nihanja v povpraševanju in cenah lesnih

proizvodov niso zagotavljala rednega zaslužka. Slabe letine južnega sadja so npr. v južni Italiji povzročila zmanjšanje naročil za izdelavo lesenih zabojev in povečale število delavcev, ki so izpad dohodka od dela na žagah nadomestili z odhajanjem na sezonsko delo. (Valenčič 1989: 23) Sezonska migracija pa prav tako ni zagotavljala stabilnega ali dovolj dobrega zaslužka, zato so se mnogi odpravili v Ameriko.

Privlačnost Amerike se je na višku čezoceanskega izseljevanja razširila tudi v središča urbanizacije in gospodarskega razvoja, kakršen je bil okraj Ljubljana mesto. Ta primer ni reprezentativen za slovenski prostor, ker zaradi urbanega značaja in sestave selitvenih tokov odstopa od povprečja, razodeva pa spremembe pojava v letih pred prvo svetovno vojno, ko so se za izseljence, tudi zaradi povečevanja ameriške Slovenije, postopoma širili trg dela in možnosti vključevanja v ameriško družbo. Poleg tega, podobno kot zgoraj opisani primeri fazne migracije, opozarja na relativnost razlage migracijskih procesov moderne dobe v smislu »bega v mesto« in na večdimenzionalnost in relativnost pojmov centra in periferije. Ljubljanski okraj je s slabimi 1.000 dokumentiranimi izselitvami v Ameriko med letoma 1892 in 1913 skupaj z radovljiškim okrajem prispeval daleč najmanj izseljencev. Izseljevanje je postalo vidnejše in včasih celo živahno šele na začetku 20. stoletja. Značilno pa je, da so le 20 odstotkov izseljencev predstavljali delavci, prav toliko je bilo izseljencev brez poklica, večinoma otrok in žena, preostalih 60 odstotkov pa je sestavljala široka paleta najrazličnejših poklicev, od kolarjev, kovačev, zidarjev, soboslikarjev in mizarjev, do čevljarjev, krojačev, ključavničarjev, črkostavcev, pekov in trgovskih pomočnikov, veliko je bilo pomočnikov pa tudi vajencev in mojstrov. Manjkali niso niti tehniki, uradniki, železniški strojevodje in učitelji.³⁰ Njihovo število se je povečevalo od leta 1903, medtem ko so prej prevladovali delavci.

Zlasti ugodne priložnosti, ki so spodbudile specifične selitvene verige, so se v tem obdobju odprle za nekatere specializirane poklice. Mednje je spadalo izseljevanje domžalskih slamninarjev in predvsem slamninaric. Domžale so konec šestdesetih let 19. stoletja postale eno od središč slamninarske obrti v Avstriji. K temu so pripomogli tirolski trgovci, ki so v Domžalah in Mengšu odprli mehanizirane tovarne klobukov in že stoletje utečeno domačo slamninarsko obrt spremenili v industrijsko dejavnost. Zahvaljujoč slamninarski industriji in priseljevanju tako iz sosedstva kot iz oddaljenih krajev,³¹ se je število prebivalcev Domžal podvojilo. Iz kamniškega okraja, kamor so spadale Domžale, pa so se ljudje zaradi zaostalosti močno izseljevali, večinoma v druge avstrijske dežele. Izseljevanju je med drugim botroval upad domačega pletenja slamnatih polizdelkov za slamninarske tovarne, ki ni dosegalo vse višjih standardov kakovosti. Problem sta bila domača slama, ki je bila slabše sorte in so

jo zato tovarne nadomestile z uvoženo, in padec donosa domače slamninarske obrti, ki ji je prej botrovala tudi ekonomska vrednost domače slame. (Valenčič 1959: 177–179) V osemdesetih letih je nekaj specializiranih slamninaric v Ameriko odšlo skupaj z enim od domžalskih podjetnikov, ki je odprl tovarno v New Yorku in jih zaposlil kot predelavke. Hkrati so številne slamninarice v zimskih mesecih odhajale na sezonsko delo po Srednji Evropi, kjer so se zaposlovale kot kvalificirane delavke, vodje proizvodnje in usposabljanja zaposlenih po slamninarskih tovarnah in delavnicah v večjih mestih, od Dunaja do Prage in Budimpešte (prim. Roškar 2014).

Prava »ameriška epidemija« pa je izbruhnila leta 1905, ko je v Ameriko začelo odhajati na desetine delavk in delavcev. Migracijo je leta 1907 dodatno spodbudila stavka v Domžalah. Naveza osebnih stikov je delovala kot posredovalnica za ameriški slamninarski trg dela in podpornica te specializirane poklicne migracije. Leta 1908 je bilo v Ameriki iz Domžal in sosednjih vasi že 200 oseb, leta 1923 pa 384, priseljenih skoraj v celoti v letih pred prvo svetovno vojno. Zaposlene so bile predvsem v newyorških klobučarnah, pa tudi v Clevelandu in Chicagu. (Bernik 1923: 246–252; Valenčič 1958: 63–64; 1959) Drugi, manj znani primer specializirane poklicne migracije v ZDA so steklarji iz Zagorja. Šlo je za potomce steklarjev, ki so se na slovenska tla v dvajsetih letih 19. stoletja priselili iz Alzacije. Njihov prihod je povezan s steklarnami v Zagorju, ki so med drugim delale za idrijski rudnik živega srebra in so prve v Avstriji pri proizvodnji stekla namesto drv uporabljale premog. V ZDA so se steklarji naselili v Virginiji, kjer so s svojimi specifičnimi poklicnimi znanji začeli novo, uspešno ekonomsko dejavnost.

Proti koncu 19. stoletja so ZDA postale pravi mit za tiste, ki so v migraciji iskali izhod iz gospodarskih stisk ali način za zagotavljanje svoje prihodnosti. Dolenjska, kjer je bila migracija najintenzivnejša, še najbolj odslilkava njene značilnosti, vplive in učinke. Tu bi bil izkoristek agrarne ekonomije lahko večji, a so njen naravni potencial zavirale slabe prometne povezave, ki so omejevale prodajo pridelkov na druga slovenska območja in v večje kraje tudi na lokalni ravni. Slabe so bile tudi cestne povezave čez Kolpo s Hrvaško. Belokranjsko železnico, ki so jo zahtevali že v šestdesetih letih, so zgradili šele leta 1914. Trtna uš je v osemdesetih letih 19. stoletja povzročila upad dohodka in nove stroške pri obnovi vinogradov. Leta 1882 je nehala delovati železolivarna v Gradcu, leta 1884 so odprli opekarno, a so bile možnosti za neagrarno zaposlovanje zelo skromne (Balkovec 1994: 45–47). Tako so se čez ocean množično podajali mladi iz vrst kajzarjev in malih kmečkih posestnikov, ki na kmetih niso imeli možnosti gospodarskega obstoja. Odhajali so prevzemniki kmetij, da bi lahko izplačali mlajše brate in sestre, da bi se rešili zadolženosti ali da bi obnovili in utrdili

posest. Obrestne mere denarnih posojil na Dolenjskem so zaradi stagnirajoče ekonomije presegale slovenska povprečja, malo kmečko gospodarstvo pa jih ni moglo izplačati, tako da je bila delovna migracija najugodnejša možnost za pridobitev sredstev v take ali drugačne namene.

Migracija se je verižno reproducirala in vase potegnila več članov iste družine ali sorodstva. Družinsko-sorodstvena razmerja, ki so v domovini zaradi sistema dedovanja in potrebe po racionalizaciji kmečkega gospodinjstva izključevala družinske člane ali omejevala njihove življenjske ambicije, so postala v Ameriki temelj medsebojne pomoči in solidarnosti (prim. Ravnik 1981). V Ameriko niso vodili le konkretni gospodarski vzroki in motivacije, čezoceanska pot je prešla v logiko mišljenja, postala je običajna opcija družbenega načrtovanja posameznikov in družin. Janez Marentič je v svojem delu o kmečkem gospodarstvu v dobi kapitalizma o Beli krajini zapisal: »Oče ni bil v nikaki zadregi, kam s fanti, ko odrastejo: V Ameriko!« Karta za čezoceansko pot je bila odpravnina za hišo (Marentič 1957: 109 po Dražumerič 1987: 173). Dr. Janko Lokar pa je v *Carnioli, Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko*, v letih pred prvo svetovno vojno menil, da so se Belokranjci tako navadili tujine, »da jo smatrajo nekateri za domovino še preden se spravijo dobro na pot«. V Ameriki naj bi se odvadili poljskega dela, navadili pa dobrih plač in tečne hrane, ki jih domača gruda ni mogla nuditi. »Tuja slava« jih je mamila in le »bridke izkušnje v tujini« so »vrnile nekaj teh izgubljenih sinov domovini«. (Lokar 1911: 3–4)

V letih pred prvo svetovno vojno je imela Bela krajina, podobno velja tudi za Kočevsko, tri četrtine svoje najboljše delovne sile in kmečkih gospodarjev onkraj oceana. Amerika je postala tudi način negativne selekcije družinskih strategij. Družine so tja pošiljale za delo na kmetiji manj sposobne otroke, v upanju, da si tam zagotovijo primerna delo in obstoj (Dražumerič 1987: 173, 180). Izselsjevanje je na kmetijah in v gospodinjstvih terjalo reorganizacijo dela in spremembo vlog. Medtem ko so bili možje v Ameriki, so kmetije vodile žene, pri čemer so si pogosto pomagale s plačanimi delavci ali hlapci. Izselsjevanje v Ameriko je tako ustvarjalo delovne priložnosti za krajevni proletariat in spodbujalo priseljevanje od drugod. Redki izseljenci so svoja posestva prodali, večina jih je dala v najem, mnogi se nanje niso nikoli vrnili. Sredstva, ki jih je njen »človeški kapital« v Ameriki pošiljal v stari kraj, so bila ključna za preživetje Bele krajine, pripomogla so k ohranjanju in posodabljanju kmetijstva, k premagovanju gmotnih stisk in izboljšanju življenjskega standarda. Družine, ki so imele svoje člane v Ameriki, so lahko načeloma živele na nekoliko višji ravni kot druge. (Dražumerič 1987: 188) Učinki izselsjevanja so se poznali v popravljenih in novih zidanih hišah, ki so jih namesto lesenih postavljali

»Amerikanci«, v nekoliko povečani potrošnji osnovnih dobrin (Lokar 1911: 6), hkrati pa v številnih opuščenih hišah in posestvih.³²

Migracijska gibanja na Slovenskem so bila zelo kompleksna in raznolika. Ponekod so prevladovala ene selitvene oblike in geografske specializacije, drugod so v večji meri sobivale migracije različnega trajanja, razdalj in destinacij. Goriška je bila izrazit primer raznolikosti migracij kot oblik odzivanja na potrebe in priložnosti neposrednih in oddaljenih delovnih trgov. Jože Srebernič je v prikazu migracijskih gibanj na Goriškem zapisal, da so prebivalci hribovitih in od mest ter drugih gospodarskih središč bolj oddaljenih krajev že od mladih nog navajeni zapuščati domove in se »kot ptice selivke podajati letno v tujino, dokler jim ostarelost tega več ne dovoljuje« (Srebernič 1914: 6). Mislil je na agrarne delavce, ki so se zaposlovali na Koroškem in Zgornjem Štajerskem, na gozdarje, ki so odhajali drvarit v vzhodne in balkanske dežele, na zidarje s Krasa in iz Spodnje Vipavske doline, ki so si služili kruh v Avstriji, Nemčiji in Švici (Sedmak 1994: 84).

Obenem so tolminski in bovški rudarji odhajali na delo v Avstrijo in Nemčijo, od devetdesetih let pa tudi v Rabelj, s čimer se je njihova migracija spremenila v tedensko delovno mobilnost (Srebernič 1914: 5; Sedmak 1994: 94). Ženske iz Goriških brd so poleti v avstrijska mesta in gorska letovišča, od Merana, Bocna, Innsbrucka do Salzburga, Semmeringa, Gradca in naselij ob Vrbskem jezeru odhajale prodajat goriško sadje. Ta migracija je bila nasledek hitrejših prometnih zvez, ekspanzije mestnega trga in rojstva množičnega turizma, ki so razširili tržni domet svežim goriškim agrarnim proizvodom. Sveže pridelke in posušeno sadje so jim dovažali po bohinjki železnici, in v ta namen so v Brdih odprli tudi poštni in brzojavni urad. Ženske so se domov vračale oktobra za trgatev. (Kozanski 2002: 9–10; Gomiršek 2010: 350) Po Argentini (Brecelj 1997: 216–217) se je v devetdesetih letih razmahnilo začasno in stalno izseljevanje v ZDA, kamor so med prvimi v Montano že v osemdesetih letih odhajali bovški rudarji (Sedmak 1994: 92). Od šestdesetih let 19. stoletja je bilo v Spodnji Vipavski dolini, okolici Gorice in v Brdih v različnih časovnih obdobjih razširjeno aleksandrinstvo. Ob vsem tem so se ljudje ves čas izseljevali v gospodarska središča v deželi in predvsem v Trst in Gorico.

Kontekstualizacija migracijskih oblik in prerazporejanj prebivalstva v obravnavanem obdobju ne more zanemariti niti selitvenih procesov znotraj samega slovenskega ozemlja. V primeru Trsta, ki je, podobno kot druga velika mesta in središča hitrega razvoja v državi, privabljal in zadrževal vse večje število prebivalstva iz neposrednega in širšega zaledja, je pojav »bega z dežele« in migracij proti mestom najbolj izrazit. Leta 1875 je v tržaški občini živelo 127.000, 35 let pozneje pa 230.000 ljudi, v zadnjem desetletju 19. in prvem

desetletju 20. stoletja se je prebivalstvo povečalo za 50.000 enot, od katerih je 79 oziroma 72 odstotkov prispevalo priseljevanje. Na Krasu, v severnem delu Istre, v okraju Gorica okolica in tudi na Postojnskem in Logaškem je bil Trst prvi ali med najbolj številčno zastopanimi cilji izseljevanja. Iz sežanskega okraja so se tri četrtine naravnega letnega prirastka prebivalstva prelivale drugam, skoraj v celoti v Trst, in razen v upravnih, trgovskih in prometnih središčih, kot sta bili Sežana in Divača, je prebivalstvo od srede 19. stoletja zaradi izseljevanja stagniralo ali le zelo malo naraslo. (Kalc 2013a; 2018b: 174–176) Študije o družbenoekonomskih transformacijah na koprskem podeželju in vplivih, ki jih je imel pri tem razvoj Trsta, kažejo na migracijska gibanja, ki so z višjih leg in iz zakotnejših podeželskih krajev vodila proti vasem z živahnejšo ekonomijo bliže obali, hkrati pa s celotnega območja v Trst (Titl 1965: 111). Pogosto so se postopno približevali velikemu mestu, nekako po etapah, kar je lahko trajalo dolga leta ali celo več generacij. Glede na tipologije in številčnost družin, velikost premoženja in način dedovanja, poročne strategije in druge dejavnike so eni ostajali v domačih vaseh, drugi pa naravnost ali »po ovinkih« odhajali v Trst (Ravnik 1996: 244–246).

Priseljevanje v mesto je imelo podobne poteze, a se je v marsičem razlikovalo od tistega v Ameriko, Nemčijo in proti drugim, oddaljenjšim ciljem. Krajše razdalje so omogočale širši spekter relacij med mestom in izvornimi območji izseljevanja. Tudi v tržaškem primeru so priseljenci in priseljenke večinoma množili vrste raznolikega tržaškega proletariata. Okraj Sv. Jakob je bil najbolj izrazito delavski tržaški rajon, ki je imel med svojimi prebivalci tudi številne priseljence iz slovenskega zaledja. Tu je leta 1888 Ciril-Methodova družba odprla prvo slovensko šolo v mestu,³³ da bi otrokom omogočila pouk v maternem jeziku in zaježila italijanizacijo, ki so ji bili podvrženi (Debelli Turk 1980). Podoben delavski rajon je zrastel v industrijskem območju pod Škednjem, kjer je od konca stoletja poleg drugih tovarn obratovala železarna Kranjske industrijske družbe. Prebivalstvo tega območja je zaradi priseljevanja med letoma 1890 in 1910 z 2.600 naraslo na skoraj 5.400, priliv iz Istre, Goriške, Kranjske in tudi Štajerske pa je pripomogel k rasti slovenskega prebivalstva in ohranjanju pretežno slovenske narodne strukture tega obmestnega območja.³⁴

Tudi v Trstu so se priseljenci soočali s podobnimi problemi vključevanja in sobivanja z domačim prebivalstvom in drugimi priseljenci kot na tujem. Razvnemali so se boji za delavske pravice, ki so po eni strani združevali posamezne priseljske skupnosti okrog poklicev in zaposlovalnih obratov oziroma sektorjev, hkrati pa med njimi ustvarjali delitve in kontrapozicije. Te so se pogosto lomile po narodnih linijah oziroma po linijah državljanstva ter

dotatno netile narodne spore. Škedenj in njegovi industrijski obrati so bili med najbolj vročimi območji delavskih bojev in s temi povezanih medetničnih trenj. Leta 1897 je na primer prišlo do hudega incidenta med delavci iz Kranjske, Štajerske in Češke na eni strani in tistimi iz Romagne v Kraljevini Italiji. Te so prvi nagnali iz železarne, kar so italijanski libertalnacionalni politiki ožigosali (v mestnem svetu in po časopisju) kot nacionalno nestrpnost. Slovenski občinski svetniki pa so opozarjali, da ni šlo za nacionalni problem, pač pa za obrambo delovnih položajev, pravic in statusa domačih delavcev, avstrijskih državljanov, pred vdiranjem tuje delovne sile. (Pestrin Salmoni 1985: 164–169)

Slovenske priseljence najdemo tudi v najbolj elitnih tržaških mestnih predelih, kjer je bilo zaposlenih mnogo hišnih pomočnic, v 20. stoletju pa je tam bivalo tudi vse več slovenskega meščanstva. Družbeni in poklicni razpon priseljevanja v Trst je bil dokaj artikuliran, migracija v mesto pa se je povezovala s procesom socialne mobilnosti in družbene stratifikacije slovenskega mestnega prebivalstva. Trst je bil že tradicionalno kraj poklicnega izobraževanja in uvaanja v razne dejavnosti. Vanj so iz slovenskih krajev prihajali za trgovske, rokodelske in druge vajence ter pomočnike, mnogi priseljenci so se na lastne noge postavili v obrtnih, trgovskih, gostinskih in drugih dejavnostih, številni so jih prenesli iz svojih izvornih krajev, da bi jih v mestu dodatno gospodarsko oplemenitili. Nekatere so bile sploh slovenska specialnost, na primer pekarne. Priseljevala pa so se tudi večja trgovska in druga podjetja, številni železničarji, zasebni uradniki in javni uslužbenci, kot so bili šolniki, poštni uradniki in drugi, ki jih je v Trst pripeljala poklicna pot. Sama Ciril-Methodova šola, ki je z leti postala ena največjih v občini, je v mesto pritegnila učitelje in učiteljice iz slovenskega zaledja, slovenski učiteljski kader pa se je zaposloval tudi na italijanskih in nemških srednjih šolah (Rupel 2018).

V obmestju so se na območje vrtnarstva in zelenjadarstva za mestni trg naseljevali tudi kmetje in kmečki delavci, ta območja pa so bila stalno odvisna tudi od sezonske delovne sile iz slovenskega zaledja. Mesto je bilo po eni strani cilj stalnega priseljevanja in vgrajevanja v urbano družbenogospodarsko stvarnost, po drugi pa je bližje in tudi bolj oddaljeno zaledje s pomočjo začasnih migracij, od dnevne ali tedenske mobilnosti do sezonskih in daljših prihajanj in odhajanj, iz njega črpalo vire dohodka. Mikroštudije o družini in družinskih družbenih ter ekonomskih strategijah ugotavljajo, kako pomembno vlogo kot opora in hkrati spodbujevalec verižnim migracijam so tudi pri teh migracijah igrale družinske, sorodstvene in širše relacijske vezi (Ravnik 1996: 125–145). Ustalitev v mestu ni nujno pomenila dokončnega izstopa iz ekonomskega in družbenega sistema izvornega kraja. V mnogih primerih so migranti živeli kot »dvoživke« ali »na pol poti«. Zidarji z Bistriškega so iz leta

v leto prihajali zidarit, dekleta z Vipavskega na nekajletno služenje, da so si zaslužila za poroko, ali na nekajmesečno delo, da so dopolnila družinski dohodek, moški s Krasa, zaposleni kot fakini ali vozači v pristanišču, so se tedensko premikali med mestom in svojimi vasm, agrarni delavci iz Istre pa so prihajali po trikrat letno na večmesečna dela na obmestne vrtnarije in vinograde.

Podobno so se v mestu stalno bivajoči priseljenci, zaposleni v pristanišču, industriji, gradbeništvu in drugih sektorjih, pogosto vračali v domače kraje pomagat opravljat kmečka in druga dela (Titl 1965: 107; Kalc 2018b: 182–184). Prav tako so med Trstom in Rakekom živeli člani družine Žagar, ki so v svojem lesnem trgovskem in industrijskem podjetju na Notranjskem in v Trstu zaposlovali 300 delavcev in uslužbencev. V mestu so imeli poleg poslovnih prostorov tudi stanovanje (Žagar 2015). Z vključevanjem v mestni trg dela kot dnevni migranti so se v vaseh neposredne tržaške okolice začeli spreminjati družinska struktura, življenjske navade in razmerja v tradicionalni kmečki družbeni hierarhiji (Verginella 1990). Začasni in predvsem vse številčnejši stalni priseljenci v Trst so prispevali k demografski rasti in oblikovanju »največjega slovenskega mesta«. Njihov doprinos je bil ključen za razpon družbene strukture slovenske prisotnosti v njem, ki se je ob delavskih močno razrasla tudi v malomeščanske in delno višje buržoazne plasti. Ob zadnjem avstrijskem popisu prebivalstva leta 1910 je 56.000 prebivalcev tržaške občine kot občevalni jezik navedlo slovenščino. Ključno so prispevali k razvoju gospodarstva, h kulturnemu in k političnemu pomenu, ki so ga imeli Slovenci v zgodovini mesta. Podobno artikulirano poklicno in družbeno strukturo je imelo izseljevanje v druga avstro-ogrska mesta ter industrijska in tudi manjša regionalna središča.

Spolna razhajanja

Migracijska gibanja so bila po spolnem sestavu močno diferencirana. Selitveni tokovi s slovenskega ozemlja, usmerjeni v tujino in druge dele monarhije, so imeli poudarjeno moški značaj. Močno preseganje števila moških v mednarodnih in predvsem čezoceanskih tokovih ni bila posebnost slovenskih dežel, razširjena in pogosto še bolj poudarjena je bila v obravnavanem obdobju v celi Vzhodni in Jugovzhodni Evropi (Donato, Gabaccia 2015). Neenakosti v razmerju med spoloma so bile odvisne od različnega položaja in vloge moških in žensk v družini in družbi, od namena in tipologije migracij ter od trga dela, ki je moškim in ženskam ponujal različne možnosti in oblike zaposlovanja, privilegiral ene v škodo drugih oziroma jih usmerjal proti različnim destinacijam in migracijskim oblikam. Diferencirana sta bila tudi pojem in status moške in ženske mobilnosti, ki sta ženskam dopuščala manj svobode in jih podrejala različnim zaščitnim sistemom.

Izseljevanje s slovenskega ozemlja v ZDA je izstopalo po izrazitem nesorazmerju med številom moških in žensk. Medtem ko so bile v celotnem izseljevanju iz avstrijske polovice monarhije v obdobju 1876–1910 ženske zastopane s 35-odstotnim deležem, jih je bilo med slovenskimi in hrvaškimi priseljenci od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne le dobrih 18 odstotkov (Čolaković 1973: 42; Drnovšek 1999b: 424). To se je ujemalo z delovnimi področji, ki so zaposlovala slovenske in večino drugih slovanskih priseljencev. Povezano je bilo z velikim številom začasnih priseljencev oziroma z načeloma začasno naravo migracij in z dejstvom, da žensko izseljevanje v ZDA ni iskalo samostojnih in neposrednih poti do ameriškega delovnega trga, ampak je bilo pridruženo moškemu oziroma se je navezovalo na predhodne migrante in na kolikor toliko utrjena priseljska okolja. Žene so prihajale z možmi, najpogosteje pa za njimi, zaročenke so se pridruževale svojim partnerjem, dekleta so prihajala k očetom, sorodnikom ali znancem. Manjkalo ni seveda niti takih, ki so se v Ameriko podajale same, pogosto na povabilo in z denarno pomočjo delodajalcev, kot so bili na primer slovenski gostilničarji.

Migrantke so lahko v ZDA vstopale v spremstvu ali z nedvoumnimi dokazi, da se pridružujejo zaupanja vredni osebi. Če so prihajale same, so bile deležne posebnih kontrol, ki so po zakonu iz leta 1891 preverjale njihovo »poštenost« in sposobnost samopreživljanja.³⁵ Priseljevanje žensk je bilo odvisno tudi od tega, da v rudarskih revirjih in središčih težke industrije ni bilo veliko možnosti za njihovo zaposlovanje oziroma da se je bilo treba tam prilagoditi težkim življenjskim in delovnim razmeram (Steidl 2009: 216). Razmerje med spoloma se je v migracijskih tokovih spreminjalo tako glede na čas kot glede na tipologijo izseljevanja. Maloštevlnost žensk je bila v primerih individualne delovne migracije značilna za čas, ko se priseljenci ekonomsko še niso utrdili, živeli so v delovno negotovih razmerah in ni bilo jasno, ali bodo v Ameriki ostali ali se bodo vrnili (Čolaković 1973: 41–42). Priseljevanje žensk je omejeval delovni in družbeni status moških: zaposlovanje v nižjih segmentih delovnega trga, nizka raven plač in počasno družbeno napredovanje ter stabilizacija.

Razmere za migracijo žensk so se izboljšale z nastankom večjih in družbeno bolj strukturiranih skupnosti. Med Čehi in avstrijskimi Nemci, ki so se začeli izseljevati pred drugimi narodi monarhije ter z bolj artikulirano družbeno in poklicno strukturo, je bilo leta 1910 nad 40 odstotkov žensk, med madžarskimi pa je število žensk v letih pred prvo vojno celo preseгло število moških (Puskàs 1982: 40; Steidl 2009: 215). V slovenskem priseljevanju je takrat število žensk šele začelo naraščati. Do leta 1907 jih je bilo med slovenskimi in hrvaškimi priseljenci 14 odstotkov, v naslednjih letih do prve svetovne vojne pa 25 odstotkov (Willcox, Ferenczi 1929: 432–443). Ta trend potrjujejo

podatki izseljevanja preko tržaškega pristanišča, kjer je v letih pred vojno delež žensk med izseljenci iz slovenskih dežel narasel na 30 odstotkov. Več žensk (okrog 31 odstotkov) se je vsaj v določenih letih izseljevalo s Kočevskega, zlasti pa iz Domžal, kjer so z odhajanjem slavnkaric izseljenke presegle število izseljencev (Drnovšek 1999b: 424).

Med priseljenci, ki so se ustalili v Ameriki, je bilo razmerje med spoloma manj neuravnovešeno, ker se priseljenke niso vračale v tolikšnem številu kot moški, njihov prihod je bil pogosto povezan z ustalitvijo. Te dinamike in vlogo žensk kot »stabilizacijskega« dejavnika v migracijskem načrtu družin in širšem procesu priseljevanja osvetljujejo podatki za Beneško Slovenijo. Medtem ko je 90 odstotkov moških priseljencev stopilo na ameriška tla od začetka stoletja do prve svetovne vojne, se je v istem obdobju priselilo le 40 odstotkov žensk, 60 odstotkov pa večinoma na začetku dvajsetih let. Več kot polovica odraslih priseljenk se je z otroki pridruževala soprogom, samske pa zaročencem in sorodnikom. Teh je največ prišlo po vojni in skoraj vse so ameriškim priseljenkim uradnikom izjavile, da prihajajo za stalno. (Kalc 2018a: 114–115) Podobno dinamiko ugotavljajo raziskave o izseljevanju iz Bele krajine (Dražumerič 1987: 180). Migracijski načrti slovenskih priseljenk, ki so odhajale v ZDA, so se razlikovali od moških. Skladno s takrat prevladujočo tendenco je za večino čezoceanska migracija pomenila trajno spremembo domovanja (Steidl idr. 2017: 220).

Žensko izseljevanje v Nemčijo, kjer je bilo leta 1900 med slovenskimi priseljenci 30 odstotkov žensk (Drnovšek 2003c: 31), je bilo prav tako posledica moškega izseljevanja. Malokatera priseljenka se ni pridružila svojcem ali znancem, zaposlenim na rudarskih območjih (Wörsdörfer 2017: 97–99). Moški so močno prednjačili v zgornještajerskih industrijskih središčih, medtem ko je bilo v Srednji Štajerski, Spodnji Avstriji in na nemškem Koroškem več žensk (Valenčič 1990a: 52, 60). V Južno Ameriko je odhajalo več družin, zato sta bila spola bolj uravnovešana. Sezonska migracija je bila glede na delitve ekonomskih vlog in dejavnosti, ki so jih migranti opravljali, ponekod spet skoraj v izključni domeni moških. Med ribniškimi suhorobarji in krošnjarji ni bilo žensk, razen kadar je moške zaposlovala kaka druga obveznost (na primer med vojno) ali če so ženske po hišah prodajale sadje. V Beneški Sloveniji in Reziji je ekonomski sistem temeljil na delitvi vlog po spolu, s tem da so za tradicionalno domače kmečko gospodarstvo v glavnem skrbele ženske, za »zunanje« vire dohodka pa s sezonsko migracijo v glavnem moški člani družine (prim. Cosattini 1903). Delovni trg se je ženskam vse bolj odpiral v agrarnem sezonstvu, kakršno je bilo prekmursko, ker je bila ženska delovna sila cenejša in za določena opravila primernejša. Pri tem se je delodajalcem obrestovala konkurenca med žensko

in moško delovno silo, saj so se ženske pri določenih opravilih bolje obnesle in bile za isto delo plačane manj kot moški. Podobno se je dogajalo tudi v nekaterih neagrarnih dejavnostih, na primer v opekarstvu. Med beneškoslovenskimi sezonskimi delavci v opekarnah so se včasih pojavljale številne ženske in celo otroci, ki so se iz potrebe udinjali posebno težkim in izkoriščevalskim delovnim razmeram (Cosattini 1903: 58–59; Picotti 1909).

Ženska prisotnost na trgu plačanega dela se je v desetletjih pred prvo svetovno vojno povečevala.³⁶ Leta 1910 so na Slovenskem ženske predstavljale 30 odstotkov zaposlenih v industriji in obrti (Fischer 1984: 12). To zaposlovanje je bilo povezano tudi z migracijo. Že prve tekstilne tovarne, ki so jih ustanovili v prvi polovici 19. stoletja, so zaposlovale pretežno žensko krajevno in priseljeno delovno silo (Kresal 1976: 30). Tobačna tovarna, največji industrijski obrat v Ljubljani, je leta 1900 zaposlovala več kot 1.000 delavk, od tega le tretjino domačink. Druge so prihajale iz neposredne in tudi bolj oddaljene okolice, nekatere dnevno, druge so se priselile v mesto in se tu poročile. Delo v tovarni in izselitev sta mnogim omogočila osebno gospodarsko osamosvojitve, ki se je kazala tudi v drugih oblikah osebne in družbene emancipacije. Pri drugih pa se je delovna migracija pojavljala v kombinaciji z domačo kmečko ekonomijo. (Kremenšek 1976: 96–97) Domžalske slamnikarice so izstopale v tem, da jih je poklic popeljal na tuje. Pridobile so si ugled kot hranilke svojih družin in predstavnice kvalificirane migracije, kar je bilo – kot je podčrtal domžalski župnik – v ponos tudi njihovemu izvornemu kraju (Bernik 1923: 232). Bile so javno priznane, ker so bile iskane in ker se niso udinjale za najnižje plače kot preprosta delovna sila (Milharčič Hladnik 2015c: 47–48). Podoben, čeprav številčno marginalen primer, ki ni bil tako javno odmeven, so bile pred in med prvo svetovno vojno čipkarice v švicarskem kantonu St. Gallen (Svoljšak 2004: 157).

Samostojna ženska delovna migracija se je, tako kot v preteklosti, v glavnem povezovala s trgovino hišnega dela. Ta je najbolj neposredno sooblikoval geografsko konfiguracijo in obseg ženskih delovnih migracij. Kraji zaposlovanja na trgu hišnega dela so bila regionalna in druga večja središča. Na Dunaju in v drugih avstrijskih mestih je bil zato delež žensk med slovenskimi priseljenci večji, in včasih, kot v primeru Koroške, večinski. Slovenskih služkinj, kuharic, sobaric in drugih hišnih pomočnic ni manjkalo niti v Zagrebu, Italiji in vse do Beograda, glavni zaposlovalni središči pa sta bila Trst in Reka. V Trst se je z namenom zaposlitve s slovenskega ozemlja priselilo največ žensk. Prevladovala so med priseljenci iz Goriške, še zlasti pa med tistimi iz Kranjske in Koroške.³⁷ Služenje v mestnih družinah je bilo prepuščeno podeželskim ženskam, ki so predstavljale 90 odstotkov vseh zaposlenih v hišnem delu. Mestna dekleta in tudi samostojno bivajoče priseljenke so se mu izogibale, ker

je predvidevalo sobivanje z delodajalcem v podrejenem in osebno omejujočem položaju. Ciljale so rajši na druge poklice in priložnosti zaposlovanja. Podeželskim dekletom je delovno razmerje v sobivanju z delodajalcem omogočalo sam dostop do mestnega delovnega trga. Zadoščalo je tudi konvencionalnim pravilom varnosti in morale, po katerih so zlasti neporočene migrantke brez spremstva veljale za ogrožene in potrebne posebnega varstva pred mnogimi nevarnostmi, ki so jim pretile v novih okoljih.

Priseljenke so bile večinoma samske, nekajletno služenje je bilo namenjeno izboljšanju ekonomije izvorne družine in delovnim izkušnjam, ki so bile dragocene za vstop v zakon. V večini primerov je bilo služenje prav predporočna delovna faza, med katero so si dekleta nekaj zaslužila in se opremila z gospodinjskimi in drugimi izkušnjami za družinsko življenje. Lahko mu je sledila vrnitev domov, v mnogih primerih pa je bilo začetni korak v prehajanju s podeželja v mesto, ki je bilo tudi velik poročni trg. Poroka v mestnem okolju pa je tudi v tem primeru po navadi pomenila ustalitev. (Kalc 2014a: 19–20) Pogosto so se dekleta še zelo mlada kot prva med otroki oddaljila od izvorne družine in s pomočjo migracije iz podeželskega in kmečkega prehajala v mestna gospodarska in družbena okolja (Ravnik 1996: 144–145).

Tudi službovanje v Egiptu je bilo za mnoga goriška dekleta krajša ali daljša etapa na poti osamosvajanja in družinske reprodukcije. Ta oblika ženske migracije pa je imela širšo funkcijo, saj se je izoblikovala v strukturni dejavnik ekonomij družin in celih vasi, iz katerih je izhajala. Vanjo so bile vključene številne zakonske žene in matere, ki so s svojim delom v Egiptu igrale nosilne vloge pri zagotavljanju obstoja in razvoja svojih družin. Tradicionalna ženska delovna migracija predvsem v Trst in Gorico se je razvila v čezmorski migracijski sistem, ki se je ohranil vse do druge svetovne vojne in delno še do povojne dekolonizacije. Temeljil je, podobno kot pri izseljevanju v Ameriko, na diferencialni vrednosti ženskega hišnega dela med elitnim egiptovskim in domačim trgov. V Aleksandriji ali Kairu so služkinje, kuharice in sobarice pri bogatih evropskih podjetniških družinah zaslužile neprimerno več kakor v Gorici ali Trstu, kjer so mnoga dekleta delala tudi v manj imovitih malomeščanskih domovih. Najvišje plačilo pa so prejemale do jilje, ki so bile skupaj z varuškami posebna kategorija tega ženskega izseljevanja. Iz raziskav je razvidno, da so bile zaradi posebnega odnosa, ki so ga izkazovale pri delu z varovanci, dobro zapisane (Koprivec 2013a). Ugodna je bila tudi denarna menjava. Tudi ta delovna migracija se je vzdrževala s pomočjo utečenih prometnih povezav, gospodarske izmenjave ter povezav Trsta in širšega primorskega prostora z vzhodnim Sredozemljem, kjer je Egipt veljal za nekakšno sredozemsko Kalifornijo in bil del ekonomske logike. (Kalc 2015a: 69)

Kolonialni Egipt in kozmopolitska Aleksandrija sta bila relativno blizu in manj eksotična, kot si je mogoče misliti danes. Redne ladijske proge Avstrijskega Lloydja so zagotavljale varno potovanje pod nadzorom »domačega« ladijskega osebja, v znanem jadranskem oziroma sredozemskem mešanem družbenem okolju ter od začetka 20. stoletja prostovoljcev Lige za boj proti trgovanju z belim blagom. V Egiptu so, zahvaljujoč kapitulacijam, posebnim meddržavnim pogodbam, migrantke živele pod okriljem avstrijskega pravnega reda. Ob strani so jim stali frančiškanski duhovniki, nekateri posamezniki, od leta 1908 pa so skrb nad njimi prevzele Slovenske šolske sestre, ki so delovale v Azilu Franca Jožefa. Azil so ustanovili vidni predstavniki avstro-ogrske kolonije, da bi nudil zatočišče migrantkam in jih oskrboval, jim posredoval delo in bil kraj srečanj ter družbenega življenja. Migrantkam sta bili na voljo tudi avstrijska bolnišnica Princa Rudolfa in zasebna zdravstvena ambulanta, v kateri jih je brezplačno zdravil slovenski zdravnik Karol Pečnik. (Prim. Però, Vascotto 2011.)

Tudi ta migracija je prešla v mentaliteto kot opcija, namenjena najrazličnejšim potrebam, načrtom in aspiracijam, od reševanja iz gmotnih stisk, do pridobivanja sredstev za popravilo hiš in gospodarskih poslopij, nakupa zemljišč, izboljšanja življenjskega standarda, do šolanja otrok in prizadevanj za družbeno napredovanje. Aleksandrinstvo je bila družinska ekonomska strategija, ki je temeljila na vrednosti ženskega plačanega dela in položaju, ki so si ga aleksandrinke pridobile na egiptovskem trgu skrbstvenega dela. Predpostavljalo je posebno organizacijo družinskega življenja, ne samo z vidika ekonomskih, ampak tudi čustvenih vlog in razmerij. Služenje v Egiptu je lahko bila enkratna, krajša ali daljša delovna epizoda, lahko se je ponavljalo, da je vedno znova zadostilo novim namenom. Včasih se je časovno raztegnilo v dolgotrajno odsotnost žena in mater od doma ter »transnacionalno« obliko družinskega življenja. Včasih so za izseljenkami v Egipt prihajali otroci in možje, mnoge aleksandrinke pa so si v Egiptu ustvarile družine z drugimi priseljenci in se tam ustalile. (Prim. Koprivec 2013a.)

Aleksandrinstvo, pogosto utečena in iz generacije v generacijo prehajajoča praksa, je bila zlasti za poročene ženske in matere veliko čustveno breme. Uveljavilo pa se je kot prava poklicna in migracijska specializacija in oblika ženske participacije v pridobitni ekonomiji, ki je hkrati pomenila tudi življenjsko iniciacijo in širjenje obzorja onkraj vaških in regionalnih meja v kozmopolitski svet. »Komaj sem čakala, da postanem aleksandrinca,« je o letih svojega odrasčanja pripovedovala ena od migrantk in s tem izrazila mladostniška pričakovanja mnogih vrstnic, ki so ubirale egiptovsko pot (Škrlić 2009). O zapeljivem klicu Aleksandrije in Egipta pričajo tudi številna dekleta, ki so se zaradi

pomanjkljivega poklicnega znanja morala zadovoljiti s slabšimi službami ali pa so ostajala nezaposlena in odvisna od pomoči Jožefovega azila (prim. Però, Vascotto 2011). Aleksandrinstvo je številčno in geografsko odstopalo od prevladujoče sheme ženske in moške migracije, med letoma 1907 in 1913 so namreč migrantke predstavljale 70 odstotkov izseljencev iz Goriškega okraja v tujino, od tega je bilo več kot 72 odstotkov aleksandrink (Srebernič 1914: 12; Kalc 2015a: 60–61).

Razlike v obsegu moških in ženskih migracij so se odražale v nesorazmerni spolni strukturi prebivalstva. Na Kočevskem je tako leta 1900 zaradi množičnega izseljevanja prišlo na 1.000 moških prebivalcev 1.219 žensk, v Beli krajini pa 1.308. Kranjska je bila v Avstriji s 1.102 ženskama dežela z največjim presežkom žensk med prisotnim rojenim prebivalstvom (Österreichische Statistik 1903). Izseljevanje je vplivalo tudi na spreminjanje strukture zaposlovanja, in sicer na naraščanje zaposlovanja žensk. Avstrijska poklicna statistika postavlja Kranjsko v desetletjih pred prvo svetovno vojno med dežele z največjim deležem pridobitnih žensk. Pojav je bil najizrazitejši v okrajih z najmočnejšim izseljevanjem, kot npr. v Črnomlju, kjer je bilo tri četrtine žensk pridobitnih, medtem ko jih je bilo na Kranjskem povprečno polovica. Z naraščanjem izseljevanja je naraščal tudi delež samostojno pridobitnih žensk, ki so na kmečkih gospodarstvih nadomeščale izseljene moške. (Žnidaršič 2015: 122–124)

Številčno neskladje in različna usmerjenost moških in ženskih migracij sta tudi v krajih priseljevanja povzročila spolna neravnovesja; spolna asimetrija poročnega trga ovira iskanje partnerja za družinsko reprodukcijo. Slovenski priseljenci so, podobno kot drugi v Ameriki in drugih deželah priseljevanja, težili k medsebojnemu povezovanju in vzpostavljanju skupnosti na etnični podlagi. Jezik in etnična pripadnost ter okrepljena narodna zavest so bili v tujem okolju in pri soočenju z drugimi priseljenjskimi skupinami osnovno vezivo združevalnega procesa. V isti smeri in morda še močneje so delovali tudi drugi dejavniki istovetenja, med njimi krajevna oziroma deželna pripadnost, kulturne in družbene afinitete, veroizpoved, življenjske navade in sistemi družbenih mrež, s pomočjo katerih so priseljenci odhajali v novi svet in se tam še naprej opirali nanje. Sami vzorci priseljevanja, vključevanja v delovni trg in vsakdanje potrebe so jih navajali k ustanavljanju strnjenih naselbinskih sosesk, v katerih je bilo lažje vzdrževati solidarnostna razmerja in oblikovati organizirano ter neformalno družbeno življenje.

Sestavni del opisanega družbenega dogajanja so bile tudi poroke in ustvarjanje novih družin v slovenskega narodnem okolju. V obeh glavnih deželah priseljevanja Slovencev, Ameriki in Nemčiji, za slovenske fante pogosto ni bilo

na voljo dovolj slovenskih nevest.³⁸ Samski fantje, včasih pa tudi vdovci, so zato s pismi ali z osebnimi vezami k sebi vabili dekleta ali domov odhajali z namenom, da si poiščejo partnerko. Sestavni del množičnega izseljevanja je bil tako tudi transnacionalno in čezoceansko razpotegnjen poročni trg, migracija in poročna perspektiva deklet pa sta bili pogosto elementa enega in istega strateškega načrta. Raziskave kažejo, da so se priseljenci, predvsem pa priseljenke iz Avstro-Ogrske v ZDA pred prvo svetovno vojno v velikem številu poročili v nekaj letih pred in po prihodu v Ameriko, dekleta najpogosteje še isto leto po prihodu (Steidl idr. 2017: 230–232).

Izbira partnerjev je bila tako pri Slovencih kot pri večini drugih priseljencev iz Avstro-Ogrske načeloma endogamna. Pri porokah, ki so bile po sili razmer eksogamne, so v poštev prihajale partnerice (in tudi partnerji) iz po jeziku, vrednotah in navadah »sorodnih« skupnosti, kot je bila hrvaška, lahko pa tudi drugih, zlasti slovanskih narodov. Šlo je vsekakor za zveze med pripadniki »nove imigracije«, saj so bile poroke z rojenimi Američani in drugimi pripadniki »bele rase« izjemno redke. Podobno so se predvsem z nevestami iz vrst drugih priseljskih skupin poročali slovenski rudarji v Nemčiji, čeprav so bile tu številnejše tudi poroke z Nemkami oziroma Nemci (Wörsdörfer 2017: 102–106). Izbira je bila odvisna od razpoložljive »ponudbe« (tako v kraju kot drugih naselbinah v Ameriki), pri eksogamnih zvezah pa jo je bolj kot etnična določala verska pripadnost (Melik 1956: 254; Nemanic 2007: 47–50, 189; Steidl idr. 2017: 212–222). Spolna asimetrija oziroma razpoložljivost za poroko godnih partnerjev se je po posameznih naselbinah razlikovala, z njo pa tudi število etnično mešanih zvez. V večjih skupnostih in sčasoma, ko se je povečalo število žensk (tudi zahvaljujoč odraščanju druge, v izseljenstvu rojene in spolno uravnotežene generacije), pa so bile priložnosti za reprodukcijo v etničnih okvirih večje, ne samo zaradi ugodnejšega številčnega razmerja, ampak tudi zaradi povezanosti skupnosti, družbenega življenja v njej in več priložnosti za socializacijo.

Poročne prakse in zgodovina družine med slovenskimi izseljenci so še povsem neraziskane, tako da nimamo natančnejšega vpogleda v omenjene mehanizme in obnašanja, povezana z neravnovesji v spolni strukturi. Iz nekaterih tujih razprav vsekakor izhaja, da so bile mešane poroke pri Slovencih, podobno kot pri drugih slovanskih narodih avstro-ogrske monarhije, v prvi generaciji in še po prvi svetovni vojni redke (Steidl idr. 2017: 224). Povečevati so se začele v drugi generaciji, ko so z amerikanizacijo in s prevzemanjem vrednot ter načinov življenja »nove domovine« popuščali zadržki pred mešanjem in so se zmanjševale ovire za prestopanje etničnih meja.³⁹ K odpiranju je po prvi vojni prispevala tudi prekinitev novega dotoka priseljencev iz starega

kraja zaradi zaprtja ameriških vrat. Raziskave nadalje kažejo, da so ženske bolj odstopale od prevladujočega etničnega poročnega modela kot moški in so laže sklepale zakon s partnerjem druge narodnosti.⁴⁰ Na izbiro partnerja je seveda, poleg raznih vrst afinitete, vplivala široka paleta dejavnikov, od čustvenih, družbenoekonomskih in priložnostnih. Študije o etnični in družbeni eksogeni endogamiji ugotavljajo, da so razlike med moškimi in ženskimi obnašanji povezane tudi z možnostmi žensk, da s poroko izboljšajo svoj socialni položaj. Pri moških pa naj bi na poudarjeno endogamno vedenje vsaj v prvi generaciji vplival tudi namen vrnitve v domovino. (Steidl 2017: 225)

Neuravnoteženo številčno razmerje med spoloma in pomanjkanje žensk nista bili le težavi posameznikov, ki so si želeli ustvariti družino. Predstavljala sta osrednjo težavo pri oblikovanju priseljenskih skupnosti in njihovi strukturni »normalizaciji«. Neuravnoteženo demografijo z izrazito prevlado moških so spremljali številni negativni družbeni pojavi, ki so v izoliranih rudarskih in industrijskih krajih prihajali še zlasti do izraza. Visoke stopnje alkoholizma, prostitucije, kriminala, nasilja in drugega deviantnega obnašanja so bile le nekatere med njimi (Nemanic 2007: 49). Ženske so s svojo prisotnostjo zagotavljale demografsko reprodukcijo in uveljavljanje družinskega življenja. S svojim delom, na primer z oskrbovanjem delavcev, in prevzemanjem tradicionalnih ter novih družbenih vlog so ustvarjale razmere za rast priseljske skupnosti in v njej za urejene družbene odnose. Bile so temelj za stabilizacijo in razvoj priseljenskih naselbin v strukturirane družbene skupnosti. Njihova vloga je bila mnogo več kot samo družinska in gospodarska, iz potreb in pod vplivom ameriških načel ter kulturnih modelov je segala tudi v sfero javnega in organiziranega življenja (glej zgodbo o Marie Prislund v tretjem delu knjige).

Podobni procesi so se dogajali tudi v Nemčiji in drugih deželah množičnega priseljevanja v tujini in v mejah avstrijske države. Razbirati jih je treba upoštevajoč specifične družbenoekonomske razmere, pravne okvire in kulturne ter politične kontekste. Poročni trg in poročne strategije so tudi v teh primerih privilegirani, a nam nedostopni prostori dogajanj na mikroravni družine in skupnosti v njenih družbenoekonomskih in narodnih okvirih. Homogamna in endogamna ali pa mešana zakonska razmerja med pripadniki različnih družbenih slojev ali različnega etničnega oziroma krajevnega izvora so namreč pokazatelji segregacijskih teženj neke etnične skupine ali njenega odpiranja in dovzetnosti za prepletanje z drugimi skupnostmi. Interpretirajo se tudi kot pokazatelji načinov in stopnje vgrajevanja ter integracije v priseljsko okolje. (Prim. Lorenzetti 2000; Lorenzetti, Schuhmacher 2005; Kalc 2013b.)

V Avstriji in na slovenskem etničnem ozemlju so poročne dinamike postale pomembno prizorišče nacionalne problematike in političnega merjenja narodnih sil. V Trstu, kjer je od srede 19. stoletja zaradi množičnega priseljevanja potekala najostrejša narodna konfrontacija na stičišču med slovenstvom (in slovanstvom) in italijanstvom, je imela poroka izrazito narodno-politično konotacijo, za slovensko prebivalstvo pa pomembno vlogo pri utrjevanju narodnih pozicij. (Verginella 2006: 73–93) Razmere so bile seveda drugačne kot v Ameriki ali drugod, tukaj so v poročne dinamike posegali še drugi dejavniki. Obsežno slovensko zaledje je bilo hkrati izvorni bazen velikega dela priseljevanja. Tudi vprašanje spolne asimetrije v Trstu ni bilo tako izrazito in je bilo s prevlado žensk v obratnem sorazmerju. Mešani zakoni so bili pri slovenskih priseljencih in priseljenkah med dejavniki rahljanja narodnih korenin in umikanja iz slovenskega okolja. Ta proces, ki ga je zunaj narodnega mogoče brati v smislu strategij integracije v mestno družbeno tkivo, se je v manjšem obsegu kot prej nadaljeval tudi v desetletjih pred prvo svetovno vojno, ko se je z vse bolj artikuliranim družbenim in ekonomskim razvojem, narodnopolitično organiziranostjo in krepitvijo narodne zavesti v slovenskem Trstu asimilacija znatno zmanjšala.

Med potrebo, koristjo in idealom

Migracije so v obravnavanem obdobju postale vse pomembnejša »postavka« tako v mikroekonomiji družin in celih območij izseljevanja kot v posameznih državah. Množično vključevanje na notranje in mednarodne trge dela je razbremenilo gospodarstvo, ki ni zdržalo rastočega demografskega pritiska, lajšalo socialna bremena in hkrati »ožjim« in »širšim« domovinom migrantov omogočalo priliv denarnih sredstev in drugih dobrin. Gospodarski učinki migracijskih gibanj in izseljenskih denarnih nakazil so na mikro- in makroekonomski ravni težko merljivi in spadajo med manj raziskana področja takratnih migracijskih procesov (Esteves, Khoudour Castéras 2009). Gospodarski »donos« migracij je bil odvisen tako od destinacije in delovnega trga kot oblike migracij. Največji dobiček sta prinašala kratkodobno in stalno izseljevanje v ZDA, medtem ko je sezonstvo, predvsem agrarno, prinašalo manjši zaslužek in je zato veljalo za »revno migracijo«. Iz študij o denarnih nakazilih avstro-ogrskih izseljencev je razvidno, da je obseg letnega denarnega priliva iz ZDA na začetku devetdesetih let 19. stoletja, ko so začeli voditi statistiko, znašal več kot 67 milijonov kron (13,5 milijona dolarjev). Zaradi gospodarske krize je leta 1893 padel na eno tretjino, ob koncu stoletja pa je začel strmo naraščati; ob vse večjem številu migrantov je k temu prispeval tudi povečan delež začasnih migracij.

Leta 1901 je iz ZDA v Avstro-Ogrsko prispelo skoraj 120 milijonov kron izseljenskih nakazil, deset let pozneje pa skoraj 627 milijonov (125 milijonov dolarjev). Nekateri avtorji navajajo višje zneske, vsi pa poudarjajo, da je bil to realen porast brez inflacijskih deformacij, povezanih z menjalnim tečajem; od leta 1892 je avstro-ogrsko valuta tako kot ameriška temeljila na zlati podlagi. Ta za državo izredno dragocen denar je prispeval k vzdrževanju stabilne zunanjetrgovinske plačilne bilance. V letih 1910–1914 so izseljenska nakazila znašala 20 odstotkov plačil v tujino in presegala vrednost zunanjega denarnega priliva, ki ga je imela državna blagajna od prometa in turizma. Leta 1880 naj bi ameriška nakazila predstavljala 0,8 odstotka, v letih pred prvo svetovno vojno pa od dva do tri odstotke bruto domačega proizvoda podonavske monarhije. Denarna sredstva so iz izseljenstva prihajala kot poštna nakazila, pa tudi preko bank, agencij in drugih posrednikov, kar je bilo zaradi pogostih prevar in prislaitiev bolj tvegano. (Steidl idr. 2017: 282–286) Razširjeni so bili tudi neformalni kanali transmisije denarnih sredstev, ki so v gotovini ali kot gotovinski čeki v stari kraj potovali v žepih povratnikov.

Koliko denarja so slovenski izseljenci iz Amerike in drugih dežel poslali oziroma prinesli v domovino, si lahko po analogiji z zgoraj navedenimi podatki za celotno državo lahko samo predstavljamo, o nakazilih ni do danes na voljo niti indikativnih podatkov niti ocen. Avtorji na splošno ugotavljajo – ne glede na moralizatorske diskurze slovenskega časopisja o zapravlјivosti in razvјajenosti tistih, ki so se »okužili« s tujino – da je bila tako za slovenske kot druge »nove priseljence« v ZDA značilna varčnost (Govorchin 1961: 101). Nasprotniki priseljevanja so jim med drugim očitali skromno potrošnjo, s pošiljanjem prisluzenega denarja v domovino pa naj bi škodili amerišskemu gospodarstvu. O varčevanju in umni porabi prihrankov pričajo številne slovenske hranilnice in posojilnice, zadružne organizacije in zavarovalnice (glej poglavja v drugem delu knjige). Priseljenci so si v Ameriki ustvarili razmeroma trden gnotni in socialni položaj, si kupili hiše, zgradili cerkve, domove, šole, ustanovili ter vzdrževali župnije in razne organizacije. Številni so ob mezdnem delu osebni dohodek dopolnjevali še na primer z vlaganjem v delnice in nepremičnine, ki so jih nato prodali za višjo ceno ali oddali v najem (Kristan 1927b: 866; Adamič 2018: 176). V rudarskem okraju Allegheny v Pensilvaniji je po neki socio-ekonomski anketi iz srede tridesetih let večina bančnih depozitov pripadala priseljencem, številni »Kranjci« pa so razpolagali s sredstvi za gradnjo hiše, odprtje trgovin in drugih gospodarskih dejavnosti (Klein idr. po Govorchin 1961: 101, 290).

V istem obdobju je v Clevelandu 50 odstotkov slovenskih družin živelo v lastnih hišah ali stanovanjih (Grill 1979). V nasprotju s »starimi« priseljenci, ki

so prihajali v Ameriko z namenom naselitve in dokončnega slovesa od starega kraja, so »novi« ostali z njim tesno povezani in so bili nekakšen čezoceanski podaljšek domače ekonomije; in to ne samo tisti, ki so prišli po zaslužek in se nato vrnili, tudi tisti, ki so se v ZDA ustalili. Številni izmed teh niso odpisali možnosti povratka v stari kraj. Izselska nakazila, zlasti iz ZDA, se niso omejevala na pošiljke družinam, ampak so se kot hranilne in investicijske vloge stekala tudi v bančne zavode. Pridobitništvo in relativno blagostanje »ameriške Slovenije« sta bila na razne načine povezana s starim krajem. O rabi sredstev iz izseljenstva (tudi o tem pogrešamo konkretne številčne podatke in analize) pa je mogoče trditi, da so bila v glavnem namenjena poplačilu dolgov, nakupu zemljišč, obnovi oziroma gradnji hiš, nakupu kmetijske in druge opreme, vzdrževanju in izboljšanju življenjske ravni svojcev ter povečanju potrošnje.

»Ameriška ekonomija«, katere pomembni členi so bile zavarovalnice, hranilnice, posojilnice in druge gospodarske ustanove, se je obrestovala s prispevki za obnove cerkva, gradnjo stavb za skupno rabo in druge potrebe izvornih skupnosti ter z vsakovrstno gmotno pomočjo, za katero so se v domačem kraju sistematično obračali na izseljence. Ni pa postala dejavnik, ki bi prispeval k spremembam in razvoju makroekonomskih struktur. Na Slovenskem je primanjkovalo akterjev in instrumentov, ki bi zmogli sredstva mobilizirati in usmeriti v dolgoročneje gospodarske projekte v korist izvornih krajev. Tega vprašanja so se slovenski politiki dobro zavedali. Janez Evangelist Krek je tako v svojih spisih in nastopih o izseljenskem vprašanju opozarjal na potrebo po krepitvi vloge krajevnih hranilnic in združenega sistema, da bi bila sredstva, ki so jih izseljenci pošiljali v domovino, namenjena razvoju izseljenskih območij, predvsem vlaganju v modernizacijo kmečke ekonomije (Krek 1913). Le v redkih primerih so povratniki prisluzeni denar in pridobljene izkušnje doma pretvorili v take ali drugačne gospodarske pobude. Ponekod, na primer v Prekmurju, so, zahvaljujoč sezonstvu, izseljenci v kmetijske obrate vnesli določene izboljšave, s katerimi so se seznanili med delom na velikih posestvih. Na splošno pa je mogoče reči, da je »izseljenska ekonomija« v izvornem kraju dopolnjevala oziroma nadomeščala ekonomijo in s tem zavirala odločnejše spremembe in predvsem strukturne premike v smeri modernizacije.

Neposredni in posredni gonilni dejavniki množičnih migracijskih gibanj so bile gospodarske in družbene spremembe. Migranti in migrantke so se podajali v svet, da bi zadostili gmotnim potrebam, se dokopali do zaslužka, si zagotovili prežitek in po možnosti izboljšali materialni življenjski standard. Za razumevanje vzgibov in pomena migracijskega dogajanja pa ne smemo zanemariti procesov splošne preobrazbe, ki so zaznamovali družbeni razvoj in načine življenja tega zgodovinskega obdobja. Ob konkretnih materialnih

potrebah in prisilah, ki so nastajale iz gospodarskih neravnovesij in družbenih stisk, so se individualne in kolektivne migracijske izbire porajale iz želje po spremembah, osamosvajanju in prevzemanju novih življenjskih slogov, ki so z modernizacijo prodirali v predstave, miselnost in ambicije mladih generacij. Pravniki in opazovalci migracijskega pojava Juro Adlešič je med vzroki izseljevanja videl predvsem nov način mišljenja, ki je kot »tajna sila« gnalo mlade v mesta in tujino, v prepričanju, da se bodo tam lažje uveljavili in uresničili svoje življenjske načrte (Dražumerič 1987: 182).

Časopis *Gorenjec* je leta 1913 poročal: »Amerika grozno bega možgane našim možem in fantom. Šestnajst se jih odpravlja tja. Tukaj pri nas je dosti dela in kruha, pa ga rajši gredo iskat na tuje. Ni samo hrepenenje po zaslužku, neka bolezen je, podobna norosti, ki vleče ljudi iz domovine« (Drnovšek 1989: 208). Anton Korošec je na katoliškem shodu leta 1906 ugotavljal, da izseljenec in izseljenka k odhajanju ne spodbujata lakota in obup, pač pa življenjska moč in upanje, da bodo svoje sposobnosti in želje, ki jih doma niso mogli uveljaviti, uresničili na tujem (Lampe 1907: 20). Podobno je menil Janez Evangelist Krek, ki je slovensko izseljevanje poznal iz svojih obiskov izseljenjskih kolonij. Leta 1907 je ob ustanovitvi Rafaelove družbe v Ljubljani zatrdil, da se ljudje množično podajajo v Ameriko z namenom boljšega zaslužka, a tudi, ker so bili bolje izobraženi, ker so razširili svoja miselna obzorja in ker so si želeli več svobode (Anon. 1907).

Čeprav kulturni in psihološki razlogi izseljevanja v študijah navadno niso deležni toliko pozornosti kot gospodarski in družbeni, pa so bili pomembni zlasti pri uveljavljanju alternativnih vizij osebnega razvoja in življenjskih izbir. Amerika ni privlačila mladih ljudi samo s ponudbo dela in materialnih dobrin, ampak, kot dežela stalnega napredka, tudi z veličastnostjo svojega razvoja, s podobami o svobodi, položaju posameznika, z drugačnimi pogledi na življenje, s sproščenimi medosebnimi odnosi. Mladi, ki so se srečevali s povratniki, opazovali njihove ameriške obleke in privzete navade ter poslušali njihove pripovedi, so se napajali s temi podobami, ki so se naselile v kolektivni imaginarij takratnih mladih generacij (Adamič 1983: 23; Melik 1956: 249). Literati in pisci iz vrst izseljencev so v svojih delih spregovorili tudi o kulturi tikanja, položaju žensk, občutku svobode in drugih značilnostih ameriškega sveta, ki so nanje naredile globok vtis.

Med omenjenimi značilnostmi so bile tudi bivalne razmere. Priseljenci so si zlasti na začetku pogosto delili komaj sprejemljivo bivanje v delavskih barakah in stanovanjih ter razočaranja nad realno Ameriko v primerjavi s predstavami, ki so jih imeli o njej. Že pred prvo svetovno vojno pa je v Clevelandu, podobno pa tudi v drugih mestih, vse večji del slovenske priseljske

skupnosti živel v udobnih lesenih hišah s prostornimi večsobnimi stanovanji, opremljenimi s kuhinjo, straniščem, kopalnico, z vodovodno napeljavo, s kurjavo in plinsko razsvetljavo ter stenami, prekritimi s tapetami, kar na Slovenskem ni bil običaj niti v mestnih okoljih.⁴¹ (Molek 1934; Prislant 1950; 1968; Grill 1979: 18, 33) Tudi v rudarskih naselbinah Železnega okraja, na t. i. industrijski meji (*industrial frontier*) sredi divjine, so na začetku 20. stoletja priseljenci razpolagali z modernimi stanovanjskimi objekti. Družbe so jih gradile z namenom, da bi delavce zadržale tudi z izboljšanjem njihovih življenjskih razmer (prim. Sirjamaki 1946).

K podobi Amerike sta prispevali tudi obleka, ki so jo nosili povratniki in svojci Amerikancev, nič manj pa drža tistih, ki so se vračali domov. V Ameriki, podobno kot v domovini, ni manjkalo korupcije, spoznali pa so, da se v tej deželi ni bilo treba nikomur klanjati in pred oblastjo ni bilo treba stati »s klubom v roki«. Vsak je lahko zamenjal poklic, vsako delo je bilo spoštovano in ni se bilo treba sramovati »umazanih rok«. (Grill 1979: 108) V Ameriki, piše Trunk, so izseljenci spoznali drugačne standarde pravičnosti in svobode, Amerika je »kmetavzarje« in »dekle« spreminjala v »mistre« in »miss«, ki so »hodili z dvignjeno glavo«. Mnogi so se navzeli tudi podjetništva, iniciativnosti in drugih vrlin, ki jih je spodbujal in nagrajeval moderni svet in za katere doma niso bili dovzetni. (Trunk 1912: 398–398) Predvsem pa so se vsi v Ameriki srečali z novim svetom, »okusili« drugačen način življenja, navade in poglede. Izseljevanje v Ameriko je pomenilo praktičen in simbolen prestop iz predmodernega v moderni svet.

Časopise na Slovenskem je pogosto pisalo, da so bili povratniki nemirni, ker se niso mogli več vživeti v domačo rutino in jih je zato spet vleklo čez ocean, tudi če jim tam življenje ni bilo postlano z rožicami. V desetletjih pred prvo vojno in zlasti na začetku 20. stoletja so dosegle višek ideje o napredku, vera v prihodnost in razvoj, na vseh življenjskih ravneh podprt s tehnološkimi in z drugimi novostmi, kar ni pustilo ravnodušne niti mlade v slovenskih kmečkih in podeželskih krajih. ZDA so takrat doživljale tako imenovano progresivno ero (*Progressive era*), ki je še bolj kot v Evropi promovirala spremembe in preprostemu človeku odpirala oči, ga navdajala z upanjem v blagostanje, socialno napredovanje in osebno uveljavitev. O občutenju svobode in ameriškega duha pomenljivo pričajo besede Janeza Kastigarja, ki se je kot mnogi slovenski duhovniki odločil za dušnopastirsko delo onkraj oceana. V Ameriki – je pisal – je našel zadovoljstvo in pozabil na grenkobe, ki so mu jih prizadejali »ljubljski gospodje«. V deželi prostosti in »zlate svobode« je človek laže dihal. (Drnovšek 1998b: 258)

Uveljavilo se je spoznanje, da se v Ameriki ne dela samo za preživetje, ampak za doseg višjega življenjskega standarda, da je ta cilj, ker pot do njega ni posejana s tolikšnimi družbenimi, pravnimi in stanovskimi ovirami kot v starem kraju, dosegljiv vsakomur. Pred prvo svetovno vojno – piše Adamič – med ameriškimi Slovenci ni bilo izobilja, a je že »mnogim šlo dobro« (Adamič 2018: 176). Socialnodemokratski politik Anton Kristan pa je ob svojem obisku v ZDA leta 1927 med drugim zabeležil: » ... bil sem lahko vesel večine naših ljudi. V njihovih hišah sem videl tisto blagostanje, ki je eden izmed pogojev za srečo. [...] Po večini jim gre tako, da na popotovanjih posedajo na žametnih sedežih ...« (Kristan 1927b: 866)

O sugestivnih predstavah, ki so jih porajale asociacije na migracije, je mogoče govoriti tudi v evropskih mestih in središčih intenzivnega gospodarskega razvoja ter družbenih transformacij. Čeprav se Evropa s stališča enakopravnosti med ljudmi in priložnosti, ki so bile onkraj oceana na voljo najbolj prodornim in sposobnim, ni mogla meriti z Ameriko, sta mesto in celo podeželski trg prav tako predstavljala družbeno mejo, ki so jo mnogi hoteli prestopiti in vstopiti v nove dimenzije materialnega in duhovnega napredka. Med te cilje so spadala hitro razvijajoča se mesta, od Trsta, Dunaja in Gradca do Zagreba, Reke in same Ljubljane. Tudi to migracijo so spodbujali iskanje gospodarskih virov in ideje o drugačnem načinu življenja, časovno manj obremenjujočem in bolje plačanem delu, socialnih spremembah, uhajanju iz objema tradicionalnih rodovnih in vaških okolij ter njihovih omejujočih družbenih pravil. Te težnje so skupaj z gospodarsko privlačnostjo delovnih trgov v 20. stoletju prihajale vse bolj do izraza (prim. Fassmann 1994). Če naj bi se v 19. stoletju – ugotavlja Marina Cattaruzza v svojem delu o nastanku tržaškega proletariata – priseljevanje v Trst razvijalo predvsem pod prisilo težkih socialnih razmer in v iskanju izhoda za zadostitev življenjskim potrebam v alternativnih okoljih, se je pojav pozneje vse bolj prepletal z željo po prehajanju iz kmečkega sveta v bolj svobodomiseln urbana okolja in participaciji v procesih družbene in kulturne modernizacije (Cattaruzza 1979: 6–7). Ob omenjenih spodbudah so se v tej fazi migracije širile in dobivale moč vse bolj tudi same po sebi.

MIGRACIJSKI REŽIMI IN MIGRACIJSKA POLITIKA

Država in izseljevanje

Velika migracijska gibanja so v 19. stoletju in vse do prve svetovne vojne sovpadala z liberalnim odnosom držav in politike do prostorske mobilnosti in mednarodnih migracij. Ta odnos je bil posledica meščanskih revolucij in

uveljavitve nazorov o svobodi gibanja kot temeljni pravici državljana. Prosto gibanje znotraj in onkraj državnih meja ter med kontinenti pa je bilo hkrati pogoj liberalnega ekonomskega razvoja. Človeškim virom je bilo treba odpreti pot do gospodarskih središč in zagotoviti njihovo dinamično vključevanje v kapitalistične proizvodne procese. Pot liberalizacije prostorskega gibanja, ki sta ga sprožili francoska in nato industrijska revolucija, je bila v Avstriji dolgotrajna in je svoj končni cilj dosegla šele v šestdesetih letih 19. stoletja. Ovire za mobilnost znotraj dežel in države so v 18. stoletju začele postopoma odpravljati že terezijanske in jožefinske reforme. Leta 1749 so v deželah avstrijske krone, ker je zavirala prostorsko mobilnost, odpravili osebno odvisnost od zemljiških gospodov, s patentom o nevoljništvu leta 1781/1782 pa v celotni državi. Na zemljo so pogojno ostali vezani samo še kmečki družinski poglavarji. S sprostitvijo mobilnosti so oblasti želele spodbuditi proke, socialno in poklicno diferenciacijo, produktivnost in rast števila prebivalstva. (Kalc 2016a: 113) Izseljevanje na tuje pa je še vedno ostalo pod strogim nadzorom države.

Absolutistična država je po kameralističnih in populacionističnih načelih načrtno kolonizirala svoja ozemlja, s privilegiji iz tujine privabljala kvalificirane kadre, podanikom pa izseljevanje strogo prepovedovala (Hahn 2011: 88). Izseljenski patent iz leta 1832 je le malenkostno omilil predpise represivnega izseljenskega patenta iz leta 1784 in je izselitev na tuje še naprej dopuščal le s privolitvijo države. Pogojeval jo je z izgubo državljanstva in, skladno z absolutističnim pojmovanjem podanikov kot državnega bogastva, s plačilom odselnine za osiromašenje, ki ga je izseljenec z odhodom povzročil državi, v primeru ilegalne izselitve pa je predvideval zaseg premoženja (Kalc 1997: 13). Osnutek marčne ustave iz leta 1849 je uvajal pravico do prostega gibanja in izseljevanja državljanov, a je ob koncu revolucije ostal le na papirju, v veljavi pa je ostal dotedanji izseljenski red (Drnovšek 2010b: 21–22).

V petdesetih letih se je režim nekoliko omilil in omogočil prosto gibanje znotraj cesarstva in v nemške države, s katerimi je bila Avstrija povezana v cono prostega gibanja. Do preloma z absolutistično preteklostjo in do polne sprostitev mobilnosti je prišlo z ustavnim zakonom leta 1867. Četrty člen zakona je uvajal svobodo izseljevanja, ki jo je načeloma omejevala samo vojaška obveznost. S tem je bila državljanu, ki je izpolnil svoje moralne državljske dolžnosti, priznana pravica, da si po lastni volji izbere svoje začasno ali stalno bivališče v državi ali kjerkoli v tujini, ne da bi bil njegov položaj državljana kakorkoli okrnjen. Za potovanje v tujino je bil obvezen potni list, za nekatere države pa je zadostoval identifikacijski dokument, in sicer domovinski list ali delovna ter poselska knjižica. Z državami priseljevanja so bili sklenjeni

posebni sporazumi, ki so poenostavljali birokratske postopke in urejali pravne vidike priseljevanja in izseljevanja.

Z vse večjim izseljevanjem so se v deželah priseljevanja, kjer je država izseljevanja vzpostavljala službe za zagotavljanje pravne zaščite in asistencе svojim državljanom, spremenile in širile pristojnosti diplomatskih predstavništev (Phelps 2013: 109–110). Z novimi nalogami, načini uradovanja in finančnimi bremenmi, povezanimi z uveljavljanjem državne suverenosti nad državljani zunaj državnega teritorija, se je skladno z raznimi pristojnostmi soočal tudi političnoupravni aparat na domačih tleh, od ministrske vse do občinske ravni. S tem je dobil transnacionalne razsežnosti in se moral vse bolj usklajevati s pravnimi sistemi držav priseljevanja. Kot obliko racionalizacije postopkov je država izseljevanja na svojih tleh izvajala zakonodajo držav priseljevanja. V Trstu, avstrijskem nacionalnem izseljenskem pristanišču, so v skladu s kriteriji sprejemanja na ameriška tla pristaniške oblasti, policija in zdravstvene službe skupaj s konzularnimi uradniki ZDA predhodno preverjale dokumente, zdravstveno stanje, politične, moralne in druge karakteristike potnikov. Enako se je dogajalo na Reki, kjer so po zaslugi konzula ZDA Fiorella La Guardie, še preden je omenjeni ameriški zakon stopil v veljavo, uvedli preventivne zdravstvene preglede, ki so jih sicer izseljenci opravili šele na vstopnih postajah v Ameriki. (Kalc 2016a: 114–115; 2015b: 83–84; Brunnbauer 2016: 191; Rotim Malvić 2015)

V dobi konstitucionalizma je bila Avstrija najbližje državam, ki so migracijska gibanja obravnavale po liberalnem načelu *laissez faire*. V nasprotju z nekaterimi drugimi, ki so izseljevanje zakonsko omejevale in skušale tokove uravnati ter usmerjati skladno z gospodarskimi in drugimi interesi, Avstrija ni razvila niti pozitivne migracijske zakonodaje niti aktivne migracijske politike. Država je z jamčenjem svobode lajšala izseljevanje, ni ga pa spodbujala ali mu izkazovala naklonjenosti. Državljanom je stala ob strani in jamčila nemoteno uveljavljanje njihove osnovne pravice, v kolikor zapuščanje države ni ogrožalo drugih državljanov in nacionalnih interesov (Kalc 1997: 13–14). Avstrijska država je svojo vlogo načeloma omejevala na opazovanje in nadzorovanje procesa ter zagotavljanje, da poteka po pravnem redu. Ta policijski pristop je bil do konca 19. stoletja odraz nedovzetnosti politike in državnega aparata za izseljevanje, ko pa je prerasel v vprašanje nacionalnega pomena, pa odraz razhajanj različnih pogledov na problematiko in interesov v zvezi z njo. Iz tega razloga so se izjalovili vsi poskusi zakonske ureditve izseljenskega vprašanja, ki je bilo od konca 19. stoletja po zgledu drugih držav in same ogrske polovice monarhije na dnevnem redu politične agende tudi v Avstriji. Oblikovali sta se dve nasprotujoči si stališči. Ladjarski in trgovski krogi, na strani katerih je

stalo trgovsko ministrstvo, so poudarjali gospodarske koristi izseljevanja za izseljence in njihove družine ter za državno gospodarsko blagajno. Poudarjali so tudi posredne blagodejne učinke, ki jih je imelo na krepitev avstrijskega pomorstva in mednarodnih trgovinskih interesov. V skladu z ustavnimi načeli so zagovarjali popolno prostost izseljevanja, regulativno poseganje države pa izključno za zaščito izseljencev in zagotavljanje urejenega potovanja in vključevanja izseljencev na čezoceanski delovni trg.

Industrialci in kmečki veleposestniki, ki jih je skrbelo pomanjkanje delovne sile in rast cen dela, so se zavzemali za restriktivno politiko. Njihova zaveznika sta bila notranje, zlasti pa vojno ministrstvo, ki je z izseljevanjem izgubljalo vojaške obveznike. Ta stran si je prizadevala za aktivnejšo vlogo države pri upravljanju migracij, za omejitve svobode izseljevanja, ohranjanje pojava v mejah realnih gospodarskih potreb izseljencev in za vzpostavitev strožjih kontrolnih sistemov za zatiranje ilegalnega izseljevanja na domačih tleh in v tujih pristaniščih. Podobno so bile razdeljene tudi politične stranke, tako da so se prizadevanja za zakonsko ureditev izseljenskega vprašanja spoprijemala s težavnim iskanjem kompromisa med nasprotujočimi si stališči in rešitvami. Izseljensko vprašanje je polnilo tudi časopisne strani, zakonska ureditev je bila predmet živahne politične in strokovne razprave z državnoupravnega, gospodarskega, varnostno-policijskega in drugih stališč.

V dunajskem parlamentu je potekalo več razprav o izseljevanju, leta 1905 in 1912 pa so na državni ravni izvedli dve obsežni anketi med izvedenci, ki so se praktično in študijsko ukvarjali oziroma bili seznanjeni s problematiko izseljevanja iz Avstrije. V številnih izdanih študijah so pravniki, ekonomisti in drugi strokovnjaki razpravljali o problematiki, njenih učinkih in nalogah države. Pojavljali so se razni predlogi o vzpostavitvi namenske državne službe, ki bi sledila pojavu in vse plati tako prekomorskih kot kontinentalnih migracij reševala tako, da bi se te čim bolj obrestovale izseljencem in državi sami.⁴² Država pa je na temelju liberalnih ustavnih načel na področje posegala le z občasnimi policijskimi ukrepi. (Prim. Chmelar 1974: 140–159; Kalc 1996a; 2016a; Brunnbauer 2016: 152.) V multinacionalni monarhiji je bilo ob vse večjih nacionalnih konfliktih izseljevanje tudi v središču navzkrižnih narodnih interesov. Tudi ti so vplivali na merjenje moči ob zakonskem urejanju izseljenskega vprašanja in migracijske politike, ki je lahko položaj posameznih narodnih skupin favorizirala ali pa mu škodovala (Bader Zaar 2003: 149).

Aktivno poseganje države v migracije se je na državnem ozemlju osredotočalo na zatiranje ilegalnega izseljevanja in nedovoljenih praks gospodarskih osebkov, ki so se ukvarjali z »izseljenskimi posli« in imeli od njih gospodarske koristi. Nadzor so poleg policije izvajale tudi krajevne uprave,

konkretno okrajna glavarstva in občine. Z izdajanjem potnih dokumentov oziroma npravstvenih in drugih mnenj o posameznikih so svobodo izseljevanja pogojevale bodisi za zaščito izseljencev bodisi v korist skupnosti. Tako so na primer občine lahko osebam, nesposobnim preživljanja v tujini, ali v primeru, da bi njihovi nepreskrbljeni družinski člani v domovini postali javno breme, preprečile pridobitev potnega lista. Lahko pa so širokogrudno izdajale potna dovoljenja, ko se je prosilec v tujini obetal zaslužek, medtem ko bi doma bremenili socialno skrbstvo. (Grossutti 2014: 23–25) Odločanje oblasti se je lahko od območja do območja in tudi od obdobja do obdobja razlikovalo, in to glede na gospodarske, družbene in druge razmere. Prihajalo je tudi v konflikt z ustavnimi načeli in liberalnimi stališči centralne politike. Na Slovenskem sta se izseljevanju v glavnem priznavala gospodarski in socialni pomen, uveljavljale pa so se tudi izrecno predpisane omejitve svobode izseljevanja. Oblasti izseljencev načeloma niso zadrževale, razen v primerih, ko so za določene osebe menile, da v tujini ne bodo sposobne poskrbeti zase. (Kalc 1995: 50) Pozorne so bile tudi na razmere v državah priseljevanja in na morebitne posledice povratnih tokov.⁴³ V lokalne gospodarske in družbene interese so podobno posegale tudi v primerih priseljevanja.

Oblast je izseljevanje nadzirala predvsem zaradi vojaških obveznikov. Ti so predstavljali zajeten družbeni segment, glede na to, da je bilo izseljevanje v tujino predvsem moško in se je po starosti večinoma ujemalo z vojaško obveznostjo. Tudi odnos države do vojaških obveznikov je bil dokaj liberalen. V času vojaške obveznosti, ki je trajala od 17. do 36. leta, zavezanci v tujino niso smeli oditi le med dejanskim služenjem vojaškega roka, ki se je, po uspešnem naboru, začel pri 21. letih. Do odslužene prezenčne dolžnosti in po njej so se lahko z dovoljenjem vojaških oblasti izseljevali vsi zavezanci, ki so izkazali gospodarsko potrebo in jamčili, da se bodo vrnili opraviti svojo vojaško obveznost. V teh primerih so dobili potne dokumente, veljavne do nabora oziroma obveznosti, ki so jih imeli kot rezervisti. Legitimacije so lahko izjemoma pridobili tudi tisti, ki bi morali na služenje, a so imeli tehtne gospodarske razloge za iskanje pridobitnih priložnosti v tujini. Sezonskim izseljencem, ki so odhajali za krajši čas in se redno vračali, so oblasti šle še bolj na roko. (Kalc 2014b: 39–40) Krošnarjem so izdajali posebne knjižice s potnimi dovoljenji za države, v katerih so smeli opravljati svoje trgovske obrti (Drnovšek 2010a: 682). Na obmejnih območjih pa je bilo ljudem zaradi vsakdanjih ekonomskih in družbenih stikov ter potreb prehajanje meje še bolj olajšano (Kalc 2016a).

Najpogostejša oblika nezakonitega odhajanja v tujino je bila povezana s kršenjem predpisov o vojaški obveznosti kot edini restrikciji svobode izseljevanja (Drnovšek 2010a: 685). Leta 1913 naj bi imela Kranjska 11.000 svojih vojaških

zavezancev v Ameriki (Drnovšek 2007b: 18). Na tej lestvici so med avstrijskimi deželami prednjačile Galicija, Bukovina in Dalmacija. V Galiciji je istega leta manjkalo kar 81.000 od 181.000 nabornikov, v Bukovini jih je od 19.000 zaradi izseljevanja izostalo 6.100, v Dalmaciji pa se jih na naboru ni zglasilo 14.000 (Kalc 2014b: 34–35). Najizrazitejša izseljenska območja na Kranjskem so prav tako beležila visoke deleže. Iz Bele krajine, na primer, je bilo leta 1913 v Ameriki 2.863 nabornikov, leta 1905 pa je v okrajih Kočevje, Novo mesto in Črnomelj izostalo 5.240 vojaških zavezancev med 21. in 36. letom starosti. Samo med letniki 1882–1884 se jih v kočevskem okraju na naboru ni zglasilo 510 od 1.370, v novomeškem 580 od 1.380, v črnomaljskem pa 670 od 1.030. Slovenski poslanec Fran Šuklje je ob navajanju teh števil v dunajskem državnem zboru ponovil ironične besede črnomaljskega okrajnega glavarja. Ta je svetoval, naj se črnomaljsko naborno komisijo pošlje njeno delo opravljat kar v Ameriko. (Anon. 1905; Drnovšek 2007b: 18) Zato in ker je v krajevnem kmečkem gospodarstvu primanjkovalo delovnih moči, so oblasti leta 1910 prepovedale izdajanje potnih dovoljenj za tujino mladeničem v starosti od 18 let do zadoščene naborne dolžnosti (Dražumerič 1987: 180). Problem izostajanja od vojaške obveznosti so skušali reševati tudi z amnestijami, ki so izseljencem omogočale povratek v domovino brez kazenskih posledic.

Ljubljanska policija, ki je imela glede na položaj Ljubljane v mednarodnem izseljenskem prometu veliko dela z nadzorovanjem in s prestrezanjem ilegalnih migrantov iz avstrijskih in ogrskih dežel, je letno aretirala okrog 70 oseb iz drugih občin na Slovenskem, ki so se brez pravih dokumentov odpravljali v Ameriko. Večina je bila vojaških obveznikov (Pogačnik 2000: 17). Kontrole so bile tudi v drugih krajih in na državni meji. Precej ohlapen in prepusten nadzorni sistem so številni precej zlahka obšli. Tako se je na primer na poti, ki je skozi Liechtenstein in Švico vodila proti Le Havru, nezakonito izseljevanje odvijalo pred očmi avstrijskih organov. Ti dokumentov vseh potnikov niso zmogli preverjati preprosto zato, ker so imeli vlaki po mednarodnih dogovorih le nekajminutni postanek. (Markitan 1912: 11–12; Chmelar 1974: 88–89) Znane so bile skrivne poti, ki so vodile skozi Nabrežino in čez avstrijsko-italijansko državno mejo v Genovo (Caro 1909: 61–62). Še lažje je bilo mimo redkih varovanih mejnih prehodov prestopati mejo z Nemčijo. Avstrijske oblasti so dosledno kontrolo nad prekomorskimi izseljenci izvajale samo v Trstu in na Reki. In še tu so se ji mnogi s pomočjo ladjarskih družb ali na druge načine izognili. Država si je prizadevala doseči neposredno nadzorovanje avstrijskih državljanov v nemških pristaniščih Hamburg in Bremerhaven, iz katerih je potovala večina avstrijskih izseljencev. Nemške oblasti, ki so branile interese svojih ladjarskih družb in svojo teritorialno suverenost, pa na to niso pristajale

(Brunnbauer 2016: 178). »Prepustnost« državnih meja je ovirala tudi statistično opazovanje mednarodnih selitev. Avstrijska neposredna izseljenska statistika, ki so jo ves čas vodili na podlagi izdanih potnih listov in drugih kriterijev, je bila tako pomanjkljiva, da je sčasoma izgubila uradno veljavo in so oblasti statistične podatke o prekomorskem izseljevanju iz Avstrije pridobivale iz raznih evropskih izseljenskih pristanišč (Kalc 1996b).

V prehodnih državah in državah priseljevanja so od migrantov zahtevali le identifikacijske dokumente, za to pristojnih organov niso zanimale vojaške ali druge obveznosti migrantov do matične države. Iz gospodarskega interesa jih prav tako ni zanimalo, ali so iz nje izstopili nezakonito. Državne oblasti same so svojim ladjarskim družbam in agencijam dopuščale, da so pridobile čim več tujih izseljencev in jih v škodo konkurence na razne načine podpirale. Vojaški zavezanci so se nezakonito izseljevali, da bi se izognili vojaški službi. V tujini so bili glede tega »na varnem«, ker Avstrija ni imela z državami priseljevanja sklenjenih dogovorov o vračanju vojaških zavezancev. Večina pa ni odhajala izrecno s tem namenom, pač pa iz gospodarskih razlogov. Mnogim so pridobljena ustrezna potna dovoljenja za delo v tujini potrdile vojaške oblasti. Ti so v tujini postali ilegalni izseljenci, če se niso zglasili na naboru na konzularnih predstavništvi, niso zaprosili za oprostitev ali preložitve orožnih vaj oziroma se niso pravočasno vrnili v domovino opraviti vojaške obveznosti. Ta pojav je bil razširjen predvsem pri čezoceanskem izseljevanju. Ker so se migranti redno vračali domov, so bile pri sezonskem izseljevanju ali tradicionalni krožni migraciji kršitve zakona minimalne. Tako je bilo na medministrski posvetovalni konferenci za preprečevanje nezakonitega izseljevanja na Dunaju oktobra 1913 povedano, da na Tolminskem skoraj ne poznajo ilegalnega izseljevanja. Kljub temu da so delavcem letno izdali 1.400 potnih listov, so bili ti dobro poučeni o svojih pravicah in vojaških omejitvah, tako da pri vojaških naborih skoraj ni bilo izostankov. (Kalc 2014b: 40)

Številni so se nezakonito, brez ustreznih dokumentov in dovoljenj, izseljevali še iz drugih razlogov, na primer da bi se izognili družinskim, kazenskim, pravnim ali drugim obveznostim. Vir kršitev in nepravilnosti je bilo navsezadnje nepoznavanje zakonodaje. Javnost ni poznala predpisov oziroma ni pravilno razumela, pod katerimi pogoji se vojaški obvezniki smejo izseljevati. Mladenci so ubirali ilegalne poti v zmotnem prepričanju, da ne smejo zapustiti države. Tako je bilo mogoče v časopisih brati priporočila vojaškim obveznikom, naj ne odhajajo naskrivaj, ker je izseljevanje pod določenimi pogoji dovoljeno tudi njim. Za pridobitev ustreznih potnih dokumentov je bilo dovolj, da so oblasti prepričali o potrebi in dobronamernosti odhoda na delo v tujino. Pri tem je poleg argumentov pomagalo zagotovilo staršev ali kake

druge zaupanja vredne osebe. (Goršič 1911; Kalc 2014b: 40) Za kršitev vojaške obveznosti je bil merodajen ubežni naklep, ki je bil dokazan s tem, da so obveznika osumili oziroma ga zasačili pri poskusu odhajanja brez dokumentov, z neveljavnimi potnimi dokumenti ali s tem, da se na opravljanje državljanske dolžnosti ni vračal brez ustreznega opravičila (Kalc 2014b: 38).

Ni manjkalo primerov, ko so »ubežniki« uporabljali ponarejene dokumente, potne liste drugih oseb in tujih držav, glede na to, da na njih ni bilo fotografije.⁴⁴ Slovenske izseljence, pri katerih so našli tuje potne liste, to so bili predvsem ogrski, je zato ljubljanska policija avtomatično aretirala in preverila verodostojnost listin. Aretacijam nezakonitih izseljencev in zlasti vojaških zavezancev so botrovale tudi anonimne ovadbe policiji (Drnovšek 2010a: 685). Če so se nekateri vojaški zavezanci vračali, jih je Amerika še več zadržala. Ti ne glede na prvotne namene in obljube niso kazali velikega interesa za služenje vojske. Nezakoniti izseljenci niso kršili predpisov o izseljevanju, pač pa tiste, ki so izseljevanje omejevali; sankcije so sledile v skladu s temi. Vojaški zakon je za tiste, ki so z ekspatriacijo hoteli ubežati vojaški obveznosti, predvideval visoke denarne kazni in od enega do dvanajst mesecev zapora. Dejanske kazni so bile v resnici milejše, v primeru nepravilnosti so bile samo administrativne. Tudi zato se mnogi na to tveganje niso preveč ozirali.

V zvezi s svobodo in z omejitvami izseljevanja je prihajalo tudi do pravnih zapletov in birokratskih zagat. Lahko se je na primer zgodilo, da je povratnika, ki se je kot ameriški državljan v domovino vrnil na obisk ali za stalno, avstrijska policija aretirala in zaradi kršitve vojaške ali druge avstrijske zakonodaje ali neurejenega pravnega statusa v matični državi predala sodstvu (Drnovšek 1989: 208–209). Taki in podobni primeri so bili tudi drugod v državi kar običajni, reševanje pravnih sporov in birokratskih zapletov, povezanih s prevzemanjem državljanstev priseljskih držav in z vojaško obveznostjo, je bilo med pogostejšimi zadevami, s katerimi so se v desetletjih pred prvo svetovno vojno ukvarjale avstro-ogrske in ameriške konzularne službe (Brinkmann 2013; Phelps 2013: 107, 128–131; Steidl idr. 2017: 31). Pri uveljavljanju pravice do izseljevanja je predvsem zaradi razhajanj v interpretaciji restriktivnih norm do sporov prihajalo tudi v avstrijski upravi.

Država je nadzorovala tako ladjarske kot potovalne agencije, nezakonito izseljevanje se je namreč porajalo z roko v roki z novačenjem in s pomočjo, ki so jo uradni in nezakoniti agenti ponujali izseljencem pri nezakonitem zapuščanju državnega ozemlja. Osebe, ki so se ukvarjale z »izseljskimi posli«, so bile pod strogo birokratsko in policijsko kontrolo. Država je že v petdesetih letih prepovedala izseljske agencije in nato, da bi jim preprečila aktivno novačenje izseljencev, še nekajkrat zakonito intervenirala proti predstavništvom

ladjarskih podjetij in potovalnim uradom, leta 1897 z izdajo kazenskih norm zoper nedovoljene oblike poslovanja in leta 1907 z novo, striktnejšo obrtno zakonodajo (Kalc 1995: 49; 1997: 17). Ladjarske in potovalne agencije, ki so ponujale potovalne aranžmaje, so morale svoje poslovanje omejiti na oglaševanje, prodajo voznih kart in nudenje informacij na prošnjo zainteresiranih. Osebe ni smelo delovati zunaj pisarniških poslovnih prostorov, prepovedana je bila vsakršna oblika nagovarjanja, spodbujanja k izseljevanju ali novačenja čezoceanskih potnikov. Agencije so morale registre odpremljenih potnikov voditi z natančnimi osebnimi podatki in oblastem omogočiti vpogled vanje. Agenti so bili pri svojem delu zelo iznajdljivi in so se spretno izogibali nadzoru. (Kalc 2014b: 39)

Policijski, okrajni in občinski arhivi na Slovenskem, podobno kot v drugih deželah cesarske Avstrije, hranijo dokazno gradivo o nedovoljenem delovanju agencij in njihovih nezakonitih sodelavcih na terenu, zaplenjeno pri osebah, ki so jih zasačili pri nezakonitem odhodu iz domovine. Od prospektov ladijskih družb in literature o razmerah v Ameriki, do pisem agentov z natančnimi navodili, kako naj ravnajo, da se bodo prebili čez državno mejo (Caro 1909: 61). Podobna pisna navodila je svojim strankam iz Amerike delil tudi slovenski agent Frank Sakser (Umek 1966: 200). Potovalne agencije niso smele ponujati potovanj z nekoncesioniranimi ladjarskimi družbami, zato so zanje nelegalno pridobljeni potniki vozovnice kupovali šele med potovanjem na vmesnih postajah v tujini ali v izseljenskih pristaniščih (Becker 2010: 46–47). Same koncesionirane družbe in agencije so si pomagale s podtalno organizacijsko mrežo in prepovedanimi oblikami delovanja, ki jih je bilo težko izkoreniniti.⁴⁵

Oblasti in tudi širša javnost so bile še zlasti pozorne in nezaupljive do izseljevanja v Južno Ameriko. Po eni strani zato, ker so tam vladale negotove politične in pogosto tudi vojne razmere. Oblasti so zato stalno informirale krajevne uprave in odsvetovala izseljevanje v države, kjer so priseljencem pretile nevarnosti. Po drugi strani pa zato, ker so se zlasti v Braziliji priseljenci pogosto znašli v težkih gospodarskih okoliščinah in nezavidljivih položajih v odnosu z delodajalci oziroma veleposestniki. Zanje je morala intervenirati matična država, ki pa jim pogosto ni uspela pomagati iz zagat oziroma je z njimi izgubila stike. Država tudi ni dobro poznala pravne priseljske zakonodaje posameznih držav in predvsem pogojev naseljevanja kolonizacijskih družb, da bi, kot v primeru Severne Amerike, izseljence lahko preventivno zadržala. Še bolj problematično kot pri tistem v Severno Ameriko je bilo nadzorovanje in preprečevanje novačenja izseljencev. S tem so se ukvarjale agencije iz tujine, predvsem iz Furlanije, ki so svojo propagando širile in stranke kampanjsko iskale med nezadovoljnimi kmeti po celotnem avstrijskem ozemlju, ne da bi

pri tem tvegale sankcije avstrijskih organov. Med najbolj razvpitimi je bila agencija Nodari iz Vidma, ki je mrežo sodelavcev razpredla vse do Galicije in Bukovine. Pogosto se med izseljenskimi agenti, ki so v Avstrijskem primorju in na Kranjskem rekrutirali izseljence za Južno Ameriko, pojavlja tudi ime slovenskega agenta Antona Gergoleta, doma iz Doberdoba. Tako avstrijske kot italijanske oblasti so ga imele na seznamu najbolj agresivnih in brezvestnih, med ljudmi pa je užival zaupanje in veljal za pravo avtoriteto pri odpravljanju izseljencev v Južno Ameriko. (Umek 1979; Kalc 1995: 48–49; Grossutti 2013: 61–62)

K nezaupljivemu odnosu oblasti do izseljevanja v Brazilijo so na Slovenskem, in tudi drugod v Avstriji, konec osemdesetih let prispevala dogajanja, povezana z organizacijo izseljevanja iz tržaškega pristanišča na pobudo tržaških bančnikov in brazilskih častnih konzulov Morpurgo v letih 1888 in 1889. Javno upravo in širšo javnost je zaskrbelo že reklamna kampanja, ki je Brazilijo prikazovala v »rožnatih barvah«. Ko se je izvedelo, da se izseljenci prvega od treh organiziranih transportov vračajo v domovino, so deželne in krajevne uprave, da bi zaščitile izseljence, a tudi iz skrbi pred množičnim odhajanjem, zahtevale prepoved izseljevanja. Morpurgi so bili prisiljeni zapreti podjetje. (Umek 1979; Kalc 2001; Cecotti, Mattiussi 2003) Afera, ki je v javnosti dvignila veliko prahu in polnila časopisne strani s pričevanji povratnikov (Kalc 1889), je sovpadala s podobnimi dogajanja in odmevnimi aferami drugod po državi. Zato so leta 1889 na vsedrjavni ravni in po posameznih deželah obnovili prepoved ustanavljanja izseljenskih agencij (Grossutti 2013: 57). Ukrep še vedno ni zalegel, delo tujih agentov se je nadaljevalo. Izseljevanje v Brazilijo je zaradi številnih repatriacij in stroškov, ki so jih s tem imele domovinske občine, še naprej vzbujalo nasprotovanje (Brunnbauer 2016: 185–190).

Druga afeta, ki so ji sledile restrikcije svobode izseljevanja, je izbruhnila potem, ko se je leta 1912 v Trstu s svojo progo za izseljence usidral kanadski prevoznik Canadian Pacific Railway Company in s tem ogrozil interese Severnoatlantskega ladjarskega kartela. Dunajska vlada je koncesijo kanadski družbi podelila z namenom povečanja vloge domačega pristanišča v mednarodnem izseljenskem prometu in v prizadevanju za »nacionalizacijo« avstrijskega izseljevanja.⁴⁶ V odgovor je kartel z Austro-Americano vzpostavil konkurenčno progo v Kanado. Začela se je vojna cen, ki jo je kartel bojeval tudi s časopišno propagando. Kanadsko družbo je obtoževal načrtnega novačenja vojaških obveznikov in spodkopavanja temeljev avstro-ogrske vojske. To je privedlo do vrelišča vprašanji izseljevanja in množične odsotnosti vojaških obveznikov, ki sta že več kot desetletje razburjali nasprotnike svobodnega izseljevanja.

Že od začetka stoletja je vse večjim napetostim in zaostrovanju odnosov med evropskimi državami botrovalo sosledje incidentov in kriz, ki bi lahko preraslo v vojne spopade. Mednje sodi tudi aneksija Bosne in Hercegovine, del avstrijskih generalov pa se je ves čas zavzemal za preventivno vojno proti Srbiji in Italiji. Vse to je zahtevalo usposobljenost in pripravljenost vojaškega stroja, ki je bil med drugim po številčnosti znatno šibkejši od armad drugih evropskih velesil. Balkanske vojne in stopnjevanje vojaške pripravljenosti zaradi napetosti z Rusijo so razmere še zaostrole. (Svoljšak, Antoličič 2018: 48–53, 101) Oktobra 1913 je vlada prepovedala delovanje kanadske družbe in zaprla vsa njena predstavništva. Preiskava je pokazala, da so vse družbe in potovalne agencije iz ekonomskih koristi sistematično kršile zakonodajo ter novačila vojaške obveznike in druge ilegalne izseljence. Enako je ravnala tudi domača Austro-Americana, ki je zato utrpela aretacije več funkcionarjev in zaprtje nekaterih predstavništev v Galiciji. (Chmelar 1974: 144–152; Kalc 2014b)

Na pritisk vojnega ministrstva in drugih nasprotnikov liberalnega odnosa do izseljevanja v državnem aparatu in političnih krogih so marca 1914 poostрили nadzor nad izseljevanjem. Pravnega reda o pravici in omejitvah izseljevanja niso spremenili, za bdenje nad gibanjem prebivalstva in agencijami ter uveljavljanje obstoječih predpisov pa so okrepili in reorganizirali nadzorni aparat na državnem ozemlju in državnih mejah. Poostren režim, pri katerem so po novem poleg policije sodelovali še finančna straža in železničarsko osebje, se je izvajal tudi na Slovenskem. Ukrep je bil sporen in je razdvajal same vladne kroge. Bil je politični maneuver sil, ki so želele izseljevanje spraviti pod neposredni nadzor države, da bi ga lahko uravnavale po konservativnih načelih in interesih (Chmelar 1974: 156). Liberalne in leve politične sile v ukrepu niso videli prave koristi za državo. Očitali so ji, da ne skrbi za dejanske potrebe državljanov, pač pa samovoljno krči temeljne državljske pravice in svobodo dostopanja do gospodarskih virov, ki jih domovina svojemu prebivalstvu ni bila zmožna zagotoviti. (Kalc 2014b: 41)

Ob »kanadski aferi« je avstrijska država končno prevzela vlogo akterja v reguliranju razmerij med ladjarskimi družbami. Izkoristila je spor, ki ga je afera povzročila med zgodovinskima zaveznikoma in vodilnima partnerjema v Severnoatlantskem kartelu, bremenskim Severnonemškim Lloydom in hamburško Hamburg Ameriko Linie, in ki je močno ošibil njun pogajalski položaj. Avstrijsko trgovinsko ministrstvo, ki je leta 1911 od notranjega ministrstva prevzelo pristojnosti nad migracijsko problematiko, je neposredno poseglo v pogajanja med ladjarji, s pomočjo dunajskih bank osvobodilo Austro-Americano odvisnosti od nemškega kapitala in iztržilo Trstu večjo kvoto prometa. Ta poseg je zadostil predvsem gospodarskim interesom domačega ladjarstva, ki

so bili trgovskemu ministrstvu tudi najbolj pri srcu. Vsa preostala vprašanja, od najbolj perečega, to je zaščite izseljencev, do načrtne izseljenske politike, za katero so se mnogi zavzemali, so ostala nerazrešena. Obseg izseljevanja v Severno Ameriko iz Vzhodne in Jugovzhodne Evrope preko Trsta bi se moral leta 1914 povečati s štirih na sedem odstotkov, leta 1919 pa na deset odstotkov. (Chmelar 1974: 140–159; prim. Kalc 1992: 493–495.)

Odnos matične države do izseljevanja je ena plat medalje migracijske politike in migracijskega režima, druga plat je odnos države sprejemnice. Obe sta v dobi liberalizma prosto gibanje in izseljevanje ter priseljevanje načeloma dopuščale z omejitvami, ki so pravico posameznika podrejele kolektivni koristi. Ta antagonizem interesov je z eskalacijo migracijskih gibanj v državah sprejemnicah začel odpirati prostor ksenofobnim čustvom in težnjam po omejevanju priseljevanja. Te so se pojavile tako v kontinentalnih kot čezoceanskih državah. (Fahrmaier idr. 2003) Množična migracija s slovenskega narodnega ozemlja v ZDA je potekala v tako imenovani *door ajar era* ali dobi »priprtih vrat«. Ta je v osemdesetih letih 19. stoletja nasledila *open door era* ali dobo »odprtih vrat«, ko je – z nekaj izjemami – veljala svoboda priseljevanja. V osemdesetih letih pa se je začela politika zavračanja nezaželenih, ki se je pod vplivom koncepta o prekomernem priseljevanju sčasoma spremenila v politiko restrikcij. »Novi priseljenci« so se v očeh ameriškega javnega mnenja po videzu, narodnosti (rasi), jeziku, kulturnih navadah in veroizpovedi preveč razlikovali od ameriškega belega in protestantskega narodnega ideala, niso bili dovzetni za integracijo in sprejemanje ameriških vrednot ter niso bili sposobni postati enakopravni Američani. Te teze, ki so jih legitimirali socialni znanstveniki in prestižne znanstvene revije, so postale izhodišče restrikcioniističnih gibanj. (Zolberg 2006: 199–200)

Razen v primeru Kitajcev in Japoncev so se omejitve do prve svetovne vojne nanašale na določene družbene in politične kategorije, kot so osebe z določenimi boleznimi, obsojenci, osebe, ki bi lahko postale družbeno breme, reveži, poligamisti, anarhisti in prostitutke. Najbolj goreči nasprotniki priseljevanja pa so ob daljšanju seznama nezaželenih ves čas iskali še dodatne načine za zmanjševanje dotoka in selekcijo priseljencev. Te cilje so dosegali z zviševanjem davka na priseljevanje in s testom o pismenosti, ki pa so ga vpeljali šele leta 1917. Priseljevanje so omejevali tudi vse strožji kontrolni postopki, ki so na začetku devetdesetih let prešli v federalno pristojnost. V izseljenskih pristaniščih so uvedli zdravstvene preglede in *remote control* ali preventivni zdravstveni in birokratski nadzor. Večji del odločanja o sprejemanju ali zavračanju je bil prepuščen priseljenkim uradnikom, ki so lahko po svoje interpretirali ohlapno definirane kategorije nezaželenih in druge vstopne zahteve. (Pifferi

2009) Tako so na primer med potniki, ki so pripotovali iz Trsta in z Reke, kljub preventivnim kontrolam pred vkrcanjem zabeleženi nadpovprečni odstotki na Ellis Islandu zavrženih iz zdravstvenih ali drugih razlogov (Kalc 1992; Rotim Malvić 2015).

Naprežanja in konkretni omejevalni ukrepi sicer na priseljevanje niso imeli pravih učinkov, na koncu sta prevladali potreba po delovni sili in nedovzetnost federalne oblasti za radikalnejšo priseljensko politiko. Tlakovana pa je bila pot povojni rasizaciji restrikcij (Higham 1956; Zolberg 2006: 205–242; LeMay 2018: 14–20, 111–121). Tudi v Nemčiji, drugem najpogostejšem cilju izseljevanja iz slovenskih dežel, so v osemdesetih letih 19. stoletja omejevalne ukrepe sprva začeli sprejemati na območjih največjega priseljevanja, pozneje pa na vsedržavni ravni; slovenski priseljenci jih v glavnem niso občutili. Namejnjeni so bili predvsem reguliranju priliva poljskih delavcev iz Rusije in Galicije, kar je sodilo med narodna vprašanja in k politiki preprečevanja »polonizacije« Nemčije. (Prim. Herbert 1990; Friedrichs 2017.)

Avstrijska država v migracijski politiki ni bila povsem pasivna ali celo indiferentna. Svoje državljane in interese je skušala ščititi s konzularnimi službami in z ustanovami, kot je bila Avstrijska družba v New Yorku.⁴⁷ Zavzemala se je, da bi izseljenci ostali lojalni do matične domovine in da bi z njo ohranjali vezi, se prepoznavali v nadnacionalni habsburški identiteti, ohranjali državljanstvo in se ne bi ukoreninili v tujini. Prednost je dajala začasnemu vstopanju na ameriški delovni trg, ki je zagotavljal večji priliv sredstev domačemu narodnemu gospodarstvu. Pri tem pa je prihajala navzkriž z izseljenskimi skupnostmi, ki so promovirale stalno naseljevanje, sprejemanje tujega državljanstva in prakse, s katerimi so priseljenci krepili svoj družbeni položaj v priseljenem okolju. Izseljenske organizacije so po eni strani zagotavljale ohranjanje vezi z domovino, a predvsem v okviru posameznih narodnih skupin, med katerimi so nekatere podpihovale nacionalistična ter državotvorna čustva v domovini. (Prim. Agstner 2012: 111–113; Phelps 2013: 178.) Izseljenske organizacije so matično državo nadomeščale v vlogah, v katerih je bila do svojih državljanov na tujem »odsotna« oziroma »pomanjkljiva«, kar je rahljalo odnose z njo in njenimi predstavništvi. Država ni razpolagala z mediji, po katerih bi lahko v tujini komunicirala z vsemi svojimi državljani. Do naslovnikov je prihajala po časopisju posameznih skupnosti, ki pa so zastopala tudi njej nasprotne interese.

Cerkev, duhovščina in versko naravnane organizacije so bile pri vzdrževanju suverenosti nad svojimi državljani na tujem po nazorih najbližji in najzanesljivejši partnerji matične države (Phelps 2013: 183–184). Odnosi med slovenskimi (in drugimi) izseljenci z matično državo so kompleksno vprašanje z mnogimi nasprotujočimi si stališči. Podobno velja za razmerja med

posameznimi narodnimi skupinami v priseljskih okoljih, tam so se namreč reproducirala tradicionalna domača narodna zaveznitva, afinitete in konflikti. Ta vprašanja še niso dobro raziskana, zgodovino pisje se je pri preučevanju izseljskih in priseljskih gibanj iz Avstro-Ogrske držalo narodnega principa in se pod vplivom metodološkega nacionalizma ukvarjalo le s posameznimi narodnimi skupinami. Problematiko je treba med drugim razbirati iz migracijskih politik matične države in države priseljevanja. V primeru ZDA so bila ta razmerja še zlasti konfliktna, habsburška monarhija si je svojo suverenost v tujini prizadevala uveljavljati na konceptih teritorialnosti in državljanstva, ZDA pa so na podlagi rasnih meril oziroma po konceptu »narodov in ljudstev« težile k razlikovanju priseljencev iz Avstro-Ogrske.

Problematika migracijskih politik in migracijskega režima ni vključevala le izseljevanja na tuje, ampak, čeprav v drugačnih oblikah, tudi gibanja znotraj monarhije in samih slovenskih dežel. Pomembni dejavniki migracijskih politik so bile spet krajevne uprave, ki so v upravljanje migracij posegale preko pristojnosti socialnega skrbstva in domovinske pravice. Podlago so imele v zakonskem načelu, po katerem so državljani uživali polne državljske pravice samo v svoji domovinski občini (občini stalnega bivališča), povsod drugje v državi pa so bili glede socialnega skrbstva in drugih pravnih zadev tujci.⁴⁸ Občine so zato nerezidentne državljane, ki so ostali brez dohodkov oziroma se niso bili sposobni preživljati in so postali odvisni od socialnih podpor, lahko vračale v njihove domovinske občine. Zavračale so lahko tudi prošnje za sprejem priseljencev v domovinstvo. Tako je bilo (vsaj do osemdesetih let 19. stoletja) mogoče priseljence izkoristiti kot delovni kapital, socialna bremena pa zvrčati na njihove izvirne občine. Sam sistem domovinskega in socialnega prava je bil prek odrejanja odgonov dejavnik prisilnih migracij, ki so zajele tudi žene in potomce priseljencev. Ker so oboji dobili domovinsko pravico (enako je veljalo tudi za državljanstvo) po očetu oziroma soprogu, je »vračanje« v domovinsko občino lahko pomenilo odhajanje v povsem tuja okolja.⁴⁹

Z opisanim instrumentom in drugimi oblikami izključevanja je meščanstvo marsikje uravnavalo priseljevanje in ščitilo gospodarske in socialne interese svojih skupnosti (Kalc 2016a: 117–118). Z demokratizacijo domovinskega prava in lažjo menjavo domovinstva pa je za mnoge preseljevanje v bogatejša okolja postalo ne samo gospodarska, ampak tudi socialnovarstvena izbira. To je bilo še zlasti opazno v Trstu, kjer je mesto potrebovalo veliko produktivnih moči in bilo sposobno sprejeti veliko prebivalstva, zato so tržaške oblasti sprva priseljencem dokaj širokogrudno podeljevale domovinsko pravico. Ko se je proti koncu 19. stoletja med najšibkejšimi družbenimi sloji začela nezadržno širiti revščina, pa so gospodarske in politične mestne elite vse glasneje

nasprotovale priseljevanju tistih, ki naj bi prihajali izkoriščat ugodnosti mestnega socialnega skrbstva, in zagovarjale interese »domačega« prebivalstva pred tujci. Občine, iz katerih so priseljenci izvirali, pa so pogosto zanikale, da bi ti imeli tam domovinsko pravico in s tem odklanjale zahteve tržaške občine za refundiranje stroškov za njihovo zdravljenje ali socialno oskrbo. Letne bilance tržaške občine so tako beležile primanjkljaje zaradi neizterjanih stroškov za tuje domovince, ti pa so živeli v pravni in socialni negotovost. (Prim. Scartabellati 2009.)

Notranja migracijska politika je bila povezana tudi z narodnim vprašanjem. To je dobro znana tema v zgodovini habsburške monarhije 19. in 20. stoletja in prerazporejanja prebivalstva sodijo med pojave, ki so vplivali na številčna razmerja in odnose med posameznimi narodnimi skupinami večnarodnega cesarstva. Ti procesi niso bili le učinki spontanega razvoja, ampak tudi gospodarskih in drugih politik, ki so se neposredno ali posredno prepletale z narodnimi interesi. Naj omenimo priseljevanje in vpliv nemškega prebivalstva na Spodnjem Štajerskem oziroma izseljevanje iz slovenskega prostora v industrializirano nemško Štajersko, kjer so slovenske priseljence ob popisih prebivalstva načrtno spodbujali k izjavljanju za Nemce; številni so se dejansko asimilirali (Klemenčič 1979). V Trstu in Gorici je bilo priseljevanje srž narodne konfrontacije in z njo povezanih politik. Tu je revizija ljudskega štetja leta 1910 ugotovila 50 oziroma 63 odstotkov več slovensko govorečega prebivalstva, kot so ga prvotno izkazale italijanske občinske oblasti, ki so v nacionalne interese izkoriščale tudi svoje statistične pristojnosti (Čermelj 1958; Marušič 2012: 83). Prav so prišli tudi zgoraj opisani pravni mehanizmi. Tržaške občinske oblasti so favorizirale priseljevanje iz Kraljevine Italije in zaposlovanje italijanskih državljanov tudi v javni upravi. To naj bi bil ukrep italijanskih nacionalnih liberalcev za ohranjanje romanske podobe Trsta nasproti politiki avstrijske države, ki naj bi kot instrument protiitalijanizacijske politike spodbujala priseljevanje Slovencev in drugih Slovanov. Na ta račun je med občino in državo prihajalo do ostrih konfrontacij prav pri priznavanju oziroma zavračanju pravice do stalnega bivališča in izгона italijanskih državljanov (prim. Silvestri 2017).

Migracije kot moralni in narodni problem

Migracije so od srede 19. stoletja tudi na Slovenskem postale odmevna in vse bolj žgoča tema. Časopise in publicistika sta redno poročala o izselitvah in vse številčnejši slovenski prisotnosti na tujem. Že od samega začetka je bil pojav deležen kritik, vendar, dokler je imel še zmeren obseg in se je odvijal večinoma v že znanih oblikah, ni vzbujal pretiranih skrbi. Ko se je začela kazati njegova prava narava in je prerasel v epohalne dimenzije, pa je vse bolj postajal predmet

politične razprave in javnih diskurzov. Glede na to, da je sovpadal z obdobjem gradnje naroda in intenzivnega uveljavljanja narodne ideologije, je množično izseljevanje dobilo mesto med osrednjimi narodnimi vprašanji in postalo tema rodoljubnega diskurza. Ne glede na svetovnonazorske usmeritve je v slovenski politični in družbeni misli ter pri oblikovalcih javnega mnenja prevladovala teza, da je pojav v nasprotju z interesi naroda in da ogroža sam njegov obstoj. Zato je bil deležen negativnega predznaka in je v javnem govoru nastopal ovit v slabšalno metaforiko, ki je poudarjala njegove dramatične dimenzije in poglobne učinke. Najbolj razširjeni in povedni sta bili prispodobni o »narodnem krvavenju« in o »rak rani na telesu slovenskega naroda« (Drnovšek 2010b).

Leta 1911 je Janko Mačkovšek srž problema strnil v razpravi o demografskem razvoju in položaju Slovencev v odnosu do sosednjih narodov v monarhiji. Še sredi 19. stoletja – je opozarjal – je bila slovenska narodna izguba minimalna in je zaradi asimilacije v glavnem nastajala na obrobju slovenskega etničnega ozemlja. V drugi polovici in predvsem od zadnjih desetletij stoletja pa se je omenjenemu »sovražniku« pridružilo izseljevanje, ki je iz osrčja slovenskega etničnega prostora odnašalo njegove najboljše življenjske sile. Tujina je sebi pridržala »cvet« in najinteligentnejši del slovenskega ljudstva, vračala pa »stare, bolne in nadložne«. Kljub naravni vitalnosti in naraščanju slovanstva so zato v primerjavi z drugimi narodi monarhije Slovenci številčno relativno nazadovali. Bili so narod z najnižjim številom članov v najboljši rodni in delovni starosti ter z najvišjo stopnjo ostarelega prebivalstva. To je bilo toliko huje, ker se je slovenstvo tudi v sosednjih deželah hitro izgubljal, medtem ko se je na levem bregu Drave zaradi rasti nemštva krčilo samo slovensko etnično ozemlje.⁵⁰ (Mačkovšek 1911: 245–250) Te teze, ki jih je avtor podkrepil s številkami popisov prebivalstva, so se v taki ali drugačni obliki na vidnem mestu pojavljale tako v socialni kot v politični in širši narodni misli. V načelnih stališčih so se v odnosu do izseljevanja kazali večji ali manjši posluš do problematike in različna gledanja na reševanje z njo povezanih družbenih in moralnih tem. Največ zanimanja je težavam posvečalo katoliško časopisje, nekoliko manj liberalno in socialdemokratsko. Cerkev se je med vsemi ustanovami najbolj zavzemala za problematiko in izseljence.

Pod vtisom izstopajočih dogodkov, ki so vznemirjali javnost, in v zanosu razprave so se širile zahteve, naj se izseljevanje prekine ali celo prepove. Glede na objektivne družbenogospodarske razmere, v katerih se je porajalo, pa prepoved ni bila niti realistična niti moralno sprejemljiva rešitev. Kot so poudarjali tudi najbolj odločni kritiki izseljevanja, ljudem ni mogoče prepričati, da si srečo in blagostanje iščejo v tujini, če v domovini zanje ni dovolj kruha. Za nekatere vidne osebnosti in poznavalce, kot je bil Jurij Trunk, izseljevanje ni

bilo povsem nujno, a tudi ne neopravičeno in zlo samo na sebi (Trunk 1912: 412). Njegov duhovniški kolega Franc Šušteršič, ki je pastiroval med slovenskimi izseljenci v ZDA, je leta 1891 v svojem spisu o ameriških Slovencih poročal, da v Novem svetu izseljenci niso postali milijonarji, mnogi pa so tam našli svojo srečo in bi doma ne mogli nikoli tako dobro živeti (Šušteršič 1891). Tudi slovenski škofje so v spomenici ob katoliškem shodu leta 1913 izseljevanje opredelili kot naravni pojav, ki človeštvo spremlja že od biblijskih časov. Pomagalo je premoščati gmotno pomanjkanje in težka družbena stanja, prispevalo je k napredku trgovine, širjenju tehničnih znanj, omike in samozaveesti, ki so jih povratniki vnašali tudi v izvorna okolja. Nemogoče in nespametno bi ga bilo popolnoma prepovedati ali zatreti. (Anon. 1913: 137–138) Izseljenci in njihovo delo pa so bili velik gospodarski in narodni kapital, ki ga je treba ščititi. Izseljevanje je bilo zato treba regulirati glede na »upravičene« interese izseljencev in njihove domovine.

Javni govor je na zatožno klop postavljajl dejavnike izseljevanja ter k odgovornosti klical državo in politiko, tako na centralni kot deželni in krajevni ravni. Ivan Mulaček je svoj spis iz leta 1913, posvečen statistiki izseljevanja na Kranjskem, uvedel prav z očitkom »naši politični javnosti« zaradi »fatalistično indiferentnega« odnosa do enega od najpomembnejših »med socialnimi in narodnimi vprašanji«. Z neizpodbitnimi številkami je želel spodbuditi slovenske merodajne kroge k večji zavednosti, da bi končno kaj ukrenili v zvezi z izseljenskim vprašanjem. (Mulaček 1913: 16–17) Slovenski prostor, razdeljen med razne regionalne upravne enote in izrazito decentraliziran, je bil v za to pristojnih državnih forumih, kjer se je razpravljalo o problematiki, povsem na stranskem tiru, izseljenska problematika na Slovenskem pa je bila kljub intenzivnosti v državnem merilu praktično »brez zastopstva«. To je razvidno še iz drugih dejstev. Najbolj povedno je, da vsedržavna anketa Ministrstva za trgovino o izseljevanju iz Avstrije iz leta 1912 ni vključevala niti enega »izvedenca« iz Kranjske in Štajerske. K sodelovanju so bili povabljeni le goriški prošt in državnozborski poslanec Luigi Faidutti, predstavnik Austro-Americane Oscar Cosulich in nadinšpektor južne železnice Karl von Frey, oba iz Trsta (Anon. 1912).

Država in njene konzularne službe na tujem niso bile kos nalogam, ki jih je zahteval tako množičen pojav. Čeprav se je konzularna mreža širila, je bilo konzulatov premalo in so pokrivali preobsežna območja, da bi lahko dovolj hitro intervenirali v pomoč državljanom. Priseljenci so potrebovali vsakodnevno asistenco in zaščito v najrazličnejših zadevah, od praktičnih in birokratskih do uveljavljanja pravic v odnosu do ameriškega sistema, na primer odškodnine v primeru nezgod, repatriacije bolnih in poškodovanih delavcev,

ob krizah pa tudi brezposelnih, ki so ostali brez sredstev.⁵¹ Delo pri zaščiti priseljencev je postajalo z naraščanjem zahtev po restrikcijah in ksenofobnega odnosa do njih vse zahtevnejše. Poleg tega so konzularne službe poslovale v nemščini in le redki med konzularnim osebjem so obvladali slovanske jezike, kar je oteževalo komunikacijo s predstavniki matične države v tujini⁵² (Caro 1907: 551; Phelps 2013: 150, 161). Kljub temu da je konzularna služba delovala »nacionalno« in naj bi enakovredno skrbela za vse državljane, med konzuli ni bilo malo nemško ali madžarsko nacionalistično usmerjenih, včasih pa se je pokazalo tudi pomanjkanje posluha za praktične probleme državljanov. O podobnih primerih goriški časnikar in politik Andrej Gabršček piše v svojem poročilu o obisku v Egiptu in razgovorih o položaju aleksandrink z nacionalistično nastrojenim madžarskim šefom avstrijskega konzulata v Aleksandriji (Gabršček 1910; 1934). V ZDA se je celo dogajalo, da so se avstrijski konzuli v sindikalnih sporih med delodajalci in delavci postavili na stran prvih, s čimer si pri svojih državljanih niso kovali dobrega ugleda (prim. Rahten 2018: 85–86).

Upoštevati je treba tudi, da se je pozornost avstro-ogrskega diplomatskega aparata osredotočala na Balkan kot območje primarnih interesov monarhije. Službovanje v Ameriki je med diplomatskim osebjem veljalo za nevhvalno, manj prestižno in celo diskvalifikantno v primerjavi z Evropo; konzuli so se morali tam ukvarjati s problemi »novih priseljencev« in so bili kot njihovi zastopanci tudi sami deležni predsodkov. (Phelps 2013; Rahten 2018: 41–42) Slovenski pisci in razpravljavci so za vzor skrbi za izseljence postavljali druge države. Italija je leta 1901 sprejela nov izseljenski zakon, ki je z vrsto varovalnih ukrepov ščitil izseljence na čezoceanski poti in jim nudil pomoč države v priseljenjskih deželah. Z njim je Italija opustila pasivno policijsko metodo ter prevzela aktivnejšo vlogo pri usmerjanju migracij in upravljanju izseljenjskega procesa na raznih ravneh. Po mnenju izvedencev je s tem tako z gospodarskega in narodnopolitičnega kot družbenovarstvenega in organizacijskega stališča vzpostavila najnaprednejšo migracijsko zakonodajo v Evropi.⁵³ V okviru tega pravnega režima, ki pa se je osredotočal na prekomorske migracije, so se izseljevali Slovenci iz Beneške Slovenije.

Tudi Ogrska je leta 1903 poskrbela za zakonsko ureditev in jo leta 1909 dopolnila. Na njeni podlagi, ki je podobno kot italijanska državi dopuščala možnost reguliranja, restrikcij in usmerjanja selitvenih tokov, je utirila del čezoceanskega izseljevanja preko Reke in ga ohranila pod striktnejšo kontrolo⁵⁴ (Chmelar 1974: 140–141; Brunnbauer 2016: 154–157); veljala je tudi za slovenske izseljence iz Prekmurja. V Avstriji pa sta vladni osnutek iz leta 1904, izdelan po vzoru italijanske in nemške zakonodaje, ter zasebni načrt

izseljenskega zakona, ki ga je leta 1908 predložil nadinšpektor Južne železnice v Trstu, Karl von Frey, propadla. Tudi vladni osnutek iz leta 1913 ni naletel na potrebni konsenz in je razdvajal tako politične in interesne kroge kot javnost. Zavrnen je bil predvsem zato, ker je državi dopuščal možnost restrikcij izseljevanja v določene države, kar je bilo v nasprotju z ustavnimi liberalnimi načeli o svobodi izseljevanja (Chmelar 1974: 141–156). Kritiki teh zamud in državne (ne)politike, med njimi vidni slovenski razpravljavci, so vladi očitali, da prepušča človeški kapital Ameriki, ne da bi od tega iztržila ustrezno odškodnino.⁵⁵ Da se ni zanimala, kako na tujem ravnajo z njenimi državljani in za njihove poškodbe, bolezni, smrti in izkoriščanja. Da je puščala odtekati toliko denarja v tuja pristanišča in v roke tujega ladjarstva, glede na to, da je samo sedem odstotkov avstrijskega izseljevanja v čezmorske dežele šlo iz domačih pristanišč (Šašek 1912; Kalc 2015b: 80). Da se je v domovino vračala le ena tretjina kapitala, ki so ga bili vredni izseljenci in njihovo delo. Medtem ko so v tujini mnogi ostajali brezposelni ter so živeli v revščini, je doma marsikje primanjkovalo delavcev (Trunk 1912: 412–415). Ob raznih priložnostih in z več strani so prihajala opozorila, da je zaradi izseljevanja primanjkovalo delovne sile, da je zaradi tega in posledičnega naraščanja cen dela trpela domača ekonomija in da je bil pod vprašajem sam obstoj večje kmečke posesti (Anon. 1905).

Izseljenskih agentov niso obtoževali le nezakonitega načina delovanja in goljufivega odnosa do strank. Pripisovali so jim tudi krivdo za množičnost pojava in usmerjanje izseljevanja v interesu ameriškega velekapitala. Nasploh sta bili pod udarom nasprotnikov izseljevanja država in vlada, ki sta s svojim *laissez faire* odnosom izseljenske tokove prepuščali samim sebi, organizacijo izseljevanja pa profita lačnim zasebnikom, namesto da bi stala izseljencem ob strani in pojav uravnavala v njihovo ter v korist narodnega gospodarstva (Adlešič 1909: 170–173). Obtoževali so ju pristranskosti ter podpiranja kapitalističnih in elitnih interesov na škodo izseljencev in njihovih ožjih domovin. Tako so jima očitali, da sta se ob sporu med kanadsko ladjarsko družbo CPR in severnoatlantskim kartelom leta 1913 zganili šele ob izbruhu afere zaradi nezakonitega novačenja vojaških zavezancev in na pritisk vojnega ministristva. Vladni osnutek izseljenskega zakona naj bi dokazoval, da se je vlada bala mogočnega kartela, ni pa je skrbelo, če bodo ladjarske družbe še naprej lovile ter izžemale izseljence. (Krek 1913) Za odnosom države do izseljenskega vprašanja naj bi stala tudi prikrita politika nemškega in madžarskega nacionalizma, ki sta izseljevanje uporabljala kot instrument za favoriziranje nemške in na Ogrskem madžarske narodne skupine ter za omejevanje družbenogospodarskega razvoja in politične moči slovanstva (Zavertnik 1925: 258). Ogrska, ki je izseljevanje razumela kot način reševanja nacionalnega in ne samo socialnega

vprašanja, je pozdravljala dejstvo, da je proces v večji meri zajemal nemadžarske dele naroda⁵⁶ (Puskàs 1982: 96; Phelps 2013: 184–185; Brunnbauer 2016: 156). Madžarizacija je segala tudi v izseljenska okolja v tujini, kjer se je Ogrska trudila uveljavljati čim tesnejšo suverenost in nadzor nad svojimi državljani. Deležni so je bili tudi prekmurski izseljenci v ZDA, ki so jim s pomočjo duhovščine in drugih organizacij vsiljevali vendsko poreklo, in se, da bi se ti prepoznavali za del madžarske nacije, zavzemali za njihovo ločevanje od »ameriške Slovenije«. Tak čut je bil med prekmurskimi priseljenci tudi dejansko precej razširjen. Madžarska politika in dejavnosti za uveljavljanje venske teorije med prekmurskimi izseljenci se je po vojni še okrepila. (Kuzmič 2001a: 100–139)

Ob kritikah so se pojavljale tudi zamisli o omejevanju negativnih učinkov izseljevanja in izkoriščanju njegovih prednosti. Ob prvih odhodih v Argentino leta 1878 je slovenski član Goriške kmetijske družbe, Fran Povše, zahteval, naj se furlanski in slovenski kmetje v Brdih rešijo oderuških pogodbenih odnosov, s katerimi je nanje pritiskala kolonska gospoda.⁵⁷ To naj bi bil glavni vzrok obupa malih kmetov in kolonov ter njihovega odhajanja v Ameriko (Marušič 1995: 61). Belokranjski posestnik in poslanec Fran Šuklje je leta 1905 v državnem zboru poudarjal potrebo po odpravljanju gospodarskih vzrokov izseljevanja. Treba je bilo zagotoviti stalni zaslužek mlademu prebivalstvu, ki ga, ker je bilo dela le za nekaj mesecev letno, ni bilo mogoče zadržati niti z visokimi mezdami. Podpirali naj bi kmetijstvo in zgradili že dolgo načrtovano železnico, ki bi belokranjsko agrarno ekonomijo dvignila iz lokalne izoliranosti in ovrednotila njene potenciale. Omogočili naj bi tudi ožvitev industrije, ki ji je Kolpa nudila pogonsko silo, a je ta ostajala neizkoriščena. (Anon. 1905) Katoliški krogi so s Slovensko ljudsko stranko na čelu kot recept za zaustavitev izseljevanja zagovarjali »pametno kmečko gospodarsko politiko«. Radikalnejši misleci so rešitev izseljenskega vprašanja videli kot nujni pogoj gospodarskega razvoja in narodnega obstoja v industrializaciji. Ker se je ta razvijala na robovih slovenskega etničnega ozemlja in je z narodnega vidika delovala centripetalno, je bilo treba industrijsko rast spodbuditi v osrednjem slovenskem prostoru in s tem izboljšati razmere tudi za obrambo ter politični, kulturni in vsestranski narodov napredek. (Prim. Rostohar 1912; Drnovšek 2010b: 124–125, 127.) Precej je bilo tudi zahtev po odpiranju poklicnih in tehniških šol, da bi »slovenski sinovi« ne odhajali v tuje rudnike in tovarne, tovarne na Slovenskem pa morajo najemati tujo kvalificirano delovno silo (Drnovšek 1989: 207).

Koroški zdravnik Karol Pečnik, ki je dolga leta služboval v Aleksandriji, je zagovarjal tezo, da bi moralo moško izseljevanje slediti zgledu goriških žensk in se preusmeriti v Egipt. Tu bi se izseljenci lahko uveljavili v obrtnih in drugih poklicih ter se situirali v srednji razred, namesto da se v Ameriki udinjajo

kot preprost in izkoriščen proletariat. Uravnovesila bi se spolna struktura izseljevanja in oblikovale čvrste slovenske kolonije, kar bi koristilo tako migrantom kot slovenskim gospodarskim in nacionalnim interesom. (Pečnik 1897; Mlekuž 2016) Izrazito ekonomsko je bilo razmišljanje goriškega odvetnika in socialističnega politika Henrika Tume, ki si je prizadeval za rast slovenskega gospodarstva na Goriškem. V Slovencih, ki so se razpršili po svetu, je videl posrednike za promocijo in razvoj slovenskega izvoza in trgovine (Marušič 1995: 63–65). Andrej Gabršček, urednik goriškega časopisa *Soča*, se je v Egiptu osebno seznanil s položajem tamkajšnje slovenske kolonije in skušal pri avstro-ogrskih diplomatskih krogih posredovati za izboljšanje položaja slovenskih delavk. Med drugim mu je bila pri srcu organizacija pošiljanja prihrankov, za katero naj bi skrbel Goriška hranilnica (Gabršček 1934: 260).

Jurij Trunk je, podobno kot vsi zagovorniki pozitivne izseljenske zakonodaje in »umne« izseljenske politike, menil, da bi morala avstrijska vlada izseljevanje omejevati glede na potrebe in ga usmerjati v najugodnejše dežele. Avstrija naj bi se v koaliciji z Italijo in Rusijo, ki so skupno prispevale glavnino vsega čezoceanskega izseljevanja, pogajala za boljše razmere svojih ljudi. Ker je bilo to v ZDA objektivno zelo težko, je zagovarjal usmerjanje izseljevanja v južnoameriške države, kjer je bila obrt manj razvita in bi slovensko rokodelstvo lahko prišlo bolj do izraza. V Argentini je videl možnosti tudi za kratkotrajno ali sezonsko izseljevanje, kakršno so poznali v Italiji (Trunk 1912: 415–416). V mislih je imel izseljevanje agrarnih delavcev, ki so se, izkoriščajoč izmeničnost letnih časov med severno in južno poluto ter ugodne cene čezoceanskega prevoza, pozimi zaposlovali na argentinskih veleposestvih. Juro Adlešič je ob ugodnih možnostih zaslužka pri tovrstnem izseljevanju poudarjal, da je naravi slovenskega človeka bolj ustrezalo kmečko delo, v Argentini pridobljena znanja pa bi se lahko obrestovala tudi v domačem kmetijstvu (Adlešič 1909: 177).

Vse politične strani so se strinjale z zahtevo, naj država poskrbi za varstvo izseljencev na poti in v tujini, naj zakonsko regulira in nadzira zasebni aparat, ki je skrbel za organizacijo izseljevanja. Juro Adlešič je po veliki krizi v letih 1907 in 1908, ko je čezoceanski tok ponovno zaživel, problematiki namenil posebno študijo, v kateri je upošteval stališča in vizije avstrijskih izvedencev in bogato literaturo o izseljevanju ter družbenogospodarskih vprašanjih (Adlešič 1909; Drnovšek 2010b: 119). Izseljenci se niso mogli zanašati samo na svoje zveze in poznanstva, življenje v tujini se je namreč razlikovalo od njihovih predstav. Komaj ustanovljena Rafaelova družba ni bila kos vsem potrebam, še manj uporabni so bili nasveti v časopisih in publikacijah. Izseljevanje je bilo treba organizirati, in ker je država na tem področju zamujala oziroma za to ni kazala prave zavzetosti, je menil, da se morajo dela lotiti sami.

Adlešič je zagovarjal popolno podreitev izseljevanja javnemu nadzoru. Predlagal je organizacijo pod okriljem deželnih oblasti z osrednjim komitejem v Ljubljani, ki bi s krajevnimi pododbori in z občinskimi odseki segala do posameznih vasi. Organizacija bi bila javne narave, delovala bi izključno človekoljubno in za narodne interese, ne pa za zasebne gospodarske koristi. Varovala bi izseljence na poti in v deželah priseljevanja ter jih usmerjala glede na njihove potrebe in interese domovine. S pomočjo občin in duhovščine bi svetovala izseljencem in vzdrževala vezi z avstrijskimi centralnimi oblastmi ter s slovenskimi društvi v priseljenjskih deželah. Izseljencem bi priskrbelo delo, zagotavljala ugodne cene prevozov in tako obšla ter zmanjšala negativne vplive agencij. S tako »preventivo« bi izseljence izročala v prave roke in doma zadržala tiste, ki jih v tujino ni gnala resnična potreba. Med odsotnostjo izseljencev bi skrbelo tudi za varstvo njihovih družin, vključno z upravljanjem financ in prihrankov iz tujine. Pri organizaciji naj bi sodelovali župniki, župani in druge zaupanja vredne osebe. Adlešičev predlog se je ujema z najbolj neliberalnimi pogledi na izseljensko problematiko. Po njegovem je bilo treba izseljevanje »omejiti, zagostiti, zaježiti«, najpogosteje naj bi mu namreč botrovali predsodki o tujini in agitacija. (Adlešič 1909)

Janez Evangelist Krek, predstavnik krščanske socialne misli, si je s slovenskimi strankarskimi somišljeniki v dunajskem parlamentu prizadeval za sprejem zaščitne izseljenske zakonodaje. Poudarjal je vlogo zadružništva, ki ga je promoviral kot gospodarsko in družbeno strategijo za zaščito kmečkega položaja pred invazivnimi vplivi kapitalističnih odnosov in konkurence mednarodnega trga. Prihranki izseljencev so se stekali v mestne denarne zavode in se vlagali v špekulativne in neagrarne gospodarske dejavnosti. Denar, ki so ga na tujem prislužile kmečke roke, vzete domovini, bi morale, da bi se kmetom vračal v obliki kreditov za napredek podeželja, pritegniti kmečke hranilnice in posojilnice. (Krek 1913) Leta 1913 so Krek in poslanci SLS v kranjskem deželnem zboru promovirali ustanovitev posvetovalnice za delo, ki bi pomagala kmečkim in obrtnim delavcem do zaposlitve doma in na tujem. Zavod bi imel svoje lokalne organe v občinah, pri tem pa bi sodelovale zadruga, izobraževalna in poklicna oziroma stanovska društva. Taka, deželno zasnovana javna organizacija bi bolj kot zasebne in obstoječe mestne posredovalnice ponudbo izravnavala s povpraševanjem. V izravnavanju trga dela, ki je v industrijskih središčih in mestih povzročal brezposelnost, na podeželju pa pomanjkanje delovne sile, je videl bistvo problema, ki ga še tako dobra izseljenska zakonodaja ni mogla rešiti brez aktivnega posredovanja. Posredovalna organizacija bi sodelovala s posredovalnicami drugod po Avstriji in Nemčiji, zagotavljala pa

bi tudi delovno silo kmečkemu gospodarstvu; te je primanjkovalo prav zaradi izseljevanja v tujino in mesta. (Krek 1913; Anon. 1914)

Glede na negativni odnos, ki ga je bilo deležno, je javni govor na Slovenskem izseljevanje večinoma obravnaval slabšalno in pogostokrat z omalovaževalnimi toni. Časopisi in publicistika, ki sicer niso zanemarjali uspehov Slovencev v tujini, so o njem le izjemoma objavljali pozitivna mnenja. Izseljenski duhovnik Franc Šušteršič je zato iz ZDA časopisom v domovini očital neobjektivno obravnavanje izseljevanja (Šušteršič 1891). V slovenskih časopisih in publicistiki je odmevalo grajanje, opozarjanje na nevarnosti tujine in negativne posledice, ki naj bi jih imelo izseljevanje tako za narod kot za same izseljence. Že v šestdesetih letih 19. stoletja so *Kmetijske novice* svarile izseljence, da lahko v tujini izgubijo slovenski jezik, domovino in vero ter katoliško vzgojo (Drnovšek 2010b: 54–63). Leta 1883 je izšla povest Jakoba Alešovca s pomenljivim naslovom *Ne v Ameriko!* S podobnimi spisi so avtorji v poduk vse številnejšim, ki so odhajali čez ocean, prikazovali pogubne plati izseljevanja in pasti, ki so v obljubljenih deželah pahnile v nesrečo še tako preudarnega slovenskega človeka. Slovenec je bil kmečki človek, ki naj bi mu delo v industriji in rudnikih ter življenje v mestih ne bilo pisano na kožo. Treba ga je bilo obvarovati pred skušnjavami, ki so ga, naivnega, pritegnile v širni svet, ga tam fizično izčrpale ter odvrnile od zdravih domačih in krščanskih vrednot. Izseljevanje je bilo asociirano z izkoriščanjem, s pogubnimi vplivi nezdravega življenja, z moralnim propadom, s prevzemanjem nepravih idej ter neprimernih modernih življenjskih slogov.

V retoriki ni manjkalo ambivalentnosti. Izseljence je prikazovala kot ljudi, ki se od svojega ljubljenega in idealiziranega kmečkega okolja ločujejo iz potrebe, hkrati pa jim je očitala lahkomiselnost in lakomnost. Žalovala je zaradi odtokanja najboljših narodnih sil, ki naj bi v domovino prinašale negativne vplive. Izseljenci naj bi bili za narod v vsakem primeru izgubljeni. Tujina je bila v primerjavi z opevano kmečko domovino nasploh prikazana v temnih in negativnih barvah. Po mnenju najbolj zagriženih nasprotnikov izseljevanja naj bi »žurnalistika in publicistika« še ostreje nastopali proti izseljevanju, da bi lahko zadržali tiste, ki so zapuščali domovino zaradi »omamne« tujine (Adlešič 1909: 180). Trunkova knjiga *Amerika in Amerikanci* je naletela na kritike, ker naj bi Ameriko prikazovala kot preveč prijazno deželo in s tem ljudi spodbujala k izseljevanju (Klemenčič 1999a; Drnovšek 2010b: 121). Časopisno kroniko o odhodih in vrnitvah izseljencev in o zasačenju tistih, ki so odhajali brez potrebnih dovoljenj, so spremljale žalujoče ali pikre in očitajoče uredniške pripombe. Negativni prizvok je izseljenska problematika dobila tudi v slovenskem leposlovju. V delih slovenskih književnikov in književnic različnih

svetovnonazorskih usmeritev so izseljenci navadno nesrečni ali negativni liki, izseljevanje in življenje na tujem pa vir bolečih zapletov in trpkih usod⁵⁸ (Hladnik 1985; Drnovšek 2010b: 129–139; Lazarevič 2015: 166–168).

Izseljevanje so postavljali na zatožno klop, ker naj bi imelo kvarne posledice na domače življenje. Zaradi prevelikega zanašanja na Ameriko naj bi ljudje zanemarili kmetijstvo (Lokar 1911). Z odhodom moških so bile družine ločene in brez potrebne trdne opore, ženske naj bi ne bile sposobne umnega gospodarjenja ter upravljanja z denarjem, ta pa jim je obujal želje po preveliki potrošnji (Adlešič 1909: 185). Najbolj zaskrbljenih in moralističnih sodb je bilo deležno izseljevanje žensk, še zlasti samostojnih migrantk. V dobi, ko so si zlasti krščanski pisci prizadevali strogo ločevati moške in ženske družbene vloge ter žensko namenjati izključno družini in domu, je bilo odhajanje žensk iz varnega domačega okrilja v nenadzorovana in pasti polna mesta sporno. Dekletom, ki so odhajale služiti, so napovedovali moralni propad, očitali so jim stremljenje po mestnih razvadah in omadeževanje časti svojih družin. Vabili so jih, naj se za manjše in pošteno plačilo raje zaposlijo pri kmečkih gospodarjih in se v korist naroda vrnejo v »naročje preprostega domačega življenja«. (Anon. 1884)

Hude graje so bile deležne predvsem aleksandrinke, ki niso prevzemale le samostojne pridobitne vloge in spodnašale ustaljenih spolnih razmerij v družbi, še več, zakonske žene, ki so doma puščale svoje otroke, so se izneverile svojim primarnim nalogam in moralnim dolžnostim. Izseljensko vprašanje se je uvrščalo v srž rodoljubne retorike, ki je tako s katoliške kot z liberalne strani narodno idealno povezovala s kmečkim. Izseljevanje je bilo v nasprotju z ohranjanjem in s posvečevanjem idealizirane narave in podobe naroda. Iz skrbi pred prodiranjem modernizacije in njenih družbeno subverzivnih vplivov so zato narodne družbene elite pozivale »ne v tujino« in »ne v mesta«. Poziva sta bila še zlasti namenjena ženskam, ki so bile kot roditeljice in vzgojiteljice mladih rodov najdragocenejši, a »nravno« najšibkejši člen narodne ideologije, nad katerim je bilo treba stalno bdeti in ga pravilno usmerjati. Trst, Gorica in še zlasti mejni območji, kjer sta slovenstvo ogrožali germanizacija in italijanizacija, so bili zanje posebno nevarni, ker so tam v stiku s tujerodnim elementom lahko izgubljale narodno zavest in onečastile narodno čistost. (Verginella 2006: 73–93; Testen 2013) Tako je Karol Pečnik iz Egipta paradoksalno svetoval, naj dekleta rajši kot v Trst ali Gorico pridejo delat v Aleksandrijo, ker so tam ostajale Slovenke. (Mlekuž 2016)

Izseljevanje – v tujino, druge avstrijske dežele in tudi domača mesta – se je umeščalo med osrednja vprašanja modernizacije na Slovenskem. Slovenske družbene elite so bile večinoma idejno navezane na tradicionalni družbeni

sistem. Podpirale so gospodarski napredek, manj naklonjene pa so bile radikalnim preobrazbam, ki jih je prinašala modernizacija, nasprotovale pa so tudi njenemu nekontroliranemu prodiranju v slovenski gospodarski in družbeni prostor. Navsezadnje tudi zato, ker sta modernizacijo prinašala nemški in italijanski kapital v preobleki trojanskega konja tuje gospodarske nadvlade in narodnih vplivov. Elite so napredek glede na družbene značilnosti in osrednji položaj kmečkega vprašanja razumele predvsem v smislu razvoja kmetijstva in ohranjanja kmetstva, manj pa v krepitvi drugih gospodarskih panog. Zanje so bili problematični tako diferenciacija družbenega tkiva kot miselnostne spremembe in novi načini življenja, ki naj bi kazili slovensko narodno podobo. (Prim. Lazarevič 2015: 79, 82.) Izselsevanje je poleg trošenja vitalnih narodnih sil s svojimi družbenimi, kulturnimi in političnimi implikacijami kot eminentna sestavina modernizacije slovensko »narodno telo« razjedalo v njegovih temeljnih vrednotah. Pod vprašaj je postavljalo temelje, na katerih je slonela narodna misel, sprevrčalo družbeni red in ogrožalo tradicionalne oblastne položaje. Ne glede na retoriko pa se slovenske elite izselsevanju v resnici niso upirale, ker gospodarska realnost ni puščala prostora za kakršnokoli omejevanje pojava, kvečjemu za umirjanje navdušenja za tuji svet in rotenje pred predajanjem novim življenjskim navadam.

Kritični diskurz o izselsevanju je bila ena plat odnosa do omenjenega vprašanja. Druga je bila konkretna skrb za izselsejence, pri čemer je izstopala vloga Cerkev. Ob odmaknjenosti države in njenih upravnih ustanov je Cerkev kot najgloblje zasidrana in kapilarno razpredena institucija v skrbi za migracijsko problematiko prevzela vodilno vlogo. Množično izselsevanje ji je nalagalo nove naloge, in sicer konkretno pomoč izselsejencem na poti v svet ter dušnopastirsko in karitativno delo v priseljenskih deželah, namenjeno ohranjanju njihove verske in moralne integritete. Slovenska Cerkev in duhovščina sta pri tem sledili smernicam Rimskokatoliške cerkve, ki se je v dobi liberalizma v imenu krščanske univerzalnosti vse bolj zavzemala za reševanje težav izselsevanja in izselsejencev. Tudi na Slovenskem je Katoliška cerkev ob pomanjkljivem zanimanju liberalnega in socialističnega tabora za izselsejensko vprašanje zasedla prazen prostor in na njem postajala vse bolj aktivna, čeprav je, v primerjavi s Cerkvami v drugih izselsejenskih državah in sami Avstriji, zamujala.

V Italiji je delo z izselsejenci uvedel škof Scalabrini, ki je v devetdesetih letih ustanovil Družbo sv. Rafaela, pred tem pa namensko kongregacijo, posvečeno misijonarjenju med izselsejenci (Tomasi 2000: 577). V Nemčiji je društvo za pomoč izselsejencem na poti in v tujini obstajalo že od leta 1878, na Dunaju pa so ga ustanovili leta 1890. Na začetku devetdesetih let 19. stoletja se je tudi med slovensko duhovščino pojavila ideja o podobnem društvu, ki se je uresničila

še leta 1907 oziroma 1908 z ustanovitvijo Družbe sv. Rafaela v Ljubljani, Trstu in nato še v New Yorku. Pred tem je od leta 1903 v Ljubljani deloval škofijski odbor za varstvo izseljencev. Kljub prizadevanjem njihovih članov je bila praktična vloga omenjenih društev, upoštevajoč številčni obseg pojava, do prve svetovne vojne pomembna, a ne dovolj učinkovita, selitve so namreč potekale po že utečenih poteh in je pomoč v omenjenih organizacijah iskalo relativno malo izseljencev.

Izseljensko vprašanje je bilo od devetdesetih let stalna tema soočanj na katoliških shodih, v škofovskih pastoralnih pismih in programih. Cerkev je v delu z izseljenci videla eno od svojih poslanstev in pomembno socialno nalogo, ki je presegala skrb za duše. Prizadevala si je za ohranjanje vere in moralne integritete pred nevarnostmi ter negativnimi tujimi kulturnimi in političnimi vplivi. Hkrati in skupaj z neločljivimi krščanskimi vrednotami si je prizadevala tudi za ohranjanje slovenskega jezika in narodne identitete. Vloga Cerkve in duhovščine je prihajala močno do izraza v izseljenskih skupnostih. Zlasti v ZDA, kjer je nastala vrsta slovenskih župnij in cerkva in kjer je bila slovenska duhovščina na čelu škofij. Tu je od države ločena Cerkev delovala v drugačnih okoliščinah. Bila je svobodnejša kot v domovini in neposredno odvisna od denarne podpore vernikov. Okrog Cerkve in drugih verskih ustanov so se razvile tudi druge oblike družbene organiziranosti, podporne dejavnosti in kulturno ter politično življenje slovenskih priseljskih skupnosti. Te so z liberalno in s socialistično usmerjenimi organizacijami sooblikovale bogato družbeno življenje Ameriške Slovenije. (Prim. Friš 1995.) Dušnopastirsko in misijonsko delo je potekalo tudi med izseljenci v Egiptu in Nemčiji, vendar je bilo versko življenje v Nemčiji zaradi raznih okoliščin slabše organizirano (Drnovšek 2010b: 88–94).

PRVA SVETOVNA VOJNA KOT PRELOMNICA

Prva svetovna vojna je prekinila veliki cikel evropskih in z njimi slovenskih množičnih migracijskih gibanj iz prejšnjih desetletij. Ob proglasitvi vojnega stanja in mobilizaciji je Avstro-Ogrska prepovedala odhajanje vojaško sposobnih oseb in omejila tudi pravice do migracij znotraj države (Kalc 2016a: 118; Svoltjšak, Antoličič 2018: 247–248). Avgusta je Velika Britanija blokirala pristanišča in pomorski promet centralnih sil (Steidl idr. 2017: 73). Čezoceansko izseljevanje je nenadoma skoraj povsem usahnilo. Še leto pred vojno je v ZDA vstopilo 280.000 avstro-ogrskih državljanov, med vojno pa vsega 25.000. Število priseljencev slovenske in hrvaške narodnosti je s 37.000 v prvem letu vojne padlo na manj kot 2.000 in nato na samo nekaj sto letno (Willcox, Ferenczi

1929: 384). Izselska pristanišča, iz katerih so potovali tudi slovenski izseljenci in v katerih se je še v prvi polovici leta 1914 trlo migrantov najrazličnejših narodnosti, so spremenila svoj običajni videz.

Izseljevanje se je po malem nadaljevalo preko pristanišč nevtralnih držav. V Trstu, preko katerega bi se moralo po novo dogovorjenih kvotah med raznimi evropskimi pristanišči izseliti vse več čezoceanskih izseljencev iz Vzhodne in Jugovzhodne Evrope, se je julija promet povsem ustavil. Angleška družba Cunard Line se je umaknila z Jadrana, domača avstrijska ladjarska družba Austro-Americana pa je odpustila svoje osebje in objekt za sprejem izseljencev, ki so čakali na odhod, predala Rdečemu križu, ki je v njem uredil vojaško bolnišnico (Bertuzzi, Fait 2010: 82). Številne ladje omenjene družbe je prestregla angleška vojna mornarica ali pa so, vključno s posadkami, ostale zasidrane v nevtralnih državah (Cecotti 2001a: 34–37). Prenehal se je tudi mednarodni tranzit izseljencev, ki so preko slovenskega ozemlja potovali v druga evropska pristanišča. Ladjarskim družbam nevtralnih držav, ki so še vzdrževale atlantske potniške linije, so britanske oblasti prepovedale prevažati nemške in avstro-ogrske izseljence/potnike. (Kalc 1992: 482–483; 2015b) Vojna je številne stalne inčasne kontinentalne migrante presenetila daleč od doma. Med njimi sezonske delavce iz Beneške Slovenije, s Tolminskega, iz Prekmurja in Goriške. Mobiliziranci iz Goriških brd in Vipavske doline so odhajali brez slovesa od svojih žena in deklet, ki so v avstrijskih letoviščih prodajale briške kmetijske pridelke ali delale v Egiptu (Kozanski 2002: 14).

Manjše število slovenskih izseljencev se je na začetku vojne iz ZDA vrnilo domov (po ameriški statistiki 2.500 oseb slovenske in hrvaške narodnosti), nekateri na poziv avstrijskih konzularnih organov, ki so bili v tujini odgovorni za mobilizacijo vojaških obveznikov in prostovoljcev.⁵⁹ Konzularne pozive avstrijskim rezervistom in nabornikom k dolžnosti do domovine je objavljalo tudi slovensko časopisje v ZDA, ob njih pa tudi pozive izseljencem slovanskega porekla, naj se ne vključijo v bratomorno vojno⁶⁰ (Klemenčič 1987: 43). Študije osebnih korespondenc izseljencev iz Avstrijskega Primorja ugotavljajo, da je med njimi, kljub domoljubju in skrbi za usodo ter trpljenje svojcev, prevladala želja ostati daleč od konflikta, v katerem se niso prepoznavali niti kot pripadniki delavskega razreda niti miroljubnega prebivalstva, ki v vojni plačuje največji človeški davek. K temu so pozivala tudi ameriška sindikalna in delavska združenja. (Cecotti 2001a: 33)

Na odsotne vojaške zavezance iz čezoceanskih držav, predvsem iz ZDA (teh je bilo tudi v slovenskem primeru veliko), avstro-ogrske vojaške oblasti niso resno računale. Ker se številni obvezniki niso vrnili opraviti svoje državljanske dolžnosti in so bili zato nekateri regimenti zdesetkani in vojaško onesposobljeni,

si je vojska pred vojno prizadevala za omejevanje njihovega izseljevanja. Marca 1914 so poostrili nadzor predvsem nad nezakonitimi izseljenci. Glede tistih, ki so ostali na drugi strani oceana, pa so oblasti ugotavljale, da jim je Amerika postala »krušna mati« in da so za staro domovino z vojaškega stališča izgubljeni. (Kalc 2014b) Da bi jih kljub temu pritegnili, so ob mobilizaciji razglasili splošno pomilostitev »vojaških beguncev«, hkrati pa so tistim, ki bi se ne odzvali na klic domovine, zaradi dezertstva grozili s kaznimi. Nanje Avstrija konkretno ni mogla računati že zaradi logističnih težav, kar je olajšalo njihov položaj in omililo njihovo skrb. Večine tistih, ki so se v Ameriki odzvali mobilizaciji, avstro-ogrske oblasti niso mogle prepeljati domov, njihove in nemške ladje je prestrezala angleška vojaška mornarica.

Ker so v severnoevropskih pristaniščih inšpekcijske službe nadzorovale tudi ladje drugih držav, večina ladijskih družb ni sprejemala avstro-ogrskih in nemških vojaških obveznikov; ti so namreč tvegali ujetništvo. V začetnih mesecih vojne je bilo mogoče v Avstrijo prek italijanskih pristanišč pripotovati z italijanskimi ladjami; tudi te možnosti kmalu ni bilo več. Slovenska potovalna agencija Sakser iz New Yorka, s katero se je večina slovenskih izseljencev vračala v domovino, zato ni prodajala vozovnic za potovanje v Evropo, avstrijskim državljanom pa je celo odsvetovala potovanje v katerikoli smeri, oboje je vodilo v ujetništvo.

Nekateri Slovenci v ZDA so se s hrvaškimi in srbskimi jugoslovanskimi patrioti srbski vojski pridružili kot dobrovoljci. Zbirali so se v raznih kampih, se urili v Bizerti v Severni Afriki in nato v letih 1917 in 1918 odšli na solunsko fronto. Dobrovoljcem so se pridružili tudi izseljenci v Južni Ameriki, Avstraliji in Novi Zelandiji (Turk 1938: 58; Klemenčič 2002: 330; Svöljšak, Antoličič 2018: 129–130). Drugi so se vojne v Evropi udeležili kot ameriški vojaki, med njimi Louis Adamič, ki o tem pripoveduje v svojem delu *Smeh v džungli* (1983). Slovenskih izseljencev prve generacije iz vseh držav priseljevanja, ki so sodelovali v antantnih silah, naj bi bilo po nekaterih ocenah okrog 2.000 (Svöljšak, Antoličič 2018: 130). Številni so bili tudi pripadniki druge generacije. Samo iz clevelandske naselbine je v ameriški armadi in mornarici v prvi svetovni vojni služilo 400 sinov slovenskih staršev (Ledbetter 1918: 15).

Tudi večina slovenskih izseljencev iz Beneške Slovenije, ki bi morala obleči italijansko vojaško suknjo, je ostala v ZDA. Več se jih je vrnilo šele po vojni, ko jih je amnestija razbremenila obtožbe dezertstva. Za zadrževanje v Ameriki so izseljenci imeli tudi gospodarske razloge. Z ekonomsko rastjo in s povpraševanjem po delovni sili, povezanima z vojno, se je položaj delavstva v ZDA izboljšal. Da ne bi zmanjšala dotoka dragocenih denarnih virov iz krajev okraj Atlantika, je bila Italija do teh »dezertterjev« dokaj obzirna. (Kalc 2018a:

113) Drugače je bilo z izseljenci v Nemčiji, ki so se, podobno kot notranji migranti v Avstro-Ogrski, znašli v žarišču vojnega dogajanja in se kot avstrijski državljani niso mogli izogniti mobilizaciji v avstro-ogrsko vojsko. Številne so že na začetku vojne poslali na rusko fronto, nekatere pozneje na soško. Del žensk iz slovenskih naselbin v Nemčiji, predvsem tiste, ki so zaradi vpoklica mož izgubile vire preživljanja, se je z otroki vrnil domov, druge so vojni čas preživele v Porurju. (Wörsdörfer 2017: 180–181)

V Egiptu so ostale tudi številne aleksandrinke in še naprej delale pri družinah. Moške avstro-ogrške in nemške državljane so britanske oblasti na začetku vojne internirale – v taboriščih so ostali vse do leta 1919 (Ismail, Gabriel 2011: 58) – ali izgnale oziroma deportirale. Kot ujetnike so zadržale tudi pomorščake, ki so se ob izbruhu vojne znašli v britanskih kolonijah in med katerimi so bili številni Slovenci (Cecotti 2001a: 29–30). Vojna je med drugim zavrla in otežila, če že ne popolnoma pretrgala, stike med izseljenci po svetu in njihovimi družinami in sorodniki. S prenehanjem oziroma z zapoznelostjo denarnih pošilk iz Amerike in od drugod so mnogi ostali brez potrebnih virov. Avgusta 1917 so zato avstrijske oblasti številnim takim družinam priznale status beguncev in pravico do socialne podpore (Cecotti 2001a: 39).

Slovenci v ZDA so zavzeli različna in spreminjajoča se stališča do vojne in z njo povezane politične problematike v »stari domovini«. Na to so vplivali pravni položaj (večina je bila avstrijskih oziroma ogrskih državljanov), pritiski avstro-ogrskih oblasti, svetovnonazorska opredelitev, vstop ZDA v vojno in politični akterji, ki so krojili povojno ureditev slovenskih ozemelj oziroma jugoslovanskega vprašanja. Veliko slovenskih izseljencev in organizacij v Ameriki je med vojno gojilo domovinska čustva do Avstro-Ogrske in vsaj do vstopa ZDA v vojno do nje izražalo naklonjenost. Drugi so od samega začetka odločno zastopali protivojna stališča in vojno proti Srbiji obsojali kot nepravilno, skupaj s hrvaškimi in srbskimi priseljenci so prirejali protivojne protestne shode. Ogrevali so se za jugoslovansko idejo in se že leta 1915 pridružili gibanju za novo povojno ureditev in oblikovanje jugoslovanske države.

V zvezi s tem in v samem odnosu do vojne izoblikovana različna stališča niso odražala le tradicionalnih svetovnonazorskih in političnih delitev, ampak so povzročala globoke razpoke v samih taborih. Najgloblje so nastale v jugoslovanskem socialističnem gibanju, v katerem se je enotnost lomila na zvestobi načelom antimilitarizma, internacionalizma, razrednega boja proti buržoaziji in kapitalizmu ali podpori vstopu ZDA v vojno. Slovenski socialisti, ki so večinoma zastopali to opcijo, so zaradi tega prišli navzkriž s hrvaškimi. Ob jugoslovanskem vprašanju so se kritično soočali podporniki antantofilske Slovenske lige in Jugoslovanskega odbora iz Londona, zagovorniki »zvestobe

avstrijski domovini« in socialisti. Vse strani so ponujale bolj ali manj radikalne oblike združevanja in osamosvajanja jugoslovanskih narodov, nekateri v monarhiji, večina pa v samostojni državni tvorbi.

O tem kompleksnem in intenzivnem poglavju političnega delovanja v slovenskih (in jugoslovanskih) izseljenskih vrstah, ki mu v tem delu ne posvečamo več prostora, je treba kot posebno relevantno zgodovinsko dejanje poudariti t. i. čikaško izjavo z dne 29. junija 1917. Omenjena izjava, ki so jo na zboru v političnem, gospodarskem in organizacijskem središču Slovencev v ZDA podpisali zastopniki slovenskih liberalcev in socialistov, je zagovarjala ustanovitev federativne jugoslovanske republike kot neodvisne države. V njej naj bi konstitutivni narodi, Slovenci, Hrvati in Srbi, uživali avtonomijo na vseh tistih področjih, na katerih so se kulturno razlikovali, in v zadevah, ki niso bile skupne. Iz izjave se je rodilo Slovensko republičansko združenje, ki se je nato s hrvaškim združilo v Jugoslovansko republičansko združenje. (Prim. Čizmič 1974; Drnovšek 1978; Kodrič 1983.) Za jugoslovansko stvar so se med vojno angažirali tudi slovenski izseljenci v Južni Ameriki, ki so kot člani Jugoslovanske narodne odbrane podpirali Jugoslovanski odbor v Londonu, ob koncu vojne pa v tem okviru ustanovili tudi prvo slovensko organizacijo v Latinski Ameriki (Mislej 1989b).

Z vojno je postal slovenski etnični prostor prizorišče prisilnih migracij, ki jih liberalna doba ni poznala. Tem so po eni strani botrovali ukrepi proti državljanom sovražnih držav, ki so morali zapustiti avstrijsko ozemlje, v nasprotnem primeru so jih čakali aretacije, izgoni ali konfinacije in deportacije (Cecotti 2001b; Kalc 2016: 119). Problem se je, glede na to da so bili italijanski državljani največja priseljenska skupina iz antantnih držav v Avstriji,⁶¹ z vstopom Italije v vojno leta 1915 še zaostрил. Ti ukrepi in sama italijanska mobilizacija so zaustavili množično sezonsko migracijo iz Beneške Slovenije in cele Furlanije; sezonsko delo v avstrijskih in nemških deželah je bilo »fiziološki« ekonomski pojav. Gospodarski in socialni učinki vojne na »ekonomijo migracij« so se pokazali že v prvih mesecih po začetku konflikta, ko se je zaradi množične vrnitve sezonskih delavcev brez pred tem načrtovanih zaslužkov poslabšal položaj družin. Številni so zato vse do maja 1915 ponovno odhajali v Avstrijo, v Furlaniji pa so se ob povečani brezposelnosti vrstili socialni nemiri in protesti. (Di Caporiacco 1969: 260)

Ukrepi avstrijskih oblasti proti pripadnikom sovražnih držav – v določenem roku so morali zapustiti državo, številne vojaške obveznike pa so internirali – so prizadeli tudi večino podanikov Kraljevine Italije v Gorici in predvsem v Trstu, kjer je pred vojno živelo kakih 50.000 t. i. »regnicolov«, kot so imenovali državljane Kraljevine Italije. Mnogi so v Avstriji povsem integrirano

živeli že desetletja. Sklepamo lahko, da je njihov odhod s seboj potegnil tudi nekaj slovenskega prebivalstva, konkretno žene, ki so s poroko s priseljenci pridobile italijansko državljanstvo, in njihove na avstrijskih tleh rojene otroke. Umakniti so se morali v svoje pravne »domovine« oziroma so jih kot sovražne ali sumljive tujce strogo nadzorovali. Položaj se je izboljšal samo tistim, ki so izkazali lojalnost do Avstrije. Merilo lojalnosti sta bili pripadnost nemškemu rodu ali ponemčenje. (Sensenig Dabbous 1998: 240–249; Kalc 2016a: 119) Samo v Trstu so 5.000 »regnicolov«, ki se niso umaknili, internirali oziroma konfinirali, več kot 8.000 pa izgnali. V sovražnem ozračju so mnogi postali tarča nestrpnosti, zaradi katere je v Milanu prišlo do povračilnih napadov na tam živeče avstro-ogrske državljanke in njihovo imovino. (Biondi 2001: 52, 56; Cecotti 2001a: 30)

Podobno kot je Avstro-Ogrska ravnala z italijanskimi državljani, so italijanske oblasti na italijanskem ozemlju obravnavale državljane Avstro-Ogrske (Procacci 2006; Caglioti 2014). Avstro-ogrske oblasti so tako na domačih tleh kot v izseljenstvu nadzorovale samo avstro-ogrske državljane. Tudi pri tem so delale razlike, posamezni narodi monarhije so namreč veljali za bolj ali manj lojalne in domoljubne oziroma zaupanja vredne (Stergar 2004). Pomembno sredstvo tega nadzora je bila poštna cenzura. Pri pregledovanju korespondence so bile oblasti poleg na politična stališča prebivalstva pozorne tudi na agitacijo za zapustitev Avstro-Ogrske, za katero so stali še vedno dejavni izseljenski agenti in sami izseljenci, ki so skušali na varno v tujino pritegniti svojce in znance.⁶²

Drugi val prisilne migracije je zajel prebivalstvo širših območij vzdolž soške fronte; tudi ti so morali zapustiti svoje domove in se podati v begunstvo. Pregnanih je bilo 170.000 civilistov, od tega okrog 90.000 Slovencev, večinoma z leve strani fronte, kakih 12.000 pa z desnega brega Posočja, ki ga je zasedla italijanska vojska. Prve so izselili na Kranjsko, Spodnjo Štajersko in Koroško ter v begunska taborišča v Spodnji Avstriji, druge so italijanske oblasti poslale v razne kraje in taborišča na italijanskem polotoku. Največ jih je bilo načrtno evakuiranih ali so se od bojišč prostovoljno umaknili v prvih mesecih vojne leta 1915, ko so v notranjost že premestili tudi upravne urade. Naknadne evakuacije so sledile avgusta 1916, pred 12. ofenzivo in italijanskim zavzetjem Gorice, ko se je mesto skoraj izpraznilo, in po avgustovskih italijanskih uspehih na Banjški planoti leta 1917. Okrog 50.000 beguncev je ostalo na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem in Koroškem. Tiste, ki se niso bili sposobni preživljati s svojimi sredstvi ali z delom, so poslali v razna begunska taborišča, kot so bila Steinklamm pri St. Pöltnu, Gmünd ob češki meji, Wagna pri Lipnici,

Bruck na Litvi (največje s 4.200 slovenskimi begunci) in Strnišče pri Ptujju. (Svoljšak, Antoličič 2018: 280–282)

Med prebivalstvom, ki so ga italijanske vojaške oblasti pregnale z zasedenega avstrijskega ozemlja, so kot potencialno nevarne osebe internirali še nevpoklicane avstrijske vojaške zavezance, uradnike in duhovnike. Pošiljanje civilnega prebivalstva v notranjost države je imelo na obeh straneh tudi strateške in varnostne razloge, in sicer preprečitev morebitnega upora in sovražnega delovanja. V nasprotju z Avstrijo, v Italiji niso nastala večja begunska taborišča, t. i. lesena mesta. Nekatere begunce so internirali v manjša taborišča, večina pa je živela v srednje velikih in manjših kolonijah, razpršenih po državnem ozemlju. (Svoljšak 1991; Malni 2001) Begunci so se iz begunstva v Avstriji in Italiji ob premikih fronte začeli vračati že med vojno, glavni del vračanja pa je sledil po vojni in se zavlekel do leta 1922.

Zaradi vojnega dogajanja je prihajalo še do drugih migracijskih premikov, povezanih z izrednimi razmerami. Že na začetku vojnih operacij na vzhodni fronti so septembra 1914 razni kraji na Slovenskem sprejeli na tisoče beguncev iz Galicije in Bukovine. S ponovnim zavzetjem Galicije se je leta 1915 večina vrnila oziroma so jih preselili v Spodnjo Avstrijo. (Svoljšak, Antoličič 2018: 278) V Trstu je število prebivalcev do leta 1916 z 245.000 padlo na 155.000. Poleg italijanskih državljanov in vpoklicanih v vojsko je mesto po službeni poti zapustilo osebje najrazličnejših javnih in zasebnih ustanov, ki so jih iz varnostnih razlogov umaknili v zaledje. Med najštevilčnejšimi skupinami so bili železničarji, večinoma Slovenci, ki so jih po internem omrežju razporedili predvsem na Kranjskem in Štajerskem. Številni prebivalci so se umaknili zaradi bližine fronte in iz strahu pred italijanskim prebojem. Ker je bilo med njimi veliko pripadnikov višjih družbenih slojev, se je obenem zmanjšalo tudi število hišnega osebja, med katerim je bilo veliko Slovenk. Hkrati je Trst sprejemal begunce in nekatere druge priseljence. Odhodi, prihodi, krajša in daljša bivanja starega in novega prebivalstva so si sledili pod vplivom dogajanj in preobratov na fronti. (Cecotti 2001c)

V novih razmerah, ki so prekinile veliko mednarodno izseljevanje in priliv sredstev iz tega gospodarskega vira, je notranja mobilnost ohranjala svojo gospodarsko funkcijo. Iz raziskav o medvojni ekonomiji na Slovenskem je razvidno, da so spremembe v proizvodnji in na trgu dela tudi v tem času spremljale različne migracije, ki so jih narekovale potrebe prebivalstva in vojne ekonomije (prim. Strle 2015a). Obласти so težave s pomanjkanjem delovne sile in z njenim razmeščanjem po posameznih strateških produktivnih področjih skušale reševati s posebnimi ukrepi. Begunci so bili rezervna delovna sila tako za vojno industrijo kot agrarno in drugo ekonomijo; njihovo nameščanje v

posamezne zbirne kraje je odgovarjalo potrebam po delovni sili. V Ljubljani in drugih mestih je takrat ustanovljena Posredovalnica za goriške begunce s svojimi podružnicami beguncem pomagala pri iskanju zaposlitve. V taborišča so pošiljali predvsem družbeno šibkejše, medtem ko so ljudi s poklici in za delo sposobnejše po notranjih deželah razporedili glede na možnosti za bivanje in delo (t. i. diaspora). V Rečico, Mozirje in bližnje savinjske vasi se je npr. iz Mirna priselila čevljarska zadruga s proizvodnjo in z vsemi 1.200 vaščani vred. (Svoljšak, Antoličič 2018: 284)

Begunska taborišča so bila središča za proizvodnjo raznih dobrin in posredovalnice za delo beguncem, ki so se zaposlovali v krajevni ekonomiji. Kar 3.000 beguncev iz Galicije in Bukovine so zaposlili pri gradnji železniške proge. Pomembna delovna moč, ki so jo uporabili predvsem pri gradnji vojaške infrastrukture, so bili tudi ruski ujetniki; na Slovenskem jih je bilo med 20.000 in 30.000 (Svoljšak, Antoličič 2018: 278, 313). Oblasti so med drugim opravile splošno mobilizacijo in odvzele socialne podpore nezaposlenim, za delo sposobnim osebam, in jih usmerile tja, kjer so jih potrebovali (Malni 2001: 120–122). Tudi slovenski begunci v Italiji so socialno podporo italijanskih oblasti dopolnjevali z delom, zaradi vpoklicev v vojsko so namreč obrati, delavnice in posestva ostajali brez delovne sile. Pri tem so se pogosto tudi selili (Svoljšak 1991: 25–26). Ker zgodovina migracij na Slovenskem med prvo svetovno vojno še ni raziskana, vseh gibanj, ki so se nadaljevala oziroma na novo pojavila v izrednih vojnih razmerah, ne poznamo podrobneje. Nedvomno pa so tako spontani premiki kot migracije, ki so jih vodile oblasti, tudi v tem obdobju ostajale pomemben gospodarski in družbeni dejavnik.

ZAČETEK NOVE DOBE

V zgodovini evropskih in širših migracij je bila prva svetovna vojna uvod v novo poglavje. Vojna ni spremenila samo politične geografije stare celine in drugih delov sveta, njeni nasledki so vplivali tudi na obseg, tipologije in smeri mednarodnih selitvenih gibanj ter na same migracijske režime in politike do migracij in migrantov. Na pogorišču nemškega, avstro-ogrskega in ruskega cesarstva so nastale nove državne tvorbe, njihove meje pa so razdelile prejšnje teritorialne enote ali združile prej ločene enote v enovita ozemlja. Nova politična delitev je zarezala v narodno geografijo, kar je že ob koncu vojne poleg vračanja vojakov, ujetnikov in vojnih beguncev povzročalo nove premike prebivalstva, ki se je znašlo zunaj matičnih domovin ali brez njih. Ustvarila je na milijone pripadnikov narodnih manjšin, ki so kot tujki v nacionalnih državah postali tarče diskriminacijskih politik in vir nadaljnjih selitev. Zaprle so se

utečene svobodne predvojne poti med izvornimi območji in cilji delovnih migracij, številna notranja gibanja pa so postala transnacionalna. Iz istih razlogov so druge selitvene poti izgubile mednarodni značaj in se prelevile v notranje.

Evropski kontinent je iz vojne izšel ekonomsko izčrpan, močno demografsko osiromašen ter materialno in socialno opustošen. Odpravljanje vojnih posledic, od infrastrukturne rekonstrukcije do rekonverzije vojne ekonomije v civilno, in ponovno vzpostavljanje industrijskega in drugih gospodarskih sektorjev so bili še veliko težji kot medvojna prilagoditev ekonomije, družbe in vsakdanjega življenja vojnim in življenjskim potrebam. Oteževali so ga monetarne težave, neugodne gospodarske konjunkturo, družbena neravnovesja in brezposelnost, ki so se s svetovno gospodarsko krizo na začetku tridesetih let še poglobili. (Bade 2000: 275–280; Kalc 2016a: 119)

Evropa in Amerika, ki sta bili pred vojno odprti prostor transnacionalnega in medkontinentalnega gibanja, sta se ogradili v nacionalne državne meje. Najočitnejša sprememba – občutil jo je vsak, ki se je po vojni podajal na pot v tujino – je imela birokratski značaj. V nasprotju s predvojnimi časi, ko so se ljudje relativno svobodno izseljevali in priseljevali, so države ohranile sisteme nadzora nad prebivalstvom in mobilnostjo, ki so jih med vojno vzpostavile v varnostne namene in za potrebe vojne ekonomije. Države so prostorska gibanja in migracije še naprej neposredno institucionalno nadzorovale. Za ekspatriacijo in vstop v tujo državo je ostal obvezen potni list, ki je bil prej predpisan samo v nekaterih državah, uvedeni so bili vize in sistematično pregledovanje dokumentov na mejah. To je sovpadalo z državnim intervencionizmom na ekonomskem področju, ki se je prav tako nadaljeval iz vojnih let, ko je država, da bi ga upravljala glede na vojne potrebe, gospodarstvo vzela v svoje roke. Hkrati je postopoma prišlo do prehoda od liberalne ekonomije in proste gospodarske izmenjave k ekonomskemu protekcionizmu, s katerim so nacionalne ekonomije svoje gospodarske interese varovale pred tujo konkurenco.

V ta političnoekonomski okvir sta, glede na vsakokratne potrebe in družbenoekonomske razmere, sodila tudi zaščita nacionalnih trgov dela in reguliranje delovnih migracij. Pri tem so se uveljavili nekateri principi, ki so se začeli pojavljati že v predvojnem času. Na trgu dela so zaradi protislovja med strukturno brezposelnostjo, ki je v povojnih letih s krizami postala izredno žgoče vprašanje, in prostim dotokom tuje delovne sile državljanom dajali prednost pred tujci. Državljanstvo je kot načelo pripadnosti nacionalni državi postalo temelj za določanje pravnega statusa migrantov in diskriminanta za sprejemanje ali zavračanje tujcev. Potni list kot obvezni identifikacijski dokument in vse bolj natančni nadzorni aparati so postali instrumenti, s pomočjo katerih

so države nadzorovale migrante in izvajale svoje migracijske politike. (Torpey 2003: 74; Kalc 2016c: 29–30)

Želja po upravljanju in racionalizaciji migracijskih gibanj je obstajala že pred vojno, vojna ekonomija pa je bolj kot kadarkoli poudarila pomen obvladovanja delovnih migracij za zagotavljanje prepotrebne delovne sile. Izkazalo se je tudi, da država lahko uspešno posega na to področje in v samo narodno ekonomijo. Tekmovanje za mednarodno delovno silo kot strateškega dejavnika narodnih gospodarstev je sodilo med generatorje predvojnih antagonizmov, ki so pripeljali do konflikta (Olsson 1996), zato je pariška mirovna konferenca veliko pozornosti posvetila problematiki dela in delovnih migracij. Urejanje delovnih migracij na mednarodni ravni – od rekrutacije do zaščite mednarodne delovne sile in zagotavljanja enakopravnosti priseljenih delavcev z domačimi – je prevzela Mednarodna organizacija dela (International labour organization) pri Društvu narodov. Pri uresničevanju politike in upravljanja migracijskih gibanj, ki bi moralo temeljiti na mednarodnem sodelovanju, so se pokazali nasprotujoči si interesi držav priseljevanja in izseljevanja ter različni pogledi na reševanje migracijske problematike. Države izseljevanja so si prizadevale za nadaljevanje predvojnega reda in možnost razbremenjevanja socialnega pritiska z izseljevanjem prebivalstva ter ohranjanja s tem povezanih gospodarskih koristi za posameznike in celotno državo. Države priseljevanja so se zavemale za regulacijo priseljevanja glede na gospodarske in splošne narodne interese. Prevladali so stališča držav priseljevanja in princip, ki je nacionalnim državam zagotavljal polno suverenost pri odločanju o tem, koga sprejeti na svoje ozemlje in, ne glede na mednarodne sporazume, enostransko pravico do restrikcij. (Rass 2012; Rosental 2006)

K temu so odločilno prispevale ZDA, ki so zavračale vsakršno obliko kooperacije. Leta 1921 so uvedle regulacijo priseljevanja na podlagi sistema kvot in jo leta 1924 dodatno zaostriale. Omenjena politika se je uveljavila pod pritiskom nativizma, ksenofobije in protiboljševiške psihoze. Ni diskriminirala samo na podlagi pripadnosti določenim družbenim skupinam, ampak tudi na podlagi rase, narodne pripadnosti in državljanstva. Postavila se je na okope proti »novi imigraciji« in močno zavrla dotok evropskih priseljencev neanglosaškega porekla. (Martellone 1980: 63–66; Page Moch 1992: 161–174; Bade 2001: 279–311; Zolberg 2006: 251–267) V njenem ozadju je bila reorganizacija ameriškega kapitalizma in upravljanja delovne sile, potem ko je vojna ekonomija spremenila razmerja med ameriškim in priseljskim proletariatom in ustvarila obsežno domačo rezervno delovno silo, ki se je iz agrarnih delov države premikala proti mestom in industrijskim središčem. Reorganizacija, ki je odgovarjala interesom velekapitalističnih in monopolističnih proizvodnih

sektorjev, je težila k centralizaciji kontrole dela. Za cilj si je postavila tudi oblikovanje homogene družbe, usklajene z ameriškim kulturnim idealom in brez elementov, ki bi se upirali amerikanizaciji. (Sori 1979: 406–411)

V Evropi kontrapozicija med izseljenskimi in priseljenskimi državami (z Italijo in s Francijo na čelu ene in druge strani) ni bila tako jasna, nekatere države so bile hkrati izseljenske in priseljenske; kljub temu je prihajal do izraza nacionalni princip. Države priseljevanja so želele svojo narodno in kulturno integriteto obvarovati pred tujim elementom, izseljenske države pa so želele ohranjati suverenost in narodnokulturni vpliv nad svojimi državljani na tujem. Tako se je razširil model delovne mobilnosti kot začasne migracije, usklajene z dvostranskimi meddržavnimi sporazumi. Vloga držav se zdaj ni več omejevala na nadzor in usmerjanje migracijskih tokov, ampak so na mednarodnem trgu dela nastopale kot aktivne posrednice (Rosental 2006). Takoj po prvi svetovni vojni so bile številne mednarodnim migracijam postavljene ovire usklajene z restrikcijami in mednarodnimi dogovori, s selektivnimi kriteriji in z regulacijami delovnih razmerij ter socialnih in drugih pravic. (Bade 2001: 275–279; Torpey 2003: 86; Kalc 2016c: 28–29) Ovire priseljevanju in tudi izseljevanju so, glede na specifične ekonomske ter druge razmere in potrebe, v posameznih državah nastopile v različnih obdobjih.

IZSELJEVANJE NA SLOVENSKEM MED OBEMA SVETOVNIMA VOJNAMA

Demografski okvir

Slovensko narodno ozemlje, prej skoraj v celoti združeno v eni državni tvorbi, je bilo ob koncu vojne razdeljeno med štiri nacionalne države. Osrednji del je prešel pod novonastalo Državo SHS, ki mu je bilo s trianonsko pogodbo leta 1919 pridruženo tudi Prekmurje (zaradi lažjega izražanja se zanj v nadaljevanju uporablja izraz jugoslovanska Slovenija), medtem ko so porabski Slovenci še naprej ostali pod Madžarsko. Koroška je z večino slovenskega deželnega ozemlja in prebivalstva pripadla povojni Avstriji. Zanj se je na plebiscitu leta 1920 večina odločila delno zaradi zgodovinske in sentimentalne navezanosti, delno zaradi realnega in umetno ustvarjenega skepticizma oziroma nasprotovanja pripadnosti jugoslovanski državi. Nič manj pa niso na odločitve vplivali gospodarski razlogi in zavračanje ločenosti od Celovca. Zahodni del ali Primorsko s skoraj 350.000 prebivalci je v okviru province Julijske krajine najprej vojaško zasedla in nato z rapalsko pogodbo iz leta 1920 anektirala Kraljevina

Italija. To je povzročilo tudi razdelitev slovenskega ozemlja in njegovih prebivalcev med štiri različne ekonomije in posledično migracijske režime, ustrojene v funkciji različnih ekonomskih, političnih in nacionalnih interesov ter usklajene z različnimi notranjimi potrebami ter položaji teh držav na mednarodnem prizorišču.

Vojna je s svojimi pretresi na prebivalstvu pustila vidne sledove. V primerjavi z zadnjim avstrijskim štetjem leta 1910 je njegovo število, z izjemo Prekmurja, do prvih povojnih štetij na začetku dvajsetih let v vseh slovenskih deželah nazadovalo. Zmanjševanje števila je prizadelo bolj ali manj vse okraje, pozitivno rast so beležila le nekatera mesta, konkretnije na Kranjskem Ljubljana, na Štajerskem Maribor in Celje, na Primorskem Trst, ter posamezni kraji, kjer se je zaradi posebne gospodarske, prometne ali upravne funkcije v novi povojni regionalni konfiguraciji prebivalstvo zgostilo. Na Goriškem, ki je vojno občutila najbolj neposredno, je na primer število prebivalcev vidno nazadovalo v Gorici in njeni širši slovenski okolici, v industrijskem Trzinu, kjer so po vojni takoj obnovili proizvodnjo, pa do leta 1921 vidno naraslo. Te dinamike in celotna slika so bile rezultat medvojnega padca naravne rasti zaradi povečane smrtnosti in zmanjšane rodnosti, marsikje pa tudi selitvenih gibanj ter zamenjav prebivalstva, ki sta jih povzročili vojna in po njej nova politična razmejitve; te so ponekod vplivale na razvoj tudi v naslednjih letih. (Vogel 1965: 71)

V dvajsetih letih se je s ponovno vzpostavitvijo ekonomije, krepitvijo industrializacije in tudi kot naravna kompenzacijska reakcija, ki nastopi po vojnah in velikih krizah, ko se ponovno vzpostavi normalno življenje, demografska rast obnovila. Do leta 1931 je število prebivalstva naraščalo v skoraj vseh okrajih, tudi v takih, ki so pred vojno beležili stalni prebivalstveni deficit, kot npr. v črnomaljskem. Nazadovali so le mesti Celje in Ptuj, na Goriškem pa nekdanja okraja Gorica okolica in Sežana. K takemu pozitivnemu razvoju je pripomogla stopnja naravne rasti, ki je bila v jugoslovanski Sloveniji, razen v štajerskih mestih, približno enaka kot v desetletju pred vojno in je v povprečju znašala 11,5 odstotka prebivalstva iz leta 1921. Na Primorskem je prebivalstvo naraščalo počasneje, rast pa se je zaradi priseljevanja osredotočala v mestih in večjih gospodarskih, upravnih ali trgovskih središčih, medtem ko je na podeželju prebivalstvo stagniralo. V tridesetih letih, ko se je tudi v jugoslovanski Sloveniji naravna rast upočasnila, se je z njo upočasnila tudi dejanska rast prebivalstva. Nadaljeval se je predvojni proces zmanjševanja deleža kmečkega prebivalstva, ki je na začetku tridesetih let samo na Štajerskem še presegal 60 odstotkov, v Prekmurju, ki je ostajalo povsem kmečko območje, pa 87 odstotkov. (Vogel 1965: 71; Blaznik idr. 1970: 106–111) Nadaljevala se je tudi selitev prebivalstva s podeželja v mesta in središča intenzivnejšega gospodarskega napredka.

Učinke naravne demografske rasti je v vsem tem obdobju še naprej zmanjševalo izseljevanje. V desetletju 1921–1931, za katerega so na voljo popisni podatki, je v jugoslovanski Sloveniji pasivni selitveni saldo znašal 35.000 (Vogelnik 1965: 60), kar je skoraj tretjina naravnega demografskega prirastka. Za trideseta leta točnejši izračun ni mogoč, ker je bil naslednji popis šele leta 1948. Na Koroškem, kjer se je izseljevanje v dvajsetih letih občutno zmanjšalo, je v obdobju 1923–1934 pasivni migracijski saldo znašal 5.213 oseb ali 12,6 odstotka naravnega prirastka. Močna selitvena gibanja pa so spremljala dogajanja ob koncu vojne in v prvih letih po njej. Za celotno obdobje med obema svetovnjima vojnama avtorji ocenjujejo, da se je iz Koroške izselilo okrog 25.000 prebivalcev, od tega znatni del v Jugoslavijo oziroma v njen slovenski del (Klemenčič, Mavrič 2017: 179). Primorska je v teh desetletjih poznala še večje prebivalstvene preobrate, povezane s prehodom pod novo državo in političnim dogajanjem. Po eni strani je čas zaznamovalo dokaj intenzivno izseljevanje slovenskega (in v Istri tudi hrvaškega) prebivalstva, Nemcev in drugih narodnosti nekdanje habsburške monarhije. Po ocenah naj bi se v medvojnem času iz celotne Julijske krajine izselilo več kot 100.000 Slovencev in Hrvatov (Čermelj 1974: 174). Hkrati so se na Primorsko iz gospodarskih razlogov ter z namenom izvrševanja upravnih in drugih funkcij priseljevali prebivalci iz drugih predelov Italije.

Rekonstrukcije demografskega razvoja na Slovenskem kažejo, da je med obema svetovnjima vojnama ozemlje današnje Slovenije zaradi izseljevanja izgubilo okrog 130.000 prebivalcev. Po Živku Šifrerju je pasivni migracijski saldo na ozemlju današnje Slovenije v letih 1919–1941 znašal 132.830 prebivalcev, od tega jih je 8.858 umanjalo v letih 1919–1921, 67.241 v desetletju 1921–1931, do druge svetovne vojne pa še 56.731. (Šifrer 1974: 16–19) S temi ocenami se ujemajo izračuni Dolfeta Vogelnika, ki za obdobje 1921–1940 navaja povprečno letno neto izseljevanje 6.200 prebivalcev, kar v celotnem obdobju zneso skoraj 118.000 izseljencev (Vogelnik 1965: 71). Kljub zmanjšanju za približno eno tretjino v primerjavi z obdobjem od devetdesetih let do prve svetovne vojne je bila moč izseljevanja v dvajsetih in tridesetih letih velika in konstantna.

Slovenski prostor, ki je bil v svojem osrednjem delu (Kranjski) že pred vojno relativno najbolj izseljensko območje v Avstriji, je med vojnama po neto izseljevanju zasedal sam vrh med evropskimi državami. Povprečni letni pasivni izseljenski saldo je v mejah današnje Slovenije znašal 4,6 promile prebivalstva, Norveška in Irska pa sta sledili s 4,1 oziroma 3,2 izseljenca na 1.000 prebivalcev. Slovenija je s stopnjo neto izseljevanja močno izstopala tudi v sorazmerju s preostalo Jugoslavijo, iz katere se je povprečno letno izselil le

en na 1.000 prebivalcev. (Vogelnik 1965: 59) Hkrati je vredno poudariti, da se je na območju jugoslovanske Slovenije v tem obdobju znatno povečalo priseljevanje. Iz različnih avstrijskih držav so se vračali predvojni izseljenci, iz Koroške in Primorske so prihajali begunci in drugi priseljenci, veliko število vojnih beguncev se ni vrnilo na svoje goriške domove, prišli so tudi begunci iz Rusije, iz prekomorskih držav so prihajali povratniki in iz preostalega jugoslovanskega nacionalnega prostora priseljenci. Dolfe Vogelnik ocenjuje, da je ta priliv neto izseljevanje iz jugoslovanske Slovenije v obdobju 1921–1931 omilil za eno tretjino (Vogelnik 1965: 60–61).

V novi jugoslovanski državi je bila Slovenija zaradi industrializacije in splošnega gospodarskega napredka med ekonomsko najrazvitejšimi območji, hkrati pa tudi območje z najnižjo stopnjo demografske rasti in najvišjo stopnjo izseljevanja. Počasni rasti prebivalstva je v glavnem botrovala nizka stopnja naravne rasti, ki pa je bila med drugim posledica močnega predvojnega izseljevanja in ošibitve demografsko aktivnega segmenta prebivalstva. K različnim stopnjam in karakteristikam demografskega razvoja in večji ali manjši intenzivnosti migracijskih gibanj kot tudi usmeritvam migracijskih tokov v posameznih jugoslovanskih pokrajinah pa so prispevali različni kulturno-civilizacijski vzorci, težnje po modernizaciji ter s tem povezane potrebe, ambicije in načini življenja. V južnih predelih države je prebivalstvo ostajalo še naprej močno zasidrano na podeželju in zavezano kmečki tradiciji. V Sloveniji in na Hrvaškem pa se je proces spreminjanja družbenoekonomskega modela krepił s širitvijo neagrarnega gospodarstva in z uveljavljanjem urbanih družbenih vzorcev ter življenjskih stilov. (Prim. Melik 1938; Lazarević 2015.)

Tako kot pred vojno so bila največja žarišča izseljevanja v jugoslovanski Sloveniji dolenski okraj Kočevje, kjer je v letih 1921–1931 pasivni migracijski saldo (-4.739) povsem izničil naravni prirastek, in prekmurska okraja Dolnja Lendava in Murska Sobota. Tu je v istem obdobju izseljenski saldo (-10.470 oseb) presegal naravni prirastek in je zato število prebivalstva upadlo. Izrazitejša izseljenska območja so bili še okraji Krško (80 odstotkov naravnega prirastka), Ljutomer (58 odstotkov), širše območje med Ptujem, Celjem in Brežicami (57 odstotkov), Črnomelj (55 odstotkov) in Litija (50 odstotkov). Pozitivni selitveni saldo so kot posledico »bega v mesta« imeli samo Ljubljana, Maribor, Kranj, Celje, Ptuj in ljubljanska okolica, povsod drugje je izseljevanje prevladovalo nad priseljevanjem. Regionalno je bil pojav bolj poudarjen na Štajerskem, kjer je bil pasivni migracijski saldo 3,6 odstotka naravnega prirastka, medtem ko je bil na Kranjskem 2,3 odstotka, Prekmurje pa je prednjačilo s 11,3 odstotka. Na Primorskem je izseljevanje prizadelo celotno deželo. Slovensko prebivalstvo je zapuščalo podeželske kraje in v znatnem številu tudi

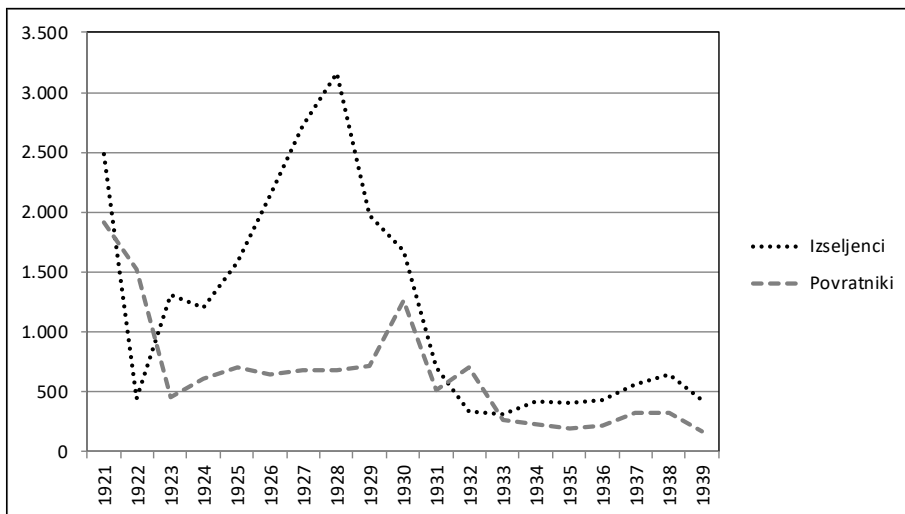
Trst in Gorico. Odhajalo pa je tako v Jugoslavijo kot v druge države in v notranjost Italije. Ob tem so se nadaljevale notranje selitve s slovenskega podeželja v Trst, Gorico in druga pomembnejša deželna gospodarska središča.

PREOBRAT V MIGRACIJSKI GEOGRAFIJI

V obdobju med obema svetovnima vojnama sta se geografska podoba in obseg migracijskih procesov na Slovenskem povsem spremenila. Glavne značilnosti nove konfiguracije so bile: zmanjšanje izseljevanja v tujino kot posledica upada čezoceanskega izseljevanja, ki je v tej fazi v primerjavi s predvojnimi obdobjem postalo neznatno, okrepitev izseljevanja v evropske države in množična usmeritev tokov v preostali jugoslovanski prostor. Izseljevanje v tuje evropske države je bilo vsaj trikrat večje od izseljevanja v prekomorske dežele. Vanje je po statistiki izseljenskega komisariata (Grafikon 5 in Tabela 6 v prilogi) iz jugoslovanske Slovenije v letih 1921–1939 odšlo 23.000 izseljencev. V evropske države se je samo v letih 1927–1939, ko razpolagamo s statistiko, napotilo 63.000 izseljencev, kar je 82 odstotkov vsega izseljevanja v tujino v tem obdobju. Izseljevanje proti že utečenim in novim evropskim destinacijam se je začelo že v prvih povojnih letih. V Franciji, na primer, ki je bila pred prvo svetovno vojno med marginalnimi cilji slovenskega izseljevanja, je leta 1929 živelo že okrog 16.000 slovenskih priseljencev iz jugoslovanske Slovenije (Lipoglavšek Rakovec 1950: 43).

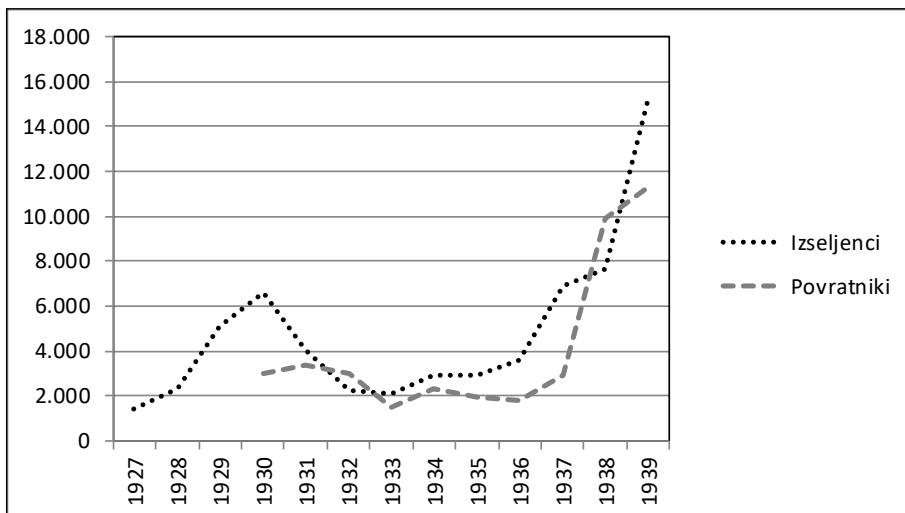
Druga značilnost migracij v tujino v obdobju med obema svetovnima vojnama je bilo visoko število povratnikov, kar lahko pripišemo vračanju izseljencev, ki so že dolgo živeli v državah priseljevanja, in spremembi migracijske tipologije, točneje, povečanemu številu sezonskih in drugih pogodbeno časovno omejenih gibanj. Negativni selitveni saldo jugoslovanske Slovenije s tujino je v letih 1921–1939 znašal slabih 35.000 izseljencev (Grafikon 6 in Tabela 7 v prilogi). K temu je treba dodati izselitve s slovenskega etničnega ozemlja zunaj Jugoslavije. Na podlagi popisnih podatkov se ocenjuje, da se je iz dela Julijske krajine, ki od konca druge svetovne vojne pripada Sloveniji, v tujino odselilo neto 40.000 ljudi (Vogelnik 1965: 60–61). Pri tem je treba upoštevati, da ta številka vsebuje veliko ljudi iz Julijske krajine, ki so se, podobno kot pred vojno, znotraj pokrajine selili v Trst in druga gospodarska središča Goriške. Pasivni saldo izseljevanj s celotnega današnjega slovenskega ozemlja v tujino naj bi po teh okvirnih izračunih vključeval 75.000 ljudi.

Grafikon 5: Selitve iz jugoslovanske Slovenije v prekomorske dežele 1921–1939

Vir: Statistički godišnjak (1929–1939)

Grafikon 6: Selitve iz jugoslovanske Slovenije v druge kontinentalne dežele v letih 1921–1939

Vir: Statistički godišnjak (1929–1939)

Konec velikega čezoceanskega izseljevanja

Prekomorsko izseljevanje se je kot podaljšek predvojnega ciklusa v še občutnem številu nadaljevalo do začetka trideset let, preden je skoraj povsem presahnilo (Tabeli 6 in 7 v prilogi). V dvajsetih letih je zajelo 18.700 oseb ali 81 odstotkov vsega medvojnega prekomorskega izseljevanja iz jugoslovanske Slovenije. Še vedno je bilo večinoma usmerjeno proti ZDA. Kvotne omejitve so močno zožile dostop jugoslovanskim in z njimi slovenskim priseljencem. Leta 1921, ko so kvoto določali na osnovi triodstotnega deleža priseljencev iz posameznih držav, v ZDA živelih ob popisu leta 1910, je Jugoslaviji pripadel kontingent 6.426 prihodov letno. Zakon iz leta 1924, ki je zmanjšal delež na dva odstotka in za referenčno osnovo izbral popis iz leta 1890, ko je bila prisotnost slovenskih in drugih »novih priseljencev« veliko manjša, pa je kvoto za jugoslovanske priseljence znižal na 671 letnih prihodov in jim praktično zaprl vrata v državo. Dvig kvote na 845 priseljencev leta 1929 ni bistveno spremenil možnosti dotoka. Zakonodaja je vsekakor dopuščala priseljevanje mimo letnih kvot, in sicer družinskim članom priseljencev, ki so že pridobili ameriško državljanstvo. (Klemenčič 2011: 113) Ti so po uvedbi kvotnih restrikcij predstavljali večino novih jugoslovanskih in z njimi slovenskih priseljencev v ZDA. Poleg uradnega je nekaj jugoslovanskega in z njim slovenskega izseljevanja v ZDA mimo kvot potekalo tudi po ilegalni poti čez sosednje države (Đikanović 2012). Priseljevali pa so se tudi slovenski izseljenci iz drugih držav.

Zaradi prve svetovne vojne so številni slovenski priseljenci v ZDA odložili nameravano vrnitev domov, v številnih primerih pa so vojna ter spremembe v Evropi in ožji domovini prispevale k odločitvi za stalno ali trajnejšo naselitev v Ameriki. Med vojno so se med drugim bolj kot prej odločali za naturalizacijo v ZDA. Vatroslav Grill trdi, da je bil to prelomni trenutek za identifikacijo z »novo domovino«. Nagonsko naj bi »v trumah sprejemali ameriško državljanstvo in bili ponosni na to« (Grill 1979: 107). Trajni naselitvi je v povojnih letih botroval tudi kvotni režim, ki je povratnikom brez ameriškega državljanstva omejil ponovni vstop v državo. S tem se je spremenila narava izseljevanja v ZDA, ki ni bila več transnacionalni delovni trg in ni dovoljevala ponavljajočega se začasnega ekonomsko-špekulativnega prihajanja in odhajanja. Številne izselitve, ki so bile prvotno mišljene kotčasne, so se tako spremenile v trajne. Same povojne migracije proti ZDA z združevanjem družin in s prihodi kot tudi z odhodi, povezanimi z ureditvijo nadaljnjega življenja na drugi strani oceana, v večjem delu odražajo predvsem fazo stabilizacije slovenske priseljske prisotnosti.

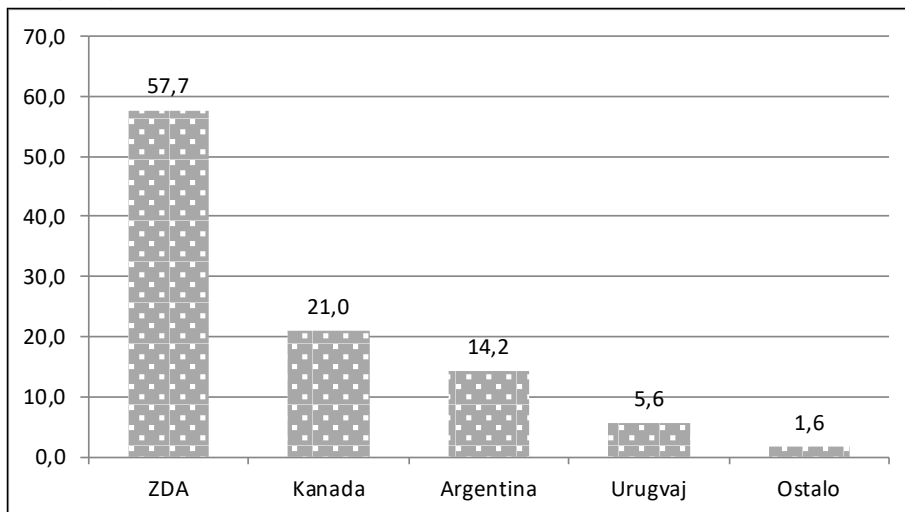
Čezoceanska migracija pa tudi v tej fazi ni bila enosmerna. Če so eni dokončno izbrali »frej kontro« (*free country*), so se drugi odločali za povratek

domov. V letih 1921–1939 se je iz prekomorskih dežel v jugoslovansko Slovenijo priselilo dobrih 12.000 oseb, kar je 52 odstotkov izseljevanja istega obdobja; to so bili večinoma povratniki in njihovi potomci. Številni izseljenci so se vrnili takoj po vojni, ko je bil splošni prekomorski povratni tok največji in je občutno presegal število izseljenih. Leta 1920 se je v Jugoslavijo iz prekomorskih dežel priselilo več kot 22.000 oseb. (Jezeršek 1930: 176) Med povratniki ni manjkalo niti repatriirancev niti deportirancev. Prvim, onemoglim ali obubožanim, so domov pomagale oblasti, drugi so se vračali, ker jim ZDA ob prihodu niso dovolile vstopa v državo. K vračanju predvojnih izseljencev v domovino sta med drugim prispevala kriza po koncu vojnega ekonomskega ciklusa in zelo ugoden menjalni tečaj dolarja – veljal je 50 Kron, desetkrat več kot pred vojno (Dražumerič 1987: 194). Določen čas je nova država izseljencem ponujala tudi brezplačno pot. Dejstvo, da je bilo v naslednjih letih med izseljenci iz jugoslovanske Slovenije v tujino 30 odstotkov tujih državljanov (v letih 1927–1938 3.965), pa kaže na to, da so se mnogi povratniki iz ZDA (in delno iz drugih držav), ki so se vrnili domov kot tuji državljanji, naposled odločili za ponovni odhod. Mnogi iz razočaranja nad razmerami in možnostmi v novi domovini, številni pa so se v domovino vrnili samo začasno (Dimitrijević 2012).

Spremenjena starostna in spolna sestava izseljevanja v ZDA, predvsem povečanje deleža žensk in otrok, je posledica večjega družinskega izseljevanja oziroma združevanja družin in vpoklica svojcev (Jezeršek 1930: 177–178). Pri izseljevanju iz slovenskega dela države so vse do leta 1924 ženske občutno prevladovale nad moškimi. Podoben razvoj pri izseljevanju v ZDA potrjujejo podatki z ladijskih potniških seznamov izseljencev iz Beneške Slovenije. Med njimi je bilo v prvih povojnih letih znatno število žensk, ki so se z otroki pridruževale možem, deklet, ki so odhajale za zaročenci, in drugih svojcev (Kalc 2018a: 115–116). Med poklici so še vedno prevladovali kmetje, znatno več kot pred vojno pa je bilo kvalificiranih delavcev in svobodnih poklicev, kar priča o spremenjeni naravi izseljevanja, povezani z obstojem družbeno strukturirane »ameriške Slovenije« onkraj oceana. S tega stališča je zgovoren tudi podatek, da je več kot polovica izseljencev – ožjih družinskih članov predhodnih izseljencev – odhajala k svojcem, med njimi številni s plačanimi vozovnicami (Valenčič 1990b: 66).

Drugi najpogostejši prekomorski cilj izseljevanja iz jugoslovanske Slovenije je bila Kanada, kamor je odšlo 4.359 izseljencev. Iz Kanade se je vrnilo 1.234 oseb, tako da je statistični saldo izseljevanja v Kanado v medvojnem obdobju znašal 3.359 ljudi (Genorio 1989: 72). Izseljevanje v Kanado se je konec dvajsetih let skrčilo, ker je tudi ta leta 1930 zaradi krize in brezposelnosti

Grafikon 7: Prekomorsko izseljevanje iz jugoslovanske Slovenije v letih 1929–1939 po državah priseljevanja (v odstotkih, skupno izseljencev 7.898)

Vir: Statistički godišnjak (1929–1939)

močno omejila priseljevanje. Že od leta 1924 je Kanada jugoslovanske priseljence uvrščala med »nezaželene«, jih je pa zaradi potrebe po delovni sili kljub temu sprejemala. Prednost je dajala kmetom, ki so imeli sredstva za nakup zemlje, ter kmečkimi in gozdnimi delavci. Delavci, ki so jim ob vstopu preverjali fizične sposobnosti, so se morali obvezati, da bodo določen čas delali na kmečkih posestvih, šele nato so se smeli zaposliti v neagrarnem sektorju, predvsem v rudarstvu, gozdarstvu in pri infrastrukturnih gradnjah. (Dražumerič 1987: 174; Genorio 1989: 60–61; Miletić 2009: 102–105)

Kanadi so sledile Argentina s 3.024 izseljenci, Brazilija s 525, z manjšim številom pa druge države, od Urugvaja do Avstralije, kjer so po vzoru ZDA uvedli kvote. Tudi južnoameriške države so zaostriale pogoje za priseljevanje. Za vstop so zahtevale zdravniško in poklicno spričevalo ter potrdilo o nekaznovanosti, posebej pa so preverjale politično naravnost prišlekov (Miletić 2009: 105–107). Proti tem ciljem se je izseljevanje v večji meri obrnilo po zaostritvi kvot v ZDA, s krizo na začetku trideset let pa se je izpelo. Ker je šlo v glavnem za izseljevanje delavcev, so pri vsem prekomorskem izseljevanju v dvajsetih letih močno prevladovali moški. V tridesetih letih je bilo za vse prekomorske migracije v primerjavi s prejšnjim obdobjem značilno žensko izseljevanje, ki je številčno preseгло moško. To strukturno značilnost moramo povezati s procesom ustaljevanja izseljencev v Ameriki in, točneje, kot zaključni del dolgega

migracijskega ciklusa, ki se je po vojni izčrpal in je večinoma pritegnil samo še tisti, ki so se pridruževali na podlagi vpoklica in osebnih vezi.

Čezoceansko izseljevanje je v tem zgodovinskem obdobju skoraj povsem izgubilo vlogo, ki jo je v bolj ali manj celotnem slovenskem družbenem in gospodarskem kontekstu igralo v desetletjih pred prvo svetovno vojno. Zmanjšali so se njegovi funkcija in tudi učinki, ki jih je v izvornih krajih imelo pri lajšanju demografskega pritiska. Pasivna bilanca migracijske izmenjave jugoslovanske Slovenije s prekomorskimi državami je, glede na visoko število povratnikov, znašala slabih 11.000 ljudi (Tabela 6 in 7 v prilogi). Izseljevanje v prekomorske dežele je bilo med obema svetovnima vojnoma bolj značilno za jugoslovanski prostor. Iz Jugoslavije se je v letih 1920–1939 izselilo več kot 202.000 oseb. Od tega se jih je 78.000 izselilo v ZDA, 34.000 v Kanado, slabih 8.000 v Avstralijo, preostali pa v južnoameriške države, največ v Argentino in Brazilijo. Izseljevanje iz jugoslovanske Slovenije je predstavljalo le dobrih deset odstotkov vseh odhodov. Država je imela od izseljevanja v ZDA znatne gospodarske koristi, pomemben delež nakazil je še vedno prihajal od slovenskih izseljencev. Sicer padajoči priliv denarnih sredstev je prihajal vse do nastopa gospodarske krize in pomembno prispeval v jugoslovansko narodnogospodarsko bilanco; v manjšem obsegu se je nadaljeval tudi v naslednjih letih. Od konca vojne do leta 1933 naj bi izseljenci v domovino nakazali 250 milijonov dolarjev,⁶³ jugoslovanski dolgovi pa so znašali 280 milijonov dolarjev (Hraničević 1987: 327–329).

Stare in nove evropske poti

Kontinentalno izseljevanje je potekalo z obratno dinamiko. Kot reakcija na zaprtje tradicionalnega severnoameriškega trga dela je izseljevanje v evropske države že v dvajsetih letih presešlo prekomorskega, v tridesetih letih pa se je celo podvojilo (Tabela 7). Ker je bil znatni del migracij začasen oziroma sezonski, govorimo o valoviti dinamiki. Ta značilnost je prihajala do izraza zlasti v tridesetih letih, ko se je število povratkov v primerjavi s prejšnjim desetletjem potrojilo. V tem desetletju se je izselilo več kot 47.000 oseb, vrnilo pa se jih je 37.000 ali štiri petine. Pri tem je bila v letih 1935–1938 skoraj polovica selitev sezonskih. Od tod presežki povratniških tokov v nekaterih letih, sicer pa so na fluktuacije v izseljevanju in povratništvu vplivale sprotne ekonomske razmere in nihanja možnosti zaposlovanja, politike priseljevanja in meddržavni sporazumi o pogodbenem delu, navsezadnje pa tudi politično vzdušje ter v nekaterih državah spremenjen odnos do tujcev. Na dinamiko je vplivala tudi splošna gospodarska kriza, ki je višek dosegla leta 1934. Sredi desetletja je gospodarstvo začelo okrevati, v naslednjih letih pa je zlasti v Nemčiji, Avstriji

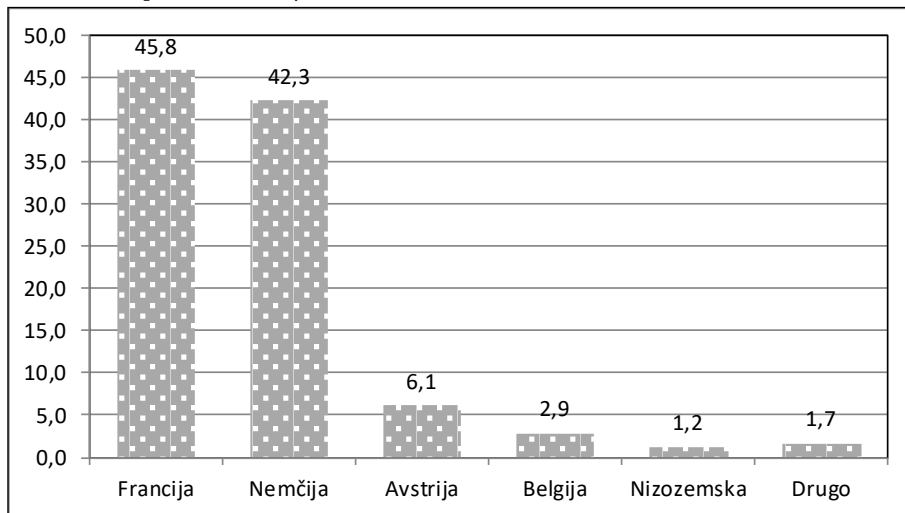
in Češkoslovaški spet naraslo povpraševanje po delovni sili. (Lazarević 2005: 473–479; Drnovšek 2012: 30–31)

Neto izseljevanje iz jugoslovanske Slovenije v evropske države je v obdobju med obema vojnama znašalo slabih 24.000 oseb. Zaradi učinkov gospodarske krize v prvi polovici tridesetih let, priseljenjskih politik in izbruha vojne se je v dvajsetih letih v tujini ustalilo več izseljencev kot v tridesetih. Izseljenci iz jugoslovanske Slovenije so predstavljali okrog 30 odstotkov jugoslovanskega izseljevanja v evropske države. Slovenski delež se je v tridesetih letih povečal in v drugi polovici desetletja presegel 50 odstotkov vseh kontinentalnih izselitev iz Jugoslavije. Izseljevanje v evropske države je tako v absolutnem, še bolj pa v relativnem pomenu oziroma glede na število prebivalstva v jugoslovanskem kontekstu postajalo vse bolj slovenska značilnost. To velja za tradicionalne cilje, kot so Nemčija, Avstrija (v tridesetih letih 67 oziroma 80 odstotkov vsega jugoslovanskega izseljevanja), Francija (50 odstotkov) in Nizozemska (58 odstotkov). Izseljevanje iz neslovenskega jugoslovanskega prostora se je usmerjalo tudi v druge države, zlasti v Turčijo, Romunijo, Albanijo in Grčijo. »Nejugoslovanske« etnične skupine so se iz Jugoslavije tja selile iz politično-nacionalnih razlogov. Slovenski delež pri teh gibanjih je bil minimalen oziroma ga ni bilo.

Nemčija

V povojnih letih je Nemčija, ki je bila pred vojno največja evropska uvoznica tuje delovne sile, priseljevanje močno omejila in ga podredila strogemu državnemu upravljanju. Gospodarske in družbene razmere so se razlikovale od razmer v sosednjih državah, ki so se zaradi močnega deficita delovne sile takoj odprle priseljevanju. V prvih povojnih letih so se nemške republiške oblasti ukvarjale s težavnim vračanjem dveh milijonov tujih civilistov in ujetnikov, ki so bili med vojno večinoma prisilno vključeni v nemško vojno ekonomijo. Do leta 1924 se je število tujih delavcev zmanjšalo na 174.000 oseb. Hkrati so se soočali z vračanjem nemških vojakov in vojnih ujetnikov ter njihovo ponovno družbeno integracijo. V državo so prihajali tudi ubežniki in ekonomski priseljenci iz Rusije in Poljske. (Drnovšek 2012: 142) Zaradi ekonomskih težav, povezanih s konverzijo v civilno ekonomijo, visoke inflacije, teritorialnih izgub in drugih strukturnih ter kontingentnih problemov, je v državi vladala visoka brezposelnost. Samo leta 1923 je iz tega razloga iz države odšlo 115.000 Nemcev. Kriza je bila največja v mestih in na industrijskih območjih, medtem ko je v industrijsko vodeni agrarni ekonomiji na vzhodu onstran Labe primanjkovalo sezonske delovne sile. Tega neravnovesja ni bilo mogoče odpraviti z notranjimi prerazporejanji, ker se nemško delavstvo ni prilagajalo delovnim in

Grafikon 8: Izseljavanje iz jugoslovanske Slovenije v evropske države v letih 1929–1939 (v odstotkih, skupno število izseljencev 59.321)

Vir: Statistični godišnjak (1929–1939)

življenjskim razmeram na velikih agrarnih posestvih, kjer so pred vojno delali večinoma Poljaki iz nemških, ruskih in avstrijskih poljskih dežel. Šlo je tudi za preprečevanje naraščanja mezd in s tem destabilizacije agrarne ekonomije, ki bi ju povzročila zaposlitev nemških delavcev.

Nemške oblasti so zato, glede na potrebe in konjunkturo v posameznih proizvodnih sektorjih, vzpostavile pravno-administrativni sistem za najemanje in uravnavanje dotoka tuje delovne sile. Migracijska politika je pod vplivom delavskih organizacij, ki so bile partner pri urejanju migracij, pristala na nekatera načela: tuje delavce se najema samo v primeru pomanjkanja domačih delavcev, v izogib instrumentalni uporabi tujcev za izsiljevanje nemškega delavstva se zagotovi enakost mezd, zagotovi se enakopravnost statusa tujcev glede socialnih pravic, migracije se spremlja pod skupnim strogim nadzorom delodajalcev in delavskih organizacij. Priseljeni delavci so bili prvenstveno namenjeni agrarnemu sektorju in šele nato drugim gospodarskim proizvodnim panogam, prihajanje v državo in njeno zapuščenje sta bila predhodno pogodbeno določena, prehajanje iz kmetijstva v industrijo pa oteženo. Upravljanje delovnih migracij je pod vodstvom urada za zaposlovanje potekalo centralizirano, rekrutacija pa je bila zaupana agenciji za delo. Delovna dovoljenja in dovoljenja za bivanje v Nemčiji so bila omejena na eno leto, stalno bivanje in dostop do vseh sektorjev zaposlovanja pa dopuščena le delavcem, ki

so v Nemčiji bivali že določeno število let. S tem je bila zakonsko uveljavljena obveznost vračanja, ki je pred vojno veljala samo za poljske agrarne delavce, razširjena na vse tujce. (Herbert 1990: 121–126)

V prvih povojnih letih so se zaradi težkih razmer v nemškem gospodarstvu številni vestfalski Slovenci vrnili v domovino ali pa so se pod okriljem nemškega izseljevanja preselili v Francijo, Belgijo in na Nizozemsko, nekateri tudi v Ameriko. V Slovenijo so se vračali do srede dvajsetih let, ko so se gospodarske razmere v Nemčiji izboljšale. Slovenska prisotnost v Nemčiji se je tako skrčila. Jugoslovanski izseljenski komisariat jo je sredi desetletja ocenjeval na 20.000 oseb (Valenčič 1990b: 67), uradna nemška statistika pa je izkazovala 14.000 slovenskih priseljencev, od tega okrog 5.500 v Porenju in 4.800 na Vestfalskem (Drnovšek 2012: 145; Wörsdörfer 2017: 142). Ocene za leto 1928 govorijo o 20.000 do 30.000 slovenskih priseljencih skupaj s potomci, medtem ko naj bi jih bilo takoj po vojni 40.000 (Lipoglavšek Rakovec 1950: 40–41; Drnovšek 2012: 145). Večina vestfalskih Slovencev je bila v Nemčiji že trdno ukoreninjena. Številni so ob nastanku Jugoslavije prevzeli nemško državljanstvo, drugi so se zanj odločili leta 1928, ko jugoslovanski zakon ni več dovoljeval dvojnega državljanstva, spet drugi so ga pridobili s porokami z nemškimi državljani oziroma državljankami, nekateri iz oportunitizma in nič manj zato, ker so jih kljub formalni enakopravnosti z domačimi delavci zaposlavljali. Mnogi so se v drugi generaciji delno ali povsem asimilirali, podobno kot tudi drugi pred vojno priseljeni tujci. (Herbert 1990: 126; Drnovšek 2012: 144–145; Wörsdörfer 2017: 127) V celotnem medvojnem obdobju je bila izbira državljanstva med dejavniki, ki so vplivali na ostajanje ali vračanje oziroma selitev v druge države (Wörsdörfer 2017: 119). Število prevzemov nemškega državljanstva se je povečalo z gospodarsko krizo in s povečano skrbjo za ohranitev dela in socialnoskrbstvenih pravic kot tudi zaradi nacionalističnega pritiska na tujce. Težnje po naturalizaciji sta blažila sporazuma o delavskem zavarovanju in izplačevanju rudarskih rent povratnikom v Jugoslavijo (Drnovšek 2012: 148–149).

Konec dvajsetih⁶⁴ in na začetku tridesetih let se je izseljevanje iz Slovenije v Nemčijo za kratek čas povečalo (ravno ko je število tujih delavcev v Nemčiji upadlo). Porast je bil povezan z nemško-jugoslovanskim sporazumom o mobilnosti kmetijske delovne sile, ki je stopil v veljavo leta 1929. Izseljevanje je znova postalo zelo živahno po letu 1937, in to zaradi sezonskega in trajnejšega izseljevanja kmečkih delavcev. (Drnovšek 2012: 146–147) Nacistična Nemčija, ki je priseljevanje kljub pomanjkanju delovne sile omejevala tudi iz avtarkičnih in monetarnih razlogov, je takrat širše odprla vrata agrarnim delavcem, da bi zapolnila potrebe, ki so nastale z vse večjo mobilizacijo nemškega delavstva v

vojni industriji. V ta namen je sklenila sporazume z različnimi državami, med njimi v letih 1937 in 1939 tudi z Jugoslavijo. Takrat je v treh letih v Nemčijo odšlo več kot 20.000 slovenskih delavcev, samo leta 1939 več kot 13.000. Kljub temu da jih je iz Jugoslavije želela pridobiti več, je Nemčija ostajala rezervirana za številčnejši dotok tujega delavstva. Problem pomanjkanja delovne sile je iz rasnih in kulturnih razlogov delno reševala z rekrutacijo delavcev iz anektirane Avstrije in z območja Češkoslovaške. Nacizem je močno poostril tudi varnostne ukrepe in selektivne kriterije na račun tujih delavcev. Vzpostavil je nadzorni aparat in specifične regulacije, namenjene posameznim etničnim skupinam ter zatiranju in deportaciji delavcev, ki bi s svojim vedenjem kakorkoli odstopali od režimskih interesov. (Herbert 1990: 127–131)

O velikosti stalno naseljene slovenske priseljske skupnosti v Nemčiji za trideseta leta obstajajo zelo različne ocene, kar lahko pripišemo različnim kriterijem popisovanja oziroma opredeljevanja skupnosti. Leta 1933 je nemška statistika ugotovila dobrih 17.000 jugoslovanskih državljanov (večinoma Slovencev). Jugoslovanske oblasti jih navajajo 25.000, ker so mnogi ob nemški naturalizaciji obdržali tudi jugoslovansko državljanstvo (Lipoglavšek Rakovec 1950: 40). Višje ocene praviloma vključujejo tudi povsem asimilirano potomstvo. V Porurju so slovenski priseljenci živeli v kakih 60 naselbinah okoli tovarn in rudnikov, v celi državi pa v okrog 140 naselbinah (Lipoglavšek Rakovec 1950: 41; Wörsdörfer 2017: 143–146).

Francija

Po prvi svetovni vojni je najpogostejši cilj slovenskega izseljevanja v tujino postala Francija. Francija je po demografskem razvoju že v 19. stoletju odstopala od drugih evropskih držav, zaradi drugačnega reproduktivnega modela se namreč število njenih prebivalcev ni tako močno povečalo. To je bil eden od razlogov, zaradi katerih med »velikim izseljevanjem« iz Evrope ni poznala tako izrazitega odseljevanja in je sodila med uvoznice tuje delovne sile. Pred prvo svetovno vojno je na francoskih tleh živelo več kot 1,2 milijona priseljencev, večinoma iz sosednjih držav, v manjši meri tudi iz Avstro-Ogrske. Z dvomilijonskimi izgubami, ki so med prvo svetovno vojno močno povečale deficit aktivnega prebivalstva in dodatno upočasnile demografsko rast, se je za ponovna zagon in razvoj ekonomije potreba po tuji delovni sili znatno povečala.

Za Francijo je priseljevanje postalo vitalnega pomena tudi zaradi družbenih sprememb, notranjih migracij ter prestrukturiranja družbe in dela. Zaradi omenjenih demografskih razlogov je bila po vojni brezposelnost nizka. Tako imenovani *exode rurale* ali »beg s podeželja« v mesta iz 19. stoletja se je nadaljeval. Povečalo pa se je tudi prehajanje francoskega delavstva v vse bolj

specializirane ter kvalificirane produktivne sektorje. Agrarno gospodarstvo in ekonomska področja, ki so temeljili na preprosti, fizični delovni sili, so tako ostajali v strukturni delavski podhranjenosti. Potrebe po delovni sili so se povečale tudi zaradi pridobitve Alzacije in Lorene, izrazito rudarskih in industrijskih dežel, iz katerih se je umaknil del nemškega prebivalstva, ki je prej predstavljal pomemben delež delovne sile. Francosko rudarstvo, industrija in agrarno gospodarstvo so tako postali atraktivni trgi dela tudi za priseljence iz vzhodno- in južnoevropskih dežel, ki so, kot že pred vojno, zaostajale v modernizaciji. Da bi obnovila in okrepila dotok delovne sile iz tujine, je Francija od leta 1919 pogodbe o delu sklepala z državami tradicionalnega priseljevanja in novonastalimi evropskimi državami. Francija je po prvi svetovni vojni postala prva med evropskimi priseljenjskimi državami. Pred upadom priseljevanja med gospodarsko krizo se je do začetka tridesetih let število priseljencev v Franciji povečalo na 2,7 milijona in predstavljalo 6,5-odstotni delež prebivalstva. Večina je še naprej prihajala iz sosednjih držav, največ iz Italije (800.000), drugi največji kontingent pa so bili v tem obdobju Poljaki s pol milijona priseljencev. (Amar, Milza 1990: 7–12) Priseljenci so se med povojno obnovo, velikimi javnimi deli in ekspanzijo večjih mest, predvsem Pariza, zaposlovali v rudnikih, industriji, kmetijstvu in gradbeništvu.

Jugoslavija je bila med prijateljskimi državami, ki jih je Francija zaprosila za pomoč pri zapolnjevanju manka delovne sile. Jugoslovani in med njimi Slovenci so v primerjavi z drugimi prispevali številčno manjše priseljenjske kontingente. Slovenski priseljenci so v Francijo sprva odhajali iz Nemčije. Slovenski rudarji iz Vestfalije so v iskanju boljših delovnih priložnosti odhajali na rudarska območja severne Francije. V Pas-de Calais naj bi se jih leta 1921 priselilo okrog 3.000, naslednja leta pa so se selili v departma Moselle. (Bogovič, Cajnko 1983: 34; Drnovšek 2012: 190) Kmalu so se jim pridružili priseljenci iz Slovenije, ki so z letom 1923 postali vse številčnejši. Priseljevanje iz Slovenije v Francijo je višek dosegalo na začetku tridesetih let in nato v letih 1936 in 1937, ko so tja odhajali tudi sezonski agrarni delavci. Leta 1929 naj bi po podatkih jugoslovanskega komisariata za izseljevanje v Parizu stalno živelo 17.000 Slovencev iz jugoslovanske Slovenije (Drnovšek 1997a: 231; Pislar Fernandez 2004: 274). Po podatkih tujskega urada v Parizu nekateri avtorji navajajo število 25.382, ki naj bi upoštevala tudičasne priseljence (Bogovič, Cajnko 1983: 122; Pislar Fernandez 2004: 78).

Pred drugo svetovno vojno je v Franciji stalno živelo 23.000 Slovencev, skupaj s priseljenci iz Julijske krajine pa naj bi jih bilo 34.000 (Lipoglavšek Rakovec 1950: 43). Živel so tako v večjih in manjših skupinah kot tudi razpršeno po raznih delih države. Največ jih je bilo v Loreni vzdolž severovzhodne stranice

heksagona na območjih Pas-de-Calais, Aumetz in Merlebach. V Pas-de-Calaisu so kot večinoma ustaljeni prevladovali slovenski »Vestfalci«. Na območju Marlebacha in Aumetza so se pridružili tamkajšnjim predvojnimi slovenskim kolonijam. Veliko jih je bilo tudi v osrednji Franciji, v departmajih Loire et Puy-de-Dôme in Nièvre et Saône-et-Loire ter v Parizu ter okolici, kjer je s povojno migracijo nastala najmlajša slovenska priseljska kolonija. (Pislar Fernandez 2004: 276, 305; Drnovšek 2012: 192–193) V kriznih obdobjih, kot npr. v letih 1932–1936, so francoske oblasti namesto v industriji oziroma rudarstvu slovenskim delavcem omogočile zaposlovanje v agrarnem sektorju.

Beneluks

Na Nizozemskem se je z odprtjem zasebnih in nato državnih rudnikov rudarstvo začelo razvijati šele konec devetdesetih letih 19. stoletja, pravi vzpon pa je sledil po vojni. V limburškem rudarskem revirju je med letoma 1900 in 1938 število prebivalstva s 40.000 poskočilo na 170.000, število rudarjev pa se je med letoma 1900 in 1939 s 6.500 povečalo na 25.000. Zaradi pomanjkanja domače delovne sile je tu že pred vojno delalo veliko število delavcev iz Nemčije, Poljske in Avstrije. Po vojni je odgovor na rastoče povpraševanje po delovni sili spet najprej prišel iz sosednje Nemčije. K temu so poleg razmer v Nemčiji pripomogle tudi visoke proizvodne cene in za nizozemske delavce nizke rudarske mezde na Nizozemskem. Med omenjenimi rudarji iz Vestfalije in Porenja je bilo vse več tudi slovenskih. Pozneje so rudarji prihajali tudi iz Belgije in Francije. Priseljenci, ki so leta 1926 začeli prihajati iz Jugoslavije, so bili izključno slovenski.

Priseljevanje iz Slovenije je višek doseglo konec dvajsetih let, ko je po ocenah na Nizozemskem skupaj z družinskimi člani živelo okrog 4.000 jugoslovanskih priseljencev. Iz Slovenije je večina prihajala iz okolice Ljubljane in Celja, med njimi pa so bili tudi Slovenci iz Italije in Avstrije. V glavnem so živeli v Limburgu ob nemški in belgijski meji. Do leta 1939 se je zaradi krize in povratkov ter odhajanja v druge države število Slovencev na Nizozemskem razpolovilo. Med priseljenci so bili poleg rudarjev tudi tovarniški delavci in nekaj drugih poklicev. Priseljenci so pogosto menjavali poklice in se zaposlovali zdaj v enem, zdaj v drugemu gospodarskemu sektorju. Med velikim priseljevanjem žensk iz Nemčije, ki se je odzivalo na trg služnostnega in drugega dela, so v nizozemska mesta prihajala tudi slovenska dekleta iz vestfalskih naselbin. (Mulders 2010: 21; Drnovšek 2012: 264–268)

Podobna je bila migracijska slika v Belgiji in Luksemburgu, državah, povezanih v ekonomsko zvezo. Tudi ti dve državi sta v 20. stoletju hitro gospodarsko napredovali, še pred vojno pa sta spadali med države s prevladujočim

izseljevanjem. Belgijci so bili npr. med največjimi priseljenjskimi skupinami v Franciji, množično so se zaposlovali tudi v Nemčiji in na Nizozemskem. Po vojni je Belgija pritegnila številne priseljence iz sosednjih, vzhodnih in južnih evropskih držav. V prvih povojnih letih so Slovenci v Belgijo prihajali kot sestavni del priseljevanja iz Nemčije in Avstrije, od leta 1923 tudi iz Slovenije in v italijanskih kontingentih iz Julijske krajine. Slovensko izseljevanje v Belgijo je višek doseglo ob koncu dvajsetih let, nato pa se je z gospodarsko krizo močno skrčilo. Na začetku tridesetih let so belgijske oblasti slovensko prisotnost v belgijskem Limburgu ocenjevale na 3.000 oseb, leta 1936 pa je uradna statistika v celi državi izkazala 5.500 Jugoslovancev, od tega je bila več kot polovica Slovencev. Do leta 1939 je njihovo število padlo na okoli 2.500; te številke ne zajemajo priseljencev iz Italije. V Belgiji so slovenski priseljenci živeli bolj razpršeno kot na Nizozemskem in v Franciji. Večina je bila zaposlena v premo-govnikih v Limburgu in Liegeu in v težki železarski industriji v Charleroiu v srednji Belgiji. (Drnovšek 2012: 300–301)

Predvsem organizirano izseljevanje in pogodbeno delo

Podobno kot pred vojno so bile tudi po njej migracije delovne sile v evropske države delno spontane, vse bolj pa so se dogajale z neposredno rekrutacijo državnih ali drugih poverjenih posredovalnic za delo. To je potekalo v skladu z migracijskimi politikami in sporazumi, na podlagi katerih so države sprejemnice uravnavale dotok in pravice delavcev. Države priseljevanja in delodajalci, zlasti rudarske družbe, so se do izbruha velike gospodarske krize potegovala za delovno silo, ki je bila ključna za njihove gospodarske interese, zato so rekrutacijo izvajale v samih državah izseljevanja. V Sloveniji in drugod po Jugoslaviji je na primer Francija sprva iskala delavce celo brez dovoljenja jugoslovanskih oblasti (Pislar Fernandez 2004: 74). Delavci, ki so v Francijo odhajali samostojno, so se morali zglasiti v sprejemni postaji v Toulu, kjer je deloval center za razmeščanje tuje delovne sile. Leta 1924 je bilo upravljanje priseljevanja zaupano Société générale d'immigration, sestavljeni iz združenja delodajalcev. Od takrat je ta ustanova v sodelovanju z izseljeniškim komisariatom pri jugoslovanskem ministrstvu za socialno delo rekrutirala tudi delavce v Jugoslaviji. Leta 1926 je v Zagrebu odprla svoje predstavništvo in v povezavi z borzami dela po Jugoslaviji zbirala zainteresirane delavce, preverjala njihove fizične in strokovne sposobnosti, sklepala delovne pogodbe in organizirala skupinske Transporte. Francoski imigracijski organi so slovenske in jugoslovanske priseljence usmerjali predvsem v rudnike premoga in železa. (Pislar Fernandez 2004: 75)

Na jugoslovanskih tleh so delavce aktivno iskala tudi nizozemska rudarska podjetja. Z neposrednim rekrutiranjem v njihovih domovinah so si prizadevali

pridobiti lažje obvladljivo delovno silo, kot so bili sindikalno povezani in socialno občutljivi delavci na Nizozemskem. Prednost so dajali delavcem brez izkušenj v rudnikih. Iskali so jih med katoliškim kmečkim prebivalstvom, v prepričanju, da se bodo številni vračali domov in se etnično povezovali na verski osnovi pod vodstvom duhovščine. Delavci so morali odgovarjati določenim fizičnim in nравstvenim selektivnim kriterijem. Nizozemski agenti so svoje delo opravljali neposredno na terenu, ob nedeljah npr. so delavce novačili po gostilnah. (Mulders 2010: 29–30)

Na podlagi rekrutacije in pod nadzorom državnih pristojnih organov je potekala tudi migracija v Nemčijo. Delavce so povsod novačili tudi pri konkurenčnih rudnikih v državah priseljevanja. V vseh državah so morali delavci praviloma imeti urejen osebni status, si pridobiti delovna dovoljenja, skleniti delovne pogodbe z delodajalci, si priskrbeti dovoljenja za bivanje in ponekod vizo, včasih so od njih zahtevali certifikate o delovnih izkušnjah in potrdila o neoporečnem vedenju. Migracija na podlagi rekrutacije in vnaprejšnjega dogovora je bila za migrante ugodnejša, saj so jim plačali prevoz in priskrbeli nastanitev na območjih, kjer so delali. Kdor je odhajal samostojno in na slepo, je za vse to moral poskrbeti sam. Kljub strogi kontroli in upravljanju migracijskih procesov, ki sta postala značilna tako v izvornih državah in še bolj v državah sprejemnicah, so tudi iz Slovenije nekateri odhajali ilegalno in v priseljske države vstopali brez delovnih dovoljenj. Delodajalci so zaposlovali tudi delavce, ki so v državo prihajali na opisani način. (Mulders 2010: 35)

Gospodarska temelja slovenskih priseljskih kolonij v evropskih državah sta bila v celotnem medvojnem obdobju rudarstvo in v manjši meri industrija. Izseljevanje v tujino je torej še naprej ohranjalo delavski značaj in se poklicno uvrščalo med najnižje segmente trga dela. V rudnikih so delavci delo na akord sprejemali zaradi večjega zaslužka. Delodajalci so jih pri tem spodbujali k pravi tekmovalnosti. Sindikati so se temu upirali, ker je šibilo delavsko pogajalsko moč in da bi zmanjšali izkoriščanje, fizično izčrpavanje in številne nezgode. Delo v jamah je bilo neprimerno bolje plačano od dnevnega kopa, a tudi bolj obremenjujoče in nevarno (Pislar 2004: 100–101). V vseh državah je bila za priseljene delavce značilna mobilnost, povezana s splošnimi gospodarskimi razmerami v posameznih državah, pa tudi z iskanjem boljših delovnih razmer in višjih mezd v posameznih rudnikih in na drugih deloviščih. Razširjena je bila tudi poklicna oziroma gospodarska promiskuiteta, bodisi s prehajanjem med različnimi sektorji zaposlovanja bodisi s kombinacijo gospodarskih virov. Manjši del priseljencev se je ukvarjal z obrtnimi poklici in dejavnostmi, ki so pogosto sodile v »migracijsko ekonomijo«, kar pomeni, da so se za zadovoljevanje potreb izseljencev razvijale v izseljskih kolonijah.

V Franciji in Belgiji so migranti odpirali gostilne ali prevzemali upravljanje t. i. kantin za samske delavce. Podnajemništvo in oskrbovanje samskih priseljencev sta bila, kot pred vojno v nemškem in ameriškem primeru, splošno razširjena vira dohodka, potem ko so se priseljencem pridružile družine in so se v delavskih naselbinah naselili v samostojna stanovanja. Prostorne delavske hiše so skupaj s pripadajočo obdelovalno zemljo omogočale kmetijsko pridelavo za potrebe družinskega ali razširjenega gospodinjstva in reprodukcijo kombinirane rudarske oziroma delavsko-kmečke ekonomije. Razširjeni so bili najemanje dodatnih zemljišč za tržno produkcijo, mezдно delo pri večjih kmetih, zaposlovanje žensk v kantinah, hišno delo pri vodilnem rudniškem osebju in druge stalne ali občasne oblike ustvarjanja dohodka, ki so delovale tudi kot kompenzacijski sistem v trenutkih krize rudarskega sektorja. (Pislar Fernandez 2004: 74, 97–100; Mulders 2010: 21; Drnovšek 2012: 147, 196, 298–299) Poklicna in predvsem socialna mobilnost sta bili nizki, nekoliko se je s strokovnim šolanjem povečala v drugi generaciji, kar je veljalo predvsem za Nemčijo, kjer je bila slovenska prisotnost starejša. Zlasti v rudarskih okoljih pa je – tako kot že pred vojno – tudi večina druge generacije možkega potomstva sledila poklicnim potem svojih prednikov.

Med načelno enakopravnostjo in gospodarsko krizo

Med obema svetovnjima vojnoma so evropske države ob povečani skrbi za socialno skrbstvo povečale tudi skrb za urejanje statusa migrantskih delavcev. Države priseljavanja so k temu silile potrebe po tuji delovni sili, na odnos do priseljencev in njihov položaj pa so vplivala tudi delavska gibanja. Ta so v trilateralnem razmerju z državo in delodajalci igrala pomembno vlogo pri oblikovanju delavske in socialne zakonodaje ter vplivala tudi na migracijsko politiko. Tako Nemčija kot Francija, Belgija in Nizozemska so tuje delavce načeloma enačile z domačimi in jim zagotavljale enak položaj tako glede plačila kot socialnih pravic. Priseljencem je bila na območjih zaposlovanja nastanitev v delavskih naselbinah zagotovljena v samskih domovih ali stanovanjskih hišah, ki so bile le v Belgiji slabše kakovosti, v Franciji in zlasti na Nizozemskem ter v Nemčiji pa dokaj prostorne in sodobno opremljene (Lipoglavšek Rakovec 1950: 48–49; Drnovšek 2012: 194, 268).

Kot že pred vojno, stanovanjska politika ni spadala med strategije migracijske politike samo za zagotavljanje ustreznih življenjskih razmer, ampak tudi za stabiliziranje priseljencev in omejevanje njihove mobilnosti. S tem vprašanjem so se, ker je bil ciklus premogovniške proizvodnje izredno nestabilen, povpraševanje po delovni sili pa je zelo nihalo, soočali zlasti v premogovnih revirjih. Prizadevali so si, da delovna sila ne bi odhajala v druge proizvodne

sektorje in bi bila na razpolago takoj, ko bi proizvodni cikel ponovno narasel (Sori 1979: 365). Za priseljence je bila poleg samih možnosti zaposlovanja in zaslužka mamljiva tudi socialnovarstvena politika. Gospodarski in življenjski standard slovenskih izseljencev v evropskih državah je bil praviloma boljši, kot so ga imeli v domovini. Po zapadlosti delovnih pogodb so si prizadevali tam tudi ostati; mnogi povratniki pa so tja odhajali na novo. V dvajsetih letih, ko so zlasti Francija pa tudi Nizozemska in Belgija v očeh slovenskih in drugih izseljencev veljale za nekakšno »novo Ameriko«, so moškimi v kratkem sledile žene z otroki, zaročenke in drugi sorodniki. V Franciji so ostajali tudi številni sezonski delavci. Tako so se kolonije večale in si utrjevale značaj strukturirane skupnosti. (Drnovšek 2012: 194, 196)

Vendar pa načelna in deklarativna enakost ni zagotavljala dejanske enakopravnosti. Položaj priseljskih delavcev se je v vsakdanji praksi pogosto razlikoval od položaja domačinov. Odvisen je bil tudi od dogovorov med sprejemnimi in matičnimi državami, ki so se s konvencijami sporazumevale glede priznavanja specifičnih pravic in usklajevale medsebojne socialne, pokojninske in zavarovalne sisteme. To je vplivalo na splošen odnos delodajalcev, državnih organov in sistema do priseljencev. Slovenski in jugoslovanski delavci so bili glede tega v slabšem položaju kot delavci drugih držav, saj je Jugoslavija tovrstno problematiko in zastopanje lastnih migrantov reševala z zamudo. Dolgo je bila tudi brez enotnih in dovolj trdnih stališč o migracijski politiki. Še leta 1939, kljub že dolgo delujoči državni izseljski službi, ki se je ukvarjala z vsemi težavami jugoslovanskih migrantov doma in po svetu, je Alojzij Kuhar glede izseljskega vprašanja obžaloval pomanjkanje »načrtne izseljske politike, ki nam bo varovala naše izseljence moralno, versko, socialno in nacionalno« (Kuhar 1939: 524).

Jugoslavija je Konvencijo o urejanju socialnega zavarovanja z Nemčijo podpisala šele leta 1928, po enem letu pa še Sporazum o zagotavljanju socialne enakopravnosti kmečkih, rudarskih in tovarniških delavcev. Leta 1928 in ponovno leta 1939 sta državi sklenili Dogovor o sezonskem in stalnem kmečkem delu, kar je po vnaprej definiranih mezdah in zavarovalnih pogojih omogočilo vključitev točno določenih kontingentov jugoslovanske delovne sile v nemško industrijsko agrarno gospodarstvo. Med gospodarsko krizo leta 1933 je bil podpisan nov dogovor, ki je potrjeval izenačenost statusa jugoslovanskih delavcev z daljšim delovnim in življenjskim stažem v Nemčiji z nemškimi in, kar je bilo za krizne čase zlasti pomembno, delavcem v primeru brezposelnosti zagotavljal pravico do podpore, družinskim članom pa do socialne pomoči. (Drnovšek 2012: 32–33)

Kljub prijateljstvu in množičnemu izseljevanju iz Jugoslavije je ta Konvencija s Francijo podpisala šele leta 1932. Zaradi zavlačevanja Francije in spremenjenih razmer ob gospodarski krizi je bila ratificirana šele leta 1939, tako da ni nikoli dejansko stopila v veljavo (Drnovšek 2012: 189). Ker Jugoslavija z Nizozemsko in Belgijo ni sklenila sporazumov, izseljenci v Belgiji niso imeli pravice do socialne zaščite v primeru brezposelnosti. Delavec z maksimalno delovno dobo je sicer lahko računal na pokojnino, a so jo zaradi trdega dela in silikoze, ki je na veliko jemala življenja, le redki dočakali (Drnovšek 2012: 297–298). Izseljenci iz jugoslovanske Slovenije so se tako po položaju razlikovali od izseljencev iz številnih drugih držav, še najbolj pa od sonarodnjakov iz Julijske krajine, ki so kot italijanski državljani v skladu s konvencijami, ki jih je s priseljskimi državami sklenila Italija, uživali večjo zaščito in socialne pravice (Pislar 2004: 102; Drnovšek 2012: 36).

Če so v dvajsetih letih razlike v zaščiti in pravicah omilile ugodne gospodarske razmere in svobodščine, so se med svetovno gospodarsko krizo neurejena statusna vprašanja zaradi pomanjkanja mednarodnih sporazumov pokazala v vsej svoji dramatičnosti. Veliko je k temu prispevalo vse tesnejše zapiranje gospodarstev v nacionalne kalupe in protekcionistično logiko. Posledice so najbolj občutili v Franciji, ki je v dvajsetih letih izstopala zaradi odprtosti do priseljevanja in sprejemanja priseljencev v francosko družbo, zdaj pa sta prevladala odklonilna politika do tujcev ter nestrpnost in ksenofobno ozračje. Francoska vlada se je namreč že vsa dvajseta leta spogledovala z mislijo o opustitvi liberalne priseljske politike, naraščanje števila tujcev in priseljencev iz kolonij pa je v razpravo vnašalo vprašanje o ločevanju med zaželenimi in nezaželenimi priseljenci ter francoski nacionalni identiteti (Noiriel 207: 187). Država je sprejela vrsto diskriminatornih ukrepov, kot prvega leta 1932 Zakon o zaščiti nacionalne delovne sile. Leta 1935 je omejila pravico do družinskega združevanja, zaradi katere je prej slovela kot posebno liberalna in do tujcev prijazna, leta 1936 je omejila priseljevanje določenih etničnih skupin in kategorij, leta 1939 pa je odpravila še pravico tujcev do svobodnega združevanja. Slovenski in drugi jugoslovanski državljani so se brez sicer sklenjene, a še neveljavne jugoslovansko-francoske pogodbe, ki bi jim zagotovila določeno zaščito pri delu in socialno varnost, znašli v posebno negotovem položaju. Poleg odpustov in poslabšanja ekonomskih razmer, ki so mnoge potisnili v revščino, so bili deležni šikaniranja, neplačevanja nadomestil za brezposelnost in drugih socialnih podpor, izgubljali so dovoljenja za bivanje in bili zato prisiljeni zapustiti državo, v domovini pa niso mogli uveljaviti na tujem dosežene pokojninske dobe (Drnovšek 2012: 187, 195).

Kriza je povsod najprej in z največjo silo zarezala med tujce in mnoge spodbudila k povratku domov. Francija, Belgija in Nizozemska so odhode

B. OF L. E. CO-OPERATIVE NATIONAL BANK BUILDING. 92

CLEVELAND, OHIO.

283

1662 LAKE MICHIGAN FROM TOP OF COURT HOUSE, RACINE, WISCONSIN

Grand Ave., east from Third Street, Milwaukee.

552 AN ORANGE GROVE, CALIFORNIA

19511

87 AN ARCHED TREE OVER A STREAM AT METROPOLITAN PARK SYSTEM, CLEVELAND, OHIO

4A-H7171

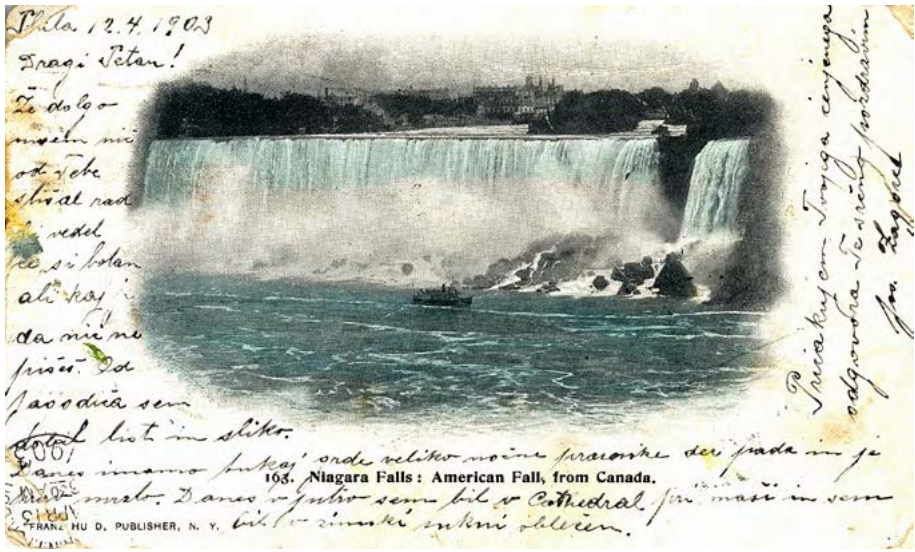
2 ALEXANDRIA. — Mosque of Prophet Daniel, and general view — L.L.

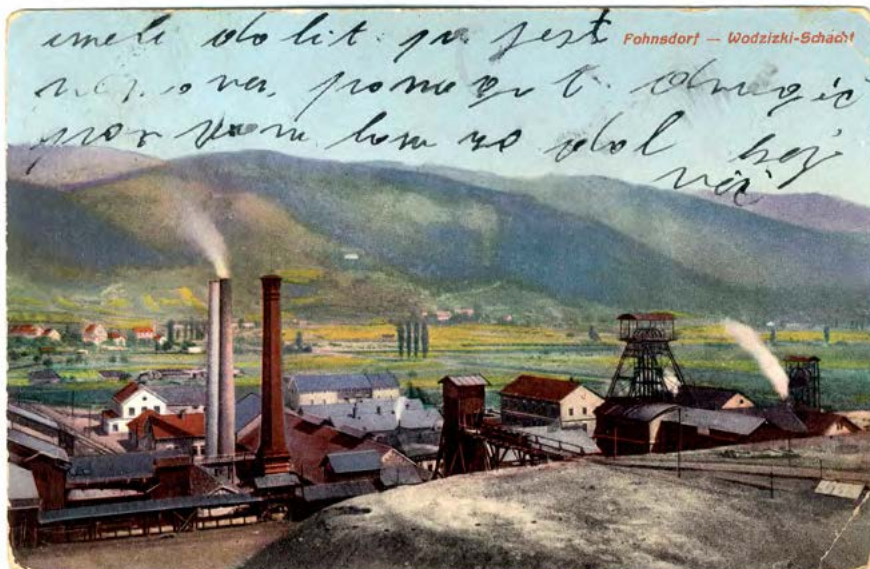
HELIOPOLIS - Abbas Boulevard.

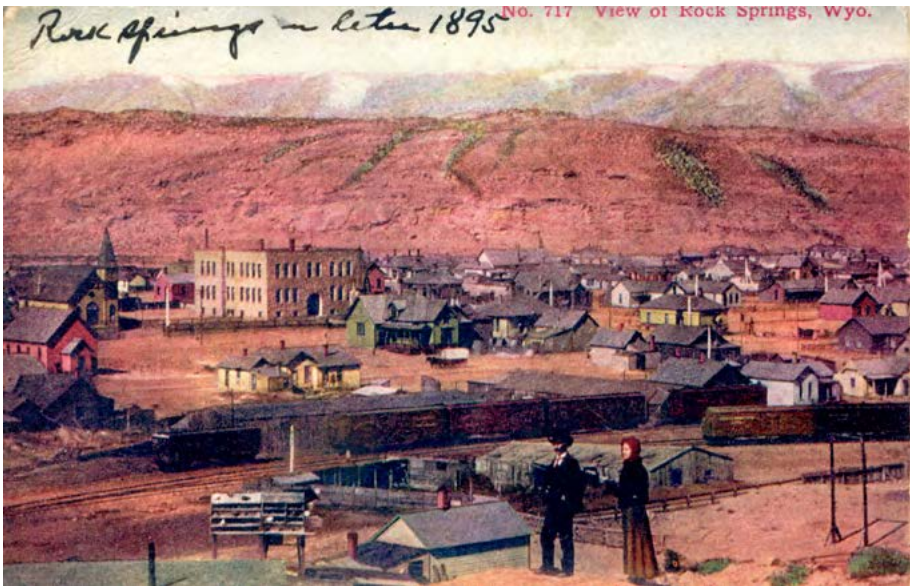

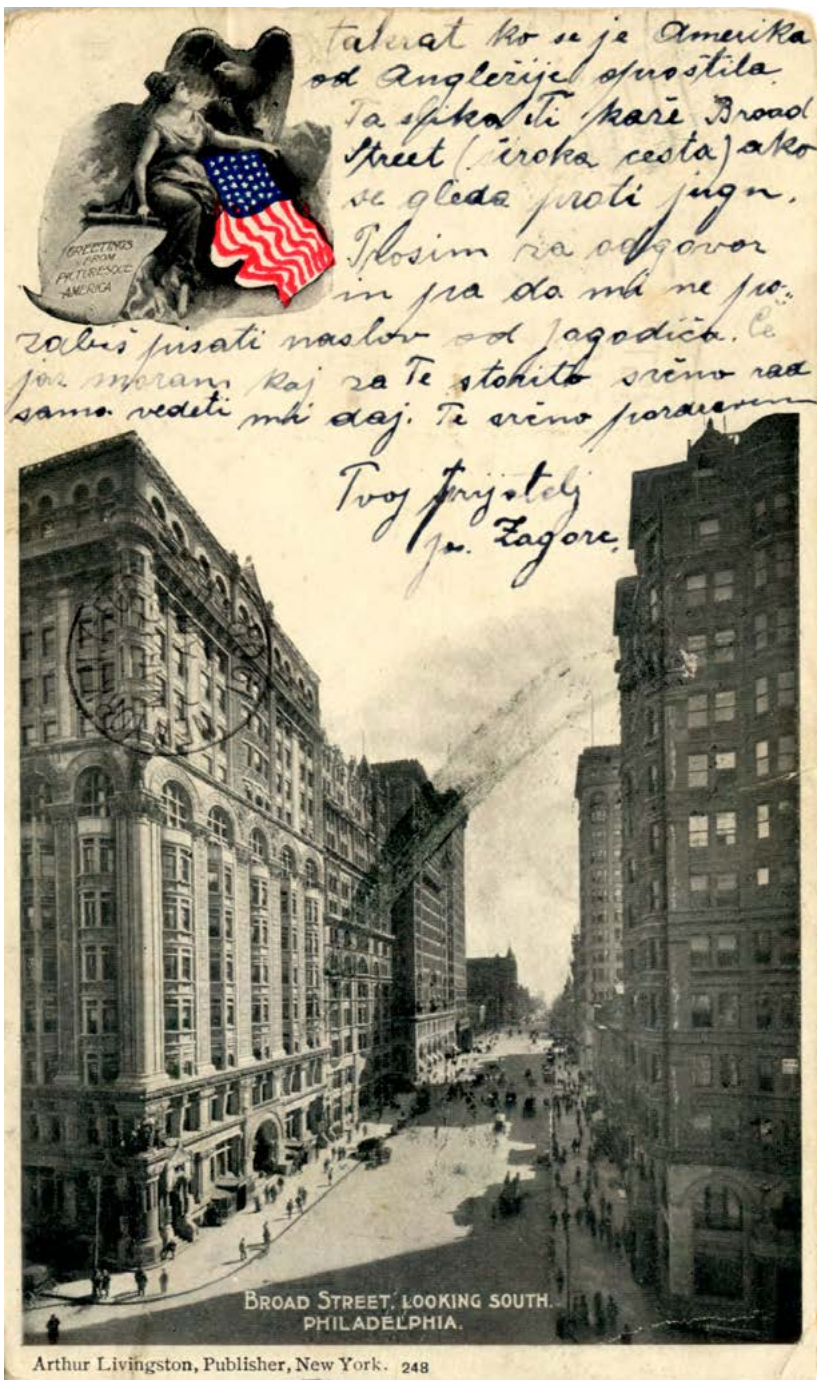

Lepa naša nova zgradba! Ako je štovi mura na spominskih
 na pot, potem mi je isti svoje svete spominski. - Goviti poob mora, da
 nebo ista kraljeva šteta od pravoj mudi. -

Prijatelj
 Reber

Kralj in njegov svetovni domovini kralj odpravil v
 kraljevini svoj svetovni čas imeli kralj svoje svetovni
 na spominski svetovni. -
 Kralj in na svoj svetovni
 kralj poob svetovni svetovni

ILL. POST CARD CO., N. Y.

197 TIMES BUILDING, NEW YORK.

spodbujale s plačilom voznine do državnih meja ali celo do Ljubljane in z denarnimi nagradami tistim, ki so se odločili za odhod. V Nemčiji je kljub sporazumu iz leta 1933 prihajalo do diskriminacij pri sprejemu v službo oziroma ohranjanju delovnega mesta, kar je povzročilo visok odstotek brezposelnih med slovenskimi priseljenci v primerjavi z nemškimi delavci. Tudi drugod so bili po logiki dajanja prednosti domačim delavcem priseljenci med prvimi žrtvami odpuščanj. V Nemčiji in Nizozemski so bila nadomestila za primer brezposelnosti in socialne podpore enakopravno zagotovljena vsem, ki so jo potrebovali, tako da je Rafaelova družba številnim »Vestfalcem«, ki so se zanimali za vrnitev v domovino, to odsvetovala. Doma jim niso mogli jamčiti pomoči, čakale pa so jih še slabše življenjske razmere. V Belgiji se je priseljenec zaradi negodovanj in nestrpnosti godilo slabše. V vseh državah so bili med krizo še zlasti izpostavljeni razni politični aktivisti, zlasti komunisti. Te in vse tujce, ki so prišli v navzkriž z zakoni, je čakal izgon. V Nemčiji so priseljenci v tridesetih letih občutili vse močnejši pritisk nacizma. Posledice so se kazale v izjavljanju nemščine kot maternega jezika ob popisih prebivalstva in močni asimilaciji, ki je bila sicer značilna že za obdobje pred prvo svetovno vojno, zdaj pa je še hitreje napredovala zlasti med mlajšimi generacijami. (Werner 1985; Drnovšek 2001: 250–251) Nekateri slovenski izseljenci so iz Nizozemske odšli v Sovjetsko zvezo, ki ni poznala krize in je vabila zahodne delavce in strokovnjake, a se je njihova izkušnja v deželi realnega socializma kmalu končala z vrnitvijo v domovino (Drnovšek 2010b: 215; 2012: 35–41, 267).

Kriza je močno udarila tudi po izseljencih v Severni in Južni Ameriki. Kljub težavam in brezposelnosti je večini uspelo poskrbeti zase in preživeti, so se pa posledično znatno zmanjšala njihova denarna nakazila v domovino. Številni so zaradi kriznih razmer in nejasne gospodarske prihodnosti razmišljali o vrnitvi. Sredi tridesetih let so iz ZDA poročali o kakih 5.000 izseljencih, ki so zaradi večletne brezposelnosti ostali brez vsega, kot tuji državljani pa niso imeli pravice do javne socialne pomoči in so v pomanjkanju živeli le od solidarnostnih podpor. Ob tem večina med njimi ni bila »neuspešna« ali revna v ožjem pomenu besede. Njihove prihranke in imetje je odnesel propad bank, hranilnih vlog in vrednostnih papirjev, vloženi v bančne zavode in zadruga v Sloveniji oziroma Jugoslaviji, pa niso mogli dvigniti, ker so bila izplačila zaradi birokratskih zapletov in drugih razlogov zamrznjena. Podobno se je dogajalo tudi izseljencem v evropskih državah. Zaradi nezaupanja se je dotok izseljenskih denarnih sredstev v stari kraj še dodatno skrčil. Izseljenci so jugoslovansko državo prosili za pomoč in jo pozivali, naj odpravi birokratske zagate in z vladami držav priseljevanja pogodbeno razreši probleme zaščite in enakopravnosti jugoslovanskih delavcev. Ta se je na prošnje odzivala

zelo počasi, usklajevanje z drugimi državami in uživanje pravic izseljencev in povratnikov je dodatno omejevala pomanjkljiva jugoslovanska delavska zakonodaja. (Anon. 1936)

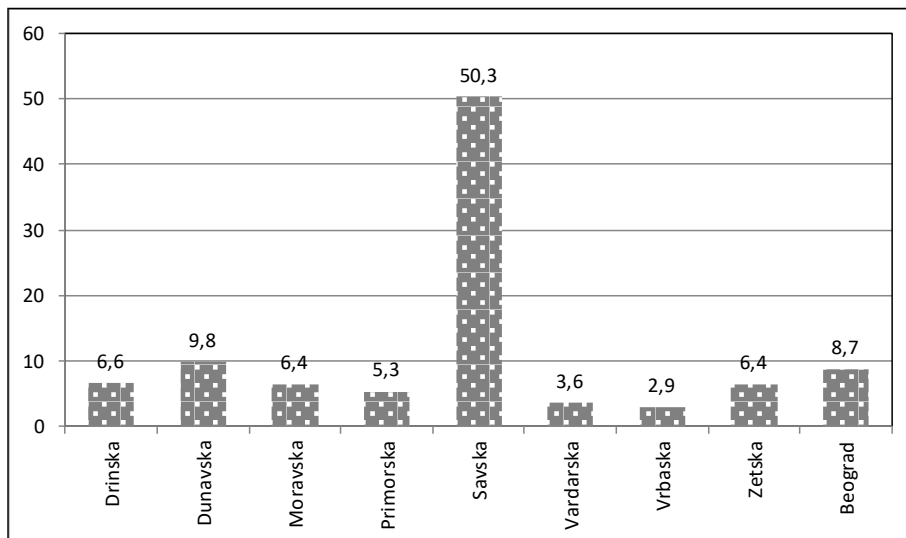
NOTRANJE MIGRACIJE V JUGOSLOVANSKI PROSTOR

Druga izrazita poteza slovenskih migracijskih gibanj v obdobju med obema svetovnima vojnama je bila preusmeritev v jugoslovanski prostor. Neposrednih statistik, ki bi prikazovale njihove dinamične poteze, točnejšega obsega, strukturnih značilnosti in podrobnejših geografskih usmeritev o teh gibanjih nimamo. Iz popisov prebivalstva izhaja, da se je v obdobju 1921–1931 iz jugoslovanske Slovenije v druge predele države izselilo okrog 34.900 oseb, priselilo pa okrog 22.600. Zaradi izseljevanja v druge dele države je na tem ozemlju umanjalo 12.300 prebivalcev (Vogelnik 1965: 60). Ob popisu leta 1931 so v Jugoslaviji zunaj slovenskih meja našteali 58.000 prebivalcev, ki so se izjavili za Slovence. Pri tem je treba med predvojnimi priseljenci upoštevati močno asimilacijo, tako da se številni niso več izjavljali za Slovence (Valenčič 1990a: 68–69). Na Slovenskem rojenih prebivalcev je bilo namreč znatno več. Po Šifrerjevih ocenah naj bi neto izseljevanje na ozemlju današnje Slovenije med obema vojnama znašalo okoli 60.000 oseb (prim. Šifrer 1962; 1974; Vogelnik 1965). Pred drugo svetovno vojno pa naj bi drugod po Jugoslaviji, skupaj s priseljenci iz »zamejstev«, živelo 100.000 Slovencev (Kuhar 1939: 533).

Slovenske delovne migracije v druge dele prve Jugoslavije so v več primerih nadaljevanje že tradicionalnih predvojnih gibanj. Ta so bila večinoma medregionalna, ostajala so znotraj Avstro-Ogrske, v manjšem obsegu pa so onkraj državnih meja segala v Srbijo. Podobno kot druge notranje migracije so se, ker se niso omejevala na delavske, rokodelske in kmečke sloje, strukturno razlikovala od velikih čezoceanskih in kontinentalnih migracij. Zajemala so še druge družbene skupine in poklicne profile, od trgovcev, tehničnih in svobodnih poklicev do uradništva, šolnikov, žandarjev, pripadnikov vojske, podjetnikov in drugih. Dogajala so se v povezavi s priložnostmi gospodarskega udejstvovanja, zaposlovanja v javnih službah, kariernega uveljavljanja in podobnimi. Stalnim oziroma trajnejšim priseljencem je treba dodati začasne migrante, kot so bili sezonski poljedelski, gozdarski in lesni delavci, težaki in splavarji, krošnarji, predilke in različni rokodelci (Kržišnik Bukić 2006b: 421).

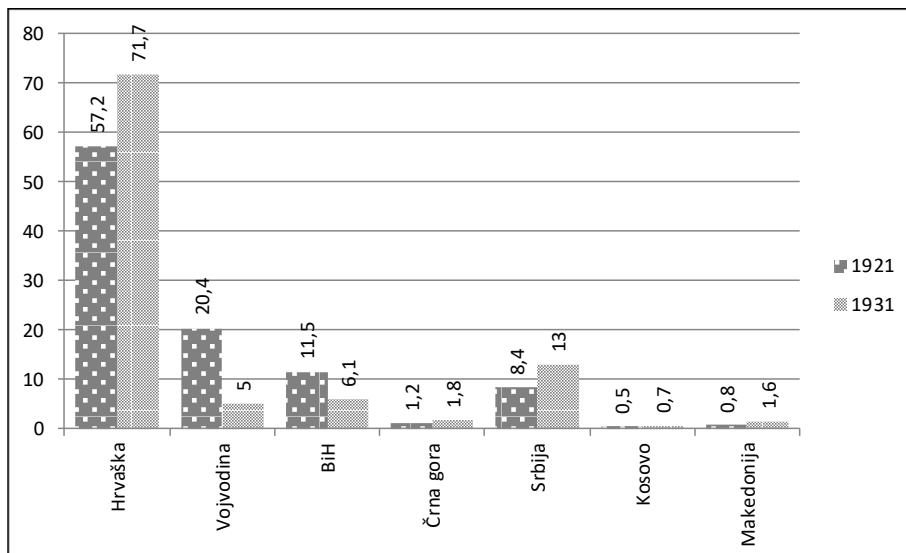
Po vojni in nastanku Kraljevine SHS so se prekinili nekateri tokovi, ki so prej pomenljivo zaznamovali slovenska migracijska gibanja v ta prostor; mišljena so predvsem tista proti Reki. Jugoslovansko državno ozemlje pa je v tem obdobju postalo novo območje priložnosti tako za gospodarske potrebe kot

Grafikon 9: Rojeni v Dravski banovini po banovinah bivanja leta 1931 (v odstotkih, skupno število 57.251)

Vir: Valenčič (1990a: 69)

Grafikon 10: Prebivalstvo slovenskega materne jezika v jugoslovanskem prostoru ob popisih 1921 in 1931 (v odstotkih, skupno število 1921: 40.616, 1931: 72.857)

Vir: Josipovič (2014)

družbene ambicije in je kompenziralo izpad predvojnih migracijskih destinacij. Migracijska gibanja proti južnim pokrajinam nove države so formalno pridobila prosto pot in nove spodbude, ki jih je treba iskati v razvojnih dinamikah na Slovenskem in v drugih delih jugoslovanskega prostora. Njihov obseg se je povečal, tradicionalnim ciljem so se pridružili novi, okrepili sta se poklicna in družbena artikuliranost. Po popisni statistiki je leta 1931 več kot polovica na ozemlju Dravske banovine rojenega prebivalstva, bivajočega v drugih delih Jugoslavije, živela v Savski banovini, se pravi na Hrvaškem, preostali so bili porazdeljeni po drugih banovinah. Največ jih je bilo v Srbiji, Bosni in Hercegovini ter Vojvodini (Valenčič 1990a: 69).

V spolni strukturi izseljencev v jugoslovanski prostor (Tabela 10 v prilogi) so moški prevladovali le v manjši meri, za to izseljevanje je bila namreč značilna enakovredna udeležba obeh spolov. Do velikih razlik je, glede na diferenciran trg dela, prihajalo v geografski distribuciji spolov, povezani z različnimi tipologijami in cilji moških in ženskih migracij. V Savski in Dravski banovini je kot rezultat privlačnosti velikih mest prevladoval ženski spol, v drugih pokrajinah pa moški. V nekaterih banovinah je ta dva- do trikrat presegal število žensk, kar lahko delno pripišemo tudi vojaški populaciji. Starostna struktura dokazuje, da je v medvojnem obdobju, podobno kot pred vojno v tujino, v notranjost države usmerjal ljudi v njihovem najproduktivnejšem obdobju. Med priseljenim prebivalstvom je bilo po popisu iz leta 1931 skoraj 85 odstotkov gospodarsko pridobitnih oseb, otrok je bilo manj kot osem odstotkov, nekoliko več je bilo starostnikov. Izseljevanje v notranjost države je bilo starostno bolj raznoliko kot izseljevanje v tujino, zajemalo ni le delavskega, ampak širši poklicni in družbeni spekter prebivalstva (Valenčič 1990a: 70).

Anton Melik je leta 1938 ob 20-letnici nastanka Jugoslavije ugotavljal, kako se je na Slovenskem nadaljeval in še okrepil predvojni proces »bega s kmetov«, ki mu je ob gospodarskih motivacijah botrovala želja po boljših gmotnih in drugih življenjskih ugodnostih mestnega okolja. Migracije na Slovenskem so bile večinoma različice omenjenega procesa, ki je po vojni našel ugodne priložnosti v novonastali državi. (Melik 1938: 255–256) Zagreb, kjer je že pred vojno živela najštevilčnejša slovenska kolonija (7.169 oseb z domovinsko pravico v avstrijskih deželah z zgodovinsko prisotnostjo slovenskega prebivalstva), je v medvojnem obdobju postal pravi magnet za Slovence. Vsestranski gospodarski razvoj hrvaške prestolnice sta spremljala močan demografski vzpon in ekspanzija aglomeracije. Število prebivalstva, ki so ga v več kot 70 odstotkih sestavljali priseljenci, se je do srede dvajsetih let v primerjavi s predvojnimi časom podvojilo, do štiridesetih let pa je s 130.000 poskočilo na 260.000. Leta 1921 je v Zagrebu živelo 8.699 prebivalcev slovenskega jezika, leta 1931 pa

17.627 prebivalcev, rojenih v banovinski Sloveniji, ali 9,4 odstotka prebivalcev Zagreba. Tem je treba dodati še slovenske priseljence iz Italije in Avstrije, tako da je njihovo število preseгло 20.000 oseb. (Valenčič 1990a: 69–70; Kržišnik Bukić 1994–1995; 1995)

Izvor kar dveh tretjin vseh zagrebških Slovencev so bila območja ob Sotli in Krki. Zadnja tretjina je izvirala iz širšega slovenskega prostora, vse od Trsta, Gorice in Istre. Najmanj zastopane so bile Koroška, Gorenjska in Notranjska. Čeprav je večina priseljencev izhajala iz spodnjih socialnih slojev, je bila njihova poklicna pahljača kar široka. Elitnejšo plast je zastopala vrsta izobražencev raznih strok, med njimi profesorji, odvetniki, zdravniki, ravnatelji, inženirji, samostojni podjetniki in visoki državni uslužbenci. Tudi srednješolskih učiteljev in študentov, ki so v Zagrebu živeli le med študijem, ni manjkalo. Precej je bilo trgovcev, samostojnih obrtnikov vseh vrst, od mizarjev in čevljarjev do krojačev in ključavničarjev. Kar nekaj je bilo tudi gostincev, znane so bile tudi slovenske mlekarne. Več sto je bilo železničarjev, mnogo natararjev, najštevilčnejša poklicna skupina pa so bile hišne pomočnice. (Melik 1938: 255–256; Kržišnik Bukić 1993) Tako kot pred vojno so v slovenski skupnosti tudi po njej znatno prevladovale ženske, ki so služile pri družinah; to je bil največji trg ženskega zaposlovanja in najpomembnejši dejavnik njihovega priseljevanja v mesto. Sredi tridesetih let naj bi bilo v Zagrebu okrog 4.000 slovenskih služkinj in deklet zaposlenih v prodajalnah in gostilnah. Zaradi krize so bile številne brezposelne, prav tako so brez dela ostali Slovenci, ki so se priselili zlasti v dvajsetih letih, ko je mesto ponujalo ugodne življenjske razmere. (Anon. 1935: 63)

Podobno kot Zagreb je veliko Slovencev pritegnil tudi Beograd. Tudi državna prestolnica je doživljala ekspanzijo, če pomislimo, da je leta 1921 štela 110.000, na začetku štiridesetih let pa že 320.000 prebivalcev. Od nastanka Kraljevine SHS do začetka tridesetih let je število Slovencev v njej naraslo z okrog 1.000 na več kot 6.000. Do konca desetletja naj bi se po ocenah njihovo število povečalo na 18.000 do 20.000 (Kuhar 1939: 533; Valenčič 1990a: 69). Ljudje različnih poklicev so se tudi tu zaposlovali v zasebnem sektorju in javni upravi, veliko je bilo tudi obrtnikov in trgovcev. Največ je bilo še vedno delavcev, zaposlenih v tovarnah in podjetjih, kot težaki v skladiščih, mornarji na Donavi in Savi itd. Ta sloj je živel predvsem v predmestjih, na primer v Starem in Novem Djeremu, na Voždovcu, v Topčirskem in Pašinem brdu ter v predmestju Kraljice Marije. V prvi polovici tridesetih let je v njegove vrste močno zarezala gospodarska kriza, in kot je poročala Rafaelova družba, so se številni spopadali z brezposelnostjo in živeli v zelo slabih stanovanjskih ter gmotnih razmerah (Kordin 1933). Najštevilčnejša poklicna kategorija so bile

tudi v Beogradu slovenske hišne pomočnice. Kot v Zagrebu, kjer se je stereotip Slovenca navezoval na služnostne poklice (Kolar 1995: 116), so bile, kot vse kaže, zelo cenjene, veliko jih je služilo v najuglednejših meščanskih družinah (Ravnik 2010: 171).

Med drugimi mesti, kamor so se stekali stari in novi priseljenski tokovi, so bili na Hrvaškem (v Savski banovini) še Karlovac, Varaždin, Osijek, v Dalmaciji (Primorski banovini) pa Split. V Bosni in Hercegovini je bilo na prvem mestu Sarajevo, nato Banja Luka, Mostar, Bihać in Travnik ter rudarski centri Semizovac, Vareš, Tuzla, Zenica, Breza in Kakanj. Tako kot pred vojno so v Bosno še naprej prihajali slovenski rudarji, med njimi številni z delovnimi in s strokovnimi izkušnjami iz ZDA in evropskih rudarskih držav. V rudarstvu se je nadaljevalo slovensko-bosansko predvojno sodelovanje, v številnih rudnikih so bili slovenski rudarji in rudarski strokovnjaki vodilni delovni kader (Koblar 2008: 17–18; Hašimbegović 2008: 39–41). Precej je bilo zdravnikov, inženirjev, veterinarjev in agronomskih strokovnjakov, ki so prispevali k modernizaciji kmetijstva (Papež Adamič 2009: 25).

Kot drugod po državi so se po službeni dolžnosti priseljevali različni državni kadri, zaposleni v banskih in okrajnih upravah, bolnišnicah, pri gradnji javne infrastrukture, v direkcijah podjetij, na železnici in v drugih službah (Koblar 2008: 17–18). Veliko je bilo šolnikov, učiteljev na tehniških in poklicnih šolah. Slovenske šolnike so v razne kraje države pogosto pošiljali iz političnih razlogov (Lilek 1933). Glede spektra poklicnih profilov naj v Skopju omenimo ugledne izobražence in kulturnike, kot so univerzitetni profesor Franc Mesesnel, zgodovinar dr. Gregor Čremošnik, ki je preučeval makedonsko zgodovino, matematik dr. Jože Ulčar, Milena Godina, igralka v skopskem gledališču, ter igravec in režiser Bojan Stupica.

Rudarska središča kot kraji koncentracije delavstva od vsepovsod so na splošno beležila bolj ali manj številčno slovensko prisotnost. Taka kolonija, največja slovenska naselbina na Kosovem, je bila v Kosovski Mitrovici, kjer je v bližini obratoval rudnik Trepča. Viri poročajo, da si tu na vsakem koraku lahko srečal Slovenca, od inženirja do kopača, vsi pa so bili po letu 1928 uslužbenci angleškega prevzemnika rudnika. Ob rudarjih so v koloniji živeli še predstavniki drugih poklicev, obrtniki, mali trgovci in delavci v tovarni v Zvečanu. Vseh naj bi bilo leta 1937 okrog 700 (Mak 1937: 81–83). Druga naselbina slovenskih rudarjev pa tudi uradnikov in pripadnikov vojske je bila v Obiliću blizu Prištine (Anon. 1937). V Srbiji je v premogovnem revirju v Ravni reki živelo 400 slovenskih rudarjev in njihovih družinskih članov, na stotine drugih pa v Kragujevcu, Paračinu, Nišu, Zaječarju, Blagovici, Novem Brdu, Stajnu, Rakiti, Boru, Majdenpeku in Aleksincu. Rudnik bakra v Boru je do druge

svetovne vojne zaposloval nekaj tisoč Slovencev, v premogovniku Rtanj naj bi delalo kakih 1.500 slovenskih delavcev, v več kot desetih rudnikih v Timoški krajini pa so bili med strokovnim osebjem številni Slovenci. (Piljušič 2013: 5–9) V Kragujevcu je konec dvajsetih let okrog 300 Slovencev zaposloval tudi arzenal, ki je potreboval orodjarje, mehanike in druge kovinarje. Slovenci so živeli tudi v manjših skupinah in razpršeni po manjših krajih, kamor so se v iskanju priložnosti za delo podali na lastno pobudo. Mnogi pa so v njih začasno ali trajneje pristali po službeni dolžnosti, med njimi orožniki, financarji, vojaški častniki, državni uradniki, železničarji in šolniki.

MIGRACIJE V »ZAMEJSTVU«

Razmere, vzroki, vzgibi

Na slovenskih območjih zunaj jugoslovanskih državnih meja so migracije v medvojnem obdobju dobile izrazite nacionalne in politične konotacije. Na Koroškem in predvsem v Julijski krajini so jih poleg gospodarskih dejavnikov spodbujali politični pritisk in načrtna raznarodovalna politika, katerih namen je bil zmanjšati tujerodno prebivalstvo in ga prisiliti k asimilaciji v večinsko nemško oziroma italijansko kulturo. Tako na Primorskem kot Koroškem je izseljenstvo pod vplivom različnih okoliščin in dejavnikov prizadelo vse družbene plasti, najmočneje pa je osiromašilo višje družbene sloje in izobraženstvo. Po eni strani je bilo posledica sovražnega ozračja, neposrednega zatiranja in nasilja nad »tujerodnim« prebivalstvom, po drugi pa gospodarskih razmer, v primeru Julijske krajine povezanih s težavno integracijo v italijanski gospodarski prostor, in namernega spodjedanja gospodarskih temeljev slovenske in hrvaške skupnosti. Teoretiki »etnične bonifikacije« so v novo pridobljenih vzhodnih italijanskih provincah izseljevanje uvrščali med metode deslavizacije in utrjevanja italijanskega značaja vzhodnih mejnih ozemelj. (Prim. Kalc 1995.)

Ljudje so Julijsko krajino množično zapuščali že med italijansko vojaško zasedbo. Z nekdanjimi avstrijskimi javnimi uslužbenci in novejšimi predvojnimi priseljenci je odhajalo avtohtono in že generacije zasidrano prebivalstvo. Zaradi negotove prihodnosti dežele, ker niso hoteli ostati pod italijansko oblastjo in pogosto zaradi pritiskov ter nasilja so se za odhod odločali zlasti nemški in slovenski ter hrvaški meščani in malomeščani, številni pripadniki inteligence, nič manj pa tudi pripadniki delavskega razreda. Skoraj 600 večinoma slovenskih tržaških železničarjev se je do začetka leta 1919 izselilo v kraljevino SHS, več kot 900 pa v naslednjih mesecih, ko so jih zaradi stavke odpustili. Italijanske oblasti

so izganjale oziroma niso dovolile vrnitve osebam, ki niso bile rojene v Julijski krajini oziroma niso imele domovinske pravice. (Purini 2010: 42–53) Po ocenah naj bi leta 1919 zasedeno ozemlje zapustilo, poleg večine Nemcev, med 30.000 in 40.000 prebivalcev slovenske in hrvaške narodnosti (Kacin Wohinz 1972: 115–116). Samo v Ljubljani se je leta 1919 zbralo 5.000 slovenskih beguncev, Pisarna za zasedeno ozemlje, ki so jo ustanovili v oporo prebivalstvu v Julijski krajini, pa je v raznih krajih na Slovenskem oskrbovala 16.000 oseb. Največja taborišča so bila na Ptujju (4.000 beguncev), v Ljubljani (3.000), Celju, Mariboru in Radovljici (s po 1.000 begunci) (Nečak 1973: 123–124).

Na Kranjskem in Štajerskem je ostalo okrog 15.000 vojnih beguncev, ki so v Posočju izgubili svoje domove, nekdanji avstrijski vojaki in povratniki iz ruskega ujetništva, ki jih je kot pripadnike sovražne vojske in potencialne revolucionarje v Julijski krajini čakala internacija. Hkrati je v Julijsko krajino iz Italije prišlo okrog 40.000 »regnicolov« in novih italijanskih priseljencev, od upravnega osebja do iskalcev novih življenjskih priložnosti. Tem je treba dodati vojaštvo in pripadnike sil javnega reda, ki so med celotnim medvojnim obdobjem predstavljali velik del italijanske prisotnosti v tej obmejni in militarizirani deželi. Etnična razmerja so se v kratkem času občutno spremenila. Ob zadnjem avstrijskem ljudskem štetju leta 1910 so Slovenci in Hrvati (467.000) predstavljali polovico prebivalstva Julijske krajine, Italijani pa 38 odstotkov (355.000). Leta 1921 se je slovenski in hrvaški delež zmanjšal na 38 odstotkov (350.000), italijanski pa povečal na 52 odstotkov (467.000). V Trstu, kjer je bilo pred prvo svetovno vojno skoraj 60.000 Slovencev in Hrvatov, se je leta 1921 njihovo število razpolovilo. (Novak, Zwitter 1945; Svoljšak 1991; Purini 2010: 34–55, 84–85)

Izseljevanje se je nadaljevalo z nastopom fašizma in njegovo sistematično raznarodovalno politiko. S šolsko reformo in poitalijančenjem šol je bila vsaj polovica slovenskih in hrvaških učiteljev premeščena v notranjost države ali pa so se izselili v Jugoslavijo (Vovko 1992: 88; Pahor 1994). Podobno se je dogajalo z železničarji, ki so jih z družinami po službeni dolžnosti razselili po vsem polotoku, in drugimi javnimi uslužbenci. Julijsko krajino so zaradi pritiskov zapuščali ljudje, dejavni v slovenskih društvenih in političnih organizacijah. Številni politični predstavniki in aktivisti so bežali pred preganjanjem in aretacijami, v Jugoslaviji pa so ostajali tudi študenti, ki jim italijanske oblasti, da ne bi revolucionarno delovali, niso dovolile vrnitve. Med politične izseljence lahko uvrstimo tudi »abesine«, to je okrog 500 vojaških obveznikov, ki so ob italijanskem napadu na Abesinijo leta 1935 prebežali v Jugoslavijo, da bi se izognili rekrutaciji in sodelovanju v abesinski vojni. (Vovko 1978: 449–451; Kalc 1996a: 24–28; Purini 2010)

Hkrati z migracijo iz političnih in narodnih motivov so se ljudje vsa dvajseta in v manjši meri tudi trideseta leta izseljevali iz gospodarskih vzgibov. Tudi temu je tako neposredno kot posredno botrovala raznarodovalna politika. Ta je manjšinsko skupnost prikrajšala za bančne, zadružne in druge gospodarske ustanove, ki so ji pred vojno omogočale gospodarsko in socialno rast. Z davčno politiko je režim šibil kmečko posest, kot možen izhod iz gospodarske stiske pa nakazoval čezoceansko izseljevanje, in to v času, ko je Italija svojo migracijsko politiko postavila na glavo. Medtem ko je do leta 1927 socialna neravnovesja blažila z »izvažanjem« delovne sile, se zavzemala za omilitev restrikcij ZDA in iskala nove cilje za svoje izseljence celo v sovjetski Rusiji, je po novem spodbujala demografsko rast in zadrževala prebivalstvo, da bi njihov delovni potencial vključila v razvoj domačega, korporativno in avtarkično naravnane gospodarstva. (Nobile 1974)

Do te spremembe je prišlo, ko se je sredi dvajsetih let pokazala nevzdržnost dotedanjega italijanskega ekonomskega sistema, v katerem so ključno vlogo igrali množično izseljevanje in z njim povezane širše koristi. Novi nastavki ekonomske politike, katere primarni cilj je bil zmanjšati odvisnost od uvoza, zaustaviti inflacijo in izboljšati pogoje za tuja vlaganja, so temeljili na krepitvi agrarne ekonomije in stabilizaciji prebivalstva na podeželju. Skladno s tem so na različne načine zavirali tudi selitve v mesta ter izvajali politiko kolonizacije in melioracije agrarnih površin. (Treves 1976; Sori 1979: 406, 427–429) Migracijska politika je bila del nove demografske politike, ki je postavila na glavo prejšnja teoretična načela o zmanjševanju prenaseljenosti in v obsegu ter rasti prebivalstva priznavala moč nacije in države, hkrati pa tudi argument zunanje politike in uveljavljanja pravice po širitvi življenjskega prostora. V tej prenovljeni ideologiji je bilo izseljevanje v tujino, z izjemo kratkotrajnih oblik in selekcioniranih skupin, prepovedano in razglašeno za nepatriotično. (Nobile 1974; Sori 1979; Cannistraro, Rosoli 1979)

Te omejitve niso veljale za »tujerodno« prebivalstvo v Julijski krajini, ki je potne liste pridobivalo brez težav. Sam Mussolini je z okrožnico krajevnim upravam naročil, naj se »allogenom« (tujerodcem) izseljevanje kolikor mogoče olajša, ker je bilo to v italijanskem nacionalnem interesu in v interesu politike etnične bonifikacije Julijske krajine (Kacin Wohinz 1995: 24). Ladjarske družbe in agencije so smele v Julijski krajini javno oglaševati izseljevanje in rekrutirati izseljence, Italija pa je z Argentino sklenila celo sporazum za njihov sprejem in zaposlitev pri javnih delih. Pri tem ni šlo za politiko izganjanja slovenskega prebivalstva, temveč za ukrepe, ki so Hrvatom in Slovencem ob poglabljajočih se gospodarskih težavah preprosto odprli in nakazovali pot v tujino. Prosilci za potni list so morali izkazati neitalijansko poreklo, saj državljanom

italijanskega rodu odhoda niso dovoljevali. Ta predpis pa je ustvarjal nemalo zagat, ker je bil v protislovju s poitalijančenimi priimki, ki naj bi dokazovali italijansko pripadnost. (Grossutti 2013: 249)

Predvsem v Jugoslavijo so izseljenci pogosto odhajali ilegalno. Ilegalnemu izseljevanju je še pred restrikcijami leta 1927 botroval zapleten birokratski postopek pridobivanja potnih listin, ki je od prosilca zahteval zagotovila, da se bo družina lahko preživljala brez njega. S tem in z drugimi pogoji so oblasti zavirale izseljevanje, če so ga smatrale za nasprotno italijanskim interesom. Ilegalne odhode so zatirali z globami družinam in odvzemom pravice do povratka. (Grossutti 2014: 119–127) Ocenjuje se, da je od vzpona fašizma v dvajsetih letih v Jugoslavijo ilegalno emigriralo povprečno okrog 500, v tridesetih letih pa okrog 1.000 oseb letno (Kacin Wohinz 1990: 86, 326). Programi etnične bonifikacije so predvidevali naseljevanje slovenskih območij z italijanskim kmečkim prebivalstvom, kar so uresničili le v omejenem obsegu (Vanello 1981). Javne uslužbenke, od učiteljstva, uradništva in upravnega osebja do železničarjev, so v Julijsko krajino iz cele Italije pritegnili z višjimi plačami in bonitetami za domoljubno delo, ki so ga opravljali v tej mejni provinci. Mnogi italijanski priseljenci so prihajali prostovoljno in s posebnimi koncesijami za odpiranje samostojnih ekonomskih dejavnosti. Pomembno področje zaposlovanja so bile javne gradnje, med njimi predvsem vojašnice. (Kalc 1996a: 26–27; Purini 2010: 160; Bearzatto 2012)

Med neposredno politično povzročene je treba uvrstiti tudi migracije, povezane z reševanjem vprašanja nemške manjšine na Južnem Tirolskem in v Kanalski dolini. To vprašanje sta Nemčija in Italija rešili z opcijami, v ospredje pa je stopilo ob nemški aneksiji Avstrije in Sudetov. Hitler zaradi prijateljskih odnosov z Italijo ni razmišljal o aneksiji, želel pa si je imeti jasno začrtano narodno mejo. Zato je bil junija 1939 sklenjen sporazum, na podlagi katerega se je nemško prebivalstvo na Južnem Tirolskem lahko odločilo za prestop v nemško državljanstvo in preselitev v rajh. Mussolini je v tem videl predvsem priložnost, da se znebi nemških iredentističnih elementov (Ferenc 1968: 14–16).

Enako je veljalo v Kanalski dolini, kjer pa je živelo tudi slovensko prebivalstvo. Večina kanalskih Slovencev (1.600 od 1.750) je pred izbiro, ki ni upoštevala njihove narodne pripadnosti, optirala za rajh, manjši del pa se je vzdržal. Bolj kot politični motivi v odnosu do ene ali druge države so k temu prispevali zgodovinska navezanost na Koroško, prepričanje v boljše gospodarske razmere in propaganda v prid preselitve v Nemčijo (Steinicke 1984: 45). Medtem ko so se nemški optanti dejansko preselili, so se slovenski zaradi vojne, ki je proces zavrla, temu večinoma izognili. Kanalsko dolino je zapustilo le okrog 100 Slovencev, ki so se, podobno kot nemški optanti, naselili na

Koroškem in Štajerskem. Med njimi so bili predvsem rudarji in delavci, ki so dobili delovna mesta in stanovanja, medtem ko je slovensko kmečko prebivalstvo večinoma vztrajalo na svojih posestvih. Kljub formalno prostovoljni izbiri nemškega ali italijanskega državljanstva so opcije, glede na okoliščine in spremljajoči politični pritisk, dejansko pomenile prisilno migracijo, kar je tem bolj veljalo za slovensko prebivalstvo. Z odhodom večine Nemcev in naselitvijo italijanskega prebivalstva se je etnična struktura Kanalske doline korenito spremenila. (Pahor 1987)

Veliko podobnosti s primorskim je imelo izseljevanje slovenskega prebivalstva iz Avstrije. Hkrati z izseljevanjem nemško govorečega prebivalstva z ozemlja, ki je prešlo pod Jugoslavijo, je v obratni smeri potekalo preseljevanje Slovencev iz Koroške in drugih avstrijskih dežel v jugoslovanski prostor. Ob ljudskem štetju leta 1931 so na jugoslovanskem ozemlju zabeležili skoraj 30.000 oseb, rojenih v Avstriji, od katerih jih je skoraj 17.000 živel na Slovenskem oziroma v Dravski banovini, več kot 6.000 pa v Savski banovini oziroma na Hrvaškem (Valenčič 1990a: 68–70). Okoliščine, v katerih so zapuščali avstrijsko ozemlje, so bili boji za severno mejo in nato plebiscit, vzroki pa politično-nacionalni in gospodarski. Tudi te sta posredno ali neposredno povzročila nacionalno vprašanje in protislovensko ozračje. Samo v mesecih po plebiscitu naj bi Koroško zapustilo 2.000 do 3.000 Slovencev. Od raznih tovarniških in gozdnih delavcev ter zemljiških zakupnikov do obrtnikov, trgovcev, železničarjev, raznih kvalificiranih delavcev, učiteljev in drugih javnih uslužbencev, ki so jih zaradi glasovanja za priključitev k Jugoslaviji odpustili iz službe. Odhajali so ljudje liberalnih poklicev, izobraženci in duhovniki, da bi se lahko šolali v slovenščini, pa tudi dijaki in študenti. Izseljevanje se je ponovno povečalo po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu leta 1936 in po začetku druge svetovne vojne. V letih 1938–1939 naj bi v Jugoslavijo prebežalo kakih 400 oseb. (Grafe-nauer 2010)

V domovino Jugoslavijo

Kolikšen je bil med obema vojnoma dejanski obseg migracij iz Julijske krajine in vanjo je težko dognati, razpoložljive statistike ne nudijo niti zanesljivih podatkov niti podlag za točnejša preračunavanja ter razlikovanja prebivalstva in migrantov po narodni pripadnosti. Kompleksni procesi niso obsegali le odselitev ali priselitev, ampak pogosto začasne in večkratne premike proti različnim destinacijam in povratke v Julijsko krajino. Glavni cilj izseljevanja iz Julijske krajine je bila vsekakor Kraljevina SHS oziroma Jugoslavija. Po okvirnih ocenah naj bi se sem izselilo kakih 70 odstotkov vseh medvojnih slovenskih in hrvaških izseljencev iz Julijske krajine (Čermelj 1974: 174). Novonastala

domovina je postala tako rekoč naraven in najbolj neposreden izhod tako za prvi veliki povojni izseljenski val kot za nadaljnja gibanja. Priseljenci so večinoma ostali na Slovenskem in Hrvaškem, v iskanju zaposlitve in življenjskih priložnosti pa so se naseljevali tudi v drugih jugoslovanskih krajih. Popis prebivalstva, ki so ga leta 1941 v Ljubljanski provinci izvedle italijanske okupacijske oblasti, je zabeležil 17.500 prebivalcev, rojenih v Julijski krajini (Schiffrer 1946: 32–33; Purini 2010: 147). Večina je živela v mestih in gospodarskih središčih, številni pa tudi na podeželju. V ljubljanskem mestnem popisu iz leta 1928 je registriranih več kot 6.000 ali 10 odstotkov prebivalcev, rojenih na Primorskem, večinoma priseljenih po vojni (Krašovec 2012: 97).

Drugi večji center je bil Maribor, kjer so leta 1931 v občini našeli 4.000 primorskih priseljencev. Številčnejše »kolonije« Primorcev so bile na Ptuj, v Celju, Kranju, mnogo pa jih je v skupinah ali razpršeno živelo v drugih mestih in podeželskih krajih (Hartman 1976; Grašič 1990; Kalc 1996a: 34). Na Hrvaškem je bilo med Slovenci v Zagrebu veliko Primorcev, v Bosni in Hercegovini so bili v Sarajevu in Banja Luki, številčna je bila primorska kolonija v Beogradu in nekaterih drugih srbskih mestih. Večje ali manjše skupine ter posamezniki so bili razpršeni po celem jugoslovanskem ozemlju vse do Kosova in Makedonije (Rusić, Novak 1973). Večina Slovencev iz Avstrije se je napotila v Jugoslavijo in se naselila v mestih in okolici, od Jesenic, Kranja in Škofje Loke do Ljubljane, Celja in Maribora, kjer je živela najštevilčnejša koroška skupnost. Številni so odšli tudi v Zagreb, Beograd in druga jugoslovanska središča (Grafenauer 2010: 477, 480).

Priseljenci so kljub nemajhnim birokratskim, organizacijskim in praktičnim težavam do srede dvajsetih let na jugoslovanskih tleh našli razmeroma ugodne priložnosti za zaposlovanje in vključevanje v družbo. Višji in srednji sloj, od izobražencev in svobodnih poklicev do nekdanjih javnih in zasebnih uradnikov ter uslužbencev, sta bila v novonastali državi, ki je gradila svoj upravni aparat in se soočala z nešteti ekonomskimi in socialnimi izzivi, dragocen kader. Nadomeščala sta prejšnje nemško in madžarsko uradništvo, javna uprava pa je z njima pridobila kvalificirano in izkušeno osebje, prežeto z globokim jugoslovanskim čutom. Številne »Primorce« je zaposlila policija, veliko jih je prestopilo v vrste jugoslovanskih železničarjev. Zaposlili so se kot uradniki v podjetjih, odpirali samostojne obrti, trgovine in včasih večja podjetja. Nekateri so se povzpeli na vidna in odgovorna mesta (Vovko 1978: 451). Med njimi na primer Drago Marušič, ki je načeloval Dravski banovini, Fran Vodopivec, ki je postal veliki župan mariborske oblasti, Vilko Baltič, nekdanji funkcionar pri tržaški policiji, je načeloval ljubljanski in nato beograjski oblasti, Rudolf Golouh, eden vodilnih tržaških socialistov, je postal mariborski podžupan, pravnik in

univerzitetni profesor Boris Furlan in drugi (Kalc 1996a: 32). Še vidnejše javne funkcije so zasedali slovenski priseljenci iz Avstrije. Omeniti je treba vsaj še poslance v beograjskem parlamentu, Franca Grafenauerja, Antona Brandnerja in Frana Schaubacha, ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, rektorja ljubljanske univerze Radoslava Kušēja, mnoge univerzitetne profesorje, pravnike, sodnike in visoke funkcionarje v javni upravi (Grafenauer 2010: 478).

V prvih letih so se ugodne možnosti ponujale tudi kvalificiranemu in specializiranemu delavstvu, predvsem v določenih industrijskih panogah, kot je bilo ladjedelništvo, za izseljence iz Avstrije pa rudarstvo. V tivatski ladjedelnici naj bi delalo okrog 2.000 nekdanjih ladjedelniških delavcev, večinoma hrvaških, med njimi so bili številni prej zaposleni v Pulju, veliko se jih je zaposlilo v železničarskih delavnicah od Ljubljane in Zagreba do Drvarja, Kraljeva in Slavonskega Broda (Peruško 1953: 160; Tumpić 1991: 91, 94). Zlasti med izseljenci iz Goriške se jih je veliko posvetilo kmetijstvu. Manjkalo ni niti kulturnikov, ki so se vključevali v ugledne slovenske kulturne ustanove, od gledališč do glasbenih ansamblov. Marsikje so primorski priseljenci in priseljenci iz Avstrije prispevali k družbeni organiziranosti in kulturnemu utripu. Značilen primer je Maribor, kjer so Primorci med drugim sodelovali pri ustanovitvi stalnega gledališča in Glasbene matice ter vsestransko prispevali k dvigu slovenske narodne identitete mesta. (Hartman 1975; Makuc 1987; Grašič 1990)

V drugi polovici dvajsetih let so se s poglobljanjem gospodarske krize možnosti zaposlovanja in življenjske razmere prišlekov iz Julijske krajine v Jugoslaviji poslabšale. Množili so vrste jugoslovanskih brezposelnih in odvisnih od socialnega skrbstva. V zgodnjih tridesetih letih, na višku gospodarske krize, so mnogi živeli na robu revščine, v iskanju dela so se iz Slovenije selili v druge dele države, se vračali v Italijo ali se prijavljali za delo v tujini. Tako je leta 1937 ob časopisni novici, da namerava neka britanska agencija rekrutirati delavce za železniške gradnje v Iranu, v izseljensko pisarno v Ljubljani navalilo stotine Primorcev. Istega leta so si oblasti prizadevale, da bi številnim brezposelnim »abesincem«, ki si niso mogli privoščiti vrnitve v Italijo, omogočile selitev v Ekvador. Pokroviteljstvo izseljevanja v druge države pa je bilo problematično, ker je šlo za italijanske državljane, za katere jugoslovanske oblasti pri sklepanju mednarodnih delovnih sporazumov niso bile pristojne. (Kalc 1996a: 33)

Če so se številni relativno dobro vključili v družbeno, ekonomsko in kulturno življenje, so bili priseljenci iz Julijske krajine na jugoslovanskih tleh in v samem ožjem slovenskem prostoru vendarle nekaj posebnega. Njihove pravice in tudi odnosi z oblastmi ter okolico so bili odvisni od državljanstva; nekateri so prevzeli jugoslovanskega, večina pa je obdržala italijanskega. Njihovi

položaj in vsakdanje težave so bili ne samo s formalnega, ampak tudi s praktičnega stališča v marsičem podobni položaju tujcev. Glede na težke socialne razmere, ki so pestile slovensko in jugoslovansko družbo, so kot konkurenti za delovna mesta in socialne podpore v očeh slovenske javnosti postali nepotreben element. Motila jih je njihova zaposlitev v upravnih službah, na številnih vodstvenih mestih, pri policiji, ki je bila med družbenimi stiskami in nemiri še zlasti osovražena, na območjih kolonizacije, konkretno v Prekmurju, pa so bili na udaru kot deležniki privilegiranega ravnanja pri dodeljevanju kmetijskih zemljišč ob agrarni reformi (Makuc 1985).

Porajajoče nezadovoljstvo in včasih pravi odpor sta se izražala z žalivkami in s slabšalnimi poimenovanji Primorcev z »Lahoni« ali celo s »fašisti«. Nezaupanje in negativna čustva so se porajali v samem upravnem aparatu, zlasti na krajevni ravni, kjer so pogosto odklanjali sprejem priseljencev iz Primorske v občinske zveze, kar je bil pogoj za pridobitev jugoslovanskega državljanstva (Čermelj 1972: 39). Zapostavljali so jih pri sprejemu v službe, pri dodeljevanju socialne pomoči in nemalokrat so kot »Italijani« postali predmet recipročnih diskriminacij, ki so jih bili deležni jugoslovanski državljani v Italiji (Makuc 1985: 57; Kacin Wohinz 1990: 328). V oči sta bodli tudi povezanost in organiziranost primorskih skupnosti, ki sta dajali vtis izoliranosti od preostalega okolja in povzročali očitke, da Primorci skrbijo in lobirajo za svoje interese, namesto da bi se integrirali v slovensko družbo (Kalc 1996a: 34).

Med značilnostmi primorskih priseljencev je bila že od samega začetka težnja po ohranjanju stikov in identitetnih značilnosti ljudi, ki so si delili usodo begunstva. Že takoj po vojni so nastali odbori in društva, ki so rojakom iz Julijske krajine nudili najnujnejšo socialno pomoč in oporo pri vključevanju v novo okolje. Pod vodstvom narodnjaškega in katoliškega elementa so se reproducirale že preizkušene društvene oblike, na katerih je slonela predvojna slovenska organiziranost na Primorskem. Kakovostno spremembo je prinesla leta 1928 ustanovljena Organizacija jugoslovanskih emigrantov ali ORJEM, osrednja organizacija, ki si je prek krajevnih društvenih članic prizadevala povezovati čim širši krog priseljencev ter zastopati njihove potrebe in interese. Aktivirala se je za priznanje enakopravnosti primorskih in istrskih priseljencev z jugoslovanskimi državljani na socialnem področju in proti italijanski raznarodovalni politiki v Julijski krajini. (Vovko 1978: 452–455)

To načeloma nadstrankarsko organizacijo, ki so jo jugoslovanske oblasti zaradi vpliva levičarske struje v njej in kritičnosti do jugoslovanskega establišmenta na pritisk Italije razpusstile, je na začetku tridesetih let nadomestila prounitaristična in beograjski vladi bližja Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, ki je včlanjevala okrog 50 emigrantskih društev po celi

Jugoslaviji. Tudi ta organizacija je imela dve glavni nalogi: pomoč priseljencem in reševanje njihovih življenjskih težav ter politično delo v prid jugoslovanske manjšine v Julijski krajini. Pri tem je zastopala iredentistični princip in priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji. Emigracija iz Julijske krajine se je povsod v Jugoslaviji močno politično angažirala. Njeni vodstveni krogi so sodelovali z italijanskim in mednarodnim antifašizmom. Notranjeideološko je bila sicer razdeljena na meščansko, promonarhično in pretežno liberalno strujo, ki je podpirala jugoslovanski centralizem in se zavzemala za priključitev Primorske in Istre k Jugoslaviji, in levo strujo, ki je boj za Julijsko krajino povezovala z borbo za pravičnejšo družbo in jo umeščala v mednarodno ljudskofrontno gibanje. (Vovko 1978: 456–472; 1979)

Emigracija je v povezavi s slovenskimi in hrvaškimi ter z italijanskimi ilegalnimi protifašističnimi organizacijami v Italiji in z jugoslovanskimi ter tujimi, zlasti britanskimi vojaškoobveščevalnimi službami, delovala tudi na podtalni ravni. Vsa dvajseta in še bolj trideseta leta so aktivisti poleg podpiranja Slovencev in Hrvatov v Italiji pri odporu zoper raznarodovanje pri pobegih pomagali italijanskim in drugim evropskim antifašistom. Ne glede na ideološka razhajanja, notranje konflikte in razhajanja v odnosu do jugoslovanskega režima je primorska emigracija v Jugoslaviji odigrala vidno vlogo tako v protifašističnem in narodnoosvobodilnem gibanju kot političnih prizadevanjih za rešitev teritorialnega vprašanja Julijske krajine ter priključitev Istre in Primorske k povojni Jugoslaviji (Vovko 1979; Kalc 1996a: 36–45).

Tudi slovenski priseljenci iz Koroške so se v Sloveniji že na začetku na različne načine organizirali za pomoč Slovincem na Koroškem v boju proti narodnemu zatiranju. Priseljence iz Koroške so sicer na Slovenskem dobro sprejemali in se ti v glavnem niso srečevali s problemi, značilnimi za Primorce. Še pred plebiscitom so nastali prvi koroški klubi, osrednja organizacija pa je bil leta 1928 ustanovljeni Klub koroških Slovencev v Ljubljani. Njegov program je obsegal narodnoobrambno delo, povezovanje s Slovenci na Koroškem in podporo prizadevanjem za pridobitev kulturnih pravic, navsezadnje pa tudi zavzemanje za pravičnejšo mejo. Klub je bil vse do druge svetovne vojne glavni nosilec »manjšinskega dela«, ki je zaradi drugačnih razmer in položaja Slovencev v Avstriji lahko potekalo drugače kot delo primorskih emigrantskih organizacij. (Grafenauer 2010: 480–483)

Južna Amerika

Pomemben del primorskega izseljevanja med obema svetovnima vojnoma se je obrnil proti Južni Ameriki, največ v Argentino, ki je v dvajsetih letih beležila pomembno ekonomsko rast in kjer je naraščalo povpraševanje po delovni sili.

To izseljevanje se je začelo že v prvi polovici dvajsetih let, višek pa je doseglo v letih 1927–1931, prav v času, ko je zaradi prepovedi svobodnega izseljevanja drugod po Italiji število odhodov v tujino drastično upadlo. V manjšem obsegu se je nadaljevalo do druge svetovne vojne, del izseljencev pa se je tudi vrnil v Julijsko krajino. V Argentino so odhajali tudi številni socialistični in komunistični aktivisti in simpatizerji, v tej deželi je bilo do državnega udara leta 1930 dovoljeno pluralistično politično delovanje, zato so tam lahko nadaljevali delo v internacionalističnih organizacijah. (Genorio 1988; Mislej 1995a; Kalc 2016b)

V Argentini naj bi leta 1940 po ocenah, vključno s tam rojenimi potomci, živelo 22.000 Slovencev iz Julijske krajine. Veliko naj bi jih bilo tudi med 5.000 Slovenci v Braziliji in drugih južnoameriških državah (Lipoglavšek Rakovec 1950: 34, 37–38). Sicer pomanjkljiva italijanska migracijska statistika izkazuje precej nižje število čezoceanskih izseljencev. Za obdobje 1926–1934 navaja slabih 11.000 odhodov iz Goriške, Tržaške in Reške pokrajine, v podatek so vštetih sicer manj številčni italijanski in hrvaški izseljenci (Lipoglavšek Rakovec 1950: 34; Purini 2010: 161). Ne glede na neuskklajene statistične podatke so Primorci predstavljali veliko večino medvojne slovenske prisotnosti v Argentini. Skupaj s Prekmurci so tej zgodovinski fazi slovenskega izseljevanja v Južno Ameriko vtisnili izrazit »regionalni« pechat. Kot italijanske državljane jih tudi južnoameriški viri prikazujejo kot del italijanskega priseljevanja.

Ker so bili podvrženi italijanski zakonodaji, je do njih segla tudi raznarodovalna politika. Na tujih tleh jih je tako doletelo poitalijančenje priimkov. Jugoslovanske konzularne oblasti in izseljenske službe zanje niso bile uradno pristojne, vzdrževale pa so z njimi stike in izvajale določen politični vpliv. Hkrati pa so nad njimi in njihovimi organizacijami politično bdela italijanska predstavništva (Zobec 2019). Polovica jih je živela v Buenos Airesu, kjer sta sprva mestna četrt La Paternal in nato Villa Devoto postali pravi primorski vasi, podobno kot je to za priseljence iz Prekmurja postala četrt Avellaneda. V La Paternalu se je vsaj začasno ustavila večina Slovencev iz Julijske krajine, tu je bilo tudi središče organiziranega družbenega življenja. Od tod so se sledeč delovnim in stanovanjskim priložnostim selili v druge četrti in mestno okolico. Manj številčne primorske kolonije so nastale v Cordobi, Rosariu, veliko izseljencev pa se je porazgubilo po celi državi. (Lipoglavšek Rakovec 1950: 34–37; Breclj 1997; Zobec 2013a; Molek 2019: 93–100)

Podobno kot predvojno izseljevanje v severno Ameriko je tudi povojno izseljevanje v Argentino motiviral delovni trg. V glavnem individualno je na podlagi sorodstvenih in širših družbenih vezi potekalo verižno. Večina priseljencev je bila kmečkega izvora, veliko je bilo tudi kvalificiranih delavcev.

Zaposlovali so se kot zidarji, klesarji, mizarji, tesarji in drugi specializirani ter navadni delavci v gradbeništvu, ki je takrat v Buenos Airesu cvetelo. Delali so v tovarnah, klavnih, obrtnih delavnicah, trgovskih tvrdkah, prevoznih podjetjih, kot poljski delavci in podobno. Nekateri so se postavili na svoje noge in sčasoma razvili nekaj uspešnih podjetij, del se jih je posvetil kmetijstvu, predvsem sadjarstvu. Ženske in dekleta so se, podobno kot v domovini, ugodno zaposlovale v gospodinjstvih mestnih družin. (Prim. Mislej 1995a; Breclj 1997; Molek 2019: 60–65.) Izstopajoča osebnost je bil arhitekt Viktor Sulčič, ki se je v Argentino izselil že na začetku dvajsetih let in se uveljavil s projektiranjem znamenitih buenosaireških objektov (Mislej 1989a).

Po nastopu kriznih razmer so se številni znašli v težkem gmotnem in socialnem položaju. Podobno kot za tiste v Jugoslaviji so bile tudi za primorske priseljence v Argentini značilne povezanost, društvena organiziranost ter angažiranost v družbenem in kulturnem življenju. Glede na izvor in razloge izseljevanja je priseljske vrste preveval izrazit antifašistični čut in zavzetost za politično delo v zvezi z Julijsko krajino. V svetovnonazorskem pogledu pa so bile skupnosti artikularne in zaradi nasprotij organizacijsko razdeljene (Molek 2019: 93–100). Levičarsko usmerjeni del je bil zelo angažiran tudi v sindikalnem gibanju in politično revolucionarnem delovanju, od česar so bili odvisni tako odnosi z drugimi priseljenci kot z argentinskimi, italijanskimi in jugoslovanskimi državnimi oblastmi. Najaktivnejši v politiki so bili tudi tu, tako kot v Jugoslaviji, pod posebnim nadzorom italijanskih fašističnih oblasti in argentinske politične policije (Zobec 2018). Nekatere so zaradi sindikalnega in komunističnega aktivizma deportirali v Italijo in tam konfinirali (prim. Genorio 1988; Kalc 2016b). Tako kot drugi jugoslovanski priseljenci v Braziliji so tudi primorski živeli predvsem v državi Sao Paulo; večina je bila zaposlena v kmetijstvu. Kljub temu da italijanska statistika v letih 1926–1934 iz pokrajini Julijske krajine, kjer so živeli Slovenci, beleži 436 izselitev v Brazilijo, pa jih je bilo gotovo občutno več (Lipoglavšek Rakovec 1950: 38; Purini 2010: 162). Tudi Brazilija je leta 1934 zaradi ekonomske krize vpeljala priseljske kvote in s tem omejila priseljevanje (Sori 1979: 421). Iz Argentine so se nekateri izseljenci preselili v druge južnoameriške države, zlasti Urugvaj.

Druge destinacije

Med evropskimi destinacijami izseljevanja iz Julijske krajine sta, podobno kot pri izseljevanju iz jugoslovanske Slovenije, prednjačili Francija in Belgija, z manjšimi kontingenti sta sledila Nizozemska in Luksemburg. Ta migracija se je uokvirjala v italijansko delavsko izseljevanje v omenjene dežele. Italijansko izseljevanje v Francijo, ki ni prenehalo niti med vojno, je postalo še zlasti

intenzivno, iz severozahodnih se je razširilo na severovzhodne italijanske province, iz katerih so izseljenske poti prej vodile v avstrijski in nemški prostor. Francija, ki je že od srede 19. stoletja veljala za »zatočišče« političnih disidentov, je v tem obdobju postala še glavno pribežališče italijanskih antifašistov, t. i. »fuoriuscitov«, med njimi številnih iz Julijske krajine. Spremenila se je tudi distribucija italijanskih migrantov znotraj heksagona. Medtem ko so pred vojno živeli predvsem v jugovzhodnem in srednjem delu države, so jih v tem zgodovinskem obdobju pritegnila tudi severovzhodna območja, središča povojne rekonstrukcije, kjer je tudi najbolj primanjkovalo rudarjev in industrijskih delavcev (Corti 2003).

Julijska krajina je bila v nasprotju s Furlanijo in z Venetom pri tem izseljevanju marginalno zastopana. Po italijanski statistiki se je v letih 1926–1934 iz Goriške, Tržaške province in Istre v Francijo izselilo le okrog 5.000 oseb, na Nizozemsko, v Luksemburg in predvsem v Belgijo pa 1.200. Največ izseljencev v omenjene evropske države je prispevala Goriška, v Francijo je odšlo tudi veliko ljudi s Tržaškega. Jugoslovanski izseljeniški komisariat v Parizu je ocenjeval, da je leta 1929 v Franciji živelo 7.000 Slovencev iz Julijske krajine, pred drugo svetovno vojno pa naj bi jih bilo 11.000. Za Belgijo se v istem obdobju ocene gibljejo do največ 1.000 (Lipoglavšek Rakovec 1950: 50). Večina priseljencev je delala v rudnikih, manj v industrijskih obratih in gradbeništvu, del priseljevanja je bil začasnega značaja in sezonske narave (Lipoglavšek Rakovec 1950: 43–51). Primorsko izseljevanje je potekalo pod vodstvom italijanskih državnih institucij. Nacionalni migracijski sistem si je širokopotezno prizadeval za izboljšanje konkurenčnosti italijanskega dela in vključevanje na vse bolj zaprte ter varovane tuje trge dela. Vlada je za nameščanje in zaščito italijanskih delavcev sklepala dogovore z državami in delodajalci. Zdi se, da so italijanske oblasti po uvedbi restriktivne politike leta 1927 tudi kontinentalnim slovenskim izseljencem stalnejše izseljevanje in pridruževanje družinskih članov lajšale iz nacionalnih razlogov (Grossutti 2013: 217–218).

Migracije iz primorskega prostora so vodile še v druge smeri. Zaradi težkih gospodarskih razmer in razdejanja, ki ga je povzročila vojna, se je na Goriškem obnovil pretežno ženski migracijski tok v Egipt in se nadaljeval vse do druge svetovne vojne (Lipoglavšek Rakovec 1950: 53). Slovenske priseljenke in priseljenci v Egiptu so bili zdaj formalno pripadniki italijanske priseljenke skupnosti, ki je med letoma 1917 in 1927 narasla s 40.000 na 51.000 članov. To rast lahko pripišemo tudi dejstvu, da so statistike zajele priseljence in v Egiptu živeče nove italijanske državljanke iz vzhodnih italijanskih provinc. Popis iz leta 1937 je ugotovil 57.000 italijanskih državljanov. Šlo je za pravo Italijo v malem z razslojenima družbeno in poklicno strukturo, gospodarskimi dejavnostmi

v agrarnem, industrijskem in predvsem trgovskem sektorju, s socialnimi, šolskimi in kulturnimi ustanovami. Med poklici je popis iz leta 1927 zabeležil 2.079 hišnih poslov. (Petricioli 2007: 6–7) To izseljevanje je, podobno kot druge začasne delovne migracije, tudi v tem obdobju ostajalo pomembna postavka družinskih ekonomij in ožjih območij, iz katerih je izviralo.

V iskanju zaslужka se je zlasti v tridesetih letih namesto v tujino vse več izseljencev obrnilo v notranjost italijanskega polotoka. Med njimi beneškoslovenske »dikle«, ki so služile po mestih vse do Rima in Neaplja (Kodrič 1990; Mlekuž 2004). Med cilji pa niso izostale niti italijanske kolonije. Skladno z novima ekonomskim modelom in migracijsko politiko je fašizem kot alternativo tujini spodbujal kolonizacijo v Italiji in njenih afriških kolonijah. Izseljevanje v kolonije je v tridesetih letih postal pomemben socialni ventil, počasna notranja kolonizacija in celotna ekonomija namreč nista mogli absorbirati presežne delovne sile. V vzhodnih provincah so propaganda za preseljevanje v kolonije in podpore zanje postale tudi sredstvo etnične bonifikacije. Programi za krepitev deslavizacije so, da bi jih odtrgali od slovanskih korenin, vsebovali natančne postavke o preseljevanju »drugorodcev« tako v velika mesta kot agrarne kolonije v Italiji in Afriki. (Sala 1974; Grossutti 2013: 242–243) Kar 2.580 Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine se je v drugi polovici tridesetih let preselilo v Etiopijo. Nekateri so, ko so odslužili vojaški rok, tam ostali kot delavci. Večina kolonistov se je pred začetkom druge svetovne vojne z vseitalijanskim povratnim tokom vrnila domov. Leta 1938 jih je bilo tam že manj kot 600. (Vovko 1992: 88) Leta 1939 se je na podlagi sporazuma med Mussolinijem in Hitlerjem po dolgem času obnovilo množično izseljevanje italijanskih delavcev v Nemčijo. Tam jih je leta 1940 predvsem v industriji in gradbeništvu začasno delalo več kot 200.000. S to migracijo je v naslednjih letih v Nemčijo odšlo tudi več skupin pogodbenih gradbenih delavcev iz Julijske krajine (Grossutti 2013: 245–246).

TRADICIONALNE MIGRACIJSKE OBLIKE V NOVIH OKOLIŠČINAH

Notranja kolonizacija

Že v 19. stoletju so se Slovenci v okviru kolonizacijskih programov skupaj s kolonisti iz Avstro-Ogrske, Italije, Nemčije in drugih držav v manjšem številu selili v Bosno (Koblar 2008: 9–16; Hašimbegović 2008: 33–39). Tudi Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev je ob svojem nastanku v okviru agrarnega

vprašanja zasnovala kolonizacijsko politiko. Notranja kolonizacija je postala sestavni del prizadevanj za lajšanje potreb malega kmeta in kmečkega prebivalstva, ki se zaradi posestnih razmer in produkcijskih struktur ni moglo preživljati z zemljo, in za racionalizacijo izkoriščanja agrarnih virov v državi. Skladno s politiko etnične in verske homogenizacije oziroma spreminjanjem razmerij v etnični in verski strukturi prebivalstva je imela kolonizacija tudi politično vlogo.

Kot že v desetletjih pred vojno kolonizacija med kmečkim prebivalstvom jugoslovanske Slovenije tudi v času prve Jugoslavije ni vzbujala interesa (Melik 1938: 157). Že od samega začetka je bila povezana predvsem z vprašanjem slovenskih in hrvaških beguncev ter priseljencev iz Julijske krajine, ki so dodatno oteževali socialne in gospodarske razmere na Slovenskem in Hrvaškem; večina pribežnikov je bila brez imetja in je potrebovala pomoč in delo. Za jugoslovanske oblasti je bilo vsako priseljevanje hudo breme, krepilo pa se je tudi nezadovoljstvo domačega prebivalstva. V ospredju je bilo vprašanje, kam z begunci iz Julijske krajine. Za večino kmečkih družin in vse, ki so se bili pripravljene ukvarjati s kmetijstvom, se je rešitev kazala v kolonizaciji. Zanje so se zanimali tudi priseljenci sami, ki so že leta 1919 po državi odposlali svoje predstavnike, da bi preverili možnosti naseljevanja. Te so se ponujale v Makedoniji, Srbiji in na Kosovu, kjer bi država dala na razpolago zemljo (Štrekelj 1919), pa tudi v Sloveniji. V Prekmurju so Primorci leta 1921 z agrarno reformo dobili zemljo v Benici, Petišovcih, Pincah, Gaberjah, Mostjah, Dolgi vasi, Kamovcih in Žitkovcih (Ravnik 2002: 55).

Hkrati so slovenske kmečke naselbine nastajale drugod po državi, na primer okoli Banja Luke, Prijedora, Teslića, Doboja in na območju Laktaša (Papež Adamič 2009: 25). Slovenski kolonisti, večinoma primorski, so se naselili v Makedoniji in na Kosovu, kjer so živeli skupaj s številnimi drugimi narodnostmi. Najdemo jih v Novem selu na Kosovu in v Obiliću pri Prištini, kjer so se zaposlovali tudi v rudniku, v tridesetih letih pa pri Uroševcu (Pavlin 1933; Mak 1937). V Makedoniji so bili kolonisti leta 1921 del tamkajšnjih 459 Slovencev, pionirjev kolonizacije, ki so na lastno roko iskali zemljišče in vse, kar so potrebovali. Ob Dojranskem jezeru v Dušanovcu je bila večja naselbina slovenskih Istranov, ki jo je ustanovil Pavle Marušič, brat bana Dravske banovine. Veliko slovenskih kmečkih kolonov je živelo tudi v Slavoniji, kjer so zemljo prevzemali kot spolovinarji ali jo kupovali od Cerkve. (Kalan 1936: 84)

Z gospodarsko krizo je notranje naseljevanje postajalo vse bolj aktualno, okrepil se je tudi slovenski selitveni tok proti južnim predelom države. Interes za kolonizacijo je prihajal tudi iz Vestfalije in Francije, od koder so se mnogi želeli vrniti. Država se je vprašanja notranje kolonizacije lotila že z Uredbo o

naseljevanju novih južnih pokrajin iz leta 1920 in nato z Uredbo in Zakonom o naseljevanju južnih krajev iz leta 1929 oziroma 1931. Določila je zemljišča, namenjena kolonizaciji, kriterije dodeljevanja, pogoje in obveznosti prejemnikov zemljišč. Za izvajanje kolonizacijske zakonodaje so bila pristojna Vrhovno poverjenišтво za agrarno reformo v Skopju kot glavni organ Ministrstva za poljedelstvo za južne kraje in razna krajevna agrarna poverjenišťva (F. F. 1931). Na začetku tridesetih let, ko so se pokazale vse šibkosti sistema in je zemlje začelo primanjkovati, je proces naseljevanja precej zastal. Kolonizacija je bila mogoča le z odkupom zasebnih zemljišč in kmetij oziroma z nameščanjem kmečkih družin ali kmečkih delavcev na večja zasebna posestva. (Drnovšek, Kalc 2014: 101)

V ozadju agrarne reforme in kolonizacije so bili tudi nacionalni in verski razlogi. Primorske družine so v Prekmurju naseljevali z namenom utrditve slovenske etnične strukture na meji z Madžarsko. Tu je država madžarske kmete in pripadnike drugih manjšin izključila iz agrarne reforme. Zemljo je dodeljevala samo pripadnikom narodotvornih jugoslovanskih narodov, pri čemer je privilegirala zaslužne in zavedne, zato so naselitvi Primorcev nasprotovali tudi slovenski prekmurski kmetje. (Kovács 2007) Na Kosovu, kjer je bilo največ zemlje v rokah muslimanov oziroma Albancev, je država naselila 50.000 Srbov; skupaj z njimi so tja odšli tudi številni Hrvati in Slovenci. Notranja kolonizacija je kot pozitivna alternativa zunanjemu izseljevanju postala sestavni del migracijske politike. Slovenski narodni izseljenski program jo je, skupaj s podpiranjem kmetijstva in industrializacije, uvrščal med sredstva omejevanja »za narod negativnega« izseljevanja v tujino. Načrtna kolonizacija je ostajala slabo organizirana in težavna (Merkun 1932; Anon. 1933: 3; Drnovšek, Kalc 2014: 101–102).

Ilustrativen primer kolonizacije na jugu države je primorska kolonija v Bistrenici ob Vardarju, ki je bila leta 1931 ustanovljena na pobudo političnega vodstva Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Kolonija je nastala s politično in finančno podporo centralnih državnih oblasti na območju, kjer je pred selitvijo v Turčijo živelo turško prebivalstvo. Takrat ustanovljena zadruga je od Saveza agrarnih zajednica v Skopju odkupila 400 hektarjev zemlje ter najela posojilo za nabavo kmetijske opreme in ureditev vsega potrebnega za naselitev. Med kolonisti, katerih število je v nekaj letih naraslo na okrog 200, so bile cele družine in posamezniki, nekateri so posedovali svoje kmetije, drugi so bili mezdni delavci na zadružnih zemljiščih, ukvarjali pa so se tudi z drugimi poklici. Zaradi številnih težav je veliko ljudi kolonijo zapustilo.

Težave so nastajale pri razdeljevanju in pridobivanju zemljišč, trženju pridelka, zaradi pomanjkanja denarja za vlaganja, zadolževanja zadruge,

zamujanja kreditov in škode, ki jo je na samem začetku prizadejal potres (Anon. 1931; Furlan 1932). Kljub mehanizaciji in prizadevanjem za uveljavljanje sodobnih oblik kmetovanja je zaradi neustreznega gospodarjenja in zadolževanja zadruga kot gospodarska hrbtenica kolonije leta 1936 propadla. Kolonija je životarila do vojne, ko je bolgarska okupacijska vojska koloniste razlástila in so se ti razpršili. (Rusić, Novak 1973) S številnimi gospodarskimi, organizacijskimi, klimatskimi idr. težavami (npr. malarijo) ter s težavnim sožitjem so se slovenski kolonisti srečevali tudi drugod. Iz tega razloga kolonizacijski programi niso naleteli na veliko zanimanja in so večinoma pritegnili le primorske priseljence (Drnovšek, Kalc 2014: 102–105).

Sezonstvo

V obdobju med obema svetovnjima vojnama je sezonstvo ostajalo zelo razširjena oblika migracij. Zaradi zmanjšanih možnosti in spremenjenih politik vključevanja na mednarodne trge dela se je obseg sezonskega dela po vojni še povečal in zavzemal vse pomembnejši delež tako notranjih kot tudi zunanjih migracijskih gibanj na Slovenskem. Osrednje območje poljedelskega in delno drugega sezonskega izseljevanja je bilo še naprej Prekmurje, ki je po novem postalo najbolj izseljenska jugoslovanska in ne več samo slovenska dežela. Vzroki za pojav in sistemsko vlogo prekmurskega sezonstva so znani že iz prejšnjih poglavij. Po prehodu pod Kraljevino SHS se kljub agrarni reformi in delni porazdelitvi zemlje razmere niso bistveno spremenile, veliko malih kmetov ni zmoglo odplačevati zemlje, večina gozdnih površin je iz madžarskih prešla v roke slovenskih veleposestnikov, del zemlje pa je pripadel primorskim in drugim novim priseljencem. Med prebivalstvom je bilo največ pripadnikov agrarnega proletariata oziroma odvisnih od mezdnege dela. (Pörš 1939) Sezonsko delo je tako v tem obdobju postalo še pomembnejši del regionalne ekonomije in za mnoge primarni vir družinskega dohodka.

V tem obdobju so se spremenili tudi cilji poljedelskih sezonskih delavcev. Tradicionalne in v desetletjih utečene madžarske destinacije so odpadle zaradi meje in povišanih carin na uvoz kmetijskih pridelkov, s katerimi so plačevali poljedelske sezonske delavce. Sezonstvo se je tako usmerilo bolj proti ciljem v Kraljevini SHS in drugih evropskih državah. Leta 1927 je večje število prekmurskih delavcev odšlo v Francijo, leta 1929 pa v Nemčijo, ki je nekatere pritegnila že na začetku dvajsetih let, a se je zaradi inflacijskega vala izkazala za neugoden zaposlovalski trg. (Korpič Horvat 1992: 48) Francija in še bolj Nemčija sta pomanjkanje delovne sile občutili na območjih intenzivne agrarne proizvodnje, ki ni mogla računati na domače delavce in jih je zato iskala v

tujini (glej poglavji Nemčija in Francija iz prvega dela knjige). Delavce pa so zaposlovale tudi manjše družinske kmetije.

Bilateralne pogodbe, na podlagi katerih je potekalo sezonsko delo, so ga obravnavale ločeno od splošnega dela. Delitev, ki je obstajala že pred vojno, je izhajala iz različnih značilnosti dela in same migracije. Medtem ko se je predvojna izseljenska zakonodaja osredotočala na čezoceanske selitve, je bilo v času ekonomskega protekcionizma in racionalnega upravljanja delovnih migracij tudi sezonsko delo deležno specifičnih dogovorov in pogodb. Te so natančno urejale razmerja med delodajalci in delojemalci ter pravice delavcev. Tako kot pred vojno je bila Nemčija na uravnavanje sezonskih migracij še zlasti pozorna na podlagi kontingentov in strogega uveljavljanja časovnih rokov prihodov in odhodov. Sezonsko izseljevanje v Francijo je urejalo zagrebško predstavništvo francoske imigracijske družbe Société générale d'immigration, v Nemčijo pa je migrante odpravljala Deutsche Arbeiter Zentrale v Berlinu. Posredniško delo je opravljala leta 1920 ustanovljena podružnica ljubljanske javne borze dela v Murski Soboti. (Drnovšek 2012: 129)

V Francijo je v letih 1929–1939 odšlo 22.000, v Nemčijo pa 17.000 prekmurskih sezoncev, v Jugoslaviji se jih je v istem obdobju zaposlilo dobrih 29.000 (Korpič Horvat 1992: 61). V letih 1929–1931 so prekmurski delavci v teh državah zaslužili 67 milijonov din (Maučec 1933: 115). Izseljevanje proti jugoslovanskim ciljem se je v tridesetih letih postopoma zmanjševalo, zlasti po letu 1937, ko je po nekajletni prekinitvi skokovito naraslo izseljevanje v Nemčijo. Zmanjšalo se je tudi število odhodov v Francijo. Celotni obseg sezonskih selitev je v drugi polovici tridesetih let stalno naraščal, tako da je leta 1937 statistika beležila dobrih 7.000 odhodov ali okrog 15 odstotkov pridobitno sposobnega prekmurskega prebivalstva, leta 1939 pa več kot 9.000 odhodov. Ker so mnogi odhajali na svojo roko in brez dovoljenj jugoslovanskih oblasti, jih je bilo v resnici še več. K temu podatku je treba dodati še najmanj 6.000 izseljencev, ki se ob koncu prejšnjih sezon niso vrnili. (Maister, Uratnik 1938: 21; Korpič Horvat 1992: 61) Sezonski delavci – največ jih je bilo z Goričkega – so v teh letih predstavljali okrog 30 odstotkov za delo sposobnega prebivalstva v Prekmurju (Pörš 1939).

Glede na potrebe v Prekmurju in krajih zaposlovanja ter glede na širše gospodarske razmere je obseg migracij iz leta v leto nihal. V agrarnem gospodarstvu sta se tudi v tem obdobju zaposlovala oba spola, s tem da se je povpraševanje po moških ali ženskah spreminjalo glede na vrsto dela. V letih 1929–1931 je bilo med izseljenci v Jugoslavijo in Francijo okrog 70 odstotkov moških, med tistimi, ki so se odpravili v Nemčijo, pa so v še večjem odstotku prevladovali ženske. Leta 1939 je med prekmurskimi sezonci v Jugoslaviji moški

delež znašal 60 odstotkov, v Nemčiji 54 odstotkov, v Franciji pa se je povečal na 77 odstotkov. (Škafar 1939: 122–123) Zanimanju za Francijo in Nemčijo so botrovale predvsem mezde, ki so bile v najboljših obdobjih tri- do štirikrat višje kot v Jugoslaviji. Zasluzek se je dodatno povečal z zamenjavo valute in devalvacijo jugoslovanskega denarja (Maister, Uratnik 1938: 21). Če so v Jugoslaviji v eni sezoni zaslužili povprečno 1.800 din, jim je delo v Franciji nanoslo 5.500 din, v Nemčiji pa 7.000 din (Šteiner 1994). Priseljeni sezonski delavci so uživali enake pravice kot domači delavci, bili so zavarovani in pravno zaščiteni, priznavali so jim pokojninsko dobo. Državi pa sta se razlikovali v politiki priseljevanja. Nemčija je sprejemala samo kmečko delovno silo, delavce so izbirali nemški pristojni organi, pogodbe so veljale največ eno leto. Ker pa Francija ni postavljala omejitev bivanja, so se številni tam ustavili za dlje časa ter se preza-poslovali v druge gospodarske sektorje. (Drnovšek 2012: 130–135)

Izseljevanje v druge dele Jugoslavije se je začelo v zgodnjih dvajsetih letih. Usmerilo se je v Vojvodino, h gozdnim delom v Slavonijo in na druga jugoslovanska območja. Del prekmurskih sezonskih delavcev se je letno zaposloval tudi pri gradnjah po Sloveniji (Korpič Horvat 1992: 57). Na preusmeritev selitvenih tokov je vplivala Javna borza dela v Murski Soboti, ki je odpravila prve skupine delavcev in si prizadevala za odtegnitev sezoncev od tradicionalnih ogrskih usmeritev; na Madžarskem so bili deležni politične propagande in nacionalističnega snubljenja (Škafar 1939a: 35). Ciljna območja selitev so bili Podravina, Baranja, Bačka in Banat, zaposlovali pa so se zelo raztreseno po raznih pristavah in posestvih. Največja zaposlovalca sezonske delovne sile sta bila državno posestvo Belje v Baravini, nedaleč od Osijeka, in zasebno veleposestvo v Čoki med reko Tiso in romunsko mejo. Prvo je zaposlovalo več kot 800, drugo več kot 500 večinoma prekmurskih sezonskih delavcev. Delali so na poljih, v vinogradih in vrtnarijah. Druga veleposestva in obrati so zaposlovali do največ 120 sezoncev. (Škafar 1939b)

Sezona je trajala od šest do sedem mesecev, del sezoncev je odhajal na pomladanska in se nato vračal na jesenska dela, posamezni delavci pa so se na večjih pristavah zadrževali vse leto. Sezonska migracija v tujino, predvsem v Nemčijo, je bila bolj organizirana, predvsem pa je bilo poskrbljeno za skrbstvene in pokojninske pravice delavcev. V Jugoslaviji so sezonski delavci izpadli iz delovne in socialnovarstvene zakonodaje. Ker je zakonodaja upoštevala samo stalno zaposlene, niso bili niti zavarovani niti niso imeli priznane delovne dobe. Niso bili včlanjeni v delavske in kmetijske zbornice, tako da se zanje niso sklepale kolektivne pogodbe; njihove delovne pogodbe so se sklepale po predvojnih deželnih poselskih redih. Svojo vlogo je v sistemu kmečkega sezonskega dela ohranjal lik palirja, tj. preddelavca ali posrednika, ki je

zbiral delavce in se v njihovem imenu z veleposestnikom pogajal o vseh vidikih razmerja (Korpič Horvat 1992: 45). Ta sistem je oteževal uveljavljanje javne borze dela, ki je polno zaživela šele leta 1929. Palirji so, kljub spremembam in povečanemu nadzoru, ohranili vplivni položaj in se na razne načine okoriščali na račun delavcev. (Pörš 1939; Škafar 1939b: 134–135)

Kljub izboljšavam in delovnim pogodbam z delodajalci, ki so urejale položaj, pravice in dolžnosti delavcev, so sezonski delavci v Jugoslaviji delali in živeli v občutno slabših razmerah kot v Nemčiji in Franciji. Ob nižjem zaslužku in slabšem pravnem položaju so pogosto stanovali v zasilnih, nehigienskih skupinskih prostorih brez osnovne opreme in kopalnic. V primeru bolezni niso dobivali nadomestil, ob predčasnem odhodu pa so morali delodajalcu povrniti potne stroške. Po mnenju opazovalcev je bila, upoštevajoč splošne delavske razmere in raven gospodarstva v državi, v pričakovanju modernizacije kmetijstva in razvoja drugih gospodarskih panog, ki bi v Prekmurju olajšale pritisk prenaseljenosti, sezonska migracija prekmurskih poljedelskih delavcev kljub vsem zadovoljiva sistemska rešitev. (Škafar 1939a: 35, 1939b: 128–134) Drugod po Sloveniji, kjer niso poznali tradicije sezonskega dela, so ostajali presežki agrarnega delavstva brez dohodka, naprednejša kmečka območja pa brez delovne sile. Prekmurje je bilo po mnenju nekaterih ekonomskih strokovnjakov vzoren primer usklajevanja ponudbe in povpraševanja sezonske delovne sile. Problem je ostajal nizek ekonomski učinek v primerjavi s tujino. Kdor je pojav opazoval z razvojnega stališča regije pa je v sezonstvu videl le simptom zaostalosti družbenogospodarskega sistema in nezmožnosti obrata v smeri modernizacije (Maister, Uratnik 1938: 22–23; Drnovšek 2012: 137–138).

MIGRACIJE IN IZSELJENSTVO POD NADZOROM

Institucionalizacija migracijskega vprašanja

Že takoj ob koncu prve svetovne vojne so se oblasti na Slovenskem ponovno soočile s problemom migracij. Kot drugod v Evropi, kjer se je zaradi vojne in njenih geopolitičnih posledic premikalo več milijonov prebivalcev, je bil tudi slovenski prostor priča intenzivnim in raznovrstnim selitvenim gibanjem. Nove oblasti so se znašle pred zahtevnimi organizacijskimi nalogami, zaradi katerih je Narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov novembra 1918 v Ljubljani v okviru Oddelka za socialno skrbstvo ustanovila Posredovalni urad za begunce. Urad je nasledil organizacijo, ki je v Ljubljani že od leta 1915 skrbel za goriške begunce z območij soške fronte, po vojni pa naj bi poskrbela za njihov povratek. Povojne razmere pa so zahtevale širše zastavljene naloge,

organizacija se je morala ukvarjati s povratniki iz Nemčije, Češke in drugih dežel razpadle avstro-ogrske monarhije ter z begunci z ozemlja, ki ga je zasedla italijanska vojska. (Nećak 1973: 120; Ribnikar 1998: 42; Drnovšek 2007b: 24)

Po italijanski zasedbi Slovenskega primorja in Istre so nastale še druge organizacije. Te so skrbele za tiste Slovence, ki so ostali zunaj novonastale jugoslovanske države. Od novembra 1918 je tako pod okriljem Narodnega sveta v Ljubljani delovala Pisarna za zasedeno ozemlje, z begunci, ki so prihajali iz Primorske, se je izrecno ukvarjal Begunski sosvet, leta 1920 pa je te pristojnosti prevzel begunski odsek pri Narodnem svetu za neosvobojeno ozemlje. Pisarna za zasedeno ozemlje se je že od samega začetka ukvarjala z narodnoobrambnim delom, ki je obsegalo zbiranje informacij o razmerah na zasedenem ozemlju in delovanju italijanskih oblasti, pripravljala pa je tudi politično gradivo ter propagandne in politične akcije v prid jugoslovanskim narodnim manjšinam v sosednjih državah. (Nećak 1972) Pisarna je oskrbovala pribežnike in priseljence iz Julijske krajine in jim s priporočili in z drugimi načini posredovanja pomagala do delovnih mest. Urejala je birokratske zadeve, vlagala prošnje za pridobitev statusa begunca in državljanstva, pomagala pri urejanju osebnih zadev priseljencev z italijanskimi oblastmi, skrbela za regularizacijo tistih, ki so pribežali ilegalno, in za pošiljanje denarja in pomoči sorodnikom v Julijsko krajino. (Purini 2000)

Zaradi povojnega prepričanja ali vsaj upanja, da bodo zasedena ozemlja prešla pod oblast Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, so pobudniki organizacije za begunce iz Julijske krajine (konkretno Begunskega sosveta, ki je do srede leta 1919 deloval ob Pisarni za zasedeno ozemlje) pri slovenski deželni vladi glede begunskega vprašanja podpirali politično linijo, po kateri naj bi se v Julijski krajini ohranilo kolikor mogoče številčno jugoslovansko prebivalstvo. Vlada naj bi zato ne favorizirala odhajanja prebivalcev z »narodu koristnimi« poklici, zlasti kmetov, obrtnikov in drugih »gospodarsko neodvisnih ljudi« pa tudi slovenskega uradništva. Begunske in poklicne statuse naj bi priznavala le tistim, ki so Julijsko krajino zapustili zaradi izgube delovnih mest, narodnega preganjanja ali iz drugih objektivnih razlogov. Zaradi velikega števila beguncev je bil izdelan scenarij za njihovo sprejemanje, pomoč in nameščanje v taborišča ter zaposlovanje. V prvem valu so bili številni železničarji, ki so se v odseku za preselitev v Jugoslavijo organizirali sami. Ker ni bilo mogoče pričakovati, da bodo v Italiji kljubovali političnim pritiskom, se je po rapalski pogodbi in z načrtnim raznarodovanjem politika v odnosu do izseljevanja oziroma vztrajanja ljudi pod italijansko oblastjo v Julijski krajini spremenila. V krajih, kjer so se v jugoslovanski Sloveniji zadrževali begunci, so ustanovili begunske odbore, ki so poročali o razmerah, v katerih so ti živeli, za pregled

nad njimi in zagotavljanje pomoči pa so začeli vzpostavljati kataster beguncev. Strategija, ki so jo z večanjem števila prišlekov in zaradi pomanjkanja denarnih sredstev le delno udejanjali, je predvidevala tudi načrt za naseljevanje kmečkega begunskega prebivalstva na slovenskih tleh in v širšem jugoslovanskem prostoru. Omenjene organizacije so nastale na pobudo pribežnikov iz Primorske, ki so sestavljali tudi glavnino njihovega vodstva. (Nečak 1973)

Ob koncu vojne sta še dve vprašanji terjali takojšnje in učinkovite posege organizacijskega, administrativnega in tudi pravnega ter političnega značaja: po eni strani vprašanje povratnikov iz tujine, po drugi izseljevanje prebivalcev nove države, ki so iz ekonomskih razlogov začeli spet množično odhajati v tujino. Izseljenske zadeve so bile sprva v pristojnosti regionalnih organov, na Slovenskem je bilo to Poverjenišstvo za socialno delo pri Deželni vladi Slovenije, oziroma od leta 1921 Oddelek za socialno delo v okviru Pokrajinske uprave za Slovenijo. Podoben odsek je za Hrvaško in Slavonijo deloval pod Pokrajinsko upravo za Hrvaško. Takoj pa se je pokazalo, da problematika presega pokrajinske razsežnosti in terja centraliziran pristop. (Prim. Hranilović 1987: 329.) Kraljevina SHS je tako na svojo politično agendo poleg drugih vprašanj upravnega in političnega značaja uvrstila tudi vprašanje migracijskega reda in migracijske politike. Migracije so bile definirane kot socialno vprašanje in so v skladu s tem v državni upravni strukturi prešle v pristojnost Ministrstva za socialno politiko. Ustanovitev Odseka za izseljevanje in priseljevanje pri omenjenem ministrstvu leta 1920 v Beogradu je bil začetek skupne centralizirane vsedržavne izseljenske službe (Đikanović 2012: 94).

Naslednji korak je bila zakonska ureditev migracijskega vprašanja. Leta 1921 je stopila v veljavo zakonodaja o izseljevanju in priseljevanju, ki je nadomestila vso dotedanje normiranje.⁶⁵ Z njo je država prevzela neposredni nadzor nad migracijami in uveljavila svojo aktivno vlogo pri upravljanju selitvenih procesov. Zakon je temeljil na liberalnem načelu o svobodi izseljevanja, to je pravici državljanov, da se po lastni volji in presoji odločajo, kje bodo živeli in delali. Država pa si je lastila pravico to svoboščino omejevati in izseljenska gibanja upravljati skladno s sprotnimi razmerami in interesi države in državljanov. Z zakonom je jugoslovanski prostor prešel pod enovit migracijski red, medtem ko so pred vojno v posameznih delih nove države veljali različni migracijski režimi. V Avstriji je bil red liberalen, na Ogrskem je dopuščal restrikcije in upravljanje izseljenskih tokov, v Srbiji pa je bila država izseljevanju izrazito nenaklonjena. Odhajanje državljanov je omejevala s »trdo mejo« (sistematičnim pregledovanjem potnih dokumentov) in z davkom na potni list.⁶⁶ Temu lahko delno pripišemo manjši obseg srbskega izseljevanja v primerjavi z drugimi (Miletić 2009: 56, 72–77, 85–88). Slovenci, ki so po vojni prešli

pod Kraljevino Italijo in Republiko Avstrijo, so bili podvrženi tamkajšnjima migracijskima redoma. V Italiji so leta 1919 potrdili in dopolnili izseljenski zakon iz leta 1901. Da bi čim prej obnovili predvojno množično izseljevanje, ki je bilo eno od temeljev ekonomske in socialne politike, in olajšali odhode, so povratnikom financirali čezoceansko potovanje in na čezoceanskih ladijskih linijah italijanskim izseljencem dajali prednost pred tujimi. Leta 1927, ko so izseljevanje v tujino skrajno omejili, je bilo tega režima konec, nadaljevala pa se je politika dvostranskih meddržavnih dogovorov o napotitvi delovne sile. (Nobile 1974) Pri oblikovanju izseljenskega zakona se je Kraljevina SHS zgledevala po italijanskem, najbolj dodelanem z vidika gospodarske, pravne in zdravstvene zaščite izseljencev; državi je omogočal kontrolo nad izseljenci in vsemi subjekti, soudeleženi pri organizaciji izseljenskega procesa, dopuščal je tudi usklajevanje migracij z italijanskimi nacionalnimi interesi doma in po svetu (Miletić 2009: 91–92).

Z izseljenskim zakonom je bila v Kraljevini SHS vzpostavljena tudi izseljenska služba, birokratski sistem za upravljanje izseljevanja in usmerjanje ter implementacijo migracijske politike. Sistem se je razvijal postopoma, se sčasoma dopolnjeval in večkrat reorganiziral. Aparat izseljenske službe so sestavljali Izseljenski odsek pri Ministrstvu za socialno politiko v Beogradu, Izseljeniški komisariat, pristaniški, železničarski in ladjarski komisariati in izseljenski odposlanci/atašeji Ministrstva za socialno politiko v inozemstvu. Središče poslovanja izseljenske službe je bilo v Zagrebu, kjer je imel sedež Izseljeniški komisariat (do leta 1923 avtonomno delujoči Generalni izseljeniški komisariat).

Zagreb je bil izbran iz več razlogov. Bil je železniško prometno središče oziroma vozlišče selitvenih poti iz širšega jugoslovanskega in tudi mednarodnega jugovzhodnega evropskega prostora proti evropskim pristaniščem. Hrvaška je imela največje število izseljencev po svetu in edina že izpred vojne utečeno izseljensko službo, ki je migracijsko politiko izvajala v sklopu ogrske zakonodaje. Hrvaški sabor si je od konca 19. stoletja prizadeval doseči, da bi v okviru upravne avtonomije Hrvaška lahko vzpostavila samostojen migracijski red in vodila samostojno migracijsko politiko, a mu to ni uspelo. Hrvaške pravne službe so se pred vojno ukvarjale z reševanjem vprašanj, s katerimi so se srečevali hrvaški izseljenci na svojih poteh in med življenjem v tujini. (Brunnbauer 2016: 163–165) Hrvaški funkcionarji so zato imeli specifična znanja in izkušnje z upravljanjem migracijskih zadev. Prevzeli so iniciativo pri organizaciji izseljenske službe nove jugoslovanske države in bili ves medvojni čas njen vodilni kader ter najbolj angažirani snovalci migracijske politike.⁶⁷ Leta 1923 je komisariat zaradi neskladja z zakonom in s koncepcijo o

centralizaciji državne oblasti sicer izgubil avtonomno vodenje resorja, ohranil pa je birokratsko-operativne in praktično-organizacijske pristojnosti (od organizacije prevozov, pravne zaščite izseljencev, informacijske službe do vodenja statistike) ter nadzor nad delovanjem izseljenske službe, izseljenska politika pa je prešla v delokrog Odseka za izseljevanje pri Ministrstvu za socialno politiko. Da bi izseljensko službo še bolj centralizirali in uskladili z drugimi državnimi političnimi resorji, so pri Odseku za izseljevanje in priseljevanje v Beogradu ustanovili še Izseljeniški medministrski posvetovalni odbor. (Hranilović 1987: 330–331; Đikanović 2012: 92–107; Bućin 2017: 39–45)

Z zakonom je bila izseljenska služba ustanovljena tudi v tujini; te službe jugoslovanske dežele pred vojno niso poznale. Delo so opravljali izseljenski odposlanci ali atašeji pri jugoslovanskih diplomatsko-konzularnih predstavništvi. Njihov namen je bil vzdrževati vezi med izseljenci in domovino in predvsem nadzorovati izseljenske skupnosti po svetu ter mednje kanalizirati jugoslovanske nacionalne in politične ideje. Izseljenski odposlanci so poročali o razmerah in dogajanjih v izseljenskih skupnostih in jih informirali o dogajanjih v domovini. (Hranilović 1987: 331) Od leta 1928 je pomembno vlogo v sistemu, ki je, podobno kot v drugih državah, temeljil na kooperaciji državnih upravnih struktur in nevladnih ustanov, igrala zasebna organizacija Zveza izseljenskih organizacij (Savez organizacija iseljenika – SORIS), sestavljena iz povratnikov iz tujine. Poleg reševanja pravnih in socialnih vidikov izseljenstva je prispevala pomembne smernice migracijske politike. Naloge izseljenske službe so bile svetovanje in informiranje o razmerah v deželah priseljevanja, zaščita izseljencev, organizacija repatriacij, nacionalna propaganda med izseljenci, organizacija denarnih pošilk iz tujine, urejanje pravnih zadev izseljencev, reguliranje izseljevanja, preučevanje socialnih ter delavskih razmer, vodenje statistike in evidenc izseljencev ter izseljenskih organizacij (Hranilović 1987: 332). Z nastankom banovin in s prenosom socialne politike nanje so bile na banovine prenešene tudi pristojnosti izseljenske službe (Drnovšek 2007b: 28).

Kmalu po začetku veljave izseljenskega zakona se je izkazalo, da njegova zasnova ne ustreza novim časom in potrebam migrantov ter same države (Bartulica 1929). Zakon je bil usklajen z razmerami izpred prve svetovne vojne, ki so se po njej kmalu korenito spremenile. Osredotočal se je na čezoceanske migracije, kot izseljenca je pojmoval državljana, ki »se seli v prekomorske dežele zaradi zaslužka s telesnim delom ali se seli k svojim sorodnikom, kateri so se prej izselili ob istih pogojih« (Zakon o izseljevanju 1921). Poleg zaščite izseljenca in regulacije gospodarskih poslov, povezanih z izseljenskim procesom, je med temeljnimi postavkami vseboval tudi »nacionalizacijo« jugoslovanskega izseljevanja. To je bila ključna domneva za uspešno kontrolo

migracijskega procesa kot tudi za razvijanje ladjarstva in pomorske ekonomije. Za njeno udejanjanje pa so manjkali osnovni pogoji, obe prejšnji izseljenski pristanišči na jadranski obali, Trst in Reka, sta bili pod Italijo, od domačih luk pa do leta 1924 nobena ni bila infrastrukturno opremljena za množični potniški promet. Vlada je zato leta 1921 tujim ladjarskim družbam obnovila koncesije za prevažanje izseljencev in migrante usmerjala v tuja pristanišča. (Bućin 2017: 42, 47) Kontinentalne migracije, ki so z upadom prekomorskih naraščale, pa je zakon, kot je bilo razen izjem značilno za predvojno izseljensko zakonodajo, puščal zunaj ureditve in brez zaščite. Te migracije je Jugoslavija na podlagi dvostranskih pogodb z državami sprejemnicami delovne sile začela urejati šele konec dvajsetih let (Brunnbauer 2016: 216–220).

Zakon tudi zaradi drugih pomanjkljivosti in nedoslednosti ni mogel biti podlaga migracijske politike, kakršno so si zamišljali njeni snovalci, zato so se v drugi polovici dvajsetih let začela prizadevanja za njegovo revizijo (Bartulica 1929a). Do te ni nikoli prišlo, med drugim zato, ker je bilo izseljensko vprašanje v jugoslovanski politiki postranska zadeva, ki je ostajala na robu zanimanj državnega političnega vrha (Hranilović 1987: 333). Izseljenske konference med letoma 1929 in 1933 so privedle do reformiranja in dopolnitve izseljenske službe. Na njih so delegati iz cele Jugoslavije in iz vrst izseljencev pretresali razna stališča izseljenskega vprašanja in razvijali smernice migracijske politike. Razpravljali so tudi o osnutku novega zakona, ki bi svojo zaščito razširil na vse državljane, ki so zaradi dela ali posla trajno ali začasno zapuščali državno ozemlje. Ta prizadevanja so dodatno spodbudile gospodarska kriza in nove naloge, ki jih je izseljenski službi in državi narekovalo slabšanje gospodarskih in socialnih razmer doma ter med izseljenci. Ustroj izseljenskega komisariata, ki so mu do leta 1934 dodali nove referate, odražajo resorji razširjene in okrepljene izseljenske službe. Njihova delovna področja so bila skrb za zaposlovanje in zagotavljanje eksistence izseljencev, ki so odhajali v inozemstvo, nadzorovanje njihovega odpremljanja, zaščita osebnih pravnih interesov izseljencev in njihovih družin, narodnoprosvetno delo med izseljenci, zaščita povratnikov in skrb za njihovo ponovno družbeno vključevanje v domovini, vodenje migracijske statistike in evidence izseljencev ter izseljenskih skupnosti. Z namenom vzdrževanja komunikacije med domovino in izseljenskimi skupnostmi in posamezniki po svetu je komisariat vodil kataster izseljenih oseb, nasebin in izseljenskih podjetij. (Bućin 2017: 50–53)

Ambicije in zagate migracijske politike

Z izseljensko zakonodajo in vzpostavitev izseljenske službe so se migracije in migracijska vprašanja institucionalizirala. V Kraljevini SHS oziroma

Jugoslaviji so se od samega začetka uveljavile želje po striktnem nadzoru izseljevanja in priseljevanja ter podreditvi migracij gospodarskim in širšim nacionalnim interesom ter ideja o izseljencih po svetu kot integrativnem delu nove jugoslovanske nacije. Kljub temu da so bile denarne pošiljke izseljencev iz tujine pomembna postavka jugoslovanske ekonomije, je država v izhodišču nasprotovala izseljevanju in si prizadevala, da bi prebivalce zadržala v domovini. V duhu negativnega stališča do izseljevanja iz predvojne dobe je prevladovalo mnenje, da jim je treba preživetje zagotoviti doma, v ta namen pa spodbujati industrializacijo, razvoj kmetijstva in drugih gospodarskih panog. V te političnoekonomske in socialne smernice sta sodili tudi kolonizacija neizkoriščenih državnih ozemelj in modernizacija kmetijstva. Dejanske razmere pa so pokazale, da se gospodarstvo prepočasi razvija in da je izseljevanje še vedno neizbežen izhod za zadoščanje gmotnim potrebam dela prebivalstva in lajšanje socialnih bremen. Zato ga je bilo treba uravnavati z ustrežno izseljensko politiko po državnih načrtih in pod strogim nadzorom.

Izvajanje in oblikovanje tovrstne politike se je izkazalo za težavno in v marsičem kontroveržno, tako da se je uresničilo le malo njenih načrtov. Problem je bil v zastareli izseljenski zakonodaji, ki ni ponujala pravnih podlag za zajetje migracijske problematike v celoti in v njenih spreminjajočih se modalitetah. Drugi vzrok težav je bil, da je bila migracijska problematika kljub precejšnji javni odmevnosti konkretni predmet razprave le ožjega vladnega aparata, nevladnih organizacij in oseb, ki so se z njo ukvarjale zaradi institucionalne odgovornosti, študijsko ali iz politične in druge zavzetosti. Izseljensko vprašanje je redko prodrlo na dnevni red »velike« politike. Ilustrativni primer tega marginalnega odnosa kot tudi organizacijskih, kadrovskih in finančnih težav, s katerimi se je soočala izseljenska služba pri opravljanju svojih nalog, je dejstvo, da je Ministrstvo za socialno politiko prvo letno poročilo o delu izseljenske službe, kot je to predvideval izseljenski zakon, Narodni skupščini podalo šele za leti 1925 in 1926. Čeprav so v njem pojasnili migracijske pojme in začrtali nastavke migracijske politike, parlament o dokumentu ni razpravljal. V naslednjem poročilu so zato v samem uvodu skupščini priporočili, naj o njem razpravlja in tako dokaže interes za izseljence in napore izseljenske službe, ki je za nadaljnje delo čakala na politične direktive. (Anon. 1928b: 3)

Država pri ukvarjanju z migracijskimi vprašanji ni dohitevala niti deklariranih političnih načel niti konkretnih potreb, ki so jih narekovale razmere. Zamujala je tudi pri zagotavljanju pravnega in socialnega varstva izseljencem na tujem. Prve dvostranske sporazume z državami priseljevanja je sklenila po dolgih in večkrat prekinjenih pogajanjih šele konec dvajsetih let; v Franciji jih zaradi krize in spremenjene politike države do tujcev ni uspela niti uveljaviti

(Pislar Fernandez 2006). Od pogovorov z drugimi državami so konkretne sadove v obliki konvencij oziroma sporazumov o socialni zaščiti delavcev obrodili samo pogovori z Nemčijo (Drnovšek 2006). Zaradi prilagajanja razmeram smer migracijske politike ni bila povsem dorečena in dosledna. Tako je država do konca dvajsetih let promovirala kratkodobno izseljevanje oziroma krožno migracijo. S tem je želela preprečiti, da bi se izseljenci prilagajali tujini in se asimilirali. Ob izbruhu gospodarske krize pa jim je priporočala, naj se ne vračajo, ker jim doma ne bi zmogla pomagati in bi še povečali stopnjo brezposelnosti ter pritisk na že tako omejene državne in občinske socialne fonde. Podpirala ni niti povratništva iz ZDA, čezoceansko izseljevanje je bilo za državo pomemben gospodarski vir in doprinos jugoslovanski plačilni bilanci. V tem primeru so izseljenska služba in njeni voditelji v zasledovanju koristi za državo celotna dvajseta leta kolebali med spodbujanjem izseljencev k povratku, s čimer bi se kratkoročno povečal dotok denarnih prihrankov, in ostajanjem v ZDA, kar bi ohranjalo dolgoročneje vire sredstev iz tujine. (Hranilović 1987: 327–329; Miletić 2009: 158)

Pomemben smoter migracijske politike, ki prav tako ni bil polno implementiran, a je v namenih in prizadevanjih zasedal morda najvidnejše mesto, pa je bil pritegniti jugoslovanske skupnosti po svetu v narodotvorni proces in jih v krepitvi jugoslovanstva ter vzpostavljanju integrirane jugoslovanske nacionalne države s transnacionalnimi razsežnostmi povezati z matično domovino. Kraljevina SHS in pozneje Jugoslavija sta bili zamišljeni kot naciji, sestavljeni iz treh konstitutivnih plemen. Državotvorni ideja in politika sta temeljili na etničnem načelu in kot taki na svojem ozemlju gojili izključevalni odnos do nejugoslovanskih narodov ali skupnosti, hkrati pa sta si lastili in si prizadevali razširiti suverenost nad pripadniki konstitutivnih narodov v državah priseljevanja. Naloga migracijske politike in izseljenske službe je bila vzpostaviti tesne vezi z izseljenskimi skupnostmi, ki so nastale pred nastankom države, in iz njih narediti lojalno ter zavedno jugoslovansko izseljenstvo. Ta zunajteritorialna suverenost se je izražala v pojmovanju izseljenstva kot dela jugoslovanskega etnonacionalnega telesa; ocenjevali so, da je, upoštevajoč vse generacije, štelu 800.000 ali celo milijon pripadnikov, in to največ v Ameriki. Poimenovali so ga »deseta banovina«.

Tovrstna politika se je zgledovala po italijanski, še bolj pa po madžarski in tako vzpostavljala nekakšno kontinuiteto s predvojno politiko na Hrvaškem (Brunnbauer 2016: 24–25, 154–155). Njen temeljni argument je bil, da sta izseljenec in njegova delovna moč del narodnega bogastva; država je imela pravico razpolagati s tem bogastvom, izseljenec pa se je moral kot državljan podrediti zahtevam države in podpirati njene ekonomske, politične in

kulturne interese. Naloga oblasti je bila, da izseljenca, kjerkoli se nehaja, »kot sina« nikoli ne izgubijo izpred oči, ga navežejo na domovino in ga, če si to želi, »dovedejo zopet nazaj, gmotno čvrstega in prosvetljenega življenjem v Ameriki« (Druškovič 1921; Đikanović 2014: 84). Izseljenci, kjerkoli po svetu, so bili del narodnega organizma, izseljenska politika je bila sestavina državne politike, ta pa je imela nalogo povezovati, kontrolirati in delati za razvoj državnega organizma in njenega prebivalstva kot nedeljive celote za napredek narodnega, gospodarskega in socialnega življenja (Bartulica 1929b).

Z vprašanjem migracijske politike do Jugoslovanov na tujem se je Kraljevina SHS soočala od samega nastanka, ko na tem področju še ni imela izdelanih smernic in se je zadev lotevala s sprotnimi ukrepi. Vprašanje se je pojavljalo v zvezi z vprašanjem državljanstva in izdajanjem potnih dokumentov tistim, ki so se vračali. Državljanstva politika je postala sredstvo migracijske politike in za promoviranje nacionalnih interesov znotraj in zunaj državnega ozemlja. Legacija Kraljevine SHS v ZDA je sprva potne dokumente za povratak v novo domovino izdajala vsem prosilcem. Kmalu pa so oblasti zaostriale formalne postopke in kot pogoj za pridobitev potnega lista zahtevale dokaze o jugoslovanskem izvoru. Osnovni kriterij za določanje pripadnosti je bilo rojstvo na ozemlju v mejah Kraljevine SHS, za izseljence z ozemelj zunaj nje pa so obstajali še drugi kriteriji. Za vse pa je veljalo preverjanje lojalnosti in prepoved izdajanja potnih listov osebam z negativnim odnosom do države, kar je veljalo tudi za izseljence v Nemčiji in drugih deželah priseljevanja. Z zavračanjem izdaje potnega lista je država preprečevala vračanje »nezaželenih« izseljencev, oseb s kriminalno preteklostjo, umsko prizadetih, predvsem pa radikalno usmerjenih in subverzivnih ljudi, ki jih niso priznavali za Jugoslovane. (Đikanović 2014)

Potni listi so bili hkrati instrument vodenja politike izseljevanja, tako v odnosu do konstitutivnih jugoslovanskih narodov kot do narodnih manjšin. V prvem primeru so veljala restriktivna načela, tako da je ministrstvo za socialno politiko potne liste izdajalo na podlagi preverjanja položaja prosilcev in skladnosti z narodnimi interesi. Izseljevanje pripadnikov narodnih manjšin pa je bilo med prioriteta⁶⁸ do take mere, da jim za pridobitev potnih dokumentov ni bilo treba izpolniti osnovnega pogoja, to je odslužiti vojaške obveznosti. Prošnja za potni list je v teh primerih veljala kot izraz želje po pripadnosti drugi državi. Odnos do posameznih narodnih manjšin je bil sicer diferenciran in slovanskim skupnostim bolj naklonjen. Učinki te politike so razvidni v dejstvu, da so pripadniki nemške in madžarske manjšine, ki sta predstavljali 3,9 in 4,3 odstotka državnega prebivalstva, tvorili 20 odstotkov izseljevanja.⁶⁹ Posebne spodbude je bilo deležno izseljevanje muslimanov neslovenskega

rodu, ki je prav tako predstavljalo pomemben delež izseljevanja iz jugoslovanske države. (Miletić 2009: 110–111; Pezo 2009; Brunnbauer 2012; Đikanović 2014: 89)

Državljska politika kot instrument migracijske politike pa se je s posebnim poudarkom izrazila v odnosu do Jugoslovancev, ki so ostajali v tujini. Državljsko pravo je bilo v zvezi s tem dokaj kontroveržno. Po njegovih predpisih je bil državljan Kraljevine SHS vsak, ki je bil pred tem državljan države, ki so se združile v Kraljevino in je imel domovinstvo na njenem ozemlju, kot tudi njihovi potomci, ki so državljanstvo pridobili po principu *jus sanguinis*, kar je pomenilo, da je bila večina izseljencev na tujem jugoslovanskih državljanov. Dvojno državljanstvo ni bilo dovoljeno, obstajale so tudi možnosti odpovedi oziroma izstopa iz državljanstva; nedorečenost številnih vprašanj je povzročala resne zaplete. Izseljenec z državljanstvom ZDA se npr. ni mogel odpovedati jugoslovanskemu, če ni opravil vojaške obveznosti, zato je ob obisku domovine tvegala prisilno rekrutacijo. S tem, da je bil vojaški zavezanec druge države, pa je obenem tvegala tudi izgubo ameriškega državljanstva (Đikanović 2014: 91). Številni podobni primeri in instrumentalno (ne)priznavanje državljanstva v politične namene so vnašali napetosti v odnose z ZDA. Pravni status izseljencev v odnosu do jugoslovanskega državljanstva je bil bolje pojasnjen šele leta 1937. (Đikanović 2014: 93–94)

Ne glede na te težave je utrjevanje jugoslovanskega duha in zbiranje izseljencev okrog jugoslovanske nacionalne ideje potekalo ob narodnoprosvetnem delu in propagandni dejavnosti, ki sta sodila med temeljne naloge izseljenskih organizacij. Pri širjenju in utrjevanju nacionalne zavesti so posebno pozornost posvečali drugi generaciji izseljencev, med katero je bil zlasti v Ameriki manjši del navezan na narodnost staršev. »Dolžnost« matične države in izseljenske službe je bila »napeti vse sile, da bo teh izjem vse več [...], da se otroke, ki se že čutijo Amerikance, nauči naš jezik, našo zgodovino [...], da se v njih vzbudi čut pripadnosti našemu narodu in da ti ljudje v vsakem slučaju in ob vsaki priložnosti izkazujejo odnos do svojega izvornega naroda podobno kot ga izkazuje sin do svojih roditeljev« (Anon. 1928b: 11).

Doseganju teh ciljev kot tudi zadoščanju gospodarskim in drugim praktičnim potrebam je bil namenjen tudi izseljenski kataster z evidencami izseljencev, izseljenskih organizacij in naselbin. V duhu te politike in za osveščanje domače javnosti o jugoslovanskem izseljenstvu ter za krepitev kohezivnosti z Jugoslovani doma in po svetu je leta 1928 nastala Zveza izseljenskih organizacij (SORIS – Savez organizacija iseljenika), zasebna unitaristična institucija jugoslovanskih izseljencev, ki se je, kot že omenjeno, vključila v delo z izseljenci in se pridružila državni izseljenski službi. S šestojanuarsko diktaturo je

država od izseljenskih organizacij v tujini zahtevala, da se v imenih sklicujejo na jugoslovanstvo (npr. jugoslovansko društvo). Tudi pobuda za ustanovitev in odprtje izseljenskega muzeja v Zagrebu je sodila h gradnji in krepitvi zunajteritorialnega jugoslovanstva. Izseljenski komisariat, izseljenski muzej, SORIS in druge organizacije, ki so sestavljale izseljensko službo v domovini, so v namenskem posloplju blizu zagrebške železniške postaje tudi simbolno združili (Bućin 2017: 50). Ta smoter izseljenske politike je bil še najbolj pri srcu strankam, državnim institucijam in »veliki« politiki. Ni naključje, da se je občutljivost za izseljensko vprašanje ves čas krepila in da je država kazala večji posluš za izseljence v obdobjih, ko je bilo treba strniti narodne vrste in poudarjati narodni interes, kot npr. v prvih letih po prvi svetovni vojni, konec dvajsetih in sredi tridesetih let (Brunnbauer 2016: 211).

Jugoslovanski duh v izseljenstvu se je krepil, vendar uspehi naprežanj, da bi Jugoslovane v tujini pahnili v objem domovine, niso bili taki, kot so se jih nadejali tvorcji izseljenske politike. Ta je namreč na svoji poti naletela na mnoge ovire tako organizacijske kot politične narave. Razlogov je bilo veliko. Izseljenska služba je bila strukturno šibka in finančno podhranjena. Izseljenskih poverjenikov, ki so imeli v tujini nalogo gojiti stike med domovino in izseljenskimi skupnostmi, je bilo zaradi nizkih finančnih sredstev malo. Po prvih letih je država iz proračuna postavke zanje celo izbrisala in njihove naloge dodelila osebju diplomatskih in konzularnih predstavništev. Tudi teh je bilo premalo, za delo z izseljenci in udejanjanje izseljenske politike pa niso bili strokovno usposobljeni. V diplomatskih službah je prevladoval srbski element, ki ni kazal interesa za delo s pretežno slovenskim in hrvaškim izseljenstvom, diplomatska predstavništva so slabo poznala problematiko izseljencev po posameznih državah, odnosi med predstavništvji in izseljenskimi skupnostmi oziroma nekaterimi deli so bili pogosto slabi in konfliktni.

Vatroslav Grill v svoji knjigi zgovorno poudarja, da je bil Leonid Pita-mic edini jugoslovanski veleposlanik v ZDA, ki so ga Slovenci v Clevelandu sprejeli odprtih rok kot svojega človeka (Grill 1979: 461). Lep primer težavnih odnosov je bila slovenska skupnost v Argentini, kjer so se razmere izboljšale šele s prihodom Izidorja Cankarja na mesto jugoslovanskega ambasadorja (Mislej 1995b). Pritožbe o slabih odnosih so prihajale tudi iz Francije in Nemčije. Ovira je bil že jezik, saj osebje jugoslovanske diplomatske službe ni znalo slovenskega jezika, izseljenci sami pa so se s težavo sporazumevali v srbohrvaščini, povrh vsega pa so predstavništva uradovala v cirilici (Kristan 1927: 868; Drnovšek 2010b: 180). Konzulom in konzularnemu osebju so očitali, da nimajo pravega poslušja za potrebe izseljencev, da v nekaterih primerih celo izrabljajo položaj za svoje osebne koristi, da s svojimi pobudami vnašajo med

izseljence razdor in podobno. Vodstvo izseljenske službe in predvsem predstavniki SORIS-a, ki so kot povratniki najboljše poznali razmere v izseljenstvu, so stalno opozarjali, naj za delo z izseljenci pri konzularnih službah imenujejo usposobljene ljudi, ki so se sposobni prilagoditi potrebam izseljencev ter razumeti njihove specifične narodne in regionalne posebnosti. Razmišljali so, da bi k temu delu pritegnili izseljensko inteligenco (Bartulica 1929b). Tudi na izseljenskih kongresih so bile izrečene številne kritike na račun izseljenske službe. Očitalo se ji je, da ni bila sposobna vzpostaviti dovolj čvrstih nacionalnih vezi med izseljenci in domovino, deležna je bila tudi nezaupanja (Hranilović 1987: 327; Drnovšek 2010b: 150).

Nezaupanju in nelagodju med izseljenci so seveda botrovala navzkrižna pričakovanja in interesi jugoslovanske države in držav priseljevanja, vsaka med njimi je na izseljence oziroma priseljence gledala s svojega političnega zornega kota. Predvsem pa so bili v igri interesi, prioritete in čutenja samih izseljencev. Izseljenske skupnosti v priseljenjskih državah, ki so si s težavo gradile svoj družbeni položaj, dodatnih ingerenc in širitve sistemov iz »domovine« v njihove življenjske kontekste niso bile vesele, saj so jih lahko omejevale v praktičnem življenju in celo ogrožale priborjeni ugled. Odnosi med domovino in izseljenci so bili navsezadnje odvisni od svetovnonazorskih in političnih usmeritev tako v domovini kot v izseljenskih skupnostih po svetu. Izseljenci so se prepoznavali v različnih političnih opcijah, od konservativnih do naprednih, in glede na njihovo pretežno delavsko poreklo so bile med njimi dokaj razširjene tudi levičarske ideje. Jasen odraz te političnoideološke slike je izseljensko časopisje (več v poglavju *Izseljensko časopisje*). Unitaristična politika je odpirala vrsto vprašanj tako z narodnega kot s stališča notranjejugoslovanske politične scene. Sporna in za marsikoga povsem nesprejemljiva pa je bila šestojanuarska diktatura.

Medtem ko je del izseljencev izkazoval lojalnost jugoslovanski centralistični in absolutistični liniji ali jo celo podpiral, so bili drugi do režima in njegove politike kritični, levo usmerjeni pa so mu ves čas očitali protidelavsko in fašistično nastrojenost. Sam Louis Adamič je v svoji uspešnici *Vrnitev v rodni kraj* (1962, v angleškem izvirniku 1934) neprizanesljivo ožigosal družbene in politične razmere pod Aleksandrovo diktaturo, zato je jugoslovanska cenzura delo prepovedala (glej poglavje Louis Adamič v tretjem delu knjige). Prav tako so bili zaradi stališč o »stari domovini« ali ideoloških usmeritev prepovedani nekateri izseljenski časopisi (Grill 1979). V Argentini je jugoslovansko predstavništvo proti kritičnemu pisanju slovenskih časopisov interveniralo pri argentinskih oblasteh (Molek 2019: 107–108). Komunistična in druga

leva glasila so bila v napoto tudi konzularnim predstavnikom in izseljenskim odposlancem v evropskih državah (Kristan 1927a: 701).

Dosporov je prihajalo tudi s prorežimskimi izseljenci. Na držo jugoslovanskih oblasti in posledično na odnose z izseljenci ter na stališča samih izseljencev so seveda ves čas vplivala prizadevanja za krepitev jugoslovanske države in varovanje pred »protidržavnimi« separativnimi in subverzivnimi gibanji, kar je sodilo med prioritete jugoslovanskih državnih služb na tujem (Rahten 2018: 190). Predvsem komunistični aktivisti, njihove zveze in organizacije so bile predmet nadzora oblasti držav izseljevanja in priseljevanja, to pa je veljalo tudi za »antinarodne« nacionalistične elemente in skupine (Drnovšek 2010c). Deljena so bila tudi stališča o načinih organiziranja izseljencev na jugoslovanski oziroma narodni podlagi. Eni so dajali prednost razvoju skupne, jugoslovanske organizacije, da bi ta lahko enotno zastopala vse izseljence in učinkovito reševala skupna vprašanja. To stališče je zastopal in konkretno udeleževal SORIS. Drugi, med njimi Rafaelova družba, so nasprotovali takemu, z vrha vsiljenemu ideološkemu nacionalnemu principu in zagovarjali povezovanje že obstoječih organizacij v nadstrankarske slovenske, hrvaške in srbske narodne zveze, ki naj se nato povežejo v jugoslovansko enotno organizacijo. (Anon. 1936: 83; Drnovšek 2010b: 161)

Nedefinirani in protislovni so ostali sami nastavki nacionalne in homogenizacijske politike, o katerih so se mnenja močno razlikovala. V tem obdobju je bil s širjenjem na tujem rojenih generacij in zaradi upada dotoka novih priseljencev vse bolj v ospredju problem asimilacije. Razhajanja o tem vprašanju so bila še zlasti izrazita med gospodarsko krizo. V jugoslovanski izseljenski službi so eni zastopali načelno linijo ohranjanja in utrjevanja narodne zavesti, drugi so dopuščali in celo priporočali, naj se izseljenci integrirajo in asimilirajo, da si zaradi nacionalnega ponosa na tujem ne bi oteževali že tako težavnega položaja. Tako je SORIS na izseljenskem kongresu v Sarajevu leta 1933 izseljencem priporočal, naj sprejmejo državljanstvo držav priseljevanja in čim prej postanejo družbeno enakopravni. Pri tem je ločeval med državami, kot so bile ZDA, kjer pridobljeno državljanstvo ni nujno pomenilo brisanja izvirne narodne pripadnosti, in takimi, kot je bila Nemčija, kjer so se predvojni priseljenci pogosto asimilirali že v prvi generaciji. Jugoslovanska država je podprla prevzemanje državljanstva, čeprav je to vodilo proč od oblikovanja enovitega jugoslovanskega nacionalnega »telesca«, ki naj bi priznaval jugoslovansko matično suverenost.

Zavzetost za potrebe izseljencev in delo med jugoslovanskimi skupnostmi po svetu je bila v Kraljevini Jugoslaviji vsekakor neprimerno večja kot v predvojnem času. Država je preko izseljenske službe finančno podpirala prosvetno delo med izseljenci ter spodbujala njihovo kulturno in politično organiziranost.

Tisto, seveda, ki je bila državi naklonjena ali ji ni odprto nasprotovala. Pomagala je vzdrževati izseljenski tisk, podpirala narodne domove, omogočala šolanje in razvoj kadrov, organizirala kulturne izmenjave, letovanja in spoznavna potovanja izseljenske mladine v domovini njihovih staršev, izseljenske skupnosti vključevala v kulturne in druge odmevne pobude, urejala pravne zadeve izseljencev in povratnikov, skrbela za vzdrževanje tesnih vezi med domovino in izseljenci, kar je bilo, predvsem z gospodarskega stališča, pomembno predvsem za ohranjanje priliva v tujini zasluženih sredstev v domovino. Na teh področjih sta država in izseljenska služba v tem zgodovinskem obdobju dosegali najvidnejše rezultate. (Hranilović 1987: 327–329; Drnovšek 2010b: 154; Kavrečič, Koderman 2014)

Državna in zasebna pobuda v jugoslovanski Sloveniji

Poleg centralizirane izseljenske službe so se v jugoslovanski Sloveniji z izseljenskim vprašanjem ukvarjale tudi ustanove deželne samouprave in nevladne organizacije. Leta 1928 je bil pri Ljubljanski oblasti ustanovljen Izseljenski urad, ki se je z nastankom banovin preimenoval v Izseljeniški referat pri Oddelku za socialno politiko in narodno zdravje. Skrbel je za socialne, kulturne in gospodarske potrebe izseljencev, povratnikov in beguncev iz Italije. Banovina je v povezavi z državno v okviru svojih pristojnosti vodila svojo migracijsko politiko. (Kuhar 1939: 534–535; Drnovšek 2010b: 157) Slovenski delegati so leta 1928 sodelovali pri nastanku SORIS-a in kot njegovi poverjeniki ustanovili sorodno organizacijo v Ljubljani. Organizacija se ni obnesla, ohranila pa sta se sodelovanje s SORIS-om in poročanje v njegovem glasilu. Leta 1929 je v Ljubljani kot organ socialističnih, zadružnih in gospodarskih organizacij nastala Izseljenska liga, katere namen je bil delovati v oporo izseljencem in kot povezovalc med domovino in izseljenstvom (Drnovšek 2010: 146–147). Leta 1938 so v Ljubljani z namenom, da bi v skupno telo povezali organizacije, ki so skrbele za izseljence doma, in izseljenske organizacije po svetu, ustanovili Izseljensko zbornico (Zakrajšek 1938). Zbornica naj bi postala najpomembnejša ustanova za sodelovanje med slovenskimi izseljenci in domovino. Njeno konkretno delovanje in samo vzpostavljanje so oteževale finančne težave, kar je zavrlo včlanjevanje izseljenskih organizacij (Drnovšek, Kalc 2014: 112).

Slovenski delegati so se z veliko vnemo udeleževali izseljenskih konferenc, ki so zaznamovale obdobje od konca dvajsetih do srede tridesetih let, ko je jugoslovanski izseljenski kongres gostila Ljubljana. Vključevali so se v razprave in iznašali svoje poglede glede nalog izseljenske službe ter vprašanj migracijske politike, vendar – ugotavlja Marjan Drnovšek – je bil njihov glas dolgo neslišen oziroma obrobjen (Drnovšek 2010b: 152). Položaj in vloga slovenskih

organizacij ter predstavnikov v centraliziranem sistemu upravljanja migracij in v sami državni izseljenski službi sta bila dejansko šibka, če pomislimo, da je v diplomatskih vrstah, med konzularnim osebjem ter v samem izseljenskem komisariatu sredi tridesetih let službovalo le nekaj Slovencev⁷⁰ (Anon 1936: 40). Slovenski politični predstavniki so bili neupoštevani oziroma izključeni iz zunanje politike, ki je bila v domeni Srbov (Rahten 2018: 184). Sredi tridesetih let so slovenske organizacije do izseljenske službe in njene migracijske politike postajale vse bolj kritične. Očitali so ji, da je država hotela »vladati izseljencem«, jim pomagati in skrbeti zanje na diktatorski način in iz njih čez noč narediti velike patriote, namesto da bi gojila partnerski odnos in jih preprosto podpirala pri delovanju, kot si ga sami zamišljajo (Anon. 1936).

Podobno kot pred vojno je tudi po njej pomembno vlogo igrala Katoliška cerkev, točneje Družba sv. Rafaela, ki je postala tako idejna kot operativna gonilna sila izseljenske problematike ter sestavni člen državnega sistema izseljenske službe. V prvih povojnih letih je zanimanje Katoliške cerkve za izseljevanje in izseljence po svetu upadlo, tako da so leta 1924 slovensko podružnico Družbe sv. Rafaela v Ljubljani zaradi dolgotrajnega nedelovanja in ker je ostala brez družbenikov, razpustili. Družbo so ponovno ustanovili leta 1927, leta 1929 pa je njeno vodstvo prevzel pater Kazimir Zakrajšek. Zakrajšek, ki je bil pred vojno duša Rafaelove družbe v New Yorku in si je v Ameriki nabral bogate praktične in teoretične izkušnje, je postal nesporni vodja organizacije in najprodornejša slovenska osebnost za izseljenska vprašanja in migracijske politike na Slovenskem ter na državni ravni. Družba je po Zakrajškovi zamisli skušala na razne načine promovirati izseljensko vprašanje in k njegovemu reševanju spodbuditi čim širši krog osebnosti, strokovnjakov in institucij, od vladnih organov do gospodarstvenikov, socialnih in kulturnih delavcev ter seveda duhovščine. Družba se je povezala z izseljenskimi skupnostmi po svetu, ustanavljala svoje podružnice, izdajala informativni bilten *Izseljenski vestnik* in druge publikacije ter v tisku in na javnih srečanjih, kot je bil leta 1935 izseljenski kongres v Ljubljani z udeležbo izseljenskih delegatov s celega sveta, spodbujala razpravo o najrazličnejših izseljenskih vprašanjih.

Zakrajšek in drugi pripadniki katoliškega kroga so usklajeno z državo oblikovali izhodišča in smernice slovenske politike v odnosu do izseljenstva in jih leta 1931 strnili v narodni izseljenski program. Izseljevanje je, tako kot pred vojno, ostajalo velik narodni problem, »rak rana«, v Sloveniji v danih gospodarskih in družbenih okoliščinah neozdravljiva. V primerjavi s predvojnimi obdobjem pa je diskurz o izseljevanju izgubil ostrino. Negativni poudarki so se omilili in več prostora pustili konkretnim prizadevanjem. Novi državni kontekst je vsaj v mejah Jugoslavije slovenski prostor razbremenil

občutka narodne ogroženosti, v gospodarskem in družbenem razvoju so se kazali vidni znaki napredka, ki je skupaj z mednarodnimi spremembami lajšal dramatičnost izseljenskih gibanj, predvsem pa je novi državni okvir dopuščal politiki, upravi in nevladnim organizacijam neposredno in načrtno ukvarjanje z izseljevanjem. Z izseljevanjem se je bilo treba sprijazniti in izkoristiti njegove prednosti. Koristilo je namreč lahko tako posameznikom in njihovim družinam kot celi narodni skupnosti in državi. Moralo pa je biti »pravilno urejeno«, vodeno in nadzorovano. (Merkun 1932; Zakrajšek 1938: 11–13) Prvi slovenski izseljenski kongres, ki so ga leta 1935 organizirali ob evharističnem kongresu v Ljubljani, je delo koordiniral na temeljih narodnega izseljenskega programa in krepil razvoj slovenske narodne izseljenske službe. Ustanovitev Izseljenske zbornice leta 1938 je omogočila vzajemno in povezano delo Cerkve in banovine. (Zakrajšek 1938: 14; Drnovšek 2010b: 180–185, 188) Poleg uravnavanja migracijskih procesov in skrbi za delovne razmere ter pravni in socialni položaj migrantov so bili tudi v slovenski politiki na prvem mestu moralna in verska vzgoja ter ohranjanje narodne zavesti. Ker je Družba sv. Rafaela podpirala organiziranje izseljencev po narodnem ključu in šele nato povezovanje v jugoslovansko zvezo, si je prizadevala za ustanovitev svetovne zveze slovenskih izseljencev.

Bogato delovanje Rafaelove družbe odraža veliko zavzetost slovenske Katoliške cerkve za izseljensko vprašanje, ki ga je hkrati treba povezati s težavnim, z nezadostnim ter v marsičem pomanjkljivim angažiranjem državnih organov. Sam Zakrajšek je poudarjal, da je bila za učinkovito in koristno politiko v odnosu do izseljevanja ključna vloga države, ki je razpolagala z upravnim aparatom in s finančnimi sredstvi, nevladne ustanove in Cerkev pa so lahko delovale v oporo sistemu (Zakrajšek 1938: 8–9). Rafaelova družba je izseljencem skušala stati ob strani tam, kjer sta jih zakonodaja in država s svojimi službami puščala same in brez prave podpore, ob kontroverznih vprašanjih pa sta z njimi prihajali celo v spor.

Temelj reševanja izseljenskega vprašanja, ki sta ga Cerkev in Rafaelova družba razumeli kot socialno, moralno in narodno poslanstvo, je bilo seveda katolištvo. V vizijah in programih dela se je kazala želja po tesnem povezovanju izseljencev in domovine pod okriljem Cerkve in duhovščine. Ti programi, predstavljeni na kongresih in ob drugih priložnostih, in samo delovanje razodevajo, da si je Cerkev še bolj kot država prizadevala za obvladovanje izseljenstva, ustvarjanje transnacionalne Jugoslavije in predvsem transnacionalne Slovenije. Širokopotezno (pa čeprav težko uresničljivo) razmišljanje o vzpostavitvi čezmejnega integriranega narodnega prostora je posegalo na vsa področja delovanja in življenja izseljenskih skupnosti in njihovo celovito

institucionalizacijo v organizacijske, gospodarske, in narodno-kulturne okvire domovine. Ob državnem katastru izseljenskih organizacij, ki ga je vodila banovina, so tako načrtovali vodenje župnijskih evidenc izseljencev, objavljanje publikacije z imeni v tujini živečih oseb kot priloge *Mohorjevega koledarja*, zbiranje in hranjenje izseljenskih korespondenc, pošiljanje domače duhovščine v misijone med izseljence, seznanjanje župljanov z izseljenskim vprašanjem in življenjem sovaščanov v tujini, vključitev problematike izseljenstva v šolske učne programe. Razmišljali so, kako bi v Sloveniji omogočili šolanje izseljenskih otrok in akademikov, da bi v slovenske skupnosti po svetu prenašali slovenski in jugoslovanski narodni duh. Načrtovali so ustanovitev izseljenske prosvetne zveze, ki bi med izseljenci ustanovljala in združevala katoliška društva in usmerjala njihovo delovanje, povezovala izseljence z domovino in izseljence po raznih državah in kontinentih med seboj. (Mrkun 1932; Drnovšek 2010b: 168)

Ob ljubljanskem kolodvoru naj bi za izseljence in povratnike ustanovili centralno izseljensko knjižnico in izseljenski dom s prenočišči. V njem bi imele sedež in bi vzajemno ter centralizirano delovale državne, cerkvene in zasebne izseljenske službe. Predvidena sta bila tudi Izseljeniški klub (slovenska inačica SORIS-a), ki bi združeval povratnike, in Izseljenski muzej, ki bi zbiral gradivo o izseljevanju in javnost ozaveščal o pomenu te problematike in Slovencih po svetu. Čeprav ni manjkalo poudarkov na socialnih, gmotnih in pravnih težavah izseljencev, sta Cerkev in Rafaelova družba v ospredje postavljala skrb za njihovo narodno, moralno in versko integriteto. To so narekovali vse večja sekularizacija, širjenje liberalizma in predvsem socializma ter komunizma v izseljenskih vrstah, od koder so se širili tudi med ljudi v domovini (Zakrajšek 1938: 14).

Obenem je bil to tudi odgovor na prizadevanja države za utrjevanje jugoslovanskega duha in pridruževanja slovenskih izseljencev, zlasti tistih v Evropi, jugoslovanskim organizacijam (Drnovšek 2010b: 170–179). Zakrajšek, ki je v vsaki večji slovenski naselbini na tujem predvideval slovenskega misijonarja – vsak duhovnik naj bi s svojo predanostjo odtehtal delo številnih plačanih konzularnih uradnikov – je podpiral še uvajanje slovenskih šol, ustanavljanje časopisov, knjižnic in vrsto drugih pobud za preprečevanje asimilacije kot tudi omejevanje vpliva tujega okolja na mišljenje, vedenje in življenjske navade. Za zaščito družinskega življenja je pozival žene, naj gredo z otroki za svojimi možmi, fantom pa naj bi z olajšavami pomagali domov po slovenska dekleta. Izseljevanje je bilo treba pragmatično izkoristiti, saj naj bi bogatilo domačo državo s tujim denarjem in širilo vpliv »države in naroda« zunaj nje. (Drnovšek 2010b: 187)

Posebna naloga slovenske migracijske in narodne politike je bila skrb za slovenske izseljence v drugih jugoslovanskih provincah. Ta je z novo državo in množično preusmeritvijo migracijskih tokov v jugoslovanski prostor postal nov pereč narodni problem. Tovrstne migracije so namreč ohranjale vse značilnosti mednarodnih, še bolj kot tiste v tujino pa so odpirale vprašanje ohranjanja narodne identitete. Javne ustanove in Družba sv. Rafaela so veliko pozornost posvečale »slovenski diaspori«, kot so imenovali Slovence v neslovenskih jugoslovanskih pokrajinah. V njih so podpirale nastajanje slovenskih društev in drugih organizacij. Številne med njimi, ki jih je bilo vedno več, so ustanovili primorski begunci iz Julijske krajine. Iz prejšnjih poglavij je razvidno, da je večina delovala v svojih, izrazito političnih društvih in se v veri svetovnonazorsko niso prepoznavala, del društev pa je deloval v katoliško usmerjenih Sedejevih družinah. Rafaelova družba si je vsekakor prizadevala tako za celotno izseljenstvo in notranjo »diasporo« kot za ohranjanje narodne zavesti in katolištva. Delo na narodnem in verskem področju v jugoslovanskem prostoru ni bilo aktualno samo zaradi pritiskov velikosrbske politike. Slovenci v drugih delih Jugoslavije so bili podvrženi tudi drugim oblikam asimilacije, zlasti njihovi potomci, ki so bili prikrajšani za slovenske šole in kulturne ter družbene vezi z ožjo slovensko domovino. Kljub kulturnim razlikam je stapljanje z bratskimi narodi vzbujalo manj zadržkov in težav ter je potekalo lažje kot asimilacija v tujini. Sporna je zato postala sama podpora kolonizacijski in splošni notranji migracijski politiki. Še zlasti, ker je prihajalo ne samo do narodne, ampak tudi do verske asimilacije. (Drnovšek, Kalc 2014: 112–114)

Trideseta leta so bila tudi čas vse večjega študijskega zanimanja za pojav izseljevanja in slovenske izseljence na tujem. Potreba po strokovni obravnavi problematike tako z gospodarskega in socialnega kot z narodnega stališča se je pokazala že med največjim razmahom selitvenega procesa. Pred prvo svetovno vojno sta s svojimi študijami na to opozarjala Janko Mačkovšek (1911) in Ivan Mulaček (1913), leta 1912 pa je izšla znamenita Trunkova knjiga o Slovencih v ZDA, izjemna zakladnica podatkov, ki še danes omogoča bralcu slikovit vpogled v takratno Ameriko in »ameriško Slovenijo«. Po vojni sta izseljevanje in slovensko izseljenstvo po svetu postala, podobno kot problematike jugoslovanskih narodnih manjšin na tujem, nacionalni »institucionalni« temi, ki sta našli mesto v reprezentančnih publikacijah, število strokovnih in poljudnih del se je povečalo, uradno glasilo Rafaelove družbe *Izseljenski vestnik* je redno poročalo o vseh vidikih izseljenskega vprašanja (Mal 1928; Anon. 1938; Avsenak 1939). Z nastankom univerze v Ljubljani in razvojem akademske sfere kot tudi drugih ustanov, ki so se na svojih resornih področjih soočale z vprašanjem migracij, pa je problematika presešla publicistične okvire ter prodrla

tudi v znanstvene in strokovne študijske kroge. S stališča raznih disciplin je bilo objavljenih več študij (npr. Zwitter 1936; Šuklje 1936/37; Maister, Uratnik 1938; Lipoglavšek Rakovec 1950), ki so v svojih razpravah zajele vprašanje selitev ne samo z narodnega, ampak tudi s stališča socialnega in ekonomskega razvoja slovenske družbe ter položaja Slovenije v Jugoslaviji. Zasnovana je bila tudi sistemizacija znanstvenega preučevanja migracij kot posebnega tematskega področja, segajočega v razna disciplinarna polja.

Pomemben korak v tej smeri je bila leta 1937 vzpostavitev manjšinskega in izseljenskega odseka v Zavodu za mednarodno javno pravo na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani. Ljubljanska univerza naj bi postala središče raziskav izseljevanja v jugoslovanskem merilu. Preučevanje tega področja pa naj bi bilo, kot ga je teoretično zastavil in utemeljil profesor mednarodnega prava Ivan Tomšič, »strogo znanstveno«, »celostno, sistematično, metodično in objektivno«, »brez političnih tendenc« in namenjeno tako spoznavnim kot praktičnim potrebam države pri reševanju izseljenskega vprašanja in z njim povezanih problemov (Tomšič 1939; 1940; Drnovšek 1993: 21–22; 1999d). Ta prizadevanja kot tudi pobude za sistematično zbiranje ter varovanje dediščine Slovencev, ki so živeli zunaj slovenskega teritorija, so ostali v zametkih.

**ORGANIZACIJE, KULTURNO-
UMETNIŠKA DEJAVNOST
IN SKRB ZA MATERNI JEZIK**

Janja Žitnik Serafin

Slovenska cerkev Sv. Roka v kraju La Salle v Illinoisu. Vir: arhiv Marjana Drnovška

ORGANIZIRANOST SLOVENSКИH IZSELJENCEV IN SPEKTER DEJAVNOSTI

Potreba po etničnem povezovanju v izseljenstvu

Večina slovenskih izseljencev v obdobju pred prvo svetovno vojno je prihajala s podeželja. V domači vasi so bili vsi prebivalci med seboj povezani prek sorodstva, prijateljstva, morebitnih starih in novih zamer ter medsebojne pomoči, ki je bila na deželi nekaj neizogibnega in samoumevnega. Obredno druženje ob rojstvih, porokah, pogrebih in verskih praznikih je ljudi v »starem kraju« še bolj povezovalo. Tam je bila »skupnost vedno na dosegu roke« (Sulič 1996: 45). S prihodom v novo deželo pa se je za izseljence večina vsakodnevnih praks spremenila in za marsikoga se je negotovost v prvih letih še stopnjevala. Delo in redni prihodek kljub drugačnim pričakovanjem nista bila dolgoročneje zagotovljena, zato so s plačanim delom prispevali k preživetju družine poleg žena neredko celo otroci. Priseljenci so kmalu spoznali, da jim v trenutkih stiske, pomanjkanja in osamljenosti manjka podpora tesno povezane skupnosti. Začeli so navezovati in krepiti stike z drugimi priseljenci, predvsem s tistimi, s katerimi so jih poleg skupne usode povezovali jezik, vera, tak ali drugačen svetovni nazor in najpomembnejše kulturne tradicije.

Tako kot priseljenci drugih narodnosti so se Slovenci v deželi sprejema vedno bolj povezovali v manjše ali večje lokalne (krajevne, mestne, podeželske) ali regionalne skupnosti, v katerih so kmalu ustanovili različne oblike socialne vzajemnosti in solidarnosti. To je med drugim porodilo t. i. etnični fraternalizem, nastanek bratskih podpornih organizacij. Potreba po druženju z rojaki v tujejezičnem in povsem novem kulturnem okolju je sovpadala s potrebo po večji socialnoekonomski varnosti, še zlasti v skrajnih primerih, kot so hujše delovne in druge telesne poškodbe, bolezni, invalidnost in smrt. Zato so bile prve društvene povezave slovenskih izseljencev večinoma usmerjene v etnično zavarovalništvo, ki je postopoma dosegalo vse bolj razvite stopnje.

Podobno so se po zgledu drugih priseljskih narodov rojevale in napredovale prve formalne oblike samoorganiziranja slovenskih izseljencev na področju njihovega kulturnega, verskega in političnega življenja. Ob tem se je začela porajati pripadnost slovenstvu, ki je bila v življenju mnogih slovenskih izseljencev prvega množičnega vala nekaj novega. Pred izselitvijo je bila njihova identiteta pogosto bolj vezana na rojstni kraj ali rojstno pokrajino kot na jezik in narodnost, v izseljenstvu pa jih je najučinkoviteje zblíževal prav skupni jezik, po katerem so se ločevali od drugih priseljencev. O tem, kako pomembno za združevanje in uresničevanje skupnih interesov je bilo v izseljenstvu oboje, lokalni izvor in jezik, pričajo posebna društva in organizacije prekmurskih in primorskih Slovencev.

Večje organizacije so običajno nastajale s povezovanjem manjših lokalnih enot oziroma bratskih podpornih društev. Če je imelo lokalno društvo samo 20–100 članov in bi v krajšem času umrlo več članov z društvenim življenjskim zavarovanjem, bi to za društvo pomenilo finančni zlom; edini izhod je bil torej v njihovem združevanju v čim večje, finančno varnejše centralne organizacije. Te so se nato razraščale prek celotne države priselitve ali prek celega kontinenta z ustanavljanjem novih društev, odsekov, sekcij, lož ipd. Večina slovenskih izseljskih organizacij in društev je združevala več namenov, od zavarovalništva in drugih oblik vzajemne pomoči, družabnih srečanj, zabave, športa, političnih akcij, ideološke in verske propagande, izobraževalne dejavnosti (šol, jezikovnih tečajev, predavanj) in časopisnega založništva do slovenske izseljske kulturno-umetniške dejavnosti, predvsem na področju literature, gledališča, pevskih zborov, ljudske in narodno-zabavne glasbe ter plesa. Izseljenci so v svojih pomembnejših središčih začeli graditi slovenske narodne domove, v njih so imeli knjižnice, arhivirali zapisnike, programe in drugo društveno dokumentacijo ter organizirali vsakovrstna srečanja, prireditve in predstave. Organizacije izseljencev so etnično skupnost povezovale ne le navznoter, temveč tudi navzven – s socialnim okoljem, z vrednotami in normami družbe sprejema (Klinar 1976: 111). Tudi prve slovenske cerkvene skupnosti in manjše organizirane povezave so nastale v istem času, ponekod že v zadnjih desetletjih 19. stoletja, drugod šele med svetovnjima vojnama. V ZDA so se denimo formirale že v osemdesetih letih 19. stoletja, v Argentini pa v tridesetih letih 20. stoletja. Kmalu so razvile vse dejavnosti, značilne za izseljske župnije in druga verska središča: gradnjo cerkvenih stavb in župnišč, ustanavljanje šol ter izdajanje verskih tiskov. (Kolar 1991: 394)

Z vsakim novim priseljskim valom se je del priseljencev vključil v obstoječa društva in druge organizacijske oblike rojakov v novem okolju ter s tem podaljšal življenje etnične skupnosti (Valentinčič 2017: 179). Izseljenci so

v okviru etničnih društev in organizacij laže ohranjali stik z izvornim prostorom, jezikom in kulturo, s čimer so se lahko uspešneje zoperstavljali prehitri asimilaciji (prim. Genorio 1989: 142). Hkrati so z vsestransko dejavnostjo društev seznanjali družbo sprejema s svojo kulturno produkcijo, tradicijami in vrednotami ter s tem sooblikovali kulturno podobo in družbene norme svojih novih domovin. Tako so slovenske etnične organizacije, ki so bile glavni steber ohranjanja slovenstva v svetu, poleg vseh drugih zgoraj omenjenih funkcij na eni strani pomagale slovenskim izseljencem zadovoljevati potrebo po kolektivni pripadnosti v tujem okolju, na drugi strani pa so v družbi sprejema vzpostavljale in razvijale zavest o obstoju in splošnem družbenem, ekonomskem, političnem in zlasti kulturnem prispevku slovenskih skupnosti po svetu. Zato je smiselno, da jih v nadaljevanju podrobneje predstavimo.

Združene države Amerike

Začetki, razvoj in obseg organiziranega povezovanja

Med vsemi slovenskimi izseljenci pred prvo in tudi pred drugo svetovno vojno so prav Slovenci priseljenci v ZDA dosegli najvišjo stopnjo organiziranosti. Najprej so se naseljevali na gospodarsko razvitih severovzhodnih območjih in se šele nato začeli pomikati proti jugu in zahodu. Naselili so se v podeželskih in rudarskih naseljih in predvsem po večjih mestih ter v teh krajih pogosto formirali bolj ali manj strnjene slovenske soseske oziroma naselbine, kakršnih je v vseh obdobjih nastalo približno osemsto (Velikonja 1996: 384). Slovenska naselbina je bila praviloma del nekega naselja s slovenskim poselitvenim jedrom, ki je vključevalo bodisi slovensko bratsko podporno društvo, narodni dom, sedež uredništva slovenskega etničnega časopisa ali (vsaj delno) slovensko katoliško ali evangeličansko župnijo (Klemenčič 2001d). Tu so poleg omenjenega ustanovljali slovenska podjetja, kulturne ustanove, založbe, muzeje, jezikovne šole ipd. ter v obrambi pred jezikovno in kulturno asimilacijo težili k temu, da bi bile njihove »kolonije« čim bolj samozadostne. Na drugi strani so organizacijske strukture slovenske in drugih priseljskih skupnosti, ki so priseljencem pomagale materialno in kulturno preživeti, predstavljale most med priseljsko skupnostjo in družbo sprejema.

Prve slovenske centralizirane bratske podporne organizacije so največkrat nastale z združitvijo obstoječih krajevnih društev, ki so jih po zgledu drugih etničnih skupin začeli ustanavljati Slovenci kmalu po prihodu v ZDA. Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja v ZDA ni bilo socialne zaščite, delodajalci na tem področju niso imeli obveznosti, prav tako varstvo pri delu še ni bilo zakonsko urejeno, zaradi česar so bile nesreče pri delu pogoste in z resnimi

posledicami. Delavci, ki niso bili včlanjeni v kako bratsko podporno društvo, so bili v primeru brezposelnosti, poškodb, invalidnosti ali boleznih prepuščeni sami sebi. Članstvo v bratskih društvih je bilo lahko odločilno celo pri sprejemanju »borderjev«, podnajemnikov v družinah priseljencev, ki jim je – prav tako po zgledu *boardinghousov* drugih priseljskih narodov (prim. Echeverria 1999) – gospodinja kuhala in prala ter s tem pomagala preživljati družino. Strah, da bi podnajemnik brez socialnega zavarovanja ostal brez službe, bil poškodovan, zbolel ali umrl in s tem obremenil družino, pri kateri je živel, je bil upravičen (Evanish 1996: 60).

Tako so leta 1882 v Calumetu (Michigan) ustanovili prvo slovensko podporno društvo, imenovano Društvo sv. Jožefa; iz njega je leta 1884 nastala Slovensko-hrvaška zveza (Friš 1994: 38). Podobna društva so na prelomu stoletja ustanovili po drugih krajih ZDA, kjer so to narekovale delovne razmere in koncentracija slovenskih priseljencev. Ker je bila osnovna dejavnost teh društev zavarovalniška (predvsem pomoč svojcem ob smrti člana ter bolniško in invalidsko zavarovanje članov), so se lokalna društva začela združevati v krovne, centralno vodene organizacije zlasti z namenom, da bi zmanjšala poslovno tveganje in v kriznih obdobjih preprečila svoj finančni propad. Tako je v ZDA pred koncem prve svetovne vojne delovalo že devet krovnih bratskih podpornih organizacij, vse pa so bile pomembne za tamkajšnje Slovence tudi z vidika kulturnega, verskega in/ali političnega povezovanja. Vsaka je izdajala svoje uradno glasilo – ta so predstavljena v poglavju o izseljenskem časopisju. V grobem so se organizacije delile na katoliško usmerjene na eni strani in liberalno ali socialistično naravnane na drugi, vendar njihova tovrstna delitev ni bila vselej niti povsem enoznačna niti trajna. Nekatere centralizirane organizacije so delovale le na območju ene zvezne države (npr. ZSZ v Koloradu, SDZ v Ohio), druge so imele društva (ali lože, podružnice ipd.) v različnih državah ZDA, nekatere kar po vsej celini (SNPJ, KSKJ).

Razmerje med številom Slovencev v ZDA in številom tistih, ki so bili včlanjeni v slovenske priseljske organizacije, se je z leti seveda spreminjalo. Ob štetju prebivalstva leta 1910 je 183.431 priseljencev in njihovih potomcev navedlo kot materni jezik slovenščino, leta 1920 pa precej več.⁷¹ Klemenčič navaja za leto 1920 »po teh podatkih«, namreč po ljudskem štetju glede na materni jezik, različne številke, od »okrog 208.552« (Klemenčič 2001c: 179) do »okrog 228.000« (Klemenčič 2001d). Posebno vez s staro domovino je za ameriške Slovence pomenilo članstvo v Družbi sv. Mohorja. Število članov te družbe v ZDA je pred prvo svetovno vojno doseglo višek leta 1912, ko jih je bilo 2.515. Po vstopu ZDA v prvo svetovno vojno so morale bratske organizacije priseljskih narodov iz držav nasprotnega tabora na zahtevo ameriške

Tabela 12: Slovenske krovne organizacije v ZDA pred drugo svetovno vojno

Slovensko ime organizacije	Angleško ime	Leto ustanovitve	Kraj ustanovitve	Št. članov ok. 1911	Št. članov ok. 1937
Kranjsko-slovenska katoliška jednota – KSKJ	Grand Carniolian Slovenian Catholic Union	1894	Joliet, Illinois	11.500	35.258
Jugoslovanska katoliška jednota – JSKJ (od 1940 Ameriška bratska zveza – ABZ)	South Slavonic Catholic Union	1898	Ely, Minnesota		23.097
Podporno društvo sv. Barbare (1917 združeno s SNPJ)	Slovene Benefit Society Saint Barbara	1900	Forest City, Pensilvanija	8.000	
Slovenska narodna podporna jednota – SNPJ	Slovene National Benefit Society	1904	Chicago, Illinois	7.100	49.478
Zapadno slovanska zveza – ZSZ	Western Slavonic Association	1908	Denver, Kolorado	725	3.760
Slovanska delavsko podporna zveza – SDPZ	Slavonic Workingmen's Benefit Union	1908	East Conemaugh, Pensilvanija	2.000	
Slovenska svobodomiselna podporna zveza – SSPZ (1941 združena s SNPJ)	Slovene Free-thinking Benefit Association	1908	Chicago, Illinois	2.000	9.100
Slovenska dobrodela zveza – SDZ	Slovene Mutual Life Association	1910	Cleveland, Ohio		11.240
Prvo south bethlehemszko szlovenszko betezsne pomagajocse društvo vu Ameriki	The First Windish Fraternal Benefit Society of America	1912	Bethlehem, Pensilvanija		1.470
Jugoslovanska podporna zveza Sloga – JPZ Sloga	South Slavic Benevolent Union Sloga	1915	Milwaukee, Wisconsin		2.500
Slovenska ženska zveza – SŽZ	Slovenian Women's Union of America	1926	Chicago, Illinois		8.934

Vir podatkov: Friš, Kolar, Vovko (1997); Klemenčič (2013; 2001d; 1996); Friš (1994)

vlade izključiti vse člane, ki so bili med vojno v starih domovinah (Burjak 1996: 373). Tudi gospodarska kriza je v začetku tridesetih let povzročila viden upad članstva v večini organizacij, a se je stanje v nekaj letih normaliziralo. (Friš, Kolar, Vovko 1997: 267, 270; Vovko 1990a; Klemenčič 2013; 2001d; 1996; Klemenčič, Maver 2017: 90; Friš 1994: 38–41)

V več kot 100-letni (do danes že 125-letni) zgodovini krovnih slovenskih bratskih podpornih organizacij v ZDA se je formiralo več kot tisoč društev, včlanjenih vanje (Susel 1996: 108). Stopnje vključenosti slovenskih priseljencev in njihovih potomcev v slovenske etnične organizacije v ZDA ne smemo podcenjevati. Seštevek podatkov v Tabeli 12 kaže na to, da je bilo v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno v slovenske organizacije in društva v ZDA vključenih vsaj okoli 145.000 članov in članic, pri čemer navedeni podatki ne vključujejo članstva vseh slovenskih društev v ZDA. Na drugi strani so bili posamezniki lahko včlanjeni v več slovenskih bratskih podpornih organizacij hkrati, poleg tega so bili v nekatere slovenske bratske organizacije lahko vključeni tudi pripadniki drugih slovanskih narodov, predvsem Hrvati. Pa vendar: tudi če zgornji seštevek ob upoštevanju vseh treh omenjenih okoliščin zrelativiziramo in ga primerjamo s podatkom, da je bilo po ameriškem štetju leta 1940, tik pred izbruhom druge svetovne vojne, v ZDA 184.420 Slovencev prve, druge in tretje generacije (Arnež 1998: 31), lahko vsekakor govorimo o množični vključenosti slovenskih priseljencev in njihovih potomcev v ZDA v tamkajšnja slovenska društva in organizacije.⁷²

Glavne krovne podporne organizacije Slovencev v ZDA

Najvidnejšo vlogo v javnem življenju Slovencev v ZDA sta igrali SNPJ in KSKJ, poleg njiju pa še JSKJ in SDZ. KSKJ so ustanovili delegati sedmih slovenskih društev iz različnih krajev Minnesote in Illinoisa na zborovanju v Jolietu, že ob njeni ustanovitvi leta 1894 se je od 17 tedaj delujočih slovenskih katoliških društev v ZDA prvi slovenski centralni podporni organizaciji pridružilo 12 društev iz že omenjenih dveh držav ter iz Pensilvanije, Kolorada in Iowe. Vsa društva Jednote so bila poimenovana po katoliških svetnikih, člani so bili lahko le aktivni katoliki. Prva leta so se vanjo lahko včlanjevali samo moški, nato tudi ženske. Od leta 1902 so ženske lahko celo ustanovljale svoja društva v okviru KSKJ, vendar ta do leta 1920 niso imela pravice do svoje delegatke na konvencijah Jednote. Za pridobivanje novih članov in članic so – tako kot v vseh pozneje ustanovljenih krovnih podpornih organizacijah – nagrajevali društva in posameznike, objavljali oglase v svojem časopisu in drugod ter prirejali tekmovanja v pridobivanju članov. Vrhovni duhovni vodja Jednote in duhovni vodje lokalnih društev so redno preverjali, ali člani živijo v skladu s

katoliškim naukom, ali se vsak teden udeležujejo maš in spovedi. Stroga pravila jednote in pretiran nadzor nad življenjem članov v posameznih društvih KSKJ (denimo v društvu sv. Jožefa v Bridgeportu v Connecticutu, v katerem so prevladovali prekmurski Slovenci) so vzbujali odpor in povzročali prestop članov v druga lokalna društva. Leta 1914 se je uredništvo *Amerikanskega Slovenca*, uradnega glasila KSKJ, distanciralo od Jednote; ta je zato ustanovila *Glasilu K. S. K. jednote*. Leta 1916 je ustanovila še Mladinski oddelek in v letih 1920–1923 za svojo mladino izdajala poseben list z naslovom *Angelček*. Za pridobivanje mladih so bili prav tako pomembni športni klubi, ki so jih ustanovljala krajevna društva. Med drugo svetovno vojno je KSKJ gmotno podpirala vpoklicane člane, zlasti če so bili ranjeni, ter njihove družine; ameriško javnost je obveščala o stanju v stari domovini in zbirala sredstva za okupirano Slovenijo. (Friš, Kolar, Vovko 1997: 27–28, 267–273; Kolar 1999: 69; Friš 1999: 286–287; Klemenčič 1987: 79)

Štiri leta po ustanovitvi KSKJ, leta 1898, sta dve društvi izstopili iz te jednote in v Elyju ustanovili Jugoslovansko katoliško jednoto – JSKJ. Naslednje leto je iz KSKJ v JSKJ prestopilo še eno društvo. To je sprožilo medsebojna obtoževanja in blatenja v glasilih obeh društev, *chicaškem Amerikanskem Slovincu* in *newyorškem Glasu naroda*, ki je postal uradno glasilo JSKJ. Odborniki in uradniki nove jednote »so bili najvplivnejši člani slovenske skupnosti v Ameriki, bankirji, časniki, gostilničarji, trgovci ..., ki so imeli velika pooblastila« (Friš 1994: 42). Ob ustanovitvi ni bila nova jednota nič manj izrazito katoliško usmerjena kot KSKJ, tudi njena društva so bila poimenovana po katoliških svetnikih, tudi tu je za verske zadeve skrbel duhovni vodja, glavna zborovanja so se začela in končala z mašo, prav tako dnevna zasedanja. Poleg tega so morali člani vsako leto opraviti »društveno spoved in obhajilo«. Podobno kot KSKJ je JSKJ prvih 15 let včlanjevala samo moške. Od leta 1913 je omogočala tudi članstvo ženskih društev, od leta 1916 pa je lahko postal član »vsak zdrav moški ali ženska ›jugoslovanskega jezika« med 16. in 50. letom starosti z bivališčem v ZDA (Friš 1994: 43). Med člani je bilo tudi precej Hrvatov. Leta 1913 je Jednota ustanovila mladinski oddelek, ki je vključeval samo zdrave otroke od 1. do 16. leta starosti. Da bi se Jednota kot zavarovalniška družba zaščitila pred morebitno finančno zlorabo staršev, je moral biti vsak otrok pred sprejemom pregledan, in tudi ko je dopolnil 16 let, je lahko postal član krajevnega društva le na osnovi zdravniškega potrdila, da je »zdrav in brez napak« (Friš 1994: 48–50). V JSKJ je vedno bolj prevladovala struja, ki se je zavzemala za popolno svobodo članov glede verskega in političnega prepričanja. Takšno stališče je Jednota uradno sprejela leta 1920. Leta 1924 je prenehala sodelovati s časopisom *Glas naroda* in ustanovila lastni

tednik *Nova doba* (Bajec 1980: 75–76). V JSKJ se je v naslednjih letih okrepil socialistični tabor do te mere, da se je leta 1940 preimenovala v Ameriško bratsko zvezo – ABZ (American Fraternal Union), ki je bila naslednje leto ob napadu na Jugoslavijo pobudnica skupne vseameriške slovenske organizacije za materialno pomoč stari domovini.

Skoraj celo desetletje po ustanovitvi prve centralne slovenske podporne organizacije v ZDA, KSKJ, ameriški Slovenci še vedno niso imeli nobene liberalne podporne jednote; obstajala so le posamezna društva, ki se niso strinjala s strogo katoliško usmeritvijo obeh tedanjih jednot, KSKJ in JSKJ. Deveterica takih društev iz Illinoisa, Pensilvanije, Ohia in Kansasa je zato leta 1904 v Chicagu ustanovila Slovensko narodno podporno jednoto – SNPJ, ki je vse odtlej delovala kot liberalno in socialistično usmerjena protiutež konservativnemu polu Slovencev v ZDA. Jednota je svojim članom in članicam priznavala versko in politično svobodo. Ženske so v njej dobile pravico do ustanovitve svojih društev leta 1908; že naslednje leto so bile njihove pravice v Jednoti izenačene z moškimi (v KSKJ npr. šele leta 1920). Leta 1912 je bilo na redno konvencijo SNPJ prijavljenih šest delegatk in 108 delegatov društev (kar je bilo približno sorazmerno s spolno sestavo članstva).⁷³ Leta 1908 je Jednota začela izdajati Glasilo SNPJ, ki se je leta 1916 preimenovalo v Prosveto. Časopis je kmalu jasno izoblikoval svojo socialistično usmerjenost in postal odločen zagovornik delavskih pravic, zlasti po selitvi Jožeta Zavrtnika iz Clevelanda v Chicago in njegovem prevzemu uredništva leta 1911. Tudi Ivan Molek, ki je bil njegov pomočnik in po Zavrtnikovi smrti leta 1929 naslednik, je podprl neposredno sodelovanje s stavkajočimi delavci in socialistično stranko v političnih prizadevanjih časopisa že leta 1912 z resolucijo, sprejeto na 5. redni konvenciji SNPJ v Milwaukeeju. Živahna politična dejavnost je bila prav tako značilna za lokalna društva SNPJ, ki so prirejala politična predavanja, srečanja in druge prireditve. Večkrat so zbirali denar za stavkajoče delavce, ki niso bili člani SNPJ. (Blagotinšek Turk 2001: 101–109; Klemenčič 1991: 305; 2001d; 2013: 618; Evanish 1996: 59–63)

Že v prvem desetletju svojega delovanja se je SNPJ dokazala kot osrednja združevalna sila liberalnega pola ameriških Slovencev tako na področju bratsko podporne dejavnosti kot na političnem in kulturnem področju. V samo prvih osmih letih je število njenih društev od devetih ustanovnih naraslo na kar 197. Leta 1912 je SNPJ ustanovila Mladinski oddelek, ki je že po letu dni štel 1.600 potomcev članic in članov (Blagotinšek Turk 2001: 107, 109). Deset let pozneje je Jednota začela za svoj vse številnejši podmladek izdajati mesečnik Mladinski list. Društva SNPJ so organizirala družabne in zabavne dogodke, kot so plesi in pikniki, športna srečanja, praznovanja obletnic in

druge kulturne prireditve, predvsem dramske in pevske nastope. Leta 1925 je bilo v Chicagu ustanovljeno mladinsko društvo SNPJ št. 559 Pioneer, prvo v angleškem jeziku poslujoče društvo SNPJ, ki so mu kmalu sledila še druga. Leto dni zatem so v Prosveti uvedli angleško stran in si s tem zagotovili širše bralstvo in nove člane tudi med potomci slovenskih priseljencev. Tako je imela SNPJ leta 1935 že 82 aktivnih angleških društev, prvo »angleško govoreče« društvo pa se je do tedaj od prvotnih 25 članov povečalo na kar 539 (Milanič 2001: 19–26). Jednota se je v dvajsetih in tridesetih letih nezadržno širila; že leta 1921 se ji je pridružila Slovanska delavsko podporna zveza – SDPZ, leta 1941 pa še Slovenska svobodomiselno podporna zveza – SSPZ (Evanish 1996: 61). Do druge svetovne vojne se je SNPJ dodobra utrdila kot največja in najmočnejša slovenska organizacija v ZDA. Po drugi svetovni vojni se je število njenih članov še povečalo, zato ne preseneča, da SNPJ in njena številna društva vsestransko delujejo še danes.⁷⁴

Med ameriškimi Slovenci so bile tudi versko, ideološko in politično bolj ali manj nevtralne organizacije. Mednje Susel (1992: 240) uvršča predvsem Slovensko dobrodelno zvezo (SDZ), ki je bila ustanovljena leta 1910 v Clevelandu, kjer pred njeno ustanovitvijo ni imela sedeža nobena centralizirana slovenska bratska podporna organizacija. Tam je sicer obstajalo društvo št. 5 sv. Barbare, ki se je leta 1910 ločilo od centralnega Podpornega društva sv. Barbare in ustanovilo SDZ z namenom, da bi bila nova organizacija ideološko nepristranska in namenjena Slovincem in njihovim potomcem v širšem Clevelandu. To ne preseneča, saj je po ameriškem popisu prebivalstva leta 1910 živelo v Clevelandu že 14.332 Slovencev, deset let pozneje pa še dodatnih 10.000 (Susel b. l.; Klemenčič 1995: 99). V prvih treh letih, do konca leta 1913, je imela SDZ že 17 društev, med temi dve ženski. Leta 1919 je bila ustanovljena Mladinska sekcija SDZ. Šest let pozneje je nastalo prvo angleško govoreče društvo SDZ, ki so mu v naslednjih letih sledila še druga. Nekatera prvotno slovensko govoreča društva so slovenščino postopoma zamenjala z angleščino, kar velja za vsa predvojna slovenska društva v ZDA. Prostor za objavo novic o dogajanju v Zvezi in njenih društvih je SDZ najprej našla v *Clevelandski Ameriki*, ki se je po prvi svetovni vojni preimenovala v *Ameriško domovino*. Izrazita heterogenost članstva SDZ se je med drugim zrcalila v imenih njenih društev, ki so odražala bodisi liberalni svetovni nazor in spol članstva (že omenjeno društvo Svobodomiselne Slovenke), katoliško vero (društva, poimenovana po svetnikih), prevladujoči jezik članov (angleško poimenovana društva, npr. Modern Crusaders Lodge, ustanovljeno leta 1928), kraj, od koder je izvirala večina ustanoviteljev društva (npr. društvo Kras, ustanovljeno leta 1912, društvo Bled, ustanovljeno leta 1917, društvo Blejsko jezero, ustanovljeno leta 1923) ali splošno pripadnost slovenski kulturi (npr.

društvo France Prešeren, pridruženo leta 1912). Leta 1937, ko je imela Zveza okoli 12.000 članov, je ustanovila svoj *Glas Slovenske dobrodelne zveze*, ki je med drugo svetovno vojno (in pozneje, npr. v času osamosvojitve Slovenije) odražal politično nevtralnno pozicijo Zveze. (Susel 1992; 1996; Bajec 1980: 111)

Leta 1914 je prišlo do poskusa združitve vseh slovenskih podpornih organizacij, vendar je pobuda na združitveni konvenciji januarja tega leta dobila premalo podpore (Blagotinšek Turk 2001: 107). Klemenčič (2001d) povezuje sorazmerno veliko število krovnih organizacij deloma z razpršenostjo slovenske poselitve v novi domovini, deloma z ideološkimi razlikami, prinesenimi iz stare domovine, in deloma z razmerami v ZDA. Nesoglasja med konservativno usmerjenimi katoliškimi društvi na eni strani in liberalnimi ter socialističnimi društvi Slovencev v ZDA na drugi so se prvič manifestirala že leta 1905, ko so večinoma katoliška društva v Chicagu organizirala skupni piknik, Socialistični klub pa je iz protesta na isti dan organiziral izlet. Odtlej sta se med ameriškimi Slovenci vse jasneje formirala dva politična tabora. Njuni spopadi so potekali v okviru političnih prireditev, na straneh njunega časopisja in v okviru znatnega dela njune kulturno-umetniške produkcije.

Slovenske župnije in duhovščina

Večina slovenskih priseljencev je izhajala iz rimskokatoliške verske tradicije in ena njihovih prvih želja je bila, da bi imeli slovenskega duhovnika. Katoliška cerkev je podpirala nastanek etničnih župnij, ki so bile pomembna oblika organiziranosti slovenskih in drugih priseljencev v ZDA. Cerkev je (kljub številnim opozorilom, zlasti v zvezi z »moralnimi pastmi« življenja v izseljenstvu) v vseh obdobjih zagovarjala pravico ljudi do selitve in do liturgije v lastnem jeziku. Po ameriških vladnih podatkih je bilo leta 1916 v ZDA že 5.660 etničnih katoliških župnij, največ je bilo španskih, po številu so jim sledile poljske, nemške, francoske in nato italijanske. Etnična cerkvena skupnost, če je bila dovolj velika in strnjeno poseljena, je pogosto vključevala vsakovrstne dejavnosti, povezane z ohranjanjem maternega jezika in kulture, kar je v veliki meri zaviralo kulturno in jezikovno asimilacijo priseljencev. Med letoma 1871 in 1924 je bilo v ZDA poleg slovenskega frančiškanskega samostana v Lemontu (Illinois) ustanovljenih že 32 slovenskih župnij, sedem pa so jih Slovenci ustanovili skupaj s pripadniki nekaterih drugih narodov, predvsem Hrvati, Čehi in Slovaki (Friš 1999: 7–8; Kolar 2001: 126, 133–134; Klemenčič 2001d). Slovenci so v ZDA v obdobju 1871–1923 zgradili več kot 50 cerkva (Klemenčič 2001b: 170). Od preloma 19. v 20. stoletje je med ameriškimi Slovenci delovalo okoli sto duhovnikov v 46 slovenskih ali mešanih župnijah v ZDA (Klemenčič 1987: 80). Slovenske župnije so imele ponekod tudi župnijske šole, v katerih so med

drugim poučevali slovenščino,⁷⁵ duhovniki so ustanavljali pevska in druga glasbena društva in gledališke skupine, v okviru župnij so organizirali najrazličnejše družabne prireditve in celo potovanja v staro domovino (Klemenčič 2001d; 2001c: 182–183; 2013; Susel b. l.). Slovenski priseljenci iz Prekmurja so ustanavljali svoje katoliške in evangeličanske cerkvene občine, v Bethlehemu v Pensilvaniji so npr. poleg katoliške župnije sv. Jožefa leta 1910 ustanovili tudi evangeličansko cerkev oziroma versko občino sv. Ivana; v obeh je poleg verskih obredov potekala bogata kulturna dejavnost (Kuzmič, M. 2001b: 124).

Slovenci v ZDA so gradili cerkve in šole po zgledu pripadnikov drugih priseljenjskih narodov. A medtem ko so bili nekateri drugi, npr. norveški priseljenci, dejansko lastniki teh zgradb, so jih slovenski katoličani gradili za škofa, ki je bil uradno njihov lastnik. Slovenske župnije so bile večinoma revne, vendar so si župljani skrajno prizadevno, pa čeprav še tako težko, odtegovali denar zanje. Sami so prispevali za nakup cerkvenega zemljišča in cerkvene zgradbe ali za njeno gradnjo, opremo cerkve, gradnjo in opremo župnišča ipd. Poleg svoje župnije so sofinancirali še škofijo, Vatikan, katoliško univerzo, misijone, evharistične shode, zbirali so sredstva za Rdeči križ in druge dobrodelne organizacije ter prispevali za pomoč ob naravnih nesrečah na Slovenskem. Denar so zbirali na tedenskih, mesečnih, velikonočnih, božičnih in misijonskih »kolektah«, priložnostno tudi na veselicah in drugih prireditvah. Med slovenskimi redovniki so bili v ZDA najpomembnejši frančiškani province sv. Križa iz Ljubljane, nekaj je bilo tudi benediktincev. Kar pet slovenskih duhovnikov je doseglo škofovski naslov, predvsem zaradi vloge, ki so jo imeli kot misijonarji med staroselskim in priseljenim prebivalstvom.⁷⁶ (Plut Pregelj 1992: 391; Friš 1999: 9–13; Lea 2007: 153, 164) Za katoliške Slovence v naselbinah, ki niso imele stalnega slovenskega duhovnika, je skrbela Družba sv. Rafaela za slovenske priseljence, ki jo je ustanovil pater Kazimir Zakrajšek v New Yorku leta 1908. Družba je imela na Ellis Islandu svojega predstavnika, da bi pomagal slovenskim priseljencem že ob prvem stiku z novo domovino. (Podbersič 2018; Smolik 2013)

Slovenski narodni domovi

Glavna središča vsakršnega dogajanja znotraj slovenskih skupnosti v ZDA so bili slovenski narodni domovi. Prve slovenske domove so zgradila slovenska podporna društva v prvem desetletju 20. stoletja, prvi je bil odprt leta 1901 v Pueblu v Koloradu (Valenčič 2002: 166). Leta 1905 sta bila zgrajena domova v Chicagu v Illinoisu in v Johnstownu v Pensilvaniji, nato leta 1908 v Herminiju v Pensilvaniji ter do leta 1913 še v Frontenacu v Kansasu, Elyju v Minnesoti in Rock Springsu v Wyomingu. V istem času so več domov v Pensilvaniji zgradile

podružnice društva sv. Barbare. Tudi med prvo svetovno vojno, ko so se slovenski priseljenci v ZDA združili v skrbi za staro domovino, je bilo zgrajenih več narodnih domov, med drugim so svoj dom v tem času zgradili prekmurski Slovenci v Pensilvaniji. Denar za gradnjo so zbirali s prodajo delnic ter z organiziranjem družabnih prireditvev. (Valenčič 2001: 187–188) Največ domov so Slovenci zgradili v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. V širšem Clevelandu so slovenski priseljenci in njihovi potomci v obdobju med svetovnjima vojnama odprli kar osem slovenskih domov (Susel 1996: 104). V tridesetih letih je bil v vzhodnem predelu Clevelanda zasnovan še Jugoslovanski vrt in v njegovem slovenskem oddelku so bili postavljeni kipi Simona Gregorčiča, Friderika Barage ter Ivana Cankarja. Odprtja slovenskega vrta se je leta 1938 udeležil celo ljubljanski župan dr. Jurij Adlešič (Stanonik 1997: 29).

Tako kot je KSKJ pogosto sodelovala pri izgradnji slovenskih cerkvenih središč, je bila SNPJ glavna pobudnica gradnje narodnih domov. Priprave za gradnjo osrednjega slovenskega narodnega doma na aveniiji St. Clair v Clevelandu so se začele že pred prvo svetovno vojno. Dom je bil dograjen leta 1924, pri gradnji so poleg SNPJ sodelovale še SDZ, SSPZ in ABZ. Glavna dvorana je imela kar 1.324 sedežev, v drugih prostorih so lahko potekale še vzporedne prireditve.⁷⁷ (Valenčič 2001; Klemenčič, Emeršič 1990; Stanonik 1997: 28–29) V Chicagu je SNPJ že leta 1917 zgradila svojo upravno zgradbo, v kateri je bil odtlej sedež Jednote vse do srede šestdesetih let 20. stoletja. V posloplju je bila še sejna dvorana za društva in upravni odbor SNPJ, v njem je dobilo svoje prostore tudi uredništvo Prosvete. Leta 1924 so posloplje dogradili in v njem uredili tiskarno, leta 1933 pa so ga še povišali. (Evanish 1996: 62; Blagotinšek Turk 2001: 107)

SNPJ ima danes domove v mnogih krajih s slovenskimi priseljenci na celnem teritoriju ZDA. Največ – okoli petdeset – jih je na območju med Clevelandom in Pittsburghom (Stanonik 1997: 28). Tako veliko število slovenskih narodnih domov, kot so jih zgradili Slovenci v ZDA v obdobju med svetovnjima vojnama, ni mogoče najti nikjer drugje v slovenskem izseljenstvu ali zamejstvu v katerem koli obdobju pred drugo svetovno vojno ali po njej. Prav ti domovi, od katerih jih danes večina še vedno deluje, najzgovorneje pričajo o poudarjeni potrebi po družabnem, gospodarskem in kulturnem povezovanju etnične skupnosti v tujem okolju, pri čemer igra določeno vlogo tudi geografska oddaljenost skupnosti od stare domovine.

Povezovanje z drugimi narodi

Slovenske bratske organizacije so se pogosto povezovale z drugimi slovanskimi organizacijami v ZDA, kar prav tako velja za posamezna društva. V zadnjih

dveh desetletjih 19. stoletja je bila koncentracija Slovencev v urbanih središčih po ZDA (denimo v Chicagu in Clevelandu) še vedno sorazmerno majhna v primerjavi z njihovim številom v naslednjih desetletjih, medtem ko so se Čehi tja priseljevali že prej. Zato so slovenski priseljenci v tem zgodnjem obdobju ponekod obiskovali češke cerkve (npr. v Clevelandu) ter se vključevali v češke krovne organizacije in šele nato začeli ustanavljati lastne. Tako se je eno od poznejših ustanovnih društev KSKJ sprva priključilo češki Prvi rimsko-katoliški osrednji jednoti. Tudi Društvo Presvetlega srca Jezusovega, ustanovljeno leta 1894 v Elyju v Minnesoti, se je sprva pridružilo češki bratski podporni organizaciji Narodni spolek; Slovenci v Clevelandu so že pred tem ustanovili celo svoj »Marijin spolek«. Klub Slovenija iz Chicaga – prvo slovensko liberalno društvo, prav tako ustanovljeno leta 1894, ki je leta 1903 dalo pobudo za ustanovitev chicaškega društva Slavija, pobudnika in gonilno silo ustanovitve SNPJ leto dni zatem – se je priključilo svobodomiselnim Češko-slovanski bratski podporni jednoti (ČSBPJ, ustanovljeni leta 1884 v Clevelandu), saj v prvem desetletju njegovega delovanja v ZDA še ni bilo liberalno usmerjene krovne slovenske bratske organizacije. Prav tako pomembno vlogo pri ustanavljanju prvih slovenskih podpornih jednot je odigral prenos češke organizacijske strategije in pravil čeških združenj na samostojne slovenske jednote. Slovenski priseljenci so kot nekdanji člani čeških združenj pri formiranju lastnih jednot izkoristili češke izkušnje, kar so s pridom uporabili pri ustanovitvi tako KSKJ kot SNPJ. Jakob Zupančič, prvi urednik *Mladinskega lista*, najbolj priljubljene glasila za slovenskoameriške otroke in mladostnike, se je pri urejanju glasila zgledoval pri tovrstnih listih drugih priseljenskih narodov, predvsem pri mesečni reviji *Svobodná škola* Češke svobodomiselne šolske ustanove, ki je izhajal od leta 1896. Uspešno ohranjanje materinščine pri otrocih in vnukih čeških in nemških priseljencev – tudi s pomočjo vsebinsko in oblikovno privlačnih mladinskih revij – je na slovenske urednike napravilo močan vtis, zato so njihovo dolgoletno izkušnjo s pridom posnemali. (Hočevar 1977: 235–239; Klemenčič, Javernik 1996: 345; Friš 1994: 41, 48; Evanish 1996: 59; Milanič 2001: 21)

Slovenci so se neredko združevali tudi s Hrvati, tako se je med drugim Slovensko-hrvaška zveza iz Calumeta leta 1925 združila s Hrvatsko bratsko zajednico, v kateri je bilo že do leta 1903 včlanjenih okoli 1.000 Slovencev. Na političnem področju so Slovenci sodelovali predvsem z južnoslovanskimi narodi. Leta 1905 je bila v Chicagu ustanovljena Slovenska socialistična zveza, leta 1909 Hrvaška socialistična zveza, leta 1910 pa so delegati različnih južnoslovanskih klubov v Chicagu ustanovili Jugoslovansko socialistično zvezo (JSZ), ki je bila v letih 1912–1917 in 1922–1940 vključena v Socialistično stranko Amerike. Razdeljena je bila v tri sekcije, slovenska je imela ob

ustanovitvi 18 lokalnih enot, hrvaška 13 in srbska tri (Klemenčič 1987: 82). V prvem desetletju je bila Zveza predvsem politična organizacija, ki si je prizadevala za širjenje socialističnih idej in obogatitev kulturnega življenja članov. Od leta 1940 do prenehanja delovanja leta 1952 so bili njeni člani predvsem Slovenci. Slovenska oziroma pozneje Jugoslovanska socialistična zveza je od januarja 1906 izdajala slovenski časopis *Proletarec*, od leta 1912 *Ameriški družinski koledar* in od leta 1917 mesečnik *Prvi maj* (od leta 1933 *Majski glas*), poleg teh pa JSZ še *Radniško stražo* (1907–1918) (Hranilović 1988). Zveza je imela socialistične klube po najrazličnejših državah ZDA, največ v Illinoisu, Ohiu in Pensilvaniji (prim. Anon. 1928a). Klubi JSZ so imeli izredno aktivne dramske in druge odseke, otroške skupine, organizirali so predavanja ipd.

Slovenci so skupaj s Hrvati in Srbi postavljali tudi narodne domove, npr. Ameriško-jugoslovanski center v Euclidu (Ohio) in Slovensko-hrvaški klub v Escanabi (Michigan); v različnih slovenskih domovih so pogosto najemala prostore tudi društva drugih narodov (Valenčič 2001: 188). Med prvo svetovno vojno in takoj po njej so si ameriški Slovenci v okviru Jugoslovanskega republičanskega združenja (JRZ) prizadevali, da bi Jugoslavija postala republika, zbirali gmotno pomoč za rojake v stari domovini in si prizadevali za pravične meje nove jugoslovanske države. Med drugo svetovno vojno so vse te naloge opravljali skupaj s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov v ZDA med drugim v okviru Jugoslovanskega pomožnega odbora (JPO) in Združenega odbora jugoslovanskih Američanov (ZOJSA).

*Društva prekmurskih Slovencev v ZDA*⁷⁸

Prekmurski Slovenci so se v manjšem številu začeli priseljevati v ZDA konec 19. stoletja. Največ jih je prišlo v letih 1906–1913, naselili so se predvsem v Bethlehemu (Pensilvanija), Bridgeportu (Connecticut), Clevelandu in Chicagu. V okviru svojih evangeličanskih in katoliških cerkva in zunaj njih so že v tem času ustanovljali bratska podporna, verska, dobrodelna, kulturna, politična in druga društva in klube, izdajali časopise ter kot državljani Ogrske tudi v novi domovini največ sodelovali z Madžari, s Slovaki, Hrvati in Štajerci. Pred ustanovitvijo svojih organizacij in društev ter svoje evangeličanske in katoliške cerkvene občine so kulturno, literarno in versko delovali v ustanovah omenjenih ogrskih jezikovnih skupin, zlasti madžarske.

Leta 1912 so v Bethlehemu formirali Prvo south bethlehemszko slovenszko betezsne pomagajocse društvo vu Ameriki,⁷⁹ prvo splošno prekmursko društvo v ZDA, ki se je v letih 1913–1922 razvejalo v še šest podružnic po različnih mestih Pensilvanije, New Jerseyja in Connecticuta. Matično društvo je leta 1916 v Bethlehemu zgradilo slovenski dom, v katerem so prirejali

dramske igre, recitale, kabarete in družabne prireditve. Društvo je bilo necerkveno, odprto za vse rojake ne glede na vero in svetovni nazor, pozneje tudi za pripadnike drugih etničnih skupin. Od leta 1917 so se vanj lahko včlanjevale tudi ženske, z novimi pravili je društvo leta 1925 zagotovilo še delovanje mladih. Primarna dejavnost društva je bila zavarovalništvo, pomembna je bila tudi njegova vloga na področju humanitarne dejavnosti. Število članov je do druge svetovne vojne stalno naraščalo: od 300 leta 1913 na skoraj 1.500 leta 1941. Poleg tega največjega necerkvenega društva so prekmurski Slovenci v svojih že omenjenih naselitvenih središčih v ZDA formirali tudi nekaj posameznih evangeličanskih in katoliških društev – verskih, podpornih, ženskih itd., ki so delovala na podoben način, le v bolj omejenem obsegu. (Kuzmič, M. 1992: 57; 1996a; 1996b: 357–369; 1999: 271–272; 2001a; Kolar 1999)

Dve osrednji ženski organizaciji

Slovenske priseljenke in njihove potomke so v vseh obravnavanih obdobjih vidno prispevale h kulturnemu življenju skupnosti ter aktivno sodelovale pri vodenju slovenskih bratskih organizacij in njihovih lokalnih društev, čeprav jih je bilo na vodstvenih položajih bistveno manj kot moških. V zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja je tako Marie Priland postala podpredsednica KSKJ in med drugo svetovno vojno prva podpredsednica Slovenskega ameriškega narodnega sveta (SANS), Josephine Zakrajšek, rojena že v ZDA, pa je bila v štiridesetih letih med drugim predsednica nadzornega odbora SANS.

Slovenke v ZDA so poleg številnih ženskih društev v okviru centralnih slovenskih bratskih organizacij ustanovljale tudi svoje samostojne organizacije. Po prvi svetovni vojni je bila npr. zelo aktivna pri zbiranju materialne pomoči za Slovence v porušeni stari domovini Zveza jugoslovanskih žena in deklet iz Chicaga. Njen Slovenski odsek je organiziral zbiralne akcije, izlete ter dobrodelne dramske in glasbene predstave za pomoč rojakom v Jugoslaviji (Anon. 1919c: 3), nakupil in odposlal obleke in hrano za tisoč slovenskih sirot v stari domovini (Anon. 1919b) ter organiziral družabno prireditev v počastitev slovenskoameriških vojakov, ki so se srečno vrnili z bojišč kot ameriški junaki (Anon. 1919d: 5, 7). Zveza je bila katoliško usmerjena, sodelovala je z Rdečim križem, s Slovensko narodno zvezo in z ameriškim skladom za pomoč Jugoslaviji ter imela zadržke do delovanja levo usmerjenega Slovenskega republikanskega združenja (Anon. 1919d: 5; več o teh organizacijah v poglavju Pomoč stari domovini v času prve in druge svetovne vojne). Bolj ali manj lokalnih ženskih organizacij je bilo v slovenskih naselbinah cela vrsta, po vseh ZDA pa sta se razvejali predvsem dve najpomembnejši centralni organizaciji ameriških Slovenk.

Katoliško usmerjene ameriške Slovenke so leta 1926 na pobudo Marie Prisland v Chicagu ustanovile Slovensko žensko zvezo v ZDA – SZZ (Slovenian Women's Union of America – SWUA), katere namen je bil »na eni strani ohranjanje slovenske kulture in dediščine, na drugi strani pa medsebojna pomoč članic za lažje vključevanje v ameriško družbo« (Valentinčič 2015). Zveza je imela sprva svojo rubriko v *Amerikanskem Slovencu*, a je že leta 1929 ustanovila svoj mesečnik *Zarja*. Marie Prisland je bila predsednica Slovenske ženske zveze dvajset let, v *Zarji* je objavljala vse do svoje smrti leta 1979. Slovenska ženska zveza je imela leta 1937 včlanjenih 83 društev s skoraj 9.000 članicami (Friš 1994: 40; Prisland 1964). Zveza je v dvajsetih in tridesetih letih izdala nekaj knjig (zbirko člankov in esejev, slovensko pesmarico in slovensko kuharico) ter ustanovila štipendijski sklad in mladinski oddelek; od leta 1938 je organizirala tudi potovanja v Evropo in Slovenijo. Slovenskim ženskam, razpršenim po vseh koncih ZDA, je želela pomagati na področju finančne varnosti (zavarovalniška dejavnost), izobraževanja, aktivnega državljanstva in medsebojne moralne podpore. Moški in celo mnoge ženske so se sprva odzvali na novo organizacijo z nezaupanjem in neodobravanjem, ko pa se je SZZ razvila in razširila prek vseh pričakovanj, si je v slovenski skupnosti v ZDA pridobila velik ugled. Njena lokalna društva so bila ustanovljena v kar štirinajstih državah ZDA; njeno članstvo je ob koncu druge svetovne vojne doseglo število 14.000, leta 1957, ko je doseglo vrhunec, pa 16.000 (Milharčič Hladnik 2007). Zveza si je prizadevala, da bi slovenskim priseljenkam v ZDA in njihovim potomkam dala enakopraven glas v vseh zadevah – tako znotraj slovenske skupnosti v ZDA kot v celotni ameriški družbi.

Druga, liberalno usmerjena organizacija ameriških Slovenk, Progressivne Slovenke Amerike – PSA (Progressive Slovene Women of America – PSWA), je bila ustanovljena leta 1934 na domu prve predsednice Anne Grill v Lyndhurstu pri Clevelandu (Ohio) z namenom, da bi organizacijsko in iniciativno delovala na področju kulture, izobraževanja in humanitarne pomoči. PSA je že od ustanovitve podpirala politična stališča slovenskoameriškega pisatelja Louisa Adamiča, ki je v knjigah *The Native's Return* (1934) in *Struggle* (1935) kritiziral diktaturo kralja Aleksandra v stari domovini. Klerikalni krogi ameriških Slovencev, ki so imeli oporo v konzularnih predstavnikih Kraljevine Jugoslavije, so Adamiča in njegove liberalne ideje že tedaj neprizanesljivo napadali, kar je učinkovalo kot dodaten povod za nastanek PSA. Statut organizacije je članicam zagotavljal versko, filozofsko, etično in politično svobodo. Da bi organizacija pripomogla k izboljšanju socialnega in ekonomskega položaja Slovencev v ZDA, si je prizadevala za širjenje demokratičnih nazorov in vsestranskega znanja ter utrjevanje družbene zavesti med njimi, sodelovala je

z drugimi svobodomiselnimi kulturnimi in humanitarnimi organizacijami ter promovirala kulturne vrednote obeh domovin (od leta 1939 npr. z vsakoletno razstavo slovenskih vezenin in drugih ročnih del). V različnih državah ZDA so se formirale lokalne sekcije PSA, ki so organizirale redna večerna predavanja o zdravstvu, vzgoji ipd. V clevelandskem časopisu *Enakopravnost* je imela organizacija od leta 1939 svojo prilogo, istega leta so se članice prek pisma Mary Grill Ivanusch, urednice priloge, uprle klerikalni kampanji, ki je ob izidu knjige *Spol in usoda* Angele Vode potekala na Slovenskem proti avtorici in njenemu boju za enakopravnost žensk. Leta 1940 so PSA v Clevelandu uprizorile igro Razvalina življenja Frana Saleškega Finžgarja ter zbirale denar za odkup slik Gregoryja Peruška za osrednjo clevelandsko knjižnico in za Narodno galerijo v Ljubljani. Ob svoji deseti obletnici so med drugim organizirale uprizoritev igre Mati Mileta Klopčiča v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu. Med drugo svetovno vojno so se PSA povezale z drugimi organizacijami, ki so v ZDA delovale za pomoč okupirani Sloveniji in Jugoslaviji, ter bile pri zbiranju pomoči med najdejavnějšími. Do konca vojne so zbrale in poslale Rdečemu križu Slovenije 38.000 dolarjev. S svojim dobrodelnim delovanjem so pomagale številnim zdravstvenim, kulturnim, znanstvenim in izobraževalnim ustanovam v Sloveniji, sodelovale pa so tudi v ameriških humanitarnih akcijah. (Žitnik Serafin 1995c: 370; Slokan 1983; Ivanusch 1964; Cafnik, Cingerli 1996)

Spekter kulturno-umetniške produkcije

Večina slovenskih priseljencev v zgodnejših obdobjih je prišla s podeželja, njihova povprečna izobrazba je bila zelo nizka. Tisti z nekaj končanimi razredi gimnazije ali realke so pokrili potrebe po urednikih in dopisnikih slovenskega izseljenskega časopisja, glavnega obrambnega zidu pred asimilacijskimi pritiski. Splošni pozivi nekaterih časopisnih urednikov k literarnemu ustvarjanju v materinščini, ki naj bi pripomoglo k ohranjanju slovenske kulture v novi domovini, so padli na plodna tla. Zato ne preseneča, da so Slovenci v ZDA imeli svoje založbe in celo vrsto tiskovnih družb. Med knjižnimi založbami, ki so izdajale tudi izvirna literarna dela slovenskih priseljencev, sta chicaška Prosvetna matica in SNPJ, slednja med drugim v okviru svoje Književne matice in Prosvetne knjižnice, ter clevelandska Ameriška domovina, nekaj knjig pa so avtorji izdali tudi v samozaložbi (npr. priljubljeni pesnik Ivan Zorman). Na področju književnega ustvarjanja Slovencev v ZDA, ki je doživelo največji razcvet prav v obdobju med svetovnima vojnama, so revijalni leposlovni prispevki prevladovali nad knjižnimi izdajami. To velja tudi za sočasno literarno ustvarjanje slovenskih izseljenskih skupnosti v drugih delih sveta, ki pa se po obsegu in kakovosti ne more primerjati s tedanjo izvirno izseljensko literarno

produkcijo slovenskih priseljencev ZDA. Zaradi velikega pomena izseljenskih literarnih objav in najrazličnejših periodičnih publikacij pri ohranjanju slovenske identitete v deželah priselitve sta izseljensko časopisje in izseljenska književnost obravnavana v posebnih poglavjih.

Še bolj priljubljeni kot prebiranje izvirnih izseljenskih leposlovnih del so bili med Slovenci v ZDA njihovi pevski zbori in gledališke skupine. O neverjetno razvejani pevski in igralski dejavnosti lahko beremo v poročilih o dejavnosti društev, objavljenih v njihovi periodiki. Najzgovornejši prerez tedanjega kulturnega življenja slovenske skupnosti v ZDA v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno in v prvih letih vojne podaja osrednja kulturna revija ameriških Slovencev, *Cankarjev glasnik* (1937–1943). Aprila in maja 1940 npr. je po različnih krajih Ohia, Illinois, Pensilvanije in Wisconsinu po poročilih v tej reviji nastopilo poleg številnih dramskih skupin in različnih solistov na desetine slovenskih pevskih zborov – mešanih, ženskih, moških in mladinskih (Anon. 1940: 264, 293).

Med prvimi so bili ustanovljeni cerkveni zbori, ki so od leta 1890 preraščali v pevška društva, sledili so jim še drugi. Samo clevelandski Slovenci so imeli med svetovnjima vojnama devetnajst pevskih zborov in deset dramskih društev. V vseh obdobjih so Slovenci in njihovi potomci v tem mestu formirali več deset pevskih zborov, med katerimi je velika večina – podobno kot bratske podporne organizacije, njihovo časopisje in skoraj vse druge etnične organizacije in dejavnosti – vidno odražala razklanost glavnine slovenske priseljske skupnosti na dva ideološka tabora, konservativni katoliški na eni strani ter liberalni (»svobodomiselni«) in socialistični na drugi. Značilna primera sta pevsko društvo Lira, ustanovljeno leta 1912, ki je bilo povezano predvsem s slovenskimi katoličani z avenije St. Clair, in pevsko društvo Zarja, ki je bilo ustanovljeno leta 1916 pod pokroviteljstvom Socialističnega kluba in je tedaj veljalo za vodilni zbor ameriških Slovencev. Zarja se je nato razdelila na samostojno Zarjo in socialistično Zarjo, obe sta še naprej izvajali koncerte in opere. Z lastnimi skupinami so Slovenci v ZDA redno uprizarjali operne predstave od poznih dvajsetih do petdesetih let 20. stoletja. Leta 1940 je iz samostojne Zarje nastala Glasbena matica, ki deluje še danes. Poleg obeh sodi med najdlje aktivna pevška društva clevelandskih Slovencev še društvo Jadran, ustanovljeno leta 1920.⁸⁰ (Susel b. l.; Valenčič 2002; Valenčič, Milharčič Hladnik 2011; Klemenčič 2013: 619–620)

Zelo priljubljene so bile inštrumentalne in vokalno-inštrumentalne skupine, ki so izvajale slovensko ljudsko ali narodno-zabavno glasbo. Nekateri priseljenci so iz domovine prinesli domača glasbila, kot so harmonika, citre in tamburica, in tako so Slovenci začeli ustanavljati tamburaške skupine,

družinske ansamble ipd., ki so se pozneje pogosto razvili v orkestre. Ustanavljali so godbe na pihala, do leta 1920 so nastali prvi slovenski plesni orkestri, njihovi nastopi so privabljali tudi pripadnike drugih etničnih skupin. Za marsikoga so bili plesi v slovenskih dvorinah edina dostopna zabava. »Župnijske dvorane, slovenski domovi in gostilne so postali zabaviščna središča« (Valenčič 2002: 169). Slovenske polke in ljudske pesmi so posodabljali s spremljavo bendža ter jih amerikanizirali s plesnimi in z džezovskimi priredbami. Prve plošče so posneli že med prvo svetovno vojno, Matt Hoyer je s svojim triom v Clevelandu v letih 1919–1930 posnel več kot sto pesmi. V džezovski glasbi se je uveljavil Irving Fazola (1912–1949), ki je igral klarinet v orkestrih Glenna Millerja, Louisa Prime in Boba Crosbyja. Med potomci slovenskih priseljenec v Clevelandu, kjer so delovale kar tri slovenske harmonikarske delavnice, se je najbolj usidral v splošno kulturno zavest tedanje ameriške družbe priljubljeni avtor in izvajalec slovenskoameriške narodno-zabavne glasbe Frankie Yankovic (1915–1998). Že v najstniških letih je bil vodja glasbene skupine v tem mestu in je predvsem po drugi svetovni vojni postal nacionalno poznan kot »ameriški kralj polke«. Slovenci so se v obdobju med svetovnjima vojnama pojavljali tudi v ameriških filmih, med njimi v Ljubljani rojena modernistična plesalka Desha Podgoršek Delteil (1899–1980), ki je zaslovela z značilno koreografijo ter kot kiparski in fotografski model. (Valenčič 2002; Valenčič, Milharčič Hladnik 2011)

Prve dramske skupine so večinoma nastale iz pevskih zborov, mladinski dramski krožki pa znotraj mladinskih krožkov. Zavertnik (1925) navaja 17 društev, ki so se pred letom 1910 posvečala (tudi) dramski dejavnosti, nekateri le krajši čas. Med svetovnjima vojnama so ustanovili več dramskih društev in odsekov, ki so bila bolj dolgoživa: Ivan Cankar (1919–1955, društvo je formalno obstajalo do leta 1962), Lilija (ustanovljeno leta 1919), ki je bilo v devetdesetih letih 20. stoletja še vedno aktivno, saj so se mu po drugi svetovni vojni pridružili novi priseljenci in pozneje njihovi potomci, ter društvo Anton Verovšek (1924–1955), vsa v Clevelandu in okolici. Tu je delovala še cela vrsta drugih dramskih društev. Večina je bila ideološko nekoliko manj razpoznavna od drugih društev; izjema so bili dramski odseki socialističnih klubov (najpomembnejši je bil dramski odsek kluba št. 1 Jugoslovanske socialistične zveze iz Chicaga, ustanovljen že v prvih letih 20. stoletja), ki so pogosto uprizarjali politično angažirane predstave, in npr. clevelandski Pasijonski klub, ki se je omejeval na religiozno vsebino – v letih 1930–1951 je večkrat uprizoril Pasijon Frana Saleškega Finžgarja. Nekatera dramska društva, denimo društvo Anton Verovšek, so imela zelo pester repertoar, sestavljen iz izvirnih dram, dramskih priredb proznih del, otroških iger, operet in veseloiger. Najambicioznejše je bilo

dramsko društvo Ivan Cankar, ki je uprizarjalo dela več slovenskih klasikov (Cankarja, Levstika) ter številnih ameriških in evropskih avtorjev (Wilda, Tolstoja, Nušiča ...), pa tudi izvirna dela slovenskih priseljencev (Andreja Kobala, Etbina Kristana). Društvo je uprizarjalo tudi angleške gledališke predstave ter med drugim Cankarjevo Pohujšanje v dolini šentflorjanski v angleškem prevodu Anthonyja J. Klančarja. Že samo v prvih petih sezonah je društvo izvedlo kar 50 različnih produkcij. V dvajsetih letih je slovenska igralka, režiserka in pedagoginja Avgusta Danilova na svojem drugem obisku ZDA sodelovala v skupini in ji nudila vsestransko strokovno pomoč. Odmevne so bile tudi nekatere predstave mladinskih dramskih skupin, čeprav je treba priznati, da kredibilne gledališke kritike v slovenskem izseljenskem časopisju ni bilo. (Petrič 2001: 111–117; Zavrtnik 1925: 427; Grill 1979: 426; Cafnik, Cingerli 1996: 383; Susel b. l.; Valenčič 2002: 174)

V slikarstvu, kiparstvu in arhitekturi so se v ameriški kulturi uveljavili zlasti slikar Gregor Perušek oziroma Harvey Gregory Prusheck (1887–1940), ki je bil krajši čas predsednik Zveze chicaških umetnikov in ki je leta 1931 v Clevelandu ustanovil Jugoslovansko šolo modernih umetnosti; arhitekt Ivan oziroma John Jager (1871–1959), najbolj znan po prispevku k načrtu za urbanistično ureditev Minneapolisa iz leta 1906; oblikovalec keramike Paul Bogatay (1905–1972), čigar dela so še danes razstavljena v mnogih ameriških muzejih; ter vodilni avtor in režiser risank pri studiih MGM Michael Lah (1908–1995), ki se je uveljavil v štiridesetih in petdesetih letih prejšnjega stoletja. (Stelè 2013; Pajsar 2005; Mesesnel 2013; Valenčič, Milharčič Hladnik 2011; Klemenčič 2013: 620)

V slovenski tvarni kulturni dediščini v ZDA prevladujejo cerkve in poslopja slovenskih narodnih domov, ki so jih slovenski priseljenci zgradili v vseh večjih slovenskih naselbinah. Pomembne so tudi cerkvene poslikave križevega pota s slovenskimi podnapisi. V cerkvi sv. Jožefa v Leadvillu v Coloradu, najvišje ležečem mestu v ZDA (3094 m n. m.), jih je tedanji župnik Jurij Trunk kar sam naslikal v letih 1927–1928. Med slovenskimi narodnimi domovi, katerih gradnja je dosegla višek med svetovnimi vojnami, je največji in najznačilnejši na avenijski St. Clair v Clevelandu; odprt je bil leta 1924. Prvi slovenski muzej je bil odprt v Clevelandu v štiridesetih letih 20. stoletja. Slovenska tvarna kulturna dediščina v ZDA vključuje tudi precej spomenikov in kipov, kakršni so npr. v že omenjenem Slovenskem (tedaj Jugoslovanskem) kulturnem vrtu v clevelandskem Collinwoodu. Nekateri spomeniki, povezani s Slovenci v ZDA, so bili postavljeni že pred prvo svetovno vojno. Tako so npr. leta 1911 na pokopališču v Trinidadu v Koloradu postavili spomenik 35 slovenskim in hrvaškim smrtnim žrtvam rudarske nesreče (Valenčič 2002; Klemenčič 2001b).

K tvarni kulturni dediščini sodijo tudi dokumentarni filmi, posneti v slovenski skupnosti med svetovnimi vojnami. Anton Grdina, slovenski poslovnež iz Clevelanda, in Božidar Jakac, ki je v letih 1929–1930 prepotoval ZDA od vzhoda do zahoda, sta avtorja večine dokumentarnih filmskih posnetkov kulturnega, verskega, družabnega in gospodarskega življenja slovenskih priseljencev v ZDA. Med filmi Božidarja Jakca sta *Cleveland, Ohio, dom 30.000 Slovencev* (1930) in *Cleveland* (1930), med filmi Antona Grdine pa *Slovenski izseljenci v ZDA* (1929), *Slovenski izseljenci v ZDA* (1930) in *Prvi slovenski kongres v Clevelandu* (1935). (Tršan 2001: 181–182)

Šport

Pomembno mesto v društvenem življenju priseljskih skupnosti so zavzele športno-rekreativne dejavnosti, ki so lahko privabile v društva tudi mlade. Slovenci v ZDA so že konec 19. stoletja ustanavljali ekipe društev Sokol in Orel, ki so bila po vzoru tovrstnih društev v stari domovini tesno povezana z utrjevanjem pripadnosti slovenstvu. Tudi v vseh osrednjih bratskih podpornih organizacijah Slovencev v ZDA so športna društva pomagala ohranjati občutek pripadnosti slovenski skupnosti med mladino. Športne sekcije so večinoma promovirale športe, ki so bili priljubljeni v ZDA, npr. baseball, košarko in kegljanje, od doma pa so priseljenci prinesli ljubezen do balinanja, smučanja, nogometa, lova idr. Prva slovenska baseball moštva so nastala že leta 1900. Uspešni športniki, člani posamezne priseljske skupnosti, so med rojaki v ZDA zbuvali ponos in utrjevali njihovo etnično identiteto, zato je etnični tisk redno poročal o njihovih uspehih.⁸¹ Zlasti proti koncu tridesetih let je bilo v številnih društvih čutiti vse več poudarka na športu in rekreaciji. Clevelandska federacija društev SNPJ je npr. leta 1938 uredila rekreacijski center s športnimi igrišči in plesno dvorano v Kirtlandu (Ohio), ki še danes deluje (gl. SNPJ Farm). Podobna rekreacijska središča društev so pozneje nastala v drugih krajih ZDA. (Klemenčič 1996: 25; Valenčič 2002)

Pomoč stari domovini v času prve in druge svetovne vojne

Ameriški Slovenci so po vstopu ZDA v prvo in drugo svetovno vojno izkazali veliko mero ameriškega domoljubja. Številni člani slovenskih organizacij so se v letih obeh vojn pridružili ameriškim oboroženim silam, delali v tovarnah orožja ipd. Mnogo ameriških Slovencev je v bojih izgubilo življenje, med njimi v času druge svetovne vojne 64 članov SNPJ (Vovko 2009: 152). Tako kot bratske organizacije drugih narodov so tudi slovenske podporne jednote namenjale velik del sredstev za nakup vojnih obveznic in agitirale med člani za njihov nakup. Ob tem pa je bila glavnina njihove organizirane dejavnosti v času obeh

svetovnih vojn usmerjena v skrb za staro domovino. V zgodovini organiziranosti slovenskih priseljencev in njihovih potomcev v ZDA predstavljata obe svetovni vojni najizrazitejša vrhunca njihove politične in humanitarne angažiranosti, manifestiranja njihove etnične identitete in sočasnega povezovanja z drugimi jugoslovanskimi narodi.

V prizadevanjih, da bi bila povojna Jugoslavija federativna republika in ne kraljevina ter da bi bile njene meje čim bolj usklajene z mejami etničnega ozemlja Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov, se je v ZDA formiralo več slovenskih in jugoslovanskih organizacij – v času prve svetovne vojne Slovensko in nato Jugoslovansko republičansko združenje (JRZ) ter med drugo svetovno vojno Slovenski ameriški narodni svet (SANS) in Združeni odbor južnoslovanskih Američanov (ZOJSA). To gibanje je med Slovenci v ZDA v času prve vojne vodil Etbin Kristan,⁸² v času druge pa je bil poleg Kristana glavni pobudnik politične akcije pisatelj Louis Adamič, ki je veljal za najširše uveljavljeno osebnost od vseh slovenskih Američanov. Vse tri organizacije so bile tudi zelo uspešne pri zbiranju gmotne pomoči za staro domovino. Pri širjenju jugoslovanske ideje v ZDA je v obeh obdobjih odigrala pomembno vlogo tudi Jugoslovanska socialistična zveza z najširšim spektrom dejavnosti.

Slovenci v ZDA so se že zgodaj vključili v gibanje za ustanovitev jugoslovanske države. Desetega in enajstega marca 1915 se je na 1. jugoslovanski narodni skupščini v Chicagu zbralo 468 delegatov jugoslovanskih organizacij in kolonij iz ZDA in Kanade. Sprejeli so resolucijo za združitev Jugoslovancev v skupno državo (vključno s Srbijo in Črno goro) in izvolili jugoslovanski Narodni odbor. Naslednja skupščina je bila v Pittsburghu, na njej je bil izvoljen Jugoslovanski narodni svet (Čizmić 1974). Seveda je v času obeh vojn obstajala znotraj slovenske skupnosti v ZDA tudi nasprotna struja, ki je bila v določenem delu bolj naklonjena monarhični ureditvi države. Dejavní so bili proavstrijsko usmerjeni ameriški Slovenci (in Hrvati), vendar ti niso ustanovili svoje organizacije. Del slovenske in hrvaške duhovščine je namreč nasprotoval rušenju Avstro-Ogrske in zavračal politične programe za skupno državo z drugimi južnimi Slovani. Vendar so se politične in humanitarne organizacije za podporo stari domovini večinoma zavzemale za skupno jugoslovansko državo in za povojno samoodločbo jugoslovanskih narodov glede njihove državne ureditve.

Med prvo svetovno vojno sta tako stališče zavzemali Slovenska liga, ustanovljena v začetku leta 1915 (vodil jo je Frank Sakser iz New Yorka), in njena naslednica, Slovenska narodna zveza (SNZ), ustanovljena 11. novembra 1917 v Clevelandu. Obe sta sodelovali z Jugoslovanskim odborom, katerega predstavniki so prišli v ZDA leta 1916, med drugim zato, da bi spodbudili zbiranje podpisov za peticijo proti italijanskim zahtevam po delih slovenskega

etničnega ozemlja. Liga in nato SNZ sta organizirali shode, objavljali izjave in peticije ter zbirali gmotno pomoč za rojake v stari domovini. Pod vplivom demokratičnih idealov federativne politične ureditve ZDA se je večina ameriških Slovencev bolj navduševala za federativno kot za centralistično jugoslovansko državo, mnogi so favorizirali zvezno republiko. (Klemenčič 1987: 85–139; Čizmič 1974)

Jugoslovansko republičansko združenje je nastalo z združitvijo Slovenskega republičanskega združenja (SRZ), ustanovljenega v Chicagu leta 1917, in Hrvaškega republičanskega združenja, ustanovljenega leta 1918. SRZ je bilo na terenu zelo uspešno, v slovenskih naselbinah po vseh ZDA je imelo številne podružnice. Med njegovimi glavnimi cilji je bilo širjenje ideje o jugoslovanski federativni republiki med ameriškimi Slovenci in v širši ameriški javnosti. Združenje je poleg denarja za politično akcijo zbiralo finančna sredstva in drugo materialno pomoč za rojake v stari domovini. Od jeseni 1918 si je JRZ poudarjeno prizadevalo za ugodno rešitev mejnega vprašanja – v zvezi s tem je ob kapitulaciji Avstro-Ogrske poslalo Woodrowu Wilsonu spomenico. Podoben namen je imela resolucija, ki jo je podpisalo 25.000 jugoslovanskih Američanov in ki jo je senatnemu odboru za zunanje zadeve predstavila njihova skupna delegacija. Pomembno vlogo pri apelih ameriški administraciji za pravično rešitev jugoslovanskega vprašanja in meja nove države je odigral tudi izumitelj Mihajlo Pupin, predsednik Zveze zedinjenih Srbov Sloga. Predstavniki dvanajstih jugoslovanskih izseljenskih organizacij so bili jeseni 1919 sopodpisniki Apela predsedniku i narodu SAD u odbranu jugoslaven-skog naroda, v katerem med drugim poudarjajo nevarne posledice, ki bi jih imela priključitev slovenskega Primorja Italiji (Klemenčič 1987: 130–134). JRZ je delovalo do leta 1924; med drugo svetovno vojno so bila njegova sredstva dodeljena Slovenskemu ameriškemu narodnemu svetu, ki je v mnogih pogledih nadaljeval njegovo poslanstvo (Klemenčič 1987: 85–139; Švent 2009).

Po prvi svetovni vojni se je sodelovanje med različnimi strujami slovenskih in jugoslovanskih Američanov v prizadevanjih za pravično rešitev koroškega in primorskega vprašanja še naprej krepilo. Pretežno katoliško usmerjena Slovenska narodna zveza, ki je Jugoslovanskemu republičanskemu združenju sicer v številnih člankih očitala boljše vizem, je z njim vendarle tesno sodelovala v akcijah proti izročitvi jugoslovanskih pokrajin Italiji (gl. npr. Anon. 1918) in pri pošiljanju pomoči rojakom v stari domovini. Sredstva so zbirali tudi župniki, posamezne podporne jednote in druge organizacije, ki so bile kritične do delovanja JRZ in so dajale za zgled zbiralne akcije ameriških prijateljev Jugoslavije pod okriljem ameriškega dobrodelnega sklada za Jugoslavijo, imenovanega American Yugoslav Relief (gl. npr. Anon. 1919a: 1).

Na humanitarnem področju je odigrala pomembno vlogo kulturna dejavnost, tako je npr. Zveza jugoslovanskih žena in deklet prek svojih podružnic zbirala sredstva z dobrodelnimi dramskimi predstavami in glasbenimi nastopi (Anon. 1919c: 3).

Čeprav se je zanimanje slovenskih Američanov za dogajanje v stari domovini v poznejšem povojnem obdobju nekoliko umirilo, ga je leta 1934 znova spodbudil Louis Adamič z objavo svoje uspešnice *The Native's Return* (1934) (v slovenskem prevodu *Vrnitev v rodni kraj* (1962)), v kateri je med drugim napadel diktaturo kralja Aleksandra in napovedal njegovo bližnjo smrt, kar se je uresničilo z atentatom na kralja v Marseillu 9. oktobra 1934. Adamič je v knjigi kritiziral tudi srbsko zatiranje drugih narodov v tedanji Kraljevini Jugoslaviji. Podoben učinek je imela objava knjižice *Struggle* (1935) Adamičevega prevoda poročila Edvarda Kardelja o mučenju političnih jetnikov v zaporih Kraljevine Jugoslavije. Obe knjigi sta bili v Jugoslaviji prepovedani, za obe je režim kralja Aleksandra uvedel stroge zaporne kazni za prodajo in celo za posedovanje (Grill 1979: 191). Kljub prepovedi je bilo v Jugoslaviji zanimanje za obe knjigi veliko. Med drugo svetovno vojno je bila knjiga *The Native's Return* znova ponatisnjena in razdeljena ameriškim vojakom, ki so odhajali na jugoslovanska bojišča. Tudi knjižica *Struggle* ni ostala brez odmeva. Društvo za zaščito političnih ujetnikov se je odzvalo s spomenico, poslano tedanjemu poslaniku Kraljevine Jugoslavije v ZDA Leonidu Pitamicu, v kateri odločno obsoja kruto policijsko ravnanje in nečloveško mučenje jugoslovanskih političnih zapornikov, zlasti takrat ilegalnih komunistov, v beograjski Glavnjači in drugih zaporih po državi. Spomenico so podpisali najuglednejši ameriški književniki (Žitnik Serafin 2011). Vse te informacije so vplivale na poznejšo večinsko opredelitev slovenskih in jugoslovanskih Američanov proti jugoslovanski vladi v izgnanstvu in za partizansko gibanje v okupirani Jugoslaviji.

Najprej pa so se slovenski izseljenci ob napadu na Jugoslavijo odzvali s humanitarno dejavnostjo. Že 19. aprila 1941 so predstavniki slovenskih bratskih podpornih organizacij, tako liberalno kot katoliško usmerjenih, na pobudo Ameriške bratske zveze v Chicagu ustanovili Jugoslovanski pomožni odbor – slovensko sekcijo (JPO-SS) z namenom, da bi ta usklajeval zbiranje materialne pomoči za staro domovino. Do konca vojne je JPO-SS, ki je imel po slovenskih poselitvenih središčih kmalu svoje podružnice, zbral bodisi na veselicah in drugih prireditvah bodisi neposredno od ustanovnih članic 80.000 dolarjev. Desetega maja 1941 so predstavniki slovenskih, hrvaških in srbskih podpornih organizacij poskusili uskladiti zbiranje denarja za rojake v stari domovini s formalno ustanovitvijo Jugoslovanskega pomožnega odbora, sestavljenega iz slovenske, hrvaške in srbske sekcije, vendar ta poskus koordinirane akcije

zaradi notranjih nasprotij ni bil učinkovit. Sekcije so zbirale sredstva vsaka zase, povezovanje med njimi pa je bilo šibko. Sočasno je potekala akcija zbiranja pomoči pod okriljem Zveze slovenskih župnij, vodila sta jo patra Kazimir Zakrajšek in Bernard Ambrožič. Akcija je bila odraz simpatije z interesi slovenskega klerikalnega vodstva znotraj jugoslovanske vlade v izgnanstvu. Zveza je v celoti zbrala prek 40.000 dolarjev in jih poslala škofu Gregoriju Rožmanu v Ljubljano. To je med ameriški Slovenci povzročilo nezadovoljstvo, ne le med socialisti in liberalci, ampak tudi med nekaterimi katoliki, ki so bili prepričani, da je to v času okupacije posredna pomoč Hitlerju. (Klemenčič 1987: 166–171; Čizmič 1998: 19)

Hkrati s slovenskimi in z drugimi južnoslovanskimi Američani so že med vojno zbirali sredstva za pomoč Jugoslaviji tudi drugi podporniki Jugoslavije v ZDA, predvsem v okviru sklada United Yugoslav Relief Fund of America (UYRF). S posredovanjem Konstantina Fotića, tedanjega poslanika Kraljevine Jugoslavije v Washingtonu, je bil ustanovljen poleti 1942 in je deloval pod pokroviteljstvom organizacije American Friends of Yugoslavia (ustanovljene aprila 1941) s sedežem v New Yorku. Sklad je izvajal akcije s soglasjem posebnega nadzornega odbora, imenovanega President's War Relief Control Board, ki ga je ustanovila ameriška vlada za nadzor nad humanitarno dejavnostjo in ki je organizacijam in društvom podeljeval dovoljenje za zbiranje materialne pomoči ter jih spodbujal k združevanju v večje, skupne humanitarne organizacije. Že samo v letih 1943–1944 je UYRF nakupil in odposlal prizadetim Jugoslovanom v domovini in po begunskih taboriščih v drugih državah za skoraj dva milijona ameriških dolarjev različne pomoči. (Anon. b. l.: 2–4; Lees 2007: 173; Čizmič 1998: 19)

Petega in šestega decembra 1942 so predstavniki vseh političnih struj med ameriški Slovenci na Slovenskem narodnem kongresu v Clevelandu ustanovili Slovenski ameriški narodni svet (SANS) s sedežem v Chicagu. Deloval je v več smereh: za priznanje glavne vloge partizanske vojske v boju proti okupatorju, za avtonomno zedinjeno Slovenijo v povojni demokratični federativni republiki Jugoslaviji in za zbiranje materialne pomoči stari domovini. Za prvega predsednika so izvolili Etbina Kristana, za častnega predsednika Louisa Adamiča, za podpredsednika Marie Prisland in Janka Roglja; v preostale funkcije so izvolili patra Kazimirja Zakrajška, Josepha Zalarja iz KSKJ in Mirka Kuhlja. SANS se je kmalu opredelil proti jugoslovanski begunski vladi v Londonu, katere interese je v letih 1941–1943 zastopal Jugoslovanski informacijski center v New Yorku (Klemenčič 1987: 205–213). Že v prvem letu je SANS po slovenskih naseljih v ZDA ustanovil 90 podružnic, skupno pa 117. Te so zbirale denar, hrano in obleko ter organizirale dobrodelne družabne in kulturne

prireditve za pomoč Sloveniji. Po koncu vojne je SANS agitiral za priključitev Trsta, slovenskega Primorja in Istre k Jugoslaviji. Čeprav so znotraj Sveta obstajala nesoglasja, je bil SANS najenotnejša politična organizacija Slovencev v ZDA. (Žitnik Serafin 1998: 56; Molek I. 1979)

Louis Adamič je 19. decembra 1942 v časopisu *Saturday Evening Post* objavil članek, v katerem je orisal boj jugoslovanskih partizanov proti okupatorju in predstavil več novih dejstev o delovanju četnikov pod vodstvom Draže Mihailovića. Prodor teh informacij v ameriško javnost je pomenil začetek rušenja mita o narodnem junaku Draži Mihailoviću kot glavnem voditelju odpora v okupirani Jugoslaviji. To je bil hkrati povod za nadaljnjo politično polarizacijo slovenske skupnosti v ZDA, njenih organizacij in tiska, saj se je ena stran vse bolj nagibala k podpori Osvobodilne fronte in Narodnoosvobodilne vojske pod Titovim vodstvom, druga stran pa je svarila pred komunistično prevlado v partizanskem gibanju. SANS je odločno podprl Adamiča pri razkritju Mihailovićevih povezav z okupatorjem in se opredelil za podporo partizanskemu odporu, zaradi česar je odstopil glavni tajnik Kazimir Zakrajšek.

Devetnajstega junija 1943 so se predstavniki ameriških Slovencev, Hrvatov in Srbov sestali v Pittsburghu in ustanovili koordinacijski odbor jugoslovanskih organizacij v ZDA, Združeni odbor južnoslovanskih Američanov – ZOJSA (United Committee of South-Slavic Americans – UCSSA); za predsednika so imenovali Louisa Adamiča. Odbor si je prizadeval za enotnost južnoslovanskih Američanov v boju za demokracijo in proti fašizmu, moralno in materialno podporo partizanski vojski v Jugoslaviji ter razkritje namena prevladujoče skupine v jugoslovanski vladi v Londonu, da v Jugoslaviji na novo vzpostavi vojaško diktaturo. Ko so decembra 1943 po radiu Svobodna Jugoslavija v ZDA izvedeli za sklepe drugega zasedanja AVNOJ-a, jih je ZOJSA nemudoma podprl. Objave jugoslovanskega partizanskega tiska je ZOJSA razdeljeval jugoslovanskim časopisom v ZDA in Kanadi, o delu ZOJSA pa je poročalo partizansko časopisje (Lees 2007: 190; Klemenčič 1987: 252–255). Marca 1944 je Adamič iz zdravstvenih razlogov odstopil z mesta predsednika Združenega odbora, nasledil ga je znani hrvaškoameriški violinist Zlatko Baloković.

Decembra 1944 je bil na Adamičevo pobudo ustanovljen War Relief Fund of the Americans of South Slavic Descent, dobrodelni sklad, ki je do prenehanja delovanja leta 1949 zbral denar in drugo materialno pomoč za Jugoslavijo v skupni vrednosti okoli 3.260.000 dolarjev (Čizmić 1992: 224; 1998: 19). Jeseni 1945 je upravljanje sklada prevzel American Committee for Yugoslav Relief – ACYR, ki sta ga vodila Adamič in Baloković in ki je vključil v bazo darovalcev tudi Američane, ki niso bili slovanskega porekla. Častna predsednica je bila Eleanore Roosevelt, med sponzorji so bili Thomas Mann, Eugene O'Neill,

Elmer Rice, Yehudi Menuhin, Orson Welles, Edward G. Robinson idr. (Žitnik Serafin 1992b: 32). Do leta 1949 je bilo s pomočjo sklada v Jugoslavijo poslano za več kot 20.000.000 dolarjev pomoči (Klemenčič 1987: 272). Adamičeva akcija je pripomogla tudi k temu, da je Jugoslavija kljub hladni vojni prejela pomoč UNRRE.

Povezovanje z ameriškimi Hrvati in Srbi v skupnih humanitarnih akcijah za pomoč Jugoslaviji je Slovence v ZDA na eni strani dodatno spodbujalo k sodelovanju, na drugi pa razdvajalo, saj so se mnogi (tudi nekateri vodilni v teh akcijah, npr. Janko Rogelj in Anna Praček Krasna) bali, da njihova z veliko mero prizadevnosti in požrtvovalnosti zbrana sredstva ne bodo dosegla rojakov v stari domovini, temveč bodo poniknila neznanu kje, kot se je v nekaterih primerih že pripetilo (Žitnik Serafin 1992b: 32–33). Kljub temu pa širši pogled na dogajanje v slovenski skupnosti v ZDA potrjuje, da je v okviru zbiranja materialne pomoči za staro domovino – denarja, zdravil, oblek, hrane itd. – ter v podpori jugoslovanskim narodom pri njihovih prizadevanjih za pravičnejše meje v času obeh svetovnih vojn in v prvih povojnih letih prišlo do uspešnejšega sodelovanja v skupnih akcijah ter večje mere enotnosti politično sprtih delov slovenske skupnosti v ZDA kot pa v vseh preostalih obdobjih skupaj.

Kanada

Prve oblike etnične organiziranosti Slovencev v Kanadi so bila posamezna lokalna društva, ki so bila vključena v osrednje bratsko podpirne organizacije s sedežem v ZDA, predvsem SNPJ in KSKJ. Zaverтник navaja, da je imela SNPJ leta 1923 štiri društva v Kanadi, in sicer dve v Alberti in dve v Britanski Kolumbiji, skupno število članov je bilo 186. Poleg tega je imela tedaj v Sault Sainte Marie v Ontariu svoje društvo še Slovensko-hrvaška zveza (Zaverтник 1925: 548), pozneje je imela v Kanadi nekaj društev tudi Zapadno slovanska zveza s sedežem v ZDA (Trebše Štolfa 2001: 211). Najrednejši stiki med Slovenci v obeh državah so torej potekali v okviru skupnih bratskih organizacij oziroma podpornih jedrot ter v okviru skupne duhovniške službe, saj so od srede tridesetih let rojake v Kanadi obiskovali slovenski franšiskani iz Lemonta pri Chicagu. Nekaj je bilo tudi trajnejših čezmejnih selitev, ne le v smeri iz ZDA v Kanado, ampak tudi obratno.

Leta 1933 so člani slovenskega kluba Pipa v rudarskem mestu Kirkland Lake v Ontariu ustanovili Kanadsko-slovensko podporno društvo, prvo slovensko bratsko društvo s sedežem v Kanadi. Že ob ustanovitvi je štelo prek 90 članov. Leta 1940 je iz njega nastala Vzajemna podpirna zveza Bled / Bled Mutual Benefit Society oziroma njen odsek št. 1 – Bled. Med drugo svetovno vojno je bilo v različnih krajih Ontaria, Quebecka, Britanske Kolumbije in Alberte ustanovljenih še 14 odsekov Vzajemne podpirne zveze Bled, ki še

vedno deluje s sedežem v Beamsvillu v Ontariu. Leta 1944 je Zveza štela prek 500 članov (leta 1960, na vrhuncu, pa nekaj čez 800). Uvodni in edini nesprenemljivi člen pravil je vsem članom zagotavljal individualno svobodo verskih in političnih prepričanj, zaradi česar znotraj Zveze ni bilo prostora za verske ali politične aktivnosti. Pač pa je Izvršni odbor Zveze lahko imenoval začasne ali stalne odbore za področje družabnega življenja, športa in zabave. Med drugo svetovno vojno so tudi v Kanadi slovenski izseljenci ustanovljali organizacije, zveze in odbore za pomoč rojakom v okupirani Sloveniji, po vojni pa za njeno obnovo. (Trebše Štolfa 1996: 243–256; 2001: 211–214; Jurak 1999: 316–317; Genorio 1992: 343–345)

V Kanadi so se v času med svetovnjima vojnoma rojevala različna kulturna društva, obstajale so tudi samostojne gledališke skupine in pevski zbori. Leta 1927 je bilo v Windsorju v Ontariu ustanovljeno kulturno društvo Lira, imelo je pevski zbor, dramsko sekcijo in prvo slovensko knjižnico v Kanadi. Njihove nastope so obiskovali tudi pripadniki drugih slovanskih narodov (Kocjančič 1998: 150). Leto dni pozneje je bilo tu ustanovljeno še Slovensko kulturno društvo Zvon, med drugo svetovno vojno, leta 1943, pa Slovensko pevsko društvo Zvon. Tudi v mestu Kirkland Lake v Ontariu je v začetku tridesetih let obstajalo več slovenskih skupin in društev, od že omenjenega družabnega kluba Pipa, ustanovljenega leta 1932, prek dramske skupine, ki je že leta 1933 uprizarjala Linhartovo Županovo Micko in komedijo Trije tički, do Pevskega društva Triglav, ustanovljenega leta 1933 (samo v njegovem mladinskem zboru je bilo kar 30 članic in članov). Društvo je uspešno delovalo tri desetletja, leta 1935 se mu je pridružila dramska skupina, od leta 1938 pa je imelo tudi slovensko knjižnico. Tretje mesto, kjer je še pred drugo svetovno vojno obstajalo slovensko kulturno društvo, je bilo Sudbury v Ontariu; tu je delovalo Pevsko društvo Vigred (od leta 1936). Slovenske župnije, prosvetna društva, šole in dopolnilni pouk slovenskega jezika ter bolj organizirano športno dejavnost so slovenski izseljenci in njihovi potomci v Kanadi razvili šele v obdobju po drugi svetovni vojni. (Genorio 1989; Trebše Štolfa 2001: 214; 1996: 246)

Argentina

V Argentini so Slovenci začeli ustanovljati društva po prvi svetovni vojni. Že med vojno je bila v podporo ideji o ustanovitvi skupne države južnih Slovanov ustanovljena Jugoslovanska narodna obrana – JNO – s sedežem v Čilu in Centrom za Južni Atlantik v Beunos Airesu. Ta je usklajeval delo članov v Argentini, Braziliji in Urugvaj in izdajal večjezično glasilo Jadran (več podrobnosti o vseh tu omenjenih listih v poglavju IZSELJENSKO ČASOPISJE). V istem času so v Južni Ameriki obstajale skupine Hrvatov in Črnogorcev, predvsem

pomorščakov in trgovcev, ki so že tedaj imeli več skupnih društev in organizacij. Ob koncu vojne je skupina zavednih slovenskih izobražencev, ki so se priselili v Argentino malo pred prvo svetovno vojno, v okviru JNO ustanovila odsek Slovenija (1919–1925), zlasti z namenom, da bi prek njega in glasila Jadran protestirali proti izročitvi Primorske in dela Notranjske Italiji. Jedro te skupine so tvorili Ciril Jekovec, Gabrijel Brinšek, France Krašovec, Bogomil Žnidaršič in poznejši antropolog Janez Benigar.⁸³ (Brecelj 1992: 167; Mislej, Jurak 1995: 16)

V Buenos Airesu, kjer je bilo Slovencev največ, so se v letih med svetovnima vojnama formirali trije slovenski politični tabori; največjega je vodila levo usmerjena skupina, ki je leta 1925 ustanovila Delavsko kulturno društvo Ljudski oder; drugi, levosredinski, se je zbiral okrog Slovenskega prosvetnega društva 1, ki je bilo ustanovljeno leta 1929 in ki je v naslednjih letih odprlo dve podružnici v drugih mestih; tretji tabor, od leta 1930 povezan v sokolsko društvo La Paternal, je podpiral jugoslovanstvo in kralja Aleksandra. Sokolsko društvo, ki se je štiri leta pozneje preimenovalo v Izselsko društvo Tabor, je ustanovila skupina jugoslovanskih nacionalistov, ki je malo pred tem izstopila iz Slovenskega prosvetnega društva 1. Obe društvi sta se leta 1938 združili v društvo Slovenski dom, k čemur je s svojimi prizadevanji za večjo enotnost prispeval tedanji poslanik Kraljevine Jugoslavije Izidor Cankar. Društvo je kupilo zemljišče v Villi Devoto in že konec leta 1938 odprlo slovenski dom. Vsak ideološki tabor je izražal politična stališča v svojih časopisih, delitev je prišla do izraza tudi na področju kulture in prosvetnega dela. (Mislej 2001: 237–238; Brecelj 1992: 169–172; Jevnikar, Mislej 1999: 11–14)

Prvi slovenski moški pevski zbor v Argentini je bil ustanovljen leta 1924, v letih 1927–1928 pa je tam delovalo pevsko društvo Primorje. V buenosaireskem okraju Villa Devoto je bilo leta 1935 ustanovljeno Gospodarsko podporno društvo Naš dom, ki je bilo aktivno tudi na področju izobraževanja; leto dni pozneje je bilo prav tako v Buenos Airesu ustanovljeno še Podporno društvo Ivan Cankar. Slovenci so se združevali tudi v okviru jugoslovanskih dobrodelnih in podpornih organizacij, npr. Jugoslovanske izseljenske zaščite, ki jo je nekaj let vodil arhitekt Viktor Sulčič. V Buenos Airesu so se v okraju Avellaneda naselili predvsem Prekmurci, ki so leta 1940 ustanovili društvo Slovenska krajina. Od leta 1930 je prihajalo do neuspešnih pobud za združitev prekmurskih Slovencev katoliške in evangeličanske vere v skupnem društvu. Zaradi notranjih nesoglasij je bilo šele leta 1943 ustanovljeno Slovensko podporno društvo Bernal, ki še vedno deluje. V Córdobi je v letih 1928–1932 delovala Jugoslovanska čitalnica, od leta 1933 tudi tretja podružnica Slovenskega prosvetnega društva iz Buenos Airesa, od leta 1940 pa Slovensko podporno

društvo Edinost. V Rosariu, kjer je pred drugo svetovno vojno živel okoli 1.000 Slovencev, večinoma Primorcev, je bilo leta 1930 ustanovljeno Slovensko delavsko društvo Triglav, ki je prirejalo gledališke igre ter srečanja z mašo, s plesom in kegljanjem. Člani so med drugim zgradili dom (1937) in ustanovili dobro obiskano slovensko šolo. Pevski zbori in dramski krožki so tudi sicer igrali osrednjo vlogo pri ohranjanju slovenske kulturne tradicije v Južni Ameriki pred drugo svetovno vojno. Na področju likovne umetnosti in arhitekture sta med svetovnjima vojnoma izstopala arhitekt in slikar Viktor Sulčič (1895–1973), ena osrednjih osebnosti v kulturnem življenju Slovencev v Buenos Airesu, in grafik Sergej Hočeverar oziroma Sergio Sergi (1896–1973), ki je deloval v Santa Féju in Mendozi – po njem so poimenovali grafično nagrado in grafični salon v Mendozi. (Mislej 2001: 238–243; 1990: 223, 225; Žigon Zv. 1998: 41–48; Banko, Mouzakis 2003: 156; Toplak 2008: 79–81)

Med drugo svetovno vojno so obnovili delovanje Jugoslovanske narodne obrane. Zaradi novic o dejanski vlogi Draže Mihailovića na eni strani in partizanskem odporu na drugi je v JNO sčasoma prišlo do razkola. Primorski Slovenci so znotraj JNO ustanovili odbor, ki si je po kapitulaciji Italije prizadeval za priključitev Primorske Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Odbor se je kmalu osamosvojil in najprej deloval pod imenom Primorski odbor, od leta 1944 pa kot Odbor za jugoslovansko Primorje. Vključil se je v organizirano pomoč rojakom v porušeni domovini ter zbral 10.000 podpisov v podporo jugoslovanskim zahtevam na pariški mirovni konferenci leta 1946. (Žigon Zv. 1998: 41–42; Mislej 2001: 240)

Brazilijska in Urugvaj

Podatki o ustanovitvi prvega slovenskega društva v Braziliji so skopi in nenetni, Kuhar (v Žigon Zv. 1998: 86) navaja letnico 1902, Mislejeva (2001: 244) 1908, drugih podatkov ne omenjata. Več je znanega o društvenem življenju tamkajšnjih slovenskih priseljencev med svetovnjima vojnoma. V São Paulu, kjer jih je bilo največ, so (večinoma Primorci) leta 1928 ustanovili levičarsko orientirano podporno, kulturno in prosvetno društvo Ormus. Društvo je imelo knjižnico, dramsko skupino, podporni odsek, tamburaško skupino in šahovski klub. V periodičnem tisku argentinskih Slovencev, s katerimi so gojili stike, so objavljali svoje prispevke, saj je Izseljenec, edini slovenski list v Braziliji v tem obdobju, izšel samo enkrat (1930). Društvo je za novince med drugim organiziralo tečaje portugalskega jezika, za mladino pa v drugi polovici tridesetih let šolski tečaj slovenščine, ki je potekal tri leta in ki ga je obiskovalo 25–30 tečajnikov. Leta 1941 je društvo začelo graditi svoj dom. Tisti pripadniki slovenske skupnosti v São Paulu, ki se s politično usmeritvijo društva niso

strinjali, so leta 1929 svojo dejavnost v okviru že obstoječega pevskega zbora Primorje razširili in prvotni zbor preimenovali v Slovensko izobraževalno društvo Primorje. Društvo je imelo poleg zbora slovensko knjižnico in žensko gimnastično sekcijo, prostore si je delilo s češkim društvom in z njim tesno sodelovalo. Leta 1931 so priseljenci z območja Kraljevine Jugoslavije formirali Jugoslovansko podporno udruženje, ki je zaradi notranjih nesoglasij delovalo le pet let in v katerem so Slovenci ob ustanovitvi tvorili četrtno članstva. Med drugo svetovno vojno so Slovenci v São Paulu sodelovali pri zbiranju pomoči stari domovini prek Jugoslovanskega odbora za pomoč vojnim žrtvam in v sodelovanju s podobnimi organizacijami rojakov v Argentini.⁸⁴ (Mislej 2001: 244; Žigon Zv. 1998: 85–87)

V Urugvaj se je poleg približno 500 Prekmurcev med svetovnim vojnama priselilo še nekaj Primorcev. Prvi so v Montevideu leta 1935 ustanovili Prvo slovensko prekmursko društvo, ki je najstarejše še danes delujoče slovensko društvo v Južni Ameriki. Že v prvih letih so imeli mladinski orkester, mešani in moški pevski zbor ter radijsko oddajo. V Montevideu so se Slovenci zbirali tudi v bolj desno naravnem pevskem društvu Slavček in levičarskem društvu Ivan Cankar, ki sta se leta 1937 spojili v Slovenski krožek. Ta je vključeval dramski odsek, pevski zbor in jezikovni tečaj. Zbor in pouk slovenščine je vodil duhovnik, diplomat ter pobudnik in soustanovitelj Slovenskega krožka David Fortunat Doktorič, redni sodelavec slovenskega mesečnika *Duhovno življenje*, ki je izhajal v Buenos Airesu. (Mislej 2001: 244–245; 1999: 32–34; Žigon Zv. 1998: 80–83; Prešeren 2001: 120)

Slovenci v Južni Ameriki so bili podvrženi močnim asimilacijskim pritiskom in marsikje sovražnemu razpoloženju proti slovanskim priselencem, zato so se mnogi že kmalu po prihodu, posebno med gospodarskimi krizami, poskušali čim bolj zliti z večinskim prebivalstvom. Da bi otrokom zagotovili čim boljše možnosti, so se številni odrekli materinščini in začeli tudi v domačem okolju uporabljati večinski jezik, vendar tudi tedaj ni prišlo do ukinitve stikov s sorodniki v stari domovini (Zobec 2013a: 132; 2013b). A čeprav so bili v obdobjih pred drugo svetovno vojno razseljeni po obsežnem območju celine, so se vendarle nenehno povezovali na več ravneh, tako znotraj posamezne države kot meddržavno. Med prvo svetovno vojno in po njej so v okviru Jugoslovanske narodne obrane s sedežem v Čilu in njenega odseka Slovenija v Argentini izražali protest proti izročitvi delov slovenskega etničnega ozemlja Italiji ter podpirali ustanovitev jugoslovanske države. Tudi med drugo svetovno vojno in takoj po njej so se v okviru obnovljene Jugoslovanske narodne obrane, njenega Odbora za jugoslovansko Primorje in drugih sorodnih organizacij združili v organiziranem

zbiranju pomoči stari domovini ter v prizadevanjih za priključitev Primorske Jugoslaviji.

Slovenske skupnosti v Argentini, Braziliji in Urugvaju so se po številu pripadnikov močno razlikovale, vendar jih je povezovalo več skupnih značilnosti. Vsaka zase in vse skupaj so tvorile razpoznavno etnično skupnost s svojimi vzajemno podpornimi ter humanitarnimi, kulturnimi in prosvetnimi društvi in organizacijami, duhovniki, raznovrstno izobraževalno dejavnostjo, knjižnicami in časopisnim založništvom. Prav njihovo izseljensko časopisje jih je še zlasti uspešno povezovalo (in tudi delilo), saj so bili naročniki in dopisniki nekaterih listov in od leta 1934 družinske revije *Duhovno življenje* rojaki z vse celine. Ideološko-politična nasprotja med Slovenci v Južni Ameriki so se zlasti v Argentini odražala v razdelitvi skupnosti na tri tabore, ki so ustanavljali vsak svoja društva in izdajali svoje časopise (več o tem v poglavju Izseljensko časopisje). V Braziliji in Urugvaju so obstajala levo in desno politično naravnana društva. Med temi državami so se Slovenci povezovali in razhajali tudi glede na vero (katoliki, evangeličani) in kraj izvora (Primorci, Prekmurci). Največjo enotnost so dosegli leta 1946, ko se je v Odboru za jugoslovansko Primorje povezalo med seboj vseh 16 tedanjih slovenskih organizacij in društev v Argentini, Urugvaju in Braziliji, da bi v skupni skrbi za pravično rešitev tržaškega vprašanja in zahodne jugoslovanske meje organizirali javna zborovanja in množično zbiranje podpisov v podporo političnim ciljem rojakov v stari domovini.

Evropa

Ker se pojem notranjih in zunanjih migracij lahko nanaša na prebivalce kontinenta, države ali pripadnike naroda oziroma etnije, moramo izbrani pristop obravnave opredeliti še zlasti v primeru kontinentalnih migracij. Kot ločnico med notranjimi in zunanjimi migracijami Slovencev v druge dele Evrope lahko upoštevamo meje slovenskega etničnega ozemlja ali spreminjajoče se meje različnih držav, ki so si v obravnavanem času to ozemlje delile. Z vidika kulturnozgodovinske obravnave migrantov ter njihove potrebe po povezovanju in kulturni afirmaciji v tujejezičnem okolju je primernejša prva metodološka opcija, ki vsebinsko zamejuje obravnavo tudi v teh poglavjih. Za slovenske kostonjarje, služkinje in druge začasne ali stalne priseljence je bil namreč Dunaj – čeprav prestolnica njihove tedanje domovine – enako tuj, kot je bilo za slovenske delavce katerokoli od rudarskih središč onkraj slovenskega etničnega ozemlja, bodisi znotraj ali zunaj njihove širše domovine, na Ogrskem, v Bosni ali nemški Vestfaliji.

Tako kot v čezoceanskem izseljenstvu je imela katoliško ali liberalno naravnana organizacijska in društvena dejavnost Slovencev tudi v evropskih deželah priseljevanja podporno, humanitarno, prosvetno, kulturno in narodnozavedno poslanstvo. V tistih predelih Avstro-Ogrske, Italije in po prvi svetovni vojni jugoslovanske kraljevine, v katere so se Slovenci v večjem številu priseljevali že v prejšnjih stoletjih, je imelo njihovo samoorganiziranje na osnovi etnične oziroma jezikovne pripadnosti bistveno daljšo tradicijo kot drugod. Do ustanovitve ljubljanske univerze leta 1919 so skoraj vsi slovenski izobraženci študirali na tedaj »domačih«, avstrijskih univerzah na Dunaju, v Gradcu, Pragi itd., po tem letu pa še vedno mnogi. Mnogo manj je bilo tistih, ki so študirali na drugih evropskih univerzah. Največ slovenskih študentov in društev je bilo na Dunaju ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja. Dunaj je kot eno najpomembnejših intelektualnih in kulturnih središč Slovencev še posebno prišel do izraza v sedemdesetih letih 19. stoletja, ko sta tam izhajala najprej Levstikov *Pavliha* in nato še Stritarjev *Zvon*.

Slovenski delavci na robu in onkraj slovenskega etničnega ozemlja so se povezovali predvsem v delavska, bodisi liberalna ali katoliška društva, ki so ponekod nastajala in delovala tudi v sodelovanju z nekaterimi tam živečimi slovenskimi izobraženci in študenti. Na Dunaju so slovenski priseljenci med drugim sodelovali v Hrvaškem delavskem društvu Sloga, ustanovljenem leta 1891. V Gradcu so leta 1896 ustanovili socialdemokratsko Jugoslovansko delavsko društvo Danica (Südslawischer Arbeiter-Bildungsverein Morgenstern) s knjižnico, pevskim zborom, tamburaško skupino in z izobraževalno dejavnostjo ter društvenimi pravili v slovenščini. Tri leta pozneje je bilo v Gradcu ustanovljeno delavsko društvo Naprej, ki so ga pomagali ustanoviti katoliško naravnani slovenski študentje, a je njegovo vodstvo nato prešlo v roke članov liberalnega študentskega društva Triglav, ustanovljenega leta 1875. Slovenski katoličani so zato leta 1902 ustanovili delavsko izobraževalno društvo Domovina (od leta 1907 z lastnim otroškim vrtcem), ki so ga leta 1909 prav tako prevzeli liberalci, zaradi česar so se katoliki povezali v izobraževalno društvo Kres. (Drnovšek 1999a: 36)

Podobna ideološko pogojena razmerja so obstajala med slovenskimi društvi zunaj monarhije, zlasti v Nemčiji. Poleg šolske obveznosti otrok v nemških šolah, vse pogostejših mešanih zakonov in velike mobilnosti delovnih migrantov med nemškimi rudarskimi predeli – dejavnikov, ki so pospeševali jezikovno in kulturno asimilacijo tudi v večinsko nemškem okolju znotraj monarhije – se je v Nemčiji kmalu pokazalo še nekaj okoliščin, ki so dodatno zavirale vitalnejši razvoj društvenega in kulturnega življenja tamkajšnjih priseljencev. Predvsem je bilo tam manj izobraženih rojakov, študentov, učiteljev in

slovenskih duhovnikov, ki bi lahko učinkoviteje spodbujali organizirano povezovanje in kulturno-prosvetne dejavnosti slovenskih priseljencev. Kljub temu se je v Nemčiji že pred prvo svetovno vojno, med obema vojnoma pa tudi v drugih zahodnoevropskih državah, razvila mreža katoliških in levo usmerjenih delavskih podpornih društev, ki je poskušala skrbeti za socialno varnost, ohranjanje materinščine ter družabno in kulturno življenje svojih članov.

Katoliška cerkev je pred letom 1919 spodbujala slovenske študente k študiju v katoliških slovanskih okoljih, predvsem npr. v poljskem Krakovu. Na drugi strani je državna politika med letoma 1848 in 1860 poskrbela za to, da so se morali slovenski izobraženci, kulturni delavci in umetniki zaposlovati na Hrvaškem. Za slovenske učitelje je bila zaradi mnogo boljših plač kot v avstrijski domovini zanimiva tudi Rusija, ki je po šolski reformi v šestdesetih letih 19. stoletja potrebovala večje število učiteljev klasičnih jezikov predvsem na gimnazijah. Interes za sodelovanje s slovanskimi narodi se je še naprej poglobljal zaradi naraščajočega pritiska nemške ideologije v monarhiji, zato je vse več mladih Slovencev odhajalo študirat na slovanske univerze, predvsem v Prago po ustanovitvi tamkajšnje češke univerze leta 1882. Oblike etnične organiziranosti slovenskih kulturnikov, znanstvenikov in umetnikov v teh deželah pred prvo svetovno vojno so se razlikovale od že omenjenih slovenskih delavskih društev. Predvsem je šlo za bolj neformalne oblike druženja zaradi podobnega svetovnega nazora in drugih preferenc, katoliki, liberalci in socialisti so se družili v ločenih skupinah. Po bolj množičnem prihodu slovenskih študentov so začeli ustanovljati študentska društva, prvo je bilo ustanovljeno leta 1901 v Pragi. Namen teh društev ni bil predvsem ohranjanje slovenskega jezika, temveč praktična pomoč študentom ob prihodu ter njihova medsebojna pomoč med študijem. Na drugi strani so Slovenci v takšnih društvih pogosto iskali poti, kako izboljšati gospodarske, politične in kulturne razmere na Slovenskem. Slovenski študentje in izobraženci na Hrvaškem in Češkem so se vse bolj navduševali nad slovansko in jugoslovansko idejo ter organizirali kulturne prireditve, da bi v tamkajšnjem okolju promovirali glavne dosežke tedanje slovenske kulturne produkcije. (Gantar Godina 2001: 16–17)

Zahodna Evropa

Pred prvo svetovno vojno

Vestfalski Slovenci so bili na področju organiziranega povezovanja in društvenega življenja manj dejavni od rojakov v ZDA, a so se kljub temu že v letih pred prvo svetovno vojno povezovali v rudarska, pevška in ženska društva. Okoli leta 1898 so v Essen-Borbecku ustanovili Slovensko pevsko društvo Ilirija,

Slov. kat. izobraž. društvo "Kres" v Gradcu.

nato še eno slovensko pevsko društvo z enakim imenom v Bergeborbecku, slovensko pevsko in podporno društvo Bratovska ljubezen v kraju Homberg-Hochheide in glasbeno društvo v Osterfeldu. Leta 1904 je slovenska kolonija v kraju Zell im Wiesental ustanovila Slovensko delavsko podporno društvo, ki je brez stikov z drugimi slovenskimi ali nemškimi društvi delovalo več kot tri desetletja, vse do druge svetovne vojne. Od leta 1902 do prve svetovne vojne so po različnih krajih Porurja in Porenja oziroma Vestfalije vznikala številna slovenska rudarska katoliška društva sv. Barbare, ki so se v letih med svetovnimi vojnami še bolj razmnožila. Nekatera so imela celo orlovske telovadne in vzgojne odseke. V istem času so tam delovale slovenske ženske bratovščine Rožnega venca, poleg omenjenih tipov slovenskih rudarskih in ženskih društev tudi vzporedna avstrijska društva, v katera so se Slovenci in Slovenke prav tako vključevali. (Drnovšek 1999a: 37–41; 2012: 161–164; Werner 1985)

Po prvi svetovni vojni

V Nemčiji je po letu 1918 živelo približno 40.000 Slovencev (Drnovšek 1999a: 42), v Franciji pa tik pred drugo svetovno vojno 34.000 Slovencev (Lipoglavšek Rakovec 1950: 34). Priseljeni delavci, ki so bili pogoste žrtve nesreč in poškodb na delu, so bili glede denarnih nadomestil odvisni od vzajemnih socialnih pogodb med domovino in priseljsko državo (Pislar Fernandez 2004: 101–102). Jugoslovanska država je od konca dvajsetih let do začetka druge svetovne vojne sklenila take pogodbe z Nemčijo, Italijo, Avstrijo, Češkoslovaško, Romunijo in Francijo. Tudi Italija je s priseljskimi državami sorazmerno zgodaj sklenila podobne pogodbe. Ker pa so bile te pogodbe vendarle za marsikoga sklenjene prepozno ali niso pokrivalе vseh zavarovalnih potreb delavcev, je bila podpora dejavnost njihovih etničnih društev toliko pomembnejša. Tej društveni dejavnosti sta se kmalu pridružili humanitarna in kulturno-prosvetna. Izseljenci so ustanavljali pevske zборе, »godbene« in tamburaške orkestre, igralske skupine, šahovske in razne športne klube. Mnoga društva so imela knjižnice, ob verskih in državnih praznikih ter ob drugih priložnostih so organizirala kulturne prireditve, družabna srečanja, blagoslovitve društvenih zastav, vinske trgatve, izlete v domovino ipd. Vendar večina izseljencev ni bila včlanjena v slovenska izseljenska društva, kar je pripomoglo k temu, da so se njihovi otroci hitro jezikovno in kulturno asimilirali (Drnovšek 1999a: 44–48).

Slovenska društva v državah Zahodne Evrope so bila glede na svetovni nazor treh vrst: katoliška, prougoslovansko nacionalistična (monarhistična) ter socialistična ali komunistična, v Nemčiji pa so obstajali tudi proavstrijsko naravnani krogi. Vsaka od teh skupin je imela kako svoje glasilo, čeprav je bilo v državah Evrope, kot je razvidno iz poglavja o izseljenskem časopisu, bistveno

manj periodičnih in drugih slovenskih izseljenskih tiskov kot v ZDA. Slovenski izseljenci v Zahodni Evropi v tem času tudi niso gradili svojih narodnih domov, šol ali cerkva. V evropskih državah večinoma ni bilo mogoče ustanovljati etničnih župnij, namesto tega so Slovenci in drugi priseljenjski narodi organizirali svoja pastoralna središča v okviru lokalnih cerkvenih skupnosti. V času med svetovnjima vojnoma so imeli Slovenci nekaj takih središč predvsem v Nemčiji. Slovenski priseljenci v Zahodni Evropi, ki niso sprejeli jugoslovanskega državljanstva, so se včlanjevali v avstrijska društva, nekateri levo usmerjeni slovenski izseljenci pa v levičarske sindikate in stranke, npr. v Komunistično partijo Francije. Slovenska izseljenska društva so večinoma sodelovala z drugimi tamkajšnjimi slovanskimi društvi, kar je razvidno iz poročil o skupnih družabnih srečanjih. Ideološki pritiski fašizma, nacizma, komunizma in jugoslovanskega centralizma so močno vplivali na delovanje slovenskih društev v Zahodni Evropi in na sorazmerno kratko življenjsko dobo mnogih od njih. Iz tega razloga pogosto niso dosegla tako razvejane organiziranosti in tako močne materialne osnove kot slovenske organizacije v ZDA. V času nemške zasedbe Nizozemske, Belgije, Luksemburga in Francije so slovenska društva v teh državah večinoma nehala delovati. (Kolar 2001: 135–138; Drnovšek 1999a: 45–48; 2002a: 153–157)

Nemčija

V Nemčiji so se po prvi svetovni vojni predvojnimi rudarskim društvom sv. Barbare in ženskim katoliškim društvom pridružila številna nova. Leta 1926 je tam delovalo 25 rudarskih društev sv. Barbare, ki so vključevala 750 članov, in devet bratovščin Rožnega venca, ki so štejele 820 članic. Leta 1922 je izseljenski duhovnik Janez Kalan ustanovil Zvezo slovenskih katoliških društev, v katero so bila v nekaj letih vključena vsa omenjena društva razen dveh. Čeprav so bila s prevlado nacizma leta 1933 v Nemčiji katoliška društva prepovedana, so vsa ta in pozneje ustanovljena slovenska katoliška društva nemoteno delovala še naprej. To je razvidno iz njihovega števila leta 1937, ko je bilo v Nemčiji aktivnih 23 slovenskih društev sv. Barbare in 16 bratovščin Rožnega venca. Zveza jugoslovanskih katoliških društev (sv. Barbare) je leta 1938 združevala 2.243 članov v 34 društvih, Zveza jugoslovanskih delavskih in podpornih društev pa 1.690 članov v 36 društvih. Prva je bila povezana z nekdanjo Slovensko ljudsko stranko, ki je v drugi polovici tridesetih let delovala v Dravski banovini kot slovenski del Jugoslovanske radikalne zajednice; druga, ki je imela slovensko vodstvo, dva pevska zbora, gledališke odseke ter zasebno podporno in pogrebno blagajno, se je povezovala z matično Jugoslovansko demokratsko stranko. V vzporedna ženska društva je bilo včlanjenih še 218

žensk. V Nemčiji je obstajalo tudi več slovenskih pevskih društev. Ustanavljali so tudi telovadna in športna društva, največ društev pa je imelo podporni, prosvetni, humanitarni in socialni značaj. (Drnovšek 1996: 34–36; 2012: 161–167; Žumer 1996: 397–399)

Z uvedbo šestojanuarske diktature leta 1929 in s sprejetjem Zakona o društvih, shodih in posvetih leta 1931 so se mnoga slovenska društva preimenovala v jugoslovanska, spremenjeni režim v Jugoslaviji pa je prek konzularnih in drugih jugoslovanskih predstavništev v društvih propagiral unitaristično politiko diktature. Med Zvezo jugoslovanskih narodnih katoliških društev in Zvezo jugoslovanskih delavskih in podpornih društev so obstajala ideološka nasprotja. Odpraviti so jih poskušali z ustanovitvijo Jugoslovanskega izseljeniškega odbora leta 1928 v Karnapu pri Essnu, ki je vzdrževal stike z izseljeniškim komisariatom v Zagrebu. V Odboru sta bila med glavnimi predstavniki jugoslovanskih organizacij v Nemčiji predstavnika obeh omenjenih zvez. Ker med zvezama vendarle ni prišlo do soglasja in sodelovanja v želenem obsegu, so leta 1933 v Düsseldorfu ustanovili Centralno zvezo jugoslovanskih delavskih društev v Nemčiji. Odtlej sta se morali zvezi skupaj obračati na pristojne v domovini. (Drnovšek 2012: 167–169; 2008: 255–256)

Belgija

Med letoma 1923 in 1940 so Slovenci v Belgiji samostojno ali v sodelovanju z drugimi Jugoslovani ustanovili dvajset (doslej evidentiranih) društev. V dvajsetih letih so začela delovati štiri delavska podporna društva, eno slovensko, ki se je po letu 1929 preimenovalo v jugoslovansko, in dve jugoslovanski društvi sv. Barbare ter tri pevska in/ali tamburaška društva. V tridesetih letih je nastalo le še eno podporno društvo, ki je bilo v imenu označeno kot slovensko, vsa preostala so imela iz že omenjenega razloga pridevnik jugoslovanski. Gre za sedem (delavskih) podpornih društev, eno društvo sv. Barbare, eno novo pevsko društvo in le eno žensko društvo. Leta 1934 je bila v Eysdnu ustanovljena Zveza jugoslovanskih društev (izseljencev) iz Jugoslavije, ki je bila pod vplivom Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije. Dejavnost društev je bila enaka kot v drugih državah Zahodne Evrope: gmotna samopomoč, kulturne prireditve, družabna srečanja (miklavževanje, trgatve, veselice) ter ohranjanje jezika. Društva so sodelovala s slovenskimi društvi v Franciji, od priseljencev drugih narodnosti pa zaradi katoliške vere in sorodnega jezika predvsem s Poljaki. Kljub temu je bila asimilacija Slovencev v tej deželi dokaj hitra. V katoliških društvih je bil večji poudarek na krščanskih vrednotah, protiverske tiske so zavračali, politično delovanje pa prepovedovali. V Belgiji je bila Katoliška cerkev močna, prav tako na drugi strani komunistično gibanje,

saj je v Bruslju nekaj časa delovala Zveza revolucionarnih delavcev in kmetov iz Jugoslavije, ki je bila centralna podsekcija Komunistične partije Jugoslavije. Leta 1940 je večina društev zaprla svoja vrata, le nekatera so poskušala odtlej delovati ilegalno. (Drnovšek 2012: 298–309; 1996: 36–37; 1997b: 357–389; 1990; Lipoglavšek Rakovec 1950: 49)

Nizozemska

V letih 1926–1931 je bilo na Nizozemskem ustanovljenih osem društev sv. Barbare, vsa so bila vključena v Zvezo jugoslovanskih društev sv. Barbare, ki je bila ustanovljena leta 1928 in je imela sedež v nizozemskem Heerlenu. Vsa društva so imela pevski zbor in knjižnico, nekatera še mladinski krožek ter dramski, tamburaški in kolesarski odsek. Zaradi povratnih migracij v času gospodarske krize je bilo pred začetkom druge svetovne vojne društev že manj. Njihovo delovanje je tudi sicer začelo postopoma usihati, saj je bilo med mladim rodom premalo zanimanja za društvene dejavnosti. Izjema je bil slovenski pevski zbor Zvon iz društva v Heerlenu, ki je imelo tudi otroški pevski zbor Venček. Zvon je od ustanovitve leta 1929 do leta 1939 dosegal uspehe, nastopal na koncertih in na radiu ter prejel več priznanj. (Drnovšek 1996: 37–38; 2012: 268–274)

Francija

V začetku tridesetih let 20. stoletja je v Franciji živelo okoli 16.000 Slovencev, ob koncu desetletja pa že več kot dvakrat toliko (Drnovšek 2000). Najštevilnejši in najboljše organizirani med tamkajšnjimi slovenskimi izseljenci so bili slovenski rudarji v premogovnikih in drugih rudnikih severne in severovzhodne Francije.

V tem času so v rudarskih revirjih Francozi delali predvsem v upravi rudnikov, med rudarji jih je bilo sorazmerno malo. Slovenci so živeli v narodnostno mešanih delavskih naseljih, pripadniki prve generacije se francoščine pogosto niti niso imeli priložnosti naučiti. Od domačinov so se razlikovali tudi po obleki, Slovenke so se od Francozinj že na prvi pogled ločile denimo po tem, da so namesto klobukov nosile rute. Vidna ali prikrita segregacija, ki so jo priseljenci doživljali v vsakodnevnih situacijah, se je lahko nadaljevala še po smrti, saj je bil ponekod priseljencem namenjen poseben del lokalnega pokopališča. (Pislar Fernandez 2004: 118–119) V takšnih okoliščinah ni presenečalo, da so Slovenci – pogosto skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi – razvili močno podporno dejavnost. Razgibana je bila tudi njihova kulturno-prosvetna dejavnost, vendar se ta po oceni Marjana Drnovška (1996: 48) »ni dvignila nad t. i. čitalniško raven«. To pa ne velja za unitaristično usmerjena jugoslovanska društva v Parizu, v okviru katerih so bili organizirani koncerti, recitali, umetniške razstave itd.

Društva so se delila v tri skupine: katoliška, projugoslovanska in socialistična oziroma komunistična. Tako kot v drugih delih Zahodne Evrope so se tudi v Franciji med katoliško naravnanimi slovenskimi izseljenci razširila zlasti (moška) rudarska podporna društva sv. Barbare in (ženske) bratovščine Rožnega venca. Največ je bilo ustanovljenih v dvajsetih letih – v departmaju Pas-de-Calais npr. je v tem času poleg treh bratovščin Rožnega venca delovalo pet društev sv. Barbare. Prihajalo je do nastanka novih podružnic, a tudi do spajanja obstoječih; dve manjši društvi sv. Barbare sta se denimo združili s Slovenskim društvom šahistov in Slovenskim prijateljskim društvom v Zvezo slovenskih delavskih društev Liévin (Bogovič, Canjko 1983: 106), vsa katoliška rudarska društva pa so bila povezana v Jugoslovansko rudarsko zvezo severne Francije v Liévinu. V bližnjem Sallauminesu je delovala tudi krščanska Jugoslovanska sekcija Svobodnih sindikatov rudarjev severne Francije, ki je leta 1931 celo poskusila izdajati delavski časopis. V dvajsetih letih so bila slovenska podporna društva sv. Barbare in druga slovenska oziroma jugoslovanska delavska podporna društva (Edinost idr.) ustanovljena tudi drugod po državi, največ v severovzhodni Franciji, predvsem v departmajih Moselle, Meurthe-et-Moselle in Meuse v »železni« Loreni. V Aumetzu so na slovenskem izseljenskem evharističnem kongresu leta 1931 ustanovili Jugoslovansko izseljensko katoliško akcijo, da bi med izseljenci širila nauk Katoliške cerkve. Po različnih krajih predvsem severnih in severovzhodnih departmajev so delovale podružnice unitaristično projugoslovansko usmerjene Zveze jugoslovanskih delavcev v Franciji (pozneje preimenovane v Nacionalni savez Kraljević Andrej), ki je bila ustanovljena leta 1933 v Metz. Leta 1936 je imela v Franciji in Luksemburgu 37 sekcij oziroma podružnic, svoj vpliv je širila tudi v Posarje. (Drnovšek 1996: 38–44)

Konec dvajsetih in v začetku tridesetih let je na tem območju in v manjši meri tudi drugod po Franciji nastalo več slovenskih ali jugoslovanskih glasbenih društev – pevskih podpornih ali samo pevskih ter tamburaških, nekaj tudi rekreativnih oziroma pristočasnih (kolesarskih, šahovskih ...). Pevske nastope in gledališke igre so prirejale tudi druga društva, leta 1930 je npr. Delavsko podporno društvo v kraju Audun-le-Tische (na meji z Luksemburgom) uprizorilo Miklovo Zalo in pevski koncert. (Drnovšek 1996)

Pod vplivom Komunistične stranke Francije ter slovenskih in jugoslovanskih komunistov je delovala Jugoslovanska delavska podporna jednota (ustanovljena leta 1928) s sedežem v Lensu in z osmimi podružnicami (večinoma v departmaju Pas-de-Calais), ki je imela do 1.400 članov – poleg Slovencev še Srbov in Hrvatov. V tem departmaju so bili v drugi polovici tridesetih let levo usmerjeni tudi dekliški baletni zbor Prijatelj Sovjetske zveze, Pevsko društvo

Ivan Cankar, knjižnica ter Podporno in prosvetno društvo Vesna (vsi trije v Lensu), v drugih krajih departmaja pa Tamburaški zbor, Kolesarski odsek ter šahovski in športni klub Delavec. To je bil čas razcveta sindikalnega gibanja v Franciji, kar se je še zlasti odražalo v Pas-de-Calaisu, ki je na splošno veljal za središče slovenske izseljenske levice. V letih 1936–1938, torej v času Blumove ljudske fronte, ko so si delavci priborili nekatere ključne pravice, je tu prišlo do neuspešnih poskusov zблиževanja levičarskih društev s katoliškimi. Katoliški izseljenski tisk se je boril proti vplivu liberalne in socialistične periodike med izseljenci in si prizadeval prepričati »združitev krščansko mislečega in komunističnega delavstva iz Jugoslavije v Franciji v en tabor«. (Drnovšek 1999a: 58)

Leta 1936 je bila v Lensu ustanovljena Zveza jugoslovanskih rudarjev v severni Franciji oziroma Jugoslovanska sindikalna zveza, ki je imela podružnice v različnih krajih Pas-de-Calaisa in drugih departmajev. V Pas-de-Calaisu je v tem času slovenska sekcija Društva prijateljev Sovjetske unije med drugim prirejala kulturne dogodke ter slovenska in francoska predavanja. Ženske so v več krajih departmaja ustanovljale levičarska društva proti vojni in fašizmu ter zbirale denar in drugo pomoč za jugoslovanske borce v španski državljanski vojni. Tudi katoliško Jugoslovansko rudarsko društvo sv. Barbare La Machine (dep. Nièvre) v osrednji Franciji je v javnem pismu leta 1937 izrazilo podporo republikanski Španiji (Drnovšek 1996: 44), kar priča o tem, da so tudi katoliška priseljska društva zagovarjala protifašistična stališča.

V Parizu so organizacije Slovencev odražale podobno delitev kot drugod po državi. Tu sta bila leta 1925 ustanovljena Jugoslovanska sekcija Komunistične partije Francije in Jugoslovanski mednarodni komite pri komunističnem CGTU (Confédération générale du travail unitaire). Slovenski klub, o katerem med drugim piše Ruda Jurčec (1991), se je v francoski prestolnici sestajal od leta 1928, med člani so bili nekateri znani Slovenci (npr. Venó Pilon, Aleš Bebler in slovenski založnik francoskih knjig Dore Ogrizek). Sedež leta 1928 ustanovljene Jugoslovanske kolonije v Franciji je bil prav tako v Parizu. Kolonija je imela sekcije po vsej Franciji, krajši čas je celo izdajala revijo Jugoslavija u Francuskoj, ki je med drugim objavljala slovensko poezijo in druge prispevke. V drugi polovici tridesetih let je v Parizu deloval Emigrantski komite, tu je bila ustanovljena Jugoslovanska radniška zajednica (JRZ 1936), dejaven je bil tudi jugoslovanski Sokol. V mestu, kjer se je do leta 1930 med drugim formiralo Združenje jugoslovanskih študentov, je v naslednjih letih obstajalo še nekaj drugih slovenskih oziroma jugoslovanskih društev, sindikalnih zvez in odborov za pomoč političnim emigrantom. Že leta 1933 je npr. Jugoslovanska sekcija Mednarodne rdeče pomoči zbirala med priseljenci iz Jugoslavije denar za žrtve terorja v Kraljevini Jugoslaviji. Podobno je leta

1938 Odbor izseljeniške pomoči s patronati v Parizu in Pas-de-Calaisu zbiral finančno pomoč političnim pregnancem v Jugoslaviji. Od leta 1937 je v Parizu deloval Jugoslovanski narodni odbor za pomoč španskemu narodu. Od začetka španske državljanske vojne se je tamkajšnjim republikancem pridružil 420 jugoslovanskih priseljencev v Francijo in 191 jugoslovanskih priseljencev v Belgijo. Ko so se po porazu začeli vračati v Pariz, so tam ustanovili Odbor nekdanjih španskih dobrovoljcev iz Jugoslavije. Med aktivnejšimi slovenskimi komunisti v Franciji so bili Dušan Kveder, Boris Kidrič, Lovro Kuhar, Tomo Brejc, ki je deloval med tamkajšnjimi slovenskimi izseljenci v letih 1936–1939, v času posameznih obiskov pa tudi Edvard Kardelj.⁸⁵ (Drnovšek 1996: 45–48)

Podporna in kulturno-prosvetna slovenska društva v evropskem izseljenstvu zunaj slovenskega etničnega ozemlja – rudarska in druga delavska, konservativnejša katoliška ali izrazito levičarska, pevska, telovadna, različna ženska in druga – so bila pred prvo svetovno vojno in po njej večinoma povezana s sorodnimi društvi na Slovenskem, kar se je odražalo na vseh področjih njihovega delovanja. Katoliška so gojila tesne stike z matičnimi cerkvenimi organizacijami, socialdemokratska z domačim socialdemokratskim gibanjem, liberalna so sodelovala z enako mislečimi krogi v domovini, prav tako projugoslovanska v dvajsetih in tridesetih letih. Socialistično in komunistično usmerjeni delavci in intelektualci so se med svetovnima vojnama tudi prek izseljenskih društev bolj ali manj prikrito vključevali v mednarodna levičarska gibanja, ki so dajala močan ideološki predznak njihovi podporni, kulturni in humanitarni društveni dejavnosti. Za vestfalske Slovence, ki so se med gospodarsko krizo v Nemčiji v začetku dvajsetih let preselili v Francijo, Belgijo in Nizozemsko, je bila po splošni sodbi nekoliko značilnejša katoliška usmeritev, med unitaristično projugoslovansko naravnanimi Slovenci je bilo največ tistih, ki so se priselili neposredno iz Jugoslavije, med zagovorniki socialistične in komunistične ideje pa so ponekod izstopali Primorci ter rudarji iz zasavskih revirjev. Te morebitne razlike v prevladujoči miselnosti posamezne skupine pa so sčasoma prerasle v stereotipno posploševanje, ki se v mnogih pogledih upira izsledkom podrobnejše zgodovinske analize.

Obe svetovni vojni ter lokalne in mednarodne gospodarske krize so ustavile ali začasno prekinile delovanje mnogih društev. Čeprav so evropske priseljenške države pred drugo svetovno vojno vabile slovenske in druge tuje delavce k zaposlovanju v deficitarnih poklicih, so jim v časih gospodarskih in političnih kriz obrnile hrbet. Domači delavci so jim očitali odvzemanje delovnih mest, njihovi družinski člani pa so nanje gledali kot na vsiljivce, ki ogrožajo njihovo preživetje. To je zlasti v začetku tridesetih let povzročilo množično vračanje delavcev v domovino, vendar tamkajšnje razmere pogosto niso

bile zanje nič ugodnejše kot ob njihovem odhodu (Drnovšek 1999c: 113–126). Zato se je marsikdo po določenem času znova odločil poiskati srečo na tujem.

Drugi deli jugoslovanskega prostora

Pred prvo svetovno vojno

Največ Slovencev na območju današnje Hrvaške je živel v Zagrebu, njihov delež v celotnem prebivalstvu mesta je bil po popisih leta 1890 več kot 15-odstoten. Tu je bilo leta 1908 ustanovljeno slovensko društvo Lipa, namenjeno izobraževanju in zabavi, ki je delovalo do leta 1920. Člani so bili lahko samo Slovenci in tudi uradni jezik je bil slovenski. Še pred tem sta bili slovenski društvi ustanovljeni v Pulju (1904) in Karlovcu (1905), a o njima razen omembe skorajda ni podatkov. Slovensko društvo v Pulju, ki je štelu okoli 40 članov, je bilo namenjeno socialni varnosti, izobrazbi in druženju članov. V Istri so se Slovenci in Hrvatje združevali predvsem v boju proti germanizaciji, zato je v tem času obstajalo nekaj skupnih društev: Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri (ustanovljeno leta 1902 v Pazinu), ki je organiziralo politične shode tudi v slovenski Istri; Hrvatsko-slovensko akademsko ferijalno društvo Istra, ki je organiziralo predavanja, zabave in nastope tamburaške skupine, dramske sekcije in pevskega zbora ter leta 1909 ustanovilo kar šest ljudskih knjižnic, in Hrvatsko-slovensko akademsko katoličko ferijalno društvo Dobrila, ki je delovalo vse do prve svetovne vojne – obe rivalski društvi sta bili ustanovljeni v Pazinu leta 1908; Katoličko potporno društvo Obrana (ustanovljeno leta 1909, prav tako v Pazinu), ki je do leta 1914 delovalo z namenom gmotne in moralne podpore hrvaškim in slovenskim katoliškim študentom, ter še nekaj drugih društev, o katerih je manj znanega.

Leta 1906 je bilo v Pazinu ustanovljeno Istarsko planinsko društvo kot podružnica Slovenskega planinskega društva s sedežem v Ljubljani, dve leti zatem so v Pazinu in Pulju odprli slovenski čitalnici. V čitalnicah so večkrat imeli tamburaški orkester, pevski zbor, uprizarjali so šaljive igre in govorili le v materinščini. V letih 1911–1913 je v Pulju delovalo društvo Skup Slovencev, ki je organiziralo zabave in imelo pevski zbor, kot večina drugih društev pa je dobiček od vstopnic namenilo Družbi sv. Cirila in Metoda. Od leta 1913 je v Pulju delovalo Slovensko pevsko, zabavno in podporno društvo, verjetno naslednik Skupa Slovencev; njegov društveni jezik je bil slovenski, namenjeno je bilo petju in igranju, organiziranju izletov, predavanj in medsebojne pomoči, imelo je tudi knjižnico.

Ob izbruhu prve svetovne vojne so v Pulju uvedli policijsko uro in prepovedali zbiranje in zabave. Na Reki je delovalo Slovensko društvo na Reki

(1909–1913), organiziralo je tečaje in izlete s številno udeležbo. Imelo je podporni odsek, pevski zbor, dramsko sekcijo in bralni odsek. Tudi v Voloskem-Opatiji je približno od leta 1905 delovalo Glasbeno dramatiško društvo u Voloskom, ki ga je leta 1911 nasledilo Slovensko izobraževalno in podporno društvo v Voloski-Opatiji. Od 600 Slovencev, kolikor jih je tedaj živelo v Opatiji, naj bi jih bilo vanj včlanjenih kar 300. Največ ohranjenih virov priča o njihovih izletih, organiziranih zabavah in predstavah dramske sekcije, ki je izvajala dela Finžgarja, Govekarja in drugih slovenskih avtorjev. (Riman 2010; 2012; Kržišnik Bukić 1995; 2003; Strašek 2006; Rotar 1990; Kramar 1991: 186–187; Žitnik Serafin 2014a)

Iz slovenskih dežel monarhije se je po avstrijski zasedbi Bosne in Hercegovine leta 1878 tja priselilo več kot 3.000 oseb, med njimi je bilo leta 1910 kar 400 državnih uradnikov. V Sarajevu je že pred koncem 19. stoletja živelo kakih 1.000 Slovencev, med prvo svetovno vojno so se tja preselili tudi številni primorski Slovenci. Prvo slovensko društvo v mestu je bilo Slovensko omizje (ustanovljeno leta 1897), ki je od leta 1910 neprekinjeno delovalo pod novim imenom Slovenski klub vse do prve svetovne vojne in nato spet po njej. Cilji obeh so bili enaki: delovanje čitalnice, knjižnice (ustanovljene leta 1911) in pevskega zbora, organiziranje prireditev, zabav, predavanj in ekskurzij ter ohranitev nepolitične države. (Koblar 2008: 335–339; Kržišnik Bukić 2007: 20, 69; Žitnik Serafin 2014a: 155–158)

Po letu 1914

Med prvo svetovno vojno so bila slovenska društva prepovedana, a so se člani nekaterih društev še naprej dobivali in po vojni poskušali društva obnoviti. Vendar to tudi po končani vojni ni bilo enostavno. V Istri je prihajalo do prepovedi slovenskih in hrvaških kulturnih in športnih društev že med italijansko zasedbo 1918–1920, dokončno pa pod Italijo v letih 1925–1926 z Zakonom o društvih, Zakonom o javni varnosti in Zakonom o javnih prireditvah. Temu je sledila še ukinitvev hrvaških in slovenskih zadrug v Istri (Darovec 1992). Tudi v Kraljevini Jugoslaviji so pridevnik slovenski v imenih društev oblasti prepovedovale. Ob uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929 so mnoga društva razpustili. Leta 1931 je bil sprejet Zakon o društvih, shodih in posvetih, ki je pogojno omogočal obnovev društev, a ta niso smela delovati na »plemenski« ali pokrajinski podlagi. V času Neodvisne države Hrvaške pa so bila na njenem ozemlju prepovedana vsa slovenska društva razen Slovenske kmečko-delavske Sloge (Kolar 1995: 129). Kljub vsem tem prepovedim je bilo obdobje med svetovnjima vojnama obdobje najživahnejšega društvenega življenja Slovencev v drugih delih t. i. jugoslovenskega prostora.

V tem času so Slovenci na Hrvaškem ustanovili največ društev v Zagrebu. Tu je bilo leta 1920, ko je prenehalo delovati predvojno slovensko društvo Lipa, ustanovljeno Akademsko društvo Triglav kot podružnica študentske mreže Triglava, ki je nastala leta 1875 v Gradcu. Društvo je imelo pevsko skupino, dramsko sekcijo in knjižnico, prirejali so debatne večere, predavanja in različne prireditve v Zagrebu in po Sloveniji. Leta 1923 je bila ustanovljena podružnica Jugoslovanskega katoliškega akademskega društva Danica, leto dni pozneje pa Slovensko prosvetno društvo Zagreb, ki je organiziralo prireditve in predavanja ter osnovalo knjižnico. Najpomembnejša za nadaljnji razvoj društvenega življenja zagrebških Slovencev je bila ustanovitev Narodne knjižnice in čitalnice leta 1930. Že v prvem letu je imela prek 1.000 članov in je bila središče kulturnih in izobraževalnih dejavnosti zagrebških Slovencev. V letu dni je pridobila več kot 2.000 knjig, večinoma slovenskih. Knjižnica je delovala kot društvo, saj je imela organizacijsko, propagandno in prosvetno sekcijo, odsek za izlete, šahovski, plesni in pevski odsek, ki je oblikoval tri zборе, ter mladinski odsek, ki je organiziral lastno gledališko dejavnost, predavanja, mladinske izlete in čajanke. Tudi prosvetna sekcija je pripravljala vsakotedenska predavanja, medtem ko je propagandna sekcija leta 1932 med drugim zbrala naslove kakih 15.000 zagrebških Slovencev. Leta 1936 se je društvo preimenovalo v Narodni dom. Naslednje leto se mu je pridružil novoustanovljeni Slovenski oktet, ki je interpretiral slovenske narodne in moderne pesmi, prirejal ljudske igre s petjem in organiziral pomoč med člani. Med drugo svetovno vojno je bil Narodni dom prepovedan in razpuščen, po vojni pa je spet začel delovati pod novim imenom Slovenski dom. (Strašek 2006: 97–104; Jerman, Todorovski 1999: 5, 24; Kržišnik Bukič 1995: 147–148, 152–154; Založnik 2009: 58–60)

Drugo pomembno društvo zagrebških Slovencev je bilo katoliško usmerjeno Slomškovo prosvetno društvo (1933–1941), namenjeno narodnoohranjalni, kulturni, prosvetni in podporni dejavnosti. Imelo je otroški in dekliški zbor ter prirejalo cerkvene koncerte in gledališke predstave. Do začetka druge svetovne vojne je članstvo društva vključevalo prek 800 Slovencev. Od leta 1935 je v Zagrebu delovalo tudi Društvo akademikov komercialistov Slovenije, od leta 1937 pa Akademski klub jugoslovanske radikalne skupnosti Slovenski jug, ki ga je ustanovila skupina slovenskih študentov. Dve leti pozneje so v predmestju Kustošija ustanovili Slovensko prosvetno društvo Kustošija, ki je prirejalo poučna predavanja, izlete in zabave, pomagalo siromašnim in onemoglim članom in imelo svojo knjižnico. Leta 1940 je bila ustanovljena še humanitarno naravnana Vincencijeva konferenca svetega Cirila za slovenske akademike v Zagrebu, katere člani so lahko bili samo moški krščanske vere. (Strašek 2006: 97–104; Kolar 1995: 119; Kržišnik Bukič 1995: 148–150)

Tudi na drugih območjih hrvaškega dela Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije sta med svetovnima vojnama delovali vsaj dve slovenski društvi. Na Sušku pri Reki so leta 1927 formirali Slovensko izobraževalno društvo Simon Gregorčič, ki je imelo leto dni pozneje več kot 200 članov in je delovalo do konca tridesetih let. V Karlovcu so leta 1930 ustanovili Kulturno-prosvetno društvo Slovenski dom Triglav, ki je, sodeč po slovensko napisanih pravilih in ciljnih društva, poleg izobraževanja članov skrbel za krepitev narodne zavesti in pripadnosti državi ter podpiral enake cilje drugih organizacij. Tudi v tem času so namreč številna društva – tako kot danes – v svojih programih navajala skoraj dobesedno enake cilje. Društvo je imelo knjižnico in čitalnico s slovenskimi knjigami in časopisi ter instrumentalne in vokalne skupine, ki so nastopale v hrvaških in zlasti slovenskih krajih. V delih današnje Hrvaške, ki so po prvi svetovni vojni pripadli Italiji, je prav tako nastalo ali bilo obnovljenih nekaj slovenskih in slovensko-hrvaških društev. Med drugim sta bili leta 1924 v Istri ustanovljeni dve društvi, Slovensko prosvetno društvo Danica v Pasjaku in Društvo sv. Mohorja za Istro. Nekatera slovenska društva so po prepovedi leta 1927 nadaljevala ilegalno ali neformalno delovanje in bila po drugi svetovni vojni obnovljena. (Kržišnik Bukić 1995: 166; Riman 2010: 143–145, 277–280)

V Sarajevu je po končani prvi svetovni vojni Slovenski klub lahko spet legalno deloval. Vrhunec je dosegel sredi dvajsetih let, leta 1924 je imel prek 200 članov. Klub je združeval pripadnike višjega sloja sarajevskih Slovencev in je s prispevki članov pogosto pomagal drugim Slovincem, a je imel kljub temu bolj malo stika z življenjsko važnimi vprašanji slovenske skupnosti v Sarajevu. Po ustanovitvi levo usmerjenega Delavskega kulturnega društva Cankar leta 1934 so se znotraj Slovenskega kluba in med obema društvoma stopnjevala številna nesoglasja. Novo društvo je kmalu imelo knjižnico, pevski zbor, dramsko skupino in instrumentalni ansambel, organiziralo je družabna srečanja, predavanja, nastope svojih skupin, gostovanja skupin iz Slovenije in izlete, od leta 1935 je izdajalo tudi svoj časopis (glej poglavje *Izseljensko časopisje*). V letih 1938–1939 je društvo ustanovilo še športno in šahovsko sekcijo ter sklad za vzajemno pomoč, v začetku leta 1941 pa je bilo s prepovedjo delovanja ukinjeno. (Koblar 2008: 339–358)

Zaradi naraščajoče potrebe po medsebojni materialni podpori so leta 1935 sarajevski Slovenci ustanovili Slovensko kreditno zadrugo (Koblar 2008: 339–358). Med svetovnima vojnama je v Sarajevu delovalo tudi Združenje emigrantov Gortan-Bazovica, ki so ga prav tako ustanovili sarajevski Slovenci, begunci pred fašizmom iz Primorske, Furlanije in Istre. Oblasti so bratsko podporno, humanitarno in narodnostno naravnano dejavnost tega društva in

tudi preostalih istrskih in primorskih društev po državi tolerirale, občasno pa so jo v obdobjih ohlajenih odnosov z Italijo celo uporabile za politično propagando. Ob takih priložnostih so tiskali brošure o jugoslovanski pravici do Istre ter o trpljenju in eksodusu tamkajšnjega prebivalstva pod italijanskimi pritiski (Jergović 2015). Tudi v okolico Banjaluke so se v začetku dvajsetih let preteklega stoletja začele zatekati slovenske družine iz Istre in Primorske. V Banjaluki so leta 1923 ustanovili Slovensko pevsko in izobraževalno društvo Triglav, ki je združevalo vsaj 150 članov. Leta 1927 je bila v bližnji Slatini, kjer je v tem času slovenska kolonija narasla na 58 družin, z namenom spodbujanja poljedelstva, vinogradništva in sadjarstva ustanovljena Slovenska kmetijska zadruga, le malo zatem pa še Izseljensko kulturno društvo Istra s pevskim zborom Soča, ki sta delovala do začetka druge svetovne vojne. (Koblar 2008: 359–361)

V Beogradu je leta 1931 živelo okoli 6.000 Slovencev, ki so imeli v drugi polovici tridesetih let pet društev (Cankar, Edinost, Prosvetno društvo, Triglav in Istra–Trst–Gorica), v mestu pa je obstajal tudi slovenski mešani pevski zbor Ljubljanski zvon. Leta 1935 je bilo ustanovljeno Društvo Slovencev v Beogradu, naslednik treh manjših tamkajšnjih slovenskih društev; imelo je pevsko, dramsko in prosvetno sekcijo, knjižnico in čitalnico. (Stanič 1987: 243; Kržišnik Bukić 2003: 126; 2004: 546; Žitnik Serafin 2014a: 163–171) Na območje današnje Makedonije, kjer se je turško prebivalstvo izselilo iz Vardarske banovine in omogočilo bivanje novim naseljencem, so se med svetovnimi vojnami umikali predvsem primorski Slovenci. Kot koloniste jih je tja usmerjala Zveza Jugoslovanskih emigrantskih združenj, primorske Slovence pa je namestilo v tamkajšnje kolonije predvsem društvo Istra–Trst–Gorica v Skopju, eno od šestih društev omenjene Zveze, ki so delovala v Jugoslaviji. Leta 1931 so se primorski Slovenci začeli naseljevati v vasi Bistrenica in tam ustanovili prvo slovensko društvo na območju Makedonije. Leta 1934 so začeli graditi manjšo katoliško cerkev, sčasoma pa so začeli Slovenci od tam odhajati. (Rusić, Novak 1973; Kržišnik Bukić 2003: 128; Jovanović 2001: 320) V Zetski banovini na območju današnje Črne gore je leta 1931 živelo približno 2.000 Slovencev, a o njihovih morebitnih društvih ni znanih podatkov.

Z izbruhom druge svetovne vojne se je začela deportacija po več tisoč Slovencev iz ožje domovine na območja današnje Hrvaške, Bosne in Hercegovine ter Srbije. Okoli 5.000 Slovencev so naselili v 22 krajev v BiH, medtem ko je bilo v Srbijo pregnanih več kot 7.000 Slovencev. Slovenski izgnanci so razvili kulturno življenje, formirali pevske zборе in dramske skupine, prirejali proslave ipd. V kolonijah so imeli tudi več manjših knjižnic s slovenskimi knjigami, še posebno dobro je bila organizirana npr. kolonija v srbskem Valjevu.

Leta 1944 je bilo v Beogradu ustanovljeno Slovensko kulturno-prosvetno društvo Franc Rozman – Stane, ki je po vojni med drugim pomagal pri vračanju izgnancev.⁸⁶ (Dolinšek Divčič 2001: 302; Suhadolnik 2006: 46–48; Roš 1967: 164; Ferenc 1993: 80; Bartulović 2001: 20–23)

Heterogenost izseljenskih skupnosti in njihovih društev

Tako kot to velja za matične Slovence od srede 19. stoletja, je bila tudi za slovenske izseljence značilna njihova delitev na dva nasprotna ideološka pola, v letih med svetovnjima vojnama pa v večini priseljskih držav na že omenjene tri izrazitejše »tabore«. Ob konservativni klerikalni in napredni liberalni struji se je izoblikovala še izrazito unitaristična projugoslovanska smer. Slovenci v izseljenstvu so se v vseh obdobjih razpoznavno delili na tiste, ki so bili bliže Cerkvi in v življenju katerih sta Cerkev in vera igrali osrednjo vlogo, in tiste, ki so svoje vrednote utemeljevali zunaj cerkvenih nauk. Čeprav je šlo v obeh primerih večinoma za delavstvo in so že zato temeljni interesi prvih in drugih dejansko sovpadali, so bili v domeni društvenega življenja in drugih oblik etničnega povezovanja pogosto le orodje v igri globoko zakoreninjene temeljne svetovnonazorske delitve. Znotraj obeh polov so obstajale radikalnejše skupine, ki so neredko dajale brezkompromisni ton medijskim vojnem med obema taboroma. Ta delitev se je odražala na področju slovenskih izseljenskih organizacij, njihovega časopisja ter njihove zavarovalniške, kulturne in humanitarne dejavnosti. Pri prvih in drugih je prihajalo do nadaljnjih delitev na organizacijske enote, skupine in medije z različnim političnim predznakom, ki se je lahko celo pri posamezni skupini glede na spremembe v vodstvu organizacije ali uredništva skozi desetletja bolj ali manj opazno spreminjal.

Slovenske izseljenske organizacije so se v času okupacije Jugoslavije leta 1941 – večinoma le začasno, a tesneje kot kadarkoli prej – povezale v skrb za staro domovino. Kakor hitro pa se je pokazalo, da iščeta podporo slovenskih izseljencev dve struji iz domovine, namreč uradna jugoslovanska vlada v Londonu z vladajočo Slovensko ljudsko stranko na eni strani ter partizani in Osvobodilna fronta na drugi, se je začasna enotnost izseljenskih skupnosti najprej zrahljala in potem marsikje povsem razblinila. Prav te razmere v matični Sloveniji so ponekod povzročile celo izrazitejšo politično polarizacijo slovenske diaspore kot kadarkoli prej. Mnoga katoliška in socialistično orientirana glasila izseljenskih organizacij, praviloma namenjena najširšemu sloju potencialnih bralcev, tj. delavstvu, so že ob svoji ustanovitvi napovedovala, da se bodo zavzemala za delavska vprašanja, kar so razglašala že v svojih podnaslovih. Deklarativni cilji, za katere sta se oba nasprotna tabora zavzemala, so zato morali v mnogih pogledih sovpadati, čeprav so se poti do njih

bistveno razlikovale. Pred drugo svetovno vojno je bila morda prav zato meja med levico in desnico vsaj pri določenem delu slovenskih izseljencev kljub vsem sporom in medsebojnim očitkom vendarle nekoliko manj izrazita kot proti koncu vojne, ko je napeto pričakovanje izida jugoslovanske revolucije med slovenskimi izseljenci spodbujalo jasno politično opredelitev.

Prav zato pripadniki prvega vala povojnih slovenskih emigrantov niso imeli težkega dela, ko so se odločali, na katere obstoječe organizacijske strukture predvojnih slovenskih priseljencev naj se ob prihodu obrnejo za praktično in duhovno pomoč in podporo, preden so lahko začeli ustanavljati svoje organizacije in društva. Precej težjo pot do razvejanega društvenega življenja slovenskih skupnosti so prehodili izseljenci, ki so se po drugi svetovni vojni podali v tiste dele sveta, v katerih pred vojno ni bilo dovolj rojakov ali pa niso bili izpolnjeni drugi pogoji za začetek njihovega organiziranega povezovanja na osnovi etnične in jezikovne pripadnosti. Kljub ostrim časovnim ločnicam, ki jih predstavljajo vojne, spremembe državnih meja in nove družbene ureditve, je v delovanju izseljenskih društev obstajala določena kontinuiteta, ki je v državah z daljšo tradicijo močnejše slovenske prisotnosti ustvarila pogoje za polnokrvni razvoj slovenske izseljenske kulture v najširšem pomenu besede.

IZSELJENSKO ČASOPISJE

Slovensko izseljensko časopisje je še danes eden najpomembnejših virov v okviru splošno- in kulturnozgodovinskih raziskav slovenskega izseljenstva. V njem se nazorneje kot v vseh drugih zgodovinskih virih zrcali tedanja dinamika ideoloških, političnih in kulturnih razmerij in razpoloženj v slovenski diaspori ter njihovih raznoterih manifestacij in učinkov na odnose v posameznih slovenskih skupnostih po svetu, pa tudi na njihov izrazito kompleksen, razgiban in pogosto spreminjajoč se odnos do dogodkov v stari in novi domovini.

Z izrazom izseljensko časopisje ali izseljenski periodični tisk ima večina avtorjev dosedanjih obravnav te tematike v mislih periodične publikacije, ki so jih izdajali izseljenci sami. Nekateri vključujejo v širši pomen teh pojmov tudi periodične publikacije, namenjene izseljencem, ki so izhajale v matični domovini ali zamejstvu in so med drugim prinašale številne prispevke samih izseljencev. Ločnico med prvimi in drugimi brišejo primeri, ko se je v izseljenstvu izhajajoči list združil z matičnim časopisom za izseljence ali pa se je kraj njegovega izida zgolj »preselil« v Slovenijo.⁸⁷ V tem poglavju so obravnavani tako prvi kot drugi.

Slovenska izseljenska periodika se je sorazmerno naglo razvila iz prvih sredstev informiranja članov skupnosti, kot so stenski časopisi, različni letaki, obvestila, vabila, programi kulturnih prireditev in komercialni oglasi. Izseljensko časopisje ima nekaj specifičnih značilnosti, ki ga vsebinsko razmejujejo od sočasne periodike na Slovenskem. Vsebinska zasnova izseljenskih listov pred drugo svetovno vojno je bila najpogosteje kombinacija novic iz stare in nove domovine na eni strani ter poročil o družbenem dogajanju v izseljenstvu na drugi strani, vmes ali v posebnih rubrikah pa lahko najdemo najrazličnejše druge prispevke, od praktičnih nasvetov, literarnih besedil, polemičnih komentarjev, zabavnih in ugankarskih vsebin ter izseljenskih komercialnih oglasov do posebnih rubrik za ženske bralke in t. i. »otroških koticov«.

Izseljenske liste so pogosto brali ljudje, ki sicer niso brali časopisov, kaj šele da bi vanje dopisovali. V »starem kraju« so se novice hitro širile, zato je bila potreba po časopisih morda tudi nekoliko manjša. V izseljenstvu pa je bila potreba po praktičnih nasvetih glede iskanja zaposlitve, pridobivanja državljanstva in drugih vidikov prilagajanja novemu okolju akutna. Uredniki so to okoliščino upoštevali, saj so jim praktično uporabne vsebine prinašale največ bralcev. V izseljenskih listih je bilo na voljo dovolj prostora za pisma in prispevke navadnih delavcev, ki jim »doma« v Sloveniji objavljanje v kakem časopisu ne bi prišlo niti na misel. Prav tako so bili tudi uredniki zlasti zgodnejših letnikov slovenskih izseljenskih listov pogosto samouki (Sulič 1996: 47–49).

Specializiranih tematskih, literarnih ali kulturnih revij je bilo v izseljenstvu mnogo manj kot splošnejših časopisov, vsi pa so se med seboj praviloma izrazito razlikovali po svetovnem nazoru, ki so ga odražali. Z vidika ciljne publike se je izseljenska periodika delila na interna društvena glasila, namenjena članom, in publikacije, namenjene širšemu krogu slovenskega bralstva v novi (in vsaj načeloma tudi stari) domovini. Izdajateljice slednjih so bile običajno izseljenske organizacije (jednote, zveze, družbe, društva ...), ki so imele člane ali simpatizerje po vsej državi sprejema.

Izseljenske časopise in revije je mogoče razvrstiti med bolj ali manj »nevtoralno«, ideološko razpoznavno in poudarjeno politično naravnano periodiko. Svojemu podmladku so slovenski izseljenci večkrat namenjali posebne strani ali posebne priloge v periodičnem tisku za odrasle, saj je bilo specializiranih listov za otroke in mladino komaj kaj. Nekaj je bilo izrazito verskih glasil in še več tistih, ki so ob raznovrstnih časnikarskih vsebinah spodbujala krščanske vrednote in naklonjenost Cerkvi. Radikalno levo usmerjenih časopisov je bilo sorazmerno malo, mnogo več jih je mogoče uvrstiti na zmerno levo; največ je bilo t. i. »delavskih listov«, bodisi takšnih, ki so bili izrecno namenjeni

»slovenskemu katoliškemu delavstvu« v izseljenstvu, ali onih, ki so nagovarjali t. i. »napredni« oziroma »progresivni« pol slovenskih izseljencev.

Združene države Amerike

Pregled periodike

Če govorimo o slovenski izseljenski periodiki v Severni Ameriki, imamo v mislih predvsem tiske, ki so izhajali v ZDA, brali pa so jih tudi slovenski priseljenci v Kanadi. Ti so bili, kot je opisano v prejšnjem poglavju, s Slovenci v ZDA tudi tesno organizacijsko povezani. Časopisna dejavnost Slovencev v ZDA, ki v obdobjih do leta 1945 vidno izstopa na ravni celotne tedanje slovenske diaspore tako po količini kot po vsebini najkakovostnejših listov in revij, pa ima zanimivo predzgodovino.

Kar pol stoletja pred izidom prvega slovenskega izseljenskega lista v materinščini je Andrej Bernard Smolnikar, nekdanji gimnazijski sošolec Friderika Barage, publicist, pacifist in ustanovitelj utopičnih naselbin,⁸⁸ v Filadelfiji izdal 26 številčk lastnega časopisa v nemščini, ki ga je naslovil *Friedensbotschaft an alle Völker* (1842). Vzporedno je v Filadelfiji izhajala tudi angleška izdaja njegovega časopisa z naslovom *Message of Peace to all Nations* (Stanonik 1999: 439–442; 1992: 133–135). Po daljšem premoru so slovenski izseljenci v različnih delih sveta v skoraj stoletnem obdobju najintenzivnejše časopisno-izdajateljske dejavnosti izdajali precej listov tudi v drugih jezikih svoje izobrazbe in okolja, Slovenci v ZDA seveda predvsem v angleščini. Časopisi v slovensko-angleški kombinaciji in angleške mladinske priloge ali posebni listi za mladino v angleščini so se pojavili v dvajsetih letih 20. stoletja, prvi angleški podnaslovi slovenskih časopisov pa že na prelomu 19. stoletja.

Prvi izseljenski časopis v slovenščini, katoliški tednik *Amerikanski Slovenec*, je začel izhajati v Chicagu leta 1891. Ta začetnik slovenske izseljenske periodike je bil, kot je pojasnjeval njegov podnaslov, v letih 1899–1914 glasilo Kranjsko slovenske katoliške jednote, pozneje glasilo različnih drugih slovenskih katoliških organizacij v ZDA, od leta 1924 pa glasilo »slovenskega katoliškega delavstva v Ameriki« (Bajec 1980: 11–14). V okviru verskih vsebin so v tedniku prevladovali članki o delovanju slovenske Katoliške cerkve v ZDA, stari domovini, Evropi in drugod ter o delovanju ameriške Katoliške cerkve. Prispevki so bili posvečeni katoliškim praznikom, krščanskemu načinu življenja, molitvam in zgodbam iz Svetega pisma (Friš 1991: 407). Prinašal je tudi posvetne vsebine, poleg oglasov, nasvetov in povesti v nadaljevanjih tudi novice iz obeh domovin in preostalega sveta, s čimer si je pridobil širši krog

bralstva. Med posvetnimi temami so bile kot vir za zgodovino slovenskega izseljenstva še zlasti pomembne novice iz slovenskih nasebin.

Amerikanski Slovenec se je pojavil že na samem začetku petnajstletnega obdobja najintenzivnejšega priseljevanja Slovencev v ZDA (1890–1914). Novinci v skupnosti so na eni strani potrebovali praktične informacije, na drugi pa po prepričanju izdajateljev ustrezno »duhovno« oporo (moralno ali religiozno) ter predvsem tudi ideološko oziroma politično orientacijo. Zato so – deloma kot odgovor na katoliško usmerjenost prvega časnika – naglo sledili drugi periodični tiski, že leta 1893 newyorški tednik *Glas naroda* s podnaslovom *List slovenskih delavcev v Ameriki*, ki ga je soustanovil, izdajal in dolga leta (so)urejal Frank Sakser. Oba »pionirja« slovenske izseljenske periodike sta kmalu začela izhajati vse pogosteje, a medtem ko je drugi postal dnevnik že v prvem desetletju izhajanja, je *Amerikanskemu Slovencu* to uspelo šele leta 1924 (Bajec 1980: 11–16). *Glas naroda*, ki je bil po vsebini bolj ali manj sredinsko usmerjen delavski časopis, je kot dnevnik dosegel eno največjih naklad med slovenskimi listi v ZDA, in sicer kar 14.000 izvodov. V njem so poleg občasnih avtorjev objavljali literarne prispevke Frank Kerže, France Magajna, Anton J. Terbovec, Ivan Zupan in Janko N. Rogelj, pa pesnika Ivan Zorman in Jack Tomšič ter eden od najzgodnejših ustvarjalcev ameriškoslovenske književne produkcije, Ivan Bukovinski.

Katoliško usmerjeni del Slovencev v Clevelandu se je odzval šest let pozneje z mesečnikom *Narodna beseda* (1899–1908), ki je po šestih letih prav tako postal dnevnik. To je tudi prvi slovenski časopis z angleškim podnaslovom: *The Only Slovenic Newspaper in Cleveland*. Res je bil v Clevelandu kar tri leta edini, saj mu je šele leta 1902 sledil humoristični mesečnik kratke življenjske dobe *Moskito: Edini slovenski šaljivi list v Ameriki*. Ker je še istega leta po desetih številkah usahnil, si je lahko enak podnaslov privoščil njegov naslednik *Komar*, ki je v lastništvu Franka Sakserja v New Yorku izhajal v letih 1905–1908. To je bil drugi in hkrati zadnji poskus humorističnega slovenskega lista v ZDA v obravnavanem času.

Najpomembnejšim trem kulturnim središčem ameriških Slovencev, Chicagu, Clevelandu in New Yorku, se po številu naslovov, nakladi in dolgoživosti slovenskih izseljenskih časopisov ni približalo nobeno drugo mesto v ZDA. Vendar je bilo tam še nekaj središč slovenskega periodičnega tiska, med njimi Pueblo v Coloradu, Lemont in Joliet pri Chicagu ter Milwaukee v Wisconsinu. V Pueblu sta že v prvih letih 20. stoletja izhajala katoliški tednik *Mir* (1901–1904) na eni strani in svobodomiselno naravnani *Glas svobode* na drugi. Ta je v Pueblu izhajal le v letih 1902–1903, nato pa do leta 1928 v Chicagu. Med

njegovimi številnimi uredniki so bili publicisti in pisatelji Jože Zavertnik, Ivan Molek, Zvonko Novak, Frank Magajna in Jakob Zupančič.

V Chicagu je v letih 1906–1952 izhajal tudi eden najpomembnejših ameriškoslovenskih levičarsko usmerjenih delavskih časopisov, *Proletarec* – glasilo slovenske sekcije Jugoslovanske socialistične zveze v Ameriki, ki je bila članica socialistične stranke ZDA, pozneje tudi kot glasilo Prosvetne matice (Bajec 1980: 27–28). List je do konca izhajanja zagovarjal socialistične vrednote, nezanemarljiv je tudi njegov prispevek na področju leposlovja. Posebno pomembno vlogo je odigral med drugo svetovno vojno, ko je Slovence v ZDA informiral o poteku vojnih dogodkov v Sloveniji. *Proletarec* je večino časa izhajal kot tednik. Med uredniki je bilo nekaj odmevnejših publicistov in pisateljev, med drugim Jože Zavertnik, Ivan Molek, Etbin Kristan in Frank Zaitz. Poleg njih so z literarnimi prispevki sodelovali pesniki in pisatelji Katka Zupančič, Andrej (Andrew) Kobal, Jože Ambrožič, Jack Tomšič, Anton Slabe, Joško Oven, Frank S. Tauchar, Ivan Jontez in Anna P. Krasna.

Etbin Kristan in Frank Zaitz (prvi od leta 1917, drugi od leta 1933) sta urejala tudi letno prvomajsko publikacijo *Prvi maj* (Chicago, od leta 1917), ki je v letih 1919–1928 izhajala kot slavnostna prvomajska številka *Proletarca* in v letih 1933–1945 znova kot samostojna letna publikacija *Majski glas*. Lastnica te publikacije, ki je med drugim prinašala bogato izbiro izvirnega slovenskega izseljenskega leposlovja, je bila Jugoslovanska socialistična zveza (v letih 1935–1941), izdajala pa jo je, tako kot *Proletarca*, Jugoslovanska delavska tiskovna družba (Bajec 1980: 57–58). Leposlovna besedila so v *Majski glas* prispevali – poleg že omenjenih sodelavcev *Proletarca* in nekaterih obrobnejših avtorjev – Milan Medvešek, Frank Česen, Louis Beniger in Jakob Zupančič. Še več izvirnega leposlovja je bilo v obravnavanem času mogoče najti v *Prosveti* in njenem *Mladinskem listu*, pred prvo svetovno vojno pa že tudi v njenem predhodniku, *Glasilu SNPJ*. Vsi ti naslovi so – tako kot *Proletarec*, *Prvi maj* in *Majski glas* – izhajali v Chicagu.

Ko je leta 1908 začel izhajati eden najpomembnejših slovenskih izseljenskih časopisov, *Glasilo SNPJ*, od leta 1916 *Prosveta*, je v ZDA hkrati izhajalo že vsaj dvanajst slovenskih listov (Bajec 1980: 32–36; gl. tudi sliko 1 na koncu poglavja o izseljenskem časopisju), nekaj jih je medtem že tudi prenehalo izhajati. Uredniki *Prosvete* pred drugo svetovno vojno, Frank Kerže, Jože Zavertnik in Ivan Molek, ki je med drugo svetovno vojno zaradi nesoglasja s političnimi stališči SNPJ odstopil z mesta urednika, so bili vsi dejavni tudi kot pisatelji. Poleg njih so v *Prosveti* ali njenem predhodniku objavljali številni osrednji avtorji tedanje književne produkcije ameriških Slovencev: Katka Zupančič, Ivan Zorman, Anna P. Krasna, Jože Ambrožič, Anton Slabe, Frank Zaitz, Frank

Česen, France Magajna, Zvonko A. Novak, Ivan Jontez, Jack Tomšič, Janko N. Rogelj, Milan Medvešek in Jakob Zupančič.

Glasiło Slovenske narodne podporne jednote je bilo najprej mesečnik, od leta 1910 tednik, od leta 1916, ko se je preimenovalo v *Prosveto*, pa dnevnik. Med prvo svetovno vojno so bile poleg običajnih sporočil o društvenih zadevah in vesti iz stare in nove domovine v ospredju predvsem novice z bojišč v Evropi ter članki o posledicah vojne v stari domovini. Časopis je tudi slikovito odražal manjšinski položaj Slovencev v ameriški družbi in spremembe v njihovem življenju ter spremembe v položaju žensk pod vplivom ameriškega kapitalizma, ki je bil bistveno drugačen od položaja žensk npr. v togi vaški skupnosti »starega kraja« (Sulič 1991: 335). Socialistična naravnost časopisa je prišla do izraza že pred prvo svetovno vojno (prim. Blagotinšek Turk 2001: 106–108). Književni prispevki so poleg politično nevtralnih leposlovnih besedil pogosto vključevali literarna dela, ki so prikazovala položaj delavskega razreda in pri bralcih utrjevala razredno zavest. *Prosveta* je imela več stalnih rubrik in mesečno prilogo, ki jo je več kot štirideset let urejala Mary Grill Ivanush in v katero so dopisovale članice Progresivnih Slovenk Amerike.⁸⁹ Od leta 1926 so v *Prosveti* občasno objavljali izvorna dela in prevode Louisa Adamiča (npr. Adamičev prevod Cankarjevega *Hlapca Jerneja* v nadaljevanjih), prevode njegovih del (npr. slovenski prevod Adamičeve avtobiografije *Laughing in the Jungle* v nadaljevanjih) ter članke o Adamiču in njegovih političnih akcijah (Christian 1996: 81–94).

Leta 1908 je pater Kazimir Zakrajšek v New Yorku ustanovil Družbo sv. Rafaela in leta 1909 začel pod njenim okriljem izdajati in urejati najstarejši slovenski izseljenski verski list, mesečnik *Ave Maria*, ki se je po več selitvah leta 1925 ustalil v Lemontu v Illinoisu. Uredništvo je že v prvi številki napovedalo, da bo list v začetku na osmih straneh prinašal »razne svete pesmice, sestavke in članke, ki bodo bodrili rojake h krščanskemu življenju in verskemu navdušenju« (Anon. 1909b: 3). List je občasno res objavljali literarne prispevke nekaterih osrednjih piscev t. i. »krščanske struje«, skupine avtorjev, ki so objavljali leposlovne prispevke predvsem v mesečniku *Ave Maria*, *Ave Maria koledarju*, *Novem svetu* in *Edinosti* (Petrič 1999: 115–118), med njimi patrov Kazimirja Zakrajška in Aleksandra Urankarja, ponatisnili pa so tudi nekaj pesmi Ivana Zormana (Petrič 1999). Njihove prispevke je mogoče najti tudi v *Ave Maria koledarju*, ki so ga slovenski frančiškani v ZDA začeli izdajati leta 1914 (v letih 1943–1945 se je imenoval *Slovenski koledar*). Koledar je poleg tega prinašal biografije slovenskih misijonarjev in duhovnikov, prispevke o slovenskih naselbinah v ZDA in drugod po svetu, o slovensko-ameriških stikih ter članke s področja zgodovinarstva. Že pred nastankom mesečnika *Ave Maria*

so v ZDA vzniknila nekatera slovenska župnijska glasila s kratko življenjsko dobo (*Oglasnik* v Leadvillu v Coloradu, *Zvonček* in *Danica* v Clevelandu). V dvajsetih letih 20. stoletja sta jima sledili novi župnijski glasili v Chicagu in Clevelandu, namen teh glasil pa je bil informiranje o dogajanju v župniji in širši cerkveni skupnosti. (Kolar 1991: 395–396, 401–402)

Leta 1920 so bili na območju Clevelanda 24.504 Slovenci, na območju Chicaga pa 21.595 Slovencev (Klemenčič 1995: 99). V Clevelandu je med svetovnim vojnama in še bolj proti koncu druge svetovne vojne potekal politični, ideološki in tržni boj med *Ameriško domovino* in *Enakopravnostjo*. Tiskarni izdajatelj obeh dnevnikov sta bili le nekaj sto metrov narazen na avenuiju St. Clair. *Ameriška domovina* je pod tem naslovom začela izhajati leta 1919, pod naslovom *Amerika oziroma Clevelandska Amerika* pa je obstajala že od leta 1908 in naj bi bila naslednica *Narodne besede* oziroma *Nove domovine*, ki je izhajala v letih 1899–1908 (Bajec 1980: 17–34; Susel 1992: 237; Gobec 2008). Časopis je bil najprej tednik, nato je izhajal vse pogostejše, dokler ni leta 1929 postal dnevnik. Med prvo svetovno vojno je bil časnik blizu stališčem Jugoslovanskega odbora, med vojnama je zagovarjal režim kralja Aleksandra, med drugo svetovno vojno pa podpiral akcijo Zveze slovenskih župnij (Milek 2004: 76). Največje zasluge za razcvet *Ameriške domovine* med svetovnim vojnama je imel urednik Louis J. Pirc, ki je v svojih uvodnikih in člankih izkazoval tudi smisel za literarni izraz. V časopisu je med drugim objavljala tudi pesnik, pripovednik in dramatik Ivan Jontez.

List je bil vselej naklonjen katolištvu in izrazil kritičen do bolj levo usmerjenega dela ameriških Slovencev, t. i. naprednega tabora, ki ga je v mestu zastopal zlasti dnevnik *Enakopravnost* (1918–1957), sprva neodvisen list, v letih 1925–1930 tudi uradno glasilo Slovenske svobodomiselnne podporne zveze. Med uredniki *Enakopravnosti*, ki je izhajala v nakladi do 7.250 izvodov, so bili pisatelji Janko N. Rogelj, Zvonko Novak, Ivan Jontez in – kot najpomembnejši – Vatro Grill (Bajec 1980: 60–62). Poleg njih so v glasilu med drugim objavljali urednik, društveni delavec, pesnik in pisatelj Anton J. Terbovec, proletarski pripovednik, igravec in režiser Milan Medvešek ter pesnik Jack Tomšič. Časopis je bil v letih 1934–1941 v Kraljevini Jugoslaviji prepovedan, a je vztrajal pri svojih političnih stališčih tudi med vojno in po njej ter organiziral pomoč rojakom v domovini. Zadnji urednik *Ameriške domovine* Rudolph M. Susel (1992: 242–243) piše, da so pomembno vlogo v boju med obema poloma ameriških Slovencev igrali tudi osebni spori in da je imela *Ameriška domovina* v štiri desetletja trajajočem boju z *Enakopravnostjo* prednost tudi zaradi zaslonbe pri trgovcih in drugih poslovnih, ki so redno oglašali v časopisu. *Ameriški domovini* so bile naklonjene tudi močne slovenske župnije in z njimi povezane

organizacije, poleg tega pa je imela *Enakopravnost* bolj kot *Ameriška domovina* »konkurenco v lastnih naprednih vrstah, na primer v *Prosveti*.« A kakor sta si časopisa idejno nasprotovala, sta bila tudi povezana v nekakšni soodvisnosti, »kajti težko je verjeti, da bi bil en ali drugi list tako angažiran, če ne bi imel takorekoč pred pragom ideološkega in do neke mere tudi poslovnega tekmeča« (Susel 1992).

V letih 1917–1922 je v ZDA sočasno izhajalo tudi po 22–23 slovenskih glasil (Grafikon 11 v prilogi), kar predstavlja prvega od obeh vrhuncev slovenske periodike v ZDA. V tem obdobju oziroma že od leta 1915 so ameriški Slovenci skoraj vsako leto začeli izdajati po tri do pet novih časopisov. V Chicagu je leta 1915 Frank Kerže ustanovil ter odtlej urejal mesečnik *Čas*, za katerega je do leta 1927 tudi sam pisal večino prispevkov. V različnih podnaslovih časopisa se večkrat pojavljajo besede leposlovje, napredek in izobrazba. V njem so objavljali tako levo usmerjeni kot tudi ideološko bolj ali manj nevtralni pisci: Ivan Molek, Jože Ambrožič, France Magajna, Anton J. Terbovec, Ivan Bukovinski, Janko N. Rogelj in Ivan Zorman. *Čas* je Kerže od leta 1920 izdajal v Clevelandu, leta 1928 pa je mesečnik preimenoval v *Novi čas*, njegov sedež premestil v Ljubljano in ga še zadnje pol leta urejal iz ZDA skupaj s tremi souredniki iz Slovenije.

Glasilo K. S. K. jednote (1915–1945), uradno glasilo prve vseameriške slovenske podporne jednote, je izhajalo v različnih krajih v letih 1915–1945; njegov urednik je bil vsa leta Ivan Zupan (Bajec 1980: 48–49). Ker je število članov mladinskega oddelka KSKJ naglo naraslo (s 1.313 članov ob ustanovitvi leta 1913 na skoraj 12.000 članov leta 1928), je jednota že leta 1921 začela izdajati posebno mesečno glasilo za otroke, *Angelček*. Tudi tednik *Sloga* (1915–1924), od leta 1919 *Edinost*, je izhajal v različnih mestih (Bajec 1980: 50). Med uredniki sta bila Jaka Debevec in pater Kazimir Zakrajšek, izdajateljice pa so bile različne slovenske katoliške družbe in zveze v ZDA. Literarna besedila so za *Edinost* prispevali npr. župnik Andrej Smrekar, pater Bernard Ambrožič in Ivan Bukovinski. Različni podnaslovi glasila sporočajo, da je list namenjen slovenskemu katoliškemu delavstvu v ZDA. Izhajal je najmanj enkrat tedensko, dokler se ni leta 1924 združil z *Amerikanskim Slovincem*.

Tednik *Nova doba* (1925–) je od drugega leta izhajal v Clevelandu. Časopis, ki ga je vse do leta 1957 urejal Anton J. Terbovec, je bil uradno glasilo Jugoslovanske katoliške jednote oziroma po njenem preimenovanju v Ameriško bratsko zvezo leta 1940 uradno glasilo slednje (Bajec 1980: 75–76). *Nova doba* je dajala prednost obravnavi vprašanj slovenskih priseljencev v ZDA, med drugo svetovno vojno je podpirala OF in združeno Slovenijo v okviru jugoslovanske skupnosti. Pomembna je tudi kot vir revijalnih literarnih objav

slovenskih izseljenskih pisateljev. V njej so objavljali leposlovne prispevke – poleg samega Terbovca – tudi nekateri drugi osrednji avtorji tega časa, med njimi Jože Ambrožič, Ivan Zorman in Janko N. Rogelj.

Pisatelj Andrew Kobal je v Chicagu v prvih letih izhajanja urejal malo poznani tednik (pozneje mesečnik) *Svoboda*, ki ga je v letih 1929–1935 izdajala tamkajšnja Jugoslovanska prosvetna zadruga *Svoboda*. Pomembnejša je *Zarja* (1929–), uradno mesečno glasilo Slovenske ženske zveze v Ameriki, ki je v Chicagu izhajala le prva štiri leta, odtlej pa ves čas do konca druge svetovne vojne v Clevelandu. Prvo leto je revijo urejala ustanoviteljica Marie Prisland, za njo Julia Gottlieb, v letih 1931–1933 Josephine Račić in naslednji dve desetletji Albina Novak (Bajec 1980: 87–88; prim. Arnež 1998: 54–55). Revija je sprva izhajala samo v slovenskem jeziku, a so ji kmalu začeli dodajati angleške strani. Namen revije je bil izobraževati in širiti slogo med Slovenkami, razkropljenimi po ZDA, saj te po opažanju predsednice Slovenske ženske zveze Marie Prisland niso mogle enakopravno uveljavljati svojih stališč v drugih slovenskih podpornih organizacijah (in njihovih glasilih) v ZDA. *Zarja* je zavzemala tudi jasna politična stališča, leta 1932 je npr. s člankom Slovenskim volivkam na srce in premislek (Anon. 1932) na predsedniških volitvah odkrito agitirala za F. D. Roosevelta.

Vzporedno z *Zarjo*, *Ameriško domovino*, *Enakopravnostjo*, *Glasilom K. S. K. jednote* in drugimi listi je v letih 1936–1941 v Clevelandu izhajal tednik *Napredek: Glasilo Slovenske svobodomiselne podporne zveze*, ki ga je urejal Vatro Grill. Literarno in kulturno pomembnejši je bil v istem času prav tako clevelandski mesečnik *Cankarjev glasnik* (1937–1943), ki ga je večino časa urejal Etbin Kristan, vmes – dobro leto dni v začetku vojne – pa njegov precej mlajši pisateljski kolega Ivan Jontez. Jontez je pred tem sodeloval v uredništvih *Prosvete* in *Proletarca* ter leta 1937 nekaj mesecev urejal tudi *Enakopravnost*. Literarna revija *Cankarjev glasnik* se uvršča med najpomembnejše vire izvirnega leposlovja slovenskih izseljenskih piscev v ZDA, v njej so poleg obeh omenjenih urednikov objavljali denimo Milan Medvešek, Frank Česen, Ivan Zorman, Katka Zupančič in Anna Praček Krasna.

Druge letne publikacije ameriških Slovencev

Čprav osrednje letne publikacije ameriških Slovencev ne sodijo med časopise, tudi teh ne smemo spregledati v okviru periodičnih tiskov. Poleg že omenjenih in zgoraj predstavljenih *Ave Maria koledarja* in *Prvega maja* oziroma *Majskega glaslu* je v ZDA izhajalo še nekaj naslovov, med katerimi sta s kulturnozgodovinskega vidika najpomembnejša *Ameriški družinski koledar* (1915–1950), ki ga je – tako kot *Majski glas* – izdajala Jugoslovanska delavska tiskovna družba

Proletarec, in *Slovensko-amerikanski koledar*, ki ga je uredništvo časopisa *Glas naroda* v New Yorku izdajalo od zadnjih let 19. stoletja do druge svetovne vojne. Ker so vse našete letne publikacije pomembne tudi na področju literarnih prispevkov, so vključene v obravnavo v poglavju Literarna dejavnost.

Druga svetovna vojna in stopnjevanje ideološko-politične polarizacije

Med drugo svetovno vojno je v ZDA hkrati izhajalo do 23 naslovov periodike, ki so jo izdajali tamkajšnji slovenski priseljenci in njihovi potomci. V Clevelandu se je drugim slovenskim časopisom leta 1939 pridružil tedenski *Glas slovenske dobrodelne zveze*, ustanovljene že leta 1910. V Chicagu je v letih 1938–1965 izhajal družinski mesečnik *Novi svet*, v katerem sta med drugim objavljala pesmi frančiškanski pater Evstahij Brlec in najpriljubljenejši slovenski izseljenski pesnik Ivan Zorman, v njem pa je z rubriko *Tihe ure* okoli deset let sodeloval tudi Jurij M. Trunk (Bajec 1980: 110–111; Trunk 1950: 194; Petrič 1999). V Milwaukeeju v zvezni državi Wisconsin je leta 1942 začel izhajati mesečnik *Sloga*. Poleg časopisov v slovenščini so Slovenci v ZDA izdajali vse več časopisnih prilog in samostojnih listov tudi v angleščini. Med bolj odmevnimi angleškimi časopisi slovenskih izseljencev so bili politično usmerjeni mesečniki Louisa Adamiča, ki si je kot povabljenec na večerjo v Beli hiši januarja 1942 še povečal veljavo med levo usmerjenim delom rojakov v ZDA: *In Re: Two Way Passage* (1942–1943), *War and Post-War* (1943–1944) ter *Today & Tomorrow* (od januarja 1945; od 3. številke *T & T: Trends & Tides*) (Žitnik Serafin 1992a; 1993: 47–86). Vendar Adamičevi angleški listi, tako kot natanko sto let prej Smolnikarjev nemški in angleški časopis *Friedensbotschaft an alle Völker* oziroma *Message of Peace to all Nations*, niso bili namenjeni (predvsem) slovenskim rojakom v ZDA.

Ideološko-politična polarizacija slovenskih izseljencev se je najjasneje izražala prav v njihovem časopisju, njihova nasprotja, ki so se odražala v besednih spopadih med predstavniki krogov blizu Katoliški cerkvi na eni strani in t. i. »progresivnim«, levo usmerjenim delom ameriških Slovencev na drugi strani, so se najbolj stopnjevala med drugo svetovno vojno. Značilen primer sta že vsa predvojna leta antagonistična clevelandska časnika *Ameriška domovina*, ki jo je med vojno urejal James Debevec, in *Enakopravnost*, ki jo je od avgusta 1943 (ponovno) urejal Vatro Grill. *Ameriška domovina* je bila med drugo svetovno vojno do Louisa Adamiča zaradi njegove podpore Titu in partizanskemu boju v stari domovini – tako kot vsi drugi časniki katoliško usmerjenega pola ameriških Slovencev – izrazito kritična. Na drugi strani je *Enakopravnost* skupaj z drugim tiskom t. i. progresivnega dela Slovencev

v ZDA tako Adamiča kot vodilno vlogo partizanov v narodnoosvobodilnem boju ves čas zavzeto podpirala.

Glasilo SNPJ, *Prosveta*, je Ivan Molek urejal od leta 1929 do leta 1944, ko je odstopil in ga je za kratek čas zamenjal pisatelj Milan Medvešek, za njim pa še isto leto Anton Garden. Molek je kot prepričan socialist (do leta 1934 je bil član ameriške socialistične stranke) v časopisu vsa leta vneto promoviral liberalna in socialistična stališča SNPJ. Med drugo svetovno vojno pa je med njim in SNPJ prišlo do razkola. *Prosveta* je pod uredništvom Molka izrazito naklonjeno pisala o četnikih, partizanom pa do konca leta 1943 komaj namenila kakšno besedo. Ker pa je SNPJ, čigar dnevnik je bila *Prosveta*, podpirala partizane, je prišla v spor z Molkom, ki je moral zato odstopiti (Milek 2004: 31). Molek se je zblížal s katoliškimi krogi, povezanimi z *Ameriško domovino*, ki je odtlej redno objavljala (tudi njegove) napade na vodstvo SNPJ, SANS, ZOJSA in Adamiča. Medsebojni časopisni spopadi med obema ideološkima poloma Slovencev v ZDA so se po vojni nadaljevali. V istih glasilih pa so se hkrati razkrivala tudi mnoga notranja razhajanja v obeh taborih, ki so občasno ogrozila trdnost zavezništev na obeh straneh ob sicer enotni odločitvi slovenskih Američanov za pomoč vojni in povojni Sloveniji.

Prekmurska periodika v ZDA

Tristoletna ustvarjalnost v prekmurščini na področju književnosti, publicistike in knjižnega ter časopisnega založništva je rodila sadove tudi v izseljenstvu. Bibliografija Franca Kuzmiča (1999) navaja okoli 90 izseljenskih bibliografskih enot. Največ časopisov v prekmurščini je izhajalo v osrednji prekmurski naselbini v ZDA, v Bethlehemu v Pensilvaniji. Med temi sta bila evangeličanskemu delu bralcev namenjena tednik *Szlobodna reics* (Bethlehem, 1916–1928), ki so ga leta 1928 nasledile *Slovenske novine*, ter *Zvona glasz* (Bethlehem, 1921). Za katoliške Prekmurce v Bethlehemu in drugod je izhajal tednik *Vogrszki Szlovenecz* (Bethlehem, New York, 1916–1917). V Chicagu je od pomembnejših prekmurskih časopisov izhajal le katoliški mesečnik *Zvezda vogrski Szlovencov* (1916–1922), urednika tega mesečnika sta leta 1922 izdala tudi promadžarsko usmerjeni *Kalendar za vogrske Slovence vu Ameriki na navadno leto 1922*. Poleg verskih vsebin so ti tiski prinašali članke s politično in socialno tematiko, informativne prispevke in polemike. Nesoglasja med različnimi frakcijami so se prevesila v potrebo po večjem povezovanju in sodelovanju, kar je privedlo do ustanovitve skupnega časopisa vseh Prekmurcev v Bethlehemu, tednika *Amerikanszki Szlovencov glasz* (Bethlehem in Pittsburgh v Pensilvaniji; Bridgeport v Connecticutu, 1921–1954). Ta je bil priljubljen tudi v Prekmurju, kjer pa je bil po priključitvi Prekmurja k Sloveniji prepovedan. Urejal

ga je Aleksander Kardoš, osrednja osebnost prekmurskega kulturnega življenja v Bethlehemu. Časopis je bralce informiral in izobraževal, predvsem pa je odigral osrednjo vlogo pri ohranjanju materinščine in slovenske narodne zavesti med Prekmurci v Bethlehemu in drugod po ZDA (Kuzmič, M. 1992; 1999: 267). Ponatisi člankov iz teh tiskov so izhajali tudi v tedanjem prekmurskem periodičnem tisku v domovini. Ker katoliške župnije v ZDA – razen v Bethlehemu – v začetku niso imele svojih prekmurskih duhovnikov, so tamkajšnje katoliške prekmurske publikacije hitro usahnilo.⁹⁰

Mladinski listi

Težnja po čim dejavnejšem vključevanju mladine v kulturno življenje skupnosti se je odražala tudi v časopisni dejavnosti. Že med prvo svetovno vojno, v letih 1917–1918, je izdajateljska družba Ave Maria v New Yorku izdajala *Mali Ave Maria: List za slovensko ameriško mladino*, ki je nastal iz nekdanje rubrike v mesečniku *Ave Maria*. Ker naj bi pri slovenskih otrocih opažali slabo znanje slovenščine, so slovenski frančiškani v ZDA leta 1924 začeli v angleščini izdajati mladinski verski list *St. Francis Magazine* (Kolar 1991: 397). V letih 1921–1923 je v Jolietu v Illinoisu izhajalo mesečno glasilo Mladinskega oddelka KSKJ *Angelček*; po ukinitvi samostojnega lista je *Angelček* v letih 1924–1926 izhajal le še kot mesečna priloga *Glasila K.S.K. jednote* (Bajec 1980: 66–67).

Julija 1922, dobro leto po ustanovitvi *Angelčka*, je tudi SNPJ v Chicagu ustanovila samostojni mesečnik za svoje mlade člane – *Mladinski list: Mesečnik za slovensko mladino v Ameriki*, do leta 1937 z angleško prilogo *Juvenile* (Bajec 1980: 68–70). Do izida prve številke so zbrali prek 3.300 naročnikov, leto dni po ustanovitvi je obsegal že 32 strani. List je bil izredno priljubljen, njegova dvojezičnost je k temu še pripomogla. Po mnenju urednikov je bila kultura najpomembnejša prвина naroda, vendar so slovenstvo že tedaj pojmovali kot kompleksen pojem, ki ne temelji nujno prav na jeziku. Mladino so seznanjali s slovensko kulturo prek literarnih del slovenskih avtorjev iz stare domovine in vedno več tudi »domačih« avtorjev, pripadnikov slovenske skupnosti v ZDA, kar je priljubljenost lista med mladimi še povečalo. V *Mladinskem listu* oziroma njegovi angleški prilogi *Juvenile* (kot tudi v *Prosveti*) so od leta 1926 občasno objavljali prevode kratke proze slovenskih avtorjev (Ivana Cankarja, Antona Novačana idr.), ki jih je prispeval Louis Adamič (Christian 1971: 4–24). Svoja izvirna literarna besedila so v mesečnik prispevali nekateri osrednji slovensko-ameriški avtorji otroške in mladinske literature, poleg Katke Zupančič med drugim tudi Anna Praček Krasna, Mary Jugg Molek, Ivan Jontez in Milan Medvešek. Podobna besedila so nekateri od teh avtorjev objavljali tudi v *Vrtcu*, mesečni mladinski prilogi clevelandskega glasila Slovenske

svobodomiselne podporne zveze *Napredek* (1936–1941), ki ga je s prilogo vred urejal Vatro Grill. V celoti v angleščini pa je chicaško mladinsko društvo SNPJ št. 559 Pioneer v letih 1929–1964 izdajalo za »delavsko mladino« v ZDA mladinski mesečnik *Pioneer Bulletin*.

Vzporednice in razlike v odnosu do pripadnikov druge generacije, ki so se kazale med obema ideološkima poloma ameriških Slovencev z dvema najpomembnejšima vseameriškim slovenskima podpornima enotama na čelu, SNPJ in KSKJ, je mogoče odkrivati tudi prek vzgojnih vsebin v njihovih omenjenih periodičnih publikacijah za otroke in mladino v dvajsetih letih 20. stoletja. Čeprav *Angelčka* v mnogih pogledih ni mogoče primerjati z *Mladinskim listom*, saj je prvi izhajal (bodisi kot mesečnik ali priloga) le slabih šest let, drugi pa (tudi) v slovenščini kar 23 let, imata publikaciji marsikaj skupnega. Obe sta že od začetka izhajanja vključevali angleške strani, da bi privabili k društvenemu dogajanju tudi tisto mladino, ki ji je slovenščina postajala vse bolj tuja. Imeli sta tudi podobno zgradbo, prevladovali so leposlovni prispevki za otroke in mladino, največ kratka proza in poezija, nekaj pa je bilo tudi dramskih iger, ki so jih uprizarjale mladinske dramske skupine. Obe glasili sta spodbujali učenje in uporabo slovenščine ter krepili etnično identiteto in občutek za solidarnost. Razlika je bila v tem, da je katoliški *Angelček* ob teh idealih v prvi vrsti razvijal in krepil v mladih bralcih versko pripadnost, *Mladinski list* pa proletarsko razredno zavest. (Kodrič 1992)

Vsaka slovenska narodna podporna »jednota« v ZDA je torej pred in med drugo svetovno vojno (in mnoge še po njej) izdajala svoje glasilo, kar prav tako velja za druge pomembnejše organizacije, kot so Slovenska ženska zveza, Slovenski frančiškani v ZDA ipd. Največ leposlovnih prispevkov je izšlo v periodiki SNPJ: *Prosveti*, *Mladinskem listu* in že prej v *Glasilu SNPJ*. Sledijo *Ameriški družinski koledar*, *Cankarjev glasnik*, *Majski glas*, *Proletarec*, *Enakopravnost* in *Glas naroda*, zatem *Ave Maria*, *Amerikanski Slovenec*, *Ameriška domovina*, *Edinost*, *Čas*, *Slovensko-amerikanski koledar* in *Nova doba* (prim. Petrič 1999; več v poglavju Literarna dejavnost).

Kanada

V Kanadi je bilo glede na sorazmerno majhno število slovenskih priseljencev med svetovnimi vojnama časopisne dejavnosti najmanj. Kanadski Slovenci so bili naročeni na slovenske liste iz ZDA – *Ameriško domovino*, *Glas naroda*, *Prosveto* itd., vanje so dopisovali, prispevke pa so objavljali tudi v glasilih srbskih in hrvaških društev.⁹¹ Kljub prostorski razpršenosti in dovolj razviti skupni organizacijski in informativni mreži z rojaki v ZDA je tudi v Kanadi izhajalo nekaj samostojnih naslovov slovenske periodike. Med prvimi znanimi

je *Kanadski glas*, ki je izhajal v Winnipegu v letih 1929–1930. Med drugo svetovno vojno je bil ustanovljen časopis *Edinost: Neodvisno glasilo kanadskih Slovencev* (Toronto, 1942–1948), ki je sprva izhajal kot polmesečnik, od leta 1943 pa kot tednik. Do leta 1943 ga je urejal Jurij Matešič, nato ga je nasledil Jurij Troha. Glasilo je bilo levo usmerjeno in se je opiralo na politično naravnost Kanadsko-jugoslovanske federacije (Canadian-Yugoslav Federation), ustanovljene med drugo svetovno vojno. V najuspešnejših letih naj bi imel list okoli 1.200 naročnikov (Urbanc, Tourtel 1984). Prinašal je politične članke, prispevke o gospodarstvu, kulturno kroniko, biografske prispevke, ponatise literarnih besedil in nekaj preprostih izvirnih leposlovnih prispevkov, ki so pogosto izhajali pod psevdonimi. (Bajec 1980: 114; Jurak 1999: 321; 2001: 196; Kocjančič b. l.; 1998: 151; Genorio 1992: 343–345) O drugih poskusih kanadskih Slovencev na področju izdajanja glasil v tem obdobju ni dosti znanega. Nekoliko več periodike so izdajali po drugi svetovni vojni, ko se je skupnost občutno številčno okrepila.

Južna Amerika

Prva objavljena slovenska besedila v Južni Ameriki so izšla v Buenos Airesu v letih 1919–1920 v *Jadraniu*, glasilu Centra Jugoslovanske narodne odbrane (JNO) za južni Atlantik, ki večinoma ni izhajal v slovenščini. Prispevala jih je skupina slovenskih izobražencev, ki so se priselili v Argentino pred prvo svetovno vojno in ki so ustanovili slovenski odsek JNO. Ciril Jekovec, vodja tega odseka in urednik *Jadrana*, je med najintenzivnejšim priseljivanjem Slovencev z območij, ki so se leta 1918 znašla pod Italijo, ustanovil tudi večjezični časopis *Gospodarstvo* (Buenos Aires, 1926–1930), v katerem je z informacijami med drugim želel pomagati novim priseljencem pri iskanju zaposlitve. List je priseljence bolj spodbujal k naseljevanju v notranjosti države in k ustanavljanju kmečkih kolonij kot pa k iskanju zaposlitve v prenaseljeni prestolnici. Urednik slovenskega dela je bil Rudolf Leban, leta 1927 so izšle celo tri samostojne slovenske izdaje tega časopisa. (Brecelj 1992: 167–170; Bajec 1980: 77–78)

Leta 1928 je duhovnik in prosvetni organizator Anton Mrkun med svojim polletnim bivanjem v Buenos Airesu želel okrepiti kulturno dejavnost slovenskih priseljencev, s tem da je njihova in druga slovanska društva poskušal povezati v zvezo slovanskih društev v Južni Ameriki. V ta namen je še istega leta začel izdajati *Glas iseljenika* in *Izseljenca*, oba zelo kratke življenjske dobe (Bajec 1980: 81). *Izseljenec* je prinašal verske vsebine, novice iz domovine, poročila o delovanju društev in članke o izseljenskih vprašanjih. (Brecelj 1992: 170)

Levo usmerjeno Delavsko kulturno društvo Ljudski oder v Buenos Airesu je leta 1928 začelo izdajati občasno glasilo *Delavski list*. Zaradi različnih težav in prepovedi v času vojaškega režima v letih 1930–1932 je izhajal le dve leti, leta 1932 pa ga je nasledil *Delavski glas* (Jevnikar, Mislej 1999: 14). Ker sta bila oba časopisa bolj namenjena ideološko-politični propagandi kot kulturnim vsebinam, je društvo Ljudski oder leta 1937 ustanovilo še delavsko in kulturno mesečno revijo *Njiva*, ki je »dosegla precej visoko raven, čeprav so jo urejali ljudje brez visokošolske izobrazbe« (Brecelj 1992: 174). V njej najdemo tudi nekoliko več leposlovja, celo prva dejanja izvirnega izseljenskega dramskega dela Planinska roža izpod peresa Jana Kacina, ki zaradi prepovedi izhajanja revije leta 1943 ni moglo v celoti iziti (Mislej 1999: 41).

Druga skupina slovenskih izobražencev se je oglašala v *Slovenskem tedniku* (1929–1936), ki so ga ustanovili liberalci hkrati s Slovenskim prosvetnim društvom I in ki je prav tako zanimiv tudi z leposlovnega stališča. Sprva ga je urejal ustanovitelj Peter Čebokli, leta 1932 pa je uredništvo prevzel Jan Kacin (Bajec 1980: 85–86). Jože Kastelic, prvi slovenski izseljenski duhovnik v Argentini, je od leta 1933 urejal versko rubriko in nato prilogo *Slovenskega tednika* z naslovom *Moje versko življenje* oziroma *Naše duhovno življenje*, ki je že po nekaj številkah prerasla v priljubljeni družinski tednik (od leta 1936 mesečnik) *Duhovno življenje*. V vsaki številki je bil poleg slovenskih prispevkov tudi kak članek v španščini (Kolar 1991: 398). Poleg verskih vsebin in člankov o aktualnih temah je revija tudi literarno zanimiva, saj je poleg izvirne kratke proze, poezije in potopisov prinašala tudi španske prevode slovenskih del, npr. Finžgarjevega romana *Pod svobodnim soncem*, ki je v prevodu Vande in Darinke Čehovin v letih 1942–1947 izhajal v *Duhovnem življenju* (Brecelj 1992: 176–177). V reviji sta poleg nekaterih danes povsem neznanih avtoric in avtorjev leposlovne prispevke med drugim objavljala potopisec Gvidon Jug in duhovnik David Fortunat Doktorič iz Urugvaja. Tednik je že od leta 1934 vključeval rubriki Naš mladi rod in Ženski tednik, vsaka od rubrik je imela svojo urednico.⁹² Leta 1933 je Viktor Kjuder začel izdajati projugoslovanski *Novi list*, ki je poleg drugih vsebin prinašal tudi nekaj leposlovja. Časopis se je štiri leta pozneje na pobudo Izidorja Cankarja s *Slovenskim tednikom* združil v *Slovenski list* (1937–1946). Vsi trije sodijo poleg revij *Njiva* in *Duhovno življenje* med najpomembnejše slovenske periodične publikacije v Južni Ameriki v obravnavanem obdobju.

Unitaristično usmerjeni jugoslovanski nacionalisti so dopisovali v *Slovenski dom*, ki je izšel le v treh številkah leta 1932, nato pa v tednik *Jugoslavija* (Buenos Aires, 1932), ki je imel v naslednjih letih samostojen slovenski del. V *Slovenskem domu* so sprva objavljali tudi člani Sokola, že naslednje leto pa

v Kjudrovem *Novem listu*. Konzorcij, ki je izdajal *Novi list*, je vodil arhitekt Viktor Sulčič. Časopis je, podobno kot *Slovenski dom*, opravičeval diktaturo kralja Aleksandra, medtem ko je bil odpor do poudarjanja razlik in umetnega ustvarjanja prepadov med srbstvom, hrvaštvom in slovenstvom značilen tudi za *Slovenski tednik* in *Slovenski list*, ki ga je nasledil (Brecelj 1992: 171–173). Vsi ti časopisi so imeli podobno vsebinsko zgradbo: poročali so o dogodkih v Jugoslaviji, Italiji in Argentini, *Slovenski list* je imel tudi rubriko za ženske in otroške strani, oglase in cerkveni koledar. Vsi so enotno protestirali proti fašističnemu pritisku na primorske in notranjske Slovence, ki so se znašli pod italijansko oblastjo (Mislej 1996).

Največ leposlovnih prispevkov je izšlo v *Duhovnem življenju*, *Slovenskem tedniku* in *Njivi*, nekaj pa tudi v koledarjih, ki so jih Slovenci v Južni Ameriki izdali pred letom 1945: *Slovenski izseljenski koledar za Južno Ameriko za leto 1937*, *Letopis južnoameriških Slovencev za leto 1941* in zbornik *Spominu Ivana Cankarja: Ob 25-letnici smrti 1918–1943*. Edini slovenski humoristični list v tem delu sveta, *Ricinovo olje*, je izšel samo dvakrat, in sicer leta 1930 v Buenos Airesu.

Med drugo svetovno vojno je slovenski tisk v Južni Ameriki, tako kot v drugih deželah slovenske diaspore, sprva predvsem odražal pluralnost političnih izhodišč in pogledov, nato pa se je iz meseca v mesec bolj polariziral. Revija *Duhovno življenje*, ki je pod uredništvom Janeza Hladnika v tem času izhajala kot mesečnik, je že leta 1946 odkrito pisala o nasilju nad domobranci. Na drugi strani je *Njiva* poleg novic prinašala tudi prav tako nedvoumno socialistično in komunistično naravnane vsebine, zaradi česar so jo oblasti leta 1943 prepovedale. Med drugim je sredi leta 1942 objavila prva poročila o partizanskem gibanju pod Titovim vodstvom in avgusta tega leta priobčila Klic Osvobodilne fronte civiliziranemu svetu. Vojno v Jugoslaviji in sporno vlogo Draže Mihailovića je komentiral tudi *Slovenski list*. Medijska vojna, ki je sledila, je privedla do razkola v Jugoslovanski narodni obrani. *Slovenski list* je nezadržno usihal, primorski Slovenci pa so jeseni 1945 začeli izdajati *Pravico*, v kateri so sodelovali nekdanji pisci *Njive* in druge t. i. delavske periodike. Enkratne publikacije in letaki so pozivali k pomoči v okviru novoustanovljene organizacije Svobodna Jugoslavija, sočasno so pod vodstvom levičarskih aktivistov potekala prizadevanja za združitev vseh slovenskih društev v Argentini (Mislej 1992: 186). Takšno zamisel so že nekaj let prej promovirali sodelavci lista *Naš dom*, glasila Gospodarskega podpornega društva, ki je v Villi Devoto pod uredništvom Viktorja Černiča občasno izhajalo v letih 1938–1943 (Brecelj 1992: 174).

Slovenci v Argentini so do leta 1945 krajši ali daljši čas izdajali okoli 16 časopisov, medtem ko sta bila v drugih delih Južne Amerike le dva neuspešna

poskusa: edina številka dvojezičnega *Izseljenca* je izšla v São Paulu leta 1930, dve leti pozneje pa sta v Montevideu v Urugvaju izšli dve številki mesečnika *Naš glas*, glasila tamkajšnjega Delavskega društva Ivan Cankar. Kot je podrobneje pojasnjeno v sklepnem delu pričujočega poglavja, so Slovenci v Argentini na področju časopisne in publicistične dejavnosti do leta 1945 po produktivnosti povsem primerljivi s predvojno slovensko skupnostjo v ZDA, saj je število naslovov tedanje periodike prvih in drugih povsem sorazmerno z velikostjo obeh skupnosti. Med periodičnimi publikacijami prvih in drugih je tudi sicer mogoče najti številne vzporednice, od značilne vsebinske zgradbe izseljenskih glasil do izrazite politične polarizacije etničnega tiska, ki je zaradi dramatičnega razkola med rojaki v Jugoslaviji dosegla vrhunec med drugo svetovno vojno in takoj po njej.

Zahodna Evropa

Slovenski izseljenski listi v Evropi so bili običajno hkrati namenjeni slovenskim bralcem v vseh državah zahodne Evrope, kjer so bile slovenske delavske kolonije. Prejemali so tudi nekatere izseljenske liste iz obeh delov ameriškega kontinenta, zato je bila potreba po lastni časopisni dejavnosti tam na splošno manjša. V Parizu in drugih univerzitetnih mestih Zahodne Evrope so tudi po ustanovitvi slovenske univerze mnogi Slovenci študirali in nekateri tudi poučevali, a tako prvi kot drugi večinoma niso bili v stiku s priseljenimi slovenskimi rudarji in z drugimi delavci v teh državah. Delovanje slovenskih intelektualcev na območjih, kjer so bili skoncentrirani slovenski priseljenci, je bilo praviloma povezano s političnim delovanjem. Izjema so bili izseljenski duhovniki in učitelji, ki so si poleg drugih ciljev (verske ali ideološke propagande) prizadevali tudi za ohranjanje slovenskega jezika in kulture med rojaki v tem delu sveta. Med redkimi izjemami je bil Slovenski klub v Parizu (ustanovljen leta 1928), v katerem so se med drugim srečevali Venó Pilon, Aleš Bebler in Dore Ogrizek. O pomanjkanju stikov med slovenskimi izobraženci in glavnino ekonomskih priseljencev, ki ga je med študijem v Parizu opažal tudi Ruda Jurčec, piše pisatelj v prvi knjigi svojih spominov (Jurčec 1991: 447–451), kjer poudarja, da je šlo za dva povsem ločena svetova, čeprav sta pripadala istim koreninam in je oba povezovala misel na vrnitev v domovino.

Kljub pomanjkanju motivacije, lastnih tiskarn (v drugih lokalnih tiskarnah so bile namreč težave s slovenskimi strešicami) in ustreznega kadra je v Zahodni Evropi v desetletju pred drugo svetovno vojno izhajalo nekaj slovenskih izseljenskih listov, ki so odražali svetovnonazorska izhodišča in politična stališča izdajateljev in urednikov. Tako kot velja za izseljenska društva v tem delu sveta, se je tudi izseljensko časopisje razpoznavno delilo na tri skupine,

namreč na projugoslovanska glasila, katoliške liste in delavski oziroma komunistični periodični tisk. Če večinoma le zelo kratek čas izhajajočim časopisom, ki so v celoti ali vsaj deloma izhajali v slovenščini, prištejemo še sorodne izseljenske liste v Zahodni Evropi, v katerih so slovenski izseljenci redno sodelovali ali jih brali in se v svojem časopisju odzivali na članke v njih, se njihovo število bistveno poveča.

V dvajsetih, predvsem pa v tridesetih letih 20. stoletja je tu izhajalo okoli 10 projugoslovanskih listov, ki jih je pogosto sofinancirala jugoslovanska država, ter 19 komunističnih in drugih levo usmerjenih delavskih listov, ki so jih finančno podpirali mednarodni fondi Kominterne. Mnoga od teh glasil so imela slovenske urednike in slovenske priloge. Največ izseljenskih listov, tako projugoslovanskih kot komunističnih ali socialističnih, je izhajalo v Franciji, mnogo manj v Belgiji, posamezni naslovi tudi v Švici in Nizozemski. Prvi so zlasti po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929 zagovarjali jugoslovanski unitarizem in se zavzemali za »en jugoslovanski narod«. Mednje sodijo med drugim *Jugoslavija u Francuskoj* (Pariz, 1928–1929), *Jugoslovenski glasnik u Francuskoj* (Freyming, Francija, 1930) in *Jugoslovenska sloga* (Merlebach, Francija, 1930), ki je izhajala v slovenščini in je številke članke posvečala primorskim izseljencem in nevarnostim fašizma. Slovenske prispevke sta objavljala tudi časopisa *Pariske novine* oziroma *Jugoslovenske pariske novine* (Pariz, 1930–1931 oziroma 1931–1939) ter *Glas jugoslovenskih iseljenika*, ki je izhajal v francoskem mestu Amnéville v letih 1933–1939 (Drnovšek 2012; 1992: 273–282). Levo usmerjeni izseljenski tisk je povezoval ilegalno delovanje Komunistične partije Jugoslavije s slovenskimi in z drugimi jugoslovanskimi izseljenci, npr. v akcijah za pomoč španskim borcem. Med Slovenci v Franciji najbolj razširjeni in najpomembnejši levičarski časopis je bil pariški *Glas izseljencev* (1936–1939), ki je imel leta 1938 kar 3.200 naročnikov. Urejala sta ga Dušan Kveder in (od leta 1937) Tomo Brejc, v uredniškem odboru leta 1938 pa sta bila med drugim Boris Kidrič in Lovro Kuhar, ki sta v časopisu tudi objavljala svoje prispevke. List je imel od leta 1938 samostojno hrvaško prilogo.

V Zürichu je v začetku tridesetih let v slovenščini izhajal *Delavski list*, ciklostirani štirinajstdnevnik, ki so ga brali predvsem slovenski sezonski zidarji v Švici. Urednik pariškega lista *Protiv glavnjače* (1934–1937), ki je deloma izhajal v slovenščini, je bil Lovro Kuhar, v uredništvu pariškega *Plamena* pa naj bi sodeloval Aleš Bebler. Bebler je nekaj časa urejal tudi *Delo*, ki je izhajalo od leta 1920 do praga druge svetovne vojne večinoma v Parizu; od leta 1933 sta ga urejala Lovro Kuhar in Stane Vilhar. Časopis je imel redno izseljensko rubriko, avtorji prispevkov v njej so se oglašali predvsem iz severne Francije. Delno v slovenščini so v tridesetih letih izhajali tudi *Naša pravica: List delavcev*

in kmetov iz Jugoslavije v Belgiji in Franciji, v kateri so se izrekli proti diktaturi in fašizmu v Jugoslaviji ter se zavzemali za izpustitev političnih zapornikov, *Glas delavcev in kmetov – radnika i seljaka iz Jugoslavije u Francuskoj i Belgiji* (1926–1928), ki ga je izdajal odsek jugoslovanskih delavcev pri socialističnem sindikatu CGT (Confédération générale du travail), komunistični list *Sloga radnika i seljaka* (1929–1936), prav tako namenjen jugoslovanskim izseljencem v Belgiji in Franciji, ter *Borbeni radnik / Borbeni delavec / L'Ouvrier militant* (1928–1930), organ jugoslovanskega mednarodnega odbora CGTU (Confédération générale du travail unitaire).

Nekaj naslovov je izhajalo tudi na Dunaju, med njimi od leta 1932 *Borbeni študent*, leta 1934 je dunajska policija že v kali zatrla dijaški *Punt*, med špansko državljansko vojno pa je izhajal *Dimitrovac* s prispevki v več jezikih, tudi slovenskem, ki je med drugim objavljajl pisma slovenskih španskih borcev. Deloma v slovenščini je na Dunaju in v Parizu izhajala v drugi polovici dvajsetih in v tridesetih letih 20. stoletja *Klasna borba*, glasilo z večinoma teoretičnimi komunističnimi prispevki; med številnimi znanimi avtorji sta bila npr. Lovro Kuhar in Josip Broz. (Drnovšek 1992: 294–302; 1999a: 53–56; 2012: 212–219, 279–280)

Tretjo skupino so tvorili katoliški listi. Od štirih slovenskih katoliških glasil v Zahodni Evropi sta dve izšli samo po enkrat, obe v Franciji: *Vestnik Jugoslovanske katoliške misije v Merlebachu*, ki so ga upravljali in urejali Slovenci, je izšel leta 1930, *Jugoslovanski rudar*, glasilo jugoslovanske sekcije krščanske organizacije Svobodni sindikati rudarjev severne Francije, pa v severnofrancoskem mestu Sallaumines leto pozneje (Bajec 1980: 90–91). Mnogo pomembnejši in tudi z literarnega stališča zanimivejši je *Naš zvon* (1925–1927), ki je izhajal v nemškem Bottrop-Boyu, enem od središč vestfalskih Slovencev. Urejal ga je Janez Evangelist Kalan, ki ga je poskušal razširiti med slovenske rudarje ne le v Vestfaliji in Porurju, ampak tudi med slovenske izseljence v drugih delih Evrope in v Ameriki. Izhajal je v 1.500 izvodih (Drnovšek 2012: 151). V Heerlenu na Nizozemskem so slovenski duhovniki izdajali mesečnik *Rafael* (1931–1935), predvsem informativno glasilo s poročili o aktualnem delovanju slovenskih društev v Belgiji, Holandiji, Franciji in Nemčiji, ki so jih dopolnjevali številni preprosti, pogosto anonimni leposlovni prispevki, pa urednikovi uvodniki ob verskih praznikih, politični članki (tudi o delavskih vprašanjih, npr. v podporo 40-urnemu delovnemu tednu), protikomunistični članki in bolj nevtralne obravnave marksizma, novice iz domovine, ponatisi iz revije ameriških rojakov *Ave Maria*, rubrika za otroke, humor in komercialni oglasi. Članki v *Rafaelu*, pa naj gre za verske ali aktualne vsebine, so praviloma naravnani proti kapitalističnim zlorabam delavstva. Zaradi denarne stiske se

V luči vere

I ljubimo
svoj dom!

RAFAEL

Glasilo jugoslovenskih izseljencev
v Holandiji in Belgiji

Uredništvo in uprava: Heerlen, Gasthuisstraat 3.
Štev. 6.

JUNIJ 1931

Izdajatelj: D. OBERZAN
Leto I.

P. Teotim:

RERUM NOVARUM.

Tako se nazivlje okrožnica, ki jo je izdal pred 40 leti papež Leon XIII., in v kateri razpravlja Njegova Svetost o položaju delavskega stanu. V zelo jasni luči opisuje papež žalosten položaj, v katerem se nahaja večina delavcev in neustrasno izjavlja, da je naložen delavcem suženjski jarem.

Papež Leon XIII.

Kot oče kristjanov, ki mu je usoda ubogih otrok pri srcu, opozarja sv. oče pred veliko nevarnostjo socializma, ki grozi s svojo brezbožnostjo, materijalizmom in iz tega sledočim razrednim bojem, kar vse ima lahko usodepolne posledice za delavski stan.

Zato navaja sv. oče sredstva, ki bi mogla biti dovolj močna, da vpostavijo zopet zdrave delavske razmere. Ta sredstva je iskati:

1. V Cerkvi, kjer edino je docela zavarovano človeško dostojanstvo; Cerkev namreč uči, da smo vsi ljudje bratje in sestre, med katerimi mora vladati pravičnost in ljubezen.

Cerkev nudi tudi dovolj nadnaravnih sredstev, da more biti človek koristen ud človeške družbe.

2. V državi. Sv. oče obirno opisuje dolžnosti države do delavcev in odločno povdarja, da mora najti delavska množica največ zaslonbe v državi.

3. Pri delavcih samih. Ti se morajo organizirati v društva, ki imajo za cilj njihov verski in ravno tako njihov materialni interes, tako da bo mogel delavec svojemu stanu primerno in pošteno živeti ter tudi kulturno napredovati.

Leon XIII. je dobil po tej svoji okrožnici ime „papež delavcev“.

Dragi Slovenci! Ko se vi večkrat čudite, koliko se je in se še tu v Holandiji za delavce stori, n. pr. glede stanovanj, bolniške oskrbe, pouka itd., vedite, da to ni v prvi vrsti radi tega, ker da ima Holandija veliko denarja, temveč, ker se je tu takoj ob pričetku industrije delalo na to, da se papeževa okrožnica uveljavi.

V mesecu majniku je stavil sedanji sv. oče Pij XI. o priliki proslave 40 letnice Rerum Novarum Holandijo v tem pogledu za vzgled celemu svetu.

KATOLISKA DELAVSKA DRUŠTVA V HOLANDIJI.

2. Stanovska organizacija - Werkliedenbond.

V zadnji številki našega lista smo podali splošem zgodovinski pregled delavskih društev in osvetlili delo centrale „R. K. Werkliedenverbonda“. Omenili smo, da ima ta zveza delavskih društev, v kateri so včlanjeni vsi 5 Werkliedenbondi, Mijnwerkersbondi in vse druge strokovne organizacije, svoj sedež v Utrechtu.

Vsaka škofija ima torej svoj Werkliedenbond. V vsakem večjem delavskem okraju ima potem ta Werkliedenbond svoje „Werkliedenvereniging“. V Limburgu je sedež Werkliedenbonda v Heerlenu, Stationstraat 59.

Kaj je torej Werkliedenbond in kaj je njega namen?

R. K. Werkliedenbond je delavska stanovska organizacija, katere namen je verski, moralni, umski in gospodarski povzdig delavskega stanu.

Svoj namen za verski in umski dvig delavstva dosega organizacija:

1. Z mesečnim prejetjem sv. obhajila, z duhovnimi vajami, s spodbujanjem za pristop v katoliške verske organizacije.

2. S prirejanjem **podučnih tečajev**, „Pratavondov“. V Limburgu ima Werkliedenbond posebno institucijo za izob-

Jutri je maskeradna veselica SRZ ženskega odseka v Collinwoodu

ENAKI PRED
LADINI IN POKRANCI

LARGEST
SLOVENIAN
DAILY
BETWEEN
NEW YORK
AND
CHICAGO

ENAKOPRAVNOST

SLOVENIAN-EQUALITY-DAILY

NEODVISEN DNEVNIK ZASTOJAJOČ INTERESE SLOVENSKEGA DELAVSTVA

EQUAL BEFORE
THE LAW

THE ONLY
SLOVENIAN
DAILY IN
INDUSTRIAL
ADVERTISING
MEDIUM

STREY, No. 11

LENKIN H. VOLKME
CLEVELAND, O. PETER, (FRIDAY), FEBRUARY 5, 1915
STREY, No. 11

Entered as Second Class Matter April 28th, 1914, at the Post Office at Cleveland, O. under the Act of Congress of March 3rd, 1879.

Single Copy 5c
Published by The Translator Club with the Postmaster at Cleveland, O. February 7th as provided by the Act of Oct. 3rd, 1912.

RUSKA VLADA SE SESTANE Z ALIRCI

**BOLŠEVIKI SO SPREJELI
PONUDBO ZA RAZGOVOR.**

**MOČNO PRIZNATI BISKOP DOLOŽBE ENTENTI
IN ČISTO TRGOVSKE KONKLESE.**

Prejeli smo naslednje izjave o pomirjenosti, da postojajo možnosti za mirna rešitev, če se bo prišlo do razgovorov med Bolševiki in vlado v Petrogradu.

Kot je bilo že omenjeno, Bolševiki so sprejeli ponudbo za razgovor. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Izvirno poročilo o razmerah na Slovenskem.

Dne 21. oktobra narodni praznik jugoslovanske neodvisnosti. - Slava Wilsonu, Kretu in Koroscu - Umikanje Nemcev in Madžarov - Mešanje so herati in kmethi. - Strašna druginja - Trgovci in kmetje so delali dobro kupčijo. - V Ljubljani so srbili vojaki - Goranci popolnoma razbiti.

Vse je bilo v narodnih volah. Kar jih je prišlo in šlo, da so bili pripravljeni. In vse njihovi prvi koraki so bili uspešni. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Fany Demoselj in njena sestra Alžbeta v narodni noši na slavnosti slovenske neodvisnosti.

VELIKA PRORAČUN, PREDLOGA

SREČNJE PRICANJE V RUSI V SOBOTO ZVEČER.

Washington, D. C. 6. oktobra

Vrsta proračunske predloga je bila sprejeta. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Fany Demoselj in njeni sestrulici.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

Priznanje biskopov, da so prišli do razgovorov z vlado, kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado. To kaže na to, da se Bolševiki pripravljajo na razgovore z vlado.

SLOVENSKI TEDNIK

Leto - Año VI. No. 263

"EL SEMANARIO SLOVENO"

Cena 10 cent.

Uredništvo in upravitelstvo
Calle ANABCO 2322 U. T. 58 - 3667
Sprejemanje strank vsak dan od 15.—18.

Buenos Aires, 26. julija 1934

Narobnina za pol leta 5 arg. 3.—, celo leto 8 5.—; Ineditivno Dolar 2.—
Last izanje ob sobota strizkar mesečno

TARIFA REDUCIDA
FRANQUEO PAGADO
Concesión 1593

Nacijsti so ubili avstrijskega diktatorja Dollfussa

Ko se je Hitler vsled slabe ekonomske in politične situacije Nemčije vendar le pogodil z Mussolinijem, da se ne bo delalo za priključitev Avstrije k Nemčiji, je Mussolini takoj zavrnil italijansko zunanjo politiko v drugo smer, kot smo je na drugem mestu povedali. To je nemška fašista naravnost podvijalo, da so prišli z očitno nacistično propagando v Avstriji. Nemška vlada seveda v javnosti figurira kot da ni ona odgovorna za stvari, ki se dogajajo v Avstriji.

Kancelar Dollfuss je hotel pri Društvu narodov javno protestirati proti terorizmu iz Nemčije. Do tega ni prišlo ker so ga ne dni nacijsti ubili.

V sredo, ko so bili ministri ravno pri zborovanju je nasloščilo vladno palačo kakih 300 naobčtov, ki so nosili "falš" uniformo "Heimwehr", ter je eden od njih takoj oddal strel proti kancelarju Dollfussu, ki ga je smrtno zadela.

Osem nacijstov, preoblečeni v narodno orožje, so se že predpoldnem vtrli napil v vladno palačo. Ubili so načelnika rdnjopostaje ter so leta polastili. Smrtnih so tudi nekoga politična, ki se jim je bližal. Takoj so pričeli z radio propagando. Nekoliko po eni uri popoldne je zaznamil radio, da je kancelar Dollfuss odstopil in da je prevzel vladno krmilo Rintelen. Naj bo omenjeno, da je Rintelen poslanik v Rimu.

Policijska je kmalu zapazila da z radio postaja ni vse v redu. Pričela je osvajat vladno palačo z majalnimi bajoneti in z ročnimi granatami. Medtem je prišlo na pomoč tudi vojskstvo s strojicami. Nacijsti so bili poltanjani v zadnje nadstropje. Ob treh in četrtih jih še policija premagala in so bili štirje mrtvi.

Medtem pa so njihovi tovarši že ubili Dollfussa ter aretirali vse ministre.

Nikoli ni vedel kaj se godi v notranjosti palače. Čudno se je slišalo, da daje vladna novostva major Fey in ne Dollfuss, kar so v Pragi in tudi drugod takoj komentirali, da se je moralo nekaj pripetiti.

Mayor Fey, ki je v vladi narodni obrambni komisar, je dal z balkona dvakrat ukaz policiji in "Heimwehru" naj ne podvzame nikakih korakov dokler ne dobi zato dovoljenja. Med tem so se ministri v notranjosti palače, pod grožnjo za življenje, pogajali z nacijsti.

Druz vladnega dovoljenja je bilo od posameznih krajevnik funkcijonarjev takoj po vsaj republiki proglašeno osebno stanje.

Nacijsti so pripravili atentate tudi na druge vodilne osebnosti po raznih krajih, ki so se več ali manj posrečili. Treba je pripomniti, da nacijstov socialisti, ki imajo pretično večino, niso nih ovrhali v borbi proti Dollfussovi diktaturi, za kar imajo dovolj poverda iz kravih februarskih dopodkov.

Zgleda, da bo ostal notranje politični položaj zaenkrat neizpremenjen. Princ Starheimberg ki se je med tem časom nahajal v Benetkah, je dal od tam povelje "Heimwehru" naj se oboroži do zob in naj bo pripravljen. Ministriški predsednik Miklas je takoj reorganiziral vladno, ki je uradno proglašila osebno stanje.

Meja med Avstrijo in Nemčijo je popolnoma zaprta.

Italija je takoj mobilizirala vojskstvo na avstrijski meji, ki bo v slučaju sile takoj vkorakalo na avstrijsko ozemlje.

Do vojne najhže ne bo prišlo, ker je Nemčiji v današnjih okoliščinah ne kaže izzvati. Vsekakor pa je mir Evrope na kocki.

V našem listu smo že večkrat pisali, da je fašizem stalna nevarnost za mir v Evropi. In zadnji dogodki so nam v pomeni dokaz, da se ne motimo.

Umetna. — Društvo narodov pravi, da je vojna predraga. Očitveno je vse od Italije, Francije in Anglije.

Italijansko in češkoslovensko vojskstvo se pripravljeno na vojno. Dunaj — Engilberta Dollfussa, ki je zračen na sliki s svojo ženo, so pokopali danes.

Vatikan. — Papež je obsodil nacijste za barbarstvo in ta je bil tudi Dollfuss. Saj je že vsem v spominu koliko ljudi je dal pokopati v februarški revoluciji. Kot katoliškega diktatorja, bi se lahko reklo, da ga je božja kazen zadela.

Dunaj. — Aretiranih je 114 nacijstov. Vlada se jih ne upa obsoditi na smrt, ker se boji še večje zmešnjave.

Politijsko poročilo pravi, da je ubil Dollfussa Franc Holzecher, bivši vojski četaik.

Dunaj. — Podkancelarju von Starheimbergu, ki je naslednik Dollfussa, je brzojavil Mussolini, da se more neodvisnost Avstrije obraniti pa četudi z vojno.

Pariz. — Francija pravi, da ni za to, da bi Italija, Jugoslavija in češkoslovenska sešede Avstrijo, vendar, če bi bila Anglija za to, ho tu Francija podvzela korake.

Francija pravi, da se Nemčije le hlini, da ni kriva na dogodke v Avstriji, v resnici pa da je za vse odgovorna.

MUSSOLINI SE JEZI NA HITLERJEVSKO PROPAGANDO V AVSTRIJI

Kljub temu, da sta se nedavno Hitler in Mussolini pogodila v Benetkah za neodvisnost Avstrije, ni prenehala nemška fašistična propaganda v Avstriji. Kri ni voda. Četudi politični interesi Nemčije zahtevajo drugace, se ne bo nikoli odpovedala avstrijskemu prebivalstvu, ki ji po krvi in jeziku pripada.

Italijansko fašistično (nosopisje je dolgo časa povdarjalo stališče italijanske politike na pravn Avstriji in Nemčiji, ko pa je videlo, da se s hitlerjevsko propagando le ne preneha, je prišlo odločneje nastopiti. Zahteva, da se s fašistično propagando v Avstriji popolnoma preneha.

Pričakovati je, da bo zadobila zadeva Avstrije, med Italijo in Nemčijo, dalekosežne posledice. Fašizem pač ne more gojiti idejnega prijateljstva, ker je agržen na militarizem.

Odkar se pripravljajo, Anglija, Italija in moria tudi Francija za tesnejše sodelovanje, je zapariti v Nemčiji drugo politično ostranje, ki se zima čitega pojma. Opaziti je splošno posrčitev diplomatskih odnosov med evropskimi državami, kar znači, da se nad Evropo ponovno zbira temni oblaki. Narodi iz kapitalističnega propagandnega sistema pač ne najdejo izhoda.

Kot je bilo pričakovati je francoski zunanji minister Barthou, ki je obiskal razna središča evropskih držav, zelo zblodnil politični položaj Evrope. Državniki zopet niti več ne verujejo eden drugemu in so pričeli rožljati z orožjem.

Mussolinijeva zunanja politika je zadnje čase precej pridobila, zato tudi je Mussolini hitro izrabil priliko, zelo zblodnil politični položaj Evrope. Državniki zopet niti več ne verujejo eden drugemu in so pričeli rožljati z orožjem.

Če bi Italija resnično navezala tesnejše prijateljstvo s Francijo, kar je iz gospodarskega stališča Italije pričakovati, ostane Nemčija na evropski osni popolnoma osamljena, tveva če bi bila Poljska na njeni strani. V tem slučaju bo Nemčija prišla na iskati nekega političnega izhoda.

Italija je pričela tudi z živlano politično taktiko na Balkanu. Psečno je pričela iskati boljših odnosov z Jugoslavijo.

Pri vsi teh brezpolnih kematijskih evropskih državah se pa lahko mirno rečemo, da dokler ne bo zavladal v Evropi zdrav socialni red, kot ga imajo Slovani na severu, ni pričakovati mira in blagostanja.

(Op. ur. Članek je bil napisan predno so ubili Dollfussa, ki pa ne izgubi mnogo na veljavi in ga zista preobčujemo.)

Berlin. — Hitler je imenoval von Papena, ki tako je znan iz zadnjih dogodkov v Nemčiji, za polnoobčnega ministra na Dunaju.

Uput za brzo izdavanje...
 This paper is devoted to the interests of the working class...
 Published weekly, except on Sundays and public holidays.

PAZITE!
 Na števila v oglasih...
 (176)

Štev. (No) 178.

Chicago, Ill. 17. januarja (January), 1911.

Leta (Vol.) VI.

Sramota
 Naša kmetija v bližini...
 (Text continues with details of a local incident involving a woman and a man, mentioning names like 'Karl Darwin' and 'Sherman').

Sadovi dela - v zep kapitalizatom.

Udarec za Udarec
 Vrhovni sodnik...
 (Text discusses a legal case or judicial decision, mentioning 'New York' and 'Udarec').

Blažni sistem.
 V državi na Jugu...
 (Text describes a social or economic system in the Southern United States, mentioning 'Blazni sistem').

Strajka krepije delovna kladba.
 Strajka krepije...
 (Text reports on a strike by workers, mentioning 'Strajka krepije' and 'delovna kladba').

Službeni delavci.
 Službeni delavci...
 (Text discusses the situation of government employees, mentioning 'Službeni delavci').

Službeni delavci.
 Službeni delavci...
 (Text continues the discussion on government employees, mentioning 'Službeni delavci').

Službeni delavci.
 Službeni delavci...
 (Text continues the discussion on government employees, mentioning 'Službeni delavci').

Službeni delavci.
 Službeni delavci...
 (Text continues the discussion on government employees, mentioning 'Službeni delavci').

Službeni delavci.
 Službeni delavci...
 (Text continues the discussion on government employees, mentioning 'Službeni delavci').

Službeni delavci.
 Službeni delavci...
 (Text continues the discussion on government employees, mentioning 'Službeni delavci').

Službeni delavci.
 Službeni delavci...
 (Text continues the discussion on government employees, mentioning 'Službeni delavci').

Službeni delavci.
 Službeni delavci...
 (Text continues the discussion on government employees, mentioning 'Službeni delavci').

Službeni delavci.
 Službeni delavci...
 (Text continues the discussion on government employees, mentioning 'Službeni delavci').

Službeni delavci.
 Službeni delavci...
 (Text continues the discussion on government employees, mentioning 'Službeni delavci').

Maršalstvo \$2.00 na leto, vključno dva letna preizkusa.

Mestne novice.

Pariziska Nemci stopajo nazaj. Da bi izboljšali položaj vzhodnih Nemcev, so Nemci v Parizu stopili nazaj.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

—Neki izvestnik iz Pariza pravi, da Nemci stopajo nazaj vzhodno od Pariza.

75 utoplenih.

Mevo Ditz, Pa. je našla pono. Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

NEODVISEN LIST ZA SLOVENSKE DELAVCE V AMERIKI.

CLEVELAND, OHIO PETEK, 4. VELIKI SEPRA 1914.

75 utoplenih.

Mevo Ditz, Pa. je našla pono. Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

—Mevo Ditz, Pa. je našla pono, ki je bila utopljena v reki.

Nemci morejo zavzeti Warsave. Rusi hrabro in uspešno branijo vse svoje postojanke.

Vojaški krihni so menja, da če Warsava ne pade v enem tednu, da je Nemci ne morejo zavzeti. Na grški med Avstrijci in Lahi je vse po starem. Ministri zaveznikov se dogovarjajo z Brusom, da pristopi na stran zaveznikov. Ruski zrakoplovci so napadli Carigrad z bombami.

Preveliki ruski tabor.

London, 4. avgusta. Sivi so dobili ruski tabor na Jerevanu, ki je bil obkrožen s turki. Sivi so dobili ruski tabor na Jerevanu, ki je bil obkrožen s turki. Sivi so dobili ruski tabor na Jerevanu, ki je bil obkrožen s turki.

Anglija ne.

London, 4. avgusta. Anglija ne bo pristopila na stran zaveznikov. Anglija ne bo pristopila na stran zaveznikov. Anglija ne bo pristopila na stran zaveznikov.

Varšava je stoji.

Varšava, 4. avgusta. Varšava je ostala v rokah zaveznikov. Varšava je ostala v rokah zaveznikov. Varšava je ostala v rokah zaveznikov.

Ruski zrakoplovci napadli Carigrad.

Carigrad, 4. avgusta. Ruski zrakoplovci so napadli Carigrad z bombami. Ruski zrakoplovci so napadli Carigrad z bombami. Ruski zrakoplovci so napadli Carigrad z bombami.

Ruski odprje je velik.

London, 4. avgusta. Ruski odprje je velik. Ruski odprje je velik. Ruski odprje je velik. Ruski odprje je velik. Ruski odprje je velik.

Češka vojska.

Praga, 4. avgusta. Češka vojska je uspešno branila. Češka vojska je uspešno branila. Češka vojska je uspešno branila.

CLEVELANDSKA AMERIKA. Excellent advertising medium.

LETO VIII. — VOL. VIII.

Warsave

Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov.

Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov.

Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov.

Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov.

Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov.

Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov.

Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov.

Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov.

Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov.

Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov. Warsave je ostala v rokah zaveznikov.

NAŠ ZVON

Glasilo Slovencev na Nemškem. Obenem glasilo vseh Slovencev na tujem.

Leto II.

Marc 1926.

Štev. 3.

Izhaja vsak mesec. — Stane za Nemčijo 3 marke, za Francijo in Belgijo 18 frankov, za Jugoslavijo 80 Din, za Avstrijo 8 šilingov, za druge države po valuti temu primerno. — Naroča se na naslov: Društvo Dobrodelnost v Ljubljani, Jugoslavija.

Le zvoni, zvon, iz temnih lin,
le vzbujaj mi na dom spomin!
Slov. pesem.

Naša organizacija in nje delo.

Da spoznate tudi drugod, kamor »Naš zvon« prihaja, kako smo organizirani Slovenci v Nemčiji, naj bo tukaj o nji kratko poročilo. Tudi udje sami bodo imeli veselje, če vidijo, koliko jih je.

V Nemčiji torej obstoji »Zveza slovenskih katoliških društev«, ki ima v sebi danes 32 društev. In sicer 23 društev sv. Barbare, ki so v prvi vrsti namenjena moškim, in 9 rožnovenskih bratovščin za žene.

Društva sv. Barbare so v sledečih krajih, razvrstjenih po starosti: Essen, Hamborn, Gelsenkirchen, Holthausen, Gladbeck, Gerthe, Meerbeck, Hochheide, Osterfeld, Buer, Horde, Karnap, Marxloh, Recklinghausen, Wanne, Habinghorst, Erkenschwick, Linkfort, Mengede, Wehofen, Suderwich, Marten, Schonnebeck. — Zadnjih 5 društev je bilo ustanovljenih v preteklem letu.

Razen teh obstojate še dve društvi sv. Barbare: v Dortmundu (Eving) in Buer-Resse, ki še nista Zvezi pridruženi. Skupaj je torej 25 društev sv. Barbare.

Rožnovenska bratovščina je vpeljana v sledečih krajih: Hamborn, Marxloh, Gladbeck, Osterfeld, Habinghorst, Gerthe, Meerbeck, Essen-Borbeck, Linkfort.

Vseh moških udov sv. Barbare je 750. Razen tega so pa tudi v teh društvih ženski udje. Vseh žena v rožnovenskih bratovščinah pa 820.

Društvi v Gerthah in Mengedah imata svoj Orlovski odsek, ki šteje vsak okoli 20 udov.

Zastav je 18, ženske 3 in ena orlovska. Skupaj 22.

Zveza ima od časa do časa svojo sejo, h kateri pridejo zastopniki vseh društev. Preteklo leto so bile 4 seje:

11. januarja v Oberhausen, 15. marca v Bottrop-Boyu, 23. avgusta in 8. novembra v Karnapu.

Skupne slavnosti, katerih so se udeležili zastopniki vseh društev, so bile tri: 17. maja v König Ludwigu (Recklinghausen-Süd) blagoslov nove zastave, 5. julija 15 letnica društva v Holthausnu, 27. septembra blagoslov orlovske zastave v Gerthah. — Razen tega romanje v Kevelar 28. in 29. junija, ki se je najlepše obneslo.

Na seji dne 8. novembra je Zveza izvolila bivšega predsednika, č gospodarstva, vikarja Tensunderna v priznanje velikih zaslug za Slovence na Nemškem za častnega predsednika, gospoda župnika Kösterja v Walsamu pri Hambornu in Sondermanna v Gerthah pa za častnega člana.

Odbor zveze pa je sedaj sledeči: Janez Kalan, predsednik, Anton Koncija, 1. podpredsednik, Franc Babič, 2. podpredsednik, Jožef Dobravec v Gladbecku, blagajnik, Janez Kotar, tajnik.

Za stroške Zveze plačuje vsako včlanjeno društvo za vsakega uda po 50 fenigov na leto. — Seveda pa društva tudi trpe zaradi tega, ker ljudje nimajo denarja.

14. februarja pa je bila 1. Zvezina seja letošnjega leta v Oberhausen. Pri tej so bile na vrsti tri posebno važne točke:

1. Dozdaj je imelo skoro vsako društvo drugačna pravila. Zdaj so se sestavila nova bolj natančna pravila, za vse društva enaka. Ta pravila so se pri seji prebrala, še nekaj malega popravila in potem odobrila. Dala se bodo tiskati v posebno knjižico in potem se priporoča, da jih vsa društva sprejmejo. Pravila bodo tudi natisnjena v prihodnji številki »Našega zvo-

na«. — Danes pa imate natisnjena kratka pravila »Zveze«. — Tudi za rožnovensko bratovščino so sestavljena nova pravila.

2. Vi živite zdaj tukaj v posebno težkih časih: delo se vam odpoveduje, podpore za brezposelne ne dobivate, grozijo vam celo, da vas izženejo iz Nemčije. V tej stiski je treba iskati pomoči tam, kjer bi mogli kaj pomagati. Napisali smo prošnjo na slovenske poslance (Jugoslovanski klub) v Beogradu in na jugoslovansko Poslaništvo v Berlinu. V teh dveh prošnjah so našte vse naše želje in priitobe, v katerih bi vam mogle državne oblasti kaj pomagati. Obe prošnji je podpisalo pri seji 22 društvenih predsednikov ali njih namestnikov. Pritisnjen je obenem pečat vsakega društva. — Že prej pa je zvezni častni predsednik, gospod vikar Tensundern, ki je zastopnik zveze pri nemških oblastih, poslal v imenu Zveze podobno prošnjo na nemškega delavskega ministra dr. Braunsa. — Obe prošnji sta tukaj natisnjeni, da vsi vidite, za kaj se gre. — Zveza naših društev je torej v tem oziru storila, kar je sploh mogoče storiti. Kam drugam se nimamo obrniti. Prepričani smo, da bodo poslanci in Poslaništvo storili, kar je pri sedanjih vladi mogoče.

3. Ker upamo, da vas še ne bodo pregnali, moramo misliti, kako boste še zanaprej tukaj živeli. O tem je pisal že zadnji »Naš zvon«. Dve pomoči sta, ki moreta kaj pomagati: državna pomoč in samopomoč. Zdaj ko smo državo prosili za pomoč, si inoramo pa skušati še sami pomagati. To se pa da narediti samo s »šparanjem«, zavarovanjem. Upeljati moramo bolniško in mrtiško blagajno. O tem je bit torej tudi razgovor na zadnji seji. Žalibog, da nam je za to važno pa težavno zadevo, čeprav je seja trajala 5 ur, časa zmanjkalo, da bi jo

AMERIKANCI SLOVENCE.

40. števil.

Tower, Minn., 4. novembra, 1892.

Letnik I.

Kateri bac Harrison ali Cleveland?

Se pa tudi in nesoglasnosti med Slovenci, ki so se združili v eno glasno in jedro, imajo vendarle vendarle svoje razlike. Harrison ima svoje privržence, Cleveland pa svoje. Čeprav je Harrison bolj liberalen, Cleveland pa bolj konservativen. Harrison je bolj liberalen, Cleveland pa bolj konservativen. Harrison je bolj liberalen, Cleveland pa bolj konservativen.

da ni bil hotel drugje priti, kakor je videti, ali pa da bi bil hotel stati ob strani ali kakega drugega. Čeprav je Harrison bolj liberalen, Cleveland pa bolj konservativen. Harrison je bolj liberalen, Cleveland pa bolj konservativen.

... (Caption text describing the portrait)

... (Caption text describing the portrait)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

... (Continuation of the political discussion)

V STORE THE NEW YORK CLOTHING Company

Može biti po ... 50 sta. Osvetlo, (poročna blaga) po 20 i. Nastavna škola po 7 41 24 i.

Paži in ogled v Speciali točila, da predajo p. najbližji stali.

NEW YORK CLOTHING CO

Glavna zaloga sukna.

Na največje hrani dolari

Dobro shraniti dolari, če kupiš stekleni in železni v. potariti in hrani dragostni predmeti ali stvari.

A. ROBERT-JO

Jeweler-Store.

Tu dajati videti vreden blaga in po najnižji ceni. Blaga niso po preveliki ceni. Blaga niso po preveliki ceni. Blaga niso po preveliki ceni.

Alco hooes

Alco hooes, Alco hooes, Alco hooes. Alco hooes, Alco hooes, Alco hooes.

Presolitev.

Presolitev, Presolitev, Presolitev. Presolitev, Presolitev, Presolitev.

Kje je!

Kje je!, Kje je!, Kje je!. Kje je!, Kje je!, Kje je!.

Louis Stletten

Louis Stletten, Louis Stletten, Louis Stletten. Louis Stletten, Louis Stletten, Louis Stletten.

... (Continuation of the political discussion)

VOJLNI RED

... (Text regarding military order and regulations)

... (Continuation of the political discussion)

Domane novice.

... (Text regarding local news and events)

... (Continuation of the political discussion)

Znanje države.

... (Text regarding national knowledge and affairs)

... (Continuation of the political discussion)

Louis Stletten

... (Text regarding Louis Stletten and related matters)

IZSELJENCEV

LIST IZSELJENCEV
IZ JUGOSLAVIJE V FRANCIJI
IN BELGIJI

Natlov za pisma in druge stvari:
M. Francouy
Maison des Spolists
23, rue Grauge aux Belles, Paris 10

Leto III. 2. NOVEMBRA 1958. Cena: 1 belg... 0,25 fr. franka Štev. 21.

Kaj pomeni 1. december?

Slovenski narod ob dvajsetletnici Jugoslavije

Ko so slovenski ljudje nastopili pred dvajsetimi leti v kladke novi državi Jugoslavije, so povedali svoje slovo, da prihajajo v hvalnem spojitju s Hrvatji in Srbi. Izrazili so svojo željo, da skupno z drugimi jugoslovanskimi narodi bratovsko svobodno grovijo proti tiravskim vodilom in proti političnim neskladnim razmislitvam, in spovedali, ki so si svet izgubili evropske vojne, ki se pa niso odločili svoje pozicije.

Slovenski narod, ki se je odločil avtonomnega jezika, je kdaj svojo neodvisnost in varnost in v resnici naroden ter ljudsko svobodo.

Zato se je razveselil za dosledno demokracijo srednje skupne demokracije Jugoslavije, ki je bila poželjena, dati svojemu narodu enakopravnost in medeno svetovne francoske revije. Zamislil si tako svetli Jugoslavci je da leta 1917 franci in karži največji slovenski sin, glasnik in poročnik in razlaščen, zastopnik pravice in svobode — Ivan Danek.

Če bi bili novi delavo ob samem začetku tako srečni, kakor so želeli narodi in ljudstva, bi bila naš domovini Jugoslavija pridržena, razčlenjena in razdeljena. Jugoslavija bi bila slaba in celo neobstoječa, in odpravnost proti Hitlerjevim vodilom. Stojadinovič je se ni mogel predljati delavnostno svetlo narodu.

Na vseslovenski zboru se je danes razkičarji, ki tisti tudi svobodno ljudstvo, povzeli žobiti, zahtevali v Jugoslaviji. Njene ustavitelj skuta dnevno obratni Stojadinovič režim, ki nahujeje v ustvari politiki brez temeljnega političnega sistema, zmanjše politično na trgno, z neskladni in italijanski fašisti. Stojadinovič pomaga Korotki, ki je iz-

Za kruh, mir in svobodo

Odgovor pariške ljudske fronte

Članski odbor radikalne stranke je sprejel pred tedni proti izjem glasovno resolucijo, ki sklanja ugovoriti, da se ne komitirajo izločiti iz političnega spona in izvršitvskih struktur, ker so glasovali proti monokapitalizmu dogovoru stihili in proti podobenstvu Italijanske vladi.

Enotnost francoskega delavstva

Comité d'Entente (odbor za sporazum) francoske socialistične in francoske ko-

munistične stranke je po daljšem predgovilu zaigral pregled v katerem povzra delavsko ljudstvo na solidarnosti v spajkanu narodu.

Comité d'Entente zahteva povratek vseh kolonialnih in italijanskih, ki sta jih poslali v Španijo, Norvečijo in Italijo. Povzrajuje negativno ideologijo in protestirajo proti fašističnemu režimu, da Italija odloži svoje vojske odloži del svojih vojsk, ki so se jantako korist za svobodo.

Comité d'Entente zahteva, da Francija popolnoma odpre svojo mesto za republikanske španjole in spona, v kateri priznava monokapitalistične pravice bogovpe se stranke za generala Brnoke. Izgovarja, da je treba razsvetliti, ki se vložijo v francoski banki takoj trudi kapitalistični spajkan vladi.

Delavski napa, da svetovi bankov komunistična in socialistična stranke ne bo ostan samo pri tem javljajo, temveč da bo enotnost naša in svetovna. Jugoslovija ljudstva in vse avtonomne demokracije.

Proglas sta objavila na prvem mestu v "Populaire" in "Humanité".

Pred volitvami v Jugoslaviji

Volilni pregled

Takoj, čim so bile razpisane volitve za nacionalno skupščino, se je začelo ubranjati in propagandiranje zid v državi.

Za same so da je Stojadinovičeva vlada razpisala volitve na osnovi stranga, množičnega volilnega reda, ki omejuje javnostno volilnih deli naših strank, je prebilto in stranke, da preče za vsakega. Ker pa ta volilni zakon temeljnito pokriva tri petine vseh kandidatov, relativno majhnostni stranke, težje tudi menjati stranke na tem da priselijo, ki so zavezanke naše stranke odpraviti najni ni secelja po snovitih volilnih pripravah.

Stojadinovič je nam, za dolžni zato, da razjavi svobodno opozicijo in da kantonirno cel pravih strank privede na svoje stranke. Poveljal je, da prihodni tudi JNS poudarjajo v svobodni inopojni (podrobno odločitve vsak prihodni, ki so za odločeno na narodno enotnost).

Začetki razgovora v Parlamentarni zbornici in v Izpolnitveni Zbornici sta odprava sprejeta s Hozdrom, katerega je za kazanje razsneli ministrstva brez listino, so mi vsi ostali politiki poslali. Medtem ko je Jugoslovanska Nacionalna Stranka začela in uradno sodelovala pogajanja z Hozdom, nastajala opozicija ma, je general Jovanič odločil da postavi svojo namotnostno volilno listo.

De Jovanič se ho deliti svojega namotnostno volilno listo, je v skrajni stopnji. Zbral ho vstopi svoje največje dobitke, do trideset tisoč glasov. Zato se ho glavni boj vrtil med vladno listo z Dr. Stojadinovičem in opozicijo sklo liste z Dr. Mačkovič na čelu.

Ako ho Stojadinovič zadrževati svoje vladno listo ho listi — tako namreč predljajše sodnji razpisniški volilni zakon v Jugoslaviji — in politične volilne, z

ostali dva petina se boata, zopet razdelili na opozicijo in na ostale liste. To pomeni, da ho se enake kakor Jovanič imel javko 300 poslancev, a opozicija 100. Ako pa Dr. Mačkovič imel relativno večino ho sedaj volilni zakon njemu v korist. V tem slučaju ho imela opozicija preko 200 poslancev.

Za same so volkanje Jovanič jama, kako postopek pa, da se združijo vse stranke, ki se nahajajo v opoziciji proti sedajni oblasti in da seveda v volitve skupne z enim samim listom. Same tako je mogele dobiti večino pri sedajni volitvi in potem odstaviti sedajno vlado.

Bazen tega ni bilo nikom opozicija (Samostojno demokratsko kandidirajo in združeno opozicijo) ter JNS lista opozicijo po vzprijemu znanje politike. Skupno se obkroja znanje Jugoslavije na vsi Hrbi, toter, ter zahteva zveza z organiziranimi delavnimi. V sedajni trenutku pa se vnaprejšnje obkroja. Jovanič je namreč vnaprejšnje. Tudi predstavniki JNS stano lajavajo, da ho za demokracijo, ter da se združijo, da se vrha v prvi vrsti rešijo državno vnanje.

S. D. Kraljica (Hrvatka) Seljaka Stranka in Slovenska Demokratska Stranka ter združena opozicija (Demokratska stranka, Narodna, Radikalna Stranka) so vnaprejšnje. Jovanič je namreč vnaprejšnje program za delo po volilni zakon.

(Nadalj, na 2. strani).

Poljedelski in gozdni delavci iz Jugoslavije

C. G. T. vas kliče!

SODRUGI, C. G. T. vas poziva, da vstopite v njene vrste ker vas želi zaštititi in vam vsprejeti kliče: Dobrodošli!

Francoski narodni strokovni organizaciji Stjepic v svojo organizirano francoskega delavstva! Delavci vseh del združimo se!

FEDERATION NATIONALE DES TRAVAILLEUX DE L'AGRICULTURE, DES FORETS ET SIMILAIRES
101, rue du Faubourg Saint-Martin, Paris (10)

POLITICNI PREGLED

Doljka je okupirala Tein. To je bogati naradni kraj Kitajcega so Čehi in ostajali Doljanka. Za Poljke so se oglašali Mažitari katerim so Čehi pripravljali odločitvi izkatero kraje na južnem Sibirskemu kaverji pridržati se vsakom Mažitari. Ali Mažitari v tem smolejo bili zadovoljni? Oni zahtevajo tudi kraje v katerih so Slovaki v večini. Skupaj s Poljaki zahtevajo Mažitari celo polkarni nastojanje in kateri predlaga ostaneta mažitarska vežina. Mažitari in Poljaki zahtevajo se zato, da bi imeli skupno mejo. Njihove zahteve podirajo tudi Italija, Norvečija se imajo sprta, ker upa da bi dobiti popolno oblast nad Čebolotkarji in ho podnapredsko Rusijo potrdila za zahtevajo predlaga tudi Rumunija in Ukrajini. Tein pa sta nasprotni tudi Jugoslavija in Rumunija ker se bojita, da se ho Mažitarska v njihovi bodočnosti obkroja svet. Trudijo se vnaprejšnje v katerih prav tako predlaga mažitarsko nastojanje.

Več Lako šteljajo mi, ki je bil obkrojen v Monakovem. Razdeljivanje Čebolotkove ške proti Italiji volnik, ki traja svoj plet in pri tem rešijo edno na drugo.

V začetku tega meseca se je začela velika ofenziva Japoncev na Kanton. Ji Kantonu vodi izsledenec proti srednji Kitajski ho proti mestu Hankow za katero se Japonci že več mesecov borijo.

(Nadalj, na 2. strani).

Prijateljstvo med Argentijino in Brazilom

Argentinskega državnega predsednika so sprejeli v Rio de Janeiro z izrednimi častmi - Predsednika obeh ljudovlad sta podpisala važne konvencije ter mirovni pakt

Urednik argentinske republike general Justo je prišel s svojim spretnostno v glavno mesto Brazilja pred kratkim. Tamošnje oblasti in prebivalstvo so mu priredili izreden sprejem, ki je napravil globok vtis na vse člane argentinskega izrednega posla. Ulice so bile prenapoljene navdušenimi mečarji, ki so z živahnimi vzklikami pozdravljali odličnega gosta. Na mnogih krajih je nastala množica množice pretežno policijske konforte ter se približala vozilom, v katerih so se peljali zastopniki bratstva republik.

Privedlo hi bilo naše poročilo, če la huzeti, tudi površno, opovohati običajni program, ki so ga bile pripravile različne oblasti v čast argentinskega predstojnika. Omeniti hočemo radi tega le najvažnejše znamenje.

V soboto zvečer je prišel predsednik zvečan Brazilje vadeje Vargas večerjo, ki se je vršila v palači Itamaraty. Ob tej priložnosti je v daljšem govoru podpravi goste ter je obenem poudaril karno sorodnost in skladnost interesov, na katerih stoji prijateljstvo med Argentino in Brazilom. Naglasil je, da so nepopravljiva in pretrudna je združuj poslabšana in zahvalna ter da sloni priročnost odnosov med ljudovlada na povsem naravnih in trdnih temeljih.

General Justo mu je odgovoril ter se pred vrstami zahvalil za izreden sprejem, ki so mu ga pripravili gostoljubni Braziljanci, nakar se je dotaknil važnih mednarodnih vprašanj, ki ne posebej zanimajo ne samo Južno Ameriko, marveč vseh svet. Dejal je, da je prišel v obiske zato, da okrepi politično in gospodarske vezi med Brazilom in Argentino. "Ni ga naroda na svetju", je dejal, "ki bi bil tako velik in močan, da bi lahko sam sebi zadoščal". Preveč se je že zgrešilo povsod proti temu dejstvu in v tem ti si glavni vzrok sedanje vse splošne gospodarske krize. In hude zagate, v katero je zalto Bolivijo, ni drugača izhoda: pogovoriti treba, kar se je začelo; narodi morajo spet odpreti svoje meje, roke si morajo podati za vzajemno delo in sodelovanje.

Datniki se je tudi zalostnega počevja bratomerice čokavske vojne med Boliviijo in Paracvajca ter podprali potrebo mirnega in prijateljskega sožitja med državami tega kontinenta. Rek je, da je prišel v Rio de Janeiro, da podprje pogotilo o nevarnosti, ki naj zajamajo trajnem v južni Ameriki. Mir mora temeljeti na srečanih jezavi držav, da ne bodo priznave no bene pravice osvoviteljski vojni-

hube ne sme več, da si bo s delo in vojno pridobil večjo moč. Naslednje dni so se vršile razne druge svečanosti na čast gostom, ki so se poleg drugega, ugotovili tudi veliko razstavo v kinu de Janeiro.

Najbolj znameniti pa je bil predeti torek, ko so predhodni Argentina in Brazilja ter zastopniki Čileja, Mehika, Paracvajca in Urugvajca podpisali veliki dvorani palače Itamaraty. Nastopil je general Justo, ki je bil sprejemljen v Rio de Janeiro so se poslovali od odličnih govorov brazilski predhodnik dr. Vargas, štani vlade ter diplomatičnega zbirah in ograma množica ljudstva, ki je navdušeno pozdravljala odličnega zastopnika argentinske republike.

NOVA VLADA NA ŠPANSKEM

Po nekaj dneh trajajoči vladni krizi, katere reševanje je bilo precej težko radi zamotane obravnave, položaja v španski republiki, se je Martínez Barriosu posrečilo sestaviti kabineto, v katerem so zastopane skoraj vse republišanske stranke. Ker je bilo pa je v naprej pričakovati, da bo tudi takšna vlada mahaletja in sočelnemu parlamentu na hudi odpor. Je predsednik ljudovlade Altala Zamosni razpustil parlament ter dovolil, da se bodo vršile volitve 14. novembra. Nove "cortes" bodo imele svoje prvo sejo v prvi polovici decembra.

Lipski proces radi poizga polopja nemškega državnega zbora se je zmerno nadaljeval. Van der Lubbe, ki je priznal, da je zanetil požar, je tekoni razpustil je sed kraj dokonaj svojnjo odgovorji, da njegove življene sposobnosti ne morejo biti povsem normalne.

Dolgarski komunist Dimitrov je pretleke dni, tekoni razprave, tako drzno odgovarjal predsednika ter rali polotijo in sodni dvor, da so ga morali odvzeti iz divrance.

V torek se je proces nadaljeval v Berlina in obravnavajo poizgoljno "Reichsttaga", ter so se začele zaslišavni priče.

TRAGEDIJA NA MORJU
 Pvi Bernadski otokih se je potopil pred kratko soboto grški parnik "Amoske". O potopitvi, ki je štela 24 oseh, ni bilo speva nobenega sleda. V torek pa je italijanska ladja "Montezuc" javila, da je našla tvega izmed oseh potopljenega broda ter rešila kapetana in štiri mornarje.

RAZNE VESTI

RAZORILITEV
 Med razkopavi vestni ki se izdelujejo naj obilnega zbirah Zvezah narodov, so vijlije v poslednjih dneh razkopajali katirih umen je našli pošiljno iz nasiljenjem za več leti prekinimo kaznivostno lenovstvo.

Francoski zunanji minister Paul Bonomi in angleški zastopnik Lord Tyrer na hitovnu v Quid d'Oisyju.

Nemške je zahvalno, saj hi se hi odločiti svoje obrambno vojno sredstva, katerih raba, pi je po vsej verjetnosti sicerje pogotilo zahranje. Francoski so nam zahtevno postavilo in smajo, da svoj strani tudi Avstrijarje. Zahranje države Severne Amerike, na katere so nemške pretirane zahtevne zagovarjale slab vpliv, ki za škoda nemške vladni sodni hi je povzročil.

EKSPLOZIJA NA ANGLESKEM POMORNIKU

Iz se ne potvrdjenih vzrokov je eksplozivna na angleškem podmornkem čolna "L 20" našla haterija in je štiri dni tem naprejš petstot met posode.

HRSKEGA "DICEVA" SO NA PADI

General G. D'Almeida, vodje vrstah falsetov, baharvskih "Marih evraj" je naglasla velika množica v Dublii skuhalo je zapakali kose, v katerem hi bil nastanjen. Natiso izmed sapa dalavce je ustrelni naš in ga prvi oseh hodo našli v glavo. General se je moral ustavi v postopje, ki je je pa nemotno oholasto. Polovici in jezajva, ki je moral priložiti na pomotje, so imeli mogoče razesti pred se jim je potvrdilo razesti napadale.

PO ATENTATU NA DOLLEIFUSSA

Na poligoni preskave, ki je je izvršila druzajška policijski radi atentata na kancelarja Dolleifussa, se bo morali atentator Derriti zagovarjati pred kazenskim sodiščem radi podpiranja tega moro Kazensko sodno postopanje, se je utvrdilo tudi proti njegovim skrivcem. Weigensamerer in Muellerjini.

NOV MENHOD

Italijanski podpolkovnik Cassinelli hi je predstoli prepovedi sodenje današnjih hitrosti rekord v letstvu. Predstoli se razpisati od sto kilometrov v 9 minutah. In 22 sekundah letel je torej v hitrost 623 km in 370 m na ure.

VELIKE POPLAVE NA GORISKEM

Iz Trsta prihajajo poročila o velikih poplavih v mnogih krajih naše gorstike dežele. Hudi nalivi so povzročili pretokje srede, da so mnoge reke in potoki prestopili bregove ter poplavi obsežna polja.

Tudi Soča je silno narasla in so njene vode povzročile mnogo škoda posebno pri Kanalu, kjer je voda dosegla višino desetih metrov.

Podrobnostih vesti in ni ker so mnoge stvari pretrpane.

NEMSKA VLADA SKRBI ZA ZIMO

Nemška javnost je preostali vzhodnotraj najvišje državnega proračunskega ministra dr. Gumbelja, ki bi globoko postopje v privatno zbiranje vsakega posameznega državljanca. Dr. Gumbelja, hi naštrf hi ima zveštri naslov "Boj proti lakoti in mrazu", predložil hi mi skicirani za proračunske in navedeni študijski listerija vsajmo krogu poslovalcev.

Pa tem narhu hi vsakga prva nedolga vsakega mrazu, povečano žimski pomolji akcij. Skicirava za izredno tega narhu se bodo potvrdili po oseh in hitalih. Nemška javnost bo morala vsako prvo nedolga v mesecu opobane imeti kosi hi "se enaga kosa", ki se lo izmed štati sed kakov 50 plinljivo za vreme; lere hi veljajo tudi za vse gostilne, hotele in jedilne zavore na delovnih mestih. Denar, ki se bo pri tem prisiljeni, se bo huda dolbi kva odvisni pomolji blaginje. Na mestih in uradnih hi bodo morali prevzeti postopne odtegnitje od vsotih mesecnih praporov in koriet trinke pomolne akcije. Za potopni delavci bodo morali mesečno oddati listno zahtevka za eno delovno ure. Listnik huzahil hi delovnih računov hi bodo morali štati mesečno odporni delovne zasneke svojih računov in listni izveštje. Kaznet tega bodo izdelane delovne planerske izveštje in bo avseban pomolne lista. Nabravijo živili po delci se bo moralo po možnosti vršiti v času letne. Po veltergotovih v živili in manjih trgovini se bo blago nabralo tako, da bodo listniki trgovini uspešno moino in vrsto razpoložljive blago, ki hi zaloziceno v posebnih zbirnih poljih, na potopni hater se bodo izdajali nakupila. Sledit hi potopni tudi za nabavo kuriva in olokeje. Vsa zahtevna bodo morali mesečno oddajati vsake delovne enake večera. Vas hi aktivni hi obenem za vse svoje prebivalstva.

VELIK POŽAR V ANTOFA GASTI

Iz Čilija poročajo, da je študi pogotilo tamotih, izvršilo delala hila druzajna "Tafto Imperio". Ognjevarci so si zmanj prizadevale hi, da bi rešili postopje.

ARTURO VARGAS

Izdajajo Slovenski frančiškani.—Published by Franciscan Fathers.
Po odloku nadškofa JOHN FARLEY-ja je "Ave Maria" cerkven list in družba Sv. Rafaela cerkveno priznana in priporočena.

Molitev Marijinega Otroka.

Sestra Elizabeta.

Čuj, Marija, prošnjo vročo:
"O ne pusti me iz rok!
Mati moja mi ostani
sredi križev in nadlog.

Če zapro se mi vsa srca,
Tvoje se mi ne zapre!
K tebi kličem, ti pomagaj,
Mati, saj premoreš vse!

Ti me čuvaj, ti me vodi,
v smrti mi na strani stoj,
milo sodbo mi izprosi,
reši me, otrok sem tvoj!"

Lilijo, izročam Tebi,
čuvaj jo, zaklad je moj,
da v devišta polnem blešku
jo pred tron prinesem tvoj.

Vem, da ti ne boš pustila
da se tvoj otrok zgubi:
Mati, te me boš rešila,
tvoja roka me drži

Sveto Obhajilo Otroka.

(Konec.)

Besedilo rimskega zbora pod Benediktom XIII. soglaša s tem, ko uči, da se dolžnost sprejemanja sv. obhajila začenja potem, ko so se dečki in deklice zavedli svoje pameti, ko so namreč v starosti, da so zmožni razločevati zakramentalno hrano, ki ni nič drugega kot Telo Jezusa Kristusa, od navadnega posvetelega kruha in vedo, kako ga sprejeti z dolžno pobožnostjo in vernostjo.

Rimski katekizem sicer pravi: "V kateri starosti naj se da sv. obhajilo otrokom, nihče bolje ne more soditi, kakor oče ali duhovnik, kateremu so se spovedali svojih grehov. Njih dolžnost je namreč poizvedovati in določiti ali imajo otroci kaj znanja o tem skrivnostnem Zakramentu in kaj hrpenenja po njem."

Iz vsega tega sledi, da je starost, ki se zahteva za sv. obhajilo, ona, v kateri je otrok zmožen razločevati Sv. Rešnje Telo od navadnega in posvetelega kruha in ve, kako se bližati oltarju z dolžno pobožnostjo.

Kako popolno znanje resnic sv. vere toraj ni potrebno, ampak zadostuje le nekaj pogla-

vitnih resnic. Niti se ne zahteva, da se je kdo popolnoma zavedel pameti, ker zadostuje, da je kdo začel rabiti razum, to je, da more le malo rabiti svoj razum. Radi tega se mora popolnoma obsojati, če se odlašja sv. obhajilo ali se zahteva za sprejem zrelejša doba, kar je bilo že opetovano prepovedano od sv. stolice.

Tako je Pij IX. srečnega spomina, v pismih kardinala Antonelli francoskim škofom, izdanih 12. marca 1866, strogo obsodil razširjajočo se navado po nekaterih škofijah, da so odložili sv. obhajilo na zrelejšo dobo in je zavrgel število let, katere so določili. Sv. kongregacija cerkvenega zbora je dne 15. marca 1851. popravila točko provincijalnega zbora v Roenu, v kateri se je prepovedovalo otrokom pod 12. letom sprejeti sv. obhajilo. Ista sv. kongregacija za sv. zakramente je v enakem slučaju, ki ji je bil predložen iz Strassburga 25. marca, 1910, kjer se je zahtevalo, da naj se otroci puste k sv. obhajilu še le z 12. ali 13. letom, odgovorila: "Dečki in deklice se naj puste k sv. obhajilu, ko so se zavedli svoje pameti in začno rabiti svoj razum."

NOUVEAU

(JOURNAL PARISIEN)

ORGAN JUGOSLOVENA U FRANCUSKOJ I SUSEDNIM ZEMLJAMA

Redakcija : 24, Rue des Etoiles, Paris V. Téléphone : Gobelins 54-88
Administration : 30, Boulevard St-Michel, Paris VI. Téléphone : 30-05
SVA PHEMA TIEBIA SLATI i 20 BUD. ST. MICHEL PARIS VII
Novac sa pretplatiti i otkupiti na svaku bancu. 15 Rue Lafayette.
Preplatita tromesečno 120, polugodišnje 24 i godišnje 48 fr. Opazi po cenovnik

Istare svake sedmice.
Pojedini broj 1 franc

Preplatita na Jugoslaviju tromesečno 30 din. polgod. 60 din., god. 120 din.
Preplatita iz Jugoslavije može se uplatiti na svakoj pošti osim Beogradom računom 36.871 Banke Pariz sa osnankom, u bečki Pariskih Novina.
Pour la publicité s'adresser à l'Administration

BIRO RADA

Predstava Biroa Rada je odigrala. Ta je potrebno istaknuta u prošlom broju u Pariskih Novinama. Onaj može da se govori sa izvesnih tačaka gledanja, ali ona ne može da se negira. Pobjedonosno modumit smisa, nekoliko izuzetnih slučajeva u kojima je bio apsolutno potreban istup jedne organizacione brige o našim radnicima.

Pre svega javila se potreba intervencije u korist naših radnika pred političkim vlastima u prvom redu, i zatim pred poslodavcima. Ma u kojoj zemlji radili naši radnici i ona kako jedina zemlja da je raspoložena politički prema našoj državi, stav poslodavca prema strani radnicima je podjednak. Taj stav je dinami modifikovan, a oha roni na sve veća puzanja radne snage, u korist, jedne lakše i pojednostavljene eksploatacije radnika. Ta eksploatacija davi najviše naše radnike u inostranstvu i to iz dva razloga : 1) što obično ne postoje zakonodavne koje su namenjene samo radnicima i koje treba da vode jeluju isključivo brigu o i im i 2) što su naši radnici u pogledu svoje stručnog statusa, najviše nekvalifikovani i nesudni, a onaj mali broj stručnih majstora i radnika ne iskorišćuju svoj status, jer nema intervencije sa političkim vlastima pred poslodavcima. Naši radnici, to su obično radnici koji obavljaju najgublje teške radove. Od njih je veći broj zemljoradnika, koji prenosi kvaliteta koji imaju karti identiteta, rade u rudarstvu, firmama, zemlja rade u t. d. Početak intervencije bio je u polju. Tu se daju karti identiteta, u kojima služi profesija radnika : ouvrier agricole, ouvrier industriel, manoeuvre, mouleur, ouvrier lerresseur i t. d. Najmanje su plaćeni ouvrier agricole, jer je najmanje potreba za tim radnicima. Medjutim, najviše dvo naših radnika ove vrste kvaliteta. Zbog toga je intervencija u politici neophodna. Za one radnike, koji dolaze iz zemlje treba se zadržati da im se u karti identiteta stavi takav kvalitet koji su navikle tražiti na puzanju radne snage. Za one radnike koji su već u Francuskoj i kod kojih je ta greška propuštena, treba se zadržati u Ministarstvu Rada, da im se profesija promeni. Sve su to dopuštene poslovi i sve su to poslovi koji se već odavno obavljaju u Francuskoj. Pošto pri dodeljivanju karti identiteta i pri određivanju kvaliteta jednog radnika igra ulogu ponaš, treba poveriti radnom jbi u zemlji pri istovetnoj poslovi.

Intervencija kod poslodavaca u slučajevima eksploatacije naših radnika morala bi da bude direktna. Da li se u svim slučajevima imalo neophodne bi bilo imati evidenciju poslodavca, kod naših radnicima, potpisu privatnih zatim državnih i municipalnih. Sva bi se rad sastojao u plaćanju radnicima ne nepovoljnije na povoljnije mesto. Radnici su istina u većini slučajeva ovisnima ugovorima na jedno izvesno vreme radi, kod jedne izvesne firme, ali je bilo zbog toga potrebna jedna organizaciona intervencija, jer ona jedina može da spreči jednu takvu eksploataciju.

Najviše kvaliteta radnika, namenjenog u karti identiteta ovideli su i sami radnici. U jednom mestu u banliji Pariza, interesantna stubeja : Na rastojanju od 400 metara u dva razna područja obavljaju divne vrste poslovi i naši radnici. U jednom mestu u privatnom radnicima, drugi na gradjevnicima, koje posluž Ministarstvo Javnih Radova. Prvi su ouvrier agricole, drugi manoeuvre, ouvrier industriel, mouleur i t. d. Prvi zaraduju od 23 50 fr. na dan, jer imaju 3 fr. na sat. Drugi zaraduju od 50 do 70 fr. na dan, jer imaju 5, 50 fr. na sat. Ima se javljaju jedna nepopustiva razina se naš radnik, koji zjavljuje da „ma dobre veze sa profektornom poljeje, da može da menja profesiju u kartama. deniLetis, sv radnici iz raskinuti posla i u karti. Pošto nema dana, kad je falsifikat otkriven, radnici su lažnim kartama bili su privučeni da se potacuju po komercijalnim poljeje, da se sačuva i na karti identiteta na ulici i najzad da se vrnuju natrag u Jugoslaviju, Ovakvih je slučajeva bilo mnogo. I ovakvi se

Dogadajji u domovini

NJ. V. KRALJ I KRALJICA U ZAGREBU

(Tel. vesti - Pariskih Novina)

Zagreb, 25. jannara. — Nj. V. Kralj Aleksandar i Kraljica Marija stigli su danas u deset časova pre podne specijalnim vozom u Zagreb. U loku onog puta kraljevski par je bio sređeno pozdravljen od naroda na pojedini stanicama, gde se prodorak divovske voze sa kraljevskom porcom osvajao.

U Zagrebu na stanici koja je za ova prilika bila veoma lepo uređena, dočekali su ih prvi ministri predstojeći zagrebačke epitnije g. Dr. Skuljić bio sasvele Benovicine g. Perović, komandant armije i vicekraljevskoga vojskovođe g. Dr. Stokić i drugi.

Masa sveta, koja je prenosila 50.000 lica, okupila se na Tomislavljevom trgu i odatle dugo aklimatizirala kraljevski par za koje je vreme g. Dr. Skuljić puzio Nj. V. Kralja i Kraljicu molbitno hodo i sa. Tom prilikom g. Dr. Skuljić je održao i kraci govor u kome je pozdrav, dobrodošlicu u grad Zagreb, medtupio Hrvatske, koja se raduje što će za vreme nekoliko dana imati u svojoj sredini prve Jugoslavenske suverene.

Posle uzajamnih predstavljanja Kralj i Kraljica su se pozvali na prvu stanicu. Tuda je prisutan masno predstava državu buru svojim doprinosom i Bivini aklimacijama. Muzike su svirale jurelne-vremku himnu a postrojene trupe su udale pozdrak.

Ubrzo se formirala ogromna povorka i uputila prema Janskoj palači u kojoj će biti kraljevska rezidencija.

Prokask kraljevskih automobila kroz mnogobrojnu masu ljudi je neprestano rasko, izazvalo je nove ocvetice. Dok su balconi i prozori bili akiceni zastavama došli su divovske barake cvete i pozdravljale zastavama. Sve skupa je davalo utisak da je celokupno stanovništvo Zagreba u pokretu.

Za vreme zvanitnog prijema u Banskoj palači masa sveta okupljena na Markovom trgu svojim neprestanim aklimacijama u nekoliko minuta je izpravala Kralja i Kraljicu na balkon sa koga su oni održavali molitni rukom. (A. A.)

NOVA VLADA U FRANCUSKOJ

Prošli petak dala je demisiju vlada g. Streoga, pošto je ostala u komoru u manjini od 10 glasova. Predsednik republike poverio je sastav vlade g. Pierre Lavalu, koji je u poslednjem sastavu bio ministarstvo Pierre Lavalu. (nau inasiti) predsedništvo i državni potsekretari:

- André FRANCES MOUNET (nat. dem. socij., nar. ekonomista)
- CATHILA (gauche, soc. et rad.) ministar poljoprivredne, MORINAUD (gauche, soc. et rad.), finansijski odjel.
- Charles FÉRY (Act. dém. et soc.), trgovina.
- PITTEHIE (rep. de gauche), unistad.
- COMARHET (rep. soc.), tehnika.
- Pierre BICHE (Gauche soc. et rad.), avijacija.
- Frederic DIGNAC (rep. de gauche), trg. inženjerski.
- Maurice FOULON (necun gruppe), rad.
- Audric FOULD (Un. rep. démocr.), poljoprivredna.
- DIAGNE (nat. pedant), kolonije.
- Gaston GÉRARD (gauche rad.), javni radovi i bezradni.

J.-L. DUMESNIL (nat. de gauche), avijacija.
Charles de CHAPPELLEINE (g. rad.), trg. ministar.

DRŽAVNI POSEKREKARI:
André FRANCES MOUNET (nat. dem. socij., nar. ekonomista)
CATHILA (gauche, soc. et rad.) ministar poljoprivredne, MORINAUD (gauche, soc. et rad.), finansijski odjel.
Charles FÉRY (Act. dém. et soc.), trgovina.
PITTEHIE (rep. de gauche), unistad.
COMARHET (rep. soc.), tehnika.
Pierre BICHE (Gauche soc. et rad.), avijacija.
Frederic DIGNAC (rep. de gauche), trg. inženjerski.
Maurice FOULON (necun gruppe), rad.
Audric FOULD (Un. rep. démocr.), poljoprivredna.
DIAGNE (nat. pedant), kolonije.
Gaston GÉRARD (gauche rad.), javni radovi i bezradni.

PREVARENI RADNICI KOJI SU Išli ZA FRANCUSKU

Francuske pogrebne vlasti odlučile su, da naši radnici koji prelaze granicu u potrazi rada u Francuskoj, imaju krivotvorene putnice. Jedna grupa ovih naših radnika već je vrštena u Jugoslaviju. Povedenom istragom naših vlasti utvrđeno je, da su putnice krivotvorili neki Vidakovici i Pralato iz Beosinskog Duljeva. Oni su pred dva dana shvatili i sada se odzdrav nastavlja. Njima je uspeho da jednu grupu radnika sa krivotvorenim putnicama prebace u Francusku, dok je kod druge grupe otkriveno prevaru. Sada se saznanja ove pojavnosti u ovaj prevari, kojoj su pali žrtvom mnogi naši siromasni radnici u potrazi zarada : Pralato je bio trgovac drvom u Beosinskoj, Dublavi i pozivani Holandskoj. Lloyd je za odpremanje putnika u Južno Ameriku. Kako su neki radnici došli k njemu da im isposuže putnice za Francusku. Pralato se obratio na svoga prijatelja

Velja Vidakovića koji je imao kombar u Zagrebu, da ga ovaj uputi kako da se obrati glade vladarima ovih putnica. Oni su medjutim zajedno napravili krivotvorene putnice, a Vidaković naposao garantna pisma od burze rada u Zagrebu i komercijalita u Sarajevu, jer jedan putnik na francuskom jeziku. Pralato se obratio i na dva Lokaldeta koji mu je dao nekoliko listanica na koje da ovaj ispiše pomoćni radnika koji želi u Francusku, da im on odmah garantna pisma. Nekoliko radnika sa ovako krivotvorenim putnicama krenulo je u Francusku, a 2 XII 1930 vratila su se četiri radnika, jer im ispravno nisu bile u redu. U Zagrebu su se oni sastali sa još devetericom radnika koji su imali putovnici u Francusku kod su saznali da su im putnice krivotvorene. Radnici su u Vidakovićem posli Pralato. Krivotvoriti putniče nastoje je kod redara Halupa u Zagrebu. Vođa se obratio kod Vidakovića i Pralato lele u zatvoru.

slučajevi ponavljaju, jer svak ima nevoljivostih i potrebnih radnika i odmah vratiti. Zaštitu koštica je zubeha bilo sa radničkim osiguranjem.
Dugačinjaju se nezreće slučajevi u fabriknim i pri obavljaju drugih poslova. Kad se u tim slučajevima javi i pitanje naknade, koje po zakonu o osiguranju radnika ovi treba da dobiju, obično se spor odvija na šteta radnika. Spor, ako ga u opte i bude.
Sve su to slučajevi, u kojima se staranja i zaštita

radnika pojavljiva kao važnasti prvog reda u kojima je potrebna istup pojne organizacije jedne vlasti. Tu vlasti i tu organizaciju pozvana je da učini naša država, Radnici su otkinju i to obećuju svi oni, koji su upućeni u eksploataciju radnika u inostranstvu. Jer čitava ova vojska ljudi koji ličevama, pijucima, bektima, mašinama održavaju svoj život i život svoj porodice u zemlji imaju najini prava, kao lojalni podanici naše države da budu od nje zaštićeni pomognuti i odbrambeni u teškim momentima.

POGLED VOJNEGA PRESEDNIKA OD NABRZV CETAKEK.

Voda izbruhala odbrat se priložiti na prvi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

IZMENITI DOGODKI V ŽIV. LEVIZI KOKORUŠKA WOODROW WILSONA.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal. Voda izbruhala odbrat se priložiti na prvi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

Pogled davnih zgodovinarjev.

Wilsonov pogled bi najraje v letih.

WILSONOVA SMRT ZAKASNO PRIZNANJA OJLJNO PREISKAVO.

Medicinska sodišnja za bode v letih. Wilsonov pogled bi najraje v letih.

ANDREJA DELAVCI MIKSTVA DELAVCI US. FOLKE.

London, 4. febr. — Delavci ministri se bo bodo kmalu v hitrosti in stardardovih žanri in v novi podoben sodbo, kadar pogledu krajši svet. V spremstvu krajšim se sklenilo, da bodo kmalu v hitrosti in stardardovih žanri in v novi podoben sodbo, kadar pogledu krajši svet.

SENATOR SHIPSTEAD O BARKAN.

Washington, D. C. (Politični svetnik) — Senator Shipstead iz Minnesote je v svojem prvem govoru pred senatom izjavil, da se ne bo pridružil bankam, ki so v prvi vrsti vladni politiki.

Ruski kongres po zdravil priznanje.

Zvezi kongres Unije svetovskih republik je pred svojim zaključkom sprejel resolucijo, v kateri poudarja priznanje svetovje po prvi vladni delarstva razreda Velike Britanije in izjavlja, da prva mala republik priznava (saj) je, da se danes pojavljajo v razvijajo najbolj ekonomski obdobji) in Angliji.

RIVOK JE NASLEDIL LENINA.

Prvi predsednik sveta ljudskih republik je svet Lenina razrešil. To je bil prvi korak na tevilni. Prvi svet Lenina razrešil.

VSTAJE IZPRANIL VERA CRUZ.

Origeno vodil upadni premislje vstajni vodil. Vstaji izpranil Vera Cruz.

McDonald in Polencor.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Poliojia ustavlja film "Birth of Nation".

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

Madonald izreklo kazni.

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

LEVIJA SRODA BROD V SORO LESTER.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

Washington, D. C. — Vlada namreča se za priložni popravljanje na državi pogled v vojni svet, ki se je prav potokomir držal.

London, 4. febr. — McDonald in Polencor. McDonald in Polencor.

Chicago, Ill. — Kiv je bila ustavljena predstava filma "Birth of Nation".

London, 4. febr. — Madonald izreklo kazni. Madonald izreklo kazni.

New York, N. Y. — (Politični svetnik) — Levijski brod v Soro Lester. Levijski brod v Soro Lester.

je časopis leta 1935 spojil z ljubljanskim *Izseljeniškimi/Izseljenskim vestnikom: Glasilom slovenskih izseljencev celega sveta*, ki ga je izdajala Družba sv. Rafaela v Ljubljani od leta 1932, v skupno glasilo *Izseljenski vestnik Rafael* (1935–1940, od 1938 spet kot *Izseljenski vestnik*). Glasilo je še naprej izdajala ljubljanska Rafaelova družba, urejal pa pater Kazimir Zakrajšek. Leta 1934 so ga razposlali v 2.000 izvodih. Vsebina mesečnika je kombinacija obeh združenih glasil; v skladu s tradicijo nizozemskega *Rafaela* je tudi tu več leposlovnih prispevkov kot v ljubljanskem predhodniku. (Žitnik Serafin 1999: 89–97)

Tako kot v izseljenskem časopisju v Severni in Južni Ameriki so se tudi v zahodnoevropskem periodičnem tisku rojakov vrstile polemike, ki so odražale največkrat nepremostljive razlike med tremi tabori slovenskih izseljencev v Zahodni Evropi, predvsem v zvezi z dogajanjem v matični domovini. Trijezični *Borbeni delavec* je npr. objavil resolucijo proti šestojanuarski diktaturi, zaradi česar je *Jugoslovenski glasnik u Francuskoj* njene avtorje označil za ekstremiste in izdajalce delavskega gibanja. Heerlenski *Rafael* je v letih 1931–1932 napadel *Jugoslovenske pariske novine*, češ da si neupravičeno lastijo prvo mesto med izseljenskim časopisjem v Franciji in sosednjih državah in da so protikatoliško naravnane. *Jugoslovenske pariske novine* so na drugi strani napadale komunistične liste, ti pa so jim v odgovor očitali, da so orodje jugoslovanskega poslaništva v Parizu ter jim pripisovali fašistično miselnost in ovaduštvo.

Drugi deli Evrope

O morebitni periodiki slovenskih izseljencev v Sovjetski zvezi, kjer so si mnogi ekonomski migranti med veliko ekonomsko krizo v Zahodni Evropi poiskali delo (Drnovšek 1992: 272–273), ni veliko znanega. Iz objavljenih virov je mogoče razbrati le nekaj fragmentarnih podatkov, med drugim o tem, da je umetnostni zgodovinar, klasični arheolog in pesnik Vojeslav Mole pod okriljem 1. jugoslovanskega polka Matije Gubca v Tomsku soustanovil in urejal slovenski tednik *Naš list*, v katerem je v tretji in četrti številki objavil izčrpen podlistek o nedavno preminulemu Ivanu Cankarju; povzeli so ga naslednje leto v *Domu in svetu* (Mole 1920). Bolj znano je, da je bila na območju drugih delov Kraljevine Jugoslavije, kjer so bili Slovenci tedaj le notranji migranti, njihova publicistična dejavnost dokaj živahna, še zlasti v Beogradu ter prestolnicah Savske in Drinske banovine.

V Zagrebu so Slovenci izdajali glasila *Novi izseljenik*, *Zagrebski Slovenec* (1932) in *Nova ljudska pravica* (1939). Mesečnik *Naša misel* (marec–december 1935), prvi slovenski časopis v Sarajevu in prvo glasilo novoustanovljenega Delavskega kulturnega društva Cankar, je po letu dni premora nadomestila *Zora: Časopis za družbeno kulturo in prosveto* (1937–1940). Sprva četrletno,

nato mesečno glasilo je prinašalo levičarsko usmerjene članke, kulturne novice in literarna besedila. Od desetih periodičnih publikacij beograjskih Slovencev med svetovnima vojnoma Drnovšek (1992: 273) omenja *Našo radost* (1925–1940) s hrvaško prilogo za otroke (od 1933), *Preporod* (1928–1940), *Naše ognjišče* (ok. 1932), ki ga je izdajala tamkajšnja Zveza služkinj, *Slovenski glas Beograda* (1933), mesečnika *Beograjski Slovenec* (ur. Vilko Bojc, 1936–1938) in *Slovenski odmevi* (ur. Stane Čoš, 1938–1939), ki ju je izdajalo beograjsko Društvo Slovencev, ter *Izseljenički svet* in *Bilten* (oboje ok. 1939). Tednik *Slovenski glas Beograda*, ki je izhajal le kratek čas, je nadomestil *Slovenski beograjski tednik: Neodvisen list za kulturno, gospodarsko in socijalno reportažo* (1933–1934). Urejal ga je Vladimir Bartol, izdajal pa (tako kot prvega) Fran Podbrežnik (Jovič 2008: 11). V rubriki Naši znani obrazi so bili predstavljeni člani tedanjih slovenskih društev v Srbiji. Pobudniki obeh glasil so bili člani nekaterih tedanjih slovenskih kulturno-prosvetnih društev v Beogradu. Biljana Milenković Vuković (2010: 295–300) navaja poleg omenjenih še tedensko glasilo Slovenskega kulturno-prosvetnega društva Franc Rozman Stane *Domovina* (1945, devet števil).

Primerjalni vidik

Če primerjamo število hkrati izhajajočih naslovov slovenskega časopisja do leta 1945 v obeh državah, kjer sta živeli in ustvarjali publicistično najdejavnejši slovenski izseljenski skupnosti, namreč v ZDA in Argentini (grafikona 11 in 12 v prilogi), nas lahko očitni razkorak med njima v absolutnem številu naslovov zavede. Kakor hitro pa upoštevamo sorazmerno še večjo razliko v številu vseh slovenskih priseljencev v obeh državah v času izdajanja teh časopisov, vidimo, da so bili Slovenci v Argentini vsaj toliko dejavni na področju izdajanja periodičnih publikacij kot Slovenci v ZDA. Večina slednjih se je priselila v ZDA v letih 1890–1914 z neizrazitim vrhuncem leta 1907, večina prvih pa v Argentino v letih 1926–1929, z vrhuncem približno dve desetletji za vrhuncem prvega vala slovenskih priseljencev v ZDA. Skladno s tem so Slovenci v ZDA v najplodnejšem delu celotnega obravnavanega obdobja, namreč v letih 1915–1945, hkrati izdajali povprečno po dvajset listov (z vrhuncema v času obeh svetovnih vojn, ki ju lahko pripišemo potrebi po večji obveščeniosti bralcev in povečanemu obsegu politične propagande izdajateljev), medtem ko so Slovenci v Argentini v svojih najplodnejših letih obravnavanega obdobja, tj. 1928–1945, izdajali povprečno po štiri liste (z rahlim vrhuncem v letih 1932–1934).

Slovenci v drugih delih Evrope so v celotnem obdobju pred drugo svetovno vojno izdajali okoli dvanajst slovenskih (ali delno slovenskih) listov, večinoma kratke življenjske dobe.⁹³ Bibliograf Jože Bajec (1980) je popisal skupno

128 slovenskih izseljenskih časopisov, ki so začeli izhajati v letih 1891–1945 v različnih delih sveta, od tega jih je skoraj 100 izhajalo v ZDA.⁹⁴ Leta 1945 je po Bajčevih podatkih v vseh delih sveta izhajalo le še 25 naslovov slovenske izseljenske periodike; žal pa so ti podatki, razumljivo, nepopolni.

Večje slovenske izseljenske organizacije, ki so pogosto nastale z združevanjem manjših, bolj lokalno zasnovanih enot, so predstavljale predvsem organizacijsko povezavo med posameznimi med seboj oddaljenimi deli izseljenske skupnosti. Izseljensko časopisje pa je na široko razpršene slovenske kolonije v posamezni deželi priselitve še tesneje povezovalo kot etnične organizacije, saj so pred začetkom izhajanja prvega slovenskega izseljenskega časopisa rojaki v različnih delih nove domovine lahko gojili medsebojne stike le s korespondenco in z redkimi srečanji. O izidu prvega slovenskega izseljenskega časopisa v Chicagu leta 1891 je književnik in urednik Ivan Molek celo zapisal, da so slovenski izseljenci z njim »stopili v svoje javno kulturno življenje« (citirano po Friš 1991: 405).

Izseljenski listi so večinoma izhajali v krajih, kjer je bila koncentracija Slovencev največja. V slovenskih skupnostih po svetu je njihovo časopisje odigralo vodilno vlogo, saj ni le »beležilo, kaj se je dogajalo med njimi, ampak je spodbujalo tudi politična in gospodarska dogajanja med slovenskimi priseljenci« (Klemenčič 1991: 300), pa tudi razpravo o številnih vprašanjih, povezanih s kulturo. S tem je izseljenska periodika slovenske skupnosti po svetu prav toliko povezovala v dialog kot prispevala k njihovi ideološko-politični polarizaciji. Večina slovenskih izseljenskih listov je v objavljenih vsebinah bolj ali manj razločno odražala svojo politično opredelitev. Mnoga glasila so jo poskušala čim jasneje naznačiti že z različnimi podnaslovi. Ti so se precej pogosto spreminjali, s čimer so lahko zrcalili tudi občasne (in neredko le začasne) korekcije politične drže časopisa. Bajec (1980: 122–126) uvršča več kot polovico slovenskih izseljenskih listov med politični tisk, podobno označuje kot politične liste glasila izseljenskih organizacij tudi Prešeren (1990: 228). Vendar je po moji sodbi vsebina večine teh glasil preveč raznolika, da bi jo bilo mogoče klasificirati tako enoznačno. Izrazito političnih listov je bilo največ v Zahodni Evropi, a le malo od teh jih je v celoti izhajalo v slovenščini. Med izrecno deklariranimi političnimi listi v ZDA so bili npr. clevelandski mesečnik *Socialistična zarja* (1920–1923), ki ga je izdajala Jugoslovanska sekcija SLP (Socialist Labor Party), pa malo poznana ciklostirana *Iskra*, ki so jo prav tako v Clevelandu sredi tridesetih let 20. stoletja izdajali slovenski komunisti in ki naj bi občasno izhajala tri leta (Bajec 1980: 101; Klemenčič 1991: 305), *Slovenski demokrat* (volilni list Slovenskega demokratskega kluba v Clevelandu – edina številka je izšla leta 1935) ter komunistično glasilo *Naprej*:

Tednik slovenskih proti-fašističnih delavcev v Ameriki in Kanadi (1935–1941, Pittsburgh, od 1940 Cleveland), ki ga omenja celo Jože Munda v bibliografiji slovenskega marksističnega tiska med letoma 1920 in 1941 (Munda 1969: 68–69).

Izseljenski tisk je odigral pomembno vlogo tudi na področju razvoja slovenske literarne kulture pred drugo svetovno vojno (gl. Habjan, Koron 2014), kar se je najočitneje odražalo v obeh Amerikah. Po številu literarno in kulturno relevantnih izseljenskih periodičnih publikacij v tem obdobju izstopata med kraji izida Cleveland in Chicago, sledi jima Buenos Aires. V slovenskih izseljenskih središčih po zahodnoevropskih državah je bilo tovrstnih publikacij neprimerno manj, a je kljub temu, kot je razvidno iz poglavja o literarni dejavnosti slovenskih izseljencev, tudi v teh mogoče najti celo vrsto preprostih literarnih besedil in pričevanj.

SKRB ZA MATERINŠČINO IN IZOBRAŽEVALNA DEJAVNOST

Ohranjaje maternega jezika in kulturnih tradicij ter njun prenos na potomce izseljencev sta bila med največkrat poudarjenimi nalogami mladinskih odsekov, dramskih in recitatorskih krožkov, otroških pevskih zborov ipd., organiziranih v okviru slovenskih izseljenskih organizacij in društev, tako posvetnih kot cerkvenih. V ospredju sta bila v zgodnejših fazah tudi v etničnem tisku, posvečenem mladini. Vendar se vse te dejavnosti ne bi mogle vsaj nekaj časa bolj ali manj uspešno zoperstavljeti asimilacijskim pritiskom družbe sprejema, če ne bi bile podprte z dopolnilnimi slovenskimi šolami in s tečaji slovenskega jezika, zgodovine ipd. Pri organizaciji teh pa so izseljenci največkrat potrebovali pomoč iz stare domovine.

Skrb za izseljence ter za vzgojo in izobraževanje njihovih otrok v duhu vrednot stare domovine je pred prvo svetovno vojno na Slovenskem uresničevala predvsem Cerkev, ki je zavzeto poudarjala pomen materinščine, kulturnih tradicij in slovenske identitete v izseljenstvu. Če je hotela med izseljenci ureničevati svoje versko poslanstvo, se je namreč morala zavzemati za narodne vrednote, ki so pogosto temelj verskega življenja, zlasti v drugačnem večinskem verskem okolju. Na drugi strani pa avstrijska monarhija ni sprejela nobenih sistematičnih ukrepov na tem področju, čeprav so nekateri vidni posamezniki, med njimi Janez Evangelist Krek, dajali pobude in številne konkretne predloge za pomoč in podporo izseljencem.

Po prvi svetovni vojni so skrb za izseljence deloma prevzeli novoustanovljeni upravni organi na ravni jugoslovanske države in banovin. Leta 1928 je bil ustanovljen oblastni izseljenski urad, po nastanku banovin leto pozneje pa referat banske uprave za izseljence. Pri produkciji informativnih in vzgojnih tiskov za slovenske izseljence je bila Katoliška cerkev tudi v obdobju med obema vojnama še vedno dejavna, pri izdajanju knjig ali zbiranju denarja zanje in njihovem razpošiljanju sta poleg Škofijskega izseljenskega sklada ljubljanske škofije sodelovali predvsem Mohorjeva in Rafaelova družba. Slednja je v domovini organizirala tečaje, prireditve, predavanja in različne akcije za izseljence ter leta 1935 dala pobudo za ustanovitev Izseljenske zbornice. (Kolar 2001: 130–132; Anon. 2013; Vovko 1990b: 234) Od leta 1929 je v Ljubljani občasno izhajala Izseljeniška/Izseljenska knjižnica, zbirka poučnih knjižic za vse, ki so bodisi odhajali na tuje ali prihajali na obisk domovine. Iz nje se je razvil časopis Izseljeniški (pozneje Izseljenski) vestnik (1932–1940), o čemer je govor v prejšnjem poglavju. Dravska banovina je v skrbi za ohranjanje materinščine v diaspori pošiljala izseljencem tudi druge slovenske knjige, bodisi neposredno ali prek Izseljenskega komisariata v Zagrebu. Več tisoč knjig različnih slovenskih založb so razposlali rojakom po Zahodni Evropi in v obeh Amerikah, da bi tamkajšnji Slovenci lažje ostajali v stiku s knjižno slovenščino ter ob tem na eni strani utrjevali narodno zavest, na drugi pa tujino informirali o domovini, ki je bila močno zainteresirana za to, da bi se ji okreplil mednarodni ugled. Tako so v tridesetih letih začeli ustanavljati izseljenske knjižnice prizadevni posamezniki ter organizacije in društva Slovencev v Zahodni Evropi, Kanadi in Južni Ameriki, v ZDA pa že prej.⁹⁵ V mestih z večjo koncentracijo slovenskih priseljencev so ustanavljali jugoslovanska konzularna predstavništva. (Drnovšek 1999a: 53; 2002a: 158; 2012: 69–108, 114–117; 2015: 133–134; Kolar 2001: 128; Vovko 1990b: 233–234)

Kot so ugotavljali sami izseljenci, so imeli večji priseljenski narodi pri obrambi pred asimilacijo morda nekoliko več prednosti, saj so se že zaradi številčno zadostne prisotnosti v posameznem kraju lažje organizirali. Potrebo po nastanitvi stalnih izseljenskih duhovnikov in učiteljev, ki bi v slovenski diaspori skrbeli za ohranjanje materinščine in krepitev narodne zavesti, so med drugim poudarili na dveh katoliških slovenskih izseljenskih kongresih v Ljubljani (1935 in 1937). Že na prvem, ki se ga je udeležila cela vrsta predstavnikov različnih izseljenskih skupnosti, so sprejeli izhodišča za »narodno vzgojo izseljenske mladine«, po katerih naj bi jugoslovanska država finančno in organizacijsko skrbela za pouk slovenščine in domoznanstva za izseljenske otroke in mladino povsod tam, kjer za to niso mogli skrbeti sami izseljenci. Država naj bi med drugim vse glavne učbenike za izseljenstvo izdala v dvojezičnih

izdajah, tj. v slovenščini in jezikih novega okolja, ki so jih govorili izseljenski otroci. Pri skrbi za svoje izseljence naj bi se zgledovala po nekaterih drugih državah, denimo Italiji, Nemčiji in Poljski, ki so po opažanjih slovenskih izseljencev bolj skrbeli za svoje rojake na tujem kot Jugoslavija. Večino potreb izseljencev je poudarila že Izseljeniška spomenica Jugoslovanske izseljeniške katoliške akcije v državah zapadne Evrope, objavljena leta 1933. (Anon. 1933; Drnovšek 1998a).

Leta 1935 je bila ustanovljena slovenska Izseljenska zbornica, ki so jo sestavljali poleg šolskega še naslednji odseki: statistični, verski, kulturni, propagandni, socialni, gospodarski, ter odseki za izseljenski muzej in arhiv, za sezonsko delavstvo in diasporo (tj. Slovence, ki so živeli v drugih delih Jugoslavije). Sodeč po evidenci Dravske banovine iz leta 1937 naj bi duhovniki in učitelji tedaj že delovali s primerno finančno podporo in z urejenim statusom po vseh večjih slovenskih poselitvenih središčih po Evropi in Južni Ameriki. Ena njihovih glavnih nalog je bila krepitev vezi med izseljenci in domovino ter povezovanje izseljencev s predstavniki države sprejema in z jugoslovanskimi diplomatskimi predstavništvi. K tesnejši povezanosti s staro domovino so pripomogli tudi občasni obiski slovenskih škofov. V Nemčiji so se nekateri nemški duhovniki naučili slovensko, da bi lahko uspešneje delovali med slovenskimi priseljenci. (Drnovšek 2012: 69–108; 2002a: 158; Pislar Fernandez 2004: 105–116; Kolar 2001)

Podatki s terena pa so bili manj optimistični. V Franciji so za nekaj sto otrok skrbeli trije duhovniki in dva učitelja, medtem ko velika večina otrok ni imela možnosti za učenje slovenščine. V severni Franciji je v sedmih »šolah«, razvrščenih po različnih krajih, poučeval slovenski učitelj, ki se je moral preživljati še z dodatnim delom. Z organiziranjem popoldanskih šol so mu pomagali trije slovenski duhovniki, tako da je pouk slovenščine lahko obiskovalo okoli 300 otrok. Po ocenah enega od učiteljev naj bi samo desetina staršev naučila otroke branja in pisanja v slovenščini. V Alzaciji in Loreni so govorili francosko-nemško mešanico, materinščina jim je bila v glavnem tuja. Mnogo boljša je bila izkušnja učitelja na nemško-belgijski meji, kjer se je odzvalo njegovemu vabilu kar 75 odstotkov slovenskih otrok. V Nemčiji naj bi v začetku tridesetih let samo tretjina slovenskih otrok znala slovensko. Prva slovenska »šola« je bila ustanovljena leta 1926 v Gladbecku na domu duhovnika, ki je deloval med tamkajšnjimi Slovenci. Šola je imela tudi otroški pevski zbor, ki je nastopal doma in po drugih mestih. V Porurju sta bila nameščena dva učitelja iz domovine. V Belgiji so zasilne slovenske šole obstajale v treh krajih, v letih 1932–1937 je tamkajšnje slovenske in hrvaške otroke poučeval vsestranski organizator, knjižničar, režiser in glasbenik, ki je skrbel tudi za izlete izseljencev

v domovino. Na Nizozemskem slovenski otroci niso imeli izseljenskega učitelja. Glavna težava je bila v tem, da je pouk potekal v neprimernih prostorih, kjer so za silo uredili improvizirane učilnice, in ne v šolskih prostorih, kar je npr. Čehom in Poljakom uspelo doseči z meddržavnimi sporazumi. (Drnovšek 1999a: 48–58; 2001b: 286; 2015: 135–144; Pislar Fernandez 2004: 105–116)

Zato je bila dejavnost izseljenskih društev za otroke tako zelo pomembna, saj so v njih lahko sodelovali na najrazličnejših slovenskih prireditvah, od miklavževanja, praznovanja materinskega dne, božiča in velike noči do proslavljanja društvenih in državnih praznikov. Nastopali so v pravljicnih in dramatskih igradah, z deklamacijami in glasbenimi izvedbami. Na »izseljenski nedelji« v Merlebachu leta 1933 je s koncertom slovenskih pesmi nastopil zbor s kar 80 otroki. Še bolj učinkovito – a le za tiste, ki so bili za to izbrani – je bilo organizirano počitnikovanje izseljenskih otrok v domovini. Zaradi bližine je Dravska banovina organizirala največ obiskov otrok iz zahodnoevropskih držav, pri čemer so poleg Cerkve ter vzgojnih, dobrodelnih in različnih ženskih organizacij iz domače in drugih banovin aktivno sodelovali izseljenski duhovniki in učitelji. V dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja je bilo organiziranih več letovanj za skupno nekaj sto otrok predvsem iz Nemčije in Nizozemske. Počitnice v Jugoslaviji so običajno trajale okoli pet tednov. Spodbujali so dopisovanje izseljenskih otrok z vrstniki v domovini in njihovo skupno počitnikovanje, izmenična bivanja izseljenskih otrok v Jugoslaviji in otrok iz Jugoslavije pri izseljencih ter vključevanje izseljenskih vsebin v učbenike za slovenske otroke v Jugoslaviji, v študijske programe v domovini ipd. Leta 1939 so bolj in bolj domiselni načrti za vsestransko krepitev vezi med staro domovino ter izseljenskimi otroki in mladino dosegli vrhunec, a je vojna onemogočila njihovo uresničitev. (Drnovšek 2012: 93–108; 2015: 139–140)

V ZDA so se začela prizadevanja za ohranjanje slovenščine v poznih devetdesetih letih 19. stoletja. Slovenski Sokol je spodbujal ustanavljanje čitalnic. Različne organizacije so imele zbirke slovenskih knjig ter prirejale kulturne in izobraževalne dogodke, med njimi npr. Slovenska narodna čitalnica v Clevelandu, ustanovljena leta 1906, in Izobraževalno društvo Vilhar v Kraynu v Pensilvaniji, ustanovljeno leta 1911. Tudi bratska podporna društva so izvajala razne oblike izobraževalne dejavnosti. Slovenske župnije po večjih središčih so imele župnijske osnovne šole, v katerih je pouk praviloma potekal v angleščini, saj je državna šolska zakonodaja večinoma zahtevala angleški pouk v obveznih osnovnih šolah. Vendar so slovenski duhovniki in laiki – tako kot v župnijskih šolah drugih priseljenskih narodov – smeli ponekod, npr. v Illinoisu, poučevati verouk, cerkvene pesmi in recitiranje v materinščini. (Valenčič 2002: 164–166; Plut Pregelj 1992: 399, 402)

V vzgojno-izobraževalno, socialno in zdravstveno dejavnost med slovenskimi izseljenci so se zgodaj začele vključevati slovenske redovnice, zlasti šolske sestre kongregacije sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja iz Maribora, ki so z vodenjem šol in s poučevanjem izseljenskih otrok v slovenščini vidno prispevale k ohranjanju materinščine v izseljenstvu. Leta 1909 so ustanovile prvo skupnost v Kansas Cityju, vabili so jih v vse slovenske in hrvaške župnije. Število njihovih ustanov je dovolj naraslo, da so lahko leta 1920 ustanovile svojo severnoameriško provinco in matično hišo v Chicagu, ki je postala sedež noviciata in provinciata (sedež obeh se je leta 1962 preselil v Lemont). Od leta 1922 je imela provinca še po dve postojanki v Chicagu, Kansas Cityju in Jolietu (Illinois) ter po eno v Clevelandu in Garyju v Indiani. Ob koncu dvajsetih let so v ZDA oskrbovale pet slovenskih župnijskih šol in osem hrvaških. Že leta 1924 je imelo kar 14 slovenskih župnij v ZDA svojo šolo, v njih so poleg mariborskih šolskih sester poučevale ameriške Slovenke, članice drugih ameriških rodov. (Friš 1992; 1999: 15–16; Kolar 2001: 140)

Med drugo svetovno vojno je v okviru združenih slovenskih društev v New Yorku delovala slovenska šola v Brooklynu, na kateri je v letih 1942–1945 poučevala Anna Praček Krasna (Žigon Zd. 2016; Petrič 1982a: 418–419). Poleg slovenskih popoldanskih šol za otroke in mlade in raznih drugih oblik poučevanja slovenščine so slovenski priseljenci organizirali tudi druge vrste etničnih šol, tako je npr. Louis J. Pirc, urednik clevelandske *Ameriške domovine*, kot velik slovenski in ameriški domoljub v letih med svetovnima vojnama ustanovil in vodil večerno šolo, v kateri je slovenske rojake pripravljajal na izpit za pridobitev ameriškega državljanstva (Susel 1992: 243–244).

Mariborske šolske sestre so imele od leta 1908 svojo ustanovo v Aleksandriji v Egiptu, kjer so jim pri delu s Slovenci pomagali slovenski frančiškani. Otroke priseljencev so učile slovenski jezik, odprle so otroški vrtec in zavetišče za samska dekleta, kjer je bil tudi prostor za družabne dogodke in aktivnosti. Podobno ustanovo so imele še v Kairu. (Kolar 2001: 140–141)

Tako kot se je praviloma dogajalo v vseh deželah priseljevanja, so se tudi v Argentini težave z materinščino pri otrocih slovenskih priseljencev pojavile z njihovim vstopom v osnovno šolo. Otroku s šibkim znanjem španščine so zato prepovedali doma govoriti slovensko. Materinščina je bila s tem v zasebnem življenju zreducirana na pogovorni jezik odraslih. Pri poskusih prenosa znanja slovenščine na otroke in mladino so staršem, društvom in jugoslovanskemu poslaništvu v Argentini pomagale slovenske šolske sestre iz Maribora, ki so tam delovale od začetka tridesetih let 20. stoletja. V letih 1931–1937 jih je iz Slovenije prišlo kar 41, vendar je bilo zaradi razpršenosti tamkajšnje slovenske skupnosti njihovo delovanje močno oteženo. Organiziranje šolskih dejavnosti

za večje število otrok je bilo zaradi ideoloških razlik in konfliktov med priseljenci še zahtevnejše, tako da so največkrat lahko izvajale le občasne tečaje. Ob ustanovitvi nove redovne province s sedežem v San Lorenzu pri Rosariu so tam postavile svojo matično hišo, delovale so med Slovenci, Hrvati, domačini in staroselci ter zanje ustanovljale šole, zdravstvene in druge zavode.

Slovenske šole je bilo mogoče organizirati le tam, kjer je bila poselitev Slovencev najbolj skoncentrirana. Po množični priselitvi med svetovnjima vojnama so Slovenci na območju Buenos Airesa najprej bivali v skromnih razmerah v četrti La Paternal, šele pozneje, ko so si ekonomsko opomogli, so začeli kupovati zemljišča v četrti Villa Devoto. Pobudo za prvi slovenski osnovnošolski tečaj v Buenos Airesu so dali sami starši, najeli so sobo, jo opremili za pouk ter pridobili knjige od Slovenske matice in Dravske banovine. Pouk je potekal dvakrat tedensko od maja 1933, tečaj je obiskovalo 25 otrok, poleg slovenščine so jih učili še petje. Tečaju je pomagalo tudi društvo Sokol iz La Paternala, v ta namen so ustanovili šolski odbor. Junija 1934 ustanovljeno Izseljensko društvo Tabor je nato organiziralo osnovnošolska tečaja v dveh četrtih argentinske prestolnice. V tečajih so že kmalu začutili potrebo po poklicnih učiteljih, zato je jugoslovanski poslanik v Buenos Airesu, Izidor Cankar, spodbudil ustanovitev slovenske javne osnovne šole v prostorih društva Tabor. Delovala je od pomladi 1937, ob ustanovitvi je sprejela 24 otrok, vodile so jo tri slovenske šolske sestre. Šola je izgubila slovenski značaj leta 1942 z vladnim odlokom, da morajo biti vse šole dostopne otrokom vseh narodnosti, zato je z letom 1943 odprla vrata tudi drugim argentinskim otrokom. Odtlej so slovenski otroci po dopoldanski argentinski osnovni šoli lahko obiskovali le popoldanski pouk slovenščine.

V Villi Devoto je leta 1935 ustanovljeno Gospodarsko podporno društvo Naš dom dalo svoje prostore v uporabo slovenskemu osnovnošolskemu tečaju, ki je tam uspešno potekal vse do leta 1949, ko je argentinska vlada prepovedala vsa društva predvojnih priseljencev. V letih 1938–1939 je v Villi Devoto delovala slovenska šola tudi pri župnijski cerkvi sv. Rafaela, vodile so jo slovenske šolske sestre. Slovenski šolski tečaji so od maja 1938 potekali še v Rosariu v argentinski provinci Santa Fe, kjer so dobro obiskani pouk materinščine organizirali člani Slovenskega delavskega društva Triglav, ustanovljenega leta 1930; v letih 1938–1942 je slovenska šola delovala v tamkajšnjem predmestju Saladillo. (Kolar 2001: 140–141; Mislej 1990b: 187–189; 2001: 238–239; Jevnikar, Mislej 1999: 12–13; Horvat 1997: 39; 1998: 137–139)

Slovenci v drugih delih Južne Amerike so bili številčno šibkejši, temu primerno redkejši so bili njihovi poskusi organiziranja slovenskih jezikovnih tečajev. V brazilskem São Paulu je slovensko društvo Ornus v drugi polovici

tridesetih let za 25–30 udeležencev organiziralo tečaj slovenščine, ki je deloval tri leta. V Montevideu v Urugvaju je duhovnik in kulturni delavec David Doktorič med drugim vodil tečaj slovenskega jezika, organiziran v okviru Slovenskega krožka. Doktoriča, ki je prišel v Argentino leta 1937 kot jugoslovanski izseljenski dopisnik, je jugoslovanski poslanik Izidor Cankar namreč načrtno preusmeril v Urugvaj, da bi tamkajšnje Slovence kulturno animiral in postal kronist njihovega društvenega življenja. (Jevnikar, Mislej 1999: 18–20; Mislej 2001: 244–245)

V večjih slovenskih naselitvenih središčih z dovolj razvejano lastno infrastrukturo (s slovenskimi gostilnami, trgovinami, z društvi, verskimi središči ipd.) je izseljencem za vsakdanjo rabo zadoščala narečna slovenščina, in sicer taka, kakršno so govorili ob izselitvi. Knjižne slovenščine večinoma niso dobro obvladali, prav tako ne večinskega jezika nove domovine, ki je kljub temu postopoma spreminjal njihovo materinščino. Jezik okolja je imel na slovenščino v izseljenstvu večji vpliv kot pa njen sočasni razvoj v slovenskem govornem prostoru. Za najpogostejše izraze in za besede, za katere slovenskega poimenovanja niso poznali, so si izseljenci začeli nevede izposojati izraze iz jezika okolja. Takšne izposojenke, opremljene s slovenskimi obrazili, so jim kmalu zvenele povsem domače. Podobno so vstopale v govorjeno in predvsem pisno materinščino izseljencev slovnične značilnosti jezika okolja, v Nemčiji npr. značilna stava glagola na koncu stavka. Tudi vpliv intonacije govornega jezika okolja se je bolj in bolj odražal v intonaciji govorne slovenščine – npr. pri argentinskih Slovencih je zaradi romanskega vpliva njihova materinščina zvenela – in še vedno zveni – podobno kot pri Slovencih v Italiji (Markič 2002: 43). Tisti, ki so se dobro naučili jezik nove domovine (predvsem otroci priseljencev), so doma (pogojno) govorili slovensko, drugod pa večinski jezik. Značilno zanje je bilo t. i. kodno preklapljanje, tj. izmenična raba obeh jezikov kot dveh ločenih jezikovnih sistemov (prim. Šabec 2002).

Priseljenci so svoje otroke praviloma spodbujali k šolanju, saj so v tem videli boljše možnosti za njihovo udobnejšo prihodnost. Jezikovna in kulturna asimilacija je bila, razumljivo, najhitrejša prav pri otrocih, saj so vse tisto, kar so v stari domovini z velikim neodobravanjem označevali kot potujčenje, v novih domovinah od njih pričakovali v »obveznih« osnovnih šolah, kjer je pouk potekal v večinskem jeziku države sprejema, pa tudi v drugih okoljih vsakdanjega življenja. Šola je bila najučinkovitejši instrument za spodbujanje identifikacije učencev z njihovo novo domovino (Milharčič Hladnik 2004: 126). Izseljenski pisatelj, duhovnik in zgodovinar Jurij Trunk (1870–1973) npr. piše o amerikanizaciji priseljenjskih otrok v ameriških šolah. Šole primerja z ogromnim mlinom, ki »odstranjuje, razpršuje in raztere v kratkem času vse,

kar je tujega, neamerikanskega«. Celó v tistih šolah, ki jih obiskujejo samo priseljski otroci, »nobeden noče biti ne Lah, ne Poljak, ne Rusin, ne Grk, ne Žid, ampak vsi le mladi Amerikanci z dušo in s telesom, vsi polni amerikanskega domoljubja, vsi navdušeni za veliko Ameriko!« (Trunk 1912: 456–457)

Podoben vpliv je imelo okolje zunaj doma na otroke priseljencev v vseh deželah priselitve. Njihova razklanost med izvorno kulturno tradicijo staršev in potrebo po pripadnosti deželi, v kateri odrasčajo in ki jo želijo imeti za svojo, je začrtovala med njimi in starši specifične poteze medgeneracijskega prepada, značilne za izseljenstvo. V družinah, ki so živele v bolj strnjenih etničnih skupnostih, so starši s pomočjo lastnih organizacij in ponekod ob podpori ustanov iz stare domovine poskušali prenesti slovensko identiteto na svoje otroke. Marsikje jim je to deloma uspelo, pri čemer so se pogoji za vzdrževanje kulturne raznolikosti v različnih deželah priselitve in v različnih obdobjih med seboj izrazito razlikovali. Kljub jezikovni in kulturni asimilaciji, ki je naposled prevladala med vsemi generacijami potomcev tedanjih slovenskih izseljencev, pa nekateri še vedno aktivni slovenski izseljski tiski, društva, organizacije šole, verske in kulturne ustanove, ki kontinuirano delujejo od let med svetovnimi vojnami ali še dlje, pričajo o trdoživosti in/ali prilagodljivosti izvorne etnične identitete.

LITERARNO USTVARJANJE⁹⁶

Pretežni del književne produkcije slovenskih izseljencev je v obravnavanih obdobjih nastal in bil objavljen v okviru organizacijskih struktur slovenske diaspore, predstavljenih v prejšnjih poglavjih. V manjšini so bili avtorji, ki so ustvarjali ločeno od večjih slovenskih izseljskih skupnosti, bodisi zato, ker v njihovem okolju niso obstajale, bodisi iz drugih razlogov. Tako je npr. Vojislav Mole več let pisal v Sibiriji, Bogomil Trampuž Bratina pa v Ekvadorju. Ob koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja so slovenski izseljski pisci svoja leposlovna dela mnogo pogosteje objavljali v izseljskem časopisju in letnih publikacijah kot pa v knjižnih izdajah, zato v njihovi literarni produkciji na splošno prevladujejo posamezne pesmi in kratka proza. Kljub temu se je preseñetljivo število pisateljev ukvarjalo tudi z dramatiko. Predvsem produktivnejši avtorji so v izseljenstvu (ali iz različnih razlogov občasno v stari domovini) objavili tudi nekaj pesniških zbirk, daljših pripovednih del ter dramskih besedil.

Književna dela slovenskih izseljskih avtorjev je s stališča tistih značilnosti, ki so specifične za izseljsko slovstvo, mogoče razvrstiti v več glavnih tematskih sklopov:

- 1) dela z izseljensko oziroma priseljsko tematiko: največkrat obravnavajo (pogosto travmatične) vzroke za izselitev, proces izselitve, zgodnje obdobje prilagajanja novemu okolju, ki je običajno prav tako travmatično, in življenje v novi domovini v poznejših fazah adaptacije in akulturacije;
- 2) literarne upodobitve življenja v »starem kraju«: pogosto so idealizirane in z močnim pridihom nostalgije;
- 3) ideološko, versko ali politično angažirana obravnava družbene in intimne človekove realnosti v izseljenstvu s poudarkom na sodobnih socialnih in moralnih izzivih posameznika in družbe;
- 4) tematika stare ali nove domovine, ki ni vezana na izseljenske/priseljske teme;
- 5) vse druge literarne teme.

V pričujočem poglavju je nekoliko več poudarka na delih, ki sodijo v prve štiri tematske sklope in so pomembneje prispevala k ohranjanju slovenske kulturne identitete v izseljenstvu. Ker književno delo Slovencev v ZDA pred letom 1945 v vseh pogledih izstopa iz celotne sočasne literarne produkcije slovenskih izseljencev, je tudi v nadaljevanju oris njihovega dela obsežnejši in podrobneje strukturiran od orisa tedanje književnosti slovenskih avtorjev v Južni Ameriki in Evropi. V Kanadi pa pred letom 1945 ni bilo vidnejših slovenskih literarnih ustvarjalcev.

Združene Države Amerike

Začetki

Prvi slovenski »izseljenci«, ki jim lahko priznamo začetke književnega ustvarjanja v deželah priselitve, so bili slovenski misijonarji. Mnogi so namreč v novih domovinah prebili večino svojega življenja in tam tudi umrli, npr. Mark Anton Kappus (1657–1717) in Ferdinand Konšak (1703–1759) sta misijonarila in umrla v zahodnem delu tedanje španske kolonije, deloma današnje Mehike deloma ZDA, Friderik Baraga (1797–1868) in Janez (Ivan) Čebulj (1836–1898) pa ob Gornjem jezeru na ozemlju današnjih ZDA. V naslednjih desetletjih se je v ZDA razvila najbogatejša literarna dejavnost slovenskih priseljenecv in njihovih potomcev, ki tako po obsegu kot po kakovosti opazno prekaša tedanje slovensko izseljensko slovstvo v drugih delih sveta.

Začetke književnega dela slovenskih izseljencev torej predstavljajo misijonska pisma v latinščini in nemščini, objavljena med letoma 1642–1849 v periodičnih publikacijah predvsem v treh avstrijskih mestih: v Augsburgu, Gradcu in na Dunaju. Od leta 1833 so jih objavljali tudi v slovenščini, od leta 1841 predvsem v Zgodnji Danici.⁹⁷ Misijonarska besedila so do konca 19.

stoletja napisana in objavljena v latinščini, ključnih evropskih jezikih, slovenščini in jezikih staroselcev, med katerimi so njihovi avtorji misijonarili. Kmalu so se pojavile še druge literarne zvrsti, kot so potopisi, avtobiografije, biografije, polemična besedila, verskopoučna in poljudnoznanstvena dela ter poezija (Stanonik 1999: 15–88).⁹⁸

Po ustanovitvi prvega slovenskega izseljenskega časopisa v Chicagu leta 1891, ki so mu naglo sledili drugi slovenski listi v ZDA, so tamkajšnji Slovenci že v nekaj letih razvili živahno literarno dejavnost v materinščini. Ta se je v dvajsetih letih 20. stoletja razvejala v številne smeri in zvrsti ter v tridesetih in štiridesetih letih dosegla vrhunec. Leposlovni prispevki v izseljenskem periodičnem tisku so privabljali bralce, zlasti t. i. »povestni del«. V zgodnjih letih množičnega prihoda slovenskih priseljencev je bilo izvirnega izseljenskega leposlovja malo, in kar je bilo objavljeno, je bilo pogosto nepodpisano. Prevladovali so ponatisi del slovenskih klasikov (Ivan Tavčar, Josip Jurčič, Ivan Cankar, Rado Murnik, Cvetko Golar, Zofka Kveder ...) in prevodi del tujih klasikov (Henryk Sienkiewicz, Lev Nikolajevič Tolstoj, Fjodor Mihajlovič Dostojevski, Anton Čehov, Maksim Gorki, Honoré de Balzac, Émil Zola, Walter Scott, Robert Louis Stevenson, Edgar Allan Poe, Mark Twain, Jack London, Upton Sinclair ...) (Pogačar 2014). Začetniki izvirnega literarnega ustvarjanja v slovenščini so bili večinoma časopisni uredniki, učitelji in društveni delavci, na področju dramatike npr. igralci in režiserji številnih igralskih skupin, ki so jih Slovenci v ZDA začeli ustanavljati že okoli leta 1900. S tem se je v žanrsko in tematsko vse bolj raznovrstni književni produkciji ameriških Slovencev kmalu izoblikovalo več razpoznavnih literarnih smeri z določenimi skupnimi značilnostmi, po katerih se je tedanje izseljensko slovstvo razlikovalo od sočasne književne produkcije na Slovenskem. Številni izseljenski književni ustvarjalci so tudi prevajali iz angleščine v slovenščino in obratno, s čimer so prispevali k medkulturnemu zbliževanju v novi domovini in širili literarno obzorje ne le svojih rojakov v ZDA, ampak tudi pripadnikov širše ameriške družbe.

Glavne literarne smeri slovenskih priseljenskih avtorjev 1891–1945

Literarnozgodovinski pregledi književnosti Slovencev v ZDA (npr. Petrič 1999; Gobetz 1979) ter uvodne študije in biografski podatki o predstavljenih pisateljih v antologijah njihovih del (npr. Petrič 1982b: 403–406; Gobetz, Donchenko 1977: ix–xii, 219–236) navajajo skupno okoli 90 slovenskoameriških avtoric in avtorjev, ki so v letih 1891–1945 vsaj občasno objavljali leposlovje. Precejšen del jih je mogoče uvrstiti v posamezne skupine, ki so ustvarjale bolj ali manj v skladu s svojimi neformalnimi literarnimi programi. Ti »programi« so bili tesno povezani z ideološkimi usmeritvami časopisov in revij, v katerih so

večinoma objavljali, oziroma z ideološkim predznakom njihovih izdajateljev. S tem je bil sorazmerno velik del slovenske literature v ZDA neizogibno tendenciozen, pri čemer je šlo bodisi za slabo prikrito socialistično bodisi konservativno, klerikalno propagando, pogosto z jasnim sporočilom, izstopajočim moraliziranjem in vzgojno noto. Seveda je večje število piscev ustvarjalo tudi neodvisno od tovrstnih skupin. Na splošno so bili estetski vidiki leposlovnega dela podrejeni komunikativni vlogi književnosti, saj so bili časopisi, ki so ta dela objavljali, precej odvisni od naročnikov in njihovega literarnega okusa. Ta se je pokazal, kot omenja Petričeva (1982b: 403), npr. pri sorazmerno kratki dobi izhajanja *Cankarjevega glasnika*, literarne revije z bolj poudarjenimi umetniškimi ambicijami, ki je »vzdržala« na trgu manj kot šest let.

Jerneja Petrič razvršča obravnavane pisatelje med avtorje krščanske struje, ki so objavljali predvsem v *Amerikanskem Slovencu*, *Baragovi pratiki*, *Novem svetu* in *Ave Maria koledarju*; proletarske pisce in zmerno levico – ti so objavljali v množici časopisov in letnih publikacij, med katerimi so najpomembnejši *Prosveta*, *Proletarec*, *Majski glas*, *Mladinski list*, *Cankarjev glasnik*, *Ameriški družinski koledar* in *Napredek*; ideološko nevtralne pisce in humoriste ter druge pomembnejše ustvarjalce (Petrič 1999). Pri tem poudarja njihove poglavitne literarne tokove in smeri, ki jih predstavljamo v nadaljevanju.

Proza

Prozna dela slovenskih priseljenskih avtorjev v ZDA v prvi polovici 20. stoletja lahko razvrstimo v naslednje skupine:

- 1) realistično socialnokritično prozo, ki rada tematsko posega v »stari kraj« z mešanico nostalgije in kritičnosti do izkoriščevalskega družbenega sistema, ki je izseljence prisilil k odhodu v tujino (Anna P. Krasna, Katka Zupančič, Ivan Molek, Etbin Kristan, Jože Zavertnik, Ivan Jontez, Andrej Kobal idr.); poseben podtip je popularna, »ljudska« proza z dogajanjem v »starem kraju« (Frank Kerže, ki je take povesti večinoma objavljaval v nadaljevanjih, Jože Ambrožič, Zvonko Novak, Frank Česen); ta proza se zgleduje po Jurčiču, Finžgarju, Jalnu, Prežihovem Vorancu ...;
- 2) psihološki realizem: kakovostni vrh predstavlja angleški roman Franka Mlakarja *He, the Father* (1950) in njegova angleška kratka proza (pripoved *My Uncle Polde* je bila uvrščena v antologijo *O'Brian's Best Short Stories of 1942*), od avtorjev, ki so pisali večinoma v slovenščini, pa sta med pomembnejšimi predstavniki Janko Rogelj in Andrej Kobal;
- 3) socialistično-realistično oziroma proletarsko prozo, ki so jo gojili člani socialističnih klubov Jugoslovanske socialistične zveze po vseh večjih slovenskih središčih v ZDA; šlo je za literarni program realističnega

prikazovanja delavskega življenja in revolucionarnega ideološkega zorenja protagonistov, pri čemer je propaganda vse prevečkrat prevladala nad literarnimi prvini (Ivan Molek, Frank Tauchar, občasno tudi Jože Zavertnik, Ivan Jontez, Anton Slabe, Katka Zupančič in Anna Praček Krasna ter deloma Jože Ambrožič in Milan Medvešek);

- 5) dokumentarno prozo (glavni predstavnik je Louis Adamič);
- 6) avtobiografsko-spominsko prozo (Louis Adamič, Vatro Grill, Jurij Trunk, Andrej Kobal, Anna P. Krasna, Janko Rogelj, Fred Bahovec ...);
- 7) potopisno prozo (Jože Grdina, Jurij Trunk, Anton Terbovec ...);
- 8) mladinsko prozo (Katka Zupančič, Anna P. Krasna, Andrej Kobal, Mary Jugg Molek idr.);
- 9) humoristično prozo – od zabavnih anekdot do družbene satire (predstavnik druge sta zlasti Frank Kerže in Ivan Jontez). (Petrič 1999: 93–97)

Med množico avtorjev, ki so pisali prozo večinoma v slovenskem jeziku, jih je le nekaj objavilo eno ali več svojih del tudi v knjižni obliki. Najpomembnejši med temi so Ivan Molek – njegova bibliografija poleg knjižnih izdaj, poezije in dramatike med drugim navaja 81 naslovov objavljene kratke proze (Jugg Molek 1976), Andrej (Andrew) Kobal, pripovednik širokega epskega zamaha, in Anna Praček Krasna, ki je začela objavljati leposlovje leta 1929. Vsi trije so – tako kot npr. izredno plodovita avtorica Katka Zupančič – objavljali predvsem v t. i. »progresivnem« slovenskoameriškem periodičnem tisku.

V prvi generaciji predvojnih izseljencev v ZDA, ki so pisali predvsem v angleščini, je v obravnavanih obdobjih najpomembnejši Louis Adamič (več o njegovem delu in življenju v poglavju Življenjske zgodbe), medtem ko v drugi generaciji predvojnih priseljencev v tem času izstopata že omenjena Mary Jugg Molek in Frank Mlakar. Zaradi poudarjene vloge Louisa Adamiča tako med liberalnim delom Slovencev v ZDA kot tudi v širši ameriški družbi in v stari domovini se njegovo ime pojavlja v več poglavjih pričujoče knjige.

Poezija

V poeziji je mnogo več lirike kot epike. Oblikovni razpon slovenskoameriške poezije sega od preproste štirivrstičnice (večji del pesnic in pesnikov) prek soneta in sonetnega venca (Zvonko A. Novak, Mirko G. Kuhel) do prostega verza (predvsem v angleški poeziji Mary Jugg Molek). Med pesniškimi smermi spet prevladuje socialnokritična »proletarska« poezija, ki jo je pisala večina zgoraj omenjenih avtorjev tovrstne proze (večina avtorjev proze pod točkama 1 in 3). Ob njej je nastajala osebnoizpovedna in ljubezenska lirika, slogovno razpeta med preprostejšo opisnostjo in asociativno bogatejšo metaforiko (poznejša obdobja Anne P. Krasne). Domovinske in domotožne pesmi so pisali

domala vsi slovenskoameriški pesniki in pesnice. Refleksivno liriko sta pisala npr. Ivan Bukovinski, ki je objavljala tudi šaljive pesmi, in Mary Jugg Molek. Glavni avtorji socialnokritične (tudi satirične) poezije – največ so jo objavljali v tridesetih letih – so Ivan Molek, Katka Zupančič in Anna P. Krasna. Didaktično poezijo so objavljali vsi tisti avtorji mladinske proze, ki so tudi pesnili – ti so večinoma tudi avtorji šaljivih pesmic za otroke. Katka Zupančič je kot glavna predstavnik mladinske književnosti v prozi, poeziji in dramatiki objavila v že omenjenih periodičnih publikacijah skupno več kot 300 pesmi, 137 proznih besedil in pet dram. Aleksander Urankar in Ivan Zupan sta pesmi objavljala predvsem v tedanjem slovenskoameriškem katoliškem tisku. (Petrič 1999)

Priljubljena slovenska pesnika v ZDA sta bila Ivan Zorman in Jack Tomšič, ki je v letih 1923–1945 objavljala pesmi samo v slovenskoameriškem časopisu. Zorman, ki je v letih 1919–1938 v samozaložbi objavil pet zbirk pesmi skoraj »ljudsko« preprostih oblik, a izrazito snovno privlačnih za izseljence, je nedvomno njihov najpopularnejši pesnik. Večino njegovih pesmi so uglasbili znani slovenski skladatelji v domovini in izseljenstvu. Tudi mnoge pesmi drugih omenjenih pesnic in pesnikov so bile uglasbene, saj je bilo petje slovenskih pesmi najbolj priljubljen način ohranjanja materinščine v izseljenstvu.

Dramatika

Socialnokritična in »proletarska« proza je imela najizrazitejše vzporednice v poeziji in dramatiki. Glavna predstavnik te smeri v dramatiki sta Etbin Kristan in Ivan Molek. Za oba avtorja je v tem sklopu značilna tezna drama s težiščem na konfliktu med kapitalisti in proletarci, s črno-belo karakterizacijo in vrsto drugih dramskih slabosti (opisnost, neprepričljivi zasuki ...). Molek in Kristan sta v dramatiki tudi glavna predstavnik komedije, satire in farse. Mladinske igre je pisala zlasti Katka Zupančič, priljubljeno »ljudsko« veseloigro pa Frank Česen in Andrej Kobal, ki sodi med najpomembnejše slovenske dramatike v ZDA. Njegove igre so uprizarjali v New Yorku, Chicagu in drugod, večina jih obravnava izseljenske teme. Glavni predstavnik zgodovinske drame je Joško Oven, v dramah patra Kazimirja Zakrajška pa je poudarek na krščanski etiki. (Petrič 1999)

***

Pri slovenskih izseljenskih piscih v vseh delih sveta so izrazito domotožje, osamljenost in diametralnost obeh domovin – idealiziranje domovine in demoniziranje tujine – v obdobjih, ki jih tu obravnavamo, mnogo pogostejše teme kot pri piscih v stari domovini. Tematsko-motivno specifično izseljenskega slovtva je mogoče pojasniti s tistimi družbeno-kulturnimi okoliščinami, ki so značilne za priseljenske situacije: soočenje mita o neskončnih priložnostih v

tujini s povsem drugačno realnostjo ob prihodu v deželo priselitve, jezikovne ovire, ločenost izseljencev od primarne družine, sorodnikov in nekdanjih prijateljev, njihova morebitna nesprejetost v novem kulturnem okolju zaradi drugačnosti in splošna osovraženost priseljskih delavcev in njihovih družin v času gospodarskih kriz. Idealiziranje domovine postane razumljivejše, če vemo, da so izseljenci praviloma doživljali svojo novo domovino kot tujino še dolgo po prihodu, nekateri celo do smrti.⁹⁹ Tudi prikazovanje temačne podobe nove domovine v prozi, poeziji in dramatiki lahko pojasnimo s časovnim sovpadanjem nastanka tovrstnih del z obdobjem najhujše gospodarske krize v zgodovini ZDA in njenih posledic.

Po vzoru naturalistične socialno angažirane ameriške proze z začetka 20. stoletja (*muckraking novel*) je namreč trpka socialna tematika tovarniškega in rudarskega življenja, revščine in brezposelnosti našla svoj odraz tudi v delih slovenskoameriških pisateljev in pesnikov. Večina njihovih tovrstnih objav je iz dvajsetih, tridesetih in deloma iz štiridesetih let, nekaj pa jih je izšlo že pred letom 1920. Najznačilnejši primer tovrstne proze je zbirka *Ameriške povesti* različnih avtorjev (Beniger idr. 1943). Socialno problematiko je najambicioznejše literariziral Ivan Molek v romanu *Zajedalci* (Molek 1920) in trilogiji *Dva svetova* (Molek 1932), *Veliko mravljišče: Povest iz življenja in trpljenja slovenskih delavcev v Ameriki* (Molek 1934) ter *Sesuti stolp: Povest iz dobe velike ameriške krize* (Molek 1935), medtem ko so jo drugi avtorji uporabili predvsem v kratki prozi in deloma poeziji.

Katka Zupančič v svojih delih za otroke pogosto obravnava prezgodnjo duševno zrelost otrok, ki s starši sodoživljajo njihov boj za preživetje v trdih razmerah tujine. Socialni vidik odraščanja (vpliv revščine) pa je pri Zupančičevi nevsiljivo pomaknjen v ozadje, zaradi česar so otroci njene zgodbe in pesmi radi brali ali poslušali. Isto velja za otroško poezijo Anne Praček Krasne, tudi njena tovrstna dela so šaljiva in igriva ter nevsiljivo poučna. Še zlasti pretresljive so slike težkega otroštva v izseljenstvu, kot jih podajajo Anton Slabe, Milan Medvešek in Katka Zupančič v že omenjeni antologiji *Ameriške povesti*. Številni avtorji tudi življenje v starem kraju prikazujejo realistično. V literarnih delih slovenskih izseljskih avtorjev v ZDA je torej življenje v izseljenstvu pogosto obravnavano s senčnih plati, pa naj gre za prozo, poezijo ali dramatiko. Njihova dela za otroke so izrazito dvojne narave. Na eni strani vključujejo lahkošne, največkrat šaljive zgodbe in pesmice o najrazličnejših otroških dogodivščinah v izseljenstvu, na drugi strani pa otroško poezijo in prozo s sicer kolikor mogoče prikritim in omehčanim, a vendar nedvomno prisotnim socialnokritičnim sporočilom. (Žitnik Serafin 2015: 37–53)

Obljubljena dežela je v izseljenski književnosti vselej drugi svet, svet umišljene preteklosti ali iluzorne prihodnosti. Le redke so izjeme, ki slikajo obljubljeno deželo tu in zdaj. Zgodbe o »Amerikancih«, bogatih slovenskih povratnikih, ki so z razkošno opravo in s polno mošnjo denarja razvneli domišljijo otrok v »starem kraju«, so poleg Louisa Adamiča pisali tudi drugi izseljenski avtorji. Takšne zgodbe so vedno znova vzbujale iluzije in hrepenenje v obeh domovinah: v starem kraju so vzbujale lažne predstave o hitrem zaslužku v bogati tujini, izseljencem pa so budile upanje na srečno vrnitev v rodni kraj. Vsem tem pričakovanjem so največkrat sledila razočaranja. Trajna nedosegljivost drugega, boljšega sveta (domovine ali tujine) je v migrantski literaturi pogostejša tematska prvina kot drugod, zato ima v izseljenskem leposlovju tudi hrepenenje specifične konotacije.

Južna Amerika

V Južni Ameriki, predvsem v Argentini, se je literarno ustvarjanje slovenskih priseljenjskih avtorjev začelo precej pozneje kot v ZDA, večinoma šele v tridesetih letih prejšnjega stoletja, saj se je velika večina Slovencev priselila v ta del sveta šele v drugem in tretjem desetletju 20. stoletja. Čeprav je pred letom 1945 razvoj kulturnega življenja slovenskih izseljenskih skupnosti v drugih delih sveta sledil podobnim vzorcem kot v ZDA, se književno delo slovenskih izseljencev v drugih državah ne more primerjati z razmahom literarnega ustvarjanja predvojnih slovenskih izseljencev v ZDA. V poglavju o izseljenskem periodičnem tisku so predstavljeni bilteni, revije in časopisi, ki so v obravnavanih obdobjih izhajali v Južni Ameriki. Največ leposlovnih prispevkov najdemo v *Slovenskem tedniku*, *Duhovnem življenju*, *Novem listu* in *Njivi* – vsi so bili ustanovljeni v Argentini konec dvajsetih oziroma v tridesetih letih 20. stoletja. Poleg slovenskih avtorjev iz Argentine so tu objavljali Slovenci iz drugih dežel Južne Amerike. V teh publikacijah so tudi objave najpomembnejših treh avtorjev tega obdobja: pesnika, pisatelja, kronista in kulturnega animatorja Davida Doktoriča iz Urugvaja in dveh ustvarjalcev iz Argentine – pisatelja Gvidona Juga, avtorja prve izvirne slovenske leposlovne knjige, objavljene v Južni Ameriki, ter pesnika, pisatelja, urednika, prosvetnega delavca, ljubiteljskega igralca in režiserja Ivana (Jana) Kacina. Pesnik in pisatelj Bogomil Trampuž Bratina iz Ekvadorja, ki je večino svojih del zapustil v rokopisu, je poleg knjige v španščini nekaj slovenskih pesmi objavil v *Duhovnem življenju*. Tudi drugi avtorji in dokaj številne avtorice iz Južne Amerike so objavili največ pesmi in kratke proze v omenjenih slovenskih publikacijah v Argentini ter občasno v *Izseljenskem vestniku Rafaelu*. Med slovenskimi pesnicami iz Argentine, katerih dela so izhajala v izseljenskih publikacijah na obeh straneh Atlantika, so

npr. Justina in Anica Jeram ter Pepca Furlan. Čeprav so bila njihova dela med bralci priljubljena in so še danes predvsem zaradi značilne izseljenske tematike zanimiva kot zgodovinski dokument, ne kažejo resnejših literarnih ambicij. (Mislej 1999; Tavčar 1999)

Zahodna Evropa

Prav to velja tudi za leposlovne prispevke slovenskih izseljenskih avtorjev v Zahodni Evropi. Objavljali so jih v izseljenskem časopisju, ki smo ga v enem od prejšnjih poglavij predstavili v okviru treh ideoloških usmeritev:

- 1) jugoslovanski listi (tj. slovenski listi, ki so – podobno kot tamkajšnje slovenske organizacije, npr. Jugoslovansko društvo sv. Barbare iz Eysdna v Belgiji – v naslovu ali podnaslovu vključevali pridevnik jugoslovanski);
- 2) socialistična in komunistična periodika;
- 3) katoliški periodični tisk.

Od vseh treh skupin so najbolj ohranjeni katoliški listi. S stališča leposlovnih prispevkov je najzanimivejši mesečnik *Naš zvon* (1925–1927) iz vestfalskega Bottrop-Boya, ki ga je urejal izseljenski duhovnik, urednik in pisatelj Janez Evangelist Kalan. V prvih dveh letnikih najdemo precej anonimno objavljene izvirne izseljenske kratke proze, večinoma gre za leposlovne prispevke samega urednika z značilnimi moralističnimi poudarki. Tu je Kalan objavljati tudi svoje uvodnike in Vestfalska pisma, v obeh primerih gre za esejistično kombinacijo leposlovnih in reporterskih prvin, napisano v razpoznavnem avtorjevem slogu. Tematika je raznovrstna, od verske, politične, etične in socialne do raznih kulturnih in drugih aktualnih tem, kot je npr. skrb za čistejšo slovenščino v izseljenstvu, kjer je materinščina slovenskih delavcev izpostavljena vplivu jezika okolja. Poezije, večinoma nepodpisane, je v mesečniku malo, nekaj je tudi ponatisnjene iz *Glasila K. S. K. Jednote* iz ZDA. Tudi v katoliškem mesečniku *Rafael*, ki je v letih 1931–1935 izhajal na Nizozemskem izključno v slovenskem jeziku in bil namenjen rojakom v Zahodni Evropi, so objavljeni številni leposlovnih prispevki. Prevladujejo izvirna izseljenska besedila, nekaj je ponatisov iz domovine ter iz katoliških revij Slovencev v ZDA in Argentini, kot sta *Ave Maria* in *Duhovno življenje*. Isto velja za letnike tega mesečnika po združitvi z ljubljanskim *Izseljenskim vestnikom*. (Žitnik Serafin 1999: 77–97)

V evropskem izseljenstvu so literarno-estetsko prepričljivejša besedila v slovenščini pisali predvsem posamezniki, ki so bolj kot v okviru izvirnega leposlovnega ustvarjanja dosegli mednarodni prodor na drugih področjih. To so umetnostni zgodovinar in klasični arheolog Vojeslav Mole, literarni zgodovinar in kritik Janko Lavrin ter slikar, grafik in fotograf Venio Pilon. S svojim delom so se uveljavili že pred letom 1945, njihovi literarizirani spomini pa so

v knjižni obliki izšli po drugi svetovni vojni (Žitnik Serafin 1999: 98–116). Na področju prevajalstva ter literarnega in kulturnega posredništva so vsi trije ustvarjalci pomembno prispevali k prodoru slovenskih dosežkov v evropsko kulturno zavest in obratno.

***

Za kulturno zgodovino naroda je literarno delo njegovih pripadnikov v diaspori prav tako pomembno kot glasbena, likovna, gledališka in druga kulturno-umetniška dejavnost izseljencev. V slovenskem izseljenstvu so nastala (in še nastajajo) literarna dela, ki odražajo na eni strani skupinsko pripadnost neki novi kulturi, v veliki meri tradicionalno slovenski, vendar opazno razširjeni in dopolnjeni s prvinami novega okolja, na drugi strani pa razkrivajo posameznikovo intimno doživljanje sedanjosti in njegov pogosto spremenjen, idealiziran pogled na preteklost. Precejšen del literarne produkcije slovenskih izseljencev je pripomogel k utrjevanju stereotipov o idiličnem otroštvu v starem kraju in mačehovski tujini, mnoga izseljenska književna besedila pa so na drugi strani prispevala k rušenju takšnih predstav. Osvobajanje od bolj ali manj »zapovedanih« tem in tradicionalnih literarnih pristopov je značilnejše za književno produkcijo potomcev slovenskih izseljencev, ki je v obravnavanih obdobjih nastajala deloma v slovenščini in deloma v jezikih okolja, a se je še sorazmerno pogosto vračala k slovenski priseljski tematiki. Vendar je treba vsekakor poudariti snovno, tematsko in tudi slogovno raznovrstnost literarnega dela slovenskih izseljencev in njihovih potomcev, ki lahko danes – morda bolje kot vsi faktografsko zanesljivejši zgodovinski viri – bralcu približa njihovo doživljanje migracijske izkušnje ali migracijskega ozadja, njihova zapletena identitetna vprašanja, skupinske travme, stiske, dileme in uspešno premagane ovire, značilne za življenje manjšinske priseljske skupnosti v okolju, ki je migrantom včasih bolj, včasih pa tudi manj naklonjeno.

ŽIVLJENJSKE ZGODBE

Mirjam Milharčič Hladnik

Izseljenska razglednica. Vir: arhiv Marjana Drnovška

UVOD

V knjigi predstavljenih šest življenjskih zgodb ilustrira različna obdobja slovenskega izseljevanja, različne kraje izselitev in smeri selitev, raznovrstne motive in udeleževanja izseljenk in izseljencev v krajih izselitve ter raznolike izkušnje prostovoljnih in prisilnih migrantk in migrantov. Zgodbe, sestavljene iz raznovrstnih dokumentov, želijo ponazoriti pomembnost uporabe virov, iz katerih lahko razbiramo osebna, intimna in čustvena doživljanja akterjev selitev v preteklosti in danes. Življenjske zgodbe sestavljajo biografska in avtobiografska besedila, objavljena v časopisih, revijah in knjigah ali spravljena v arhivih; pričevanja, pripovedi in osebni spomini ali spomini potomcev; ter osebni dokumenti, kot so fotografije, dnevniki, pisma in razglednice. Ti viri so »dragocena skladišča individualnega spomina« (Verginella 2004), pri čemer je pomembno, da so v njih zbrane interpretacije in subjektivne izkušnje ljudi, ki niso izbranci političnih, vojaških in nacionalnih zgodovin in niso staljeni v številčnih izračunih kvantitativne metodologije.

Iz njihovih lastnih besed in interpretacij »realnosti« so razvidni raznolikost migracijskih izkušenj in procesov, umeščenih v socialne, ekonomske in politične okoliščine krajev izselitev in krajev priselitev; podvrženost vplivom družine, skupnosti in družbenih institucij; odvisnost od kulturnih pokrajin, osebnih prepričanj, intimnih dejanj, samostojnih odločitev in njihovih posledic. Ključnega pomena pri tem je razumevanje, da resničnost, v kateri živijo ljudje, ki so vedno obenem izseljenci in priseljenci, ni enoznačna in je zato tudi ne moremo znanstveno »ugotavljati«. S subjektivno percepcijo in z individualno interpretacijo akterji migracijskega procesa razpirajo kalejdoskop individualnih, dinamičnih in spreminjajočih se pripovedi o kompleksnih odločitvah in vsakodnevnih pogajanjih v transnacionalnih mrežah podpore in ohranjanja stikov ter o emocionalnih dinamikah odhoda, vrnitve ali ostajanja v transnacionalnih čustvenih svetovih.

Že prva zgodba razširi nekatere trdno zasidrane predstave o slovenskem izseljenstvu v obdobju od srede 19. stoletja do konca druge svetovne vojne: da so se večinoma selili moški, da so bile glavna smer izselitve Združene države Amerike, da so bile migracije enkratne selitve iz enega v drug kraj, da so ženske ostajale doma in da je bila migracija povezana s težkimi razmerami, čustveno stisko in z občutki izgube. Helena Turk, ki se je leta 1896 kot mlado dekle iz Notranjske izselila najprej v Brazilijo, nato pa v Egipt, Nemčijo in ZDA, v avtobiografskem časopisnem podlistku pripoveduje zgodbo o večkratnih selitvah in povratkih, bogatih izkušnjah, radovednosti in radoživosti, ki so spremljali njeno izseljensko izkušnjo. Njenim motivom bi lahko rekli ekonomski, a njena zgodba razkrije kompleksnost vzrokov za izselitve, ki togim birokratskim in znanstvenim opredelitvam vedno znova uhajajo.

Akterka druge zgodbe je prav tako mlado dekle, ki se je leta 1906 iz Štajerske izselila sama, njen motiv pa je bil v Ameriki zaslužiti dovolj denarja, da bi si doma lahko plačala šolanje. Marie Prisland je – tako kot velika večina pripadnikov množičnega vala izseljencev – načrtovala vrnitev v domovino; načrta ni uresničila. Zgodba o uspehu sirote, ki se je kmalu po prihodu v ZDA vsestransko predala delu v slovenski skupnosti, ustanovila prvo organizacijo slovenskih izseljenk in pustila neizbrisen pečat v obeh svojih domovinah, je sestavljena iz njenega bogatega revijalnega in avtobiografskega pisanja.

Prav tako je neizbrisen pečat v obeh domovinah pustil največji slovensko-ameriški pisatelj Louis Adamič. Leta 1912 se je tudi on kot mlad fant iz Dolenjske sam odpravil v Ameriko, njegovi motivi pa so bili avanturistični in mladostno raziskovalni. Iz obsežnega opusa njegovih del in del o njem lahko razberemo izjemni proces ustvarjalnega, uspešnega in politično dejavnega migranta, ki hkrati na intimni ravni ponazarja konstrukcijo sestavljene identitete, na javni pa politično razdeljenost in ideološko konfliktnost slovenskih izseljenskih skupnosti.

Politični kontekst je ključen tudi za zgodbo Marije Ipavec iz Posočja, ki je kot mlada mati med prvo svetovno vojno izkusila begunstvo v Italiji. Svoje intimne dnevniške zapise je verjetno, tako kot množica drugih udeležencev svetovne morije, zapisovala zato, da bi osmislila strahote vojnega dogajanja in jih z nekom delila. Droben, nepopoln zapis je neprecenljiv uvid v subjektivno doživljanje posameznice v množičnem valu begunstva iz zahodnega dela slovenskega prostora.

Pisemska zgodba mladega para iz desetletja po koncu velike vojne pa je natančen uvid v emocionalno kompleksnost migracijskega procesa. Korepondenca zaljubljenega in pozneje poročenega para razgrinja težavnost ohranjanja stikov v letih ločitve, krepitve čustvenih vezi, lojalnosti, pripadnosti in

hkrati vznemirjenosti, dvomov in skrbi, ki določajo življenje transnacionalne emocionalne skupnosti. Franc Koglot in Felicita Peric iz goriške vasi s svojimi besedami govorita o ljubezni, dolžnosti, upanju in vztrajnosti. V intimnih pismih, ki so v dvajsetih letih prejšnjega stoletja potovala med Egiptom, Biljami in Zürichom, pa se zarisujejo tudi obrisi radikalnih sprememb, ki jih migracije prinašajo v odnose med spoloma, družinske odnose in tradicionalne strukture izvornih skupnosti.

Zadnja zgodba o dveh otrocih izpoveduje kolektivno izkušnjo množičnih prisilnih migracij med drugo svetovno vojno. Razkriva zgodovinske in politične razloge za navidezno prostovoljne ter prisilne migracije v okoliščinah, ko je rasistična in vojna politika tretjega rajha razselila na milijone ljudi, številne med njimi pa prisilila v suženjsko delo. S pomočjo pričevanja v govorjeni in pisani besedi sledimo različnima, a hkrati podobnima usodama dveh družin, od katerih se ena vrne na svoj dom, druga pa ga za vedno izgubi. Otroški izkušnji izгона pred več kot sedemdesetimi leti povežeta preteklost in sodobnost ter opozorita na skupno usodo človeštva, v kateri sta poti izseljevanja in priseljevanja, na katerih se v določenem trenutku znajdejo skupnost, narod, posameznik in družina, vedno zamenljivi.

Izbrane zgodbe razkrivajo, kako migrante iz iste države ali regije prečijo spolne, razredne, religiozne, svetovnonazorske, etnične in regionalne razlike, kar pomeni, da migrantske skupnosti nikoli niso homogene, prav nasprotno. Poleg omenjenih jih prečijo tudi razlike med migranti glede na kraj, od koder so prišli, in glede na okoliščine migriranja v državah izselitve in priselitve. Subjektivne izkušnje tistih, ki so odšli, in tistih, ki so ostali, kažejo na vzpostavljanje translokalnih vezi ter transnacionalnih družin in otroštev. Prav tako se s subjektivnim pogledom vpletenih v migracijski proces prikažejo kontinuitete in diskontinuitete v ohranjanju in spreminjanju nacionalnih, etničnih in sestavljenih identitet, tradicij in dediščin, ideoloških in političnih struktur migrantskih skupnosti ter medsebojnih vplivanj migrantov in lokalnega oziroma nacionalnega okolja, iz katerega so odšli, ter okolja, v katerega so se priselili. Namen predstavljenih zgodb je, da v njih prepoznamo kompleksnost okoliščin selitev ter izkušenj in doživljanj posameznikov. Vsaka zgodba na svoj način, enkratno in neponovljivo, izriše subjektivno doživljanje migracijskega procesa. Hkrati pa vsaka med njimi v sebi skriva tudi prvine občega in splošno veljavnega, ki veljajo za tiste, ki odhajajo, in tiste, ki ostajajo doma – po vsem svetu, tako v preteklosti kot danes.

HELENA TURK: ŽENSKA DELOVNA MIGRACIJA V ČASOPISNEM PODLISTKU

Helena Turk je leta 1896 kot mlado dekle sama odpotovala v Brazilijo. Zgodbo o svojih večkratnih selitvah na različne konce »lepega« sveta, v Brazilijo, Egipt, Nemčijo in Združene države Amerike, je v desetih kratkih nadaljevanjih objavila v časopisu *Amerikanski Slovenec*. Svoj podlistek z naslovom »Moja pot po svetu« je začela objavljati 23. septembra 1925, začetek zgodbe pa je postavila v leto 1896, ko se je prvič odpravila v neznani svet. Njena izkušnja je pomembna za spoznavanje oblik, vzorcev, načinov in spolno obeleženih izseljevanj iz slovenskega prostora ter za predstavitev osebne izkušnje mlade migrantke, ki po več kot sto letih zveni sodobno in moderno.

Ženske so v bile razumevanju in proučevanju zgodovinskih in sodobnih vidikov migracij dolgo zgolj pasivne spremljevalke migrantov ali tiste, ki so ostajale doma. V obravnavi dela in ekonomije migracij so bile skupaj z otroki največkrat predstavljene kot odvisne družinske članice, ločene od sfere plačanega dela. (Hoerder 2015: 119–120) Šele raziskave zadnjih treh desetletij dokazujejo, da so bile že v preteklosti aktivne ekonomske migrantke (Donato, Gabaccia 2015; Hahn 2015; Hoerder idr. 2015) in so to zelo izrazito tudi danes, ko govorimo o feminizaciji migracij. Sheila Rowbotham razlaga, zakaj je v zgodovinskih, statističnih in demografskih pregledih ter v migracijskih študijah velikokrat izpuščeno tisto plačano delo, ki ga ženske, tudi migrantke, že od nekdaj opravljajo v največjem številu

Eden od razlogov za pomanjkanje vidnosti je bila narava dela migrantk. V številnih primerih so opravljale gospodinjsko delo ali delo dojlj – dela, ki niso bila nikoli vključena v prevladujočo definicijo »dela« ali »ekonomije« in so zato izpadla iz statistične obdelave. To je spolna nevidnost v dvojnem pomenu. Ženske ne zapustijo nobene sledi, ker so ženske in ker je okvir, v katerem je določeno, kdo naj bo viden, pristranski v prid moških. (Rowbotham 2001: xvi)

Za slovensko ozemlje je Marjan Drnovšek po dostopnih podatkih za obdobje pred letom 1940 ocenil, da je bil delež žensk med vsemi migranti, ki so se izselili iz slovenskega etničnega prostora, okrog 35 odstotkov. Ta ocena se po obdobjih, predvsem pa po regijah in upravnih enotah, drastično spreminja. Leta 1892, na primer, je bil delež žensk med izseljenci iz Kranjske 21,4-odstoten, samo s kočevskega območja te dežele pa kar 31,3-odstoten. V Egiptu so Slovenke leta 1897 predstavljale kar 96,3 odstotka vseh izseljencev iz slovenskega prostora, z enakimi številkami so prevladovale vse do leta 1940, ko se je izseljevanja žensk v Egipt končalo. Med obema svetovnima

vojnama so v sezonskih selitvah iz Prekmurja ženske leta 1929 predstavljale 29 odstotkov, leta 1930 36 odstotkov in leta 1931 41 odstotkov. Pri štetju prebivalstva v Nemčiji je bilo leta 1900 med tistimi, ki so izbrali slovenski jezik, skoraj 30 odstotkov Slovenk, leta 1939 pa je bilo med slovenskimi priseljenci v Nemčiji že 45,7 odstotka žensk. (Drnovšek 2003a: 31–33) Te ocene se nanašajo na različne pojave in razvojne faze posameznih migracijskih tokov v različnih političnih in upravno administrativnih okvirih.

Kljub slabši vidnost žensk v slovenskih migracijah vemo, da so v slovenskem etničnem prostoru obstajali izrazito ženski migracijski tokovi, v katerih so se ženske selile z namenom zaposlitve in bile pogosto tudi vzdrževalke družin. Med njimi v obdobju do leta 1945 izstopajo zlasti trije tipi plačanih del oziroma njihove akterke: 1) služkinje in skrbstvene delavke, ki so s celotnega ozemlja hodile delat v bližnja in bolj oddaljena mesta, kot so npr. Zagreb, Beograd, Skopje, Rim, Videm, Milano, ali v oddaljene dežele, npr. Združene države Amerike, Brazilijo, Nemčijo, Francijo in Anglijo (Kalc 2004a; Drnovšek 2001a; Mlekuž 2004); 2). Najmanj znane in raziskane so slamnikarice iz okolice Domžal in Mengša, sezonske migrantke po celotni habsburški monarhiji, izseljenke v mestih Združenih držav Amerike, med povratnicami pa tudi nekatere lastnice slamnikarskih tovarn in delavnic v Domžalah (Roškar 2014); 3). Najbolj znane, tudi literarno in filmsko upodobljene, pa so aleksandrinke, migrantke iz Goriške, ki so v Egiptu, kjer so ostajale leto, dve ali pa več desetletij, delale kot varuške, kuharice, spremljevalke, dojilje in hišne pomočnice (Makuc 1994; Koprivec 2013; Zorn 2012; Milharčič Hladnik 2015b).

Avtobiografski opis večkratnih migracij Helene Turk vsebuje dve značilnosti ženskih selitev: plačano žensko delo služkinj in skrbstvenih delavk na različnih koncih sveta, še zlasti intenzivno v Egiptu, in poročno migracijo (več o poročni migraciji v prvem delu v poglavju Spolna razhajanja). Hkrati pa v njenem časopisnem avtobiografskem podlistku sledimo najmočnejšim izseljenkim tokovom s slovenskega ozemlja v Nemčijo in Združene države Amerike.

Brazilija

Helena Turk je leta 1896 kot mlado dekle v majhni vasi na Notranjskem opazovala sosedovo družino, ki se je skupaj s številnimi drugimi pripravljala na izselitev v Brazilijo. Kot sama pravi na začetku podlistka, je med ljudmi Brazilija takrat veljala za novo obljubljeno deželo:

Pri sosedovih so imeli tudi pridno hčerko po imenu Helenica. Tudi njo je objela manija, da bi šla v Brazilijo, bi tamkaj si zaslužila in bi tako pomagala starišem in

sama sebi. Sprožila je to skrivno misel starišem, ki so ji od začetka branili, a pozneje so si mislili, z domačimi poznanimi ljudmi gre, pa naj gre, bo nam lahko bolj pomagala kot doma, če bo dekle kaj dobro zaslužilo. [...] Vožnji listek za v Brazilijo tedaj ni stal mnogo. 15 goldinarjev do Genove in naprej je bilo dosti za osebo. Simonova Helenica je pa tako rada šla, da bo videla lepi svet in seve zaslužila veliko denarja tam in potem se vrne nazaj, to so bili njeni srčni sklepi. (Turk, 29. september 1925: 2)

Izseljevanje v Brazilijo je posebno obdobje v množičnem izseljevanju slovenskega prebivalstva, ki je konec 19. stoletja kot prava »brazilska mrzlica« zajelo predvsem kranjsko in primorsko podeželje. Obubožano kmečko prebivalstvo je bilo tarča intenzivnih propagandnih kampanj same brazilske države, ki je zaradi ukinitve suženjstva potrebovala delovno silo, pa tudi italijanskih ladjarskih družb; izseljevanje je večinoma potekalo preko Genove. (Kalc 2001: 57–58) Značilnosti kratkega, a intenzivnega nekajdesetletnega izseljevanja v Brazilijo je Aleksej Kalc takole opisal:

Za razliko od severnoameriškega, pri katerem je šlo bolj za posameznike, je bilo južnoameriško izseljevanje pretežno družinskega tipa in se je vključevalo v kolonizacijske programe, ki so v brazilskega primeru pogostokrat ponujali kreditirano čezoceansko potovanje in začetno pomoč pri vzpostavljanju kmetij do prve letine. To in možnost postopnega odkupa zemljišč je predstavljalo mamljivo vabo za kmečke družine s premalo ali brez lastne zemlje, ki si zaradi gnotne stiske drugače verjetno ne bi mogle privoščiti odločitve za izselitev. (Kalc 2002: 19–20)

Vse elemente, ki jih navaja Kalc (gl. njegovo poglavje Druge čezoceanske destinacije v pričujoči študiji), v svojem podlistku omenja tudi Helena Turk: na pot so se odpravljale številne družine, med njimi tudi sosedova, kateri se je želela pridružiti. Starši so jo prav zato, ker bi potovala z znanci, laže pustili od doma. Vozovnica za pot je bila očitno kreditirana, saj po njenih besedah ni bila draga. Vsi so si obetali dober zaslužek in boljše življenje, ona sama pa predvsem to, da bi videla »lepi« svet in z zaslužkom pomagala svojim staršem. Helena v nadaljevanjih podlistka opisuje pot do Brazilije in omenja druga samska dekleta, s katerimi se je družila tako na poti kot tudi pozneje v Braziliji. Da je bilo med množičnim izseljevanjem v Brazilijo veliko deklet, potrjuje tudi članek v *Slovenskem gospodarju* 9. marca 1893. Uredniško besedilo brez navedbe avtorja, ki omenja izseljevanje iz okolice Maribora, je močno nastrojeno proti ljudem, ki so se odločili za selitev v Brazilijo:

Ali vam je Brazilijanska vročina zdaj že srca okamenela? Takovšnega zaničevanja sam sebe in svoje domovine, take trme, tako grozinske nespameti in kljubosti se najdobrohotnišemu podučevanju upreti, kakor so amerikanci bili, tega nihče ne verjame, človek je moral le kar strmeti in obmolkniti. Kdo pa so ti ljudje? Večjidel viničarji, dvoraki in nezadovoljni delavci, neučeni, lakomni, brez izgoje s svojimi otroci vred; Bog zna, zakaj se njim je toliko mladih deklet pridružilo! (Anon. 1893: 76)

Avtorica že na začetku podlistka ponudi odgovor na to retorično vprašanje. V dobi množičnega izseljevanja so razlogi za odhajanje deklet, tako kot razlogi drugih izseljencev, izhajali iz želje izboljšati svoj socialni in ekonomski položaj ter iz zavedanja, ki se je med ljudmi širilo kot »manija«, da obstajajo svetovi, kjer je te želje mogoče uresničiti. V petih letih, kolikor jih je Helenica preživela v tej eksotični deželi, se je velikokrat selila in večkrat zamenjala delodajalce. Na plantaži kave je delala samo nekaj dni na začetku, nato pa kot služkinja oziroma skrbstvena delavka v gospodinjskih bogatih veleposestnikih in trgovcev ter nekaj časa v restavraciji. O delih, ki jih je opravljala, pove malo, večkrat pa poudari dobre odnose z delodajalci. Služb ni menjavala zaradi težav z njimi, ampak iz različnih vzrokov, na primer želje po življenju v manj odročnih in samotnih krajih. Tako je po letu in pol zapustila delo v samotnem kraju in se preselila v veliko mesto, kjer je bilo tudi nekaj slovenskih izseljencev.

Skoro samega veselja bi bila zavrnila Helenica, ko se je nahajala zopet med svojimi rojaki Slovenci. Čutila se je, kakor bi bila zopet doma. Tu je zopet čula lepo slovensko govorico med svojimi rojaki, obiskala jih večkrat in kaj je v tujini bolj prijetnega, kakor sestanek domačih rojakov. Kmalu se je seznanila z dvema slovenskima dekletoma v nekem restavrantu, ki so tam služile kot sobarice. Bile so to dve sestre Marija in Antonija Kastelic. Svetovale sta Helenici, naj ostane pri njih. Ko so ji ponudili še precej visoko plačo 40 milraizov na mesec, je ostala. Življenje v mestu se ji je dopadlo, zlasti še, ker je bilo tam dosti Slovencev in tudi še ni bila v tako lepem in velikem mestu. (Turk, 30. september 1925: 2)

Zapiše tudi, da je v restavraciji, ker to za mlado dekle ni primerno delovno okolje, delala le kratek čas. V nasprotju s številnimi slabimi izkušnjami slovenskih izseljencev v Braziliji, Helena Turk navaja v glavnem pozitivne izkušnje.¹⁰⁰ Ne pozabi pa opisati, kako so jo prve dni po prihodu obhajali dvomi v pravilnost svoje odločitve. »Mar bi bila verjela modrim možem, ki so pravili, da tujina ni res tako zlata, kakor jo to pozlačujejo jeziki prefriganih šifkartaških agentov. A sedaj je bilo prepozno« (Turk, 24. september 1925: 2). Opisuje svoje znanke in prijateljice, prav tako mlada samska dekleta, ki potujejo »s

trebuhom za kruhom« po Braziliji, pa tudi številne slovenske družine in skupnosti, s katerimi se družijo. Iz njenega podlistka je jasno razvidna gosta mreža vezi in podpore, ki so jo stkala mlada samska dekleta v veliki deželi z ogromnimi razdaljami. Pogosto omenja stike z rojakinjami, s prijateljicami in z znanjki, in se celo začudi, koliko jih je. Čez par let se je ponovno preselila v še večje, glavno mesto.

Ko je dospela v Sao Paulo se ni malo začudila tako velikemu mestu, ker v tako velikem mestu Helenica še ni bila. Akoravno je imela naslov od Marije Čelanove je vendarle težko našla svojo prijateljico. Po dolgem iskanju jo najde. Sreča ni zapustila Helenice. Službo je dobila v veliki bogati hiši, kjer je služila Marija Celanova in še dve druge slovenski dekleti. Zdaj kar 4. dekleta skupaj in to slovenske, je bilo za v Braziliji daleč od lepe slovenske domovine nekaj izrednega. (Turk, 1. oktober 1925: 2)

Posebej poudarja, da se je, ker je želela komunicirati z domačini, naučila portugalščine, in to ne glede na to, da so njeni delodajalci najpogosteje govorili druge evropske jezike, večinoma italijansko. Iz naslednjega opisa vidimo, kako je bila na eni strani samozavestna glede svoje etnične identitete, na drugi pa ni imela nobenih zadržkov do vključevanja v novo okolje. Kot zapiše, ji je vključevanje olajšalo tudi domotožje in pomanjkanje stikov z drugimi slovenskimi izseljenci: »Zlasti še, ker se je začela vaditi portugalskega jezika. Kolikor bolj je znala govoriti ta jezik, toliko lažje je bilo njeno občevanje s tamošnjimi ljudmi. Lepo si je zdelo, zlasti še, ker so jo imenovali sinjorino (gospodično), kar doma ni bila nikoli.« (Turk, 30. september 1925: 2)

Iz tega kratkega opisa odnosa večinske družbe do migrantke lahko razberemo zakonitost, ki so jo v poznejšem obdobju izseljevanja potrdili številni avtobiografski dokumenti slovenskih izseljenk. Od Brazilije in Združenih držav Amerike do Egipta so izseljenke poročale o spoštljivem in vljudnem odnosu do žensk, ki se je močno razlikoval od odnosa do njih v domovini. Na slovenskem etničnem ozemlju so vladali togi patriarhalni odnosi, ki so povratnicam močno oteževali ponovno vključitev v domače okolje. Izseljenke, ki so se vrnile v domači kraj, so se vrnile z bogatimi delovnimi izkušnjami in izkušnjami enakopravnejšega odnosa med spoloma. (Drnovšek 2003c; Škrlić 2009; Koprivec 2013) Kot večkrat zapiše Helena Turk, je migrantke zanimalo tudi spoznavanje novega sveta, ki je bil zanjo že ob sami odločitvi za izselitev »lepi svet«. Z radovednostjo, učenjem tujih jezikov, s samozavestjo in komunikativnostjo je Helena primer izkušnje slovenske izseljenke, ki jo zasledimo v nekaterih spominih aleksandrink, slamnikaric in drugih slovenskih izseljenk.¹⁰¹

Avtorica poudarja, da so gospodarji z njo lepo ravnali in jo dobro plačevali. Nikjer ne omeni, koliko denarja pošilja svojim staršem, je pa iz pripovedi razvidno, da je bila nanje, zlasti na mamo, močno navezana. Zaradi matere oziroma njenega nasveta se je tudi vrnila domov. Ko jo je namreč v Braziliji zasnubil slovenski fant, s katerim sta bila zaljubljena, je prosila mamo oziroma starše za njuno mnenje. Po treh mesecih je prišlo mamino pismo, v katerem ji je poroko odsvetovala in ji predlagala vrnitev. Helena jo je ubogala in se po petih letih vrnila v majhno notranjsko vas. A kot opisuje v nadaljevanju, ne za dolgo:

Dve leti je bila doma, a v srcu se je zopet rodila želja, kakor pravi pregovor o popotnikih: Ko tičice dajo slovo, in gredo v gorke kraje, popotnik da tud slovo in gre v druge kraje. [...] Zopet se je odpravila na pot in tokrat v Egipt. Tja so namreč tiste čase jako šle slovenska dekleta. S sosedovo Maričko so se zmenile, da pojdejo v sveto deželo. V koledarju družbe sv. Mohorja so namreč čitale, da slovenska dekleta dobro služijo v Egiptu. In koliko jih je že bilo v Egiptu, v Aleksandriji. Helena je pozabila na Brazilijo in sklenila je oditi v Egipt. (Turk, 2. oktober 1925: 2)

Egipt

Sedem let po prvem odhodu od doma Helena opisuje novo privlačno destinacijo za tista slovenska dekleta, ki so želela delati in s svojim zaslužkom pomagati svojim staršem. Egipt je v drugi polovici 19. stoletja postal »obljubljena dežela« za ženske in je v nasprotju z Brazilijo to ostal vse do druge svetovne vojne. Zaradi množičnega odhajanja deklet in žensk predvsem iz goriških in primorskih vasi, so v egiptovskih mestih kmalu začele delovati različne cerkvene organizacije. V Kairu in Aleksandriji je slovenska Cerkev odprla ustanove, ki so sprejemale slovenske migrantke, jim iskale službo in skrbele tako za njihove verske potrebe kot tudi nadzor nad njimi. Med njimi je bil azilni dom Franca Jožefa v Aleksandriji, kjer je Helena z drugimi dekleti dobila prvo nastanitev in pomoč pri iskanju dela. Heleni so po par dneh bivanja v domu preskrbeli službo pri premožni družini, a ker ni znala kuhati, je morala počakati na naslednjo ponudbo. Dobila jo je pri bogati ruski trgovski družini, njena prijateljica pa pri francoski. O njenem delu ne izvemo skoraj nič, iz naslednjega opisa pa lahko razberemo, da je imela dovolj časa za pogovore z učiteljico otrok:

Za učiteljico edinih dveh hčerk, ki jih je imela dotična gospoda je bila Francozinja, katera je veliko govorila z Heleno, ker pa Helena ni nič razumela, so se večinoma odkraja zmenile le s prsti in kazanjem. Helena bi se bila rada naučila

francosko, ker so tudi v družini govorili samo francosko, nekoliko Rusko in le malo Italijansko. (Turk, 7. oktober 1925: 2)

Avtorica podlistka je več kot o svojem delu pisala o okolju, navadah, družabnih stikih in svojem prostem času:

V Aleksandriji so imeli tudi slovensko čitalnico, tako da za tedanje avstrijske izseljence je bilo še precej preskrbljeno, da se niso preveč čutili zapuščene. Vodja čitalnice je bil slovenski duhovnik, ki je vedno skrbel, da so Slovenci imeli na razpolago najboljšega slovenskega čtiva, časopisov in knjig. Organizirane so bile zlasti dekleta. (Turk, 7. oktober 1925: 2)

Iz podlistka ne izvemo, kako dolgo je Helena ostala v Aleksandriji. Ko ji je teta iz domačega kraja pisala, naj pride domov, ker je bolna in bi ji rada zapustila svoje imetje, se je brez oklevanja vrnila. Še prej si je ogledala znamenitosti Kaira, tako kot si je med svojo prvo migrantsko potjo ogledala vse znamenitosti v Braziliji in na poti, denimo v Genovi, Milanu in Trstu. Te znamenitosti v svojem podlistku tudi podrobno opisuje. Zanimivo je, da je v Kairu živela tudi druga Helenina teta, ki jo, žal, v podlistku omenja samo mimogrede. Ker so pri migracijah pomembne družinske oziroma sosedske mreže, lahko upravičeno sklepamo, da je bila tudi njena teta aleksandrinka.

Kmalu po prihodu domov se je Helena poročila z rudarjem in z njim odšla »na Nemško«, kjer so takrat rudarji dobro zaslužili. Kot omenja Aleksej Kalc v zgodovinskem delu pričujoče študije, je migracija v Nemčijo zajela vse slovenske dežele in se krepila na eni strani zaradi splošne krize agrarnega gospodarstva, na drugi pa zaradi specifičnih razmer v rudarstvu, ki je bilo v tem času v ekspanziji in je potrebovalo množično delovno silo. Helena in njen mož kljub temu v Nemčiji nista ostala dolgo, kajti, kot sama navaja, je takrat kot obljubljena dežela vabila Amerika:

Na Nemškem sta bila Helena in njen mož par let, potem sta se namenila izseliti v Ameriko, ki je tedaj slavila, kot najbogatejša in v resnici prava obljubljena dežela. Je bila pa usoda Helene, da je morala vedno potovati. Tu v Ameriki si je šele za stalno ustanovila svoj dom, ter se večkrat spomni in v veselih spominih poleti nazaj v one kraje, katere je prepotovala in v katerih je bivala v svojih mladih letih. Rada bi jih še videla, a najbrž jih ne bo, ker danes ima družino. Tako se končuje povest o mojem potovanju po svetu. (Turk, 8. oktober 1925: 2)

Šele na tem mestu bi lahko Helena vstopila v tradicionalne interpretacije migracij, v katerih so moški njihovi akterji, ženske pa pasivne spremljevalke,

čprav je prav tako mogoče, da je mladi par odločitev o izselitvi v ZDA sprejel po skupnem premisleku. Življenjska zgodba večkratnih migracij Helene Turk dokazuje, da so bile ženske že v preteklosti akterke migracijskih poti, da so se številne na pot odpravile same in si v tujini uspešno poiskale delo. Migracije pokaže kot migracijski sistem: večkratne selitve na različne cilje, pri katerih so kraji izselitve in kraji priselitve povezani v kompleksno strukturo migracijskih izkušenj in identitet (Harzig 2001: 16). Prikaže tudi, kako so ženske migracije v preteklosti in danes spodbujale želje po emancipaciji, neodvisnosti, svobodi in samostojnosti. Sama struktura njenega podlistka dokazuje, kako velik pomen je pripisovala svoji samostojni migracijski izkušnji, ki ji je namenila večinski del avtobiografskega zapisa in jo je želela deliti z drugimi izseljenkami in izseljenci. Vrnitev iz Egipta, poroka, odhod v Nemčijo in pozneje v Združene države Amerike so opisani v zadnjem, kratkem nadaljevanju in navedenem kratkem odstavku.

V podlistku ne izvemo, ali je bila Helena v Nemčiji in ZDA še zaposlena. Navaja, da so v Nemčiji rudarji dobro zaslužili, pa vendar lahko sklepamo, da življenje ni bilo tako lagodno, ker se sicer ne bi odločila za odhod v Združene države Amerike. Kratek opis njune odločitve potrjuje, kako pomembne za selitve so bile razmere na trgu dela in razlike v plačilu za enako delo ter predstave o »pravih« obljubljenih deželah. V kratkem podlistku o dolgi večkratni migracijski poti Helene Turk nastopajo vse štiri »prave« obljubljene dežele – vsaka v določenem obdobju kolektivne imaginacije in njenega individualnega migracijskega procesa.

V Združenih državah morda ni bila zaposlena, morda je delala le občasno, verjetno pa je, kot številne žene slovenskih izseljencev, skrbela za najemnike – boarderje, ki so živeli z družino in delali v treh izmenah. To težaško delo, ki je trajalo od štirih zjutraj do polnoči, je obsegalo skrb za celodnevno prehrano (tudi za tisto, ki so jo delavci nosili na delo), pranje oblek in posteljnine, tako za najemnike kot svoje družine. To delo je bilo tako kot številne druge oblike neformalnega ženskega dela plačano in je bilo pomemben del družinskega proračuna. (Odorizzi 1978: 31–33)

Zgodba Helene Turk o migracijskih poteh in delu, ki ga je opravljala na različnih koncih sveta, je uporabna kot primer dekonstrukcije mita o ženskah, ki naj bi ostajale doma, opravljale neplačano gospodinjsko delo in se v primeru selitve premaknile največ do bližnjega mesta ali se pridružile svojim očetom oziroma možem. Njena subjektivna interpretacija migracijskih izkušenj postavlja pod vprašaj prevladujoče predstave o ženskah migrantkah, ki so jih stoletja utrjevali politični, cerkveni, ideološki, literarni in medijski diskurzi o izseljevanju kot »rak rani na narodovem telesu«, oziroma o ženskah, ki so si

dovolile same migrirati in so nato to predrznost plačale z moralnim propadom (Hoerder 2015: 120–121). Podlistek Helene Turk opisuje mlado dekle, ki odločno in samostojno išče in opravlja delo v različnih neznanih obljubljenih deželah ter se seli znotraj migrantskih mrež, ki jih tkejo skupnosti, sorodstvo in emocije. Njena izkušnja dobro ilustrira ugotovitve Christiane Harzig, ki je na podlagi dolgoletnih zgodovinskih raziskav globalnih migracij zapisala:

Kot kažejo migranti v preteklosti in danes, delujejo migracije znotraj globalnih sistemov, ki jih ne ustvarja samo globalni kapitalizem, temveč dobro informirani globalni akterji – migranti sami – ki opravljajo številne spolno obeležene funkcije, se odločajo o svojih selitvah v transnacionalnih skupnostih, upoštevajo svoje možnosti na globalnem trgu dela in se opirajo na mreže, ki so jih ustvarili družina, sorodstvo, prijateljstva in četrti/vasi. Znotraj teh transnacionalnih procesov so ženske pogosto odločilne akterke, ki zasledujejo svoj lastni cilj na lokalni in globalni ravni. (Harzig 2001: 25)

Avtobiografska pripoved Helene Turk je droben, a pomemben prispevek k razumevanju ženskih migracij in subjektivne percepcije migracijskih procesov na Slovenskem. Večkratne migracije na različne kontinente in v evropske države opisuje kot nekaj običajnega, predvsem pa opozarja na svobodno gibanje ljudi pred več kot sto leti, česar že dolgo ne poznamo več.

THE GREAT
AND MOST
POPULAR
SLOVENIAN
NEWSPAPER
IN THE
UNITED
STATES OF
AMERICA.

AMERIKANSKI SLOVENEK

IZJAVLJENJE
V PRAVILNI
SLOVENSKI
JEZICI
PUBLIKACIJA
V
AMERICANI

PRVI SLOVENSKI LIST V AMERICI.
GLEJLO: Za vso in narod — za vsakega in vsakega — od ljudi do anjeli!
GLASLO SLOV KATOL. DELAVSTVA V AMERICI IN BRANJO GLASLO DRUŽBE SV. Družine v Ogletu, — S. P. Družbe sv. Monarha v Chicagu
IN ČAPLANJE SLOVANSKE VEŽE V DRUGIH DEJELIH, COLORADO.

CHICAGO, IL, SREDA, 23. SEPTEMBRA — WEDNESDAY, SEPTEMBER 23, 1920.
LETNIK XXXIV.

Slovenski katoliški shod v So. Chicagu.

TAKO MIJAJNE SLOVENSKE MANIFESTACIJE SE NI VIDA NA CHICAGO, — TA VELIKANCI KATOL. MANIFESTACIJA JE POKAZALA AMERIKANCI, DA SMO SLOVENSKE POŠTEN IN VEREN NAROD.

Na Chicago, Ill. (prev.) — slovenski manifestaciji in nagajajoči in katoliški shod Američani so v So. Chicagu, Illinois, v nedeljo, 20. septembra, priredili veliki shod. Shod je bil odprt s katekizem, ki ga je vodil slovenski duhovnik, o. J. J. ...

PRVA ITALIJANOV A-RETRIKANCI NA MIŽI.

Čudovito, Tve. — Prva Italijanska ekipa na ameriški 10. Italijanci, kateri so se hoteli vstopiti v Zg. države. V dolgi so potovanja prvi Italijanci, pri čem pa je dobe občudovanja vredno, ker so se v celoti pripravili za potovanje v Ameriko.

KRIZEM SVETA.

— Rim — Prva Italijanska ekipa vseh svetovnih vojakov, ki so se pripravili za potovanje v Ameriko. V dolgi so potovanja prvi Italijanci, pri čem pa je dobe občudovanja vredno, ker so se v celoti pripravili za potovanje v Ameriko.

MEHIKANCI BANDITI UMARILI TRI OSEBE.

Mexico City, Mexico. — Na ameriški cesti, ki vodi iz Mexico City proti Comstocku, kjer so nahajali banditi, so tri osebe umarili. Med njimi sta bili Američan in Italijan.

Iz Jugoslavije.

VELIKASTEN SHOD BRIVD VOJVOVNIKOV NA BREZOVCI — VELIKIJA OČNOVNA, NA VEŽOČI JE BILA 15.000 — DRUGE ZANIMIVE VEŠTI.

— Čisto — Prva Italijanska ekipa vseh svetovnih vojakov, ki so se pripravili za potovanje v Ameriko. V dolgi so potovanja prvi Italijanci, pri čem pa je dobe občudovanja vredno, ker so se v celoti pripravili za potovanje v Ameriko.

DROSI PORAZENI.

Nasled Drosi Francoski vojniki so odšli iz ameriške vojske. Drosi vojniki so bili porazeni v boju s francoskimi vojniki. Drosi vojniki so bili porazeni v boju s francoskimi vojniki.

UMOR IN SAMOMOR.

Dva mlada paraleta iz Amerike so se umorila. Dva mlada paraleta iz Amerike so se umorila. Dva mlada paraleta iz Amerike so se umorila.

CHICAGO, IL. — BRITANCI IN AMERIKANCI.

— Chicago, Ill. — Britanci in Američani so se srečali v Chicagu. Britanci in Američani so se srečali v Chicagu. Britanci in Američani so se srečali v Chicagu.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

TUDI NA SVIROKEM NISO TLA ZA KOMINTE.

— Chicago, Ill. — Kominterni so se v Ameriko preselili. Kominterni so se v Ameriko preselili. Kominterni so se v Ameriko preselili.

COLOREDI PROGLASILI TUDEN ZA NEPRIJATELJA POZARNO.

— Washington, D.C. — Črni Američani so proglasili tuden za neprijatelja požar. Črni Američani so proglasili tuden za neprijatelja požar.

SPLOVITNI PANICKA NA SILICA LETAL.

— Washington, D.C. — Silnice so se v Ameriko preselili. Silnice so se v Ameriko preselili. Silnice so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

ŠKOTI V AMERICI.

— Chicago, Ill. — Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili. Škoti so se v Ameriko preselili.

Razglednici ladijskih družb. Vir: arhiv Marjana Drnovška

MARIE PRISLAND: ORGANIZIRANJE SLOVENSКИH IZSELJENK V REVIJALNEM IN LITERARNEM PISANJU

Marie Prisland se je kot Marija Černe na Ellis Islandu v Združenih državah Amerike izkrcala maja 1906. Kot petnajstletno dekle je iz vasi Rečica v Savinjski dolini odpotovala sama, v žepu pa je imela samo naslov v Sheboygenu (Wisconsin), ki so ji ga poslali že leta izseljeni sosedje. Ko je bila stara tri leta, sta si njena starša najprej poiskala delo v Trstu, čez dve leti pa sta se izselila v Brazilijo in jo pustila pri babici v Rečici. Bila sta del migrantske »brazilske mrzlice«, ki se je začela v osemdesetih letih 19. stoletja in se končala konec stoletja. Emigranti so bili v glavnem revni kmetje iz Kranjske in Primorske, njihova migrantska pot jih je vodila, »skozi – v primerjavi z drugimi emigrantskimi destinacijami – najbrž najtežjo skupinsko življenjsko preizkušnjo« (Kalc 2001: 59). Mati je leto dni po prihodu v Brazilijo umrla za rumeno mrzlico, oče pa se je znova poročil in se ni nikoli vrnil ali skrbel za hčer. Marija Černe, ki je hotela postati učiteljica, se je v Združene države odpravila, da bi zaslužila za šolnino. Poleg z naslovom v Sheboygenu je na pot odšla z neodvisnim umom, s pogumom, z odločnostjo in močno narodno zavestjo. Z njeno življenjsko zgodbo lahko sledimo organizacijskim strukturam slovenskih izseljenskih skupnosti v ZDA in bogastvu drugačnosti, predvsem medsebojnih odnosov in odnosov med spoloma, s katerimi se je soočila in jih, ko je postala ena najpomembnejših organizatork in aktivistk slovenskih izseljenskih skupnosti v ZDA, radikalno premislila.

V Sheboygenu v Wisconsinu je Marija Černe naletela na živahno slovensko skupnost in intenzivno ustanavljanje etničnih organizacij, izvorno podpornih organizacij za pomoč v primeru bolezni in nezgodnih smrti (več o teh v poglavju Glavne krovne podporne organizacije Slovencev v ZDA). V Sheboygenu je bilo prvo slovensko podporno društvo »Ilirija« ustanovljeno že leta 1901. Sledila so številna druga, med njimi leta 1905 ustanovljeno mladinsko podporno društvo »Nada«; leta 1909 ustanovljeno podporno društvo »Skala«, pozneje združeno s SNPJ (Slovensko narodno podporno jednoto); leta 1911 ustanovljeno podružnico organizacije KSKJ (Kranjsko slovensko katoliško jednoto) in istega leta ustanovljeno društvo Jugoslovanske podporne zveze »Sloga« (Zavertnik 1925: 531–533). V skupnosti z nekaj tisoč slovenskimi migranti so bile dejavne pevske in gledališke skupine, pihalne godbe, slovenske trgovine, mesnice in gostilne. Leta 1909 se je skupnost odločila za gradnjo cerkve in ustanovitev župnije. Po dveh letih je bila cerkev zgrajena, leta 1913 pa so iz Slovenije prispeli trije novi, v Ljubljani izdelani cerkveni zvonovi. Cerkev v majhnem Sheboygnu je bila edina v Združenih državah z zvonovi iz »stare domovine«. Skupnost je zbrala denar tudi za župnijsko šolo,

ki so jo odprli leta 1923, in za rekreacijski center, imenovan »Zelena dolina«. (Prisland 1966: 182–190) V prvih desetletjih 20. stoletja so ustanavljali ženske podružnice glavnih podpornih organizacij. Slovenska skupnost v Sheboygnu je bila tipičen primer visoke stopnje organiziranosti, saj so tam delovali podporni društva, narodni dom, uredništvo etničnega časopisa, župnija, slovenska podjetja, kulturne ustanove, založbe in šole.

Slovenian Women's Union of America

Marie Prisland je v delovanje slovenskih skupnosti v ZDA uvedla številne novosti. Najdrznejša in najdaljnosežnejša je bila leta 1926 ustanovljena prva neodvisna ženska organizacija Slovenian Women's Union of America (SWUA). Kako se je pri mladi Marie v dvajsetih letih po prihodu v neznano deželo z neznanim jezikom razvila ta ideja? V živahni slovenski skupnosti se je pridružila številnim dejavnostim in tako prišla v stik s slovenskimi organizacijami. Svet podpornih društev je za Marie Prisland prvič slišal v zgodnjih dvajsetih letih, ko je bila izvoljena v odbor pri Kranjsko slovenski katoliški jednoti in postala ena od njihovih nacionalnih podpredsednikov. V veliki skupini moških je bila edina ženska na tem položaju. Takrat se je organizacija katoliških žensk vzpostavljala po vseh Združenih državah, Marie se je ene od njihovih konvencij udeležila kot delegatka svoje Cerkve. To jo je spodbudilo, da je svojo izkušnjo popisala v slovenskih časopisih. V enem od člankov, oktobra 1926 objavljenem v *Amerikanskem Slovencu*, je zapisala:

Ko sem bila na tej konvenciji, sem si mislila: Kako lepo bi bilo, ko bi tudi me Slovenke imele eno tako-le organizacijo! Kaj mislite? Ali se ne bi dalo na ta način organizirati nekako Slovensko Žensko Zvezo ali kakoršno ime bi že bilo? Ta zveza naj bi imela nalogo, nas zblížati in seznaniti. Poslovala naj bi v izobraževalnem, narodnem in verskem duhu. Pomislite malo in se v časopisih oglasite! Če bi se videlo, da je pri ženskah zanimanje, bi mogoče dobile na pomoč slovensko duhovščino in druge prominentne katoliške lajike, da bi nam s svojimi nasveti pomagali. Če pa ne bo zadostnega zanimanja, se pa ne splača začeti. Potem pa ostanimo kot smo. Čez dvajset let bo slovenska govorica v Ameriki redka. Ko pa se bo pisala zgodovina ameriških Slovencev, se o slovenski ženi ne bo drugega vedelo, kot da je živela in delala za družino ter se k večjemu zavarovala za bolniško podporo in posmrtnino; za kako kulturno ali narodno ustanovo pa ni imela smisla. (Prisland 1926: 3)

Poudarila je, da so druge priseljenke v ZDA, na primer Čehinje, Poljanke ali Slovakinje, dobro organizirane in imajo lastne časopise. Razlog, da Slovenke tega niso dosegle, je bil po njenem mnenju v pomanjkanju izobrazbe

in organizacijskega interesa. Njen trdni namen je bil ustanoviti organizacijo, ki jih bo združevala, in jih, ker bo od njih zahtevala odgovornost, izobrazbo in odločnost delovati v prid skupnosti, naredila vidne in ponosne. Cilj ženske organizacije bi bil seznaniti in zblížati Slovenke iz različnih razpršenih skupnosti. Združene bi lahko delale »v izobraževalnem, narodnem in verskem duhu«, pri tem pa bi napredovale tako same kot njihove družine in narod. Odziv na njen članek, kot je dogodke pred ustanovitvijo organizacije opisovala desetletja pozneje, je bil ugoden. Ženske od povsod so izražale svoje navdušenje, da bi »pokazale sodržavljanom iz stare domovine, da se zavedajo tudi slovenske narodnosti, da bi se bolje spoznale in da bi koristile sebi in svojim družinam« (Prisland 1964: 210).

Slovenian Women's Union of America je bila ustanovljena decembra 1926 v Chicagu, Marie Prisland je bila dvajset let njena nacionalna predsednica. Glavni cilji organizacije so bili: »Združiti Slovenke, ki živijo v Ameriki, pomagati njihovi družbeni, moralni in intelektualni izobrazbi, gojiti ameriške in slovenske ideale, spodbujati sodelovanje v ameriških državljanskih zadevah, pomagati članom da postanejo ameriški državljani in urediti primerne pogrebe za preminule člane« (Prisland 1968: 78). Leta 1929 je Marie Prisland začela izdajati revijo *Zarja – The Dawn*, uradno glasilo ženske zveze, ki je postala vez med članicami po vseh Združenih državah. Tako kot organizacija še vedno deluje, tudi revija še vedno izhaja. Objavljala je izobraževalne članke, prispevke o gospodinjstvu, potovanjih in dejavnostih številnih podružnic ter kuharske recepte. Marie Prisland je ob 30-letnici *Zarje* napisala članek za *Slovenski izseljenski koledar*, v katerem je redno objavljala. Omenila je, da je *Zarja* vedno »podpirala pravice žensk in spodbujala članice, naj izpolnjujejo svoje dolžnosti kot matere, gospodinje, ponosne Slovenke in lojalne ameriške državljanke« (Prisland 1960: 182). Za slovenske bralce je poudarila, da je bil namen *Zarje* predstavljati vse, kar je bilo med Slovenci v Ameriki dobrega, in opozarjati na dobro delo, privrženost in prispevke članic SWUA o skupni gradnji »ameriške Slovenije«. Ta samopercepcija je pomembna za raziskovanje slovenskih migrantskih izkušenj in družbenih konstrukcij migrantskih identitet. Pokaže, kako so Marie Prisland in drugi migranti sebe videli kot del dveh narodov, družb in skupnosti na obeh straneh Atlantika.

Teh čustev niso delili vsi migranti oziroma niso hoteli vsi sodelovati v etničnih dejavnostih. Skupnosti slovenskih izseljencev so bile heterogene in razdeljene na najmanj dva glavna ideološko-politična tabora, obenem pa, glede na krajevni oziroma regionalni izvor priseljencev, tudi na manjše organizacijske enote, kar v pričujoči knjigi natančno pojasnjuje Janja Žitnik Serafin (poglavje Heterogenost izseljenskih skupnosti in njihovih društev). To

iz stare domovine prineseno dediščino bi lahko poimenovali tudi »liberalci in klerikalci« ali »levi in desni« ali »konzervativci in progresivci«. Okoli teh delitev so se vzpostavile in podvajale vse kulturne, umetniške, podporne in družbene organizacije: pevski zbori, plesne in gledališke skupine, bratovščine, časopisi in založniki, narodni domovi in rekreacijska središča. Kljub ideološki in politični polarizaciji je večina članov slovenskih skupnostih izkusila tudi povezanost in solidarnost. V dinamični etnični strukturi je večina migrantov sprejemala individualne odločitve in kulturne izbire ter oblikovala edinstveno migrantsko izkušnjo. V kompleksni in polarizirani strukturi lahko Slovensko žensko zvezo umestimo na »cerkveno, katoliško, konservativno« stran, drugo žensko organizacijo, Progresivne Slovenke Amerike (Progressive Slovenian Woman of America), ustanovljeno leta 1934 v Clevelandu, pa na drugo stran. Kljub razlikam v svetovnonazorski in politično-ideološki usmeritvi pa Marie Prisland dejavnost Progresivnih Slovenk opisuje z velikim občudovanjem in poudarja, da

opravljajo čudovito kulturno, izobraževalno in socialno delo. Med drugo svetovno vojno je organizacijo omenila vlada Združenih držav zaradi njenega prizadevanja pri zbiranju sredstev za ameriški Rdeči križ. Njen prispevek v vojni opustošeni Sloveniji je bil velikanski, še posebej institucijam za invalide, zaostale in slepe otroke v Ljubljani. Organizacija je sprožila akcijo zbiranja knjig in publikacij in več sto takih publikacij je bilo poslanih slovenskim šolam in knjižnicam. (Prisland 1968: 80)

Tudi Janja Žitnik Serafin, ki delovanje obeh osrednjih ženskih organizacij opisuje v poglavju Dve osrednji ženski organizaciji, navaja, da so bile Progresivne Slovenke pri zbiranju pomoči Sloveniji in Jugoslaviji med drugo svetovno vojno in po njej med najdejavnějšími. Več desetletij so pomagale številnim zdravstvenim, kulturnim, znanstvenim in izobraževalnim ustanovam v Sloveniji, sodelovale pa so tudi v ameriških humanitarnih akcijah.

Marie Prisland je leta 1968 svojo migrantsko izkušnjo opisala v knjigi *From Slovenia to America*. V uvodu je zapisala:

Ti »spomini in zbirke« so bili sestavljeni z najglobljim spoštovanjem do zgodnjih naseljencev, ki so prispevali svoje napore in talent k moči Amerike in njenih slovenskih skupnosti. Za njihove otroke in vnuke sem pripravila to zbirko slovenske zgodovine, da bodo lahko imeli bežen vpogled na težko pot, ki so jo prepotovali njihovi starši in stari starši, da bi izboljšali svoj življenjski standard in svojim sinovom in hčeram omogočili življenje v svobodni in srečni deželi. (Prisland 1968: 13)

Iz teh besed bi lahko sklepali, da v knjigi ni veliko avtobiografskih podatkov. Vključuje poglavja, kot so Slovensko ženstvo, iz katerega je zgornji citat, pa tudi Zgodovina Slovanov, Prelepa Slovenija, Ameriški Slovenci in njihove dejavnosti, Slovenski pionirji in drugi pomembni ljudje, Pomembni prišleki po drugi svetovni vojni in Slovenske skupnosti. Vendar je v knjigi tudi nekaj neprecenljivih avtobiografskih poglavij, na primer Vtisi o Ameriki, Sanje, Spomini na staro ognjišče, iz katerih razbiramo bogastvo vtisov mlade slovenske izseljenke ob prvem stiku z ameriškimi družbo, s pokrajino, z bivanjskimi razmerami in medsebojnimi odnosi. V Vtisih o Ameriki podaja zanimivo sociološko interpretacijo učinka, ki so ga imeli ameriški koncepti o spolni in razredni enakosti, delovni etiki in demokraciji na evropske prišleke, vključno s slovenskimi izseljenci in samo avtorico. Mlado Marijo je najbolj presenetilo odkritje enakopravnosti spolov:

Čast in svoboda, ki sta ju uživale ameriške ženske, sta bili zame čudež. To se ni pojavljalo v nobeni drugi državi na svetu. Nekaj poročenih moških pa je bilo drugačnega mnjenja. Vajeni evropskega vedenja so mislili, da Amerika preveč ščiti male ženske. Eden se je pritožil: »V Evropi lahko moški grdo ravna s svojo ženo, pa mu ni nihče nič rekel, tukaj pa, če mož malo pretepe ženo in jo sosedje slišijo vpiti, hitro pokličejo policijo! Moškega odpeljejo v ječo zaradi nečesa, za kar je mislil, da je njegova pravica. Ali ni žena njegova lastnina? In ali ni svoboden, da z njo počne, kar misli, da je prav?« (Prisland 1968: 31)

O enakopravnem položaju žensk v ZDA, ki je bil neprimerljiv s togo patriarhalnostjo v izvorni domovini, je izseljenka Apolonija Noč pisala že sredi 19. stoletja. V pismu, ki ga je strokovni javnosti predstavil Marjan Drnovšek, je že leta 1855 iz Minnesote svojcem sporočila, da je nasilje do žensk prepovedano, ženske pa so spoštovane: »Ženske so tukaj tako zelo obrajtane, da se ji mora polni voz ogniti« (Drnovšek 2003c: 73).

Čeprav Združene države v začetku 20. stoletja glede družbenega položaja žensk niso bile egalitarna družba, so bile priseljenke v veliko boljšem položaju kakor v stari deželi. Ženske, še celo zelo tradicionalne Italijanke in Slovanke, so imele v ZDA več ekonomskih in družbenih priložnosti za izboljšanje svojega statusa. V študiji etnične zgodovine *To Seek America*, ki prvič vključuje ženske, Maxine Seller omenja, da se je število pretepenih žensk zmanjšalo, ko so te ugotovile, da nasilne može lahko prijavijo policiji. V edinstvenem konceptualnem vpogledu v povezanost zasebne in javne sfere dodaja, da so se na tej točki številne Slovanke in Italijanke začele udeleževati v svojih etničnih skupnostih. Poudarja, da njihove dejavnosti niso bile »omejene le na njihove skupnosti. V Chicagu so Slovanke za registracijo volivcev pomagale organizirati Žensko

državljsko ligo (Woman's Civic League) in vodile kampanjo proti korupciji v mestni administraciji. Ženske v drugih mestih so sodelovale pri podobnih dejavnostih« (Seller 1994: 127).

Druga pomembna točka je razkorak med zasebno in javno sfero, ki je uporabljen kot ena najobčajnejših metod pri študiju spolnih vlog. Če poskušamo proučevati spolne vloge v družbi, je ta delitev za njihovo razumevanje bolj ovira kakor uporabno orodje. Omenjena povezava, ki jo Maxine Seller vzpostavi med državljskimi dejavnostmi žensk zunaj doma in njihovim uporom proti zlorabam doma, je dober primer. Kaže, kako sta zasebna in javna sfera prepleteni celo v primeru, ko je zasebna sfera tradicionalno strukturirana in jo pred vplivi dominantne družbe ščiti zaprta etnična imigrantska skupnost. Kaže tudi, da podrejene ženske za svoje opolnomočenje lahko uporabijo državljske vrednote in zakone dominantne družbe, čeprav obenem ohranjajo svojo tradicionalno vlogo. Življenje in delo Marie Priland, gospodinje in aktivistke, je dober primer obojega. Njena zgodba kaže na kontradikcije, dvoumnosti, kompleksnosti in dinamiko dejavnega življenja v slovenski etnični skupnosti v Združenih državah.

Mesto žensk v zgodovini obeh domovin

O razmišljanju in delovanju Marie Priland je s stališča vsega naštetega še veliko odprtih vprašanj: kako ji je uspelo ustanoviti žensko organizacijo, ki je združevala tradicionalne slovenske vrednote in ameriške državljske svoboščine; kako je združevala verske in državljske vrednote; kako je cilj ohranjanja tradicionalnih ženskih vlog prepletala z učenjem in izvajanjem njihovih političnih in človekovih pravic. V njenem bogatem opusu je premalo avtobiografskih besedil, da bi na ta vprašanja lahko odgovorili. Iz številnih člankov, predavanj in nastopov je mogoče razbrati predvsem elemente ženske percepcije lastnega sveta in avtoritete v svojem okolju. Zlasti prepričljiva se zdi njena čvrsta odločenost, da bo Slovenkam v Združenih državah položaj avtoritete in spoštovanja pomagala doseči doma, v skupnosti, v stari in novi domovini. Hotela je natanko to: da bi ženske s pomočjo izobrazbe, dela in dejavnosti doma in v skupnosti dosegle avtoriteto in ugled. Ne glede na to, kako močno si je želela ohraniti tradicionalne spolne vloge, jih je hotela tudi spremeniti. Pričakovala je, da bi zgolj s to spremembo spoštovane Slovenke lahko postale del zgodovine Slovencev v Združenih državah in Sloveniji. (Milharčič Hladnik 2007)

Raziskovalci menijo, da je bilo življenje žensk v Združenih državah Amerike boljše kot doma, kar je kot mlada priseljenka opazila tudi Marie Priland.

V avtobiografskih delih njene knjige, kjer se veliko ukvarja s spolnimi vlogami in novi deželi, beremo tudi o avtoričini izkušnji ob prihodu na Ellis Island:

Bilo je vsaj sto slovenskih priseljencev. Ločili smo se, kakor je bila navada doma – moški na desno, ženske in otroci na levo. Vsi smo čakali, da bomo odšli na različne konce Združenih držav. Dan je bil vroč in bili smo zelo žejni. Priseljenec, ki je znal angleško, je vprašal bližnjega paznika, kje bi lahko dobili požirek vode. Paznik se je umaknil in se vrnil z vedrom vode, ki ga je postavil pred skupino žensk. Nekaj moških je hitro pristopilo, da bi pili, vendar jih je paznik potisnil nazaj rekoč: »Najprej dame!« Ko so ženske izvedele, kaj je rekel paznik, so bile osuple, kajti v Sloveniji, kakor v vsej Evropi, so bile ženske vedno za moškimi. Nekdo je to dramatično razložil takole: »Najprej pride moški, potem dolgo nič, in potem ženska.« Presrečna zaradi nenadne spremembe poteka dogodkov je starejša ženska stopila naprej z zajemalko vode v rokah in nazdravila: »Živjo Amerika, kjer so ženske prve!« (Prisland 1968: 19)

Lahko si je predstavljati, da slovenski migranti niso pogosto omenjeni v obširni literaturi o zgodovini ameriških priseljencev, saj predstavljajo med njimi zelo majhno skupino. Še lažje predvidevamo, da so bile slovenske priseljenke deležne še manj pozornosti. Vendar pa je ena prvih raziskovalk ženskih izkušenj migracij, Maxine Seller zgornji citat uporabila v uvodu k svoji vplivni knjigi, *Immigrant Women*. Po koncu citata dodaja:

Za Prislandovo, ki je pozneje ustanovila Slovensko žensko zvezo Amerike in ustvarila žensko revijo Zarja – The Dawn, so se ameriške sanje uresničile. Vse priseljenke pa niso imele te sreče. Za mnoge je bilo življenje v Združenih državah grenko in slogan »najprej ženske« je bil zanje kruto ironičen. »Ženske« so bile prve, ki so bile premalo plačane, nezaposlene, zlorabljanke. (Seller 1994: 1)

Marie Prisland je o tej kruti ironiji veliko vedela iz svojih izkušenj in je v svojo knjigo vključila tudi zgodbe o težavah slovenskih migrantk. Tako je zapisala besede Albine Novak: »Tisti, ki žalujejo za »dobrimi starimi časi«, jih niso nikoli doživeli ali pa se ne spominjajo, kaj je življenje prineslo revnim priseljencem, ki so prišli v Ameriko v prvih letih tega stoletja« (Prisland 1968: 75). Težko življenje slovenskih izseljenk v tem obdobju je tudi predmet knjig *Immigrant Woman* Mary Molek (1976) in *The Footsteps through Time* Irene Planinsek Odorizzi (1978). Mary Molek je v knjigi opisala življenje svoje matere in drugih priseljenk in priseljencev v obljubljeni deželo, do katere je kritična in ostra. Takole opisuje zgodnje slovenske priseljenke in življenje, ki jih je čakalo:

Te mlade ženske niso bile »utrujene, revne«, ki jih je pregovorno z odprtimi rokami pozdravil Kip svobode. Prav tako niso bile potomke nekulturnih, neciviliziranih dežel. Ne, bile so nosilke že uveljavljene, stoletja stare kulturne dediščine ... Njihovi skupni napor, predanost delu, neizčrpana psihična in fizična energija, iznajdljivost, ponos in stremljenje k plemenitejšim človeškim možnostim in častnim dejavnostim so pomagali stkati blago, ki bo temelj bodočega obilja. Ne da so bile tega obilja kdaj deležne; pogosto so bile idealna tarča za izkoriščanje. V tem pogledu jim je šlo celo slabše, kakor je šlo črncem v časih suženjstva. Kajti, v nasprotju s slednjimi, so bile priseljenke – in tudi priseljenci – v dvajsetem stoletju posredno, vendar brez moči »zvezani za roke in noge« in potisnjeni v delavske in ekonomske strukture, nihče pa ni poskrbel za njihovo hrano, prebivališče ali zdravstveno oskrbo. Prav tako niso bili svobodni v nobenem pogledu, ki ga vsebuje moderni pomen besede svoboda. (Molek 1976: 5)

Irene Planinsek Odorizzi pa je zbrala življenjske pripovedi enaindvajsetih priseljenk. Vsem je bilo skupno težko vsakdanje življenje, ki se je zanje in za njihove otroke izboljšalo šele po desetletjih trdega dela. Ena od pripovedovalk, Mici z Jesenic, jih je takole opisala:

Mislím, da se tistih dni spomnim predvsem zato, ker so bili najnapornejši, najtežji. Toliko telesa in duše smo vložili v preživetje, da teh zgodnjih dni ni mogoče pozabiti. Vsak dan delo, delo in še več dela. Nobenih počitnic in zelo malo spanja. [...] Če se zdaj ozrem nazaj, se sprašujem, kako so v prvih dneh priseljenci sploh zmogli. Nato se zavem, da smo težave lahko pretrpeli samo zato, ker smo se zavedali, da moramo ostati. Doma nismo imeli prihodnosti, le tukaj v Ameriki. (Odorizzi 1978: 33–34)

Naporno življenje slovenskih priseljenk je bil eden od razlogov, zakaj je Marie Priland leta 1926 ustanovila prvo slovensko žensko organizacijo. Njena odločenost pomagati Slovenkam, da si pridobijo avtoriteto in spoštovanje doma, v skupnosti in družbi, je poleg tega izhajala iz dveh življenjskih okoliščin. Iz njene mladostne želje, da bi postala učiteljica, ki jo je pripeljala v Ameriko in jo opremila s sposobnostjo početi pomembne stvari: ustanoviti žensko organizacijo in revijo, pisati članke in jih objavljati v slovenskih in ameriških publikacijah, pisati in urejati knjige, udeleževati se v mnogih organizacijah, zagovarjati pomen izobrazbe in državljanske odgovornosti. Druga okoliščina je bila družba, v katero se je priselila. Zgornji citat kaže, da so bile ameriške državljanske vrednote glede družbenega položaja žensk za mlado Marijo Černe močan navdih. Kot delavka v trgovinah, tovarni stolov in pivovarni v Sheboygenu je hitro ugotovila, da nikoli ne bo zaslužila dovolj denarja za šolnino na učiteljsku. Nikoli ni dosegla poklicne diplome za delo, ki ga je opravljala vse

življenje – izobraževanje ljudi s pomočjo pisanja, organiziranja in predavanj. Vendar pa ji je ameriška družba dala navdih in možnost, da nadaljuje po tej poti, čeprav posamezne dejavnosti v slovenski skupnosti niso bile zaželeno.

Marie Prisland v svoji knjigi opozarja na težavno ustanavljanje organizacije, ki v slovenskih skupnostih, zlasti pri moških, ni bila dobrodošla. Od človeka, ki je cenil etnično skupnost, kakor jo je sama, je to zahtevalo poseben pogum. O začetkih SWUA je zapisala:

Ta nova organizacija ni bila zelo priljubljena. Moški so jo videli kot tujek v njihovem gospodstvu in kot nekaj popolnoma nepotrebne. Vztrajali so, da je mesto ženske doma, kjer skrbi za moža, otroke in najemnike, ki jih je imel vsak dom, da so povečali družinski prihodek. Celo ženske so le malo verjele v novo društvo, dokler ni začelo rasti in se je razširilo preko vseh pričakovanj. (Prisland 1968: 78–79)

Tudi izdajanje revije *Zarja* je bilo finančno zahtevno in tvegano. Marie Prisland je imela skupaj s svojimi kolegicami vizijo o pomenu glasila ne le za članstvo in organizacijo, pač pa tudi kot arhiv in sporočilo mlajšim rodovom: »Ves potek zgodovine je tu zabeležen. Še poznim rodovom bo list pričal o aktivnosti ameriških Slovenk zlasti v času, ko je javno življenje bilo otežkočeno zaradi takratnega splošnega naziranja, da ženska spada le v kuhinjo in nika-mor drugim« (Prisland 1960: 183–184).

Marija Černe je iz male vasi na Kranjskem odpotovala z izobrazbenimi ambicijami in zavedanjem o nujnosti družbenega delovanja. Izkrcala se je v deželi, kjer je bilo žensko gibanje za politične pravice žensk v šestem desetletju nepretrganih aktivnosti, ki so se leta 1919 izkazale kot uspešne. Naselila se je v družbi, kjer je izvedela, da etnične kulture in tradicije ne cenijo le Slovenci, ampak tudi drugi priseljenci. Močno je bila vpeta v slovensko skupnost in pri srcu sta ji bili slovenska kultura in tradicija. Kot nekaj, kar bi morale imeti tudi Slovenke, pa je prepoznavala organizacije drugih Slovanov, njihove publikacije in dejavnosti. Navdihovale so jo skupnost, v kateri je živela, druge etnične skupnosti, družba sprejema in tudi domovina, ki jo je za vedno zapustila.

Življenjsko delo Marie Prisland je izjemen primer mojstrstva migrantke, ki je v novi domovini kreativno oblikovala kulturo in njen pomen. V to kreativnost je vključevala obe kulturi in tradiciji. Uspelo ji je, ker je povezala tradicionalno etnično kulturo izvirne domovine z moderno državljansko kulturo novega sveta. Na edinstven način je sledila tradicionalnim etničnim navadam in spolnim vlogam, hkrati pa jih je z državljanskimi vrednotami in s politično

svobodo preobrazila. Njena vizija je bila, da bi njeno delo in delo vseh sodelavk organizacije in revije, ki ju je ustanovila, postalo pomembna zapuščina izvorne in nove domovine.

S pomočjo te zapuščine je danes mogoče razumeti subjektivne izkušnje, osebne preobrazbe, dosežke posameznikov in skupnosti, razmišljanja in prilagajanja slovenskih izseljenk, ki so bile v zgodovinopisju in drugih vedah tako dolgo spregledane in povsem neopazne (Milharčič Hladnik 2011). Zato je treba omeniti, da je knjiga *From Slovenia to America* (Prisland 1968) poleg knjige Mary Molek *Immigrant Women* (1976) omenjena v obsežni bibliografiji o priseljenkah v ZDA, kjer je v razdelek Avtobiografija umeščena z naslednjim opisom: »Vključuje pomembno količino informacij o delu v skupnosti in pomembnih ženskah, vendar je tudi avtoričina avtobiografija« (Gabaccia 1989: 234). Knjiga pričevanj *Footsteps through Time* pa je omenjena v obsežni enciklopediji biografskega in avtobiografskega pisanja *The Encyclopedia of Life Writing*. V razdelku, posvečenem migracijam, diaspori in pisanju o življenju, piše: »Antologijo biografij Slovencev v Ameriki urednice Irene Odorizzi *Footsteps through Time* (1978) lahko opišemo kot modernistično konstrukcijo identitete pred in po izselitvi« (Jolly 2001 II: 602). Vsekakor je zanimivo, da je mogoče v obsežnih enciklopedijah oziroma bibliografijah zaslediti tudi dela slovenskih izseljenk oziroma njihovih potomk, čeprav predstavljajo številčno neznatno skupino v ameriških in globalnih migracijskih tokovih. Sledi migrantskih izkušenj in avtobiografskih pričevanj slovenskih migrantk so v njih trajno zabeležene in opazne.

Portret Marie Prisland visi nad njeno pisalno mizo v upravni stavbi in muzeju organizacije v Jolietu v ZDA. Foto: Mirjam Milharčič Hladnik

“ Z A R J A ”

MESEČNIK ZA SLOVENSKO ŽENSTVO V AMERIKI

Štev. (No.) 11.

May, 1930.

Letnik (Volume) 2.

Pozdravljene gl. uradnice in delegatnje druge redne konvencije S. Ž. Z.

Še par tednov in zbrale se bote, da obdržite konvencijo, ki, upamo, da bo prinesla veliko dobrega celokupnemu članstvu naše dične organizacije. Vsaka podružnica bo brez dvoma poslala najboljše članice kot delegatnje, ki bodo pomagale zbrati najboljše izmed najboljšega, ker le najboljši predlogi bodo koristni za organizacijo. Seveda se ne bo moglo ugoditi želji vsake posamezne podružnice, zmagala bo večina in manjšina se bo modro uklonila. Želim in sem trdno prepričana, da bo ta konvencija ravno tako složno delovala, kot je naša prva, leta 1927 v Chicagu. Da bo na tej konvenciji vel isti sesterski in vzajemni duh, kot je prevladoval na prvi konvenciji. Da homo pustile vse osebnosti in vsa posamezna prepričanja na stran ter se prilagodile večini in stopile na tisto stran, kjer bo kazalo večje koristi in večji napredek za S.Ž.Z. Da se bomo sešle v naši naselbini kot prijateljice in sestre ter se kot take tudi ločile. Da bomo razmotrivale stvarno in razumno, vljudno in taktno. Vse to pričakujem od delegacije in sem prepričana, da ne bom niti na eni točki razočarana. — Naše ženske poznam in vem, da kadar se gre za ugled in koristi naše organizacije, se bodo pokazale takšne kot si jih jaz slikam in pričakujem.

Zato sestre delegatnje in glavne uradnice S.Ž.Z.! Bodite nam prisrčno dobrodošle. Naša podružnica se bo po možnosti potrudila, da vam napravi dneve vašega bivanja med nami kolikor najbolj mogoče prijetne in zabavne. Komaj že čakamo dneva, ko Vas pozdravimo v naši sredi in Vam povemo, kako smo ponosne, da bomo vsaj za nekaj časa imele med seboj delegacijo naše dične ženske organizacije S.Ž.Z.

V imenu konvenčnih odborov in celokupnega članstva sheboyganske podružnice Vam kličemo: Dobrodošle, drage sestre in na veselo svidenje!

Marie Prisland.

Naslovnica revije *Zarja*

LOUIS ADAMIČ: TRANSNACIONALNO POLITIČNO DELOVANJE V (AVTO)BIOGRAFSKEM OPUSU

Louis Adamič, ki se je s slovenskega podeželja v ZDA izselil kot petnajstletni¹⁰² fant brez formalne izobrazbe, je bil pri nekaj več kot tridesetih letih že priznan in nagrajen ameriški pisatelj. Zaradi prodornosti svojih del je postal pisatelj z nacionalnim ugledom in gost predsednikov Roosevelta in Trumana, dobitnik najrazličnejših nagrad, priznanj in pisateljskih štipendij (med drugim leta 1932 dobitnik Guggenheimove štipendije, leta 1934 je bil izbranec Kluba knjige meseca in leta 1940 dobitnik Anisfieldove nagrade za najboljše delo o rasnih vprašanih v sodobnem svetu). Njegova dela so mu prinesla častni doktorat univerze Temple v Filadelfiji (1941) in jugoslovanski red bratstva in enotnosti (1944). Užival je zasebno in javno podporo tako priznanih literatov, kot so bili Upton Sinclair, Sinclair Lewis, Sherwood Anderson in F. Scott Fitzgerald. Adamičeva dela so bila izbrana za police v knjižnici Bele hiše, med O'Brianovo antologijo najboljših ameriških novel (1931), med učno gradivo na številnih ameriških kolidžih, med literaturo, ki so jo razdelili ameriškim vojakom ob vstopu ZDA v drugo svetovno vojno, med dela, ki so bila deležna vedno novih izdaj, ponatisov in prevodov v druge jezike. (Žitnik Serafin 2011)

Odločitev Lojzeta Adamiča, sina premožne družine iz vasi Blato pri Grosupljem in dijaka gimnazije v Ljubljani, je ob vznemirljivih pripovedih povratnikov iz obljubljenega dežela zorela dlje časa. Kot v pričujoči knjigi v poglavju Ne samo materialna potreba poudarja Aleksej Kalc, so na odločitve o izselitvi v kraje, ki so ponujali drugačne možnosti osebnega razvoja in življenjskih izbir, pomembno vplivali kulturni in psihološki dejavniki. Združene države Amerike so kot dežela stalnega napredka mlade ljudi privlačile s svojim veličastnim razvojem, podobami o svobodi in položaju posameznika, z drugačnimi pogledi na življenje in s sproščenimi medosebnimi odnosi. Mladi, ki so se srečevali s povratniki, so svoje načrte za prihodnost napajali z opazovanjem njihovih ameriških oblek in privzetih navad ter s poslušanjem njihovih pripovedi. Lojze Adamič se je ob koncu leta 1912 izkrcal na Ellis Islandu in v naslednjih desetletjih uresničil svoje sanje: spoznati, doživeti to veliko deželo priložnosti in se v njej preizkusiti. Postal je najpomembnejši slovensko-ameriški pisatelj, utemeljitelj multikulturalizma (Shifmann 2005), predvsem pa politični aktivist v obeh domovinah. Do zadnjega diha se je boril za socialno pravičnejšo družbo, sožitje med narodi, proti fašizmu, kolonializmu in imperializmu, za svobodo in enakost. (Enyeart 2019)

Ko se je kot petnajstletni fant brez znanja jezika izkrcal v Združenih državah Amerike, je najprej stopil na tipično pot številnih slovenskih izseljencev. Opravljal je najrazličnejša fizična dela in se po različnih krajih prostrane

dežele selil od zahodne do vzhodne obale. Med prvo svetovno vojno je vstopil v ameriško vojsko in leta 1918 dobil ameriško državljanstvo. Po tem obdobju je kot Louis Adamic ubral povsem drugačno pot. Morda sta bili za njegovo izjemno ustvarjalno pot ključni odločnost in vnema, s katerima se je lotil učenja angleškega jezika in, ko ga je osvojil, opisovanja prostrane dežele bede in bogastva. Še verjetneje pa so za njegovo literarno in družbeno delovanje odločilna politična in moralna prepričanja, ki so usmerjala njegovo delovanje že v gimnazijskih letih in se jim ni nikoli odpovedal. Angleški jezik je kmalu tako dobro obvladal, da je nekaj slovenskih besedil prevedel v angleščino, leta 1926 Cankarjevega *Hlapca Jerneja*, in začel objavljati v ameriških revijah. V deželi neskončnih možnosti je postal novinar, pisatelj, prevajalec, urednik, zgodovinar, politični aktivist in družbenokritični analitik kompleksnega, multikulturnega in večetničnega tkiva ameriške družbe, pa tudi navdušen in politično jasno opredeljen opisovalec zgodovinskih in političnih dogodkov svoje izvorne domovine. Adamičev opus obsega dvajset knjig, več kot petsto člankov, prevode in predavanja ter v celoti odraža avtorjeva politična prepričanja in neomajno voljo aktivnega državljana dveh domovin.

Njegov prvi roman *Dynamite: A History of Class Violence in America, 1830–1930* (Dinamit: Zgodba razrednega nasilja v ZDA) je izšel leta 1931 (Adamic 1931); naslednje leto je izdal avtobiografsko delo *Laughing in the Jungle* (Smeh v džungli: Avtobiografija priseljenca v Ameriko) (Adamic 1932); kontroverzna in v Jugoslaviji prepovedana *The Native's Return* (Vrnitev v rodni kraj), ki ga je postavila v ameriško literarno središče, je izšla leta 1934 (Adamic 1934); knjigo o priseljenki izkušnji razdvojenosti in izkoreninjenosti *Grandsons: A Story of American Lives* (Vnuki: Zgodba ameriških usod) je izdal leta 1935 (Adamic 1935); *Cradle of Life: The Story of One Man's Beginnings* (Zibelka življenja: Zgodba o začetkih) je izšla leta 1936 (Adamic 1936), *The House in Antigua: A Restoration* (Hiša v Antigvi: Obnova) leta 1937 (Adamic 1937), *My America 1928–1938* (Moja Amerika 1929–1938) pa leta 1938 (Adamic 1938); knjiga o medetničnih odnosih z naslovom *From Many Lands* (Iz mnogih dežel) je izšla leta 1940 (Adamic 1940), *Two-Way Passage* (Pot tja in nazaj) leta 1941 (Adamic 1941a), *What's Your Name?* (Kako vam je ime?) leta 1942 (Adamic 1942), *My Native Land* (Moja rojstna dežela) leta 1943 (Adamic 1943), *A Nation of Nations* (Narod narodov) leta 1945 (Adamic 1945), *Dinner at the White House* (Večerja v Beli hiši) pa leta 1946 (Adamic 1946); njegova zadnja, prav tako kontroverzna knjiga *The Eagle and the Roots* (Orel in korenine) je leta 1952 (Adamic 1952) izšla posthumno (Müller 2015: 279–340). Pisatelj je objavil samo tri leposlovne knjige v ožjem pomenu besede: *Laughing in the Jungle*, *Grandsons* in *Cradle of Life*. Ozko uvrščanje Adamičevih del med

romane, potopise, avtobiografije, zgodovinska poročila ali romane je vprašljivo, večinoma gre za preplet različnih pripovednih in dokumentarnih prvin, ki ga razumemo pod terminom literarno novinarstvo ali dokumentarna proza.

Iz avtobiografskih elementov v vseh objavljenih delih razbiramo njegovo doživljanje nove in stare domovine, ki ju je skušal razumeti in vplivati na politično prelomne dogodke. V vseh delih je očitna transformacija identitete, ki jo je večkrat natančno opisal kot sestavljeno. Otonu Župančiču je na njegovo vprašanje, ali se čuti kot Slovenec ali Američan, некоč celo eksplicitno odgovoril: »Čutim se eno in drugo« (Župančič 1932: 518). V *Vnukih* je Adamič svojo transnacionalno identiteto takole opisal:

Zdaj sem skušal prodreti v Ameriko, postati njen del, del njenega resničnega življenja, uresničiti sam sebe. Toda bil sem oprezen. V meni je bilo nekaj stvari (komaj sem jih razložil), ki nisem želel, da bi bile zamorjene ali poškodovane. Hotel sem prodreti v Ameriko in se ji približati kot pisatelj s svojimi lastnimi pogoji. Nisem želel, da bi me vihrava, površna, začasna Amerika vsega požrla. Že preveč se me je bila dotaknila. Zdaj mi je jasno, da mi je moja kranjska kmečka sebičnost branila, da bi se bil poameričanil v običajnem smislu; vendar ne samo to. Nekatero stvari v sodobni Ameriki so se moji naravi upirale. Silovito. Nisem se hotel mešati vanje, razen če bi se jim mogel kdaj postaviti po robu. Bil sem histeričen, toda v glavnem nemara zato, ker sem bil nezadovoljen sam s seboj, ves začaran in zbeگان zaradi Amerike. Bilo mi je osemindvajset, devetindvajset let. Nemara je bila polovica mojega življenja že za menoj, mogoče še več – in kaj sem dosegel? Večino svojih sil sem tratil v boju proti živčnosti sodobne Amerike, ki je tudi vame zapičila svoje kavlje, zakaj nespametno in nevedno sem se jim bil izpostavil. Vklepali so me in slabo sem se počutil; bilo mi je, kakor da sem nič, senca, ne dosti boljši od večine ljudi v Ameriki; toda hotel sem se jim izmotati. V Ameriki sem bil še vedno nekakšen izobčenec. Imel sem možnost, da se osvobodim. (Adamič 1951: 84–85)

O njegovih stališčih, prepričanjih, pogledih in političnih akcijah beremo v številnih knjigah, člankih, sestavkih, govorih in pismih. Celo življenje je ohranil dvojni položaj »insiderja« in »outsiderja«, ki mu je omogočal uvid v kompleksno tkivo slovenskih in drugih etničnih izseljenskih skupnosti, ameriške družbe kot celote ter svoje rojstne domovine. S privilegiranega stališča svobodnega, a intimno angažiranega opazovalca je zavzemal jasna politična mnenja in se poskušal »postaviti po robu« dogajanjem, ki so bila po njegovem mnenju pogubna za posameznika in družbo. Bil je neizprosni kritik tako ameriškega talilnega lonca in povojne ameriške imperialistične politike kot jugoslovanške predvojne diktature in povojnega Titovega kulta osebnosti. Neposredno in brez zadržkov je opisoval zaprtost in kulturno nesamozavest priseljencev

in priseljskih skupnosti, hkrati pa je bil oster kritik večinske družbe, ki ne sprejema drugačnosti in raznolikosti. Zavzemal se je za to, da družba etnično in kulturno raznolikost svojih prebivalcev sprejme kot vrednoto in temelj demokracije.

Adamič je v ZDA še vedno aktualen kot eden glavnih predhodnikov ameriških etničnih študij in kot eden zgodnjih zagovornikov funkcionalne in različne kulturnega pluralizma. Priseljskim vprašanjem ter medetničnim in medkulturnim odnosom v ZDA se je posvečal s številnimi študijskimi potovanji, z obiski arhivov in knjižnic, s terenskimi raziskavami, z množičnimi anketami in s poglobljenimi intervjuji. Rezultate svojih raziskav je uporabil v množici člankov, na predavateljskih turnejah, v radijskih oddajah in samostojnih knjigah o priseljenstvu. Bil je tudi ustanovitelj in urednik revije *Common Ground*, uradnega glasila Skupnega sveta za ameriško enotnost, ki si je za medkulturno vzgojo prizadeval za vključitvijo priseljskih vsebin v javno izobraževanje, v zadnjih letih življenja pa je bil tudi urednik devetih knjig zbirke *The Peoples of America Series*. O njegovi trajni aktualnosti na tem področju priča presenetljivo veliko število ameriških in drugih avtorjev s področja multikulturalizma in integracije priseljencev, ki Adamiča še vedno poznajo, ga citirajo in komentirajo njegova razmišljanja (Shiffman 2005).

Razpon ustvarjalnega in političnega delovanja

V vsestranski karieri Louisa Adamiča lahko poudarimo tri obdobja, v katerih so njegova dela in politični angažma močno vplivali na slovenske izseljenske skupnosti v ZDA, njegovo rodno domovino in širšo ameriško publiko. Politični vpliv njegovega pisanja in delovanja je bil največji med drugo svetovno vojno ter ob izdaji dveh knjig, ki sta nastali po dveh obiskih rodne domovine v letih 1932/1933 in 1949. Na prvi obisk, ki ga je podaljšal za več mesecev, je Louis Adamič z ženo Stello prišel leta 1932, ko je dobil Guggenheimovo enoletno štipendijo za potovanje v Evropo. V opisu svoje vrnitve je razkril, kakšen človek je postal, odkar je zapustil dom:

V teh devetnajstih letih sem postal Američan; v resnici sem pogosto menil, da sem bolj ameriški nego večina znanih mi ameriških državljanov po rojstvu. Ne prestano sem se skoraj fanatično zanimal za potek ameriškega življenja – za ideje in sile, delujoče v ameriškem nacionalnem razvoju, za gibanja, težnje in osebnosti, za tehniški napredek, za socialne, gospodarske in politične probleme, sploh za vso strahovito in viharo dramo Novega sveta.

Za dogodke in zadeve izven Amerike sem se zanimal le mimogrede, samo toliko, kolikor so bili v zvezi ali so vplivali na Združene države. Govoril, pisal in čital sem

zgolj angleško. Šestnajst let nisem bil dejansko v bližjem stiku z rojaki-izseljenci svoje narodnosti. [...]

Zadnja leta sem postal ameriški pisatelj in opisujem ameriške zadeve za ameriške čitatelje. Naposled sem se oženil z Američanko. Svoji ženi Stelli sem povedal o svoji otroški in zgodnji deški dobi samo nekaj glavnih dejstev in to malo, kar sem ji pripovedoval o svojih starših, rojstni vasi in hiši, se ji je zdelo »kakor povest«. Toliko da mi je verjela. Nji sem bil vedno Američan od glave do pete. (Adamič 1932: 444)

Tako kot se je v Ameriki »skoraj fanatično zanimal za potek ameriškega življenja«, se mu je ob prihodu v domači kraj vzbudilo zanimanje za življenje v Jugoslaviji in za svojo izvorno identiteto. Ameriško družbo je razlagal šele, ko jo je dobro spoznal. Kot je leta 1941 povedal v govoru Svetu ameriške enotnosti v Clevelandu, je deželo in ljudi spoznaval na svojih nenehnih potovanjih: »Veliko potujem. V zadnjih desetih letih sem prepotoval skoraj 200.000 milj. Potujem zato, ker hočem videti na lastne oči stvari, ljudi in stremljenja v tej deželi in drugod na tem čudnem, čudnem planetu« (Adamič 1941b: 4). Tako je, namesto da bi potoval po Evropi, v letih 1932/1933 veliko časa preživel s sorodniki v rojstni vasi, prekržaril celo Slovenijo in Jugoslavijo, obiskal velika mesta in male vasi, govoril s številnimi navadnimi ljudmi, delavci in kmeti, z vplivnimi kulturniki in literati, s politiki na oblasti in v opoziciji ter s kraljem. Očitno je bilo, da se je ob ponovnem stiku z domovino in domačimi ljudmi začel »skoraj fanatično« zanimati za razmere in dogajanja v Jugoslaviji. »Na lastne oči« je hotel videti ljudi in njihova stremljenja ter si šele nato ustvariti mnenje in o njih pisati. Po vrnitvi v ZDA je leta 1934 izdal knjigo z naslovom *The Native's Return (Vrnitev v rodni kraj)*. V njej je opisal svoj rodni kraj, ljudi in navade, družbene in politične razmere v Kraljevini Jugoslaviji ter obsodil diktatorski režim, preganjanje političnih nasprotnikov in zatiranje svoboščin. Zaradi kritike diktature in kralja Aleksandra, ki mu je v knjigi tudi napovedal nasilno smrt, je bila knjiga v Jugoslaviji prepovedana, v ZDA pa je doživela nekaj ponatisov in bila februarja 1934 izbrana za knjigo meseca. Kot navaja Vatroslav Grill, dolgoletni urednik *Enakopravnosti*, je z njeno objavo Adamič postal »nekakšen neuradni, a moralno dejanski predstavnik jugoslovanskega ljudstva v ZDA« (Grill 1979: 186).

V slovenskih izseljenskih skupnostih je knjiga povzročila nepomirljiv razkol med tistimi, ki so jo sprejeli z navdušenjem, in tistimi, ki so jo zavrnil. Sprejeta je bila s povsem nasprotujočimi si ocenami, ki so bile povezane s političnimi in z ideološkimi stališči dveh taborov, liberalnega in konservativnega. Nasprotujoča in konfliktna stališča dveh temeljnih ideoloških in političnih usmeritev slovenskih izseljencev v ZDA so se zaostrovala od nastanka prvih

slovenskih skupnosti in so odločilno vplivala na njihovo organiziranost in delovanje. Svetovnonazorske delitve in ideološke konfrontacije med naprednim oziroma liberalnim in katoliškim, klerikalnim taborom so se ob izidu Adamičeve knjige pokazale v odkritem zagovarjanju avtorja in množičnem kupovanju knjige na eni strani ter v nezadržnem sramotanju in blatenju avtorja na drugi. Grill opisuje, da je bila knjiga literarna senzacija, ki pa so jo nekateri časopisi slovenskih skupnosti kritizirali in Adamiča imenovali »izkoreninjenec«, »renegat«, »janičar«. *Ameriška domovina* je celo podvomila, da je knjigo napisal sam, napisala naj bi jo njegova žena Stella. Nepričakovana posledica pogromaškega pisanja proti knjigi *Vrnitev v rodni kraj* je bila ustanovitev ženske organizacije Progresivne Slovenke Amerike, ki je vzela v bran Adamiča in njegovo delo, po njegovi smrti pa finančno podprla odkup njegove literarne zapuščine in jo izročila knjižnici univerze Princeton. (Grill 1979: 187–191)

Adamičeva vrnitev v rodni kraj in druženje s slovenskimi književniki je imelo dramatične posledice tudi za slovensko literarno prizorišče. Oton Župančič je po Adamičevem daljšem obisku slovenskih krajev, med katerim se je intenzivno družil s slovenskimi literati in kulturniki, v *Ljubljanskem zvonu* objavil razmišljanje z naslovom Adamič in slovenstvo. V njem je primerjal Adamičev zanimiv, humoren in privlačen stil pisanja s stilom, ki je bil uveljavljen med slovenskimi literati, in zapisal:

Pri nas namreč je puščoba estetska dogma, in dolgočasno pisanje velja za modrost. In tako se toliko naših pisateljev mota in mota po nekakšni skrivnostni megli in ne vidi iz nje, in ubogi čitatelj ne vidi vanjo in ne najde vanjo – a to je pri nas globokoumje. V to našo večno slovensko žalost in revo zazveni nenadoma smeh! Slovenski smeh iz Amerike, Adamičev smeh. Ali bi si ga bil ohranil, da je ostal doma? Ne vem. Težko. Meni se je zdela včasih vsa naša literatura kakor stokanje nadložnega starca, ki se premetava po škripajočem ležišču in mu ni na nobeni strani bolje. (Župančič 1932: 516–517)

Večja skupina vplivnih literatov je bila ogorčena nad Župančičevim pisanjem in njegovo oceno »puščobne« slovenske literarne produkcije, ki jo je primerjal z Adamičevim privlačnim, zanimivim in duhovitim pisanjem. Protestno so zapustili osrednjo slovensko literarno revijo *Ljubljanski zvon* in ustanovili *Sodobnost*. Niso se strinjali z Župančičem, ki je v spornem besedilu napisal ne samo slavošpev Adamiču, pač pa je videl v njegovih delih možnost, da slovenski kulturniki in literati premislijo nekatera svoja stališča o družbi in kulturi ter jih spremenijo:

On se je povzpел nad vse, on je najvišje, kar nam je dala naša emigracija, ta komaj za silo organizirana masa, ki si išče obstanka v novi domovini: kronist in slikar naših izseljencev, njihov in naš genij. Velik pisatelj svetovne mere, tak, ob kakršnih narod nanovo izmeri svoja bistvena vprašanja. Mislim, da bomo prisiljeni po njegovi knjigi, ki naj bi jo dobili čim prej v živem prevodu, marsikatero nazore o sebi in svetu preurediti, marsikatero stališče premakniti (Župančič 1932: 518)

Adamič je po vrnitvi v ZDA in velikem uspehu knjige veliko potoval, nastopal in predaval. Največja poznavalka Adamičevega opusa, Janja Žitnik Serafin, opisuje, kako se je v tem obdobju izoblikovala ameriška javna predstava o avtorju in aktivistu, ki ni sodila v nobenega od obstoječih institucionalnih okvirov:

Prav Adamičevo nezaupanje v obstoječe organizacije in ustanove ter njegova strastna privrženost načelom individualnih človekovih pravic in svoboščin sta ga kljub nenehnemu poudarjanju potrebe po zagotavljanju enakih možnosti za razvoj vseh ljudi privedla do bistvenih razhajanj z idejami ameriških marksistov, mnogi levi in desni skrajneži pa so v njem videli predvsem anarhista. (Žitnik Serafin 1995a: 14)

Nemara je prav zaradi položaja priseljenca, ki jasno razume svoje kulturno poreklo, dozorela njegova ideja, ki jo je v tem obdobju intenzivno razvijal in z njo želel preseči prevladujoči model »talilnega lonca« ameriške družbe. Veliko je pisal in predaval o možnosti (samo)spoštovanja etnične pripadnosti prebivalcev ZDA kot temelja demokracije in celo ohranitve ameriške družbe, ki sta jo po njegovem mnenju ogrožali diskriminacija in nasilna amerikanizacija.

Medvojno in povojno delovanje in ustvarjanje

Med drugo svetovno vojno je bil Adamič izjemno aktiven. Med drugim je deloval v ameriški organizaciji Common Council for American Unity, ki se je zavzemala za etnične pravice priseljencev. V govoru leta 1941 v Clevelandu je razložil do takrat že dobro izdelano idejo o spoštovanju raznolikosti kultur in etničnega porekla, ki je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja prevladala kot politika multikulturalizma:

Izurjeni moramo biti, ali pa se moramo sami izuriti in pri tem pomagati drugim, da se bomo začeli ustvarjalno, pozitivno zanimati za drugega, vsaj deloma zato, ker je drugačen; kajti zato, ker je drugačen, nam lahko – nam osebno – nudi nekaj nevsakdanjega, in prispeva k razvoju civilizacije in kulture. Privabljanje

raznolikosti, zanimanje zanjo, bo v demokratično državo predvidoma prineslo enotnost; jo naredilo dinamično; delovalo bo proti koncentracijskim taboriščem podobnim oddelkom za tujce, getom in zaprtim rezidenčnim četrtim, spodbujalo pa bo gibanje in razpršenost, in pri tem istočasno spodbujalo harmonijo in zlitje. [...] Privabljanje raznolikosti na plan prinaša to, da so ljudje v svojem bistvu enaki, njegovo nasprotje pa povzroča le več in ostrejša razlike. [Privabljanje raznolikosti] uničuje idejo superiornosti in inferiornosti ljudi, ki sta le dve plati iste medalje in v enaki meri ustvarjata povprečen značaj in osebnost, ki v demokraciji ne more doseči nobene zadovoljujoče vloge. (Adamic 1941b: 16)

Zaradi prijateljavanja z ameriškim podpredsednikom (1941–1945) Henryem Wallaceom je bil Adamič vpleten v delo različnih oddelkov ameriške administracije. Prijateljeval je z Eleanor Roosevelt, predsednikovo ženo, in leta 1942 večerjal v Beli hiši. Angažiran je bil tudi v organizacijah slovenskih izseljenskih skupnosti. Leta 1942 je postal častni predsednik Slovenskega ameriškega narodnega sveta, leta 1943 pa se je vključil v Združeni odbor južnoslovanskih Američanov. Po svojem političnem prepričanju, ki je temeljilo na vrednotah nacionalnega boja za samostojnost, razrednega in socialnega boja za pravičnejšo družbo ter antifašizma, je aktivno podprl Tita in narodnoosvobodilno vojsko. Prizadeval si je, da bi ameriški javnosti pojasnil narodnoosvobodilni boj, ameriško administracijo pa prepričal, da podpre Titovo vojsko in preneha podpirati Dražo Mihailovića. (Gl. poglavje Pomoč stari domovini med prvo in drugo svetovno vojno; Klemenčič 1987.) Po vojni je skušal prepričati ameriško administracijo, da bi podprla priključitev Trsta Jugoslaviji. Ko je ugotovil, da so njegova prizadevanja zaman, ker se je ameriška vlada odločila drugače, se je predal boju proti ameriškemu in globalnemu kolonializmu in imperializmu.

Med rojaki v slovenskih izseljenskih skupnostih v ZDA je bilo angažirano delovanje Louisa Adamiča sprejeto z nasprotujočimi si ocenami, ki so bile povezane s političnimi in z ideološkimi stališči dveh taborov. Ideološke konfrontacije so kljub skrbi in zbiranju pomoči za domovino prevladovali tudi med drugo svetovno vojno. Ocenjevanje dogodkov v domovini in odzivi nanje so sovpadali z odnosom do fašizma, predvojne Jugoslavije in diktature ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije, kjer sta bila oba tabora v nepomirljivem konfliktu. Odnos oziroma odpor do Adamiča pa je nedvomno izviral tudi iz samega Adamičevega pisanja in opisovanja slovenskih izseljenskih skupnosti. Že v prvih objavljenih delih jih ni idealiziral, pač pa brez olepševanj opisoval in kritiziral. Ko v poglavju *Moji rojaki v Ameriki* iz knjige *Smeh v džungli* opisuje skupnost slovenskih izseljencev, si lahko predstavljamo, da si s tako realističnim opisom ni pridobil množičnih simpatij rojakov. Skupnosti

imenuje kolonije, zlasti pronicljivo pa opisuje njihovo ideološko in organizacijsko delitev:

Kolonije so bile največkrat razcepljene na dva nasprotna si tabora – na vernike in neverneže, večinoma socialiste. Vsak tabor je imel svoja društva, klube, pevske zборе in družabne prireditve. Brezverci so bili kajpada v manjšini in brez pravega vpliva. Če so imeli ameriško državljanstvo, so pri volitvah glasovali za socialiste in na mizi v njihovem klubu so ležala taka prevratna glasila kot slovenska Prosveta in Proletarec in angleška *The Liberator in Appeal to Reason*. V drugem taboru se je vse življenje vrtelo okoli cerkve. Katoliške župnije tujerodcev so bile s svojimi župnijskimi šolami trdnjave srednjeveške miselnosti. V nasprotju z razmerami v stari domovini, kjer je bilo veliko učenih in nadpovprečno značajnih duhovnov, ki so jih spoštovali tudi nasprotniki, so bili ameriški bohunkovski duhovniki ponajveč slabše sorte. (Adamič 1983: 102)

Adamičev položaj, tako med vojno kot po njej, je bil protisloven. Zaradi podpore Titu in NOB je »neizogibno povečeval prepad med levim in desnim krilom Slovencev v ZDA, česar mu mnogi drugače misleči rojaki niso nikoli odpustili. Oba tabora Slovencev sta se sicer formirala že mnogo prej, vendar se je prav zdaj začel desni tabor bistveno krepiti z novimi političnimi emigranti iz Slovenije« (Žitnik Serafin 1995a: 18).

V letih 1948 in 1949 je Adamič svojo publicistično dejavnost, javna predavanja in medijske nastope osredotočil na ostro kritiko ameriške notranje in zunanje politike. V reviji, ki jo je urejal, *T&T: Trends and Tides*, je pisal proti nedemokratičnim postopkom v ZDA, makartističnemu »lovu na čarovnice« ter proti ameriškim vojaškim posegom in imperialistični zunanji politiki. Poleg tega je bil iz takratnih člankov razviden njegov izrazit politični angažma v podporo jugoslovanskemu vodstvu med informbirojem, prizadevanjem za neodvisnost ter obnovo in gradnjo socialistične Jugoslavije. (Žitnik Serafin 1993) Njegov protislovni položaj v jugoslovanski diaspori je tako dodatno zapletalo še Adamičevo kritično pisanje o ameriški notranji in zunanji politiki ter njegov občudujoči, a hkrati tudi kritični prikaz razmer v povojni Jugoslaviji. Izkazalo se je, da je v zaostrenih ideoloških konfrontacijah hladne vojne pisatelj in aktivni državljani naenkrat izgubil obe svoji domovini.

To je postalo očitno med pisanjem druge knjige, ki je nastala po daljšem bivanju v Jugoslaviji leta 1949. Adamič se je ponovno srečal s številnimi ljudmi, z najvplivnejšimi politiki in s Titom ter si »na lastne oči« ogledal razmere v povojni Jugoslaviji, ki jih je močno zaznamoval spor z informbirojem. Po vrnitvi je knjigo *Orel in korenine* pisal v mesecih najhujšega zaostrovanja hladne vojne, notranjega obračunavanja s »protiameriškimi elementi« v ZDA in

»protijugoslovanskimi elementi« v rodni deželi, med katere je bil uvrščen tudi sam. Tako je »nastalo močno kontroverzno delo, ki je v ZDA sprožilo val očitkov, češ da gre za čisto propagando, saj Adamič v njem ponuja črno-belo sliko razmer v Jugoslaviji. Kot v posmeh tem očitkom pa delo pri nas prav zaradi svoje kritičnosti kar 18 let ni moglo iziti« (Žitnik Serafin 1993: 165). Knjige ni končal, po njegovi smrti sta jo korenito skrajšala in uredila njegova žena in urednik newyorške založbe Doubleday.

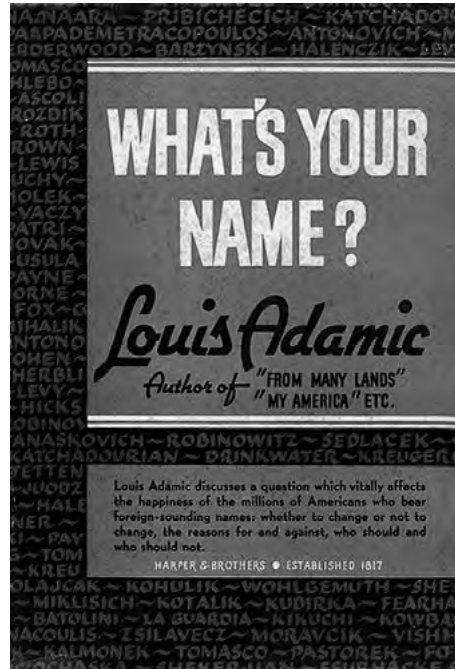
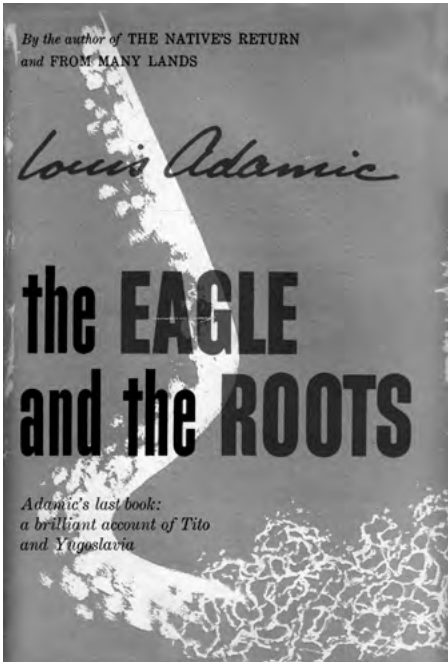
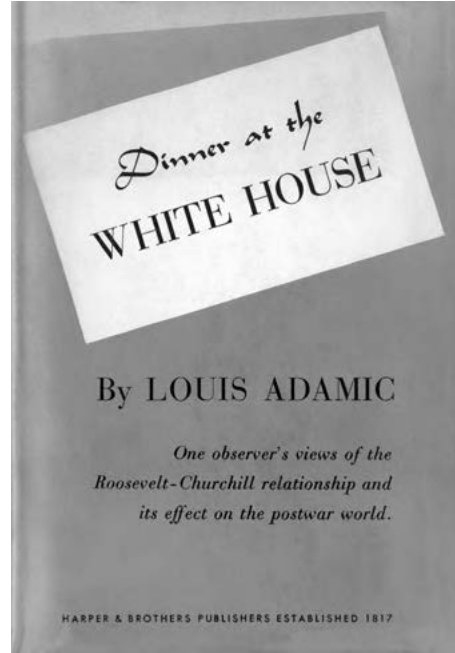
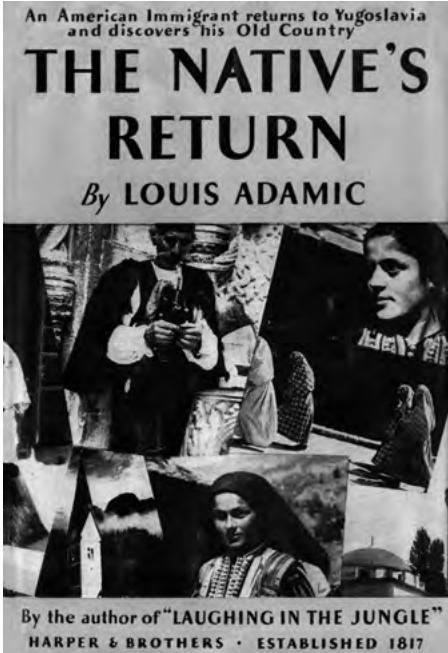
Odločitev petnajstletnega Louisa Adamiča, da se sam izseli v Združene države Amerike, ni izhajala iz revščine, pač pa iz mladostne želje po spoznavanju novega, drugačnega sveta in samouresničitvi. Kot je leta 1932 zapisal v avtobiografskem delu *Smeš v džungli*: »Semkaj sem prišel po vznemirjanja in pustolovščine. Nikoli, kar sem tukaj, nisem bil lačen dlje kot dva dni. Džungla je bila in je nadvse zanimiva. Preveč zanimiva. Včasih sta njena zapletenost in melodramatičnost kar porazni. In, kot sem rekel, smeh mi zadnje čase ne gre prav od srca. Toda tukaj sem in tukaj nameravam ostati« (1983: 274).

Vse to je Lojzetu Adamiču uspelo. Spoznal je veličastno deželo, doživel vznemirjanja in pustolovščine, bil v ospredju političnih in literarnih dogajanj, prejel priznanja, nagrade in štipendije, bil priljubljen in osovražen, spoštovan in zaničevan, vse v zapleteni in melodramatični džungli, ki ji je želel pripadati in ki ga je na koncu, v vrtincu političnih zaostrovanj in pogromov, tudi pokončala. Leta 1951 je umrl v nikoli pojasnenih okoliščinah, star 53 let. O zadnjem obdobju Adamičevega življenja je Vatroslav Grill zapisal:

Zadnja in najbolj burna faza Adamičevega življenja je bila intimno povezana z njegovo rodno zemljo. Za človeka njegovega duhovnega razpoloženja je bilo to tako naravno, kakor je naravna ljubezen očeta in matere za svojo deco. Umstveno je bil ves zakopan v Ameriko, čustveno pa ni nikdar nehal biti Slovenec in torej tudi Jugoslovan. Tudi si je lahko predstavljati, kako ga je privabljala dinamika boja njegovega lastnega ljudstva v dobi okupacije, boja, ki je bil svojstven pojav, ki je vžigal domišljijo vsega svobodoljubnega sveta. Ustvarjal je in delal z energijo, ki je presegala meje človeške vzdržljivosti in se zapletel v politične kontroverze, za katere je plačal visoko ceno – končno s svojim življenjem, ne glede, čigava je bila roka, ki je sprožila puško, ki je bila najdena na kolenih njegovega trupla. (Grill 1979: 215–216)

Louis Adamič. Vir: SBL

MARIJA IPAVEC: BEGUNSTVO MED PRVO SVE- TOVNO VOJNO V SPOMINSKIH ZAPISKIH

Množično begunstvo prebivalstva v Soški dolini se je začelo z italijansko napovedjo vojne Avstro-Ogrski 23. maja 1915. Fronta, ki se je z bliskovito hitrostjo vzpostavila na levem in desnem bregu Soče, je neprekinjeno vztrajala poltretje leto. Območje sodnega okraja Kanal ob Soči, kjer je bil začetek begunske poti Marije Ipavec in njene družine, je razdelila na vzhodni in zahodni del. Zahodni del, v katerem leži Gorenja vas, domača vas Marije Ipavec, je takoj zasedla italijanska vojska. Avstro-ogrsko vojska je 25. maja porušila most v Kanalu in s tem zahodni del okraja popolnoma odrezala od vzhodnega dela. Prebivalstvo je prepustila italijanski vojski, dnevne bombardiranju, kaosu vojne in nezogibni poti v begunstvo.

Marija Bajt, rojena leta 1892 v Podgori, se je s Francem Ipavcem poročila leta 1914. Francu Ipavcu je leta 1913 umrla žena, s katero sta imela tri otroke, Franca, Emilijo in Silvestra. Zanje je po poroki skrbela Marija. Njun prvi otrok, Rudolf, se je rodil zgodaj spomladi 1915. Kmalu po njegovem rojstvu je bil Franc, tako kot večina moških, mobiliziran, Marija je s taščo, tremi otroki in z dojenčkom ostala sama na kmetiji v Gorenji vasi, ki se je ob vstopu Italije v vojno znašla na frontni črti. Fotokopirane zapiske Marije Ipavec o begunstvu med prvo svetovno vojno je Goriškemu muzeju v Novi Gorici novembra 2015 izročil Marijan Nanut. Zapiske mu je z željo, da se fotokopirajo in ohranijo, pred leti izročil avtorčin sin Jožef Ipavec.¹⁰³ Dnevniški zapiski, ki razkrivajo izkušnje civilnega prebivalstva in begunstva med totalno vojno, so pomemben vir za razumevanje osebnega, intimnega doživljanja zgodovinskih dogodkov. Še zlasti redki in zato toliko dragocenejši so zapiski običajnih ljudi, predvsem žensk, ki so v sicer obsežnem opusu osebnih pričevanj iz prve svetovne vojne najredkeje zastopane. Marija Ipavec najprej opiše obdobje med 24. majem in 19. avgustom 1915, ko so nekateri prebivalci še vztrajali na domačijah, nato pa večetašno begunsko pot in končno nastanitev v mestu Vercelli blizu Novare v Italiji.

Ob vzpostavitvi frontne črte na Soči maja 1915 so prebivalci postopoma postajali begunci, preseljevali pa so se v več obdobjih in smereh. Največja skupina prebivalcev je bila takoj po vzpostavitvi frontne črte pregnana v notranjost Avstro-Ogrske, na Kranjsko, Spodnjo Štajersko in Koroško ter v begunska taborišča na Spodnjem Avstrijskem. Med njimi je bilo okoli 70.000 Slovencev. Manjša skupina prebivalcev slovenskega porekla z zahodnega brega Soče se je morala umakniti v Italijo. Njihovo število se ocenjuje na okoli 12.000, razpršeno pa so jih naselili po celi Italiji, od Sicilije do meje s Francijo. Tretji val begunstva je sledil italijanski zasedbi Gorice avgusta leta 1916. Po koncu

soške fronte oziroma vojne je preseljevanje potekalo v nasprotno smer, večina beguncev se je vrnila na svoje porušene domove. Zaradi priključitve Primorske Italiji so se nekateri ponovno odločili za izselitev ali pa so ostali v Kraljevini SHS oziroma Jugoslaviji. Njihovo število se ocenjuje na okoli 15.000 (Svoljšak 1991). Robert Devetak ugotavlja, da je izkušnja civilnega prebivalstva iz okraja Kanal v prvi svetovni vojni »med bolj tragičnimi«. V vojsko je bila vpoklicana večina odraslih moških prebivalcev, s spopadi se je neposredno soočilo tudi civilno prebivalstvo, ki je večinoma moralo oditi v begunstvo. Poleg tega je obstreljevanje obeh udeleženi strani uničilo infrastrukturo in obdelovalne površine. (Devetak 2014: 324)

O tragični izkušnji vojne in begunstva prebivalcev okraja Kanal v svojih zapiskih piše Marija Ipavec iz Gorenje vasi, le lučaj oddaljene od Kanala ob Soči. Ta kratka razdalja je v usodnih spomladanskih in poletnih mesecih leta 1915 pomenila samo to, da je njena begunska pot vodila v Italijo in ne v notranjost Avstro-Ogrske, kamor so v begunstvo odšli njeni rojaki z vzhodnega brega Soče. Na begunsko pot je odšla skupaj z materjo svojega mobiliziranega moža, dvema otrokoma, Francetom in Emilijo (Milico), ter dojenčkom Rudolfom, ki je bil ob vojni napovedi Italije star približno mesec dni. Devetak navaja, da je na območju okraja, ki ga je zasedla italijanska vojska, »evakuacija civilnega prebivalstva potekala hitreje in temeljiteje, a je bila izvedena v naglici in brez predhodnega opozorila civilnemu prebivalstvu«. Ob zasedbi območja je bilo za prebivalce vzpostavljeno prepovedano operacijsko območje z radijem 500 m. Prebivalce tega območja je italijanska vojska iz varnostnih razlogov umaknila v zaledje. Italijanska stran naj bi bila po avtorjevem mnenju pri izselitvi učinkovitejša od avstrijske in »je večino zahodnega dela okraja izpraznila do sredine junija 1915« (Devetak 2013–2014: 328–329).

Obdobje vztrajanja

To pa ne velja za Marijo Ipavec in številne sovaščane, ki se kljub nenehnemu bombardiranju, uničevanju hiš in gospodarskih poslopij, ranjenim in umrlim niso mogli odločiti za odhod. Njeni dnevniški zapiski orisujejo obdobje vztrajanja na »svoji zemlji«, strategije preživetja in izkušnje manjšega dela prebivalstva, ki ga do srede junija 1915 niso izselili in je na frontni črti vztrajalo do srede avgusta 1915. Zapiski nas seznanjajo z raznovrstnimi preživetvenimi strategijami ljudi, ki v vojnih razmerah nočejo zapustiti svojih domov, tisti z uničenimi domovi pa poskušajo vztrajati vsaj na svoji zemlji oziroma v svojem lokalnem okolju. Ko poskušajo obdelovati njive, pobirati pridelke, skrbeti za živino, nabirati drva za kurjavo in priti do občasno varnih zavetišč, ki jih za nočni počitek ponujajo še ne popolnoma uničeni objekti, se umikajo

najnevarnejšim situacijam. V zapiskih se opisi načinov in smeri obstreljevanja ter smrti sovaščanov prepletajo z opisi grozeče lakote, pomanjkanja osnovnih živil ter vsakdana v primežu nenehnega strahu in zbeganosti.

Spali smo od 24. maja do 19. avgusta na devetih krajih. 25. maja ob 5h zvečer so razstrelili most. Sedaj smo ostali kakor divjaki brez duhovnika, brez cerkve. Sploh, z eno besedo, brez vsega. Z živežem smo bili prav malo preskrbljeni. Nekaj časa smo že izhajali, dokler smo imeli še domače pridelke. A, ko nam je pošlo, smo začeli trpeti pomanjkanje, da, skoraj lakoto. Meseca junija prve dni sta prišla dva italijanska vojaka ogledovati jarke naših vojakov. Ko sta govorila z ljudmi, držala sta v rokah samokres, ker sta se bala da jih kdo ne napade. Bila sta zagotovo, da se tukaj nahajajo naši vojaki skriti. Ljudje so jima pa povedali, da ni nobenega. Komaj sta jim verjela. Mi smo se jako bali sprva teh »Taljanov«. A morali smo se jim privaditi. Za temi jih je prišlo še dosti drugih. Vkoreninili so se tudi na naših hribih. Če je človek šel v gozd po drva ali nabirat za živino, je bil v nevarnosti, da ga ne odpeljejo proč v Italijo. Odpeljali so več ljudi iz naše vasi. Bilo je na dan sv. Rešnjega telesa 2. junija, ko so začeli Italijani z hriba Ravnice streljati na jarke naših vojakov. Puške so pokale venomer sem in tja od devetih zjutraj do treh popoldan. Bili smo vsi zbegani. Odšli smo v zakop ter tam ostali več ur. Ko je prenehalo streljanje, smo se podali domov. Bili so za nas težki, žalostni dnevi. Povrh vojske, ni bilo še kaj v lonec djati. Kakor hitro je krompir odcvetel, smo ga hodili kopati, da smo jedli. Bila sem sita tega žalostnega življenja, morala sem prenašati bolno dete v naročju, zibeljko pa na hrbtu, kamor sem šla spat. Zjutraj pa spet domov.¹⁰⁴

Motivi lakote, pomanjkanja in sestradanosti so rdeča nit celotnega opusa spominskega pričevanja o prvi svetovni vojni. Civilno prebivalstvo na fronti, v zaledju in begunskih taboriščih ter vojaki avstro-ogrske monarhije so poročali o lakoti, ki je še zlasti na vzhodni fronti zadela vse sloje prebivalstva in vojake. Pretresljive opise iz vojaških dnevnikov o sestradanih in slabotnih vojaki, ki »komaj hodijo« (Jurkovič 2018: 198), dopolnjujejo zapisi mater, ki so v frontnem zaledju ali izgnanstvu gledale, kako od lakote umirajo otroci (Verginella 2010: 82–84).

Naslednja motiva celotnega opusa spominskega pričevanja, to sta skrb za mobilizirane moške in iskanje stikov z njimi oziroma novic o tistih, ki so ostali doma ali bili v begunstvu, sta tudi del dnevniških zapiskov Marije Ipavec. Že na prvih straneh njenih zapiskov izvemo, kako so jo razveselile skope novice o možu:

Nekako sredi meseca, sem udobila pismo od mojega strica iz Kanala v katerem je stalo pisano par tolažilnih besed ter je bila priložena karta mojega moža,

kateremu je pisal stricu v Loge. Bila sem jako vesela, ker sem izvedela, kje da se nahaja. Ta čas se je nahajal v Ljubljani. Potem sem odpisala par besed stricu, da ako mu bode kaj pisal, naj ga pozdravi.

Julija 1915 so Marija in sovaščani še vedno vztrajali »na bojnem polju«, kot je sama opisala njihov položaj. Nanje so padale granate, okoli njih so bili italijanski vojaki. Sredi »granat, šrapnelov in kanonov« so jim prodajali mleko, vojaki pa so jim plačevali s soljo in kruhom, obojega je namreč primanjkovalo (Obljubek 2016). Čeprav so zaradi te izmenjave »nekaj bolje živeli«, je vztrajanje na bojnem polju zahtevalo tudi žrtve. Konec meseca, natančneje 31. julija, je krogla avstrijskih vojakov zadela in usmrtila Silvestra, Frančevega sina iz prvega zakona. V dnevniku občinskega tajnika Kanala ob Soči, Antona Bajta, je za dan 30. julij 1915 zabeleženo, da so »naši obstreljevali skladišče železnice v Gorenji Vasi. Govori se, da je bil pri tem ranjen Silvester Ipavec iz Gor. Vasi št. 28. Druga govornica je, da je mrtev.« (Sedmak, Bajt 2006: 61)¹⁰⁵ Iz Marijinih zapiskov izvemo, kaj je pomenila smrt v razmerah, ko pokojnika ni bilo mogoče dostojno pokopati. Njen opis prizadevanj, da bi ga »položili k večnemu počitku«, je pretresljiv:

Oh, kakšni so bili ti dnevi, meni jih je nemogoče popisati. Sedaj je bilo treba skrbeti za ga pogrebsti. Vprašati si nismo upali nikogar, ker vedeli smo dobro, da v nevarnost se ne mara nobeden podajati. Šla sem na Gorenje polje, da vkažem grobarju, da mu skoplje jamo. Ljudje so mi povedali, da grobokop se ne mara podajati v nevarnost, ker se vidi iz jarkov in ker naši vojaki tja streljajo. Sklenila sem, da ga sama peljem na pokopališče s pomočjo sosedove punce (Betine). Ko sem videla, da ni mogoče jame napraviti, sem se z žalostnim srcem vrnila domov. Oh, moj Bog, kaj mi je početi, sem si mislila. Prišlo mi je na misel, da je v Tišlerjevem polju skopana jama. Napravljena je bila za pokojnega Štefana Soviča (Barbo). A je niso rabili, ker so ga peljali na pokopališče. Prosila sem torej lastnika, ali dovoli tja prenesti pokojnega. Ta je dovolil. Proti večeru smo ga položili k večnemu počitku. Kakšni so bili ti dnevi? Oh, to ni mogoče popisati.

Rdeča nit vseh spominskih zapisov, literarnih del in druge memoaristike o prvi svetovni vojni je ponavljanje stavka, da je grozote nemogoče popisati. Položaj vojakov in civilistov, ki po eni strani obnemijo, izgubijo glas in sposobnost opisati strahote in grozodejstva, ki so jim priče, po drugi pa čutijo potrebo te grozote opisati, jih posredovati drugim, ki jih bodo, čeprav »jih ni mogoče popisati«, brali v prihodnosti, je paradoksalen. S tem si pomagajo, da jih preživijo, ne samo v fizičnem, ampak predvsem v psihičnem pomenu. (Luthar 2000)

Kmalu po pokopu Frančevega sina je Marija Ipavec prejela drugo stričevo pismo, v katerem ji je sporočil, da je v Ljubljani obiskal njenega moža in ji prenesel njegove pozdrave. Od takrat ni dobila nobenega pisma več. V začetku avgusta so granate porušile še več hiš v vasi, med njimi so močno poškodovale tudi njihovo. V opisu obdobja med majem in avgustom 1915 Marija nikoli ne omeni otrok ali tašče, večkrat omeni le dojenčka. Kot na mestu, kjer opisuje uničenje hiše: »Najbolj žalostno se mi je zdelo, ker nisem imela prostora za dajat dete spat. Katero je bilo bolno in šele šest mesecev staro. Moralo je spati v hlevu.«

Begunstvo

Marija Ipavec se je skupaj z dvema družinama iz vasi za begunstvo odločila 19. avgusta 1915. Čeprav naveličani stalnega obstreljevanja, strahu in lakote, nevarnega življenja brez strehe nad glavo so se za odhod težko odločili. Italijanski vojaki, ki so jih nagovarjali, naj se umaknejo v notranjost Italije, so jim pomagali. V prvih dneh so jim pomagali nositi prtljago, skrbeli so za hrano in prenočišče in jih prevažali z avtomobili. Marija opisuje nepozabno dejanje vojaka na enem od številnih postajališč na njihovi poti: »Videl je, da naš ta mali pije vodo (nisem mogla mleka vdobiti). Ni trajalo pet minut, prinesel mi je steklenico mleka za otroka. Bila sem mu jako hvaležna. Da, ta dobri človek mi ostane v večnem spominu.«

Tudi ko so prišli do taborišča v Sovodnjah, kjer je, kot omenja, približno tisoč pregnancev iz vasi Trnovo, Žaga in Srpenica prebivalo v vojaških šotorih, so tistim z majhnimi otroki poiskali prebivališče na podstrešju neke hiše in jim za ležišča prinesli slamo. Šotorišče je bilo blizu vasi Azzida (Ažla) pri Špetru Slovenov. Jernej Komac v opisu begunske izkušnje bovškega prebivalstva navaja, da je bilo to šotorišče »za begunce le vmesna postaja, kjer ni bilo nič kaj prijetno. Tu so bili nastanjeni v šotorih, postlanimi z malo slame, toliko da niso spali na golih tleh (Komac 2017: 220). Marija Ipavec navaja še druga dobra dejanja civilnega prebivalstva in vojakov, ki so jih srečevali v prvih dneh pregnanstva. Ko se je s sosedama odpravila v bližnji kraj, da bi kupila posodo in žlice, saj jih niso prinesle s sabo, jih je nagovoril vojak in vprašal, zakaj jočejo:

Povedale smo mu vsaka svojo bridkost. Tolažil nas je, naj preveč ne žalujemo, da nam bode že Bog pomagal. Dospeli smo do prodajalne. Nakupili smo posode, a žlic niso v tem trgu prodajali. Ko je omenjeni vojak videl, da nimamo žlic, je stopil v neko gostilno ter tam kupil vsaki svojo žlico. Hotel nam je vkupiti jedila, pa smo se branile. Vprašal nas je, ali imamo svojce v vojski. Povedale smo mu, da ja. Smilile smo se mu. Povedal nam je, da pojde že drugi dan na bojno polje. V

slovo nam je podal roko ter nas tolažil, naj preveč ne žalujemo. Ta dobri vojak mi ne izgine iz spomina.

Marijini zapiski ponujajo zanimiv opis življenja v begunskem zbirališču, ki je bilo del vojaškega kompleksa in v katerem, kot piše, so bili tudi oni »kot vojaki«. Zaradi nezadovoljstva s hrano so se pritožili in od takrat »živeli kakor gospodje. Zjutraj smo dobivali kavo črno in kruh. Opoldne juho in meso. Zvečer pa mineštro. Cerkev smo imeli blizu našega stanovanja. Vodo za prati tudi. Imeli smo tudi zdravnika, če je kateri bil bolan. Ta malemu Rudolfu je dal neka zdravila. Potem se je nekoliko pozdravil«.

V zbirališču so ostali mesec dni. Tam so jih cepili in pripravili za nadaljnjo pot skozi Čedad do Milana in končne nastanitve v Vercelliju. V Čedadu, kjer so na prostem in v mrazu kar šest ur čakali na vlak, se je Rudolf prehladil in dobil grižo. Potovanje z vlakom je trajalo dva dni, ob postankih so dobivali hrano in mleko za otroke. Marija opisuje, kako jih je na železniški postaji v Vercelliju pričakalo »vse polno radovednih ljudi«, nato pa so jih odpeljali v semenišče, od koder so jih, kljub prošnjam, naj jih ne ločijo, v naslednjih dneh razselili po Italiji. Dvanajst družin, med njimi tudi Marijino, so premestili v mestno hiralnico. Za Marijo se je začelo najhujše obdobje begunstva. S hudo bolnim dojenčkom je bila mesec dni v bolnišnici, a ga niso mogli pozdraviti.

Jaz sem ostala v bolnišnici z detetom skoraj en mesec. Pilo je zdravila več vrst, a nič mu ni pomagalo. Vedno bolj je kričalo, jokalo in ječalo je podnevi in ponoči. Da se je moralo kamenu smiliti. Posušilo se je tako, da ga je bilo samo kost in koža. Bilo je jako pametno. Dasiravno je bilo samo pet mesecev staro. Smililo se mi je v srce, ker videla sem, kako trpi, a mu nisem mogla pomagati. Prosila sem Boga, da mu da ljubo zdravje. A žalibog sprevidela, da mu ni več za ozdraviti. Prosila sem Boga, da bi ga rešil tega trpljenja. Neki dobri duhovnik me je prišel večkrat obiskati. Tolažil me je, naj preveč ne žalujem. Daroval mi je dve podobici za spomin. Dne 14. 10. ga je Bog rešil iz tega trpljenja. Izdihnilo je svojo dušico. To je bil strašno hud udarec zame. Odnegli so mi dete v mrtvaško kapelo. Napravili so mu revno krsto ter pokrili moje drago dete noter ter ga drugi dan peljali na mestno pokopališče. Tedaj so položili moj dragi zaklad v zemljo. Ločiti sem se morala od ljubljenega otroka ter prenašati dolg čas po njem. Oh, moj Bog! Kakšni so bili ti dnevi? Ni jih mogoče popisati.

Petra Svolfjšak opozarja, da je raznovrstne in kompleksne izkušnje ter doživetja prebivalstva z območja soške fronte

potrebno obravnavati z različnih zornih kotov. Prav gotovo je mogoče načrtovati neke splošne oziroma skupne smernice njihovih zgodb, kot so bile bojazen na predvečer vojne, kaotičen beg, prihod v neznane kraje, tisočero težav, upanje in brezup, prve vrnitve na porušene domove. Vendar pa nastopajo v tej enotni sliki različni elementi in problematike. Begunstvo je predvsem izkušnja raznovrstnih izgub. Razkrojeno prebivalstvo je bilo izpostavljeno hudim pritiskom in napeptostim, ki so bile pogojene že z neurejenim odhodom brez gmotnih in organizacijskih pripomočkov. Privajati so se morali na dotlej jim neznane bivanjske razmere, iz katerih je izhajala ekonomska in socialna odvisnost (Svoljšak 2010: 91).

Rdeča nit zapiskov Marije Ipavec je begunstvo kot izkušnja raznovrstnih izgub. Od izgube doma in družine ter sorodnikov do gotovo najhujše izgube, smrti otroka. Opisu izgube otroka sledi stavek: »Odslej sem bivala z materjo (taščo) in otrokoma (Francetom in Milico) v hiralnici«. Za tem nekaj besedila manjka, nadaljuje pa, ko so sredi vasi (ne vemo, katere) dobili sobo, v kateri so kuhali in spali.

V tem delu Marija opisuje kraje, kjer preživlja begunstvo, ljudi in njihove navade ter kmečka opravila. Omeni, da ljudje govorijo čuden jezik, »namreč piemontski«, da je to dežela riža, ki raste na čuden način, da je veliko vode in urhov [žab], ki jih lovijo in jedo skoraj vsak dan. Zanimivi so njeni opisi, kako kosijo travo, kakšno orodje uporabljajo, kako in koliko časa je treba pleti riž ter kako se zaščitijo pred komarji. Natančno opazuje okolje, v katerem živi, in ugotavlja, da so ob nedeljah cerkve prazne, ker je toliko dela, pa tudi zato, ker »so ljudje kakor brezverci, so skoraj sami socijali«.

Zapiske konča z značilnim stavkom dnevniških zapiskov, v katerih sta v eni osebi združeni dve komplementarni funkciji – piščoči in beroči jaz (Novak Popov 2010: 108). Ko Marija zapiše »ker sem prej pozabila omeniti, omenim pa sedaj«, nagovarja sebe kot zaupnico in prijateljico, s katero si »deli« svojo težko izkušnjo in ji je zato nekoliko laže. Hkrati pa, ker so dnevniški zapiski vedno nekomu namenjeni, najpogosteje družinskim članom, ki jih bodo brali v prihodnosti, nagovarja potencialne bralce in bralke. To, kar je Marija »pozabila omeniti«, je bilo njeno poizvedovanje za možem, s katerim sta se znašla v dveh različnih vojskujočih se državah. Pisala je na švicarski Rdeči križ in jih prosila, »naj iščejo mojega moža«. Petra Svolfjšak ugotavlja, da je med prvo svetovno vojno v družinski skupnosti vladala »nenehna skrb za žive na vojaških okopih. Prav ta neprestana negotovost je bila ne glede na socialni status skupna milijonom« (Svoljšak 2012: 11). Milijoni so dnevno pisali v Zürich, kjer je bil Urad za iskanje pogrešanih, da bi jim pomagali poiskati kakršnokoli novico o njihovih najbližjih na fronti ali v zaledju.

Iz nepopolnih dnevniških zapiskov Marije Ipavec, ki se na tem mestu končajo, ne izvemo, kaj se je zgodilo z njenim možem. Usode oseb iz dnevniških zapiskov je opisal vnuk Miran Ipavec, ki je z nono živel do njene smrti leta 1972.¹⁰⁶ Franc Ipavec se je po vojni vrnil domov in z Marijo sta imela še pet otrok. Franc je umrl leta 1931, Marija pa se ni ponovno poročila in je sama skrbela za otroke. Njegova otroka iz prvega zakona, ki sta preživela begunstvo v Italiji, sta se konec dvajsetih let izselila. Franc je odšel iskat delo v Argentino, v mesto Cordoba, Emilija pa se je izselila v Rim, kjer je delala kot služkinja.

Urška Strle omenja, da se za begunstvo med prvo svetovno vojno »pogosto pravi, da je imelo ›ženski značaj‹«. V primerjavi s predvojnimi časovi, ko so med civilnimi migranti prevladovali moški, se je zgodil preobrat. Zaradi mobiliziranih moških je bilo med begunci in evakuiranci tudi do dve tretjini žensk. V tujem okolju so postale ključne skrbnice in zastopnice svojih otrok, nemalokrat tudi ostarelih sorodnikov, saj so bile v tedanjem kmečkem okolju, od koder je bila večina posoških beguncev, razširjene družine razmeroma pogoste. (Strle 2016: 47) Prva svetovna vojna je ob strahotah in uničenju prinesla tudi »spremenjena družinska razmerja, spremenjeno vlogo moških in žensk« (Svoljšak, Antoličič 2018: 295), ko so ženske prevzele ključne vloge pri ohranjanju življenj, medtem ko so bili moški prisiljeni v njihova uničevanja. Kljub temu da so med begunci prevladovale ženske, so bile v zgodovino pisju dolgo zamolčane, nevidne, neopazne oziroma v splošnem opisovanju begunstva brez upoštevanja spolno specifičnih strukturnih umeščenosti in izkušenj beguncev in begunk zgolj zabrisane (Wakounig 2010). Iz tega razloga so spominski zapiski Marije Ipavec še toliko pomembnejše pričevanje o težkih preizkušnjah žensk med prvo svetovno vojno, njihovem čustvovanju in doživljanju, ki bodo, upajmo, postali del kolektivnega spomina na totalno vojno. Prva svetovna vojna je povzročila težko in pogosto tragično begunsko izkušnjo okoli 100.000 slovenskim pregnancem, med njimi je bilo največ žensk in otrok, ki so morali prisilno zapustiti svoje domove in se mnogi nanje niso več vrnili. Kot v pričujoči knjigi v poglavju Prva svetovna vojna kot prelomnica ugotavlja Aleksej Kalc, je velika vojna tudi končala epohalni cikel evropskih in slovenskih množičnih migracijskih gibanj in dokončno spremenila obseg, tipologije in smeri mednarodnih selitvenih gibanj ter migracijske režime.

ljubo zdravje. U. Zah. bog uprovidela sem da mi vse sa odravito. Pisala
sem Bogu da bi ga resit iz tega tujstva. Nekje dobi duhovnik ma je
prišel včeraj obiskat. Tolanih ma je naj mi preve' zalujem. Deroval ma
jo dve podobici za spomen. Jone 19. 10. ga je Bog resil iz tega tujstva. Tudi h
nilo je svoje dušo. To je bil strašno hud udarce za me. Čimoli so mi diti
v milostivo kapelo. Sajpravili so mi reamo krsto ter pokorili moje drago
dite notri, ter ga drugi dan odpeljali na mestno pokopališče. Tudi ja so
pokorili moji dragi raklad v zemljo. Čimoli sem se morala od ljubljega moga
otoka ter prenasati dolg čas so njem. Oh, moj Bog! Kakšni so bili ti
dni? Mi jih ni mogoca popisati.

Odelej sem bivača z materjo (Tasico) in otrokoma (Francetom in Melico)
v kiralnici (Kriover)

MANJKAJE LISTI DALJE →

Sedaj gredo, kar krijsko jajca. Nekako stidi vasi so nam v nekaj
kisi odkarali stanovanje. Tobile smo eno sobo. Torej smo kuhali
in št. živek so nam odbočili vsakej osebi. To čint na dami.
Seveda ni bilo Bog. ve kaj. Kuhali smo kake jedila ki so bila
naj bolj no eni. Blago je bilo drago. Mleko je bilo najbolj
po em. (so čint)

Tukaj govore inamo sprako namreč čimonoletko. Tobile so jim
nismo privadili jih nismo nič naravnili. Pojem je se isto po časi
naprej. Tudi je so karali tukaj prav malo vročar bet. To smo
šli po sestri v prodajalno ali v cerkev so sijali sa nam
emiraj ko so nas razgledali. Kličali so sa nam, joo, joo,
to je pregnami. Tlej vasi so nahajali leta 1859. Nimes. 16 casa
silke.

Marija in Franc Ipavec.
Vir: arhiv Mirana Ipavca

FRANC PERIC IN FELICITA KOGLOT: VEČKRATNE MIGRACIJE V DRUŽINSKI KORESPONDENCI

Dvaindvajsetletna Felicita Koglot, Slovenka z goriškega podeželja, ki je bilo stoletja stičišče med slovansko, romansko in germansko govorečim prebivalstvom s kompleksnimi identitetami in lojalnostmi, je v egiptovsko Aleksandrijo emigrirala februarja 1921. Odpotovala je iz bližnjega tržaškega pristanišča, ki je bilo skupaj z najzahodnejšim delom propadlega habsburškega imperija po koncu velike vojne in ob na novo zarisanih evropskih mejah pravkar priključeno Italiji. Pokrajino, kjer je med letoma 1915 in 1917 potekala soška fronta, je vojna hudo prizadela. Že tako težkemu položaju prebivalcev je nova politična oblast odvzela še sobivanje ljudi različnih identitet in kulturnih ozadij. Kruta nacionalistična politika se je hitro sprevrgla v brutalno fašistično zatiranje, namenjeno poitalijančevanju slovenskega prebivalstva. V težkih ekonomskih in političnih okoliščinah te zgodovinske drame pa je bila Felicita odločitev za odhod v Egipt povezana z ljubeznijo. Zaročena je bila s Francem Pericem, najstarejšim sinom iz velike družine v isti vasi, v Biljah. Da bi se z njim lahko poročila, je morala zaslužiti denar. Kakor že toliko drugih žensk iz Bilj in okoliških vasi se je odločila, da bo delala kot dobro plačana gospodinjska pomočnica v bogatem in cvetočem egiptovskem mestu. Sledila je njihovim stopinjam in vstopila v tesno mrežo translokalnega in transkulturnega življenja družin in skupnosti. Felicita je postala aleksandrinka.

Aleksandrinke, ženske iz Goriške, zahodnega dela slovenskega etničnega ozemlja, so kot gospodinjske pomočnice, kuharice, varuške, guvernante in do jilje delale v egiptovskih mestih. Ker so migrirale v pristaniško mesto Aleksandrija, so jih doma imenovali aleksandrinke – ženske iz Aleksandrije. Od druge polovice 19. stoletja do leta 1940, ko se je končalo, je bilo aleksandrinstvo pomemben finančni vir gospodinjstev v regiji (Koprivec 2013; Kalc 2015a). Kot tako je povzročilo dramatične spremembe družbeno predpisanih vlog žensk in moških ter vrednosti, ki jo je imelo žensko delo v tradicionalni ruralni ekonomiji in emocionalnem sistemu skupnosti. Ta ženska migracija je močno vplivala na samospoštovanje žensk in javno podobo migrantk kot nekonvencionalnih ženskih likov, katerih ugled je nihal med »tihim hvaležnim oboževanjem in glasnim moralističnim obtoževanjem«. (Koprivec 2013; Milharčič Hladnik 2015b: 12)

Osebne zgodbe, subjektivne izkušnje in intimne odločitve aleksandrink je treba razumeti v kontekstu kontroverznosti, ki jo je ženska migracija povzročila v družini, skupnosti in narodu. Marta Verginella slikovito opisuje posledice in interpretacije prestopanja, ne samo geografskih, pač pa družbenih, socialnih, spolnih in narodnih meja:

O ženskem prestopanju družbenih in narodnih meja so najprej pisali popotniki, ki so obiskali Egipt, duhovniki, ki jih je skrbelo moralno življenje izseljenk, pozneje tudi politiki in občinski upravitelji, ki so se ukvarjali z gospodarskimi in administrativnimi posledicami ženskega izseljenišтва v Aleksandrijo in Kairo. Za narodno čuteče može, ki so podpirali lik »ljubeče in skrbne žene in matere«, so bile še posebej primorske dojilje vir velike sramote, ker so zapuščale lastne otroke, da bi hranile tuje. Z gledišča branilcev narodnih interesov so ženske, ki so odhajale v Egipt, hromile »obrambno moč naroda«. Tujci so jih, v odsotnosti družinskega in vaškega nadzora, lahko zapeljali in onečastili. Na tujem so lahko še tako krepostna dekleta in žene postale ženske dvomljivega slovesa. (Verginella 2011: 156)

Čeprav je bila odločitev za odhod na delo v Egipt vedno strateška družinska odločitev –kmetije in družine pogosto niso imele drugih možnosti preživetja – je dejstvo, da so ženske postale glavne hranilke družin, ogrozilo predpisane spolne vloge. Aleksandrinstvo je ogrozilo tradicionalno spolno delitev dela in s tem družbeno in socialno tkivo, o čemer v poglavju Spolna razhajanja v pričujoči knjigi piše tudi Aleksej Kalc. Za svoje delo pri bogatih družinah so bile netradicionalno dobro plačane, velikokrat pa tudi spoštovane in upoštevane. Čeprav neformalno, so dosegle določeno znanje tujih jezikov, spoznavale so svet, navade in običaje, kar bi jim bilo v drugačnih okoliščinah nedosegljivo. Najprej so se ekonomsko emancipirale, s svetovljansko držo in suverenim obnašanjem v večkulturnem okolju bogatega trgovskega sveta pa so se emancipirale tudi socialno in družinsko, kar ni bilo enostavno in je zahtevalo visoko emocionalno ceno s trajnimi posledicami. Vso to kompleksnost odraža pisemska ljubezenska zgodba mladega para, ki ima osrednjo vlogo v predstavitvi večkratnega migracijskega procesa. Migrantske korespondence pomagajo poiskati odgovore na vprašanja o intimnih razlogih za odhod, načinu iskanja dela, druženja, spreminjanja njihove osebne in kolektivne identitete, pa tudi o pomenu odhoda za družinske člane, ki so ostali, ohranjanja vezi, spremembah v strukturi družin in skupnosti. (Milharčič Hladnik 2009)

Prav zato pisma tako prepričljivo razkrivajo kompleksnost, zapletenost in kontroverznost konstituiranja medsebojnih odnosov in identitet dopisovalcev. To je nedvomno svojevrsten analitični problem, ki ga David Gerber imenuje »epistolarna maškarada« in ga opiše kot problem molka in neresnic. Poudarja, da

pri migrantskih pismih načeloma ne gre za dokumentiranje sveta, pač pa za utrjevanje medsebojnih odnosov, ki postanejo ranljivi zaradi dolgotrajne ločenosti na veliki razdalji. Ker vsebina pisma rabi omenjenemu namenu, ga moramo, na

svoj način globoko varljivega, saj izvira iz najglobljih skrivališč človeških potreb in čustev, razumeti kot izhodišče prizadevanj vseh vpletenih udeležencev (Gerber 2006: 143).

Pisma so predvsem neprecenljiv vir za razumevanje čustvene dimenzije migracij, »čustev na poti« (Boccagni, Baldassar 2015). Omogočajo nam neposreden uvid v transformacije čustvenega življenja vseh vpletenih v migracijski proces, tako tistih, ki odidejo, kot tistih, ki ostanejo. Kakor trdi Sonia Cancian, nas »pisma popeljejo v notranjost uma in src običajnih ljudi, katerih osebne in družinske identitete in okoliščine je resničnost mednarodnih migracij najbolj prizadela« (Cancian 2010: 5). V migracijskih študijih se je v zadnjih desetletjih razširila uporaba migrantskih korespondenc kot temeljnega vira za razumevanje subjektivnih percepcij akterjev migracijskih procesov (Zempel 1991; Bailey, Ramella 1988; Cancian 2010; Thomson 2011; Borges, Cancian 2018). V Sloveniji je malo ohranjenih korespondenc, prav tako ni arhivov ali prizadevanj za pridobitev korespondenc in njihovega shranjevanja. Kljub temu je bilo v zadnjih desetletjih opravljenih nekaj epistolarnih analiz, s katerimi lahko osvetlimo zgodovinske, političnoekonomske in kulturne vidike migracijskih procesov tudi s subjektivne perspektive udeležencev in udeleženk in z njihovimi lastnimi besedami (Drnovšek 2003c; Kalc 2004b; Milharčič Hladnik 2009; Drnovšek 2009a; Zobec 2013a).

Ljubezen v pismih

Korespondenca Felicite Koglot in Franca Perica, ki je nastajala v dveh migracijskih obdobjih, vsebuje pisma, voščilnice in fotografije, s katerimi sta si med letoma 1921 in 1931 izmenjevala čustva, skrbi, hrepenenja, dvome in upe (Milharčič Hladnik 2020). Korespondenco hrani družina Nede R. Bric, ki se ji zahvaljujem za zaupanje in dostop do nje ter za pomoč pri razumevanju družinskega ozadja. Neda R. Bric je dele pisem uporabila v drami *Trieste – Alessandria embarked. Štorja od lešandrink.*, ki jo je tudi režirala. Drama je bila prvič uprizorjena leta 2005 na pomolu v Trstu, od koder so v prvi polovici 20. stoletja izplule ladje proti Aleksandriji. S to predstavo sta se začela raziskovanje in vrednotenje aleksandrinstva, kamor so se vključili lokalni prebivalci goriških vasi in potomci aleksandrink in z njima ustvarili podobo aleksandrink kot kozmopolitskih in pogumnih rešiteljic družin in celotnega območja med fašističnim raznarodovanjem (Koprivec 2013; Zorn 2012).

Ko je Felicita februarja 1921 prvič odšla v Egipt, je doma pustila zaročenca Franca, prijatelje in družino. Po načrtih naj bi v Aleksandriji delala tri leta in tam prihranila dovolj denarja za poroko in začetek skupnega življenja. Tesna

migrantska mreža ji je omogočila, da se je kot varuška brez težav zaposlila pri premožni aleksandrijski družini. Po treh letih se je vrnila, se poročila s Francem, se preselila k njemu in rodila deklico Danilo.¹⁰⁷ Ko je imela Danila tri leta, sta se zakonca odločila, da gre Felicita še enkrat v Egipt. Za leto 1928 sta bila značilna brutalno državno zatiranje Slovencev in poslabšanje družinske ekonomije. V Kairu se je ponovno zaposlila kot varuška. To je bil običajen migracijski cikel ljudi iz goriških vasi, kjer le malo družin ni imelo nikogar po svetu – najsi je šlo za Egipt, kjer so bile ženske spoštovane in dobro plačane, oddaljene Argentino in Združene države ali Švico, ki je bila dovolj blizu, da so lahko vaški gradbinci in zidarji – med njimi tudi Franc – tja odhajali na sezonsko delo. Felicita se je pridružila ženskemu migracijskemu ciklu, ki so ga določali politični in gospodarski razlogi pa tudi družinske obveznosti in intimni načrti. V predstavljeno korespondenco sta vključena zaljubljena mlada človeka, ki sta si prizadevala za srečo in blagostanje.

Njuno ljubezensko zgodbo predstavljajo izbrana pisma iz dveh migracijskih obdobji in štiri teme, ki se zdijo pomembni za čustveno izkušnjo migracije in ločitve mladega para: ljubezen in hrepenenje, dvomi in skrbi, opravljanje in govorice ter družinski odnosi. Motiv romantične ljubezni zaročenega para je napolnil pisma takoj, ko je Felicita februarja 1921 odpotovala. V pismu, poslanem »tik pred veliko nočjo«, je Felicita napisala:

Oh, kako sem bila srečna nocoj, ko sem sanjala, da smo se vrnile jaz in Zorka domov in da ste nam prišli nasproti po cesti in ravno par korakov je še manjkalo, že sem mislila kako se bomo pozdravili in poljubli, pa me pokliče gospa za it k otroku. Res škoda. Upajmo, da kakor vse na svetu enkrat mine, da tako nam mine tudi ta tri leta in da če nam Bog zdravje ohrani, da včakamo tudi ono srečno svidenje. Kako si večkrat predstavljam oni srečni trenutek, ko bi se vapor približeval kraju. Ah, ne smem si misliti, ker je še dolgo, dolgo do tega cilja. Vedi, da zdaj pripoznam pregovor, da v tujini se več solzi potoči, nego vode popije. Vedi, da včasih hoče počiti srce od domotožja!¹⁰⁸

Franc, ki je odgovor napisal ob veliki noči, je svojo žalost izlil v naslednje besede: »Da si olajšam bridkosti današnjega dne, sem se namenil, da ti spišem danes tole pisemce. V začetku sprejmi na tisoče srčkanih pozdravov in poljubov. Praznik je, vse je lepo, lepa procesija je bila pri vstajenju. Vse je veselo, vse je korajžno, samo moje srce je močno otožno, ker je izgubilo največji zaklad, katerega ljubi.«¹⁰⁹ Tovrstno pritoževanje se je nadaljevalo skozi vse leto. Avgusta 1921 je Felicita napisala: »Vedi, ko sem brala tvoje pisemce, sem milo jokala. Zakaj nas Bog tako tepe, v resnici bojim se za vas, da bodete trpeli lakote. Moj Bog, vsaki krat, ko se vsedem za jest, se zmislím na Vas, da jaz imam

in Vi tam pa, Bog ve.«¹¹⁰ Njen ljubljani je po enem mesecu odgovoril s še bolj neutolažljivimi besedami: »Ne vem, kaj bi bilo, ko bi ti jaz poslal kakšno onih pisem, ki jih spišem, ko preveč mislim nate, ko sem žalosten, ko si ne morem najti nikjer tolažbe. Če bi s srcem čutila z menoj, bi jokala kakor jaz ali pa bi rekla, ta človek je neumen.«¹¹¹ Kakorkoli, poleg bolečega hrepenenja in žalosti sta si izmenjevala tudi veselje, pričakovanja in opise svojih sanj. Zlasti Felicita je rada opisovala svoje sanje o njem. V omenjenem pismu iz avgusta 1921 so poleg solza in strahov tudi opogumljajoče besede:

Kako sva včasih luno in zvezde gledala in mislila na bodoče dni. Vedi tudi sedaj gledam luno in zvezde in mislim morda tudi ti morda ravno ta čas jo gledaš in misliš enako jo vidimo. Pa žal le mi smo oddaljeni daleč eden od drugega, pa vedi v mislih sva zmeraj združena, kaj ne? Večkrat te vidim v sanjah, tudi to mi je malo bolj v tolažilo.¹¹²

Le devet mesecev po odhodu in mesec dni po tem, ko sta si izmenjala besede žalostne strasti in hrepenenja, se v dopisovanju Felicite in Franca pojavi povsem drugačna tema. Franc ji je poslal pismo, polno dvomov, sumničenja in ljubosumja. Felicita se je očitno čutila prisiljeno, da nanj odločno odgovori:

Radi mene bodi brez skrbi, ker nimam ne prostosti ne zabav ne nič, da bi bila v nevarnosti. In misel na dom in na dragega me izpodbuja, da ne vidim in ne morem pričakat onega trenutka, da bi se zopet videli. Kako ali si že poizkusil, ko mi pišeš, da se ti zdi, da če primeš kakšno punco ali pa celo, da bi jo objel, kakor kakšno drvo, da bi prijel. Sem radovedna. Jaz pa se nisem omadeževala niti z najmanjšo rečjo v tem času in dal Bog tudi nadalje. Ne imej tudi strahu, da ker mi gre dobro, da ne bom hotela domov priti. Čeprav me ti ne boš nikdar klical, bom vklub temu prišla.¹¹³

Sumničavost do aleksandrink je bila preplet intenzivnega moralnega obsojanja migrantk, ki so ga gojili duhovniki, manipulacij s s spolom povezanimi narodovimi strahovi, ki so si jih v realnosti fašističnega zatiranja privoščili lokalni voditelji, in razširjenega opravljanja v tesno povezanih vaških skupnostih. Seveda pa sta bila že od začetka množičnih migracij na Slovenskem sumničavost in obsojanje stalnica odnosa do izseljevanja žensk in moških. Kot v pričujoči študiji v poglavju Migracije kot moralni in narodni problem razlaga Aleksej Kalc, je bilo splošno razumevanje izseljevanja skrajno negativno, saj naj bi ogrožalo naivnega, zdravega, slovenskega kmečkega človeka, ki ga v tujem svetu čakajo izkoriščanje, izčrpavanje, nevarne ideje, moralni propad in nezdravo življenje.

Franc je intenzivno pisal o čenčah pa tudi o drugih dogodkih in družbenih spremembah posameznikov in lokalne skupnosti. S pismi je hotel vzpostaviti bližino in simultanost z ljubljeno zaročenko. Tako so pisma iz novembra 1921 polna obeh tem. Franc je Feliciti očitno pisal tako o umazanih čenčah kot neskončnih priznanjih ljubezni. Napisal je, da na deževno nedeljo ne počne drugega kakor znova in znova bere njena pisma: »Eno tvojih meni najljubših pisem je tisto, ki si mi ga dala zadnjo nedeljo na naši njivi, ko smo šli v Gorico, ali se še spomniš? Nikdar ne boš mi pozabljena in isto kraji, kjer smo skupaj bili.«¹¹⁴ Felicita mu je prav tako odgovorila s sladkimi besedami: »Z veseljem sem zopet ta teden vdobila Tvoje ljubko mi pisemce. Srčna Ti bodi hvala. Veseli me da mi redno odgovarjaš. Upam da sedaj ko so nastopili dolgi zimski večeri da ti bo čas bolj dopuščal se z menoj pismeno združevati.«¹¹⁵ Romantično pisemsko »združevanje« pa se je kljub temu znova spremenilo v grenkobo moralnega sumničenja in obrekovanja. Konec leta 1921 Felicita piše:

Razveselila sem se tvojega pisma a tudi, ko sem brala prišla mi je ena žalost, da cel čas nisem mogla biti vesela. Ker iz tvojega pisanja se razvidi, da se zelo vznemirjaš in celo dvomiš!! Saj mislim, da ne more nobeden mi reči žal besedice radi tega, ker sem šla. Nikar ne preklinjaj Egipta, ker človek ne živi samo od ljubezni, ampak, če je uboštvo, je dostikrat krivo v zakonskem življenju prepira in hvala Bogu, da mi je dal priložnost si kaj prislužiti. Pišeš mi, da če boš tudi ti tako nesrečen kakor so bili drugi, ki so se veliko let ljubili in se končno niso poročili. Upam, da ne. Al se spominjaš zadnjega večera in naše prisege?? [...] Ali misliš tako o meni ali, da smo v kakšni slabi hiši? Vedi radi tega bodi brez skrbi, ker hiša je poštena in bolj pazijo na nas kot doma. Naj si bo v vseh rečeh, v dušnih in telesnih ozirih. Kakor razvidim iz tvojega pisanja, da morda, ker smo v tako slabo imenovanem mestu, da smo vse ednake. Se motiš, ker če smo proste, gremo k munjam [nunam] in tam igramo, prepevamo in vse naše veselje je to.¹¹⁶

Tudi leta 1922 so pisma polna opravljanja in sumničenja, o čemer poroča Franc, na drugi strani pa Felicitinega zanikanja, pojasnjevanja in občasnega jeznega ogorčenja. Pojavila pa se je tudi nova, nič manj emocionalno zapletena tema. Dejstvo, da odnos med bodočim možem, Francem, in Felicitino družino ni bil lahek, mi je, ker to ni bila družinska skrivnost, omenila Neda R. Bric.¹¹⁷ Felicitina družina, ali bolje, njena mati, ni bila zadovoljna z njeno namero, da se poroči s Francem. Bil je prvorojenec družine, ki je bila premožnejša od Felicitine. Vendar pa zgolj to brez nekoliko »čudnega« značaja Felicitine matere ne bi moglo sprožiti tolikšnih težav. Z leti je napetost med Francem in Felicitino materjo rastla, a v tem obdobju je bilo jasno, da komunikacija med njima ni

bila dovolj intenzivna, vsaj Felicita se je nad tem pritoževala. Avgusta 1922 ji je Franc o tem napisal ostro pismo:

Tvoje slike, prisegam ti, da nisem dobil. Če ti je ljubo, pošlji jo!? Nadalje, žališ [podčrtano v izvorniku] me, če govoriš tako radi tvojih doma, da gotovo grem malo tja ali pa nič. Sedaj ko mi nisi pisala že več časa, sem bil tam vsaki teden, sem vprašal ali so kaj dobili od tebe. Končno šele v soboto so dobili tvoje pismo, katero mi je dala tvoja mama prečitati. Pa ko sem prišel do tistih vrstic, katere so šle meni, čutil sem v srcu nožev več kot eden. Te stvari pustim pri miru za danes, mogoče že drugi teden kaj več. Samo to ti povem, da preveč poslušaj ljudi, kar po mojem mislim, da gršega greha ni na svetu kot so te biljenske kloferske babe. Saj to si vedela že prej doma, da tega ne bo manjkalo.¹¹⁸

Naslednja pisma kažejo, da je Felicitina in Frančeva ljubezen premagala razdaljo, ločitev, opravljanje, javne obtožbe aleksandrink in družinske težave. Ko se je bližal čas njenega odhoda iz Egipta, sta v dopisovanju sreča in optimizem. Felicita je triletno obdobje povzela februarja 1924:

Torej, danes, ko ti to pišem je ravno 3 leta, kar sem stopila na Egiptovska tla. Tri leta in vendar so minula hitro, kaj? Mnogo vode je preteklo, mnogo solzi se pretočilo, a naša ljubezen je še vedno trdna, kot skala. Velja nam ona pesmica: vse na svetu enkrat mine, vsega enkrat konec bo, le ljubezen brez spremene, večno zvesta cvela bo. Torej tri leta, sedaj računam še tri mesece in za prve črešnje, če nas Bog živi, bomo jih že skupaj brali.¹¹⁹

Tisto pomlad sta skupaj obirala češnje, se poročila in naslednje leto dobila hčerko Danilo. Kakor lahko razumemo iz dopisovanja v drugem obdobju migracije in iz ustnih pričevanj njune vnukinje, sta bila srečna. Vendar je morala Felicita zaradi poslabšanega finančnega stanja družine, na kar je vplivala krepitev strukturnega nasilja fašistične oblasti, leta 1928 znova oditi.

Ponovna ločitev

Med drugim obdobjem ločitve se je dopisovanje začelo februarja 1928, ko se je Franc vrnil iz tržaškega pristanišča, kjer je Felicito že drugič pospremil na pot. Svoje trpljenje je živo opisal:

Nimaš pojma kako okapan sem prišel domov. Niti govorit nisem mogu, ko sem stopil v hišo, oziroma ko sem zagledal Danilko. Mislim sem, da ne bom prenesel do ure ko se lahko gre spat. Pa z veliko pozornostjo in trpljenjem sem učakal 7 uro in jaz in Danilka sva šla sama v našo nekdanjo prezlato a sedaj zapuščeno kamrico. O da bi znala ona tebi povedati, ko se vrneš, koliko koliko solza je teklo tisti večir, da

bi se lahko drugi dan jaz in Danila umila v njih. Dan je bil že boljši, drugi večer še nekaj malega, zdaj sem pa dober. Danilka je fajn, bodi brez skrbi, ti ne veš, koliko poljubčkov ti pošlje na dan, namreč poljubi rokico in jo obrne proti Vzhodu in reče, na mama, kadar jo vprašamo, kje je mama reče i-ji. Felička bodi brez skrbi radi nas! Ti hujši dnevi so že proč, oh kako so bili hudi.¹²⁰

Ženska migracija je v emocionalnem sistemu skupnosti na Goriškem povzročila globoke spremembe. Moralne obtožbe in sumničenja v skupnosti in družinah so močno vplivali na percepcijo ženske migracije. Pri širjenju negativne podobe žensk, ki so preživljale družino, je bila odločilna vloga Kato-liške cerkve, zaostajali pa niso niti politiki, literati in drugi takratni vplivneži. (Mlekuž 2016; Mihurko Poniž 2015) Družine in skupnost so se zavedale pomena dobro plačanega dela žensk v Egiptu za njihovo preživetje in blaginjo in se o njem niso spraševale; kljub temu pa je bilo dominantni diskurz sramotenja in sumničenja nemogoče ignorirati. Na intimni, emocionalni ravni parov in otrok je ženska migracija zapletala življenje prav toliko, kolikor ga je lajšala. Zaradi denarja iz Egipta je bilo na mizi dovolj hrane, davki so bili plačani, hiše popravljene ali povečane, morda kupljena nova zemlja ali vinograd, a je bila cena za to dovolj visoka. Felicita je o tem pisala decembra 1928:

V resnici ne vem, če bomo še kedaj srečni kot mi pišeš, morda če si ušesa zatak-nemo in oči zakujemo, da ne bova občutila, kaj se okrog naju godi. Na ta način bi uživala še lahko ono nekdanjo srečo. Vseedno si pa neizrečeno želim še enkrat držati vas oba v objemu zakonske sreče. Prav srce me boli ko mi pišeš od Nile, da povprašuje po mami, kedaj pride domov. Oh, otrok, ko bi ti vedel kako tvoja mama želi te videti in objeti in ljubiti te goreče, pa zaman. Bog ve koliko časa bo treba, predno se to zgodi. Ker časi se vedno slabšajo in še blagor družinam, če imajo kakšnega po svetu!¹²¹

Felicita in Franc sta bila ljubeča starša. Iz njenega dopisovanja razbiramo, da Franc kot oče in mož ni imel težav z radikalno spremembo tradicionalnih in predpisanih spolnih vlog ali z izražanjem čustev. Prav tako je iz pisem raz-vidno, da je ljubeče skrbel za njuno hčer in v tem užival. Svoja ljubezen in hre-penenje je izražal brez zadržkov in celo z razumevanjem Felicite kot matere, ki je bila tako daleč od svojega otroka. Marca 1929 je zapisal naslednje sočutne vrstice: »Po resnici povem, mamica, boli me, da ne moreš slišati in videti, kako raste najina ljuba hči.«¹²²

Ko sta postala starša, si kot par nista prenehala izražati ljubezni in strasti. Njun odnos pa se je zapletel zaradi nadaljevanja hujskaškega vaškega obreko-vanja. Takrat se je Franc pridružil sezonski migraciji v Švico, kjer je z drugimi

zidarji iz Bilj in drugih vasi delal vsako leto, Danila pa je ostajala z njegovo družino in s sorodniki. Po koncu sezonskega dela je decembra 1929 Feliciti poročal o dobrih, predvsem pa slabih novicah od doma:

Torej, prišel sem srečno domov. Danila je takšna, da jo je veselje videti in sploh za vse je veselje z njo. Spoznala me je hitro in hitro začela klepetati, ni več tako sramežljiva kot prej. [...] Vedi, da vsi govorijo od mame, da kakšna je, in vse se čudi, kako je lahko takšna. Nikoli ji še nisem rekel žal besede, do zdaj sem vse potrpel, jokal sem, jokala sva oba skupaj s teboj za se potolažit, sedaj sem pa tako poln vsega, da ko tja pojdem, ne vem, če ji bom mogel vse zamolčati. Naj rata kar hoče! Ona gre že predaleč, ne vem, kaj bi bilo, če bi bil kdo drug na mojem mestu. In tudi tebi svetujem, da ji sploh nič ne pišeš in ji nič ne pošiljaš, ker mati gor, mati dol, ni vredna. Vem, da te s tem žalim, ali draga mi Felička, jaz sem slišal od zanesljivih ljudi, da ona hoče na vsak način mene odtujit od tebe in sploh da hoče pristuditi celo našo družino brez da bi ji eden ali drugi kaj slabega napravil.¹²³

Poleg naraščajočih težav s taščo je imel Franc težave pri reintegriranju v tradicionalno vaško življenje. Morda je doživljal, kar so doživljale številne ženske po vrnitvi iz Egipta – nepričakovani občutek odtujenosti in izolacije. Namesto sreče so pogosto občutile, da ne spadajo nikamor (Zorn 2012). Tudi Franc je Feliciti na koncu pisma zaupal: »Zelo se dolgočasim, nobene družbe, najraje sem kar doma. Stari tovariši, ne ustrezajo mi.« Omenil je razvpito dejstvo, da je težko prisluženi egiptovski denar stekel po grlih nevhvaležnih in indiferentnih, morda tudi frustriranih in sumničavih soprogov v lokalnih gostilnah. O številnih tovariših je ogorčeno zapisal: »Sami pijanci in barabe.«¹²⁴ Naslednje leto je šel kot sezonski zidar spet delat v Zürich. Zaradi njegovega težkega dela je Felicito skrbelo. Junija 1930 mu je pisala: »Prosim te Franci, ne izpostavlaj se nesreči in ne glej preveč za par krajcarjev več zaslužiti in radi tega tvegati življenje. Ah, tatek, če še kdaj pridemo domov oba, če bo le mogoče, te ne bom pustila več po svetu, ker živeti v tem večnem strahu, raje doma enkrat na dan jesti, kot tako življenje peljati.«¹²⁵ To je bila njuna dokončna odločitev. Na ponovno srečanje sta morala počakati, da so spomladi leta 1931 v Biljah zacvetele češnje. Takrat se je Felicita vrnila domov in ni nikoli več odšla.

Ljubezenska zgodba v pismih prikazuje emocionalno celovitost migrant-ske izkušnje v najbolj intimni luči in z besedami njenih protagonistov. Pokaže tudi moč ljubezni v čustvenih konstelacijah mladega para, in to ne samo v odnosu do njunega razmerja, ki ga ogroža ločitev, temveč tudi v razmerju do družine in skupnosti, ki ji pripadata. Ob branju korespondence se razkrivajo prizadevanja mladega para za ohranitev razmerja, utrjevanje ljubezni, krepitev zaupanja in lojalnosti, hkrati pa nam korespondenca razkriva širši kontekst

družinskega in skupnostnega sistema migracij, v katerega so ta prizadevanja neizogibno vpeta. Še več. Strukturna umeščenost ženskih migracij na začetku 20. stoletja na Goriškem je samo en del konteksta, v katerem moramo brati izmenjavo ljubezenskih pisem Franca in Felicite. Na drugi strani morja so še en svet, še ena skupnost, še ena družina, ki določajo subjektivno izkušnjo ločitve pa tudi povezanosti dveh različnih, a tesno povezanih svetov. Povezovali so ju ženske in moški, ki so na obeh straneh morja ljubili, skrbeli drug za drugega, upali in dvomili, hrepeneli in sanjali ter se ves čas zavedali, da je migracija ne glede na moč njihove ljubezni neizogibni del želje po sreči in boljšem življenju. Kot je zapisala Felicita v enem od pisem, »ljudje ne morejo živeti samo od ljubezni«.

Ljubljana 30-VIII: 30

Ljubljana mi Felicit!

Čezel je medelja in jaz pe zopet
smajalen post svoj o svetov, in postem svoj Ljubljani pentri jicence.
Čezaj svetle trije jicence najlepša ti hvale! Pe postati sem hvale
omeniti plitico, te ravno jo smiraj gledam in jo unsem pred seboj.
Torej najlepša ti hvale sa nje! Ah kako človeka pšira in mu pšira
promeje jo tolikem času vobljena plitva, etolim pla pedaj leto pini tudi
edno malo postala pe tam, in ravno na tistem mestu plitavo.
Prav lepa je, in tudi pedaj je svetov, te pedaj izgleda da goja
juncem kadar bo veliki. Jaz tudi en lep čas odnasem sa se skrivati pa
jimam plitke, eto delu nos svetov plitavo pa mi. Videl misem
pe mi oči tritih plit. Pa mo me mi. Ravno ker tako in tako mis
sa postati jo postem. Te toliko časa odnasem da postim entral en
slan, in pla boni sil si kaj nakupit, pa človeku pe adi. Tako postem
ravno eto ravno, in eos gre tako napraj. Da čezaj ker sem svetle
Trije plitice mi je belo dolgo časo jo teli ko li bice mogate li
ker postati u teli pa je postem pe mi mi mi mi, ker pmo tako plitke
edem pe struzega. Te kaj pšudiram, ne pa ce li se zgodilo da li prisil
je. Kot si pšudiram juncem omeniti, in da li pla ota o Paris, postem
pla najte ravno je seboj da Bivucha, in tisti denar kateri li imeli
plavati tam sa hotel naj ti dajo teli, in tisti čas kar li teli pini o
Parisu bi ti lahko tu bila, in li se imel belo fony. To li se lahko zgodilo
kaj, samo se li oni hvale. Jaz mi ne ravno kaj? Ker mi blodijo take
sne frate jo glavni. Ja ko li se ravno li se imeli fino tukaj ves?
Gotovo boljo voi gojpa in g² v Parisu. Et postem da struzega ne bon
imel pe teli mi, kot ta svetle kateroga imam, kadar se trije postem.

Pismo Franca Feliciti 30. avgusta 1930. Vir: arhiv družine Rusjan

Felicita in Franc Peric.
Vir: arhiv družine Rusjan

TEREZIJA ČERNELIČ: PRISILNE MIGRACIJE IN OTROŠKA IZKUŠNJA IZGNANSTVA MED DRUGO SVETOVNO VOJNO V USTNEM PRIČEVANJU

Po napadu tretjega rajha na Jugoslavijo 6. aprila 1941 so si slovensko ozemlje razdelile nemška, italijanska in madžarska država. Območje Dolenjske in Notranjske, t. i. Ljubljansko pokrajino z glavnim mestom je zasedla Italija, Prekmurje Madžarska, nekaj vasi ob slovensko-hrvaški meji pa Nezavisna država Hrvatska (NDH). Največji del, ki je obsegal Gorenjsko, Spodnjo Štajersko z delom Dolenjske, Mežiško dolino in severozahodni del Prekmurja je zasedla Nemčija. Na vseh zasedenih območjih naj bi okupatorji izvedli etnično čiščenje, torej izgon večine prebivalstva ter naselitev italijanskih, nemških in madžarskih naseljencev. V Ljubljanski pokrajini so izgnali in zaprli okrog 30.000 ljudi. Program raznorodovanja je obsegal etnično in rasno klasificiranje prebivalstva; internacijo in izničenje narodne identitete; izgon avtohtonega prebivalstva; poitalijančenje predvsem mlajših generacij in kolonizacijo ozemlja z italijanskim prebivalstvom (Gombač, Gombač 2013: 18). V Prekmurju so najprej deportirali Slovence, ki so se tja preselili med obema svetovnima vojnama, nato zavedne Slovence, leta 1944 pa tudi celotno judovsko skupnost. Deportacija Judov se je začela aprila 1944; večino med njimi so v Auschwitzu umorili v istem mesecu. S tem je bila najbolj množična in cvetoča judovska skupnost na Slovenskem popolnoma uničena (Toš 2010: 645–646). Z največjim zasedenim slovenskim ozemljem je imela Nemčija jasen načrt: izgnati večino prebivalstva, to je od 220.000 do 260.000 ljudi, in to ozemlje »napraviti spet nemško«, kot je načrt v govoru v Mariboru pojasnil Hitler.

Kolektivna izkušnja

Tone Ferenc navaja, da je nemški načrt predvidel to območje napraviti »nemško« v treh ali štirih letih. »Tako kratkega roka za popolno ponemčenje, kakor so si ga postavili nacisti v zasedenih slovenskih pokrajinah, zlasti še na Spodnjem Štajerskem, niso določili za nobeno zasedeno pokrajino« (Ferenc 1971b: 6) Odstranili so vse slovenske napise in jih zamenjali z nemškimi, ukinili in razlastili so vse organizacije in ustanove, ponemčili so osebna in geografska imena, zaplenili in uničili knjige, zaprli slovenske šole in že avgusta 1941 pripeljali nemške učitelje, ki so začeli poučevati v nemščini (Kokalj Hočevar 2010: 139). Takoj so se lotili intenzivnega izгона, najprej slovenskega izobraženstva, nato pa preostalega prebivalstva. Pred izgonom so ljudi razlastili in »rasno« kategorizirali, razvrstili v kategorije primernosti za ponemčenje. Nemcem je med drugo svetovno vojno uspelo iz omenjenih pokrajin izgnati okoli 63.000

prebivalcev: v Nemčijo 45.000, v Srbijo 7.000, v Bosno in Hercegovino ter Hrvaško pa 10.000. Izgnali so tudi približno 1.000 koroških Slovencev in 8.000 Slovencev iz Spodnje Štajerske in Gorenjske, sorodnike partizanov in ubitih talcev (Ferenc 1993: 76). Najbolj dosledno so izgon izvedli na območju Posavja in Obsotelja. Med 23. oktobrom 1941 in 9. decembrom so izgnali že 32.367 ljudi, preostale pa do konca julija 1942 (Ferenc 1971a: 48–49). Iz Posavja in Obsotelja so nacisti po nekaj več kot letu okupacije izgnali okrog 43.000 ljudi ali približno 83 odstotkov prebivalstva, ki je tam živelo ob zadnjem predvojnem popisu (31. 3. 1931). (Ferenc 1971b: 16)

Izgnanci so imeli status »Absiedlerjev«, odseljencev, in so sodili v načrt etničnega čiščenja območij, ki naj bi jih naselili z Nemci in priključili nemškemu rajhu. Prebivalstvo teh pokrajin je bilo »odseljeno« v nemška delovna taborišča ali na kmetije kot suženjska delovna sila oziroma »cenena delovna sila nemškega rajha«. (Ferenc 1971a) Slovenske izgnance so namestili v več kot 300 taborišč in jih pogosto selili. Njihovo razporejanje po taboriščih oziroma deloviščih je bilo odvisno od tega, ali so jih pred izgonom »rasno« klasificirali kot sposobne ali nesposobne za »ponemčenje«. Poseben program so izvajali za mlada dekleta, ki naj bi bila posebej primerna za »ponovno ponemčenje«, zato so jih ločili od družin in naselili v velike nemške družine. Posebna usoda je doletela tudi nekatere otroke, ki so jih ločili od staršev in predali nemškim družinam ali jih poslali v posebna »prevzgojna taborišča«. Zanje se je uveljavil izraz »ukradeni otroci«. Bilo naj bi jih več kot 600, njihovo natančno število je nemogoče ugotoviti. (Repe 2010: 254) Otroci in otroške izkušnje v migracijah nasploh in še zlasti v prisilnih migracijah so slabše raziskani (Milharčič Hladnik 2015a), zato so še zlasti pomembna dela, v katerih se pričevanja odraslih osredotočajo na otroštvo, ki so ga preživeli kot izgnanci ali deportiranci (Gombač, Gombač 2013; Strle 2015b).

Slovenski izgnanci so bili del velikanske množice, ki je bila nasilno izgnana iz svojih domov po celi Evropi in v tretji rajh pripeljana kot prisilna in suženjska delovna sila. Uredniki knjige *Hitler's Slaves* ocenjujejo, da jih je bilo okrog 13,5 milijona, od tega 8,4 milijona prisilnih delavcev – civilistov, preostali pa so kot vojni ujetniki in ujetniki v koncentracijskih taboriščih delali kot sužnji. Brez njihovega dela v kmetijstvu, rudnikih, kamnolomih, kemični in kovinski ter vojni industriji bi se ekonomija tretjega rajha zlomila veliko pred vojaškim porazom. (von Plato, Leh, Thonfeld 2010: 3–6) Nasilno preseljeni in izgnani milijoni ljudi, ki so bili leta prisilni in suženjski delavci tretjega rajha, so najmanj raziskan in najmanj »slišan« del množične izkušnje žrtev druge svetovne vojne (Ogris 2011). Zato je omenjena knjiga toliko pomembnejša, saj je nastala na podlagi velikega mednarodnega raziskovalnega projekta, ki je v letih 2005

in 2006 potekal v 27 evropskih državah, tudi v Sloveniji. Namen projekta je bil posneti pričevanja oziroma avtobiografske zgodbe in spomine prisilnih in suženjskih delavcev, ki so bili vse do takrat skoraj povsem neslišani, njihovo trpljenje pa neznano in pozabljeno. V projektu je iz Slovenije sodelovala Monika Kokalj Kočevar (2010), ki je zbrala dvajset zgodb slovenskih izgnancev. Vsa pričevanja in drugo dokumentarno gradivo so dostopni na portalu projekta »Forced labour 1939–1945«.¹²⁶

V Sloveniji je največja zbirka osebnih pričevanj prisilnih in suženjskih delavcev nastala pod okriljem Društva izgnancev Slovenije 1941–1945, ki je bilo ustanovljeno leta 1991. Društvo je zbralo obsežno dokumentacijsko gradivo, v katerem so seznanjeni prisilnih in suženjskih delavcev in več kot 6.000 nemških tovarn, v katerih so delali, imen taborišč in popisa vojne škode, zapisniki sej in postopki za uveljavljanje statusa in pravic slovenskih izgnancev. (Žnidaršič, Kaplan 2012: 7) Društvo je izdalo tri obsežne knjige, v katerih je predstavljenih 488 avtobiografskih zgodb izgnanih žensk, moških in otrok z bogatim fotografskim gradivom in s pesmimi, napisanimi v izgnanstvu (Žnidaršič, Kaplan 2003; 2006; 2012). Poleg zgodovinskega, arhivskega in dokumentacijskega gradiva imamo danes končno vpogled tudi v osebne zgodbe in spomine ljudi, ki jim je bilo tako pri nas kot v Evropi šele 70 let po koncu vojne omogočeno opisati svoje izkušnje in soustvarjati kolektivni spomin množičnih prisilnih migracij (Novak 2016).

Tako kot Terezija Černelič iz družine Cizel iz Globokega pri Brežicah, ki je na vprašanje, kako se spominja izгона, odgovorila: »Tega ne bom nikoli pozabila.«¹²⁷ Družina Terezije Černelič, leta 1928 rojene Cizel, je bila izgnana v prvih dneh hitrega in učinkovitega preseljevanja posavsko-obsoteljskega prebivalstva konec oktobra 1941. V pripovedi navaja vse vidike, ki so omenjeni v zbranih in objavljenih pričevanjih slovenskih izgnancev med drugo svetovno vojno: izgnali so cele vasi, ostali so le tisti maloštevilni, ki so jih Nemci potrebovali; izgon je bil hiter, namestitev in hrana nezadostni, trpeli so lakoto, mraz in pomanjkanje; pogosta preseljevanja iz taborišča v taborišče in vrsta prisilnega dela so bila odvisna od rasnih pregledov in ocen; delali so zastonj ali za minimalno plačilo, vsak prekršek pa je bil strogo kaznovan.

Osebna zgodba

Tega ne bom nikoli pozabila. To se je vedelo, da bo selitev, ljudje so vedeli, odkar so prišli Nemci, od aprila 1941. Jaz sem bila stara 13 let, brat dve leti starejši in sestra šest let mlajša. Mi smo bili izseljeni 28. oktobra, najprej odpeljani v Rajhenburg in takoj naprej v Nemčijo. Tistega dne popoldne sem se peljala s kolesljem v mlin s svojo botro in drugimi otroci in ko smo se vračale in prišle do šole,

so bili tam že starši, so jih že odgnali od doma. Tam so nas prestregli. Še zdaj mi gre na jok, ko se spomnim. Bog ve, kako so starši jokali, ko so jih odgnali. Dobro, da nismo bile zraven, da nismo tega videle. Še isti večer, ponoči, smo šli naprej. Ljudje so govorili, da nam bodo dali tam gor nove hiše, ampak so nas strpali, tako kot danes migrante, kjer je bil prostor: v graščine, samostane, velikanske zgradbe. Mi smo bili v štirih lagerjih, še zdaj vem njihova imena: Schlauphof, Mittelstein, Templin in Sternberg. V prvem smo bili vsi strpani v eno veliko sobo, vse družine, zrak je bil takšen, da nisi mogel dihati, zima pa je bila huda tisto leto, zelo huda. Tam smo bili zelo lačni, hrane ni bilo skoraj nič, kakšna koleraba, dve šniti kruha na dan. Tam smo bili štiri mesece. Naš ata se je znašel in je šel ven iz lagerja prosit peka za kruh in ga je skrtil in nam prinesel. Takrat še ni bilo tako hudega nadzora. Potem so nas premestili v drug lager, tam je bilo še hujše, glad, strašno smo bili lačni. So nas pa že začenjali pošiljati ven delat, na kmetije in v tovarne. Najprej je en kmet odpeljal mojega brata, kakšnih 15 km daleč, potem pa so mene dali na sosednjo kmetijo. Mama je ostala v lagerju, morala je čuvati svojo mamo, ki je bila tudi z nami, pa sestrico, ata pa je delal v lagerju. Nama z bratom ni bilo nič hudega. Pomagala sem na kmetiji, v štali, vse, kar je bilo treba. Lačna nisem bila, silili me niso delat. Starši so bili veseli, da z bratom živiva na kmetiji, ker so vedeli, da nisva lačna. Zastonj smo jim delali, ampak so bili v redu. Navadila sem se na to in mi ni bilo nič hudega. Ko me je prišla mama gor obiskat, je vlakec gor vozil, ji je ta ženskica, je bila že starejša, prijazna, dala velik hleb kruha in kos masla.

Po štirih mesecih so nas spet preselili, ne vem, zakaj so nas toliko selili. Še ko smo bili doma, so nas rasno označili in mi nismo bili »heimatbund«, nismo bili primerni za ponemčenje. Mi smo bili druga klasa, nas bi v Sibirijo poslali. Tako smo prišli v Templin, na severu, nad Berlinom, in tam smo bili eno leto. Tam je bilo poštarsko letovišče, bile so hišice v borovem gozdičku ob jezeru. Mi smo dobili eno, kuhinja spodaj in spalnica zgoraj, moji starši so bili zelo zadovoljni. Jaz sem imela v Nemčiji veliko srečo. Najprej sem šla delat k bogati družini, sem ostala samo šest tednov. Pri njih sem živela v lepi sobi za služkinjo, ampak gospa je bila skopa, mi je vedno dala samo eno majhno žemljico, samo eno. Od tam sem šla k drugi družini, so bili zelo dobri, dosti sem dobila za jest, sem delala samo do treh, potem pa sem šla domov. Niso bili vsi Nemci za Hitlerja, eni so bili dobri. Ata in brat sta morala iti delat v Berlin, sta bila v hudi nevarnosti, ves čas pod bombardiranjem, ves čas v strahu. Brat se je enkrat skregal, ker so ga hoteli poslati na rusko fronto, in so ga dali v hud »štraflager«. Tam je bil 56 dni, je prišel domov sama kost in koža, tam je strašno nastradal. Starši niso hoteli povedati, kaj so delali z njim, ga pretepali, polivali z vodo, brcali posodo, v katero je dobil hrano, ampak potem ga je oče nekako dobil ven.

Potem smo šli v četrti lager, 30 km vzhodno od Frankfurta na Odri, danes je to Poljska. Tam smo bili najdlje, eno leto in pol. Imeli smo eno majhno sobico, jaz pa sem delala v kasarni v kantini. Ni mi bilo slabo, gospa je bila zelo dobra, rada me je imela, sva si še dolgo pisali. Dosti je bilo za jest, vedno mi je dosti naložila na krožnik. Ona me je plačala in vsak večer mi je dala hrano, da sem nesla mami

v lager. Ata in brat sta še vedno delala v Berlinu. Brat je vedel, da je konec vojne in je pobegnil iz Berlina, ampak so ga poslali nazaj, ata pa je bil pri nas, ko so prišli Rusi. Tega smo se zelo bali, fronte in Rusov, strah nas je bilo.

Rusi so prišli februarja 1945, za svečnico, ampak je šla fronta mimo nas. Ko so prišli Rusi, je bilo pa hudo, ker so ženske lovili. To so grde zgodbe, joj, ne morem govoriti. Na srečo se meni ni nič zgodilo, strašno srečo sem imela. Mi smo imeli eno zelo majhno sobico. Enkrat je prišlo šest oficirjev, so se začeli ravšati in kregali in prerivali. Jaz sem se skrivala na pogradu in eden od njih je stopil na stol in se začel pogovarjati z mano. Je bil mlad in trezen in mi je kazal podobico Marije in je upal, da ga bo srečno pripeljala skozi vojno. In potem so šli. To je bila velika sreča. Pot domov je bila huda. Najprej smo pešačili, zelo dolgo, do postaje, še zdaj vem, da je bil Vollstein. Kako je bilo to hudo! Ko smo šli peš, so bili mrtvi vojaki, eden do drugega, pa mrtva živina, smo šli peš čez fronto. Tam so nas naložili na vagone, 120 vagonov je bilo, pa nas dali spet dol, pa na druge vagone, pa dve postaji, pa spet dol. Huda zima je bila, mi pa smo bili na odprtih vagonih, štiri družine smo ostale. Joj, kako je bilo to težko. Ni bilo hrane. Rusi so nam dajali komis, to je trdo kot cegel, pa suha zelenjava je bila in čaj. Potem so nas priključili tem 120 vagonom in smo šli čez Karpate in prišli na Madžarsko. V Szegedinu je stara mama umrla. Za veliko noč smo prišli v Pančevo in jo tam pokopali. V Pančevu je dosti Slovencev in so k vlaku prinesli vsega, šunke, potice, meso, klobase. Niso vedeli, kam nas dati, ampak to je bila že pomlad. Dali so nas v prazne hiše Banatskih Nemcev, ki so jih izgnali, cele vasi so bile prazne. To je bilo tako kot pri nas, ko so Kočevarje izgnali. Oni so se tu k nam naselili, potem pa so jih izgnali, ko smo mi prišli nazaj.

Terezija Cizelj v svoji pripovedi omenja kočevske Nemce, ki imajo v strahotni drami selitev in izgonov posebno mesto. Kot opisuje Mitja Ferenc, so po sporazumu med nemškim rajhom in Kraljevino Italijo avgusta 1941 za preselitveno območje kočevskih Nemcev določili kraje ob Savi in Sotli na Spodnjem Štajerskem, iz katerih so izgnali večino prebivalstva.

Po močni propagandni akciji svojega vodstva so se kočevski Nemci v pičlih 9 tednih med novembrom 1941 in januarjem 1942 s 135 vlaki preselili v novo domovino. Preselilo se je skoraj 95 odstotkov od okoli 12.500 oseb, kolikor jih je po lastnem štetju prebivalo v 170 vaseh. Veliko večino – 11.509 oseb so preselili na Štajersko, majhen del – 571, v Nemčijo, neznatnemu številu oseb – 66 preselitve niso dovolili. Doma so morali zapustiti vse nepremičnine. Imovino preseljencev je prevzela nemška preselitvena družba Deutsche Umsiedlungstreuhandgesellschaft in jo v imenu preseljencev prodala italijanskemu zavodu za nepremičnine Emona. (Ferenc 2010: 529)

Kočevske Nemce so naselili v domove na obsavsko-obsoteljskem območju, iz katerih so prej izgnali slovenske družine. Vlaki so odpeljali rasno neprimerno prebivalstvo, da bi ga v tretjem rajhu in na zasedenih območjih zaslužnili, na njihove domove pa naselili »nemške« branitelje južne meje rajha, ki so jih prej izselili s stoletnega naselitvenega območja. Izselitvi kočevskih Nemcev je na Kočevskem sledilo vojno pustošenje vojskujočih strani in množično izseljevanje po drugi svetovni vojni, ki mu je botrovala tudi politična odločitev o zapori prostora iz vojaških in političnih razlogov.¹²⁸ Ferenc navaja, da je bilo na Kočevskem od 176 naselij kar 112 požganih ali drugače uničenih, od 123 cerkva jih stoji še 28; od 38 pokopališč je bila večina uničenih. (Ferenc 2010: 547) Kočevski Nemci so šeststo let naseljevali jezikovno in kulturno mešani prostor, ki so ga delili z drugimi prebivalci, dokler ni nacionalistična ideologija izključevanja in posledično vojna za uresničitev naci(onal)stičnih idej opisani način sobivanja uničila (Ferenc 2005). Njihova preselitev je imela, kot omenja Terezija Cizelj, katastrofalne posledice, saj so jih takoj po koncu vojne izgnali v Avstrijo, od koder so se razselili po celem svetu.

Dramo etnične skupnosti je v avtobiografskem delu *Zvonovi so umolknili* zgodovinsko natančno orisal John Tschinkel, ki se je v Grčaricah na Kočevskem rodil leta 1931. Program »vrnitve v rajh« je nastal po razkosanju Slovenije, ko je Kočevska pripadla Italiji in je nemška oblast kočevskim Nemcem obljubila skupinsko selitev na ozemlje priključene Poljske, največjega območja novega nemškega »Lebensrauma«. Obljuba je bila lažna, dejanski cilj preselitve je bilo obsavsko-obsoteljsko območje. Kot piše Tschinkel, so mladi, zagrizeni voditelji skupnosti vedeli, da bodo lahko ljudi v naselitev na domove izgnanih Slovencev prepričali samo s prevaro:

Da bi jim poslanstvo uspelo, so zato mladi voditelji, ki so bili zdaj povsem predani ciljem rajha, sklenili, da mora ostati kraj preselitve strogo varovana skrivnost, vsaj dokler ni bila stvar opravljena. S to odločitvijo so izdani postali izdajalci. Skrivnost jim je uspelo ohraniti, in po zaslugi učinkovite taktike prepričevanja preostali čas leta 1941 je bila naloga februarja 1942 opravljena. (Tschinkel 2010: 20)

Prebivalci Grčaric so odšli v začetku decembra 1941. Svoje domove, polne hleve, kašče in kleti so po naročilu pustili nezaklenjene. Tudi ko je Johannova družina prispela do svojega novega »doma« v vasi Veliko Mraševo, je hišo našla nezaklenjena. Bili so povsem šokirani, da jih niso odpeljali v rajh, temveč so jih prepeljali na domove očitno izgnanih slovenskih družin.

Znamenja tega so bila vsepovsod – nepospravljene postelje, odprta vrata napol prazne omare, izvlečeni predali predalnika, iz katerih je bila večina stvari pobrana. Na hitro smo se razgledali, potem pa se namestili v kuhinji, kjer je bila na mizi še vedno nepomita posoda od tistega dne, ko so na hitro odšli, voda v enem od loncev na štedilniku pa se je spremenila v trden led. (Tschinkel 2010: 318)

Takoj po prihodu je mama poslala očeta pogledat v hlev in skedenj »predvsem zato, da bi mu prihranila jok vpricho otrok: zunaj se je mirno lahko zjokal, ko sem se mu malo pozneje pridružil, pa je skušal to prikriti« (Tschinkel 2010: 318). Prebivalci Kočevske, ki so od prvih, ki so bili preseljeni, izvedeli, v čigave hiše in kam se bodo dejansko preselili, so poskušali ostati na svojih domovih, a je bilo prepozno. Njihovo premoženje je bilo že v celoti zaseženo.

Ob koncu druge svetovne vojne se je končalo šeststoletno bivanje kočevske nemške skupnosti na Slovenskem. Družina Tschinkel se je skupaj z vaščani 8. maja 1945 pridružila begu neskončne množice vojakov in civilistov, ki je poskušala zbežati pred zmagovito partizansko vojsko:

Ko je tisto jutro prišlo dovoljenje za odhod, smo v zelo kratkem času odrinili. Opoldne se je kolona vozov s konjskimi in volovskimi vpregami že pomikala po ozki poljski poti proti tlakovani cesti, ki je vodila v Krško, ter nato po glavni cesti na sever proti Avstriji in, kakor smo upali, varnosti. Nihče še ni vedel, da je vojne in s tem naše obljubljeni prihodnosti v rajhu konec. Potovanje, ki se je začelo leta 1941, se je zdaj prevesilo v nepredvidljiv sklepn del, ki je vodil v nepredstavljivo prihodnost. Kako noro je bilo, da smo pred samo tremi leti in pol zavrgli sidro, ki nas je stoletja priklepalo na domači kraj, smo zares spoznali šele v razburkanih in strašnih dneh, ki so sledili. (Tschinkel 2010: 438)

Tschinkel opisuje njihove brezupne poskuse, da bi se na cestah, natrpanih z vojaki nemške vojske, vojaškimi vozili in drugimi umikajočimi, kamorkoli premaknili. Po štirih dneh agonije so jih v okolici Radeč zaustavili partizani in jih utaborili, nato pa prepeljali v taborišče v Brežicah in jih 24. maja z vlakom odpeljali do avstrijske meje pri Mariboru, tam pa so jih nagnali iz vagonov:

Nekdo je dvignil zapah, vrata so se odprla, in partizan, ki je stal ob njih, je zavpil: »Raus!« Vlak se je ustavil ob robu prostranega travnika, ki se je po ravninskem delu vzpel proti cesti trideset metrov od tirov. Na drugi strani ceste je bilo dolgo, sedem metrov visoko kamnito nabrežje, ki je podpiralo hrib, v katerega je bila zgrajena cesta. Na kamnih nabrežja je bil napis z velikanskimi belimi verzalkami, jasno viden vsem, ki so se vsuli iz vagona: WIR DANKEN UNSEREM FUHRER. Vsakdo se je moral molče zazreti v te štiri zdaj bridko ironične besede – besede,

ki smo jih morali na množičnih shodih poleti 1941 in v letih po tem tolikokrat izgovarjati, ne da bi zares vedeli, zakaj. (Tschinkel 2010: 475–476)

John in njegova družina sta mejo z Avstrijo prestopila spomladi 25. maja 1945. Pred njimi je bila pot v neznano in iskanje novega doma, tako drugačna od poti družine Cizel in Terezije, ki sta vedeli, kam se vračata. Vrnitev domov je Terezija opisala z naslednjimi besedami:

V Banatu so nas dali v eno majhno hiško, brez oken in vrat, ampak zunaj je bilo tako lepo. Ata si je sposodil orodje in pokosil in takoj posadil solato. Mama je pekla kruh v krušni peči. Tam smo bili štiri mesece, ker nismo mogli domov, ker še ni bilo mosta. Sestrico so vzele nune, da se bo kaj naučila, jaz in ata pa sva hodila delat h kmetom in so nam dali hrano. Vsega smo si nabavili, preden smo šli domov: moko, koruzo, dvajset kokoši, tudi majhnega pujska. Vse smo dali na vlak, ker smo vedeli, da doma ni ničesar.

Ko smo prišli domov, nam ni bilo nič hudega. Brat je bil že doma, on je prišel po drugi poti. Ata se je znašel in smo si hitro opomogli. Hiša je bila nova, preden smo šli, za tiste čase je bila dobra hiša. V njej je živel en Kočevar in je vse lepo očeval, ni nič poškodoval. Ni bilo pa nič noter, prazna je bila. Kočevar je bil krojač, dober človek in je še dolgo ostal v vasi, je živel nad trgovino in so rekli, da je bil za partizane. Iz hiše so nam vse pobrali že takoj, ko so nas odpeljali. Takoj so vse izpraznili, pa nihče ni hotel povedati, kdo je kaj vzel. Krave so takoj vzeli, pa telice in kokoši, vse so razgrabili. Takrat še ni bilo Kočevarjev, ko so domačini že vse razgrabili.

Po vojni sem šla v gostinsko šolo in potem sem delala na Krajevnem odboru. Vsak je lahko dobil službo. Moja sestra je bila izučena trgovka, njen mož pa tapetnik. Živela sta v Celju, oba sta imela dobre službe, ona v lepi trgovini, on pa v tapetništvu. Mama ji je povedala, da je ena njena kolegica pobegnila čez mejo in je bila že v Kanadi. Njena hčerka, moja sestra, ji je rekla, naj ji da njen naslov in potem sta še onadva pobegnili. Najbrž ji je kolegica rekla, da se v Kanadi boljše zasluži. Nekaj sta si zrihtala v Avstriji, kjer je imel on sorodnike, potem sta pobegnili v Nemčijo, kjer sta bila tri leta. Tukaj bi lahko imela hišo, ker sta bila izučena, službo sta imela, ampak sta pobegnili. To je bilo leta 1957. Leta 1961 sta potem šla v Kanado. Takrat je dosti ljudi pobegnilo. Tudi moj brat je pobegnil v Nemčijo. Šel je obiskat sestro in njenega moža in je ostal in je v Nemčiji tudi pokopan.

Terezija in John sta bila vrstnika, rojena tri leta in 70 km zračne črte narazen, v isti državi in enakem kmečkem okolju. Pripadala sta dvema različnima etničnima skupnostma, ki sta stoletja sobivali in katerih člani so se stoletja družili in mešali. John je v času tretjega rajha pripadal povzdignjeni, čisti nemški rasi, čeprav zgolj pogojno, saj je bila mati Slovenka, Terezija pa slovanski rasi, ki ji je bilo namenjeno suženjsko delo in izstradanje do smrti.

Oba je doletela enaka usoda: preselitev, izgon in pot domov, le na drugačen način. Terezija je morala svoj dom v Globokem pri Brežicah zapustiti zaradi iste nacionalsocialistične politike, zaradi katere je moral svoj dom v Grčaricah zapustiti John; družina Cizel prisilno, družina Tschinkel prostovoljno. John se je s svojo družino vselil v hišo izgnane družine v Velikem Mraševem, nekaj kilometrov oddaljene od Globokega na drugi strani Save. Oba sta tri leta preživela v tretjem rajhu, ki naj bi Johannu pomenil »dom« in domovino, Tereziji pa neizbežno uničenje. Leta 1945 se je Terezija s svojo družino odpravila na dolgo potovanje iz izgnanstva domov, Johann s svojo družino pa iz propadle domovine in z doma, ki ga nikoli ni imel za svojega, saj so svojega izgubili že na začetku vojne, v izgnanstvo. Velika večina od 83 odstotkov izgnanega obsavsko-obsoteljskega prebivalstva se je po vojni vrnila domov, velika večina kočevskih Nemcev pa je svoje domove za vedno izgubila. Kolektivna izkušnja izgona in travmatičnih posledic za ljudi, ki so bili žrtve, je prikazana v dveh različnih muzejih. V muzeju na brestaniškem gradu je razstava o slovenskih izgnancih, v muzeju v Občicah pa razstava o izgnanih kočevskih Nemcev. Razstavi prikazujeta dve različni in obenem podobni, v marsičem enaki zgodbi o selitvi iz skupnega prostora, ki sta se v nekem obdobju za vedno razšli.

Otroci v zbirnem taborišču Rajhenburg 8. novembra 1941.
Vir: Muzej novejšje zgodovine Slovenije

Družina Cizel v taborišču Templin leta 1943. Od leve: babica Neža Sotler, Terezija, Franc, Štefan, Terezija in Jožefa Cizel. Vir: arhiv Terezije Černelič

Sestri Jožefa in Terezija (desno) Cizel v taborišču Templin leta 1943.
Vir: arhiv Terezije Černelič

OPOMBE

1. Na to so vplivali razvoj državljanstva in državljanskih pravic, socialnega skrbstva, javnega šolstva, splošne vojaške obveznosti in drugih družbenopravnih sistemov za ugotavljanje in evidenco imetnikov pravic oziroma dolžnosti (Green, Weil 2007; Kalc 2016c: 24).
2. Podatek vključuje pripadnike vseh narodnosti in se nanaša na imetnike domovinske pravice v slovenskih deželah. Domovinsko pravico ali tudi domovinstvo lahko primerjamo z današnjim stalnim bivališčem. Zaradi načina pridobivanja domovinske pravice kaže statistika o domovinski pravici načeloma večje število na tujem živelih, kot je bilo dejansko izseljenih.
3. Študije prinašajo različne številke, kar je odvisno od upoštevanega ozemlja in načina izračunavanja koeficientov. Tu smo združili podatke Valenčiča, Blaznika in Šifrerja.
4. Prihajali so iz Koroške, iz obratov v Borovljah, na Bistrici v Rožu, v Guštanju in na Prevaljah, zaposlovali so se v žičarni, žebeljarni in valjarni (Mugerli 2016).
5. S tem v zvezi je ilustrativen primer gradnje južne železnice na Slovenskem. Ta ni zaposlovala veliko domače delovne sile, zato pa je pritegnila 10.000 italijanskih delavcev, večinoma kmečkega stanu, za katere je bila tovrstna delovna migracija že utečena praksa in so se organizirano odzivali na možnosti zaposlovanja pri zemeljskih izkopih in drugih javnih delih. Gradnja železnice je povečala tudi obratovanje železarn, po koncu gradnje pa je z upadom proizvodnje upadla tudi možnost zaposlovanja. (Granda 1996: 33)
6. Omenjena statistika izkazuje več ljudi, kot se jih je v kraje popisovanja dejansko priselilo. Domovinska pravica se je namreč s poroko prenašala na žene in potomce, ne glede na to, kje so bili rojeni. Ob odsotnosti drugih statistik pa jo je mogoče uporabiti za okvirno vrednotenje dimenzij, usmeritev in v grobem tudi dinamik migracij znotraj monarhije. Točnejše podatke o prisotnosti izseljencev s slovenskega ozemlja v drugih delih monarhije nudi statistika o rojstnem kraju popisane prebivalstva. Vendar se ta začinja šele s popisom leta 1890 in iz nje ni mogoče izluščiti podatkov, ki bi se nanašali na celotno slovensko ozemlje; uporabna je samo za nekatere njegove dele.

7. Z migracijami s slovenskega etničnega ozemlja v druge dele monarhije se je sistematično ukvarjal Vlado Valenčič (1990a). Na njegove študije in podatke popisov prebivalstva se v nadaljevanju opiramo tudi v našem prikazu.
8. V upravnih arhivih Avstrijskega primorja take statistike ni, za Štajersko, Koroško in Prekmurje pa je njen obstoj treba šele preveriti.
9. Prva priseljenka, dokumentirana v konzularnih registrih, je bila leta 1847 24-letna sobarica iz Vipave (Humar 2019).
10. Med tovrstno mobilnost in ekonomsko strategijo je že od novoveškega obdobja spadalo beračenje (Rutar 1889).
11. Komisijo je za preučevanje vplivov »novega priseljevanja« na ameriško družbo leta 1907 ameriški kongres ustanovil na zahtevo po omejevanju priseljevanja in selekciji priseljencev neanglosaškega izvora. Komisija je v študiji, ki je obsegala 42 zvezkov, objavila priporočila, ki so pod vplivom psevdoznanstvenih rasnih teorij potrjevala potrebo po restriktivni zakonodaji. (LeMay 2018: 19)
12. ARS, Okrajno glavarstvo Postojna, šk. 34, Občinski urad v Knežaku, Izkaz ob izselitvi v občinskem uradu v Knežaku nastanjenih oseb v Ameriko za dobo od 1. januarja 1900 do 31. decembra 1900.
13. Nekvalificirano delo so v Ameriki stereotipno poimenovali *hunky labor* ali *hunky job*. Nove priseljence iz Vzhodne Evrope, ki so to delo opravljali, so namreč prav tako stereotipno in poniževalno imenovali *Bohunks* (sestavljena iz Bohemians in Hungars) ali *Hunkies*. (Bicha 1982: 19)
14. V rudarskih okrožjih, kjer so delavci pripadali več deset različnim narodnostim, se je zaposlovanje v odprtih ali podzemnih kopih delilo tudi na podlagi jezikovnega znanja. Značilno pa je, da se je pri rudarjih, ki so delali pod zemljo in med katerimi je bilo veliko Slovencev, izoblikoval poseben, za varnost delavcev ključen »rudarski« sleng, imenovan *mine English*. (Nemanic 2007: 5)
15. *Padroni* so bili pogosto nekdanji rudarski delavci, ki so se prelevili v delavske agente in so z družbami sklepali pogodbe za pridobivanje delavcev. Dejavnost se je pogosto ujemala s salunarstvom, ker so bili zlasti v osamljenih krajih saluni glavni kraji shajanja in socialnega življenja delavcev. Salunarji so poleg oskrbe in posredovanja dela delavcem ponujali vrsto drugih uslug, od birokratskih do finančnih, kar je bil sistem socialne kontrole in podrejanja delavcev interesom rudarskih družb in samih delavskih agentov. (Sirjamaki 1946)
16. Pojmi etničnost in rasa kot tudi religija so bili diskriminante družbene diferenciacije in klasifikacije, po takratnih socialnih teorijah so vsebovali distinktivne naravne karakteristike posameznih skupin. V ameriškem razumevanju razlik in določanja družbenih kategorij je bil jezik tako izraz omenjenih razlik kot merilo rasne in torej družbene hierarhizacije. (Phelps 2013: 202–203; prim. Perlman 2018.)
17. Velika industrijska in rudarska delovišča so postala atrakcija za turiste in kraji nacionalnega ponosa.

18. Med njimi je bil Detroit, kjer je leta 1905 živel le peščica slovenskih in hrvaških priseljencev, zaposlenih v avtomobilski industriji. V letih pred prvo svetovno vojno so začeli v vse večjem številu iz zgornjega Michigana prihajati zaradi boljših mezd in stavk v rudarskih revirjih. (Govorchin 1961: 77)
19. V drugem razredu se je izgubila že četrtnina šolarjev, do četrtega polovica, osmi razred osnovne šole pa je obiskovala le petina otrok. Podatki Dillinghamove komisije kažejo (upoštevati je treba, da temeljijo na zelo maloštevilnem vzorcu in se nanašajo na dve mesti v Pennsylvaniji), da je pred prvo svetovno vojno med Slovenci obisk šole po petem razredu padel pod povprečje, ki je veljalo za priseljske otroke. Tudi šolanje na srednjih šolah je nadaljevalo manj otrok, in sicer 0,7 odstotka napram petodstotnemu povprečju. (Reports of the Dillingham Commission 1911e: 702)
20. To so bile britanski družbi Cunard Line in White Star Line iz Liverpoola ter nemški Hamburg-Amerika Linie iz Hamburga in Norddeutscher Lloyd iz Bremna.
21. Nordatlantischer Dampferlinienverband ali Severnoatlantska ladjarska zveza. Znana je bila tudi po imenu *Zwischendeck pool* ali v dobesednem prevodu medpalubni kartel. *Zwischendeck* ali medpalube (v ang. *steerage*, ital. *interponte*) je bil na starih ladjah prostor pod palubo, kjer so izmenično prevažali tako tovore kot potnike – izseljence. Od tod izraza *Zwischendeckpassagiere* in *Steerage Passengers* za izseljence, ki sta ostala v veljavi tudi potem, ko so se ladje modernizirale in so sčasoma skupna ležišča zamenjale kabine. Izraz pa je imel tudi pravno veljavo, saj je bila izseljenska zaščitna zakonodaja namenjena prav medpalubnim potnikom, ki so jih enačili z izseljenci oziroma s potniki tretjega, najcenejšega potovalnega razreda, v katerem je potovala velika večina čezoceanskih izseljencev in povratnikov.
22. Bila je last lošinjske ladjarske družine Cosulichov. Ti so se v devetdesetih letih preselili v Trst in jo leta 1900 prevzeli od angleških podjetnikov Burrellov (Kalc 1992: 481).
23. Organizacija je bila najbolj dodelana v Nemčiji. Tu so v devetdesetih letih razvili policijski in zdravstveni varnostni kontrolni sistem, ki je že na državni meji z Rusijo in Avstrijo na vstopnih postajah registriral potnike, namenjene v nemška pristanišča. Tja so jih vodili skozi poseben koridor (nekatere v zaprtih konvojih), da bi promet potekal brez stikov z nemškim okoljem in daleč od pogledov javnosti (Sielemann 1994). Nemčija je močno ščitila svoje ladjarske družbe z omejevanjem delovanja tujih družb in s šikaniranjem izseljencev v tranzitu proti tujim pristaniščem. Italija je prav tako skušala izseljenski posel na svojem ozemlju zagotoviti italijanskim ladjarjem. Tuje ladje je med drugim izključevala s predpisi o tehničnih značilnostih ladij. V Avstriji je bila organizacija slabša in v glavnem prepuščena sama sebi. Tako se je proti italijanskim izseljenskim pristaniščem mimo Trsta z vlakom peljalo na deset tisoče izseljencev iz Vzhodne Evrope in same Avstrije. (Prim. Kalc 1992; 2014b.)

24. Spremenila se je v delniško družbo z uradnim imenom *Vereinigte österreichische Schifffahrtsaktiengesellschaft* ali Avstrijska paroplovna delniška družba (Kalc 1992: 481).
25. Čez Trst se je v obdobju 1903–1914 izselilo manj kot sedem odstotkov izseljencev iz avstrijskih dežel, medtem ko se je čez Reko izselila četrtna izseljencev iz ogrske polovice monarhije (Kalc 1992: 482).
26. V Trstu je z ustrezno opremljenim objektom za sprejemanje potnikov razpolagala samo Austro-Americana, medtem ko so potniki Cunard Line in kanadske družbe Canadian Pacific Railway Company na odhod čakali razpršeno po raznih penzionih in zasebnih sobah (Kalc 2015b). Za dodatne prostore je morala poskrbeti tudi Austro-Americana, saj je bila kapaciteta penziona omejena na 900 gostov. Pogosto so jih sprejemali veliko več, zaradi česar je prihajalo do zdravstvenih in drugih težav. Šele leta 1913 so stavbo modernizirali in kapaciteto povečali na 3.000 gostov (Bertuzzi, Fait 2010: 81). Na Reki so bile organizacija in razmere za izseljence boljše, ker je leta 1908 država dala zgraditi namenski Hotel za emigrante, ki je lahko sprejel 2.500 gostov in je imel visoke bivalne standarde (Rotim Malvić 2015).
27. Medtem ko so skoraj vsi izseljenci iz Kranjske in Štajerske odhajali v ZDA, je bila tretjina iz Avstrijskega primorja, skoraj izključno Furlanov, namenjena v Južno Ameriko.
28. 88.000 iz avstrijske polovice monarhije (največ iz Galicije in Dalmacije), 36.000 iz ogrske polovice (od tega 19.000 iz Hrvaške), 8.000 iz Bosne in Hercegovine; med izseljenci iz drugih držav (89.000) so prevladovali potniki iz Rusije (48.000), preostali so prihajali večinoma iz balkanskih držav in Italije. Zlasti med izseljenci iz Galicije in Rusije je bilo veliko Judov, zato je od leta 1908 v mestu deloval Odbor za pomoč judovskim izseljencem. (Kalc 1992: 480, 484–485)
29. Prej je bilo ameriškim podjetjem dovoljeno neposredno najemati delovno silo v tujini in jim kreditirati potne stroške. Praksa rekrutiranja, ki so ga opravljale ladjarske družbe, se je močno razširila v sedemdesetih letih 19. stoletja, ko se je v centrih rudarstva in težke industrije okrepilo delavsko gibanje, proti kateremu so velekapitalisti nastopali z rekrutiranjem evropskega delavstva. (Puskás 2000: 97)
30. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Reg II./21 (V.); Reg 1/1004, fol. 308–312.
31. Leta 1910 je v Domžalah in okolici živel 276 prebivalcev z domovinsko pravico na Tirolskem (Valenčič 1958: 64–65).
32. Na Kočevskem, kjer se je število prebivalstva zmanjšalo tudi iz narodnostnih vzrokov, je bila leta 1936, z izjemo Kočevja, prazna vsaka tretja do četrta hiša (Ferenc 2001).
33. Odprtje javnih slovenskih šol v mestu je italijanska nacionalno-liberalna uprava preprečevala na podlagi logike razmejevanja občine na italijansko mesto in slovensko okolico (Debelli Turk 1980).
34. Narodni sestav se je sicer občutno spremenil: leta 1890 so na območju živel skoraj izključno Slovenci (77,8 odstotka) in Italijani (22 odstotkov); dvajset let pozneje je

- bilo prvih slabih 60 odstotkov, drugih slabih 27 odstotkov; tem je treba prišteti še mnoge Italijane med priseljenci iz inozemstva (8 odstotkov), od drugih pa so prevladovali Nemci (Spezialortsrepertorium 1894: 7; Spezialortsrepertorium 1918: 4).
35. Kontrole so postale ob koncu stoletja vse strožje, in vse več žensk, ki so pripotovale brez spremstva, so oblasti zadrževale, dokler jih niso osebno prevzeli tisti, h katerim so prihajale in ki so jamčili, da ne bodo postale breme gostujoče države. Namen tega nadzora je bilo tudi preprečevanje prostitucije, zaradi česar je leta 1907 stopil v veljavo Zakon o deportaciji prostitutk. Neporočena dekleta so morala zato ob vstopu priseljenkim komisarjem odgovarjati tudi na vprašanja o spolnih izkušnjah. (Steidl 2017: 230; Kulihova 2019: 240)
  36. Upoštevati je treba, da je zaposlovanje žensk v poklicni statistiki navadno številčno podcenjeno, ker so ženske na mnogih delovnih področjih stopale na delovni trg za krajša obdobja in zaradi tega izpadale iz evidence. Nestalnost in statistična »nevidnost« ženskega zaposlovanja sta značilni lasti za zakonske žene, ki jim je družbena ideologija pripisovala prvenstveno skrb za dom in družino. Zakonski stan je zato diskriminanta in deformativni dejavnik v statističnem izkazovanju pridobitnosti oziroma nepridobitnosti žensk ter dela žensk nasploh. To je vse do druge svetovne vojne značilno tudi za statistiko ZDA. (Prim. Pescarolo 1996: 299–300; Goldin 1998; Kalc 2014a: 16.)
  37. Med priseljenci iz Goriške je bilo leta 1910 53 odstotkov žensk, med kranjskimi 60 odstotkov, med tistimi iz Koroške pa kar 66 odstotkov. Izrazitejši presežek žensk iz teh dežel je bil značilen vse od 18. stoletja. Povezan je bil s specializacijo zaposlovanja pri služenju po domovih. (Kalc 2008; 2014a: 15)
  38. V Elyju na meji med Minnesoto in Kanado, na primer, je bilo leta 1895 med stalno naseljenim slovenskim prebivalstvom razmerje med ženskami in moškimi 100 : 165, okrog leta 1910 pa 100 : 200. Med srbskimi priseljenci je bila maskuliniteta neprimerno bolj poudarjena, saj je na vsako žensko prišlo osem moških (Mackaman 1998: 12 po Klemenčič, Šeruga 2019; Nemanic 2007: 189). Leta 1930 je bilo med clevelandskimi Slovenci še vedno 20 odstotkov več moških kot žensk (Klemenčič 1995: 105).
  39. Iz raziskave o porokah v hrvaških župnijah v Clevelandu v letih 1903–1914 izhaja, da je 90 odstotkov hrvaških in 85 odstotkov slovenskih priseljencev in priseljenk prve generacije poročilo partnerje lastne narodnosti. Pri drugi generaciji so bile tri poroke na štiri mešane (Čizmić 2002: 46–47).
  40. Raziskava se ukvarja s priseljenci iz Avstro-Ogrske in temelji na popisih prebivalstva za leti 1910 in 1930. Leta 1910 (na sicer zelo majhnem vzorcu) je bilo med slovenskimi moškimi, ki so se poročili v ZDA, 1,9 odstotka mešanih zvez, med ženskami 5,2 odstotka; leta 1930 sta odstotka narasla na 6,6 oziroma 11,6. (Steidl idr. 2017: 224)
  41. Kljub temu da se je na Slovenskem v istem obdobju stanovanjska kultura modernizirala (v mestih večsobna stanovanja, ki so odgovarjala zahtevam zasebnosti,

- na podeželju zidane hiše namesto lesenih), je bilo pred prvo svetovno vojno v mestih le šest odstotkov stanovanj opremljenih s kopalnico (Studen 2005b).
42. Med osrednjimi vprašanji je bilo tudi vodenje zanesljive statistike o izseljevanju. Tudi to je, kljub izdelavi načrta za inovativni statistični sistem, ostalo nerešeno. (Englich 1911: 106–120; Kalc 1996b: 59)
  43. Ob izbruhu ameriške krize leta 1907, ko se je v domovino vrnilo nadpovprečno število izseljencev, so, da bi lahko ukrepale v primeru težjih socialnih primerov, po posebnem nalogu deželnih oblasti okrajna glavarstva in občine poročale o socialnem položaju povratnikov. V tem primeru so se na Postojnskem veselili povratka kakih 200 izseljencev iz Amerike, v okraju je namreč primanjkovalo delovne sile v kmetijstvu in pri gradnji nekaterih pomembnih javnih objektov. Arhiv Republike Slovenije, *Okrajno glavarstvo Postojna*, Šk. 27: 7013/1908 Rückwanderung aus Amerika.
  44. Sama avstrijska ladjarska družba Austro-Americana je v prvih letih delovanja prepeljala v Ameriko na stotine potnikov brez dokumentov, med njimi mnoge vojaške zavezance. Na ladje jih je vkrcala mimo policijskih in sanitetnih kontrol in jih za vstop v Ameriko opremila s ponarejenimi italijanskimi ali turškimi potnimi listi. (Kalc 2014b)
  45. Ilustrativen je primer poslovneža Jožefa Pauline, ki je bil med drugim uradni agent ladjarske družbe Hamburg-Amerika Linie v Ljubljani. V tekmovanju s konkurenco je proti pravilom aktivno propagando na podeželju vodil s širjenjem plakatov, brošur in celo slovarjev, ljudi vabil k izseljevanju prek osebnih pisem, izkoriščal je zveze, ki jih je imel na terenu kot zavarovalni agent, plačeval je železničarje, postreščke na postajah, mitničarje in druge, da so usmerjali ljudi v njegovo agencijo, ovajal je konkurenčne agente policiji, izseljence opremljal s ponarejenimi potnimi listi ipd. Ko mu je bila agencijska koncesija odvzeta, je dejavnost pod krinko potovalne pisarne nadaljeval kot neuradni posrednik za druge evropske agencije, dokler mu po nešteti prijavih, kaznih in obsodbah ni bila za vedno odvzeta koncesija za obrt. (Umek 1967)
  46. Za to si je prizadeval tudi slovenski konzul Ivan Švegl, ki je leta 1909 služboval v Montrealu (Rahten 2018: 61).
  47. Leta 1907, na primer, so v domu Avstrijske družbe oskrbeli skoraj 15.000 migrantov, v spornih primerih posredovali pri priseljenski upravi in ponujali razne vrste asistence. V društvu je delovala tudi posredovalnica za delo. Med člani organizacije sta bila tudi Nikola Tesla in Frank Sakser, ravnatelj Avstrijskega doma pa je bil soustanovitelj slovenske Rafaelove družbe v New Yorku, Avgust Jakopič. (Anon. 1908; Friš 1995: 310)
  48. Avstrija je namreč poznala dve vrsti tujcev: pripadnike tujih držav ali inozemce (*Ausländer*) in tujce (*Fremde*) ali avstrijske državljanke, ki niso imeli domovinske pravice v določeni občini (Becker 2010: 34).

49. Sistem se je začel v osemdesetih letih spreminjati, od leta 1901 pa so lahko priseljenci skupaj z družinskimi člani neovirano pridobili domovinsko pravico tam, kjer so neprekinjeno bivali deset let (Komlosy 2003: 161–165).
50. Velike izgube, ki jih je zaradi migracij znotraj avstrijskega državnega ozemlja in asimilacije utrpelo slovensko prebivalstvo, so na podlagi reduktivnih kriterijev določanja slovenskega jezikovnega ozemlja in jezikovne pripadnosti prebivalstva poudarjali tudi avstrijski demografi (Pfaundler 1907; Hecke 1913; Valenčič 1990a: 60–61).
51. V letih 1910–1912 je avstro-ogrski konzulat v Clevelandu v korist avstro-ogrskih priseljencev in njihovih družin v domačem kraju izposloval za skoraj sedem milijonov kron zavarovalnih izplačil, preostankov mezd, zapuščin, odškodnin, preživnin in drugih denarnih zneskov. Največ priseljencem iz Galicije, na drugem mestu pa so bili priseljenci iz Kranjske z več kot 150.000 kronami (OeStA, AVA, K. u. k. Handelsministerium, Fasz. 1924, 39634, 28. 2. 1914).
52. Konzuli z znanjem slovenščine v ZDA so bili Viktor Krenner, ki je leta 1912 služboval v Clevelandu, Ivan Švegl, ki je med letoma 1899 in 1904 služboval na generalnem konzulatu v Chicagu in nato v Pittsburghu, med letoma 1907 in 1909 v New Yorku, leta 1913 v Denverju in leta 1914 v St. Louisu, ter vicekonzul v Pittsburghu in Denverju Josip Goričar, ki je leta 1911 postal konzul v San Franciscu. (Rahten 2018: 45–52, 57, 82, 88, 94) Drugi slovenski oziroma slovensko govoreči konzuli in uradniki so službovali v balkanskih državah, Turčiji in Egiptu (Deutsch 2017).
53. Pomembno poglavje italijanske zakonske ureditve je bil sistem za izseljenska denarna nakazila v domovino (Sori 122–123). Medtem ko je italijanska država v ta namen podprla odprtje filiale Bance di Napoli v New Yorku, kar je pomenilo meriti se z ameriškimi bankami, ki so si prizadevale zadržati prihranke priseljencev v Ameriki, so v Avstriji leta 1914 še vedno razpravljali, kako omogočiti varnejši dotok denarja, ki je v domovino prihajal skozi številne kanale in se ga je del med potjo tudi izgubil (OeStA, AVA, K.u. k. Handelsministerium, Fasz. 1920, 2758/138, 26. 1. 1914).
54. Možnosti, ki jih je ponujala zakonodaja, so se pokazale v boju s severnoatlantskim ladjarskim kartelom. Ogrska vlada je takrat grozila s prepovedjo izseljevanja preko tujih pristanišč in z zagotovitvijo celotnega prometa angleški družbi Cunard Line na Reki. (Prim. Chmelar 1974; Kalc 1992.)
55. To so bili slovenski poslanci v dunajskem parlamentu: Fran Šuklje, Ivan Šušteršič, Ignacij Žitnik in Janez Evangelist Krek.
56. Ogrska je hkrati skušala promovirati vračanje izseljencev madžarske narodnosti, patriotično usmerjenih in po možnosti poklicno izobraženih, ki bi pripomogli k številčni in duhovni krepitvi konstitutivnega madžarskega naroda (Phelps 2013: 150, 186; Poznan 2017).
57. Zemljiški veleposestniki na Goriškem in v Gradiški so bili najglasnejši zagovorniki omejevanja izseljevanja kolonov in agrarnega proletariata, saj je uhajanje

- cenene delovne sile načenjalo temelje tradicionalnega družbenega reda in gospodarskega sistema. Zato je odhajanje v Južno Ameriko na tem območju obenem dobilo tudi pomen razrednega boja. (Benvenuti 1982)
58. Med temi ustvarjalci so Zofka Kveder, Oton Župančič, Ivan Tavčar in Fran Saleški Finžgar, med izseljenci pa zlasti Ivan Molek.
  59. Poziv za pripadnike »prve rezerve« (21–28-letne) so 28. julija 1914 izdali Generalni konzulat v New Yorku in drugi konzulati v ZDA, naslednje dni so ga priobčili tudi časopisi priseljenskih skupnosti.
  60. S tem stališčem je prednjačil liberalno usmerjeni *Glas naroda*.
  61. Ob štetju leta 1910 jih je bilo 79.000. Več tujih državljanov je bilo le iz Ogrske (301.000) in nemškega rajha (126.000) (Österreichische Statistik 1913: 10*).
  62. ÖSA, Kriegsarchiv, Armeeeoberkommando, Evidenzbüro, K. 3753, Res. 4801/ Subbeilage, Südslavische Bewegung, avgust 1917.
  63. Ocene se občutno razhajajo. Po nekaterih je v obdobju 1919–1923 dotok znašal med 26 in 27 milijoni dolarjev (Miletić 2009: 158). Drugi viri navajajo znatno višje številke, in sicer za leto 1919 60 milijonov dolarjev, po zaprtju priseljavanja v ZDA leta 1924 med 20 in 40 milijoni dolarjev letno, medtem ko naj bi pred prvo svetovno vojno dosegal do 150 milijonov (Govorchin 1961: 107).
  64. Tu je uradna jugoslovanska statistika pomanjkljiva. Že leta 1929 je šel v Nemčijo kontingent 880 delavk in delavcev (Drnovšek 2012: 147).
  65. Zakonodajo so uvedli v treh korakih: najprej, julija 1921, z Uredbo o izseljevanju, tej je marca 1922 sledil nekoliko preoblikovan Zakon o izseljevanju, leta 1923 pa je stopil v veljavo še Pravilnik za izvrševanje Zakona o izseljevanju, ki je natančneje osvetlil posamezne člene in tolmačil ideološke smernice migracijske politike.
  66. Davek na potni list za čezoceanske dežele, uveden leta 1911, je znašal 250 din ali 50 dolarjev na osebo. Povprečna delavska dnevnicca je takrat bila tri din. Davek naj bi bil ukrep za varovanje izseljencev pred izseljenskimi agenti in ladijskimi družbami, v resnici so za njimi stali vojaški interesi v času, ko se je država pripravljala na vojno s Turčijo. (Miletić 2009: 87–88)
  67. Omeniti je treba predvsem Arturja Benka Grada Bojničkega, Fedorja Aranickega in Miroslava Bartulico, ključne osebnosti jugoslovanske izseljenske službe. Prvi je kot statistični, pravni in ekonomski strokovnjak izdal številne študije o migracijah in zasedal razne položaje v izseljenski službi v celotnem medvojnem obdobju (Dimitrijević 2012). Aranicki, vodja Izseljenskega komisariata v Zagrebu, nato šef oddelka za izseljevanje na Ministrstvu za socialno politiko in narodno zdravje v Beogradu ter zastopnik Jugoslavije pri mednarodnih forumih o delu in migracijah, je sodeloval pri sklepanju pogodb o delu in zaščiti jugoslovanskih delavcev med Jugoslavijo in drugimi državami (Bartulica 1971). Bartulica je bil predsednik Zveze izseljenskih organizacij (SORIS) in urednik publikacij z migracijskimi temami ter član izseljenske službe.

68. Sredstva te politike so postali tudi begunci iz Julijske krajine. Kot je bilo že omejeno, so jih že na začetku dvajsetih let naselili na madžarska območja v Prekmurju. Podobno se je dogajalo v južnih jugoslovanskih pokrajinah. V Bistrenici, kjer so primorski kolonisti nadomestili turške prebivalce, ki so se odselili v Turčijo, so postali sami predmet velikosrbske raznarodovalne politike, saj so jim posrbili imena in priimke, večina pa je tudi prestopila v pravoslavje. (Makuc 1986)
69. V letih 1924 in 1925 je delež dosegel skoraj polovico, v povprečju pa je v razdobju 1921–1928 emigriralo 47 pripadnikov teh dveh narodnih skupnosti na 10.000 prebivalcev, medtem ko jih je med konstitutivnimi narodi odšlo manj kot 10. Do narodnih manjšin je država vodila diverzificirano izseljensko politiko, nekatere je enačila z »nacionalnim« elementom. (Miletič 2009: 109–121)
70. Na začetku tridesetih let je bilo na zunanjem ministrstvu med 214 uslužbenci le 11 Slovencev, v naslednjih letih se je število nekoliko povečalo. Med letoma 1922 in 1927 je kot izseljenski komisar Kraljevine SHS v ZDA delal Etbin Kristan, že leta 1920 bi moral biti za ta položaj imenovan Ivan Švegel, predvojni avstro-ogrski konzul v ZDA in Kanadi, ki je poznal migracijsko problematiko, a do imenovanja ni prišlo. V Franciji pa je v prvi polovici tridesetih let kot izseljenski komisar in eden redkih slovenskih strokovnjakov za vprašanje delovnih migracij in migrantov služboval duhovnik Alojzij Kuhar. (Vovko 1988: 571; Rahten 2018: 160–161, 183; Osojnik, Verdinek 2019)
71. Klemenčič navaja za leto 1920 »po teh podatkih«, namreč po ljudskem štetju glede na materni jezik, različne številke, od »okrog 208.552« (Klemenčič 2001c: 179) do »okrog 228.000« (Klemenčič 2001d).
72. Na prelomu tisočletja je bilo število članov SNPJ, zdaj s sedežem v Imperialu v Pensilvaniji, več kot 54.000. KSKJ (ta je od leta 1962 delovala pod imenom Ameriško-slovenska katoliška jednota – American Slovenian Catholic Union) je imela tedaj preko 32.600 članov, Ameriška bratska zveza (nekdanja JSKJ) jih je imela okoli 16.100 in Ameriška dobrodelna zveza okoli 15.400, medtem ko je imela Zapadna slovanska zveza približno 6.500 članov (Klemenčič 2001d).
73. Za primerjavo: leta 1909 je članstvo SNPJ vključevalo 4.802 moška in 300 žensk (Blagotinšek Turk 2001: 106).
74. Ameriška zakonodaja jasno razmejuje etnične bratske zavarovalniške organizacije od profitnih zasebnih zavarovalnic – prve imajo npr. v primerjavi z drugimi določene davčne olajšave (Susel 1996: 101). Morda je to dodaten razlog za nepričakovano dolgoživost nekaterih slovenskih etničnih organizacij, ki poleg zavarovalniške dejavnosti še vedno skrbijo za ohranjanje slovenskih tradicij ter za živahno družabno in kulturno življenje svojih članov.
75. Že leta 1894 so clevelandski Slovenci zgradili cerkev sv. Vida in ji leta 1912 dodali še slovensko ljudsko šolo. Ta je imela na vrhuncu, leta 1922, kar 1.680 učencev. Sobotna slovenska šola pri sv. Vidu, prvi slovenski župniji v Clevelandu, še vedno deluje, pouk poteka dvakrat mesečno, župnija pa še danes izdaja dvojezični *Bilten*.

76. Škofovski naslov so dosegli: Friderik Irenej Baraga (1797–1868) kot najznamenitejši med njimi, Ignacij Mrak (1810–1901), Jakob Trobec (1838–1921), Janez Vrtin (1844–1899) in Ivan Stariha (1845–1915). Za primerjavo: ameriški Poljaki so tvorili eno osmino vseh katolikov v ZDA in so imeli leta 1908 enega škofa (Friš 1999: 12–13).
77. V stavbi je bilo enajst uradov, sedem trgovin, sokolska telovadnica, čitalnica itd. Prostore so poleg slovenske šole najemali različni pevski zbori, dramska šola pod vodstvom Avguste Danilove, potniška agencija, fotografski studio, šola moderne umetnosti pod vodstvom Gregorja Peruška, slovenski narodni muzej, sedež Slovenske dobrodelne zveze in skoraj 100 društev in organizacij (Valenčič 2001: 189).
78. Prekmurški in porabski Slovenci v ZDA (in drugod) so bili v več pogledih posebnost med slovenskimi izseljenci. Njihova regionalna identiteta je bolj prihajala do izraza kot pri drugih Slovencih v ZDA že zato, ker so v svojih podpornih in kulturnih društvih, časopisih in literarnih delih uporabljali prekmurščino. Vprašanje njihovega slovenstva je bilo tudi sicer večkrat predmet političnih razhajanj znotraj skupnosti. Slovenska etnična pripadnost mnogih članov skupnosti je namreč po prvi svetovni vojni naletela na politične pritiske aktivistov madžarskega gibanja v ZDA za ohranitev madžarske narodnostne in državljanske identitete med izseljenci iz Ogrske. Ti pritiski so bili povezani s prizadevanji, da bi Prekmurje »vrnili« v meje nove madžarske države. (Kuzmič, M. 2001a: 100–139)
79. Po letu 1922 se je društvo imenovalo Prvo szlovenszko bratovszcine pomágajoucse drüstvo vu Ameriki (Kuzmič, M. 1996b: 357; Mladineo 1937: 9, citirano v Friš 1994: 40).
80. Clevelandski Slovenci in njihovi potomci so dali tudi celo vrsto pomembnih imen v politiki mesta in države Ohio. V tridesetih letih 20. stoletja so imeli kar štiri člane v mestnem svetu (Klemenčič 1992; 2001d). Najbolj znan tamkajšnji Slovenec je bil Frank J. Lausche (1895–1990), clevelandski župan v letih 1942–1944, guverner Ohia v letih 1945–1947 in 1949–1957 ter član ameriškega senata v obdobju 1957–1969.
81. Med njimi je treba omeniti Dorothy Kamenshek (1925–2010), ki je leta 1943 postala najboljša igralka v vseameriški dekliški profesionalni baseball ligi in ki je navdihnila upodobitev junakinje filma *A League of Their Own*; v filmu jo je upodobila Geena Davis (Valenčič, Milharčič Hladnik 2011).
82. Politik, pisatelj in dramatik Etbin Kristan (1867–1953) je do leta 1914 vodil Jugoslovansko socialdemokratsko stranko. Med prvo svetovno vojno in nato še tri desetletja (1921–1951), po krajši vrnitvi v domovino leta 1920, ko je bil izvoljen v ustavodajno skupščino, a se je mandatu odrekel, je deloval v ZDA kot pisatelj, novinar in urednik ter gonilna sila politične akcije slovenskih Američanov v času obeh svetovnih vojn.
83. Janez (Juan, Ivan) Benigar (1883–1950) se je v Argentino priselil leta 1908 in tam do smrti živel med Mapuči oziroma Aravkanci, staroselci, katerih življenje, kultu-

ro in jezik je preučeval, poskušal izboljšati njihove življenjske razmere in si prizadeval za njihove pravice. Z dvema staroselskima ženama je imel 17 otrok. Za svoje delo je prejel več priznanj in bil član Narodne akademije za zgodovino. (Lipovec Čebtron 2017; Žigon Zv. 1999: 93–101; Jevnikar, Mislej 1999: 11; Horvat 1997: 37–38)

84. Jože Prešeren (2001: 120) omenja še slovensko podporno društvo Beritoga (pomenovano po obalnem mestu v bližini São Paula), ki je delovalo med svetovnimi vojnami in še vse do sedemdesetih let 20. stoletja.
85. Med danes manj znanimi slovenskimi komunisti v Franciji je bil rudar in politični aktivist Ignac Tratar (1895–1959), član Komunistične stranke Francije od leta 1933. Njegova življenjska zgodba morda še bolje od bolj imponantnih življenjskih poti zgoraj naštetih komunistov ponazarja dramatično usodo tedanjih slovenskih borcev za delavske pravice. Leta 1924 je bil zaradi organiziranja stavk pregnan iz zasavskih revirjev, zato se je naslednje leto z družino izselil v Francijo. V letih 1925–1934 je deloval med slovenskimi rudarji v Merlebachu in okolici. Bil je aktiven v več klubih rudarskega sindikata in med drugim soustanovitelj slovenskega kolesarskega društva v Stiring-Wendlu. Tu je organiziral partijsko celico za Slovence in rdečo pomoč, leta 1934 pa je ob prvomajskih manifestacijah ponovno izgubil delo v rudniku. Do konca leta je deloval med Slovenci v drugih krajih Francije, nato se je moral z družino vrniti v domovino, kjer je nadaljeval ilegalni aktivizem. Bil je soustanovitelj Komunistične stranke Slovenije leta 1937 na Čebinah in član prvega centralnega komiteja KSS. Med drugo svetovno vojno je bil v italijanskih in nemških taboriščih, po koncu vojne pa se je distanciral od tedanjega centralnega komiteja stranke. (Arhiv Republike Slovenije, fond CK KPS/ZKS 1945–1990, mapa Ignac Tratar; Deželak Barič 2017; F. T. 1980: 5)
86. Po drugi svetovni vojni se je poleg izgnancev za vrnitev prijavilo tudi 8.000 predvojnih slovenskih priseljencev v Srbiji, skupno je bilo v Slovenijo namenjenih okoli 14.000 oseb. Do avgusta 1945 se je v Slovenijo vrnilo le 6.800 ljudi.
87. Primer prvega je združitev heerlenskega *Rafaela* z ljubljanskim *Izseljeniškim vestnikom* (od leta 1934 *Izseljenškim vestnikom*) leta 1935. Odtlej je kot *Izseljenški vestnik Rafael* izhajal v Ljubljani (Drnovšek 1992: 287–289). Primer drugega je izseljenški mesečnik *Naš zvon* (1925–1927), ki je najprej izhajal v Nemčiji, nato pa v Kranju (Drnovšek 2012: 151).
88. Prvo utopično naselbino Peace Union Settlement je Smolnikar ustanovil leta 1843 v kraju Deerfield pri Limestoneu v Pensilvaniji, a je po letu dni propadla. Drugi njegov neuspešen poizkus je bila leta 1859 ustanovljena utopična naselbina Peace Union Center v kraju Donnaly Mill v Racoon Valley, prav tako v Pensilvaniji. Poizkusov utopičnih naselbin je bilo več. (Cesar Nedzbala 1990)
89. Do druge svetovne vojne je *Prosveta* izhajala večinoma v slovenščini, od leta 1926 je imela le angleško stran za tiste potomce slovenskih priseljencev, ki niso dobro obvladali slovenščine (več o tem Christian 1992a).

90. V tej periodiki je izšla glavnina prekmurskih literarnih besedil v ZDA. Osrednja prekmurska avtorja sta bila Aleksander Kardoš in Jožef Novak.
91. Slovenci so v tem času predstavljali 14 odstotkov priseljencev iz Jugoslavije (Kocjančič b. l.).
92. Irene Mislej (2002: 152) poudarja, da v predvojni skupnosti argentinskih Slovencev na vodilnih položajih ni bilo žensk (predsednice društva, urednice časopisa), so pa bile kulturne delavke, režiserke, pevovodkinje, učiteljice itn.
93. Od teh jih Bajec (1980) navaja le pet, medtem ko je v Drnovškovih študijah (npr. 1992) seznam naslovov bistveno daljši.
94. Primerjava s slovaško izseljensko periodiko v ZDA ne preseneča. Ameriški Slovaki so samo v letih 1885–1918 začeli izdajati kar 121 listov, a jih je več kot polovica propadla v manj kot letu dni. Kljub temu so leta 1918 izdajali še 41 časopisov (Stolarik 1992: 166), medtem ko so jih Slovenci v ZDA tega leta izdajali 20 (Grafikon 11 v prilogi). Za primerjavo: v letih 1902–1903 se je v ZDA priselilo 32.892 Hrvatov in Slovencev ter 34.412 Slovakov (Stanonik 1997: 24).
95. Za primer: Centralna slovenska knjižnica v Belgiji, ustanovljena v Eysdnu leta 1930, je bila kar na domu vsakokratnega knjižničarja, medtem ko je bilo v Franciji v tridesetih letih kakih šest slovenskih knjižnic.
96. Literarna dejavnost slovenskih izseljencev in njihovih potomcev je bila za obdobje, ki ga obravnavamo, v preteklosti že celovito predstavljena (Žitnik, Glušič 1999; Žitnik, Petrič 1997). Glavnina tukajšnjega orisa zato temelji predvsem na obeh navedenih delih in na številnih poznejših objavah avtorice tega poglavja (npr. Žitnik Serafin 2014b, 2014c).
97. Med avtorji teh pisem so npr. Franc Pirc, Friderik Baraga, Ignacij Mrak, Oton Škola, Lovrenc Lavtizar, Jakob Trobec, Jožef Buh in Peter Jeram.
98. Potopise v španščini in latinsko poezijo sta objavljala Mark Anton Kappus in Ferdinand Konšak. Friderik Baraga je avtor versko poučnih, poljudnoznanstvenih in jezikoslovnih besedil (npr. očipvejske slovnice in očipvejsko-angleškega slovarja) ter več del z versko vsebino v očipvejščini in otavščini. Baragov sošolec Andrej Bernard Smolnikar (1795–1869?), ki je omenjen že v poglavju o časopisju, je v ZDA objavil štiri obsežne knjige spominov in plemičnih razprav v nemščini, zadnjo tudi v angleškem prevodu. Poljudnoznanstvena dela sta poleg Barage pisala še Franc Šušteršič in Franc Pirc (1785–1880), medtem ko so poezijo v slovenščini med drugim objavljali Janez Čebulj, Oton Škola (1805–1874) in Franc Pirc. Biografije in slovensko poezijo je pisal tudi Jakob Trobec (1838–1921). (Stanonik 1999: 15–88)
99. Značilen primer priseljencev, ki se nikoli ni naučil angleščine in ki ni hotel sprejeti ameriškega državljanstva, opisuje novela Louisa Adamiča *The Old Alien By the Kitchen Window* (Adamic 1940).
100. Primer slabe izkušnje skupine izseljencev, ki so se takoj po prihodu na cilj globoko v notranjosti Braziliije odločili, da se vrnejo v domovino, je Andrej Kalc v *Edinosti*, Glasilu slovenskega političnega društva v Trstu, pod naslovom Iz Braziliije

- nazaj v Trst opisal v petih nadaljevanjih, ki so izhajali med 16. in 30. januarjem 1898.
101. Nekaj pričevanj in primerov podobnih izkušeni slovenskih migrantk opisujejo zgodbe v knjigi *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (Milharčič Hladnik, Mlekuž 2009).
  102. Domala vsi slovenski, ameriški in drugi adamičeslovci v svojih delih kot leto Adamičeve izselitve v ZDA navajajo letnico 1913. Podatki na kopijah dokumentov, ki jih je Janji Žitnik Serafin leta 2018 poslal sodelavec revije *Zarja – The Dawn*, David Sodac, podatki o Adamiču na seznamu potnikov ladje Niagara iz pristanišča Le Havre decembra 1912 ter podatki o njegovem prihodu v newyorško pristanišče še isti mesec, navedeni v njegovi izjavi o nameri za pridobitev ameriškega državljanstva (Declaration of Intention, december 1916), pa s tem dosedanje navedbe postavljajo pod vprašaj. Janji Žitnik Serafin se zahvaljujem za to informacijo.
  103. Marija Ipavec, spominski dnevniški zapis (fotokopije). Hrani: Goriški muzej, zbirka dokumentov zgodovinskega oddelka, ZG2/9/. Zapiske je pretipkal dr. Marko Klavora in me nanje opozoril, za kar se mu najlepše zahvaljujem. Zapiske na desetih straneh se brez uvoda začnejo in brez zaključka končajo, vmes pa nekaj delov manjka, kar pomeni, da se spominski dnevniški zapis Marije Ipavec ni ohranil v celoti. Izvirne dnevniške zapiske hrani avtorčin vnuk Miran Ipavec.
  104. Kjer ni drugače navedeno, so citati v besedilu iz dnevniških zapiskov Marije Ipavec.
  105. Težko si je predstavljati ločitev med levim in desnim bregom Soče, ko je vojna skupno življenjsko ozemlje razdelila na naše in tuje oziroma vojskujoče se strani na naše in tuje. Z gledišča Antona Bajta v Kanalu so Gorenjo vas obstreljevali »naši«, kar pomeni, da so ubijali »svoje« civilno prebivalstvo.
  106. Posamezne usode in sorodstvene vezi je Miran Ipavec avtorici pojasnil med pogovorom v Kanalu ob Soči 16. novembra 2018, za kar se mu najlepše zahvaljujem. Prav tako se za pomoč pri razumevanju ozadja dnevniških zapiskov zahvaljujem Marijanu Nanutu.
  107. V pismih se njeno ime pojavlja kot različne ljubkovalnice: Neli, Dani, Danilka, Nila itd.
  108. Pred veliko nočjo 1921, Felicitino pismo Francu, brez datuma.
  109. Frančevo pismo Feliciti, velikonočna nedelja 1921.
  110. Felicitino pismo Francu, 18. avgust 1921.
  111. Frančevo pismo Feliciti, 29. september 1921.
  112. Felicitino pismo Francu, 18. avgust 1921.
  113. Felicitino pismo Francu, 1. november 1921.
  114. Frančevo pismo Feliciti, 7. november 1921.
  115. Felicitino pismo Francu, 30. november 1921.

116. Felicito pismo Francu, 26. december 1921.
117. Pogovor z Nedo R. Bric, 23. avgust 2016.
118. Frančevo pismo Feliciti, 5. avgust 1922.
119. Felicito pismo Francu, februar 1924 (brez datuma).
120. Frančevo pismo Feliciti, 14. februar 1928.
121. Felicito pismo Francu, 5. december 1928.
122. Frančevo pismo Feliciti, 18. marec 1929.
123. Frančevo pismo Feliciti, 4. december 1929.
124. Frančevo pismo Feliciti, 4. december 1929.
125. Felicito pismo Francu, 16. junij 1930.
126. Mednarodni raziskovalni projekt je financirala nemška fundacija »Spomin, odgovornost in prihodnost«, ki je bila ustanovljena leta 2000, da bi izplačala odškodnino žrtvam prisilnega in suženjskega dela v tretjem rajhu in poskrbela, da se ohrani spomin na njihovo trpljenje. Iz Slovenije je pri projektu sodeloval Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
127. S Terezijo Černelič (roj. Cizel) se je avtorica pogovarjala 7. maja 2019 v Ljubljani. Posnetek hrani avtorica.
128. Najobsežnejša zbirka življenjskih pripovedi ljudi s Kočevskega z obsežnim spremnim besedilom, ki natančno prikaže vsakdanje življenje, predvsem pa zgodovinske razloge dramatičnih okoliščin trpljenja Kočevarjev in Slovencev s Kočevskega med drugo svetovno vojno (in po njej) v: Makarovič (2008).

PRILOGA: GRAFIKONI IN TABELE

Tabela 1: Absolutni naravni in dejanski prirasti ter selitveni saldi na ozemlju današnje Slovenije v obdobju 1857–1910 (v tisočih)

	1857–69	1870–80	1880–90	1890–00	1900–10
naravni prirast	92	81	98	108	135
dejanski prirast	62	48	52	34	53
migracijski saldo	-30	-33	-46	-74	-82
prebivalstvo konec obdobja	1.134	1.182	1.234	1.268	1.321
indeks rasti prebivalstva	100,0	104,2	108,8	111,8	116,5

Vir: Šifer (1962)

Tabela 2: Migracijski saldi, naravni in dejanski prirastek po okrajih 1870–1910 (brez avtonomnih mest Celje, Maribor, Ptuj, Celovec, Ljubljana in Gorica)

	Migracijski saldo						Naravni prirast	Dejanski prirast	Mig/nar prirast		
	Odstotni					Absolutni				Odstotki	
	1870–1880	1880–1890	1890–1900	1900–1910	1870–1910	1870–1910				1870–1910	1870–1910
Okraji ali mesta	-2,2	-4,7	-7,1	-7,4	-23,3	-27.559	41,5	18,2	-56,2		
Celje okraj	-2,2	-4,7	-7,1	-7,4	-23,3	-27.559	41,5	18,2	-56,2		
Ljutomer	-5,7	-2,4	-6,1	-6,0	-21,1	-5.275	31,0	9,9	-68,1		
Maribor okraj	-5,0	-3,9	-7,4	-5,2	-22,4	-18.740	35,5	13,0	-63,2		
Ptuj okraj	-4,5	-4,2	-8,7	-8,7	-27,3	-20.337	37,4	10,1	-73,0		
Brežice	-5,9	-7,7	-10,2	-7,2	-31,9	-14.677	41,4	9,5	-77,1		
Slovenj Gradec	-3,7	-4,1	-5,5	-11,0	-26,1	-10.322	35,7	9,6	-73,1		
Slovenska Štajerska	-1,9	-3,4	-5,4	-5,5	-17,6	-71.376	35,0	17,4	-50,3		
Slov. Štajerska brez mest	-4,1	-4,6	-7,6	-7,4	-25,1	-96.910	38,1	13,1	-65,7		
Šmohor	-5,2	-8,5	-9,0	-6,1	-29,4	-5.213	36,7	7,4	-80,0		
Celovec okraj	-0,2	1,3	-4,4	-1,0	-4,8	-2.826	26,4	21,6	-18,1		
Beljak	1,6	-0,7	-2,3	5,8	5,2	2.797	36,3	41,4	14,2		
Velikovec	-1,7	-4,7	-10,1	-5,8	-22,6	-11.861	20,5	-2,1	-110,3		
Slovenska Koroška	1,8	-1,3	-3,4	2,1	-1,0	-1.922	25,6	24,7	-3,8		
Slov. Koroška brez Celovca	-0,6	-1,9	-5,7	-0,5	-9,3	-17.103	28,6	19,3	-32,5		
Postojna	-7,0	-8,2	-8,1	-8,4	-31,9	-13.148	36,7	4,8	-86,9		
Kočevje	-2,9	-9,0	-12,5	-13,8	-42,2	-16.078	51,6	9,5	-81,7		
Krško	-3,9	-4,9	-7,6	-9,2	-26,9	-13.439	37,8	10,9	-71,0		
Kranj	-6,6	-5,0	-5,4	-8,6	-25,2	-13.583	24,4	-0,8	-103,4		
Ljubljana okraj	-2,9	-2,8	-7,0	-1,1	-15,2	-7.662	47,9	32,7	-31,7		

	Migracijski saldo						Naravni prirast	Dejanski prirast	Mig/nar prirast		
	Odstotni					Absolutni				Odstotki	
Litija	-2,6	-4,6	-12,1	-8,9	-31,0	-10.117	43,1	12,1	-72,0		
Logatec	-1,6	-4,4	-10,0	-10,8	-30,2	-10.633	46,9	16,7	-64,5		
Radovljica	-8,6	-4,6	2,3	1,3	-9,5	-2.543	36,5	27,0	-26,0		
Novo mesto	-2,2	-7,5	-8,4	-12,5	-32,9	-14.671	39,6	6,6	-83,2		
Kamnik	-3,5	-4,9	-9,8	-11,0	-30,4	-11.613	33,9	3,6	-89,5		
Črnomelj	-5,9	-12,0	-12,3	-12,7	-41,0	-12.162	24,5	-16,5	-167,3		
Kranjska	-2,8	-4,3	-6,5	-6,7	-21,6	-100.046	35,1	13,5	-61,5		
Kranjska brez Ljubljane	-4,3	-6,0	-8,3	-8,6	-28,5	-125.649	38,4	9,9	-74,2		
Trst	15,0	5,6	10,7	20,5	65,0	80.035	21,4	86,4	303,4		
Gorica okraj	-1,7	-6,6	-5,2	-6,8	-23,0	-12.926	54,8	31,7	-42,1		
Gradiška	-11,3	-10,3	-7,5	-1,8	-31,2	-20.793	62,1	30,9	-50,3		
Sežana	-9,0	-5,7	-8,1	-9,4	-33,3	-9.029	45,5	12,2	-73,1		
Tolmin	-7,8	-5,9	-6,4	-4,3	-24,0	-9.011	25,7	1,7	-93,3		
Goriška	-4,6	-6,0	-3,7	-1,6	-16,6	-33.825	44,3	27,8	-37,4		
Goriška brez Gorice	-7,4	-7,6	-6,7	-4,9	-27,6	-51.759	50,2	22,6	-55,0		
Koper	2,9	-3,0	-3,5	-5,1	-11,3	-6.995	55,1	43,8	-20,4		
Volosko	-3,6	-1,5	-2,1	1,4	-5,8	-2.177	52,0	46,2	-11,2		
Slovenska Istra	0,5	-2,4	-3,0	-2,7	-9,2	-9.172	53,9	44,7	-17,1		
Prekmurje	6,2	-1,5	-4,9	-9,5	-14,6	-9.426	54,5	40,0	-26,7		

Vir: Valenčič (s. d.: 161–172)

Tabela 3: Porazdelitev domovinskega prebivalstva po prisotnosti ob popisu 1900 (na 1.000 preb.)

Dežele	Domovinsko prebivalstvo je prisotno			
	v domovinski občini	drugje v domovinskem okraju	drugje v domovinski deželi	v drugi deželi
Slovenska Štajerska	486	260	190	64
Slovenska Koroška	476	210	164	150
Kranjska	684	99	93	124
Trst	900	0	0	100
Goriška	701	81	39	179
Slovenska Istra	813	38	43	106

Vir: Österreichische Statistik (1902: Tafel 1; Valenčič s. d.: 185–186)

Tabela 4: Število izseljencev iz Kranjske in priseljencev ter povratnikov slovenskega in hrvaškega porekla v oziroma iz ZDA v letih 1892–1915

Leto	Izseljenci iz Kranjske	Priseljenci v ZDA (Slo in Hr)	Leto	Izseljenci iz Kranjske	Priseljenci v ZDA (Slo in Hr)	Povratniki iz ZDA (Slo in Hr)
1892	2.107		1904	2.883	21.242	
1893	2.955		1905	6.334	35.104	
1894	1.996		1906	5.837	44.272	
1895	1.664		1907	6.528	47.826	
1896	2.898		1908	1.814	20.472	28.589
1897	1.118		1909	4.190	20.181	8.981
1898	1.619		1910	4.404	39.562	7.133
1899	3.328	8.632	1911	2.208	18.982	13.735
1900	2.857	17.184	1912	4.326	24.366	13.963
1901	4.504	17.928	1913	8.700	42.499	10.209
1902	5.119	30.233	1914	2.000	37.284	14.440
1903	6.512	32.907	1915		1.942	2.381
			Skupno	85.901	458.674	97.050

Podatki o izseljevanju iz Kranjske temeljijo na izdanih potnih listih in so povzeti po Drnovšku (1999), tisti o priseljevanju oziroma povratništvu pa po Willcoxu in Ferencziju (1929: 483–484, 476). Razen za leto 1896, ko je zajeto večje število izseljencev v Južno Ameriko, se statistika nanaša na izseljevanje v Severno Ameriko, pretežno v ZDA. Za leti 1894 in 1895, ko podatki v izvorni publikaciji manjkajo oziroma so pomanjkljivi, je število ocenjeno v primerjavi z ameriško statistiko priseljevanja Slovencev in Hrvatov (Willcox, Ferenczi: 483–484; tudi v Valenčič 1990b: 76). Za leto 1913, ko je znana le statistika prvega polletja, je bil podatek ocenjen na podlagi primerjave z ameriško priseljsko statistiko in statistiko izseljevanja iz Kranjske preko tržaškega pristanišča, za leto 1914 pa po analogiji s statistiko izseljevanja skozi Trst (Kalc 1992).

Tabela 5: Izseljevanje iz Kranjske v Ameriko (skoraj izključno ZDA) v letih 1892–1913 po okrajih in glede na število prebivalstva leta 1900 (v odstotkih)

Okraj	1892–95	1896–1900	1901–05	1906–10	1911–13	Skupno	% preb. 1900
Črnomelj	11,6	13,8	9,7	7,4	4,2	9,0	15,8
Kamnik	0,9	1,2	4,0	4,8	7,0	4,0	5,3
Kočevje	26,8	27,4	21,4	22,4	21,5	23,1	24,9
Kranj	1,9	2,8	4,2	5,1	6,4	4,4	4,2
Krško	10,9	4,3	7,2	6,5	8,2	7,0	6,1
Litija	5,2	4,6	5,3	4,9	6,0	5,2	6,8
Lj-mesto	0,6	0,4	1,7	1,5	0,9	1,2	2,1
Lj-okraj	9,3	10,1	11,8	11,0	9,8	10,8	9,2
Logatec	12,3	9,8	10,6	10,3	6,6	9,9	12,5
Novo mesto	19,8	15,7	15,4	15,7	16,9	16,0	15,2
Postojna	0,4	9,8	7,8	8,3	10,3	8,1	9,3
Radovljica	0,3	0,1	1,0	2,1	2,2	1,3	2,5
Skupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	9,7

Vir: Drnovšek (1999)

Tabela 6: Selitve iz jugoslovanske Slovenije v tujino v letih 1921–1939 (uradna statistika)

Leto	Prekomorske		Kontinentalne	
	Izselitve	Priselitve	Izselitve	Priselitve
1921	2.489	1.914		
1922	440	1.523		
1923	1.312	458		
1924	1.197	611		
1925	1.579	697		
1926	2.134	649		
1927	2.727	677	1.403	
1928	3.162	674	2.307	
1929	1.976	719	5.075	
1930	1.671	1.264	6.585	3.022
1931	703	507	4.032	3.402
1932	339	708	2.227	3.021
1933	307	258	2.111	1.506
1934	420	232	2.935	2.352
1935	408	188	2.920	1.942
1936	434	220	3.590	1.782
1937	557	319	6.865	2.886
1938	648	319	7.636	9.873
1939	435	164	15.345	11.353
Skupno	22.938	12.101	63.031	41.139
1927–39	13.787	6.249	63.031	41.139

Vir: Statistični godišnjak (1929–1939)

Tabela 7: Selitve iz jugoslovanske Slovenije v tujino (v tisočih)

Vrsta selitve	V vsem razdobju		Povprečno letno	
	1921–1931	1931–1939	1921–1931	1931–1939
PREKOMORSKE				
priselitve	9,2	2,9	0,9	0,3
odselitve	18,7	4,3	1,9	0,5
saldo	-9,5	-1,4	-1,0	-0,2
KONTINENTALNE				
priselitve	11,2	37,0	1,1	4,1
odselitve	24,4	47,7	2,4	5,3

Vrsta selitve	V vsem razdobju		Povprečno letno	
	1921–1931	1931–1939	1921–1931	1931–1939
saldo	-13,2	-10,7	-1,3	-1,2
SKUPNO				
priselitve	20,4	39,9	2,0	4,4
odselitve	43,1	52,0	4,3	5,8
saldo	-22,7	-12,1	-2,3	-1,4
SKUPAJ NA 1.000 PREBIVALCEV				
priselitve			1,8	3,7
odselitve			3,9	4,9
saldo			-2,1	-1,2

Vir: Vogelnik (1965: 62)

Tabela 8: Prekomorsko izseljevanje iz jugoslovanske Slovenije v letih 1929–1939 po državah priseljevanja

Leto	ZDA	Kanada	Argentina	Urugvaj	Amerika drugo	Avstralija	Drugo	Skupno
1929	836	482	325	231	26	2	4	1976
1930	918	369	325	115	9		5	1671
1931	542	68	48	47	1			703
1932	251	54	25	5	4			339
1933	187	90	25	3	2			307
1934	236	112	51	8	3	2	8	420
1935	225	96	73	5	1	8		408
1936	223	92	90	8	4	9	8	434
1937	375	97	68	12	1	2	2	557
1938	465	103	63	9	2	5	1	648
1939	296	92	31	1	3	8	4	435
Skupno	4554	1655	1124	441	56	36	32	7898
Odstotki	57,7	21,0	14,2	5,6	0,7	0,5	0,4	100,0

Vir: Statistični godišnjak (1929–1939)

Tabela 9: Izseljevanje iz jugoslovanske Slovenije v evropske države v letih 1929–1939

Leto	Francija	Nemčija	Avstrija	Belgija	Nizozemska	Českoslovska	Italija	Drugo	Skupno
1929	1.722	345	1.242	1.158	279	14	163	152	5.075
1930	3.634	1.921	484	146	271	16	11	102	6.585
1931	2.453	1.088	383	6	23	4	21	54	4.032
1932	1.506	457	213	13	16	4	4	14	2.227
1933	1.898	2	70	12	124	1	0	4	2.111
1934	2.203	262	344	13	6	76	8	23	2.935
1935	2.013	442	357	4	6	57	0	41	2.920
1936	3.027	228	284	5	1	36	5	4	3.590
1937	4.249	2.238	258	52	4	20	4	40	6.865
1938	2.566	4.773		222	4	21	18	32	7.636
1939	1.916	13.310		66	7	1	6	39	15.345
Skupno	27.187	25.066	3.635	1.697	741	250	240	505	59.321
Odstotki	45,8	42,3	6,1	2,9	1,2	0,4	0,4	0,9	100,0

Vir: Statistični godišnjak (1929–1939)

Tabela 10: Rojeni v Dravski banovini po banovinah bivanja leta 1931

Banovina	Moški	Ženske	Skupno	V odstotkih
Drinska	1.915	1.322	3.237	6,6
Dunavska	2.814	1.557	4.371	9,8
Moravska	1.843	811	2.554	6,4
Primorska	1.519	597	2.116	5,3
Savska	14.530	19.500	34.030	50,3
Vardarska	1.051	442	1.493	3,6
Vrbaska	842	693	1.535	2,9
Zetska	1.835	470	2.305	6,4
Beograd	2.511	3.099	5.610	8,7
Skupno	28.860	28.491	57.251	100,0

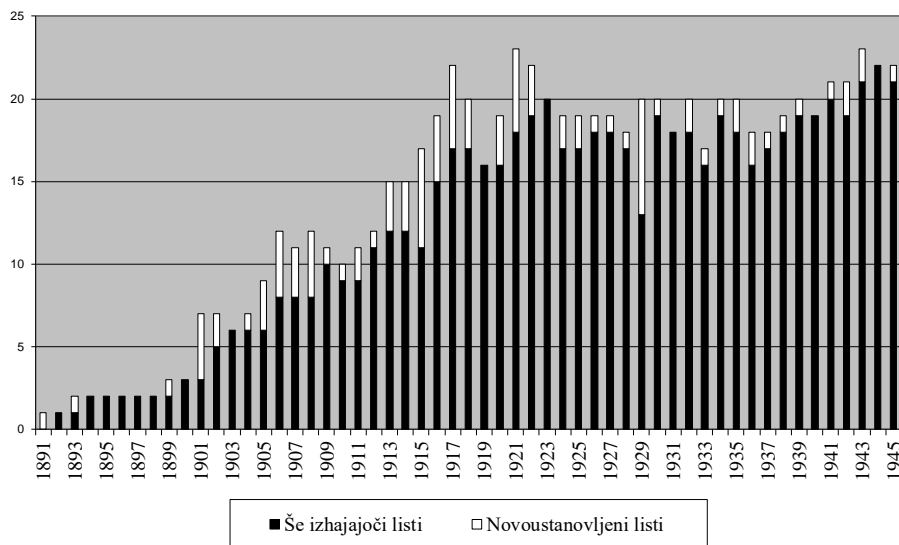
Vir: Valenčič (1990a: 69)

Tabela 11: Prebivalstvo slovenskega materne jezika v jugoslovanskem prostoru ob popisih 1921 in 1931

	1921		1931	
	N	%	N	%
Hrvaška	23.217	57,2	52.257	71,7
Vojvodina	8.288	20,4	3.635	5,0
BiH	4.682	11,5	4.465	6,1
Črna gora	499	1,2	1.317	1,8
Srbija	3.420	8,4	9.504	13,0
Kosovo	186	0,5	479	0,7
Makedonija	324	0,8	1.200	1,6

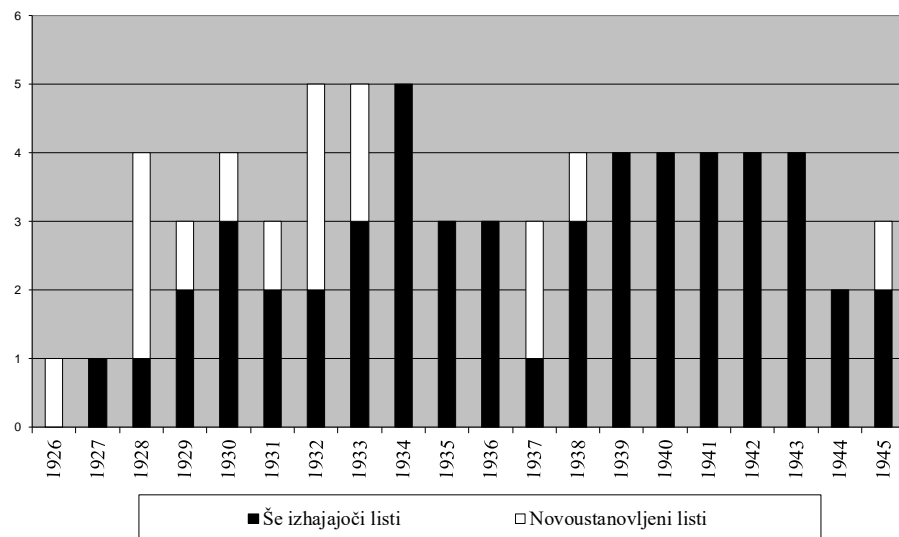
Vir: Josipović (2014)

Grafikon 11: Slovenska izseljenska periodika v ZDA 1891–1945

Vir: Žitnik Serafin (2008: 214)

Grafikon 12: Slovenska izseljenska periodika v Argentini 1926–1945

Viri podatkov: Bajec (1980); Breclj (1992); Jevnikar, Mislej (1999); lastni izračuni

LITERATURA

- Adamic, Louis (1931). *Dynamite: A History of Class Violence in America, 1830–1930*. New York: Viking
- Adamic, Louis (1932). *Laughing in the Jungle: The Autobiography of an Immigrant in America*. New York, London: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1934). *The Native's Return: An American Immigrant Visits Yugoslavia and Discovers His Old Country*. New York: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1935). *Grandsons: A Story of American Lives*. New York, London: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1936). *Cradle of Life: The Story of One Man's Beginnings*. New York, London: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1937). *The House in Antigua: A Restoration*. New York: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1938). *My America 1928–1938*. New York: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1940). *From Many Lands*. New York: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1941a). *Two-Way Passage*. New York: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1941b). *On Unity and Uniformity*. Cleveland: The Cleveland Press Building.
- Adamic, Louis (1942). *What's Your Name?* New York: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1943). *My Native Land*. New York: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1945). *A Nation of Nations*. New York: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1946). *Dinner at the White House*. New York: Harper & Brothers.
- Adamic, Louis (1952). *The Eagle and the Roots*. Garden City, N.Y.: Doubleday and Company.
- Adamič, France (1983). *Spomini in pričevanja o življenju in delu Louisa Adamiča*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Adamič, Louis (1932). Američan v svoji stari domovini. *Ljubljanski zvon* 52/7, 444–466.
- Adamič, Louis (1951). *Vnuki: Zgodba iz ameriških usod*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Adamič, Louis (1962). *Vrnitev v rodni kraj*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Adamič, Louis (1983). *Smeh v džungli: Avtobiografija ameriškega priseljenca*. Ljubljana: Borec.
- Adamič, Louis (2018). *Iz mnogih dežel*. Ljubljana: Sophia.
- Adlešič, Juro (1909). Organizacija slovenskega izseljenštva. *Čas* 4–5, 170–189.

- Agstner, Rudolf (2012). *Austria (- Hungary) and its Consulates in the United States of America since 1820*. Dunaj, Zürich, Berlin: LIT Verlag.
- Alberti, Mario (1911). *Il costo della vita, i salari e le paghe a Trieste nell'ultimo quarto di secolo*. Trst: Ettore Vram Editore.
- Alešovec, Jakob (1883). *Ne v Ameriko! Slovencem v poduk*. Ljubljana: Samozaložba.
- Amar, Marianne, Milza, Pierre (1990). *L'immigration en France au XXe siècle*. Pariz: Armand Colin.
- Anon. (1893). Dopisi. *Slovenski Gospodar*, 9. marec 1893, 76.
- Anon. (1884). Mesta in slovenske deklice *Edinost*, 2. april 1884.
- Anon. (1897). Slovani v Egiptu. *Soča*, 9. april 1897.
- Anon. (1905). Izselsjevanje. *Slovenec*, 14. oktober 1905, 1.
- Anon. (1907). Varstvo izseljencev. *Slovenec*, 16. november 1907.
- Anon. (1908). *10. Jahresbericht der Oesterreichischen Gesellschaft von New York*. New York: Austrian Society of New York.
- Anon. (1909a). Amerikanci. *Narodni list*, 25. februar 1909, 1.
- Anon. (1909b). Nov list. *Ave Maria* 1/1, 3–4.
- Anon. (1912). *Protokoll der im k. k. Handelsministerium durchgeführten vernehmung von Auskunftspersonen über die Auswanderung aus Österreich*. Dunaj: K. k. Hof- und Staatsdruckerei.
- Anon (1913). Prečastiti duhovščini in vernikom ilirske cerkvene pokrajine pozdrav in blagoslov v Gospodu! *Ljubljanski škofijski list* XI/123, 137–142.
- Anon. (1914). Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani. Stenografski zapisniki, 49. zvezek.
- Anon. (1918). Slovensko Republicansko Združenje in Slovenska N. Zveza za skupni shod. *Clevelandska Amerika*, 27. november 1918, 1.
- Anon. (1919a). \$ 40.000 so nabrali Amerikanci za jugoslovanske sirote v stari domovini. *Clevelandska Amerika*, 21. februar 1919, 1.
- Anon. (1919b). Tisoč slovenskih otrok oblečenih. *Ameriška domovina*, 9. april 1919, 2.
- Anon. (1919c). *Zahvala*. *Glasilo K. S. K. jednote* 5/3, 22. januar 1919, 3.
- Anon. (1919d). Chicaški Slovenci na noge. *Glasilo K. S. K. jednote*, 18. junij 1919, 5, 7.
- Anon. (1928a). Jugoslovanska socialistična zveza. *Proletarec*, 2. avgust 1928, 2.
- Anon. (1928b). Izveštaj narodnoj skupštini za 1926/27. godinu. Beograd: Ministrstvo socialne politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.
- Anon. (1931). Slovenski kolonisti v Bistrenici. *Slovenec*, 29. november 1931, 4.
- Anon. (1932). Slovenskim volivkam na srce in premislek. *Zarja – The Dawn*, november 1932, 216.
- Anon. (1933). Izselsjenska spomenica Jugoslovanske Izselsjenske katoliške akcije v državah zapadne Evrope. *Izselsjenski vestnik* 3/2, 2–4.
- Anon. (1935). Izselsjenci. *Mohorjev koledar 1935*. Celovec: Mohorjeva družba, 54–65.
- Anon. (1936) *Prvi slovenski izselsjenski kongres v Ljubljani dne 1. julija 1935*. Ljubljana: Družba sv. Rafaela.
- Anon. (1937). Slovenska kri v Južni Srbiji. *Ponedeljski Slovenec*, 11. januar 1937, 2.

- Anon. (1938). *Izseljenski zbornik Izseljenske zbornice v Ljubljani*. Ljubljana: Družba sv. Rafaela.
- Anon. (1940). Delavnost organizacij. *Cankarjev glasnik* 3/11, 264, 293.
- Anon. (1982). *Spominska zgodovina – Historical memories*. Willard, Wisconsin: Slovenska družba.
- Anon. (b. l.). United Yugoslav Relief Fund http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb0943.pdf (5. 11. 2018).
- Anon. (2013). Nastanek Rafaelove družbe, <http://www.rafaelova-druzba.si/zgodovina> (23. 11. 2018).
- Arko, Mihael (1931). *Zgodovina Idrije*. Gorica: Katoliška knjigarna.
- Arnež, Janez A. (1971). *Slovenian Community in Bridgeport, Conn.* New York, Washington: Studia Slovenica.
- Arnež, Janez A. (1998). *Slovenski tisk v ZDA in Kanadi 1940–1997*. Ljubljana, Washington: Studia Slovenica.
- Arnež, John (1966). *Slovenci v New Yorku*. New York: Studia Slovenica.
- Avsenak, Ivan (1939). *Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana.
- Bade, Klaus (1992). »Billig und willig« – die »ausländischen Wanderarbeiter« im kaiserlichen Deutschland. *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland: Migration in Geschichte und Gegenwart* (ur. Klaus Bade). München: Verlag C. H. Beck, 311–324.
- Bade, Klaus (2001). *L'Europa in movimento: Le migrazioni dal Settecento a oggi*. Bari: Laterza.
- Bader Zaar, Brigitta (2003). Foreigners and the Law in Nineteenth-century Austria: Juridical Concepts and Legal Rights in the Light of the Development of Citizenship. *Migration Control in the North Atlantic World: The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period* (ur. Andreas Fahrmeir, Olivier Faron, Patrick Weil). New York, Oxford: Berghahn Books, 138–152.
- Baily, Samuel L., Ramella, Franco (ur.) (1988). *One Family, Two Worlds: An Italian Family's Correspondence across the Atlantic, 1901–1922*. New Brunswick, London: Rutgers University Press.
- Bajec, Jože (1980). *Slovensko izseljensko časopisje 1891–1945*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Balch, Emily G. (1910). *Our Slavic Fellow Citizens*. New York: Charities Publication Committee.
- Balkovec, Marjetka (1994). *Občina Metlika: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 45–47.
- Banko, Catalina, Mouzakis, Pablo (2003). Slovenska emigracija v Argentini med obema svetovnima vojnama. *Dve domovini / Two Homelands* 18, 145–158.
- Bartulica, Milostislav (1929a). *O novom iseljeničkom zakonu*. Zagreb: Savez Organizacija Iseljenika u Zagrebu.

- Bartulica, Milostislav (1929b). *Iseljenička politika*. Zagreb: Izdanje Saveza Organizacija Iseljenika.
- Bartulica, Milostislav (1971). Dr. Fedor Aranicki šef Iseljeničke službe u Zagrebu i Beogradu od 1923. do 1941. godine. *Matica* 21, 218.
- Bartulović, Alenka (2001). *Slovinci v Srbiji* (seminarska naloga). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Bearzatto, Francesca (2012). *Soppravvissuto a Buchenwald e al Vajont*. Portogruaro: Nuova dimensione.
- Becker, Peter (2010). Governance of Migrations in the Habsburgh Monarchy and the Republik of Austria. *National Approaches to the Administration of International Migration* (ur. Arnold E. Peri). Amsterdam, Brussels: IOS Press, 32–52.
- Beguš, Ines (2018). Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v zgodnjem novem veku: Historiografski pregled po slovenskih pokrajinah. *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (ur. Aleksander Panjek, Žarko Lazarević). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 51–74.
- Beniger, Louis, idr. (1943). *Ameriške povesti: Zbirka črtic slovenskih pisateljev v Ameriki*. Chicago: Prosvetna matica.
- Benvenuti, Silvano (1982). Da »peccatori« a »depravati«: Note sull'emigrazione dalla provincia di Gorizia (1878–1891). *Qualestoria* 3, 57–107.
- Bernik, France (1923). *Zgodovina fare Domžale*. Domžale.
- Bertuzzi, Carlo, Fait, Francesco (2010). *Un secolo di partenze e di ritorni. L'emigrazione dal Friuli Venezia Giulia verso l'estero (1866–1968)*. Videm: Forum Edizioni.
- Biancani, Francesca (2015). Globalization, Migration, and Female Labour in Cosmopolitan Egypt. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik). Göttingen: V&R unipress, 207–228.
- Bicha, Karel D. (1982). Hunkies: Stereotyping the Slavic Immigrants, 1890–1920. *Journal of American Ethnic History* 2/1, 16–38.
- Bilec, Janez (1891). Slovenski drvarji na tujem. *Koledar družbe sv. Mohorja za l. 1891*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 10–105.
- Biondi, Neva (2001). Regnicoli: Storie di sudditi italiani nel Litorale austriaco durante la prima guerra mondiale. *Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (ur. Franco Cecotti). Gorica: LEG, 49–69.
- Bizai, Carlos César (2006). *La inmigración eslovena en Entre Ríos*. Buenos Aires: Dunken.
- Blagotinšek Turk, Metoda (2001). Prvih deset let delovanja SNPJ. *Dve domovini / Two Homelands* 13, 101–110.
- Blaznik, Pavle, Grafenauer, Bogo, Vilfan, Sergij, Zwitter, Fran (ur.) (1970). *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog 1*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Boccagni, Paolo, Loretta, Baldassar (2015). Emotions on the Move: Mapping the Emergent Field of Emotion and Migration. *Emotion, Space and Society* 16, 73–80.

- Bock, Gisela (1987). »Drugo« delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922: *The Industrial Workers of the World*. Ljubljana: ŠKUC.
- Bock, Gisela, Carpignano, Paolo, Ramirez, Bruno (1976). *La formazione dell'opraio massa negli USA 1898/1922*. Milano: Feltrinelli.
- Bodnar, John (1977). *Immigration and Industrialization. Ethnicity in an American Mill Town, 1870–1940*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Bogovič, Alenka, Canjko, Borut (1983). *Slovenci v Franciji*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani.
- Bonelli, Franco (1978). Il capitalismo italiano: Linee generali d'interpretazione. *Storia d'Italia, Annali I*. Torino: Einaudi, 1193–1255.
- Borges, Marcelo J., Cancian, Sonia (2018). *Migrant Letters: Emotional Language, Mobile Identities, and Writing Practices in Historical Perspective*. London: Routledge.
- Brecelj, Aleš (1992). Slovenski etnični tisk v Argentini do druge svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 167–183.
- Brecelj, Aleš (1997). Nekaj podatkov o izseljevanju iz Slovenskega primorja v Južno Ameriko, predvsem v Argentino. *Annales: Historia et Sociologia* 10, 215–236.
- Brinkmann, Tobias (ur.) (2013). *Points of Passage: Jewish Migrants from Eastern Europe in Scandinavia, Germany, and Britain 1880–1914*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Brunnbauer, Ulf (2012). Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia. *European History Quarterly* 42/4, 602–627.
- Brunnbauer, Ulf (2016). *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lanham, Md.: Lexington Books.
- Bučin, Rajka (2017). Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu. *Arhivski vjesnik* 60/1, 37–60.
- Bučin, Rajka (2018). Iseljenički muzej u Zagrebu (1933.–1940.). *Časopis za suvremenu povijest* 50/2, 363–389.
- Burjak, Matjaž (1996). Jugoslovska katoliška jednota (JSKJ) oziroma Ameriška bratska zveza (ABZ) od ustanovitve do leta 1948. *Etnični fraternalizem v priseljenjskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 371–378.
- Cafnik, Nataša, Cingerli, Bojana (1996). Progresivne Slovenke Amerike (PSWA): 1934–1956. *Etnični fraternalizem v priseljenjskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 379–394.
- Cancian, Sonia (2010). *Families, Lovers, and their Letters: Italian Postwar Migration to Canada*. Manitoba: Manitoba University Press.
- Cannistraro, Philip V., Rosoli, Gianfaiusto (1979). Fascist Emigration Policy in the 1920s: An Interpretive Framework. *International Migration Review* 13/4, 673–692.
- Caro, Leopold (1907). Unsere überseischen Auswanderer ind die Enquete vom Jahre 1905. *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* 14, 529–560.
- Caro, Leopold (1909). *Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich*. Leipzig: Verlag von Dunker & Humbolt.

- Cattaruzza, Marina (1989). *La formazione del proletariato urbano: Immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla meta del secolo XIX alla prima guerra mondiale*. Torino: Musolini editore.
- Cecotti, Franco (2001a). Emigranti e marinai: I cittadini del Litorale trattenuti all'estero 1914–1919. »Un esodo che non ha pari«. 1914–1919: *Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (ur. Franco Cecotti). Gorica: LEG, 27–47.
- Cecotti, Franco (2001b). Internamenti di civili durante la prima guerra mondiale: Friuli austriaco, Istria e Trieste. »Un esodo che non ha pari«. 1914–1919: *Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (ur. Franco Cecotti). Gorica: LEG, 71–98.
- Cecotti, Franco (2001c). Trieste 1914–1919: La città spopolata, la città rifugio. »Un esodo che non ha pari«. 1914–1919: *Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (ur. Franco Cecotti). Gorica: LEG, 155–182.
- Cecotti, Franco (2003). L'emigrazione dal Litorale austriaco verso Argentina e Brasile 1878–1903. *Un'altra terra un'altra vita: L'emigrazione isontina in Sud America tra storia e memoria 1878–1970* (ur. Franco Cecotti, Dario Mattiussi). Gorica: Centro isontino di ricerca edocumentazione storica e sociale Leopoldo Gasparini, 15–58.
- Cesar Nezbal, Polonca (1990). Rajska dolina. *Dve domovini / Two Homelands* 1, 83–106.
- Chmelar, Hans (1974). *Höhepunkte der österreichischen Auswanderung: Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905–1914*. Dunaj: VÖAW.
- Christian, Henry A. (1971). *Louis Adamic: A Checklist*. Kent, Ohio: The Kent State University Press.
- Christian, Henry A. (1992a). The Prosveta English Language Section: Certainly not Hard News, and never Intended to be. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 27–42.
- Christian, Henry A. (1992b). Louis Adamic and the Slovene Word in the English Cultural Sphere. *Slovenska beseda v angleškem kulturnem prostoru / Slovene Word in the English Cultural Space* (ur. Jerneja Petrič). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za germanske jezike in književnosti; Slovensko društvo za ameriške študije, 32–42.
- Christian, Henry A. (1996). Louis Adamic and the SNPJ: Something of a Home Base for the Author's American Adventure in Understanding. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 79–100.
- Corti, Paola (2003). L'emigrazione italiana in Francia: Un fenomeno di lunga durata. *Altretalia* 26, 4–26.
- Corti, Paola (2015). Migration as a Historical Issue: *The History of Migration in Europe. Perspectives from Economics, Politics and Sociology* (ur. Francesca Fauri). London, New York: Routledge.
- Cosattini, Giovanni (1903). *L'emigrazione temporanea del Friuli*. Rim: Bertero e C.
- Čačić, Jadranka, Kumpers, Josip (1989). Između Jugoslavije i Francuske (pogled na jugoslovanske migracije u Francuskoj). *Migracijske teme* 5, 287–306.

- Čermelj, Lavo (1958). O ljudskem štetju v Trstu leta 1910. *Anali Jadranskog inštituta* 2, 7–51.
- Čermelj, Lavo (1972). *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Čermelj, Lavo (1974). *Sloveni e croati in Italia tra le due guerre Trieste*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Černy, Dragica (1953). Rast prebivalstva v Prekmurju: Pregled gibanja prebivalstva od leta 1869 do 1948. *Kronika* 2, 131–137.
- Čizmić, Ivan (1974). *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest.
- Čizmić, Ivan (1992). Review of American-Yugoslav Relations in World War II. *FDR and His Contemporaries* (ur. Cornelis A. van Minnen, John F. Sears). Houndmills, Basingstoke, Združeno kraljestvo idr.: Macmillan, 75–84, 224–226.
- Čizmić, Ivan (1998). Political Activities of Croatian Immigrants in the USA and the Creation of an Independent Croatia. *Društvena istraživanja* 7/1–2 (33–34), 5–25.
- Čizmić, Ivan (2002). Conflict and Co-Operation: Cleveland's Croats, 1880s–1930s. *Identity, Conflict, and Cooperation. Central Europeans in Cleveland, 1850–1930* (ur. David C. Hammack, Diane L. Grabowski, John J. Grabowski). Cleveland: The Western Reserve Historical Society, 44–76.
- Čolaković, Branko Mita (1973). *Yugoslav Migrations to America*. San Francisco: R and E Research Associates.
- Darovec, Darko (1992). *Pregled zgodovine Istre*. Koper: Primorske novice.
- Debelli Turk, Lida (1980). Ciril-Metodova šola pri Sv. Jakobu. *Sv. Jakob: Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju* (ur. Lida Debelli Turk). Trst: Založništvo tržaškega tiska, 51–91.
- Deutsch, Engelbert (2017). *Die effektiven Konsuln Österreich(-Ungarns) von 1825–1918: Ihre Ausbildung, Arbeitsverhältnisse und Biografien*. Köln, Weimar, Dunaj: Böhlau Verlag.
- Devetak, Robert (2013–2014). »Razkropljeni smo v širni svet, naš sled je vroča solza in bolelost ...«: Izkušnja prve svetovne vojne civilnega prebivalstva iz sodnega okraja Kanal. *Goriški letnik* 37–38, 323–338.
- Deželak Barič, Vida (2017). Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora na Slovenskem 1896–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 57/1, 84–111.
- Di Caporiacco, Gino (1969). *Storia e statistica dell'emigrazione dal Friuli e dalla Carnia, I.: Dall'età veneta al 1915*. Videm: Edizioni del Friuli Nuovo.
- Dolinšek Divčić, Marija (2001). Slovenci v Bosni in Hercegovini. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 301–306.
- Donato, Katherine M., Gabaccia, Donna (2015). *Gender and International Migration: From the Slavery Era to the Global Age*. New York: Russell Sage Foundation.
- Dražumerič, Marinka (1987). Izseljevanje iz Bele krajine od začetkov do druge svetovne vojne. *Traditiones* 16, 169–204.

- Dražumerič, Marinka (1988). Gospodarsko življenje v Beli krajini med 1. svetovno vojno. *Zgodovinski časopis* 42/1: 94
- Drnovšek, Marjan (1978). O stališčih slovenskih socialistov v ZDA do vojne in jugoslovanskega vprašanja med prvo svetovno vojno. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1-2, 75-96.
- Drnovšek, Marjan (1989). Prispevek k zgodovini izseljevanja iz Gorenjske pred prvo svetovno vojno – s posebnim poudarkom na Škofji Loki. *Kronika* 3, 203-218.
- Drnovšek, Marjan (1990). Jugoslovansko društvo sv. Barbare iz Eisdna v Belgiji 1929-40 (Delna objava društvenih zapisnikov). *Slovenski izseljenci* (ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije (Viri; 3), 18-74.
- Drnovšek, Marjan (1991). *Pot slovenskih izseljencev na tuje*. Ljubljana: Založba Mladika.
- Drnovšek, Marjan (1992). Izseljensko in drugo časopisje med Slovenci v zahodni Evropi do leta 1940. *Dve domovini / Two Homelands* 2-3, 265-316.
- Drnovšek, Marjan (1993). Načrti in rezultati raziskovanja slovenskega izseljenstva do leta 1941 – s posebnim poudarkom na izseljevanju v Ameriko do prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 4, 11-40.
- Drnovšek, Marjan (1996). Slovenska izseljenska društva v zahodnoevropskih državah med obema svetovnima vojnama. *Dve domovini / Two Homelands* 7, 33-49.
- Drnovšek, Marjan (1997a). Izseljenci in Kolodvorska ulica. *Homo sum: Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Zbornik Mestnega muzeja Ljubljana*. Ljubljana: Mestni muzej, 193-203.
- Drnovšek, Marjan (1997b). Slovene Immigrants in Belgium before 1940. *Archives et bibliothèques de Belgique* 68/1-4, 357-389.
- Drnovšek, Marjan (1998a). Spomenica jugoslovanske izseljeniške katoliške akcije iz Aumetza v Franciji (1931). *Dve domovini / Two Homelands* 9, 113-135.
- Drnovšek, Marjan (1998b). *Usodna privlačnost Amerike: Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom*. Ljubljana: Nova revija.
- Drnovšek, Marjan (1999a). Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940. *Slovenska izseljenska književnost 1: Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 29-60.
- Drnovšek, Marjan (1999b). Okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske v letih 1892-1913. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 413-432.
- Drnovšek, Marjan (1999c). Velika gospodarska kriza in slovenski izseljenci. *Gospodarske krize in Slovenci* (ur. Neven Borak, Žarko Lazarevič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Zveza ekonomistov Slovenije, 113-126.
- Drnovšek, Marjan (1999d). Pravniki Ivan Tomažič in znanstveno preučevanje izseljenskega vprašanja. *Vilfanov zbornik: Pravo – zgodovina – narod* (ur. Vincenc Rajšp, Ernst Brückmüller). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 589-602.
- Drnovšek, Marjan (2000). Slovenian Emigrants and Europe: Their Dispersal in the European Area in the Past Two Centuries. *Ethnic and National Issues in Russian and East European History* (ur. John Morison). London idr.: McMillan Press, 323-330.

- Drnovšek, Marjan (2001a). Kuharica Liza v New Yorku. *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (katalog razstave). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 43–46.
- Drnovšek, Marjan (2001b). Slovenski izseljenci in Zahodna Evropa do druge svetovne vojne. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 281–290.
- Drnovšek, Marjan (2002a). Kulturna in šolska dejavnost med slovenskimi izseljenci v Evropi v 20. stoletju. *Ustvarjalnost Slovencev po svetu: 38. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Boža Krakar Vogel). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 149–162.
- Drnovšek, Marjan (2002b). Ljubljana: Križišče izseljencev na poti v svet. *Kronika* 3, 363–374.
- Drnovšek, Marjan (2003a). Emigration of Slovene Women: A Short Historical View. *Dve domovini / Two Homelands* 17, 29–46.
- Drnovšek, Marjan (2003b). *Franc Pirc (1785–1880), sadjar na Kranjskem in misijonar v Ameriki*. Naklo: Občina Naklo.
- Drnovšek, Marjan (2003c). Pismo Apolonije Noč od Sv. Jožefa/St. Joseph, Minnesota (1855). *Dve domovini / Two Homelands* 18, 63–78.
- Drnovšek, Marjan (2006). Jugoslovansko-nemška sporazuma o sezonskem delu med svetovnjima vojnama. *Prispevki za novejšjo zgodovino* 46/1, 219–234.
- Drnovšek, Marjan (2007a). Krekova vestfalska pisma: Socialno-ekonomski pogledi in izseljenstvo. *Dve domovini / Two Homelands* 25, 161–185.
- Drnovšek, Marjan (2007b). The Attitudes of the State and the Catholic Church Towards Slovenian Emigration: A Historian's View. *Historical and Cultural Perspectives on Slovenian Migration* (ur. Marjan Drnovšek). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 13–43.
- Drnovšek, Marjan (2008). Društveni arhivi v Nemčiji: Med preteklostjo in sedanjostjo. *Arhivi* 31/2, 251–261.
- Drnovšek, Marjan (2009a). »Sprejmi moj najlepši pozdrav od tvoje te ljubeče in zveste žene Francke.« Ženina pisma možu na Nizozemsko leta 1929/30. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 59–88.
- Drnovšek, Marjan (2009b). Zakaj je bila za slovenske izseljence Amerika bolj privlačna kot Srbija in Rusija? *Kronika* 57, 467–482.
- Drnovšek, Marjan (2010a). Mestna policija v Ljubljani in izseljenci. *Acta Histriae* 3, 675–690.
- Drnovšek, Marjan (2010b). *Izseljevanje, rak rana slovenskega naroda: Od misionarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija.
- Drnovšek, Marjan (2010c). Nadzor nad komunisti-emigranti in cenzura. *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (ur. Mateja Režek). Ljubljana: Nova revija, 67–88.
- Drnovšek, Marjan (2012). *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

- Drnovšek, Marjan (2015). Jugoslovanska skrb za slovensko izseljensko mladino med svetovnima vojnama. *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 133–144.
- Drnovšek, Marjan, Kalc, Aleksej (2014). Poklicne migracije Slovencev v jugoslovanskem prostoru med svetovnima vojnama. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanjost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Druškovič, Andrej (1921). Država in izseljevanje. *Njiva*, 17. junij 1921, 285–287.
- Dubrović, Ervin (2012). *Veliki val: Iseljavanje iz srednje Evrope u Ameriku 1880.–1914*. Rijeka: Muzej grada Rijeke.
- Dular, Andrej (1996). Obrti in trgovina na Bovškem. *Traditiones* 25, 151–171.
- Đikanović, Vesna (2012). *Iseljavanje u Sedinjene američke države: Jugoslavensko iskustvo 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Đikanović, Vesna (2014). More than just a Piece of Paper: Yugoslav Citizenship Policies and Immigration in the USA 1918–1941. *Staatsbürgerschaft und teilhabe: Bürgerliche, politische und soziale Rechte im östlichen Europa* (ur. Katrin Boeckh, Krisztina Busa, Antje Himmerleiche, Edvin Pezo, Natali Stegmann). Oldenburg, München: De Gruyter.
- Đikanović, Vesna (2016). *Iseljenci u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918–1945*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Echeverria, Jeronima (1999). *Home away from Home: A History of Basque Boardinghouses*. Reno: University of Nevada Press.
- Englisch, Karl (1911). Zu unserer Auswanderungsfrage. *Statistische Monatschrift* 16, 89–120.
- Englisch, Karl (1913). Die österreichische Auswanderungsstatistik. *Statistische Monatschrift*, N. F. XVIII, 65–167.
- Enyeart, John P. (2019). *Death to Fascism: Louis Adamic's Fight for Democracy*. Baltimore: University of Illinois Press.
- Esteves, Rui, Khoudour Castéras, David (2009). A Fantastic Rain of Gold: European Migrants' Remittances and Balance of Payments Adjustment During the Gold Standard Period. *The Journal of Economic History* 69/4, 951–985.
- Evanish, Joe (1996). SNPJ History: A General Overview. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 59–64.
- F. F. (1931). Notranja kolonizacija. *Izseljenski vestnik* 1/1, 22–27.
- F. T. (1980). Ignac Tratar – Nace. *Naša skupnost* 5/6, 5.
- Fahrmeir, Andreas, Faron, Olivier, Weil, Patrick (ur.) (2003). *Migration Control in the North Atlantic World: The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the InterWar Period*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Fait, Francesco (2010). The Emigrants' Journey: From Sailing Ships to the Second Post-War Period with Special Focus on Departures from the Port of Trieste. *A Century*

- of *Comings and Goings Emigration Abroad from Friuli Venezia Giulia (1866–1968)*. Videm: Forum, 139–172.
- Fassmann, Heinz (1985). A Survey of Patterns and Structures of Migration in Austria, 1850–1900. *Labor Migration in the Atlantic Economies* (ur. Dirk Hoerder). Newport, London: Greenwood press, 49–93.
- Fassmann, Heinz (1994). Emigration, Immigration and Internal Migration in the Austro-Hungarian Monarchy, 1910. *Roots of the Transplanted: Late Nineteenth Century East Central and Southeastern Europe* (ur. Dirk Hoerder, Ingle Blank). New York: Columbia University Press, 253–308.
- Ferenc, Mitja (2001). Kočevska – pusta in prazna. *Drevesa: Časopis slovenskega rodoslovnega društva* 8/3, 75–76.
- Ferenc, Mitja (2005). *Kočevska pusta in prazna: Nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*. Ljubljana: Modrijan.
- Ferenc, Mitja (2010). Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije Kočevske med vojno in po njej. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 528–550.
- Ferenc, Tone (1968). *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja.
- Ferenc, Tone (1971a). Izgnanci kot cenena delovna sila nemškega rajha. *Zgodovinski časopis* 25/1–2, 47–59.
- Ferenc, Tone (1971b). *Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije.
- Ferenc, Tone (1993). Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno. *Izgnanci: Zbornik slovenskih izgnancev 1941–1945*. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije, 19–107.
- Feys, Torsten (2010). The Visible Hand of Shipping Interests in American Migration Policies 1815–1914. *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1, 38–62.
- Feys, Torsten (2013). *The Battle for the Migrants: The Introduction of the Steamshipping on the North Atlantic and its Impact on the European Exodus*. St. John's, Newfoundland: International Maritime Economic History Association.
- Fischer, Jasna (1984). Delavke Tobačne tovarne v Ljubljani v letih 1871–1914. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1–2, 11–62.
- Fischer, Jasna (1988). Prebivalstvo v obrti in industriji na Slovenskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino* 1–2, 23–40.
- Fischer, Jasna (2005a). Slovensko narodno ozemlje in razvoj prebivalstva. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 17–21.
- Fischer, Jasna (2005b). Zagate v kmetijstvu. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 72–74.
- Fischer, Jasna (2005c). Razvoj obrti, industrije in trgovine. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 77–86.

- Fischer, Jasna (2006). *Gospodarstvo v vojnih razmerah. Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 146–148.
- Foner, Philip (1975). *History of the Labor Movement in the United States. Vol. II: From the Founding of the American Federation of Labor to the Emergence of American Imperialism*. New York: International Publishers.
- Friš, Darko (1991). Zgodovina časnika Amerikanski Slovenec in »verske vsebine«, ki jih je obravnaval med leti 1881–1931. *Znanstvena revija: Humanistika* 2/3, 405–414.
- Friš, Darko (1992). Delovanje šolskih sester kongregacije Sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja v ZDA med letoma 1909 in 1915. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 371–389.
- Friš, Darko (1994). Jugoslovanska katoliška jednota /1898–1920/. *Dve domovini / Two Homelands* 5, 37–62.
- Friš, Darko (1995). *Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871–1924*. Celovec: Mohorjeva založba.
- Friš, Darko (1999). *Korespondenca slovenskih katoličanov v ZDA med leti 1882–1924*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.
- Friš, Darko, Kolar, Bogdan, Vovko, Andrej (1997). *Prvih sto let Kranjsko slovenske katoliške Jednote: Pregled zgodovine KSKJ 1894–1994*. Ljubljana: Založba Ilex-Impex d. o. o., Izseljensko društvo Slovenija v svetu.
- Furlan, Janko (1932). Deviška zemlja ob Vardarju: Slovenska naselbina v Južni Srbiji. *Jutro*, 24. januar 1932, 10.
- Gabaccia, Donna (1989). *Immigrant Women in the United States: A Selectively Annotated Multi-Disciplinary Bibliography*. Westport: Greenwood Press.
- Gabršček, Andrej (1910). Naša sedanost in naša bodočnost v Egiptu. *Soča*, 9. junij 1910, 1.
- Gabršček, Andrej (1934). *Goriški Slovenci: Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. 1901–1924*. Ljubljana.
- Gantar Godina, Irena (ur.) (1999). *Intelektualci v diaspori: Intellectuals in Diaspora: Zbornik referatov simpozija »100. obletnica rojstva Louisa Adamiča«*. Ljubljana: Založba ZRC ZRC SAZU.
- Gantar Godina, Irena (2001). Kulturnoumetniško delovanje Slovencev v slovanskih deželah do začetka prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 15–18.
- Garroni, M. S., Vezzoni, E. (2009). Italiane migranti. *Migrazioni* (ur. Paola Corti, Matteo Sanfilippo). Torino: Einaudi, 449–465.
- Genorio, Rado (1988). Slovenci v delavskem gibanju Argentine v obdobju med obema vojnama. *Migracijske i etničke teme* 1–2, 187–193.
- Genorio, Rado (1989). *Slovenci v Kanadi*. Ljubljana: Inštitut za geografijo Univerze Edvarda Kardelja.
- Genorio, Rado (1992). Slovenski tisk v Kanadi. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 343–351.
- Gerber, David A. (2006). Epistolary Masquerades: Acts of Deceiving and Withholding in Immigrant Letters. *Letters across Borders, The Epistolary Practices of International*

- Migrants* (ur. Bruce S. Elliott, David A. Gerber, Suzanne M. Sinke). New York, Hampshire: Palgrave Macmillan, 141–157.
- Gestrin, Ferdo (1991). *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Gestrin, Ferdo (1998). *Slovenske migracije v Italijo*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Gilman, Rhoda R. (2000). The History and Peopling of Minnesota: Its Culture. *Daedalus* 129/ 3, 1–29.
- Gobbi, Olimpia (2011). Emigrazione femminile: Balie e domestiche marchigiane in Egitto fra Otto e Novecento. *Proposte e ricerche* 66, 7–24.
- Gobec, Edi [Gobetz, G. Edward] (2008). Poslovila se je Ameriška domovina. *Družina*, 7. september 2008, <https://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/57-36-CerkevPoSvetu-7> (23. 11. 2018).
- Gobetz, G. Edward (1979). Slovenian American Literature. *Ethnic Literatures since 1776: The Many Voices of America*, Part 2 (ur. W. T. Zyla, Wendell Aycock). Lubbock, Texas: Texas Tech University Press, 547–568.
- Gobetz, G. Edward, Donchenko, Adele (ur.) (1977). *Anthology of Slovenian American Literature*. Willoughby Hills, Ohio: Slovenian Research Center of America.
- Goldin, Claudia (1998). Labor Markets in the Twentieth Century. *Cambridge Economic History of the United States* (ur. Stanley L. Engerman, Robert Gallman), 3, 549–624.
- Golec, Boris (1999). *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Gombač, Metka, Boris M. Gombač (2013). *Trpljenje otrok v vojni: Sedemdeset let po zaprtju italijanskih taborišč*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Gomiršek, Tanja (2010). Delo in položaj žensk v Goriških brdih 19. stoletja. *Marušičev zbornik: Zbornik prispevkov v počastitev 70-letnice prof. dr. Branka Marušiča* (ur. Petra Kolenc). Nova Gorica: Goriški muzej, 335–369.
- Goršič, Fran (1914). O »kasatorjih« in njihovih pogodbah. *Slovenski pravnik* 30, 320–329.
- Goršič, France (1911). Naborna dolžnost in Amerika. *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1911*. Celovec, 122–123.
- Govorchin, Gerald Gilbert (1961). *Americans from Yugoslavia: A Survey on Yugoslav Immigrants in the United States*. Gainesville: University of Florida Press.
- Grafenauer, Danijel (2010). Koroški Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 474–487.
- Granda, Stane (1999a). Gospodarske krize na slovenskem prostoru v devetnajstem stoletju. *Gospodarske krize in Slovenci* (ur. Neven Borak, Žarko Lazarevič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, 27–45.
- Granda, Stane (1999b). Gospodarske razmere pri Slovencih v revolucionarnem letu 1848/49. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 315–334.

- Grašič Mira (1990). Začetki primorskega emigrantskega društva Nanos v predvojnem Mariboru. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1, 23–35.
- Green, Nancy L., Weil, François (2007b). Introduction. *Citizenship and Those who Leave: The Politics of Emigration and Expatriation* (ur. Nancy L. Green, François Weil). Chicago: University of Illinois Press, 1–9.
- Grill, Vatroslav (1979). *Med dvema svetovoma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Grossutti, Javier P. (2013). *Via dall'Istria: L'emigrazione istriana dalla prima metà dell'Ottocento ai primi anni Quaranta del Novecento*. Trst: Università popolare di Trieste; Reka: Unione Italiana.
- Grossutti, Javier P., Boz, Nadia (2009). Protagoniste o comparse? L'emigrazione femminile dal Friuli. *Il lavoro femminile tra vecchie e nuove migrazioni: Il caso del Friuli Venezia Giulia* (ur. Ariella Verrocchio, Paola Tessitori). Rim: Ediesse, 25–42.
- Habjan, Jernej, Koron, Alenka (1914). Periodični tisk: Analiza podatkovne baze. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, <http://pslk.zrc-sazu.si/static/media/analize/sl/Periodika-ANALIZA.pdf> (26. 1. 2017).
- Hahn, Sylvia (2011). Austria. *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe: From the 17th Century to the Present* (ur. Klaus J. Bade, Pietr C. Emmer, Leo Lucassen, Jochen Oltmer). Cambridge: Cambridge University Press, 83–93.
- Hahn, Sylvia (2012). *Historische Migrationsforschung*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Hahn, Sylvia (2015). Labour Migration and Female Breadwinners. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik). Göttingen: V&R Unipress, 39–48.
- Hartman, Bruno (1976). Primorci in slovenska kultura v Mariboru med vojnama. *Jadranski koledar 1977*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 142–150.
- Harzig, Christiane (2001). Women Migrants as Global and Local Agents, New research Strategies on Gender and Migration. *Women, Gender and Labour Migration: Historical and Global Perspectives* (ur. Pamela Sharpe). London, New York: Routledge, 15–28.
- Hašimbegović, Elma (2008). Novi časi za gospodarstvo. *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini, 1878–2000* (ur. Stanislav Koblar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 32–47.
- Hecke, Wilhelm (1913). Volksvermehrung, Binnenwanderung und Umgangssprache in den Österreichischen Alpen-Ländern und Südalpen. *Statistische Monatschrift*, 323–392.
- Hecke, William (1916). Die österreichisch-ungarische Auswanderung nach Nordamerika. *Statistische Monatschrift*, 483–484.
- Herbert, Ulrich (1990). *A History of Foreign Labor in Germany 1880–1980: Seasonal Workers, Forced Laborers, Guest Workers*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Higham, John (1956). American Immigration Policy in Historical Perspective. *Law and Contemporary Problems* 21/2, 213–235.

- Hladnik, Miran (1985). Slovene Popular Novels about Emigration in the Nineteenth Century. *Slovene Studies* 1–2, 57–62.
- Hochstadt, Steven Lawrence (1999). *Mobility and Modernity: Migration in Germany, 1820–1989*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hočevar, Toussaint (1965). *The Structure of the Slovenian Economy 1848–1963*. New York: Studia Slovenica.
- Hočevar, Toussaint (1977). Češki vpliv pri snovanju slovenskih podpornih 'jednot' v ZDA. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 48/1–2, 234–240.
- Hočevar, Toussaint (1979). *Slovenski družbeni razvoj: Izbrane razprave*. New Orleans: Prometej.
- Hoerder, Dirk (1991). International Labor Markets and Community Building by Migrant Workers in the Atlantic Economies. *A Century of European Migrations 1830–1930* (ur. Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke). Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 78–107.
- Hoerder, Dirk (1996). Migration in the Atlantic Economies. Regional European Origins and Worldwide Expansions. *European Migrants: Global and Local Perspectives* (ur. Dirk Hoerder, Laslie P. Moch). Boston: Northeastern University Press, 21–50.
- Hoerder, Dirk (2002). *Cultures in Contact: World Migrations in the Second Millenium*. Durham, London: Duke University Press.
- Hoerder, Dirk (2015). Re-Remembering Women Who Chose Caregiving Careers in a Global Perspective: Mothers of the Nation or Agents in Their Own Lives? *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik). Göttingen: V&R Unipress, 117–130.
- Hoerder, Dirk, van Nederveen Meerkerk, Elise, Neunsinger, Silke (ur.) (2015). *Towards a Global History of Domestic and Caregiving Workers*. Leiden, Boston: Brill.
- Horvat, Avgust (1997). Prizadevanja za izobrazbo med slovenskimi izseljenci v Argentini. *Dve domovini / Two Homelands* 8, 37–48.
- Horvat, Avgust (1998). Prizadevanja slovenskih izseljencev za predajo materinščine svojim potomcem v deželi pod Južnim križem. *Dve domovini / Two Homelands* 9, 137–148.
- Horvat, Danijela (2014). Gibanje števila prebivalstva na Šentviški planoti med letoma 1841 in 1914. *Kronika* 62/1, 91–104.
- Horvath, Ferenc (1989). Zgodovina gospodarstva v delu Prekmurja, ki je pripadalo Železni županiji (1828–1910). *Časopis za zgodovino in narodopisje* 2, 177–184.
- Hranilović, Nada (1987). Međuratna iseljenička politika. *Migracijske teme* 3–4, 325–334.
- Hranilović, Nada (1988). Radnička straža kao izvor za izučavanje položaja naših iseljenika u radničkom i socijalističkom pokretu SAD (1907–1918). *Migracijske i etničke teme* 4/1–2, 89–102.
- Hubbard, William H. (1984). *Auf dem Weg zur Grossstadt: Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914*. Munchen: R. Oldenbourg Verlag.

- Humar, Vesna (2019). *Aleksandrinke v virih avstroogrške konzularne službe v Egiptu* (seminarska naloga). Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Iancis, Paolo (2006). La mobilità del lavoro manifatturiero a Gorizia nel Settecento. *Barok na Goriškem – Il barocco nel goriziano* (ur. Ferdinand Šerbelj). Nova Gorica: Goriški muzej, 173–177.
- Ilbert, Robert (1996). *Alexandrie 1830–1930*. Kairo: Institut Française d'Achéologie orientale.
- Irwin, Douglas A. (2003). Explaining America's Surge in Manufactured Exports, 1880–1913. *The Review of Economics and Statistics* 2, 364–376.
- Ismail, Annelies, Gabriel, Mona (2011). *Alexandria was our Destiny: Based on the Memories of Marie-Luise Nagel*. Aleksandrija: Bibliotheca Alexandrina.
- Ivanush, Mary (1964). Ob 30-letnici Progresivnih Slovenk Amerike. *Slovenski izseljenski koledar 1965*, 216–220.
- J. P. (1903). Ameriško pismo. *Gorenjec* 45, 7. september 1903, 464–465.
- Janša Zorn, Olga (1962). Agitacija »Novic« za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866. *Kronika*, 185–187.
- Janša Zorn, Olga (2001). Vprašanje razkosanja kmetij v slovenskih deželah v 19. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko. *Melikov zbornik* (ur. Rajšp Vincenc). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 441–460.
- Jergović, Miljenko (2015). Gortan-Bazovica, <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/gortan-bazovica/> (24. 11. 2018).
- Jerman, Silvin, Todorovski, Ilinka (1999). *Slovenski dom v Zagrebu 1929–1999*. Zagreb: KPD Slovenski dom Zagreb.
- Jevnikar, Martin, Mislej, Irene (1999). Slovenci v Južni Ameriki. *Slovenska izseljenska književnost 3: Južna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 9–21.
- Jezeršek, Ciril (1929–1930). Naša povojna prekomorska emigracija. *Geografski vestnik* 1–4, 176–179.
- Jolly, Margareta (ur.) (2001). *Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms, Vol. I, II*. London, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Josipovič, Damir (2014). Slovenci na Balkanu skozi moderne popise prebivalstva 1880–2012. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanjost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 67–89.
- Jovanović, Amalija (2001). Slovenci v Makedoniji. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 319–327.
- Jović, Pavle (2008). *Slovenci v Beogradu*. Beograd: Samozaložba.
- Jugg Molek, Mary (1976). *A Comprehensive Bibliography of the Literary Works of Ivan (John) Molek*. Dover, Delaware: Samozaložba.

- Jurak, Mirko (1999). Kanada. *Slovenska izseljenska književnost 2: Severna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 305–383.
- Jurak, Mirko (2001). Družbenokulturno ustvarjanje slovenskih izseljencev v Kanadi. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 193–209.
- Jurčec, Ruda (1991). *Skozi luči in sence: Prvi del (1914–29)*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Jurkovič, Filip (2018). *Pa z bogom, junaki ... Vojni dnevnik Filipa Jurkoviča (1914–1918)*. Ljubljana: ZKP RTV.
- Kacin Wohinz, Milica (1972). *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918–1921*. Ljubljana: Založba Obzorja.
- Kacin Wohinz, Milica (1990). *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935*. Koper: Lipa.
- Kacin Wohinz, Milica (1995). Raznarodovanje primorskih Slovencev – dejavnik za izseljevanje. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Irene Mislej). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Kalan, Janez (1936). Notranja kolonizacija. *Izseljenski vestnik* 6/8, 84–85.
- Kalc, Aleksej (1992). Prekooceansko izseljevanje skozi Trst 1903–14. *Zgodovinski časopis* 4, 479–496.
- Kalc, Aleksej (1995). Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko do prve svetovne vojne. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Mirko Jurak). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 33–55.
- Kalc, Aleksej (1996a). L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia e il suo ruolo politico. *Annales: Series historia et sociologia* 8, 23–60.
- Kalc, Aleksej (1996b). Ladijske potniške evidence kot vir za zgodovino izseljenstva, s posebnim ozirom na izseljenske sezname tržaškega pristanišča. *Dve domovini / Two Homelands* 7, 51–69.
- Kalc, Aleksej (1997). Razvojni obrisi izseljenske zakonodaje v 19. stoletju in do prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 8, 9–35.
- Kalc, Aleksej (2001). Brazilija je vabila. *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (ur. Monika Kokalj). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 57–60.
- Kalc, Aleksej (2002). *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper, Trst: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno raziskovalno središče; Narodna in študijska knjižnica.
- Kalc, Aleksej (2004a). Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: Nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj. *Zgodovinski časopis* 3–4, 337–376.
- Kalc, Aleksej (2004b). Pisma in magnetofonski trakovi kot komunikacijska sredstva in viri za preučevanje izseljevanja: Primer tržaške družine v Avstraliji. *Dve domovini / Two Homelands* 20, 153–174.
- Kalc, Aleksej (2007). *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: Priseljevanje kot gibalno demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper: Annales.

- Kalc, Aleksej (2009). Tržaški teritorij v luči konskripcije iz let 1777/1778: Prvi izsledki. *Annales: Series historia et sociologia* 19/1, 59–88.
- Kalc, Aleksej (2010). Migracijska gibanja med 18. in 19. stoletjem: Primeri iz zahodnega slovenskega prostora. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Bojan Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 101–113.
- Kalc, Aleksej (2013a). Vidiki razvoja prebivalstva Goriške-Gradiške v 19. stoletju. *Acta Histriae* 4, 683–706.
- Kalc, Aleksej (2013b). Istrani v Trstu v 18. stoletju. *Povijesni prilozi* 45, 333–359.
- Kalc, Aleksej (2014a). Žensko priseljevanje in zaposlovanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja. *Dve domovini / Two Homelands* 40, 11–22.
- Kalc, Aleksej (2014b). Vprašanje nezakonitega izseljevanja vojaških obveznikov v Avstriji na predvečer prve svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino* 2, 30–44.
- Kalc, Aleksej (2015a). Migration Movements in Goriška in the Time of Aleksandrinke. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik). Göttingen: V&R Unipress, 49–72.
- Kalc, Aleksej (2015b). Trst kot stičišče prekomorskega izseljevanja pred prvo svetovno vojno. *Dve domovini / Two Homelands* 41, 75–88.
- Kalc, Aleksej (2016a). Nadzor migracijskih gibanj in migrantov v cesarski Avstriji od 18. stoletja do prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 44, 111–123.
- Kalc, Aleksej (2016b). Antifascisti sloveni della Venezia Giulia in Argentina tra le due guerre. *Storia contemporanea in Friuli* 46, 31–55.
- Kalc, Aleksej (2016c). Nadzor migracijskih gibanj in migrantov: Pogled v zgodovino. *Dve domovini / Two Homelands* 43, 23–34.
- Kalc, Aleksej (2018a). Izseljevanje iz Beneške Slovenije v Severno Ameriko na začetku 20. stoletja na podlagi ladijskih potniških seznamov. *Dve domovini / Two Homelands* 47, 107–126.
- Kalc, Aleksej (2018b). Prebivalstvo in gospodarski viri v tržaškem kraškem zaledju (16.–20. stoletje). *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (ur. Aleksander Panjek, Žarko Lazarevič). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 155–188.
- Kalc, Aleksej, Kodrič, Majda (1992). Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije s posebnim ozirom na obdobje 19. stoletja in do prve svetovne vojne. *Zgodovinski časopis* 2, 197–209.
- Kalc, Andrej (1889). Iz Brazilije – nazaj v Trst. *Edinost*, 16., 19., 23., 26., 30. januar 1889.
- Kante, Viktorija (2000). Ribniški krošnjar. *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (ur. Monika Kokalj). Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 69–72.
- Kavrečič, Petra, Koderman, Miha (2014). Slovenski izseljenci in turistični obisk Dravske Banovine s posebnim poudarkom na poročanju Izseljeniškega vestnika. *Annales: Series historia et sociologia* 24/1, 77–94.
- Keeling, Drew (2012). *The Business of Transatlantic Migration between Europe and the United States, 1900–1914*. Zürich: Chronos Verlag.

- Klein, Philip (1938). *A Social Study of Pittsburgh; Community Problems, and Social Services of Allegheny County*. New York: Columbia University Press.
- Klemenčič, Matjaž (1978). Metodološki problemi v zvezi z ugotavljanjem realnosti ameriških statistik materinega jezika izseljencev iz Habsburške monarhije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1, 42–53.
- Klemenčič, Matjaž (1979). Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1–2, 350–369.
- Klemenčič, Matjaž (1984). Slovenci v ameriški statistiki v 19. in 20. stoletju. *Celovski zvon* 4, 23–31.
- Klemenčič, Matjaž (1985). Proletarec and the Acculturation of Slovene Workers in the United States: Labor Migration Project. *Labor Newspaper Preservation Project: The Press of Labor Migrants in Europe and North America 1880s to 1930s* (ur. Christiane Harzig, Dirk Hoerder). Bremen: Universität, 475–486.
- Klemenčič, Matjaž (1987). *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*. Maribor: Založba Obzorja.
- Klemenčič, Matjaž (1991). Slovenski izseljenski tisk / Slovenian Emigrant Newspapers. *Humanistika* 3/2, 299–317.
- Klemenčič, Matjaž (1992). Elections for Councilmen in the City of Cleveland and Slovenes of Cleveland. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 353–369.
- Klemenčič, Matjaž (1993). Images of America among Slovene and other Yugoslav Migrants. *Distant Magnets: Expectations and Realities in the Immigrant Experience, 1840–1930* (ur. Dirk Hoerder, Horst Rössler). New York, London: Holmes & Meier, 199–220.
- Klemenčič, Matjaž (1995). *Slovenes of Cleveland: The Creation of a new Nation and a new World Community Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio*. Novo mesto: Dolenjska založba; Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Klemenčič, Matjaž (1996). Fraternal Benefit Societies and the Slovene Immigrants in the United States of America. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 21–31.
- Klemenčič, Matjaž (1999a). *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- Klemenčič, Matjaž (1999b). K zgodovini slovenskih naselbin v Kaliforniji. *Zgodovinski časopis* 53/4: 483–529.
- Klemenčič, Matjaž (2001a). Razvoj slovenske izseljenske skupnosti v Rock Springsu, Wyoming, od naselitve do začetka tridesetih let 20. stoletja. *Dve domovini / Two Homelands* 13, 73–99.
- Klemenčič, Matjaž (2001b). Slovenska tvarna kulturna dediščina v ZDA. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 169–180.
- Klemenčič, Matjaž (2001c). Slovenske naselbine v Združenih državah Amerike. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 179–186.

- Klemenčič, Matjaž (2001d). Slovenske naselbine v Združenih državah Amerike, http://www2.arnes.si/~krsrd1/conference/Speeches/Klemencic_Slovenske_naselbine.htm (1. 8. 2017).
- Klemenčič, Matjaž (2002). Slovenes in Cleveland. *Identity, Conflict and Cooperation: Central Europeans in Cleveland 1850–1930* (ur. David C. Hammack, Diane L. Grabowsky, John J. Grabowski). Cleveland: The Western Reserve Historical Society, 307–344.
- Klemenčič, Matjaž (2011). *Zgodovina skupnosti slovenskih Američanov v Pueblu, Kolorado*. Maribor, Ljubljana: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Klemenčič, Matjaž (2013). Slovenes and Slovene Americans. *Immigrants in American History: Arrival, Adaptation, and Integration* (ur. Elliot Robert Barkan). Santa Barbara: ABC CLIO, 613–622.
- Klemenčič, Matjaž, Emeršič, Darja (1990). Ideja in poskusi izgradnje Slovenskega narodnega doma na St. Clairu v Clevelandu. *Dve domovini / Two Homelands* 1, 137–159.
- Klemenčič, Matjaž, Javernik, Igor (1996). Ustanovitev in razvoj Kranjsko slovenske katoliške jednote – prve slovenske centralizirane podporne organizacije v Združenih državah Amerike. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 345–356.
- Klemenčič Matjaž, Maver, Aleš (2017). *Izbrana poglavja iz zgodovine selitev od začetkov do danes*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze.
- Klinar, Peter (1976). *Mednarodne migracije*. Maribor: Obzorja.
- Kobal, Andrej (1975). *Svetovni popotnik pripoveduje*, 1. knjiga. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- Kobal, Andrej (1976). *Svetovni popotnik pripoveduje*, 2. knjiga. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- Koblar, Stanislav (2008). 110 let združevanja. *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini: 1878–2000* (ur. Stanislav Koblar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 334–455.
- Kocjančič, Cvetka (1998). Združevanje kanadskih Slovencev. *Dve domovini / Two Homelands* 9, 149–160.
- Kocjančič, Cvetka (b. l.). Slovenes in Canada, <http://www.theslovenian.com/articles/kocjancic.htm> (7. 11. 2018).
- Kodrič, Majda (1983). Etbin Kristan in socialistično gibanje jugoslovanskih izseljencev v ZDA v letih 1914–1920. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1–2, 63–87.
- Kodrič, Majda (1987). »Kranjci« v Stearns County – vezi med etnično zavestjo in zemljepisnimi dejavniki v neki slovenski kmečki naselbini v Minnesoti. *Geografski obzornik* 2, 108–112.
- Kodrič, Majda (1990). Življenjska zgodba izseljenke varuške. *Jadranski koledar 1991*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 99–102.

- Kodrič, Majda (1992). The Press as a Link Between the Leaders and the Rank and File of an Ethnic Fraternal Organization; Handling the Situation of Second Generation Membership in the KSJKJ's Organs. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 195–207.
- Kodrič, Majda (2003). Franc Pirc in nastanek prvih naselbin v Združenih državah Amerike. *Dve domovini / Two Homelands* 18, 55–61.
- Kofol Darja (1992). Demografske in gospodarske spremembe v zadnjem stoletju. *Zbornik Šentviške planote*. Šentviška gora: Župnijski urad, 53–60.
- Kokalj, Kočevar Monika (2010). »Mother, are the apples at home ripe yet?« Slovenian Forced and Slave Labourers during the Second World War. *Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-occupied Europe* (ur. Alexander von Plato, Almut Leh, Christoph Thonfeld). New York: Berghahn Books, 138–150.
- Kolar Dimitrijević, Mira (2012). Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovnih gospodarsko-socijalnih kretanja u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća. *Podravina* 22, 108–126.
- Kolar, Bogdan (1991). Periodični tisk slovenskih cerkvenih skupnosti v Severni in Južni Ameriki ter Avstraliji s poudarkom na listu Ave Marija. *Znanstvena revija: Humanistika* 2/3, 393–404.
- Kolar, Bogdan (1995). Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu med obema vojnama. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik Bukić). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 115–131.
- Kolar, Bogdan (1999). St. Joseph KSKJ Local Lodge, Bridgeport, Connecticut. *KSKJ. Dve domovini / Two Homelands* 10, 61–78.
- Kolar, Bogdan (1990). Družba sv. Rafaela od ustanovitve do ustanovitve ljubljanske podružnice. *Dve domovini / Two Homelands* 1, 107–119.
- Kolar, Bogdan (2001). Mesto cerkve med Slovenci po svetu in njen prispevek za ohranjanje narodnosti. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 125–147.
- Komac, Jernej (2017). »Hudič vzemi vojske in politiko!«: Begunska izkušnja v kolektivnem spominu bovškega prebivalstva v letih 1914–1941. *Goriški letnik* 41, 217–232.
- Koprivec, Daša (2013). *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kordin, Anton (1933). O naših po širnem svetu. Srbija. *Izseljeniški vestnik* 3, 5.
- Korpič Horvat, Etelka (1992). *Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Kos, Janez (1978). Izseljevanje z območij nekdanjih okrajev Črnomelj in Kočevje (Po popisu iz leta 1937). *Slovenski izseljenski koledar 1979*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 209–216.
- Kosi, Miha (1998). *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kovács, Attila (2007). Agrarna reforma in kolonizacija na območju Dolnje Lendave med obema vojnama. *Razprave in gradivo* 53/54, 68–97.

- Kozanski (Reya Oskar) (2002). *Nepozabljena Brda: Veselje in žalost briškega ljudstva*. Ljubljana: Vitrum.
- Kramar, Janez (1991). *Narodna prebuja istrskih Slovencev*. Koper: Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Krašovec, Teja (2016). *Primorski priseljenci v Ljubljani med obema svetovnima vojnama*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Krek, Janez Evangelist (1913). Izseljevanje in združništvo. *Narodni gospodar* 22, 25. november 1913.
- Kremenšek, Slavko (1976). Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne. *Slovenski etnograf* 29, 91–100.
- Kresal, France (1976). *Razvoj tekstilne industrije v Sloveniji*. Ljubljana: Borec.
- Kresal, France (2005). Socialna politika. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 98–101.
- Kristan, Anton (1927a). Moja pot čez veliko lužo. *Življenje in svet – tedenska priloga Jutra* 1/27, 700–702.
- Kristan, Anton (1927b). Ameriški vtisi. *Življenje in svet – tedenska priloga Jutra* 1/38, 866–868.
- Kržišnik Bukič, Vera (1993). Slovenski gostinci in pomen slovenskih gostiln v Zagrebu. *Razprave in gradivo* 28, 136–142.
- Kržišnik Bukič, Vera (1994–1995). Okvirni pregled poteka, vzrokov in pomena izseljevanja Slovencev na Hrvaško. *Razprave in gradivo* 29–30, 85–93.
- Kržišnik Bukič, Vera (1995). O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik Bukič). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 133–188.
- Kržišnik Bukič, Vera (2003). Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanostjo. *Traditiones* 32/2, 117–135.
- Kržišnik Bukič, Vera (2004). Slovenci v Beogradu. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 546.
- Kržišnik Bukič, Vera (2006). Znameniti Slovenci na Hrvaškem skozi zgodovino. *Migracijske i etničke teme* 4, 421–445.
- Kržišnik Bukič, Vera (2007). *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe: 1831–2007*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kuhar, Alojzij (1939). Naše izseljensko vprašanje. *Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije* (ur. Jože Lavrič, Josip Mal, France Stele). Ljubljana: Jubilej, 524–536.
- Kulihova, Lucia (2019). Zavajajoči podatki na seznamih ladijskih potnikov kot posledica restriktivne ameriške migracijske zakonodaje. *Dve domovini / Two Homelands* 50, 237–252.
- Kuzmič, Franc (1999). *Bibliografija prekmurskih tiskov (1920–1998)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kuzmič, Mihael (1992). Amerikanski Slovincov glas. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 55–66.

- Kuzmič, Mihael (1996a). Slovenska evangeličansko-luteranska cerkev Svetega Ivana v Betlehemu, Pensilvanija, ZDA. *Dve domovini / Two Homelands* 7, 131–152.
- Kuzmič, Mihael (1996b). Fraternalistične organizacije prekmurskih Slovencev v ZDA: Prvo slovensko ameriško bratsko podporno društvo 1912–1942. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 357–369.
- Kuzmič, Mihael (1999). Literarna dejavnost prekmurskih Slovencev v ZDA. *Slovenska izseljenska književnost 2: Severna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 265–288.
- Kuzmič, Mihael (2001a). *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Betlehemu v ZDA 1893–1924: Naselitev in njihove zgodovinske, socialne, politične, literarne in verske dejavnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kuzmič, Mihael (2001b). Začetki dramske dejavnosti med slovenskimi izseljenci v Betlehemu, Pa., ZDA. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 119–133.
- La popolazione (1878). *La popolazione di Trieste nel 1875: Resoconto ufficiale del censimento generale della popolazione effettuato secondo lo stato del 31 dicembre 1875*. Trst: Civico Ufficio Statistico Anagrafico.
- Lampe, Eugen (ur.) (1907). *III. slovenski katoliški shod v Ljubljani dne 26., 27. in 28. avgusta 1906: Govori, posveti in sklepi*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.
- Lavigne, David (2017). The »Black Fellows« of the Mesabi Iron Range: European Immigrants and Racial Differentiation during the Early Twentieth Century. *Journal of American Ethnic History* 2, 11–39.
- Lazarevič, Žarko (1993). Kmečki dolgovi v avstrijski dobi. *Prispevki za novejšo zgodovino* 33/1–2, 3–15.
- Lazarevič, Žarko (2005). Velika gospodarska kriza. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 473–479.
- Lazarevič, Žarko (2015). *Spremembe in zamišljanja: Gospodarsko-zgodovinske refleksije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Lazarevič, Žarko (2017). Migracije in ekonomske interakcije (do prve svetovne vojne). *Raziskovanje slovenskega izseljenstva: Vidiki, pristopi, vsebine* (ur. Janja Žitnik Serafin, Aleksej Kalc). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 49–65.
- Lazarevič, Žarko (2018). Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije. *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (ur. Aleksander Panjek, Žarko Lazarevič). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 189–215.
- Lea, Martha (2007). The Importance of the Church and Religious Congregations for Slovenian and Norwegian Migrants to the United States of America: A Comparative Aspect. *Dve domovini / Two Homelands* 26, 143–165.
- Ledbetter, Eleanor E. (1918). *The Yugoslavs of Cleveland: With a Brief Sketch of their Historical and Political Backgrounds*. Cleveland: Cleveland Americanization Committee.
- Lees, Lorraine L. (2007). *Yugoslav-Americans and National Security during World War II*. Urbana, Chicago, Ill.: University of Illinois Press.

- LeMay, Michael C. (2018). *U.S. Immigration Policy, Ethnicity, and Religion in American History*. Santa Barbara, Denver: Praeger.
- LeMay, Michael C., Barkan, Robert E. (1999). *U.S. Immigration and Naturalization Laws and Issues: A Documentary History*. Westport: Greenwood Press.
- Lesjak, Hans-Peter (1996). Kako so se v poznem 19. stoletju izseljevali iz zgornje Baške doline na Koroško. *Kronika* 44, 30–31.
- Lever, Mark (2012). *The British in Egypt: Community, Crime and Crises 1822–1922*. London, New York: Tauris.
- Light, Ivan (2013). The Migration Industry in the United States, 1882–1924. *Migration Studies* 1/3, 258–275.
- Lilek, Emilijan (1933). *Slovenski v tujini službujoči šolniki*. Celje.
- Lipoglavšek Rakovec, Slava (1950). Slovenski izseljenci. *Geografski vestnik* 22, 3–60.
- Lipovec Čebren, Uršula (2017). Benigar, Juan Ivan (1883–1950). *Novi Slovenski biografski leksikon: 2. zv. B-Bla* (ur. Barbara Šterbenc Svetina idr.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017.
- Lisac, Andrija (1956). Slovenska trgovska mladina v Zagrebu. *Kronika* 2, 108–110.
- Lokar, Janko (1911). Iz Bele krajine. *Carniola: Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Kranjsko, 1–31.
- Lorenzetti, Luigi (2000). Immigration et mariage à Genève. Aspects de l'insertion urbaine à la fin du XIXe siècle. *Migration in die Städte. Ausschluss – Assimilierung – Integration – Multikulturalität / Migrations vers les villes. Exclusion – assimilation – intégration – multiculturalité* (ur. Hans-Jörg Gilomen, Anne-Lise Head-König, Anne Radeff). Zürich: Chronos Verlag, 225–238.
- Lorenzetti, Luigi, Schumacher, Reto (2005). L'endogamie matrimoniale dans les villes suisses, 1880–1930. Effets structurels et préférences individuelles. *Histoire & mesure* XX, 1–23.
- Lubotina, Paul (2015). Corporate Supported Ethnic Conflict on the Mesabi Range, 1890–1930. *Upper Country: A Journal of the Lake Superior Region* 3, 29–52.
- Lucassen, Jan, Lucassen, Leo (2009). The Mobility Transition Revisited, 1500–1900: What the Case of Europe can Offer to Global History. *Journal of Global History* 3/4, 347–377.
- Lucassen, Leo, Lucassen, Jan (2015). Quantifying and Qualifying Cross-cultural Migrations in Europe since 1500: A Plea for Broader View. *The History of Migration in Europe: Perspectives from Economics, Politics and Sociology* (ur. Francesca Fauri). London, New York: Routledge, 13–38.
- Lukić, Dijana (2017). »Drugega skoraj ne ostaja, ko zapustiti milo domovino in si drugje domovja iskati« ali kratek pregled migracijskih tokov Slovencev v Vojvodino. *Slovenika* 3, 35–57.
- Luthar, Oto (2000). *O žalosti niti besede: Uvod v kulturno zgodovino velike vojne*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Mackaman, Tom (1998). *Life and Labor in Ely, Minnesota, 1886–1919: Community and Worker Identity on the American Industrial Frontier*.

- Mačkovšek, Janko (1911). Statistika Slovencev. *Slovanski svet: Zemljepisna in statistična slika današnjega slovanstva* (ur. Lubor Niederle). Ljubljana: Omladina, 245–260.
- Maister, Hrvoj, Uratnik, Filip (1938). *Socialni problemi slovenske vasi*. Ljubljana: Socialno ekonomski institut v Ljubljani, Zbirka študij št. 3, II. zvezek.
- Mak (1937). Slovenci na Kosovu. *Izseljenski vestnik* 7/8, 81–82.
- Makarovič, Marija (2008). *Resnice posameznikov: Po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega*. Dolenjske Toplice: Društvo Kočevarjev staroselcev.
- Makarovič, Marija (2010). *Koprivnik in njegovi ljudje*. Dolenjske toplice: Društvo Kočevarjev staroselcev.
- Makuc, Dorica (1985). Prišleki kak kastiga kak boži bič. *Jadranski koledar 1986*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 49–62.
- Makuc, Dorica (1986). Iz Nanuta v Nanutovića: Primorski kolonisti na levem bregu Vardarja. *Jadranski koledar 1987*. Trst: 189–195.
- Makuc, Dorica (1987). Primorci v severni slovenski metropoli. *Jadranski koledar 1988*. Trst: 167–173.
- Makuc, Dorica (1994). *Aleksandrinke*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- Mal, Josip (ur.) (1928). *Slovenci v desetletju 1918–1928: Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana: Leonova družba.
- Malni, Paolo (2001). Evaquati e fuggiaschi dal fronte dell'Isonzo: I profughi della Grande Guerra in Austria e Italia. »Un esodo che non ha pari.« 1914–1919. *Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (ur. Franco Cecotti). Gorica: LEG, 99–153.
- Mamič, Tino (2008). Anton Laščak Beg – življenjepis kraljevega arhitekta. *Kronika* 56, 71–84.
- Marentič, Janez (1957). *Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom*. Ljubljana: Kmečka knjiga.
- Markič, Jasmina (2002). Odsevi španščine v slovenščini. *Ustvarjalnost Slovencev po svetu: 38. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Boža Krakar Vogel). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 41–54.
- Markitan, Franz (1913). *Die österreichische Saisonwanderung: Vortrag gehalten in Wien am 21. November 1912 von Franz Markitan*. Dunaj: Verlag des österreichischen St. Raphael Vereines.
- Martellone, Anna Maria (1980). Introduzione. *La »questione« dell'immigrazione degli Stati Uniti* (ur. Anna Maria Martellone). Bologna: Il Mulino.
- Marušič, Branko (1995). Prispevka o slovenskem izseljevanju v Južno Ameriko. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Mirko Jurak). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 57–66.
- Marušič, Branko (2012). Ljudsko štetje 31. decembra leta 1910 na Goriškem. *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910: Jezik, narodnost, meja* (ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

- Mastnak, Tomaž (2016). *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: *cf.
- Maučec, Matija (1933). Prenaseljenost in sezonsko izseljevanje v Prekmurju. *Geografski vestnik* 1–4, 107–118.
- Maver, Manica (1998). Janko Lavrin – ambasador slovenske kulture v svetu. *Sodobnost* 46/5, 406–417.
- McWilliams, Carey (1935). *Louis Adamic and Shadow-America*. Los Angeles: Arthur Whipple.
- Meinzing, Franz von (1903). Die Wanderbewegung auf Grund von Gebürtigkeitsdaten der Volszählung vom 31. Dezember 1900. *Statistische Monatschrift* VIII, 133–161.
- Melik, Anton (1938). Populacijski problemi Jugoslavije v dobi 1918–1938. *Misel in delo* 4/12, 247–262.
- Melik, Anton (1956). *Amerika in Ameriška Slovenija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Melik, Anton (1963). *Slovenija I. Geografski opis*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Melik, Vasilij (1956). Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. *Ekonomski revija*, 193–210.
- Mesesnel, France (2013). Jager, Ivan (1871–1959). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi245658/#slovenski-biografski-leksikon> (2. 11. 2018).
- Mihurko Poniž, Katja (2015). Representations and Mythologisations of Aleksandrinke in Slovenian Literature. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik). Göttingen: V&R Unipress, 131–156.
- Milanič, Irena (2001). Skrb za drugo generacijo: Kulturna investicija za ohranitev slovenske pripadnosti v ZDA (primer SNJP). *Dve domovini / Two Homelands* 14, 19–28.
- Milek, Tadeja (2004). Slovenski izseljenski tisk v ZDA med drugo svetovno vojno (primer časopisa *Prosveta*). Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Milek-Tadeja.PDF> (10. 2. 2017).
- Milenković Vuković, Biljana (2010). Slovenci u Srbiji: Bibliografija sa anotacijama. *Traditiones* 39/1, 283–320.
- Miletić, Aleksandar (2009). *Journey under Surveillance: The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context 1918–1928*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2004). Ohranjanje etnične identitete in tradicije med slovenskimi izseljenci in njihovimi potomci v združenih državah Amerike. *Dve domovini / Two Homelands* 19, 121–140.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2007). Marie Prisland – her Role in Preserving Slovenian Culture and Tradition among Slovenian Migrants in the United States. *Dve domovini / Two Homelands* 25, 229–247.

- Milharčič Hladnik, Mirjam (2009). Moje misli so bile pri vas doma: Poti prehodov v pismih. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 23–58.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2011). Stopinje skozi čas v avto/biografskih zapisih slovenskih migrantk. *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju* (ur. Alenka Koron, Andrej Leben). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 189–206.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2015a). Otroci v migracijskih kontekstih. *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 13–34.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2015b). Trans-Mediterranean Women Domestic Workers: Historical and Contemporary Perspectives. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik). Göttingen: V&R Unipress, 11–38.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2015c). Žensko delo in gospodarstvo v migracijskem kontekstu – zgodovinski primeri v luči sedanosti. *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi* (ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec, Žarko Lazarevič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 39–55.
- Milharčič Hladnik, Mirjam, Mlekuž, Jernej (ur.) (2014). *Going Places: Slovenian Women's Stories on Migration*. Akron: Akron University Press.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2020). »People Cannot Live on Love Alone«: Negotiating Love, Gender Roles, and Family Care between Slovenia and Egypt. *Emotional Landscapes: Love, Gender, and Migration* (ur. Marcelo J. Borges, Sonia Cancian, Linda Reeder). Urbana: University of Illinois Press (v tisku).
- Mislej, Irene (ur.) (1989a). *Arhitekt Viktor Sulčič: Trst 1895, Buenos Aires 1973*. Ajdovščina: Pilonova galerija; Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Mislej, Irene (1989b). Odsek Slovenija v Buenos Airesu. Ob 70. letnici prve slovenske organizacije v Južni Ameriki. *Slovenski koledar 1990*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 143–145.
- Mislej, Irene (1990a). Izseljenci v Južni Ameriki. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4 (ur. Alenka Dermastja). Ljubljana: Mladinska knjiga, 223–226.
- Mislej, Irene (1990b). Slovensko šolstvo v Argentini. *Slovenski koledar '91*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 187–190.
- Mislej, Irene (1992). Slovenski tisk v Argentini po drugi svetovni vojni. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 185–194.
- Mislej, Irene (1995a). Kulturna zgodovina Slovencev v Južni Ameriki. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Mirko Jurak). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 15–21.
- Mislej, Irene (1995b). Primorski odbor: Politično delovanje primorskih Slovencev med drugo svetovno vojno v Argentini. *Dve domovini / Two Homelands* 5, 85–113.
- Mislej, Irene (1996). Primorska slovenska skupnost v Južni Ameriki: Pregled antifašističnega tiska 1929–1943. *Zgodovinski časopis* 50/1, 95–116.

- Mislej, Irene (1999). Literarno delo južnoameriških Slovencev pred drugo svetovno vojno: Proza. *Slovenska izseljenska književnost 3: Južna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 23–79.
- Mislej, Irene (2001). Slovenski izseljenci v Južni Ameriki. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 237–247.
- Mislej, Irene (2002). Ženske v manjšinskih skupnostih: Pomen in vloga žensk za ohranjanje kulturnega izročila: Diskusijski prispevki. *Dve domovini / Two Homelands* 16, 151–153.
- Mislej, Irene, Jurak, Mirko (ur.) (1995). *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete: Slovenska izseljenska matica.
- Mladineo, Ivan (ur.) (1937). *Narodni adresar Hrvata-Slovenaca-Srba*. New York: Samozaložba.
- Mlakar, Frank (1950). *He, the Father*. New York: Harper & Brothers.
- Mlekuž, Jernej (2004). Izbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjstvih italijanskih mest: Tiha, grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba. *Dve domovini / Two Homelands* 19, 141–164.
- Mlekuž, Jernej (2016). Aleksandrinke kot nosilke časti narodne skupnosti v dopisu Karola Pečnika iz Egipta (1897). *Dve domovini / Two Homelands* 43, 143–156.
- Moch, Leslie Page (1992). *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Möderndorfer, Vinko (1938). *Slovenska vas na Dolenjskem*. Št. Jurij pod Kumom: Samozaložba.
- Mole, Vojeslav (1920). Dr. Vojeslav Mole o Ivanu Cankarju. *Dom in svet* 33/1–2, URN:NBN:SI:doc-6M6S7H7R from <http://www.dlib.si> (23. 12. 2018).
- Molek, Ivan (1920). *Zajedalci*. Chicago: SNPJ.
- Molek, Ivan (1926). *Hrbtenica: Drama v treh dejanjih s prologom in epilogom*. Chicago: SNPJ.
- Molek, Ivan (1932). *Dva svetova*. Ljubljana: Cankarjeva družba.
- Molek, Ivan (1934). *Veliko mravljišče*. Ljubljana: Cankarjeva družba.
- Molek, Ivan (1935). *Sesuti stolp*. Ljubljana: Ljudska tiskarna.
- Molek, Ivan (1979). *Slovene Immigrant History, 1900–1950: Autobiographical Sketches* (ur. Mary Molek). Dover, Delaware: Mary Molek.
- Molek, Mary (1976). *Immigrant Woman*. Dover, Delaware: M. Molek.
- Molek, Nadia (2019). *Biti Slovenec v Argentini: Kompleksnost identitetnih procesov argentinskih Slovencev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Morassi, Luciana, Panjek, Giovanni (1984). Strategie familiari in Val di Resia (Sec. XIX). *Economia e Storia* 4, 439–456.
- Mrkun, Anton (1932). Naš narodni izseljeniški program. *Izseljenski vestnik* 2/4, 2–3.
- Mrkun, Anton (1940). Kmetstvo delavstvo v Dobrépoljah in okolici. *Etnolog* 13, 116–124.
- Mugerli, Marko (2016). *Jesenice: Mesto železarjev*. Jesenice: Gornjesavski muzej.
- Mulaček, Ivan (1913). Naše izseljevanje v številkah. *Čas* 4, 256–266.

- Mulders, Milena (2010). *S trebuhom za kruhom: Moja slovenska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Müller, Jakob (ur.) (2015). *Louis Adamič. Novi svet – ljudje in vizije: Izbrani odlomki iz dvanajstih Adamičevih knjig*. Grosuplje: Mestna knjižnica.
- Munda Hirnök, Katalin (1992). Vzroki in razvoj poljedelskega zaposlovanja med porabskimi Slovenci na Madžarskem. *Traditiones* 21, 199–208.
- Munda, Jože (1969). *Bibliografija slovenskega marksističnega tiska: 11 april 1920–26. marec 1941*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Musoni, Francesco (1912). Gli abitanti, il loro numero e la loro distribuzione. *Guida delle Prealpi Giulie* (ur. Olinto Marinelli). Videm: S. A. F.
- Nečak, Dušan (1972). Pisarna za zasedeno ozemlje. *Kronika* 2, 101–106.
- Nečak, Dušan (1973): Prispevek k vprašanju primorskih beguncev v letih 1918–1920. *Kronika* 2, 120–126.
- Nemanic, Mary Lou (2007). *One Day for Democracy. Independence Day and the Americanization of Iron Range Immigrants*. Athens: Ohio University Press.
- Nobile, Annunziata (1974). Politica migratoria e vicende dell'emigrazione durante il fascismo. *Il Ponte*, november/december, 1322–1341.
- Noiriel, Gérard (1991). *La tyrannie du national: Le droit d'asile en Europe (1793–1993)*. Pariz: Calmann-Lévy.
- Noiriel, Gérard (2007). *Immigration, antisémitisme et racisme en France (XIXe–Xxe siècle): Discours publics, humiliations privées*. Pariz: Fayard.
- Novak Popov, Irena (2010). Slovenski dnevnik iz prve svetovne vojne. *Kultura spominjanja* (ur. Vincenc Rajšp). Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 105–120.
- Novak, Valerija (2016). *Nemška okupacija ozemlja današnje Slovenije med drugo svetovno vojno in izgon prebivalstva v Nemčijo: Na podlagi ustnih pričevanj izgnancev v Nemčijo*. Magistrsko delo. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Novak, Vladimir, Zwitter, Fran (1945). *Oko Trsta*. Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije.
- Obljubek, Dora (2016). *Kronika. Spišem eno povest: Spomini in zapiski o prvi svetovni vojni v Brdih* (ur. Tanja Gomiršek). Nova Gorica: Goriški muzej, 36–37.
- Odorizzi Planinsek, Irene (1978). *Footsteps through Time*. Washington: Landmark Tours.
- Ogris, Tomaž (2011). *Anisja, prisilna delavka na Koroškem*. Celovec: Drava.
- Olas, Ludvik (1990). Izseljevanje iz Prekmurja. *Zgodovinski časopis* 4, 589–594.
- Österreichische Statistik (1902). *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 64. Band., 1. Heft, Tafel A: Die Anwesende Bevölkerung nach ihrer heimatberechtigung*. Dunaj: K. k. Statistische Zentral-Commission.
- Österreichische Statistik (1903). *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 63. Band., 2. Heft: Die Bevölkerung nach den Grössenkatogorien der Ortschaften, nach der Gebürtigkeit*,

- nach der Confession und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade innerhalb der Grössenkatogorien der Ortschaften und dem Familienstande. Dunaj: K. k. Statistische Zentral-Commission.
- Österreichische Statistik (1905). *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*. 64. Band, 2. Heft: *Die Ausländer in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern sowie die Angehörigen dieser letzteren im Auslande*. Dunaj: K. k. Statistische Zentral-Commission.
- Österreichische Statistik (1913). *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*. Neue Folge, 2. Band, 2. Heft: *Die Ausländer in dem im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*. Dunaj: K. k. Statistische Zentral-Commission.
- Österreichische Statistik (1914). *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*. Neue Folge, 1. Band, 2. Heft: *Die Bevölkerung nach der Gebürtigkeit, Religion und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade und Familienstande; die körperlichen Gebrechen; die soziale Gliederung der Haushaltungen*. Dunaj: K. k. Statistische Zentral-Commission.
- Österreichische Statistik (1919). *Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in Österreich*. Neue Folge., Band 2, Heft 3: *Die Österreicher im Auslande*. Dunaj: K. k. Statistische Zentral-Commission.
- Ovsenar, Tita (1993). Meksikajnarji. *Kronika* 2, 14–17.
- Pahor, Milan (1987). Opcije v Kanalski dolini (1939–1942). *Zgodovinski časopis* 2, 321–328.
- Pahor, Milan (ur.) (1990). *Tabor »Rezija 89«*. Trst: SLORI, NŠK.
- Pahor, Minka (1994). *Primorski učitelji 1914–1941: Prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem*. Trst: Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino.
- Pajsar, Breda (2005). Muzejska zbirka arhitekta Ivana Jagra. *Etnolog* 15, 395–404.
- Panjek, Aleksander (2018). Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije. *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (ur. Aleksander Panjek, Žarko Lazarevič). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 15–50.
- Panjek, Giovanni (2011). Gospodarski odnosi med Trstom in Aleksandrijo v XIX. stoletju. *Le rotte di Alexandria / Po aleksandrijskih poteh* (ur. Franco Però, Patrizia Vascotto). Trst: EUT, 53–64.
- Papež Adamič, Vera (2009). *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki, 1923–2008*. Banjaluka: Društvo Slovencev Triglav.
- Pavlin, Jože (1933). O naših po širnem svetu. Srbija. Novo Kosovo. *Izseljenski vestnik* 2, 4–5.
- Peck, Gunther (2000). *Reinventing Free Labor: Padrones and Immigrant Workers in North American West*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pečnik, Karol (1897). Egipfovsko iverje. *Soča* 25. junij 1897, 1.

- Perlman, Joel (2018). *America Classifies the Immigrants Cambridge. From Ellis Island to the 2020 Census*. Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Però, Franco, Vascotto, Patrizia (ur.) (2011). *Le rotte di Alexandria / Po aleksandrijskih poteh*. Trst: EUT.
- Peruško, Tone (1953). *Slovensko primorje in Istra*. Beograd.
- Pescarolo, Alessandra (1996). Il lavoro e le risorse delle donne in età contemporanea. *Il lavoro delle donne* (ur. Angela Groppi). Rim, Bari: Laterza, 299–344.
- Pestrin Salmoni, Patrizia (1985). *Reminiscenze storiche di Servola*. Trieste: Vita nuova.
- Petricioli, Marta (2007). *Oltre il mito: L'Egitto degli italiani (1917–1947)*. Milano: Bruno Mondadori.
- Petrič, Jerneja (ur.) (1982a). *Naši na tujih tleh*. Ljubljana: Cankarjeva založba, Slovenska izseljenska matica.
- Petrič, Jerneja (1982b). Nekatero pomembnejše smeri in tipi ameriško-slovenske književnosti. *Naši na tujih tleh* (ur. Jerneja Petrič). Ljubljana: Cankarjeva založba, Slovenska izseljenska matica, 403–406.
- Petrič, Jerneja (1999). Književnost slovenskih priseljencev in njihovih potomcev v ZDA od leta 1891. *Slovenska izseljenska književnost 2: Severna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 89–263.
- Petrič, Jerneja (2001). Slovensko gledališče v Clevelandu: Začetki, razcvet in konec. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 111–117.
- Pezo, Edvin (2009). 'Re-conquering' Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918–1941). *Transnational Societies, Transnational Politics. Migrations in the (Post-)Yugoslav region, 19th–21th Century* (ur. Ulf Brunnbauer). München: Oldenburg Verlag, 73–94.
- Pfaundler, Richard (1907). Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks. *Statistische Monatschrift*, N. F XII, 557–592.
- Phelps, Nicole M. (2013). *U.S.-Habsburg Relations from 1815 to the Paris Peace Conference: Sovereignty Transformed*. New York: Cambridge University Press.
- Picotti, Guido (1909). L'intensità del fenomeno migratorio nel circondario di Udine. *La Patria del Friuli*, 31. oktober 1909.
- Pifferi, Michele (2009). La doppia negazione dello ius migrandi tra Otto e Novecento. *Diritto contro: Meccanismi giuridici di esclusione dello straniero* (ur. Orsetta Giolo, Michele Pifferi). Torino: Giappichelli, 47–78.
- Piljušič, Miroslav Miha (2013). *Naših prvih deset let: Kronika Slovenske kulturne skupnosti Timoške krajine Ivan Cankar*. Bor: Qwerty.
- Pislar Fernandez, Marie (2004). *Slovinci v železni Loreni (1919–1939) skozi družinske pripovedi / Slovènes en Lorraine du fer (1919–1939) à travers des récits de familles*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Pletikosić, Ivica (2001). Vpliv selitvenih gibanj na spreminjanje števila prebivalcev v Piranu sredi 20. stoletja. *Annales: Series historia et sociologia* 2: 387–394.
- Plut Pregelj, Leopoldina (1992). Katoliški šolski sistem v Združenih državah Amerike in ustanavljanje osnovnih šol pri slovenskih župnijah (1895–1941). *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 391–407.

- Podbersič, Renato ml. (2018). Dr. Renato Podbersič ob 110-letnici Rafaelove družbe, http://www.rafaelova-druzba.si/rafaelova_druzba/o_rafaelovi_druzbi (13. 6. 2018).
- Pogačar, Timothy (2014). Slovenska proza v dveh slovensko-ameriških publikacijah: Recepcija zgodnjega 20. stoletja. *Recepcija slovenske književnosti* (ur. Alenka Žbogar). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Obdobja; 33), 325–332.
- Pogačar, Timothy (2016). Izseljenski tisk v Ameriki v digitalni dobi: Slovensko-ameriški časopis Prosveta. *Medialnost in literatura: Zbornik povzetkov* (ur. Urška Perenič). Ljubljana: Slovensko društvo za primerjalno književnost, 34.
- Pogačnik, Teodora (2000). *Težave slovenskih izseljencev na poti v Ameriko v letih od 1900 do 1914*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Pörš, Sidika (1940). Sezonsko izseljevanje v Prekmurju. *Mladi Prekmurec* 4/5–6, 65–72.
- Poznan, Kristina E. (2017). Return Migration to Austria-Hungary from the United States in Homeland Economic and Ethnic Politics and International Diplomacy. *The Hungarian Historical Review* 6/3, 647–667.
- Prešeren, Jože (1990). Izseljenski periodični tisk. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4 (ur. Alenka Dermastia). Ljubljana: Mladinska knjiga, 228–229.
- Prešeren, Jože (2001). Slovenske sledi v svetu. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 115–124.
- Prihodnja volitev v Chicagi (1891). *Amerikanski Slovenec*, 10. september 1891, 1.
- Prisland, Marie (1926). Slovenska žena. *Amerikanski Slovenec*, 30. oktober 1926, 3.
- Prisland, Marie (1950). The Slovenians, Most Recent American Immigrants. *The Wisconsin Magazine of History* 33/3: 265–280.
- Prisland, Marie (1960). Ob 30-letnici Zarje. *Slovenski izseljenski koledar 1960*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 182–184.
- Prisland, Marie (1964). Zgodovina slovenske ženske zveze. *Slovenski izseljenski koledar 1965*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 208–215.
- Prisland, Marie (1966). Zgodovina slovenske naselbine v Sheboyganu. *Slovenski izseljenski koledar 1966*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 182–190.
- Prisland, Marie (1968). *From Slovenia to America: Recollections and Collections*. Chicago: Slovenian Women's Union of America.
- Procacci, Giovanna (2006). L'internamento di civili in Italia durante la prima guerra mondiale: Normativa e conflitti di competenza. *Rivista telematica di studi sulla memoria femminile* 5–6, 33–66.
- Purini, Piero (2000). Indagine su un campione di profughi tratto dai documenti della Pisarna za zasedeno ozemlje. *Annales: Series historia et sociologia* 2, 371–382.
- Purini, Piero (2010). *Metamorfosi etniche: I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914–1975*. Videm: Kappa Vu.
- Puskàs, Julianna (1982). *From Hungary to the United States (1880–1914)*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó.

- Puskàs, Julianna (1991). Hungarian Overseas Migration: a Microanalyses. *A Century of European Migrations 1830–1930* (ur. Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke). Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 221–239.
- Rahten, Andrej (2018). *Med Kakanijo in Wilsonio: Poklicne in politične preizkušnje Hansa Schwegla alias Ivana Švegla*. Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- Rass, Christopher (2012). Temporary Labour Migration and State-Run Recruitment of Foreign Workers in Europe, 1919–1975: A New Migration Regime? *International Review of Social History* 57, 191–224.
- Ravenstein, Ernst. G. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London* 2, 167–235.
- Ravnik, Mojca (1981). Način življenja in izseljevanje prebivalcev Grosupljega in okolice do prve svetovne vojne. *Louis Adamič. Simpozij. Ljubljana 16.–18. september 1981*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, 41–48.
- Ravnik, Mojca (1996). *Bratje, sestre, strniči, zermani: Družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri*. Ljubljana: SAZU; Koper: Lipa.
- Ravnik, Mojca (2002). Z meje na mejo. *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje* (ur. Aleksej Kalc). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstvenoraziskovalno središče; Trst: Narodna in študijska knjižnica, 54–61.
- Ravnik, Mojca (2010). Nekaj pogledov v preteklost in sedanjost beograjskih Slovencev. *Traditiones* 1, 167–193.
- Repe, Božo (2010). Izgon (Usoda slovenskih izgnancev med leti 1941–1945). *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 245–256.
- Reports of Immigrant Commission (1911a). *Reports of the Immigrant Commission. Immigrants in Industries, Part 2: Iron and Steel manufacturing in the Middle West*. Washington: Government Printing Office.
- Reports of the Immigrant Commission (1911b). *Immigrants in industries, Part 23: Summary Report on Immigrants in Manufacturing and Mining*, Vol. 1. Washington: Government Printing Office.
- Reports of the Immigrant Commission (1911c). *Emigration Conditions in Europe*. Washington: Government Printing Office.
- Reports of the Immigrant Commission (1911d). *Immigrants in Cities. Vol.1*. Washington: Government Printing Office.
- Reports of the Immigrant Commission (1911e). *Children of Immigrants in Schools*. Washington: Government Printing Office.
- Ribnikar, Peter (1998). *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Ribnikar, Vojteh (ur.) (1889). *Logaško okrajno glavarstvo: Zemljepisni in zgodovinski opis*. Logatec: Društvo učiteljev in šolskih prijateljev okraja Logaškega.
- Riman, Barbara (2010). *Slovenci v Gorskem Kotarju, Kvarnerju in Istri od leta 1918 do leta 1991*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.

- Riman, Barbara (2012). Delovanje slovensko-hrvaških društev v Pazinu. *Acta Histriae* 20/1–2, 233–254.
- Rosental, Paul-André (1999). *Les sentiers invisibles: Espaces, familles et migrations dans la France du XIXe siècle*. Pariz: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales.
- Rosental, Paul-André (2006). Gèopolitique et état-providence: Le BIT et la politique mondiale des migrations dans l'entre-deux-guerres. *Annales: Histoire, Sciences Sociales* 1, 99–134.
- Rostohar, Mihajlo (1912). Naš narodni problem. *Napredna misel* 6, 245–253.
- Roš, Fran (1967). *Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945*. Maribor: Obzorja.
- Roškar, Saša (2014). Slamnikarice Abroad and at Home: Ladies and Entrepreneurs. *Going Places: Slovenian Women's Stories on Migration* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Akron: Akron University Press, 171–212.
- Rotar, Janez (1990). Kulturni odnosi: Književnost. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4 (ur. Alenka Dermastja). Ljubljana: Mladinska knjiga, 71–75.
- Rotim Malvić, Jasna (2015). Preventivna zdravstvena provjera emigranata u SAD početkom 20. stoljeća na primjeru Hotela »Emigranti« u Rijeci. *Acta medico-historico adriatica* 13/2, 237–250.
- Rowbotham, Sheila (2001). Foreword. *Women, Gender and Labour Migration: Historical and Global Perspectives* (ur. Pamela Sharpe). London, New York: Routledge, xvi– xvii.
- Rozman, Franc (1979). *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Založba Borec.
- Rupel, Lidia (2018). Srednješolsko izobraževanje tržaških Slovencev za časa Avstro-Ogrske in ustanovitev slovenske gimnazije leta 1945. *Šolska kronika* 27/3, 81–94.
- Rusić, Branislav, Novak, Vilko (1973). Slovenci v Birtrenici v Makedoniji. *Traditiones* 2, 177–201.
- Rutar, Simon (1889). *Postojnsko okrajno glavarstvo: Zemljepisni in zgodovinski opis*. Postojna: R. Šeber.
- Ruttar, Riccardo (2002). 'Buoh je dau, Buoh je uzeu'. *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje* (ur. Aleksej Kalc). Koper: Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko; Trst: Narodna in študijska knjižnica, 28–34.
- S. P. B. (1959). Brazilija, dobra zemlja ... Ob stoletnici prihoda prvih Slovencev v Brazilijo. *Zbornik koledar Svobodne Slovenije 1960*. Buenos Aires, 185–186.
- Sakser, Frank (1903). Za naseljence. *Gorenjec*, 19. september 1903, 397.
- Sala, Teodoro (1974). Programmi di snazionalizzazione del »fascismo di frontiera« (1938–1939). *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione del Friuli-Venezia giulia* 2, 24–30.
- Sarić, Samija, Štimac, Vera (2010). Kolonizacija Slovencev v Bosni in Hercegovini od 1878 do 1918. *Kronika* 2, 397–406.
- Scartabellati, Andrea (2009). Un'altra Trieste asburgica tra consapevolezza dei poveri e coscienza operaia. *InStoria* 9, http://www.instoria.it/home/trieste_movimento_operai.htm (31. 8. 2019).

- Schiffner, Carlo (1946). *Sguardo storico sui rapporti fra Italiani e Slavi nella Venezia Giulia*. Trst: Istituto di Storia Moderna dell'Università di Trieste.
- Sedmak, Drago (1994). Ekonomska in politična migracija prebivalstva na Bovškem v letih 1850 do 1940. *Soški protokol* (ur. Andreas Moritsch, Gudmund Tributsch). Celovec, Dunaj, Ljubljana, 79–125.
- Sedmak, Drago (2003). *Ob vznožju branikov: Solkan in Solkanci med prvo svetovno vojno*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- Sedmak, Drago, Bajt, Anton (ur.) (2006). *Kanal ob Soči v dnevniku občinskega tajnika Antona Bajta*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Seller Schwartz, Maxine (1988). *To Seek America: A History of Ethnic Life in the United States*. Englewood: Jerome S. Ozer.
- Seller Schwartz, Maxine (ur.) (1994). *Immigrant Women*. Albany: State University of New York Press.
- Shiffman, Dan (2005). *Korenine multikulturalizma: Delo Louisa Adamiča*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Silvestri, Marina (2017). *Lassù nella Trieste asburgica: La questione dei regnicoli e l'identità rimossa*. Gorica: LEG.
- Sirjamaki, John (1946). The People of Mesabi Range. *Minnesota History* 28, 202–215.
- Slokan, Ina (1983). Zlato leto Progresivnih Slovenk Amerike. *Slovenski koledar '84*, 156–161.
- Smolik, Marijan (2013). Zakrajšek, Kazimir (1878–1958). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi854497/#slovenski-biografski-leksikon> (30. 9. 2018). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 14. zv. (ur. Jože Munda idr.). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, ZRC SAZU, 1986.
- Sori, Ercole (1979). *L'emigrazione italiana dall'Unità alla seconda guerra mondiale*. Bologna: Il Mulino.
- Srebernič, Josef (1914). Die Wanderbewegung in der Umgebung von Görz. *Jahresbericht des Mädchenlyzeums der Armen Schulschwestern de Notre Dame in Görz*. Gorica, 5–17.
- Stanič, Stane (1987). Beograd in Slovenci. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 243–244.
- Stanonik, Janez (1992). The Prehistory of Slovene Journalism in the United States. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 125–139.
- Stanonik, Janez (1997). Slovenci v Clevelandu. *Zgodovinski časopis* 51/1, 21–32.
- Stanonik, Janez (1999). Književnost Slovencev v ZDA pred letom 1981. *Slovenska izseljenska književnost 2: Severna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 15–88; (s soavtorji) 385–456.
- Statistische Central-Commission (1894). *Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. Österreichisch-Illyrisches Küstenland*. Dunaj.
- Steidl, Annemarie (2007). The »Relatives and Friends Effect«: Migration Networks of Transatlantic Migrants From the Late Habsburg Monarchy. *Maritime Transport*

- and Migration: *The Connexions between Maritime and Migration Networks* (ur. Torsten Feys). St. John's Newfoundland: IMEHA, 75–96.
- Steidl, Annemarie (2009). Transatlantic Migration from the Late Austrian Empire and its Relation to Rural-Urban Stage Migration. *European Mobility: Internal, International, and Transatlantic Moves in the 19th and 20th Centuries* (ur. Annemarie Steidl, Josef Ehmer, Stan Nadel, Hermann Zeitlhofer). Göttingen: V&R unipress.
- Steidl, Annemarie, Fischer Nebmaier, Wladimir, Oberly, James W. (2017). *From a Multiethnic Empire to a Nation of Nations: Austro-Hungarian Migrants in the US, 1870–1940*. Innsbruck: Studien Verlag.
- Steinicke, Ernst (1984). *Das Kanaltal — Val Canale: Sozialgeographie einer alpinen Minderheitenregion*. Innsbruck: Geographische Studien.
- Stelè, France (2013). Prusheck, Harvey Gregory (1887–1940). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi472745/#slovenski-biografski-leksikon> (2. 9. 2018). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 8. zv. (ur. Franc Ksaver Lukman). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1952.
- Stergar, Rok (2004). *Slovinci in vojska, 1867–1914: Slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Stolarik, M. Mark (1992). The Slovak Press in the Late 19th and Early 20th Centuries, with Particular Emphasis on the Slovak-American Press, 1885–1918. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 141–166.
- Strašek, Franc (2006). Slovenci na Hrvaškem – samoorganiziranost nekdanj in sedaj. *Slovinci na Hrvaškem – dediščina in sedanost* (ur. Mojca Ravnik, Katalin Munda Hirnök). Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 97–104.
- Strikwerda, Carl (1993). The Troubled Origins of European Economic Integration: International Iron and Steel and Labor Migration in the Era of World War I. *The American Historical Review* 4, 1106–1129.
- Strle, Urška (2013). Begunke v slovenskem delu Kraljevine (1918–1941). *Dolga pot pravic žensk: Pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem* (ur. Marta Verginella). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Studia Humanitatis, 159–184.
- Strle, Urška (2015a). K razumevanju ženskega dela v veliki vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino*, LV 2, 103–125.
- Strle, Urška (2015b). Otroštvo, vojna in prisilne migracije. *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 91–108.
- Strle, Urška (2016). Begunke in vélika vojna na Slovenskem. *Begunci, slovenski begunci s soške fronte* (ur. Ines Beguš, Marko Klavora, Katarina Brešan). Nova Gorica: Goriški muzej, 44–51.
- Studen, Andrej (2005a). Revolucija v prometu. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 86–90.

- Studen, Andrej (2005b). Modernizacija načina življenja. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 104–122.
- Suhadolnik, Violeta (2006). *Poravnava vojnih krivic civilnim žrtvam vojnega nasilja 2. svetovne vojne v Sloveniji*. Magistrsko delo. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Sulič, Nives (1991). Izseljenski časopis Prosveta skozi prizmo etnologa. *Znanstvena revija: Humanistika* 2/3, 333–339.
- Sulič, Nives (1996). A Home away from Home: Brothers in distress. *Etnični fraternalizem v priseljenjskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 45–52.
- Susel, Rudolf M. (1992). Poslanstvo in vloga časopisa Ameriška Domovina v zgodovini ameriških Slovencev, 1919–1991. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 237–251.
- Susel, Rudolf M. (1996). The American Mutual Life Association 1910–1994. *Etnični fraternalizem v priseljenjskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 101–113.
- Susel, Rudolf M. (b. l.). Slovenes. *Encyclopedia of Cleveland History*, <http://case.edu/ech/articles/s/slovenes/> (25. 4. 2018).
- Svoljšak Petra, Antoličič, Gregor (2018). *Leta strahote: Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Svoljšak, Petra (1991). *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Svoljšak, Petra (2004). 'Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!': Položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno. *Ženske skozi zgodovino: Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev* (ur. Aleksander Žižek). Celje, Ljubljana: ZZDS, 153–158.
- Svoljšak, Petra (2010). »Smo ko brez gnezda plašne ptice« (Alojz Gradnik, Molitev beguncev): Slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski. *Soška fronta 1915–1917: Kultura spominjanja* (ur. Vincenc Rajšp). Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 89–104.
- Svoljšak, Petra (2012). Slovenske begunske družine v prvi svetovni vojni: Korespondenca primorske družine. *Vojne na Slovenskem: Pričevanja, spomini, podobe* (ur. Maja Godina Golija). Ljubljana, Petanjci: Založba ZRC, ZRC SAZU, 11–26.
- Svoljšak, Petra, Antoličič, Gregor (2018). *Leta strahote: Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Szabo, Agneza (1995). Socijalna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik Bukič). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 85–105.
- Šabec, Nada (2002). Usoda slovenskega jezika med Slovenci po svetu. *Ustvarjalnost Slovencev po svetu: 38. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Boža Krakar Vogel). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 7–20.
- Šašek, A. (1912). Izseljevalno vprašanje. *Napredna misel* 6, 253–257.

- Šega, Polona (1997). *Slovenski kostanjarji na Dunaju: Prebivalci nekdanjega velikolaškega okraja kot kostanjarji v cesarskem mestu*. Novo mesto: Dolenjska založba.
- Šega, Polona (1998). Ribniški krošnjari na Dunaju in širši okolici in njihovi medsebojni odnosi. *Traditiones* 27, 145–157.
- Šifrer, Živko (1962). *Izseljevanje iz slovenskega ozemlja*. Ljubljana: Zavod SRS za statistiko.
- Šifrer, Živko (1974). Izseljevanje s slovenskega ozemlja. *Prvi slovenski demografski simpozij*. Ljubljana: Raziskovalni center Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Škafar, Ivan (1939a). Prekmurski sezonski delavci v Slavoniji. *Izseljenski vestnik* 3, 34–36.
- Škafar, Ivan (1939b). Socialni in gospodarski položaj prekmurskih in medjimurskih sezonskih delavcev v Baranji, Bački in Banatu v letu 1939. *Izseljenski vestnik* 8/9, 121–143.
- Škrjlec, Sonja (2011). *Prebivalstvo župnije Trnovo v 19. stoletju skozi matične knjige in zapisnike duš*. Magistrsko delo. Koper: UP FHŠ.
- Škrjlec, Katja (2009). Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinka: Demitizacija aleksandrink. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 143–189.
- Šmitek, Zmago (1981). *Občina Kočevje: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Šteiner, Martin (1994). Akulturacija prekmurskih sezoncev. *Kronika* 2, 72–76.
- Štih, Peter (2010). Migracije in oblikovanje kompleksnega kulturnega prostora med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom v srednjem veku. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Bojan Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 59–77.
- Štrekelj, Anton (1919). Naselitev Goričanov v Makedoniji. *Slovenski narod*, 10. september.
- Šuklje, Marko (1937). Izseljevanje in doseljevanje v Žumberku. *Geografski vestnik* XII.–XIII., 170–183.
- Šušteršič, Franc (1891). Slovenci v Ameriki. *Koledar Družbe sv. Mohorja*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 15–27.
- Šušteršič, Franc (1903). *Poduk rojakom Slovincem, ki se hočejo naseliti v Ameriki*. Joliet, Ill.: Zveza slovenskih duhovnikov v Ameriki.
- Švent, Rozina (2009). Prizadevanja slovenskih izseljencev za novo jugoslovansko državo. *Jugoslavija v času / Yugoslavia through Time* (ur. Bojan Balkovec). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 267–276.
- Tavčar, Zora (1999). Literarno delo južnoameriških Slovencev pred drugo svetovno vojno: Poezija. *Slovenska izseljenska književnost 3: Južna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 46–79.
- Testen, Petra (2013). Služkinje kot del slovenske narodne skupnosti na Goriškem ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja. *Eliminacionizem in emancipacija: Zbornik razprav* (ur. Igor Grdina). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 45–61.

- Thistletwhite, Frank (1960, 1992). Migration from Europe Overseas in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *XIe Congrès International des Sciences Historiques: Rapports*, 5, Göteborg. Ponatis s pripisom v *A Century of European Migrations 1830–1930* (ur. Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke). Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 17–57.
- Thomson, Alistair (2011). *Moving Stories: An Intimate History of Four Women Across two Countries*. Manchester: Manchester University Press.
- Titl, Julij (1965). *Socialnogeografski problemi na Koprskem podežlju*. Koper: Lipa.
- Tomasi, Lydio F. (2000). Giovanni Battista Scalabrini. *The Italian American Experience: An Encyclopedia* (ur. S. J. La Gumina idr.). New York: Garland.
- Tomšič, Ivan (1939). Nekaj misli glede znanstvenega dela o inozemskih Jugoslovanih. *Slovenski pravnik* VIII/11–12, 286–298.
- Tomšič, Ivan (1940). Izseljavanje in vseljavanje z vidika mednarodnega javnega prava. *Zbornik znanstvenih razprav pravne fakultete*. Ljubljana: Pravna Fakulteta Univerze v Ljubljani, 3–30.
- Toplak, Kristina (2008). »Buenas Artes«: Ustvarjalnost Slovencev in njihovih potomcev v Buenos Airesu. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Toš, Marjan (2010). Migracije in mobilnost judovskega prebivalstva na Slovenskem — od srednjeveških izgonov iz slovenskih dežel 1496–1515 do množičnih deportacij in uničenja v holokavstu 1941–1945. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 634–650.
- Trdina, Janez (1951). *Hrvaški spomini: Zbrano delo* 3. Ljubljana: DZS, 7–220.
- Trebše Štolfa, Milica (1996). Canadian Slovenes in the Oldest Fraternal Organization 'BLED' Mutual Benefit Society. *Etnični fraternalizem v priseljenjskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 243–257.
- Trebše Štolfa, Milica (2001). Slovenci in njihove organizacije v Kanadi. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 211–221.
- Treves, Anna (1976). *Le migrazioni interne nell'Italia fascista*. Torino: Einaudi.
- Tršan, Lojz (2001). Slovenski filmski arhiv in izseljenstvo. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 181–183.
- Trunk, Jurij Matej (1912). *Amerika in Amerikanci*. Celovec: Samozaložba.
- Trunk, Jurij Matej (1950). *Spomini*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Tschinkel, John (2010). *Zvonovi so umolknili*. Ljubljana: Modrijan.
- Tumpić, Dušan (1991). *Istarska emigracija – svjedočanstva*. Zagreb.
- Turk, Helena (1925). Moja pot po svetu. *Amerikanski Slovenec*, 23., 24., 30. september 1925, 1., 2., 7., 8. oktober 1925.
- Turk, Ernest (1938). Naši vojni dobrovoljci. *Misel in delo* 4/12: 56–68.
- Umek, Ema (1966). Prispevki k zgodovini izseljevanja iz Kranjske v Ameriko v letih 1910–1913. *Slovenski izseljenski koledar 1967*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 199–207.

- Umek, Ema (1967). Izseljenska agencija Jožefa Paulina v Ljubljani. *Slovenski izseljenski koledar 1968*. Ljubljana, 234–238.
- Umek, Ema (1968). Izseljevanje v Brazilijo v zadnjih letih 19. stoletja. *Slovenski izseljenski koledar 1969*. Ljubljana, 218–219.
- Umek, Ema (1978). Izseljenci z območja nekdanjih okrajev Kranj in Kamnik (Po popisu iz leta 1937). *Slovenski izseljenski koledar 1979*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 201–208.
- Umek, Ema (1979). Brazilija v »rožnatih barvah«. *Slovenski koledar 1980*. Ljubljana: 213–214.
- Urbanc, Peter, Tourtel, Eleanor (1984). *Slovenians in Canada*. Hamilton, Ontario: The Slovenian Heritage Festival Committee.
- Valenčič, Vlado (1958). Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja. *Kamniški zbornik*. Kamnik: Občina Kamnik, 41–86.
- Valenčič, Vlado (1959). O slavninarski domači obrti. *Kamniški zbornik*. Kamnik: Občina Kamnik, 165–193.
- Valenčič, Vlado (1970). Gozdarstvo. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog I*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 417–463.
- Valenčič, Vlado (1980). Iz gospodarske preteklosti Bistrice in Trnovega. *Bistriški zapisi*. Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 67–87.
- Valenčič, Vlado (1981). Tovorništvo na Kranjskem. *Zgodovinski časopis* 3, 243–277.
- Valenčič, Vlado (1989). Gospodarske in družbene razmere Bistriškega okraja v 19. stoletju. *Bistriški zapisi*. Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 1–35.
- Valenčič, Vlado (1990a). Izseljevanje Slovencev v druge dežele habsburške monarhije. *Zgodovinski časopis* 44, 49–71.
- Valenčič, Vlado (1990b). Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 1, 43–82.
- Valenčič, Vlado (b. l.). Migracije in strukturne spremembe prebivalstva na Slovenskem v dobi gospodarskega liberalizma. Ljubljana. Tipkopolis (Arhiv Republike Slovenije, AS 1996 Zbirka Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, škatla 113).
- Valenčič, Joseph (2001). Slovenski narodni domovi v ZDA. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 187–191.
- Valenčič, Joseph (2002). Z delom uma in srca – ustvarjalnost med Slovenci v Severni Ameriki. *Ustvarjalnost Slovencev po svetu: 38. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Boža Krakar Vogel). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 163–176.
- Valenčič, Joseph, Milharčič Hladnik, Mirjam (2011). Dosežki ameriških Slovencev: Prispevek kulturam dveh domovin = Slovenian-American Achievers: Cultural Contributions to Two Homelands [razstava, Ljubljana, Atrij ZRC SAZU, 23. 6. 2011], <http://achievers.zrc-sazu.si/> (2. 9. 2018).

- Valentinčič, Dejan (2015). Slovenci – za kratke maše in dolge klobase. Časnik: Spletni magazin z mero, 14. 11. 2015, <https://www.casnik.si/slovinci-za-kratke-mase-in-dolge-klobase/> (24. 4. 2018).
- Valentinčič, Dejan (2017). Sodobno izseljevanje iz Slovenije (2004–2017) in etnično povezovanje 'novoizseljencev'. *Raziskovanje slovenskega izseljenstva: Vidiki, pristopi, vsebine* (ur. Janja Žitnik Serafin, Aleksej Kalc). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 171–192.
- Vanello, Lorena (1981). Colonizzazione e snazionalizzazione nelle campagne della Venezia Giulia tra le due guerre. *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia: Atti del convegno italo-jugoslavo Ancona 14–16 ottobre 1977* (ur. Massimo Pacetti). Urbino: Argalia editore, 489–510.
- Velikonja, Jože (1996). Slovenska naselja v Ameriki. *Zgodovinski časopis* 50/3, 383–389.
- Verbič Koprivšek, Maruša (2014). *Razvoj etnične naselbine na primeru Slovencev v Denverju*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Verginella, Marta (1990). Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju. *Zgodovinski časopis* 44/2, 171–197.
- Verginella, Marta (2004). *Suha pašta, pesek in bombe: Vojni dnevnik Bruna Trampuža*, Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Verginella, Marta (2006). *Ženska obrobja: Vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta
- Verginella, Marta (2010). Velika vojna med spominom in pozabo. *Kultura spominjanja* (ur. Vincenc Rajšp). Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 79–88.
- Verginella, Marta (2011). Aleksandrinke med mitom in resničnostjo. *Le rotte di Alexandria / Po aleksandrijskih poteh* (ur. Franco Pero, Patrizia Vascotto). Trst: Edizioni Università di Trieste, 163–176.
- Vodopivec, Peter (1979). Odmev industrijske revolucije na Štajerskem v prvi polovici 19. Stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1–2, 264–277.
- Vogelnik, Dolfe (1965). *Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta.
- Voje, Ignacij (1953/53). Kajžarstvo v logaškem gospodstvu. *Zgodovinski časopis* 6–7, 650–662.
- von Plato, Alexander, Leh, Almut, Thonfeld, Christoph (ur.) (2010). *Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-occupied Europe*. New York: Berghahn Books.
- Vovko, Andrej (1978). Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933. *Zgodovinski časopis* 4, 449–473.
- Vovko, Andrej (1979). Delovanje Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine v letih 1933–1940. *Zgodovinski časopis* 1, 67–102.
- Vovko, Andrej (1988). »Špansko pismo« Dragutina Gustinčiča Etbinu Kristanu. *Zgodovinski časopis* 42, 571–574.
- Vovko, Andrej (1990a). Udje Družbe sv. Mohorja v ZDA do leta 1900. *Dve domovini / Two Homelands* 1, 121–135.

- Vovko, Andrej (1990b). Izseljenstvo. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4 (ur. Alenka Dermastja). Ljubljana: Mladinska knjiga, 233–234.
- Vovko, Andrej (1992). Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 1, 87–92.
- Vovko, Andrej (2009). Padli člani Slovenske narodne podorne jednote v oboroženih silah ZDA med drugo svetovno vojno v luči časnika Posveta. *Dve domovini / Two Homelands* 30, 133–153.
- Wakounig, Marija (2010). Ženske v prvi svetovni vojni: Znanstvenoraziskovalni desiderat slovenske historiografije. *Soška fronta 1915–1917: Kultura spominjanja* (ur. Vincenc Rajšp). Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 43–50.
- Warne, John J. (1904). *The Slav Invasion and The Mine Workers: A Study in Immigration*. Philadelphia, London: J. b. Lipponcott Company.
- Werner, Erich (1985). *Slovenci v Porurju*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Willcox, Walter F., Ferenczi, Imre (ur.) (1929). *International Migrations. Volume I: Statistics*. National Bureau of Economic Research nr. 14. New York: Arno Press.
- Wörsdörfer, Rolf (2017). *Vom »Westfälischen Slowenen« zum »Gastarbeiter«: Slowenische Deutschland-Migrationen im 19. und 20. Jahrhundert*. Paderborn: F. Schöningh.
- Zakon o izseljevanju (1922). *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo* 21. Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. 8. marec 1922, 153–155.
- Zakrajšek, Kazimir (1938). Ustanovitev Slovenske izseljenske zbornice. *Izseljenski zbornik Izseljenske zbornice v Ljubljani*. Ljubljana.
- Založnik, Saša (2009). *Delovanje in organiziranost Slovencev v zagrebški urbani regiji*. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.
- Zanini, Alba (2004). »Per la Germania e l'Ongheria«: L'emigrazione temporanea dalle valli del Natisone. *Annales: Series historia et sociologia* 1, 73–84.
- Zavertnik, Jože (1925). *Ameriški Slovenci: Pregled splošne zgodovine Združenih držav, slovenskega naseljevanja in naselbin in Slovenske narodne podporne jednote*. Chicago: Slovenska narodna podporna jednota.
- Zelinski, Wilbur (1971). The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review* 61/2, 219–249.
- Zempel, Solveig (1991). *In Their Own Words: Letters from Norwegian Immigrants*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Zitka, Ivan (1969). Trije Pirci v Ameriki. *Kamniški zbornik 1969*. Kamnik: Kamniški muzej, 129–154.
- Zobec, Miha (2013a). *Nevidni in pozabljeni: Raziskava o izseljevanju v Argentino med svetovnima vojnama na primeru vaše skupnosti Pliskovica*. Pliskovica: Razvojno društvo Pliska.
- Zobec, Miha (2013b). Nekateri aspekti vključevanja v argentinsko družbo skozi prizmo izseljenske korespondence. *Dve domovini / Two Homelands* 38, 129–140.

- Zobec, Miha (2019). Surveillance and Persecution of Slovene Antifascists in Argentina: Coordination of Authorities in Combating the Undesired Immigration. *Dve domovini / Two Homelands* 49, v tisku.
- Zolberg, Aristide (2006). *A nation by design: Immigration policy in the fashioning of America*. London: Harvard University Press.
- Zorn, Peter (2012). *Aleksandrinke so prišle domov*. Nova Gorica: Educa.
- Zwitter, Fran (1936). *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana.
- Žagar, Monika (2015). *Dva brata, trije svetovi: Zgodba o družini Žagar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Žigon, Zdenka (2016). Praček Krasna, An(n)a, [http://www.primorci.si/osebe/praček-krasna-an\(n\)a/849/](http://www.primorci.si/osebe/praček-krasna-an(n)a/849/) (23. 11. 2018).
- Žigon, Zvone (1998). *Otroci dveh domovin: Slovenstvo v Južni Ameriki*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Žigon, Zvone (1999). Janez Benigar – Araucanian Slovene. *Intelektualci v diaspori: Intellectuals in Diaspora: Zbornik referatov simpozija »100. obletnica rojstva Louisa Adamiča«* (ur. Irena Gantar Godina). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 93–101.
- Žitnik Serafin, Janja (1992a). Louis Adamic's Periodicals. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 253–263.
- Žitnik Serafin, Janja (1992b). *Louis Adamič in sodobniki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede.
- Žitnik Serafin, Janja (1993). *Pero in politika: Zadnja leta Louisa Adamiča*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Žitnik Serafin, Janja (1995a). *Pogovori o Louisu Adamiču*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Žitnik Serafin, Janja (1995b). *Orel in korenine med »brušenjem« in cenzuro*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Žitnik Serafin, Janja (1995c). Progressivne Slovenke Amerike. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 9 (ur. Alenka Dermastja). Ljubljana: Mladinska knjiga, 370–371.
- Žitnik Serafin, Janja (1998). Slovensko-ameriški narodni svet. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 12 (ur. Alenka Dermastja). Ljubljana: Mladinska knjiga, 56.
- Žitnik Serafin, Janja (1999). Literarni poskusi Slovencev v drugih deželah Evrope do leta 1945. *Slovenska izseljenska književnost 1: Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 77–116.
- Žitnik Serafin, Janja (2008). *Večkulturna Slovenija: Položaj migrantske književnosti in kulture v slovenskem prostoru*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Žitnik Serafin, Janja (2011). Pomen Louisa Adamiča v 21. stoletju. *Studia Historica Slovenica* 11/2–3, 763–781.
- Žitnik Serafin, Janja (2014a). Prerez zgodovine slovenskih kulturnih društev v jugoslovanskem prostoru. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 137–179.

- Žitnik Serafin, Janja (2014b). Slovenačka književnost u diaspori. *Sarajevske sveske* 45–46, 65–75.
- Žitnik Serafin, Janja (2014c). Literatura emigraciji. *Slovenskaja literatura XX veka* (ur. Nadežda Starikova). Moskva: Indrik, 283–304.
- Žitnik Serafin, Janja (2015). Otroštvo v izseljenstvu skozi prizmo izseljenske književnosti. *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 35–58.
- Žitnik Serafin, Janja, Glušič, Helga (ur.) (1999). *Slovenska izseljenska književnost*, 3 zvezki. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus.
- Žitnik Serafin, Janja, Petrič, Jerneja (1997). Slovenski izseljenski pisci v tridesetih letih. *Slovenska trideseta leta* (ur. Peter Vodopivec, Joža Mahnič). Ljubljana: Slovenska matica, 181–193.
- Žnidaršič, Ivica, Kaplan, Zdenka (2003). *Spomini in pričevanja*. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945.
- Žnidaršič, Ivica, Kaplan, Zdenka (2006). *Spomini in pričevanja, II. knjiga*. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945.
- Žnidaršič, Ivica, Kaplan, Zdenka (2012). *Spomini in pričevanja, III. knjiga*. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945.
- Žnidaršič, Sabina (1915). Ženske na trgu dela: Čas sprememb 1880–1910. *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi* (ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec, Žarko Lazarevič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 119–137.
- Žumer, Aleš (1996). Organizacije vestfalskih Slovencev 1900–1933. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 395–401.
- Župančič, Oton (1932). Adamič in slovenstvo. *Ljubljanski zvon* 52/8, 513–520.

IMENSKO IN KRAJEVNO KAZALO

- Adamič (Adamic), Louis (Alojz, Lojze) 13, 133, 135, 137, 164, 244, 270, 276, 278–281, 315, 319–321, 359, 362, 368, 393–403, 450, 451
- Adlešič, Juro 92, 114, 135, 155, 157–160, 266
- Afrika 58, 61, 164, 227
- Albanija 182, 229
- Alberta 53, 281
- Aleksandrija 57, 127–129, 154, 156, 160, 165, 352, 371, 374, 375, 376, 415–417, 419, 421
- Aleksinac 214
- Alešovec, Jakob 159
- Allegeny 133
- Alzacija 56, 118, 186, 350
- Ambrožič, Bernard 279, 317
- Ambrožič, Jože 314, 317, 318, 358, 359
- Anglija 62, 371
- Aranicki, Fedor 446
- Argentina 45, 53, 89, 120, 156, 157, 180, 181, 217, 223–225, 243, 244, 256, 282, 283, 285, 286, 323–326, 346, 352, 354, 362, 363, 412, 418, 448, 457, 460
- Arnež, Janez 97, 111, 112, 260, 318
- Aumetz 187, 301
- Avellaneda 224, 283
- Avstralija 61, 164, 180, 181, 457
- Avstrijsko primorje 56–58, 60, 88, 111, 146, 163, 440, 442
- Bahovec, Fred 359
- Baloković, Zlatko 280
- Baltič, Vilko 220
- Banat 84, 232, 432, 435, 498
- Banja Luka 60, 214, 220, 228, 308
- Baraga, Friderik Irenej 46, 266, 312, 356, 358, 448, 450
- Baravina 232
- Bartulica, Milostislav 237, 238, 241, 244, 446
- Baška grapa 84
- Bavarska 62
- Bebler, Aleš 302, 326, 327
- Belje 232
- Beneška republika 25
- Beneška Slovenija 15, 52–54, 59, 61, 62, 82, 92, 93, 116, 125, 154, 163, 164, 166, 179
- Benica 228
- Benigar, Juan (Ivan, Janez, Janko) 283, 448
- Beniger, Louis 314, 361
- Benko Grado, Artur 446
- Beograd 126, 211, 213, 214, 220, 235–237, 278, 308, 309, 345, 346, 371, 446, 458
- Berlin 231, 431, 432
- Betlehem 52
- Bihac 214
- Bilje 59, 369, 415, 421, 423
- Bistrenica 229, 308, 447
- Bistrica v Rožu 439

- Bistriško 34, 64, 122
 Blagovica 214
 Bocen 120
 Bogatay, Paul 274
 Bor 214
 Borovlje 439
 Bosna in Hercegovina 13, 59, 60, 64, 84,
     85, 147, 212, 214, 220, 227, 286, 305,
     308, 429, 442
 Bovško 62, 120, 409
 Brandner, Anton 221
 Brazilija 45, 51, 53, 54, 88, 89, 145, 146,
     180, 181, 224, 225, 282, 284, 286, 368,
     370, 371, 372, 373–376, 381, 450
 Brejc, Tomo 303, 327
 Bremen 13, 109, 110, 147, 441, 443
 Bremerhaven 142
 Brestanica 436
 Brežice 29, 175, 430, 434, 436, 453
 Britanska Kolumbija 53, 102, 281
 Brockway 47
 Bruck na Litvi 168
 Bruck na Muri 43
 Buhs 108, 111
 Budimpešta 63, 118
 Buenos Aires 224, 225, 283–285, 323–325,
     348, 353
 Buh, Jožef Frančišek 46, 85, 450
 Bukovina 41, 142, 146, 168, 169
 Bukovinski, Ivan 313, 317, 360

 Calumet 90, 258, 267
 Cankar, Izidor 243, 283, 324, 353, 354
 Carigrad 60
 Cattaruzza, Marina 39, 137
 Celovec 28, 30, 31, 172, 453
 Chaco 53
 Chisholm 99
 Clark County 87
 Cleveland 13, 87, 102, 118, 133, 135, 243,
     259, 262, 263, 266–268, 270, 271,
     273–276, 279, 313, 316–319, 347, 348,
     351, 352, 384, 397, 399, 443, 445, 447
 Collinwood 102, 274
 Cordoba 224, 283, 412
 Cosulich, Oscar 153

 Čebokli, Peter 324
 Čebulj, Janez (Ivan) 356, 450
 Čehovin, Darinka 324
 Čehovin, Vanda 324
 Černelič, Terezija 9, 428, 430, 437, 438,
     452
 Černič, Viktor 325
 Černovic 108
 Česen, Frank 314, 315, 318, 358, 360
 Češka 40, 41, 43, 46, 62, 103, 122, 167,
     234, 267, 288
 Češkoslovaška 182, 185, 297, 458
 Čikago 13, 90, 102, 116, 118, 166, 259,
     261–271, 273, 274, 276–279, 281,
     312–314, 316–322, 347, 348, 352, 357,
     360, 383, 385, 445
 Čile 54, 282, 285
 Čolaković, Branko Mita 91, 114, 124
 Čremošnik, Gregor 214
 Črnomelj 28, 51, 129, 142, 173, 175, 454,
     455

 Dalmacija 41, 43, 45, 142, 214, 442
 Danilova, Avgusta 274, 448
 Danska 62
 Denver 259, 445
 Devoto Villa 224, 283, 325, 353
 Divača 121
 Doberdob 146
 Dobož 228
 Doktorič, David Fortunat 285, 324, 354,
     362
 Dolenjska 28, 46, 50, 51, 62, 64, 102, 118,
     119, 175, 368, 428, 473
 Dolga vas 228

- Dolnja Lendava 175
 Domžale 31, 117, 118, 125, 126, 371, 442
 Dravska banovina 211, 212, 219, 220, 228,
 298, 349, 350, 351, 353, 458
 Drvar 221
 Dušanovac 228
- Egipt 56–59, 127, 128, 154, 156, 157, 160,
 162, 163, 165, 226, 352, 368–371, 374,
 375, 377, 415–418, 420–423, 445
 Ellis Island 112, 149, 265, 381, 387, 393
 Ely 259, 261, 265, 267, 443
 Entre Ríos 53
 Euclid 102, 268
 Evangelist Krek, Janez 56, 134, 135, 158,
 348, 445
- Faidutti, Luigi 153
 Fazola, Irving 273
 Formosa 53
 Fotič, Konstantin 279
 Francija 59, 62, 105, 106, 172, 176, 182–
 188, 190–192, 225, 226, 228, 230–233,
 239, 243, 297–303, 327, 328, 345, 350,
 371, 405, 447, 449, 450, 458
 Frey, von Karl 153, 155
 Freyding-Merlebach 187, 327, 328, 351,
 449
 Furlan, Boris 221, 230
 Furlanija 30, 42, 53, 54, 59, 145, 166, 226,
 307
- Gaberje 228
 Gabršček, Andrej 154, 157
 Galicija 41, 53, 55, 60, 64, 108, 142, 146,
 147, 149, 168, 169, 442, 445
 Garden, Anton 320
 Gary 352
 Gergolet, Anton 146
 Gladbeck 350
 Gmünd 167
- Godina, Milena 214
 Golouh, Rudolf 220
 Gorenjska 51, 85, 213, 428, 429
 Goričar Josip 445
 Goričko 52, 81, 231
 Goriška 25, 26, 28, 29, 39, 42, 52, 53,
 58–60, 120, 121, 126, 157, 163, 173,
 176, 221, 224, 226, 371, 415, 422, 424,
 443, 445
 Goriška brda 120, 163
 Goriško-Gradiška 39–41, 51, 454
 Gornja Avstrija 41, 81
 Gradec 29, 42, 43, 62, 118, 120, 137, 287,
 306, 356
 Gradiška 30, 445, 454
 Grafenauer, Franc 221
 Grčija 59, 182
 Grdina, Anton 275
 Grdina, Jože 359
 Grill Ivanush, Mary 271, 315
 Grill, Vatroslav 90, 104, 105, 133, 136, 178,
 243, 244, 274, 278, 316, 318, 319, 322,
 359, 397
 Guštanj 439
- Heerlen 300, 328, 345, 449
 Hibbing 99
 Hitler, Adolf 218, 227, 279, 428, 429, 431
 Hladnik, Janez 325
 Hočevar, Sergej (Sergio, Sergi) 284
 Hoerder, Dirk 26, 37, 91, 370, 378
 Hoyer, Matt 273
 Hrastnik 55
- Idrija 25, 30, 59, 81, 118
 Illinois 47, 90, 102, 254, 259, 260, 262,
 264, 265, 268, 272, 315, 321, 351, 352
 Innsbruck 120
 Ipavec, Marija 368, 405–407, 409,
 411–413, 451
 Iron Range 98, 101

- Istra 15, 25, 28–31, 39, 40, 44, 45, 52, 57, 60, 84, 121, 123, 174, 213, 223, 226, 234, 280, 304, 305, 307, 308, 454
- Italija 15, 26, 38, 43, 45, 55, 59, 106, 117, 122, 126, 147, 151, 154, 157, 161, 164, 166, 168, 169, 172–174, 176, 186–188, 192, 213, 216–218, 221–227, 234, 236, 238, 246, 277, 283–285, 287, 297, 305, 307, 308, 323, 325, 350, 354, 368, 405–407, 409, 410, 412, 415, 428, 432, 433, 441, 442, 458
- Jager, Ivan (John) 274
- Jakac, Božidar 275
- Jekovec, Ciril 283, 323
- Jesenice 29, 31, 220, 388
- Joliet 90, 259, 260, 313, 321, 352, 391
- Jontez, Ivan 314–316, 318, 321, 358, 359
- Judenburg 42
- Judendorf 43
- Jug, Gvidon 324, 362
- Jugg Molek, Mary 321, 359, 360
- Julijska krajina 172, 174, 176, 186, 188, 192, 215–229, 234, 250, 447
- Jurčec, Ruda 302, 326
- Kacin, Jan 324, 362
- Kairo 57, 58, 127, 352, 375, 376, 416, 418
- Kakanj 214
- Kalabrija 59
- Kalan, Janez Evangelist 238, 298, 328, 363
- Kalifornija 13, 47, 87, 127
- Kamnik 29, 31, 51, 85, 117, 454, 455
- Kamovci 228
- Kanada 45, 52, 53, 102, 111, 146, 179–181, 276, 280–282, 312, 322, 348, 349, 356, 435, 443, 447, 457
- Kappus, Mark Anton 356, 450
- Kardoš, Aleksander 321, 450
- Karlovec 214, 304, 307
- Kastelic, Jože 324
- Kastigar, Janez 136
- Kerže, Frank 313, 314, 317, 358, 359
- Kidrič, Boris 303, 327
- Kirkland Lake 281, 282
- Kirtland 275
- Kjuder, Viktor 324, 325
- Klančar, Anthony J. 274
- Knežak 96, 440
- Kobal, Andrej (Andrew) 274, 314, 318, 358–360
- Kobariško 60
- Kočevarji 432, 435, 452
- Kočevje 28, 31, 48, 51, 62, 63, 142, 175, 370, 442, 453, 455
- Kočevska 119, 125, 129, 433, 434, 442, 452
- Kolorado 47, 94, 102, 258–260, 265, 274
- Konšak, Ferdinand 356, 450
- Korošec, Anton 135
- Koroška 15, 26, 28–30, 34, 36, 38–40, 42, 43, 45, 84, 85, 120, 125, 126, 167, 172, 174, 175, 213, 215, 218, 219, 223, 405, 439, 440, 443, 453, 454
- Kosovo 211, 214, 220, 228, 229, 459
- Kosovska Mitrovica 214
- Kragujevac 214, 215
- Krakov 288
- Kranj 29, 51, 175, 220, 449, 453, 455
- Kranjska 15, 26, 28, 30, 32, 34, 36, 39–44, 46, 48–51, 54–57, 60, 88, 94, 95, 111, 119, 121, 122, 126, 129, 133, 141, 142, 146, 153, 167, 168, 173, 175, 216, 370, 381, 382, 389, 405, 442, 445, 454, 455
- Kras 25, 54, 59, 120, 121, 123
- Krek, Janez Evangelist 56, 134, 135, 155, 158, 159, 348, 445
- Krenner, Viktor 445
- Kristan, Anton 133, 137, 243, 245
- Kristan, Etbin 274, 276, 279, 314, 318, 358, 360, 447, 448
- Krško 29, 51, 175, 434, 453, 455

- Kubelka, Viktor J. 111
 Kuhar, Alojzij 191, 210, 213, 246, 284, 447
 Kuhar, Lovro 303, 327, 328
 Kuhel, Mirko 279, 359
 Kušej, Radoslav 221
 Kveder, Dušan 303, 327
- La Guardie, Fiorello 139
 La Paternal 224, 283, 353
 Lah, Michael 274
 Laktaš 228
 Laščak, Anton 57
 Lausche, Frank J. 448
 Lavrin, Janko 363
 Lavtižar, Lovrenc 46, 450
 Le Havre 111, 142, 451
 Leadville 94, 274, 316
 Leibniz 42
 Lemont 264, 281, 313, 315, 352
 Lens 301, 302
 Leoben 42, 105
 Liévin 301
 Limburg 60, 187, 188
 Litija 29, 51, 175, 454, 455
 Ljubljana 24, 29–31, 44, 51, 97, 108, 109,
 112, 117, 126, 135, 137, 142, 158, 162,
 169, 173, 175, 187, 209, 216, 220, 221,
 223, 233, 234, 246–248, 250, 251, 265,
 271, 273, 279, 304, 317, 345, 349, 381,
 384, 393, 408, 409, 442, 444, 449,
 452, 453, 454
 Ljutomer 29, 175, 453
 Logatec 24, 29, 51, 454, 455
 Loire et Puy-de-Dôme 187
 Lokar, Janko 62, 119, 120, 160
 Lorena 56, 186, 301, 350
 Luksemburg 106, 187, 225, 226, 298, 301
- Mačkovšek, Janko 30, 32, 152, 250
 Madžarska 115, 172, 229, 232, 428, 432
 Magajna, France 313, 315, 317
- Majdenpek 214
 Maksimilijan, Habsburški 55, 84
 Marentič, Janez 119
 Marušič, Drago 220
 Marušič, Pavle 228
 Medvešek, Milan 314–316, 318, 320, 321,
 359, 361
 Mehika 54, 84, 98, 356
 Melik, Anton 23, 90, 175, 212, 213, 228
 Mendoza 284
 Merano 120
 Merlebach 187, 327, 328, 351, 449
 Mesesnel, Franc 214, 274
 Metz 301
 Michigan 47, 90, 101, 258, 268, 441
 Milwaukee 259, 262, 313, 319
 Minnesota 13, 47, 85, 86, 98–102, 259,
 260, 265, 267, 385, 443
 Miren 169
 Mlakar, Frank 358, 359
 Mole, Vojeslav 345, 355, 363
 Molek, Ivan 136, 262, 280, 314, 317, 320,
 347, 358–361, 446
 Montana 13, 120
 Montevideo 285, 326, 354
 Montreal 444
 Moravska 40, 41, 43, 211, 458
 Morpurgo (družina) 88, 146
 Mostar 214
 Mostje 228
 Mozirje 169
 Mulaček, Ivan 49, 94, 113, 153, 250
 Murska Sobota 52, 175, 231, 232
 Mussolini, Benito 217, 218, 227
- Neapelj 227
 Nemčija 48, 55, 56, 60, 62, 82, 105–107,
 110, 112, 116, 120, 121, 125, 129–131,
 142, 149, 158, 161, 162, 165, 181–191,
 209, 218, 227, 230–234, 240, 241,
 243, 245, 287, 288, 297–299, 303, 328,

- 350, 351, 354, 368, 370, 371, 376, 377,
428–432, 435, 441, 446, 449, 458
- New York 13, 90, 97, 111, 112, 118, 149,
162, 164, 247, 265, 276, 279, 313, 315,
319–321, 352, 360, 444–446
- Nièvre et Saône-et-Loire 187, 302
- Niš 214
- Nizozemska 59, 60, 105, 182–184, 187–
192, 209, 225, 226, 298, 300, 303, 327,
328, 351, 363, 458
- Norveška 62, 174, 265
- Notranjska 51, 58, 64, 102, 116, 123, 213,
283, 325, 368, 371, 375, 428
- Novak, Albina 318, 387
- Novak, Jožef 450
- Novak, Zvonko A. 314–316, 358, 359
- Novo Brdo 214
- Novo mesto 29, 51, 142, 454, 455
- Obilić 214, 228
- Ogrizek, Dore 302, 326
- Ogrska 15, 39, 42, 44, 64, 82, 84, 109, 110,
154–156, 268, 276, 445, 446, 448
- Ohio 47, 102, 258, 259, 262, 268, 270, 272,
275, 448
- Opatija 31, 305
- Osetija 61
- Osijek 214, 232
- Oven, Joško 314, 360
- Paračin 214
- Pariz 186, 187, 226, 300, 302, 303, 326–
328, 345
- Pas-de-Calais 186, 187, 301–303
- Pašino brdo 213
- Pazin 304
- Pečnik, Karol 128, 156, 157, 160
- Pensilvanija 13, 133, 259, 260, 262, 265,
266, 268, 272, 320, 351, 447, 449
- Peric, Felicita 369, 415, 417–427, 451, 452
- Perušek (Prusheck), Gregor (Harvey
Gregory) 271, 274, 448
- Petišovci 228
- Pilon, Veno 302, 326, 363
- Pince 228
- Pirc, Franc 46, 85, 450
- Pirc, Louis J. 316, 352
- Pittsburgh 13, 266, 276, 280, 320, 348,
445
- Pivško 64
- Podgoršek Delteil, Desha 273
- Poljska 26, 55, 106, 149, 182, 183, 184, 187,
264, 288
- Porabje 15, 52, 81, 82, 115, 172, 448
- Porenje 55, 56, 184, 187, 297
- Porurje 56, 165, 185, 297, 328, 350
- Posarje 301
- Postojna 29, 51, 440, 444, 453, 455
- Povše, Fran 156
- Praček Krasna, Anna (Ana) 281, 318,
321, 352, 359, 361
- Praga 118, 287, 288
- Predarlaska 40, 43, 46
- Prekmurje 15, 28, 29, 40, 81, 82, 115,
134, 154, 163, 172, 173, 175, 222, 224,
228–231, 233, 265, 320, 371, 428, 440,
447, 448, 454
- Prevalje 439
- Prijedor 228
- Primorska 15, 26, 28, 34, 36, 46, 173–175,
211, 215, 220, 222–235, 283, 284, 286,
307, 308, 381, 406, 458
- Prisland, Marie 87, 96, 131, 136, 269, 270,
279, 318, 369, 381–391
- Priština 214, 228
- Prnjavor 60
- Prvačina 59
- Pueblo 102, 265, 313
- Pulj 31, 39, 40, 43, 221, 304
- Pupin, Mihajlo 277

- Rabelj 120
 Radgona 43
 Radovljica 28–30, 51, 117, 216, 454, 455
 Rajhenburg 430, 437
 Rajska dolina 87
 Rakek 123
 Rakita 214
 Ravna reka 214
 Rečica 169, 381
 Reka 31, 39, 40, 44, 64, 109, 110, 126, 137,
 139, 142, 149, 154, 210, 224, 238, 304,
 307, 442, 445
 Renče 59
 Rezija 15, 62, 63, 82, 83, 116, 125
 Rim 227, 371, 412
 Rock Springs 265
 Rockefeller, John 100
 Rogelj, Janko N.
 279, 281, 313, 315–318, 358, 359
 Romunija 60, 62, 62, 182, 232, 297
 Rosario
 224, 284, 353
 Rožman, Gregorij 221, 279
 Rtanj 215
 Rusija 38, 45, 55, 60, 62, 64, 84, 147, 149,
 157, 169, 175, 182, 183, 216, 217, 288,
 441, 442

 Sakser, Frank 111, 114, 145, 276, 313, 444
 Sallaumines 301, 328
 Salzburg 120
 Salzburška 40, 43
 San Francisco 445
 Sankt Gallen 59
 Santa Fe 284, 353
 São Paulo 54, 225, 284, 285, 326, 353, 374,
 449
 Sarajevo 60, 214, 220, 245, 305, 307, 345
 Saskatchewan 53
 Schaubach, Fran 221
 Sedmograška 64

 Seegraben 43
 Semizovec 214
 Semmering 120
 Sežana 30, 121, 173, 454
 Sheboygan 381, 388
 Skopje 214, 229, 308, 371
 Slabe, Anton 314, 359, 361
 Slatina 308
 Slavonija 44, 81, 84, 228, 232, 235
 Slavovski Brod 221
 Slovaška 41, 450
 Slovenj Gradec 29, 38, 453
 Slovenska vas 44
 Smolnikar, Andrej Bernard 46, 312, 319,
 449, 450
 Smrekar, Andrej 317
 Spodnja Avstrija 39–42, 105, 125, 167, 168
 Srbija 60, 84, 85, 105, 106, 147, 165,
 210–212, 214, 228, 235, 276, 308, 346,
 429, 449, 459
 Srebernič, Jože 52, 59, 120, 129
 St. Anthony 47
 St. Louis 445
 St. Stephen 47
 Stanje 214
 Stearns County 85
 Steelton 99, 100
 Steinklamm pri St. Pöltnu 167
 Strnišče pri Ptujju 168
 Stupica, Bojan 214
 Sudbury 282
 Sueški prekop 57
 Suha krajina 50
 Sulčić, Viktor 225, 283, 284, 325
 Sv. Jakob 121

 Šifrer, Živko 26, 27, 174, 210, 439, 453
 Šiška 30
 Škedenj 121, 122
 Škofja Loka 220
 Šmohor 29, 453

- Štajerska 28–30, 34, 36, 38–40, 42–46,
52, 55, 56, 60, 82, 84, 95, 105, 106,
111, 115, 116, 121, 122, 151, 153, 168, 173,
175, 216, 219, 368, 432, 440, 442, 453,
454
- Šuklje, Fran 142, 156
- Šušteršič, Franc 112, 153, 159, 450
- Švedska 62
- Švegl, Ivan 444, 445
- Švica 59, 62, 108, 111, 120, 126, 142, 327,
441, 418, 422
- Tauchar, Frank S. 314, 359
- Terbovc (Terbovec), Anton J. 313, 316–
318, 359
- Tesla, Nikola 444
- Teslić 228
- Timoška krajina 60, 215
- Tolminska 30, 39, 52, 64, 143, 163
- Tomšič, Ivan 251
- Tomšič, Jack 313–316, 360
- Topčirsko 213
- Toronto 323
- Toul 188
- Trampuž Bratina, Bogomil 355, 362
- Tratar, Ignac 449, 470,
- Travnik 214
- Trbovlje 30, 55, 56
- Trdina, Janez 44
- Trepča 214
- Trst 13, 24, 26, 28–30, 36, 39, 40, 45, 48,
52, 57–59, 62, 64, 88, 89, 95, 109–112,
114, 120–123, 126, 127, 132, 137, 139,
142, 146–151, 153, 155, 160, 162, 163,
166–168, 173, 176, 213, 216, 238, 280,
308, 376, 381, 400, 417, 441, 442, 450,
451, 454, 455
- Trunk, Jurij Matej 49, 50, 86, 87, 93, 94,
96, 113, 114, 136, 152, 153, 155, 157, 159,
250, 274, 319, 354, 355, 359
- Tržič 30, 41, 173
- Tschinkel, John 433, 434, 435, 436
- Turčija 59, 60, 182, 229, 445, 446, 447
- Turk, Helena 368, 370, 371, 372, 373, 374,
375, 376, 377, 378
- Tuzla 60, 214
- Ulčar, Jože 214,
- Urankar, Aleksander 315, 360
- Uroševac 228
- Urugvaj 54, 180, 225, 282, 284–286, 324,
326, 354, 362, 457
- Valenčič, Vlado 23, 26, 30, 31, 34, 38, 43–
46, 48–50, 56, 57, 60, 61, 64, 117, 118,
125, 179, 184, 210–213, 219, 439, 440,
442, 445, 454, 455, 458
- Valjevo 308
- Varaždin 44, 214
- Varaždinska županija 44
- Vareš 214
- Velike Lašče 62
- Velikovec 29, 453
- Vestfalija 55, 56, 107, 184, 186, 187, 209,
228, 286, 288, 297, 303, 328, 363
- Vilhar, Stane 327
- Vipavska dolina 58, 59, 120, 163
- Virginija 47, 118
- Vladikavkaz 61
- Vodopivec, Fran 220
- Vogelnik, Dolfe 173–176, 210, 457
- Voitsberg 43
- Vojvodina 60, 62, 211, 212, 232, 459
- Volosko 31, 39, 45, 305, 454
- Voždovac 213
- Vrhnika 24
- Vrhovec, Ivan 97
- Vrtojba 59
- Wagna pri Lipnici 167
- Willard 87
- Windischdorf 43
- Windsor 282

Winnipeg 323
Wisconsin 47, 87, 259, 272, 313, 319, 381

Zagorje 55, 95, 118
Zagreb 20, 44, 126, 137, 188, 212–214,
220, 221, 236, 243, 299, 304, 306, 345,
349, 371, 446
Zagrebska županija 44
Zaitz, Frank 102
Zaječar 214
Zakrajšek, Josephine 269
Zakrajšek, Kazimir 112, 246–249, 265,
279, 280, 315, 317, 345, 360
Zalar, Joseph 279
Zasavje 55, 105, 106
Zavertnik, Jože 46, 90, 102, 155, 262, 273,
274, 281, 314, 358, 359

Zenica 60, 214
Zorman, Ivan 271, 313–315, 317–319, 360
Zupan, Ivan 313, 317, 360
Zupančič, Jakob 267, 314, 315
Zupančič, Katka 314, 318, 321, 358–361
Zürich 327, 369, 411, 423
Zvečan 214

Železna županija 82
Železni okraj 98, 100, 102, 136
Žitkovci 228
Župančič, Oton 13, 395, 398, 399

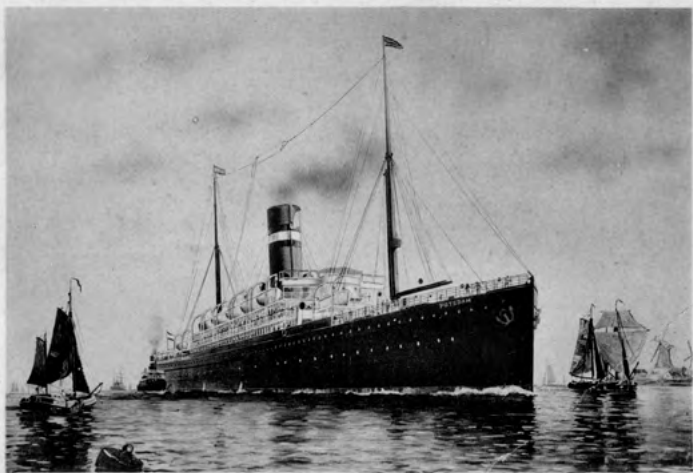
O FOTOGRAFIJI Z NASLOVNICE, DRUGEM SLIKOVNEM GRADIVU IN ŠE O MARSICEM DRUGEM

Izbiranje fotografije za naslovnico knjige spada med moja najljubša in najrazburljivejša početja v sicer nič kaj razburljivem bivanju na Modrem planetu v Osončju na Rimski cesti. Žal pa ta vznemirljivost zasije na zelo redke trenutke, zato bržkone ne bo nič narobe, če temu praviloma bralcem povsem skritem dejanju oživiljanja knjige (a hkrati njenem najbolj vidnem delu) posvetimo nekaj besed. Ko je soavtorico knjige Mirjam Milharčič Hladnik in spodaj podpisanega urednika razsvetlil sij vznemirljivosti, je bil njen prvi napotek ali kar ukaz: samo naj ne bo nekaj stereotipnega! In prav nekaj stereotipnega je zaplulo na naslovnico – ladja, ki je čez ocean prepeljala množice ljudi, ta veliki stroj, ki je v obdobju velikih migracij transformiral množice ljudi v množice migrantov.

Obdobje velikih migracij pa je poleg migracijskega stroja morske vrste bržkone pomagal narediti veliko tudi en sicer veliko manjši predmet, ki se je znašel na naslovnici. Čeprav se zdi razglednica neprimerno migracijsko manj pomembna reč od kiklopskih barkač, brez tega dvodimenzionalnega utelešenja čustev, informacij in drugih lastnosti, s katerimi se kiti človeška vrsta, velika večina v knjigi obravnavanih duš – glavnih junakinj in junakov – bržkone ne bi nikoli preplula ocena. Vprašanje o glavnem junaku oziroma junakinji knjige zato velja zastaviti znova. A vendarle, ker to ni vratolomna vaja v znanstveni akrobatiki, se posvetimo temeljnemu namenu tega besedila.

Kako je torej ta ladja oziroma ta razglednica zaplula na naslovnico knjige? Iz svojega bogatega mandrača nam jo je dal na razpolago naš nekdanji sodelavec Marjan Drnovšek. Iz njegovega mandrača smo odvezali še kup drugih barkač, razglednic, stavb in reči (gre za večino gradiva v štirih slikovnih sklopih, »ameriški del« v tretjem slikovnem sklopu pa je prispeval tudi Joe Valenčič – obema se seveda iskreno zahvaljujemo), brez katerih bi bilo to veliko obdobje, v kolikor bi sploh obstajalo, veliko bolj piškavo. V Marjanovem mandraču pa so med vsem mogočim privezane tudi številne knjige z njegovim imenom na naslovnica, brez katerih bi bila ta knjiga, v kolikor bi sploh obstajala, veliko bolj piškava. Ker pa takšne velike knjige o velikem obdobju ne gre končati z besedo »piškavo«, jo končajmo s tem malim in hkrati velikim predmetom, ki pa ima kot vsaka pomembna stvar tudi zadnjo plat.

Jernej Mlekuž, urednik

Twinscrew Steamer of the Holland-America Line.

Dopisnice. Postkarte. Levelező-Lap.
Correspondenzkarte. Carte postale. Cartolina postale.
Postcard. **Weltpostverein.** Briefkaart.
Union postale universelle. Unione postale universale.
Brefkort. Brevkort. Tarjeta postal.

Place Stamp here
If mailed in the U.S.
1 ct. for U.S. Canada Mex.
2 " " other countries
If mail. in Boulogne s. Mer
5 centim. for France
10 " " oth. countries
if mail. in Holland
0.5 Dutch cts for Holland
5 " " f. oth. countr.

This side is exclusively for the Address.

1902

MIGRACIJE 30

urednik zbirke
Jernej Mlekuž

DOBA VELIKIH MIGRACIJ NA SLOVENSKEM

Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik, Janja Žitnik Serafin

uredil

Jernej Mlekuž

recenzenta

Peter Vodopivec in Marko Zajc

jezikovni pregled

Irena Destovnik

grafična zasnova

Samira Kentrić

prelom in grafična ureditev

Brane Vidmar

izdajatelj

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije

Za izdajatelja

Marina Lukšič Hacin

založila

Založba ZRC SAZU

za založnika

Oto Luthar

glavni urednik

Aleš Pogačnik

tisk

Cicero Begunje, d. o. o.

naklada

300 izvodov

prva izdaja, drugi natis

slika na ovitku

Razglednica v lasti Marjana Drnovška

tiskano s podporo

Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS in

Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu

Knjiga je rezultat raziskovalnega programa P5-0070 in raziskovalnih projektov JP-7167, JP-8246 in J6-8250, ki jih je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Sredi 19. stoletja se je na Slovenskem začelo obdobje, znano kot doba velikih migracij. Takrat so, tako kot že prej druge dele Evrope, širši srednjeevropski prostor zajela množična migracijska gibanja. Do druge svetovne vojne je ozemlje današnje Slovenije za stalno zapustilo okrog 440.000 prebivalcev. Takemu demografskemu primanjkljaju na ozemlju, ki je takrat štelo 1,5 milijona prebivalcev, so botrovali migracijski procesi različnih intenzivnosti in usmeritev, umeščeni med politična, ekonomska, kulturna in družbena dogajanja.

Knjiga predstavi glavne obrise množičnih migracij, ki so ključno zaznamovale zgodovino slovenskega prostora, ter organizacijske in kulturno-umetniške dosežke slovenskih migrantov v novih domovinah. Namen knjige je tudi skozi življenjske zgodbe pokazati, kako so bile selitve vedno sestavni del vsakdanjega življenja v določenem zgodovinskem obdobju, v določenem lokalnem okolju in določeni družinski strategiji preživetja. Obenem želi razprava izseljevanje in priseljevanje obravnavati kot skupno doživljanje in izkušnjo posameznega človeka, ki je vedno oboje hkrati, izseljenec in priseljenec.

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

17 €